

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2008

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – 370 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 22 травня 2007 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
- доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Богдан Мельничук - член Національної спілки письменників України

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Юрій Степанчук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЩОДО ПОВНОВАЖЕНЬ ЗАГАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ РАДИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена непротим відносинам, що склалися між Б. Хмельницьким та загальною козацькою радою у період Національно-визвольної війни. Розглядаються причини трансформації поглядів козацької старшини Гетьманщини щодо повноважень та функцій загальної козацької ради у другій половині XVII ст.

Від появи українського козацтва до середини XVII ст. найвищим органом козацького самоврядування була козацька, або загальна рада. Збиралася вона регулярно у точно визначені строки – 1 січня і 1 жовтня кожного року. Козацька рада збиралася і в інші строки, коли на те була воля "товариства". На радах вирішувалися усі найважливіші питання життя Запорозької Січі: оголошувалася війна і укладався мир, оголошувалися військові походи, каралися злісні злочинці, переділялися поміж куренями землі, річки, озера, ліси, звірині та рибні лови тощо, обиралася й зміщувалася козацька старшина [1, с. 177].

Кожен козак на раді міг виступати та голосувати. Приймалося рішення, яке вигуками підтримувала більшість. Такі демократичні принципи, у різні історіографічні періоди, по різному оцінювалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Наприклад, радянська історіографія посилаючись на визначення Карла Маркса, що Запорозька Січ – це "християнська козацька республіка", возвеличувала козацьку раду як єдину інституцію по реалізації природних прав рядового козацтва.

З початком і розгортанням Національно-визвольної війни, роль та значення загальної козацької ради поступово занепадає. Причини цього, загалом, об'єктивні, з'ясування яких розглядається нижче. Завдання даного повідомлення вбачається у тому, щоб на конкретному історичному матеріалі показати мотиви небажання Б. Хмельницьким та його наступниками регулярно скликати загальну козацьку раду та з'ясувати наслідки її усунення від загальнодержавних справ.

Спеціальних досліджень, крім загальних праць Л. Окіншевича [2], присвячених даному питанню, на сьогодні немає. Проте, це питання тісно переплітається з проблемою становлення монархічної форми правління в Україні від часів Богдана Хмельницького. Важливий внесок у дослідженні якої зробили сучасні українські історики Смолій В., Степанков В. [3], Струкевич О. [4], Брехуненко В. [5], Горобець В. [6], Чухліб Т. [7], Мицик Ю. [8] та ін.

Незважаючи на те, що саме завдяки загальній козацькій раді більшість українських гетьманів отримали булаву, вони рішуче обмежували її повноваження: відмовлялися скликати у визначені строки, не визнавали постанов "чорної ради", скликали лише старшинські ради, тощо.

Прикладом є прихід до влади Б. Хмельницького. Він був традиційним. На загальній козацькій раді 19 квітня 1648 р. все Військо Запорозьке одностайно і одногосно визнало його своїм гетьманом [9, с. 59].

Як зазначає літописець, в цей же день, після отримання Хмельницьким гетьманської булави, зібралася "приватна рада" у кошового отамана. Після якої, наказано було знову скликати козаків на загальну раду. Січовикам довели розпорядження Хмельницького і кошового отамана про те, що проти поляків починається війна і скільки війська піде на Україну [9, с. 60]. Понад тридцять тисяч козаків одностайно підтримали ці рішення [10, с. 56].

Отримавши, таким чином, легітимність на гетьманство, Б. Хмельницький, з цього часу, усі справи у відносинах з польською стороною змушений був вирішувати тільки за згодою козаць-

кої ради. Безумовно він розумів, в очах козаків гетьман Війська Запорозького має бути лише слухняним виконавцем козацької волі.

Проте, відомий дослідник подій української історії середини XVII століття В. Степанков застерігає від ідеалізації "демократичності" форми правління Запорозької Січі. Демократичний принцип виборності на загальних радах своїх старшин, на його думку, з часом розвинувся у ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) цих рад. Адже, керівництво "християнської козацької республіки", по суті, було заложником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних чи негативних емоцій козацького загалу, постійно відчувало загрозу втрати не лише посади, але й життя [11, с. 16].

Про непрості відносини між гетьманами і козацькою радою свідчить французький інженер і картограф Г. Л. де Боплан, "гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході... Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні" [12, с. 67].

У перші місяці Національно-визвольної війни загальна козацька рада продовжувала вважатися головним органом влади Війська Запорозького. Після перемоги під Корсунем у Білій Церкві відбулася загальна рада за участю 20 тис. козаків. Ця рада розглядала питання перемир'я і переговорів з польським урядом. Наступна загальна рада відбулася наприкінці червня 1648 р. в Чигирині. Вона також вирішувала актуальні політичні питання відносин з Польщею та Кримом [13, с. 233].

Джерела свідчать що загальні ради проходили дуже бурхливо та галасливо. Рішення радикально налаштованих учасників ради могло бути не завжди прогнозованим для старшини. Угодницька політика якої у питанні переговорів з Польщею завжди сприймалася вороже. Рядове козацтво вимагало негайного продовження війни з поляками.

Проте, через часту непідконтрольність і непрогнозованість загальна рада стала незручним інструментом санкціонування вироблених заздалегідь рішень. На наявність у старшин міцних асоціацій між загальною радою та соціальним бунтом безпосередньо вказує дослідник О. Струкевич. Він зазначає, що стосовно загальної ради у старшин дуже швидко виробилася чітка орієнтація щодо її невизнання як інструменту прийняття політичних рішень. Даний факт, на його погляд, уже давно був помічений українськими істориками. Зокрема О. Левицький стверджував, що в освічених колах українського суспільства набула поширення думка, що така рада є зло й безлад, і не може здійснити обрання гетьмана в інтересах держави. Дана орієнтація набула сили уже за гетьманування Б. Хмельницького [4, с. 287].

Протягом липня-серпня 1648 р. Б. Хмельницький відмовляється від скликання загальної ради, обмежуючись нарадами зі старшиною. Ще після корсунської перемоги Хмельницький радився тільки зі своєю старшиною та Тугай-беєм з приводу великої кількості взятих полонених [9, с. 73].

На цей новий аспект політичної діяльності гетьман звернув увагу посланців А. Кисіля: "Не так у нас тепер діється, як це було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся". За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомили, що тепер з черню Б. Хмельницький ради не має, "чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду" [11, с. 19].

Діяльність старшинських рад – окрема сторінка історії Гетьманщини. До складу старшинської ради входили в першу чергу полковники і генеральна старшина. Інколи на ній були присутні сотники і "всі козацькі урядники", "голови сіл і міст". Крип'якевич перелічує понад 20 відомих йому старшинських рад, що провів Б. Хмельницький у період з 1648 по 1657 рік [13, с. 234–235].

О. Струкевич вважає, що переорієнтація політичної еліти Гетьманщини з загальної ради на раду старшини як провідного суб'єкта прийняття політичних рішень є наслідком природно-історичної закономірності монополізування старшинською елітою влади у суспільстві. Орієнтації на неприйняття загальної ради насамперед формувалися під впливом постійної небезпеки її перетворення у привід до соціального виступу [4, с. 291].

Отже, Б. Хмельницький все рідше звертається до загальної ради як до органу вищої влади в Україні. Він не лише обмежив повноваження, а й узяв курс на її ліквідацію. Хоча, повторимось, формально вся повнота влади належала загальнокозацькій раді. Натомість альтернативою вироблення і прийняття рішень стає більш вузька старшинська рада. До її компетенції входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

Варто відмітити, що і старшинська рада на чолі з гетьманом не стала постійною інституцією вироблення та впровадження у життя тих чи інших рішень і не перетворилася у політичну форму правління Української держави. Хмельницький прагнув до монархічного правління (спадкового гетьманства).

В останні роки життя він скликав старшинську раду все рідше і не ставив всі питання на її розгляд. Так, переяславський полковник П. Тетеря в серпні 1657 р. скаржився у Москві, що гетьман безконтрольно веде фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його "зібрати полковників, осавулів, всю старшину і зробити раду" [13, с. 236].

Як зазначає В. Степанков, з другої половини 1648 р. у політичному розвитку козацької України виразно окреслилася тенденція до відмови від скликання загальної ради й зміцнення прерогатив гетьманської влади. Так, на скликаній козацькій раді під Замостям Б. Хмельницький міг уже заявити: "Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!" [11, с. 20].

По суті, гетьман зосередив у руках необмежену владу і усвідомлював себе як повноправного володаря козацької держави. Окреслився процес відродження ідеї українського монархізму. Про це збереглося немало свідчень. У 1649 р. російським послам він говорив: "Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати". Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровському він прямо заявив у січні 1649 р., що є "єдино властителем і самодержцем" Русі [14, с. 84]. Від підлеглих Хмельницький вимагав відповідного до себе ставлення. Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 р. у Чигирині Хмельницький власноручно "вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська" за неповагу, виявлену до гетьмана [14, с. 68].

Можна констатувати, що жорстка політика Б. Хмельницького по відношенню до загальної козацької ради, за великим рахунком, мала позитивні наслідки. Незважаючи на значний спротив рядового козацтва та окремих старшин йому вдалося зміцнити гетьманську владу з метою створення незалежної соборної Української держави.

Протягом другої половини XVII ст. загальна козацька рада втрачає свій визначальний характер і свій демократизм. Скликають її, в основному, для санкціонування рішень гетьмана, Генеральної канцелярії та Генеральної ради старшин.

Список використаних джерел

1. Історія держави і права України. За ред. В. Я. Тація та А. Й. Рогожина. – Т. 1. – К.: Видавничий дім "Ін-Юре" 2000. – 576 с.
2. Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Т. 6. – С. 253–425; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.2.: Рада старшини // Праці комісії для виучування історії західньо – руського та українського права. – К., 1930. – Т. 8. – С. 1–352.
3. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–26.
4. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України, 2002. – 533 с.
5. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
6. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
7. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.
8. Мицик Ю. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. / Козацька спадщина. – К., 2004.
9. Самійло Велич-

ко. Літопис. – К.: Дніпро. – Т. 1. – 1991. – 393 с. 10. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2. – 389 с. 11. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–26. 12. Боплан Г. Л. Опис України. – Львів: Мета, 1998. – 180 с. 13. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 406 с. 14. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України. Легенди, міфи, біографії. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.

Yuriy Stepanchyk

THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL VIEWS OF COSSACK AUTHORITY ACCORDING TO THE POWERS OF THE GENERAL COSSACK RADA IN THE SECOND PART OF THE XVII CENTURY

The article is about the hard relationship between B. Khmelnytsky, who was first hetman who was also head of the state, and Cossack Rada during the National-liberate war. Besides the article deals with the reason of the view transformation of Cossack Authority and the functions and powers of Cossack Rada in the second part of the XVII century.

УДК 94 (477)

Юрій Стецик

ПЕРЕХІД ДО УНІЇ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (КІНЕЦЬ XVII СТ.)

На підставі постанов Перемишльського єпархіяльного собору (1693) прослідковано еволюцію унійних ідей та участь в них чернецтва. Досліджувані проблеми пов'язані із з'ясуванням юрисдикційного підпорядкування монастирів, питання про залучення василіян уніатів до запровадження унії в єпархії, поширення культу Св. Йосафата та регламентації Св. Тайн.

Розглядувана нами проблема викликала певне зацікавлення в дослідників історії церкви в Україні, передусім, у зв'язку із тим, що в цей час відбулися радикальні зміни в діяльності Перемишльської єпархії, зумовлені переходом до унії. Зокрема предметом нашого дослідження обрано православні монастирі Перемишльської єпархії, які у зв'язку із переходом до Унії були піддані певній організаційній реструктуризації, як і вся Східна Церква грецького обряду. В розглядуваний нами період (1680–1700 рр.), який припадає на врядування владики Іннокентія Винницького, започатковано перехідний етап вступу до уніатської церковної організації, який найбільш себе проявив, передусім, в централізованій організації унійних монастирів в один Чин Св. Василя Великого (надалі ЧСВВ), який завершився у 1743 р., прийняттям рішення Дубнівської капітули про утворення Руської Конгрегації ЧСВВ із двома провінціями: Руською та Литовською.

Ставимо собі за мету насвітлити основні проблеми пов'язані із діяльністю монастирів на теренах Перемишльської єпархії, які набули актуальності в період переходу до унії, та пошуки шляхів їх вирішення.

До історіографії розглядуваної нами проблеми вагомий внесок здійснили отці василіяни як дослідники переходу Перемишльської єпархії до унії. Передусім це науковий доробок оо. Б. Балика, М. Марусина, які базуються на детальному вивченні ватиканських та польських архівних церковних фондів [1–4]. Більшість же дослідників історії церкви та ЧСВВ розглядали доти-

чно становище василіянських монастирів Перемишльської єпархії, оперуючи загальновідомими або досить обмеженими, невідтвердженими історичними фактам [5–6].

Окремі аспекти даної проблеми простудійовано в працях присвячених загальним нарисам ЧСВВ [7–9]. В сучасній польській церковній історіографії, зорієнтованій на вивчення історії Східної Церкви на теренах Речі Посполитої, особливу увагу звернуто на унійні процеси, які однак подаються тенденційно із пропагандою ідеї об'єднання церков та народів [10–11]. В працях присвячених висвітленню організаційної структури Східної Церкви, досить вдало прослідковано динаміку змін в житті чернецтва, що дотично пов'язані із діяльністю Чину на теренах Перемишльської єпархії [12].

Джерельну базу даної розвідки складають опубліковані архівні матеріали в різноманітних документальних збірках [13–16]. В переважній більшості опрацьовано джерела, які присвячені висвітленню діяльності перемишльського єпископа Ін. Винницького: грамоти, листи, постанови синодів, реляції, правила духовного правління, католицьке визнання віри, судові акти тощо [17].

Після офіційного приступлення до унії та об'єднання всієї єпархії під владою єпископа Ін. Винницького (1691 р.) було скликано 27.04.1693 р. Перемишльський синод, результатом праці якого було прийняття "Правил духовного правління", які стали підсумком довготривалих десятирічних задумів владики. Адже саме в цих правилах відобразилися загалом різнотипові проблеми зумовлені організацією переходу до унії, які набували різних шляхів вирішення протягом 1680–1691 рр. Тож розглянемо саме ті питання, що були зумовлені тогочасними суспільними потребами та були пов'язані із діяльністю василіянських монастирів на теренах Перемишльської єпархії.

Передусім є цікавою проблема юрисдикції василіянських монастирів Перемишльської єпархії, яка в той час набуває перехідної форми залежності від єпископа до протоігумена. Так польський король Ян III Собеський надаючи Перемишльське єпископство Ін. Винницькому (19.10.1679 р.) відзначає про надання "...влади над духовенством, архимандритами, ігуменами, протопопами, попами, братствами...". Тому, згодом у так званих "Пунктах порозуміння..." (1680 р.) єпископи Й. Шумлянський та І. Винницький домагалися від Апостольського Престолу, щоб ченці, згідно із давнім правом Східної Церкви, підлягали в усьому юрисдикції єпархіальним єпископам. Королівські делегати юридично оформили вимоги єпископів в "Акті порозуміння" (18.03.1681 р.). Відповідно було узгоджено, що монастирі разом із ченцями у кожній єпархії повинні підлягати юрисдикції єпископа, Для призначення на ігуменства єпископ був зобов'язаний представити королеві до затвердження відповідні особи, вибрані згідно з уставом, яким користується кожний монастир. Про ставропігальні братства та монастирі постановлено, щоб у всьому залишалися при своїм устрою, однак зверхність над ними в додержуванні доброго правління, візитацій, цензур, друків, рахунків та призначенні духовних осіб, належатиме до компетенції місцевих єпископів [1, с. 112].

Перемишльський синод (1693 р.) остаточно підсумував попередні рішення, чітко розмежувавши юридичну компетенцію єпископа та новопризначеного суперінтенданта (протоігумена) у веденні чернечих справ в єпархії. Суперінтендант був зобов'язаний:

- провести раз в рік візитацію усіх монастирів, що знаходилися в єпархії, переглянувши всі фундації, права та різноманітні декрети, списавши їх в один збірник;
- приймати рахунки від ігуменів про доходи кожного монастиря;
- судити й карати монахів порушників відповідно до їх провини;
- описувати завдані кривди монастирям у нерухомому і рухомому майні та відсилати їх генеральному прокураторові для вирішення духовних справ цілої єпархії та їх розгляду у судах;
- повинен укласти інвентар монастирів із зазначенням церковних прикрас в сріблі, ризах, книгах, худобі, прибутках та усякому знарядді;
- повинен зважити, яке число братів і послушників може вижити з різних доходів монастиря;
- пильнувати, щоб без його письмового дозволу монахи не переселялися з монастиря в монастир без вагомості на це причини;
- монастирі не повинні посилати свою братію до добродіїв по милостинку без особливого на те дозволу;

- жоден ігумен без відома суперінтенданта не може ніяким способом позбутися найменшої церковної речі, ні заставляти нерухомі добра, а тим більше їх продавати навіть у будь-якій важливій крайності [17, с. 44–46].

Таким чином, на підставі постанов Перемишльського синоду (1693 р.) в руках протоігумена централізувалося головне керівництво чернечих справ Перемишльської єпархії. Однак, водночас синод зобов'язував протоігумена, щоб він на підставі давнього звичаєвого права Східної Церкви, як також на основі постанови в справі монахів, поданій в "Акті Порозуміння" від 18.03.1681 р., у полагоджуванні всіх своїх справ вдавався за порадою до єпископа. Внаслідок цього рішення протоігумен ставав немов би генеральним вікарієм Перемишльської єпархії у веденні чернечих справ. Таке відокремлення чернечого правління від влади світського генерального вікарія, що керував світським духовенством, мало послужити до дотримання належного ладу в монастирях. Було це нововведення, зразки якого можна віднайти у Західній Церкві [1, с. 112].

Іншою важливою проблемою, яка була предметом постійних обговорень та домагань від владики Винницького, стало питання про залучення василіян уніатів до запровадження унії в Перемишльській єпархії. Так, після складення уніатського віросповідання, розпочалася нарада по обговоренню шляхів впровадження унії у Перемишльській та Львівській єпархіях. Одним із запропонованих способів поширення католицької єдності на теренах єпархії пропонувалося заснувати уніатський василіянський монастир. Цей проект підтримував воєвода Яблоновський; "...монастир мав би запалювати до ревності холодних, зміцнювати слабких та запобігати злу ...". Планувалося також засновувати школи для виховання молоді, щоб викоринити схизму [1, с. 122].

Перемишльський уніатський єпископ Малаховський, у своєму листі до префекта Альтієрі, для закріплення церковної унії в Перемишльській єпархії, порадив Конгрегації Пропаганди Віри ряд необхідних умов, до виконання яких потрібно було зобов'язати єпископа Винницького, серед котрих щодо монастирів передбачалося: виділити монастир у Перемишльській єпархії для користування василіян уніатів, які були б залежні від уніатського протоархимандрита, або безпосередньо від нунція і Апостольського Престолу. Василіяни уніати повинні доглядати за ченцями, новонаверненими з православ'я, оскільки вони не знають навіть основ чернечого життя, а додержуються тільки зовнішніх практик. Зверхність над такими монастирями можна б доручити латинському ченцеві, подібно як колись єзуїти провадили василіянський новіціат; єпископ Винницький, заради більшого утвердження в церковній унії, повинен мати у своєму управлінні одного або двох теологів із василіян уніатів [1, с. 133].

Запропоновані рекомендації були враховані папськими кардиналами і в 1691 р. вони сформулювали для єпископа Винницького вимогу, щоб "...при собі мав двох василіян уніатів ...", як це було узгоджено ще у 1681 р. в "Акті порозуміння". Мали це бути василіяни уніати – члени зреформованої митрополитом Йосифом Рутським Конгрегації Пресвятої Трійці. Також ще на засіданні від 22.05.1681 р., яке Конгрегація Пропаганди Віри провела після таємного католицького віросповідання єп. Винницького, кардинали ухвалили рішення про заснування монастиря в Перемишльській єпархії, й очевидно, про заселення його зреформованими василіянами. Однак, єп. Винницький протягом десяти років (1681–1691 рр.) не виявляв своєї прихильності до здійснення запропонованого проекту проведення церковної унії. Тому у 1691 р. Конгрегація Пропаганди Віри знову зобов'язала єп. Винницького, щоб він прийняв до єпархіального управління реформованих василіян і, очевидно, призначив їм монастир в єпархії. Хоча кардинали на наступній сесії в лютому 1692 р. у своїх рішеннях зовсім не згадували про свої вимоги, однак пізніше ці домагання повторили у листі від 27.07.1694 р., адресованому до єзуїта Карла Маврикія Вотти. На думку Конгрегації великою допомогою до виконання інших накладених єп. Винницькому умов, буде власне покликання до управи так обширної Перемишльської єпархії кількох унійних василіян, членів Конгрегації Пресвятої Трійці. Однак не зустрічаємо відомостей у документах, щоб єп. Винницький покликав до управління єпархією реформованих василіян. Очевидно, не було на те нагальної потреби, оскільки всі василіяни в Перемишльській єпархії приступили до церковної єдності та деяких із них єп. Винницький залучав до управління своєю єпархією. Так, приміром катедральним проповідником було призначено схимонаха щеплотського монастиря Дометіяна Хоткевича, а Мартиніяна (Михайла) Винницького, брата єп. Винницького, було обрано суперінтендантом (протоігуменом) василіянських монастирів Перемишльсь-

кої єпархії. Для характеристики прихильного відношення та близької співпраці єпископа із ченцями своєї єпархії, можна відшукати безліч переконливих фактів. У статуті Перемишльської катедральної капітули від 1687 р. владика застерігає, щоб поряд із світськими священиками також "... гідних і вчених ченців без жодних труднощів обирали на капітульні посади...". При владиці постійно резидували монахи, яких він делегував до ведення духовних судів та до виконання адміністративних обов'язків в єпархії. Так, для участі в Люблінській нараді (1680 р.), присвяченій розгляду питання про перехід до унії Львівської та Перемишльської єпархій, було делеговано о. Сильвестра Тваровського генерального намісника (вікарія) перемишльського єпископа, ігумена Лішнянського монастиря та о. Віталія Баранецького ігумена Лаврівського монастиря. Для о. Сильвестра Тваровського в "Пунктах" (1680р.) та "Акті порозуміння" (1681 р.) було виклопотано, за посередництвом єп. Ін. Винницького, вакантну посаду архимандрита Овруцької архимандрії [1, с. 113–115].

Ряд особистостей старалися вплинути на єпископа Іннокентія із наміром, щоб він відверто приступив до католицької єдності. Намовляли його Перемишльський єпископ латинського обряду Ян Станіслав Збонський, отці єзуїти, що часто відвідували його, а також василіянин о. Петро Камінський, колишній генеральний вікарій Перемишльського уніатського єпископа Івана Малаховського.

Думка про приготування до церковної унії виступає явно і в делегатів єп. Винницького, які 12.11.1678 р. в самбірському замку уклали декрет, що регулював кількість світського духовенства в Самбірській Економії. До цих делегатів належали: Мартиніян Винницький лаврівський ігумен, Митрофан Радзимінський намісник монастиря св. Спаса, а також і деканальні намісники. В їхньому декреті є вже виразна згадка про приготування зареєстрованих духовних осіб до церковної унії "... але щоб цим способом до Єдності Церкви Божої готувалися ..." [2, с. 87].

Діяльність по наверненні поодиноких осіб з православ'я до унії, а навіть до латинського обряду, провадили латинські ченці в Перемишльській єпархії: домініканці, францисканці та єзуїти. Отці єзуїти найбільше вдавалися до такої діяльності серед православних руських студентів, які студіювали в їхніх колегіях у Пермишлі, Ярославі, Кросні, Хирові та Самборі [2, с. 88].

Крім вищезрозглянутих домагань, Конгрегація Пропаганди Віри доручила єп. Винницькому, щоб зобов'язав духовенство та монастирі цілої єпархії до святкування дня блаженного Йосафата – як мученика за єдність церков. Владика висловив свої побожні почування щодо святкування цього свята та власним прикладом заохочував монастирі до практикування культу св. Йосафата. Такий власне наказ відносно цього свята було видано на Перемишльському синоді (1693 р.) [3, с. 33].

Також, Перемишльський синод (1693 р.) регламентував питання про прийняття Св. Тайн, враховуючи небажання деяких парафіян приймати Пасхальну Св. Сповідь та Причастя у своїх місцевих парохів. Тому, ухвалено постанову про заборону приймати Св. Тайни в монастирях без дозволу на те місцевого пароха. В разі відбуття Св. Тайн у монастирі парафіяни зобов'язані отримувати письмове засвідчення для представлення своєму пароху. Що ж до відбуття Св. Тайн в монастирях на інші свята то цього синод не забороняв, а навпаки заохочував. Таким чином, було обмежено право сповідання, оскільки кожний священик був зобов'язаний сповідати тільки у своїй парафії, а отці василіяни не мали права сповідати у чужих парафіях. Пропонувалося сповідати чотири рази на рік (в кожний піст) [17, с. 47–48].

Перемишльський синод (1693 р.) упорядкував також справу прийняття до чернечого життя кандидатів, забороняючи, щоб по менших монастирях ігумени не постригали в ченці. Синод вирішив, щоб постриження відбувалося тільки в трьох монастирях: Щеплотах, Лаврові та Добромилі, поки знайдеться фундатор для закладення одного новіціату для цілої єпархії. В постановках синоду було зауважено, що якщо хтось бажає вступити до меншого монастиря, то ігумен цього монастиря має його представити протоігуменові, а цей пізнавши його наміри й постанови призначить його до котрогось із названих монастирів, щоб там за правилами новіціату відбув не тільки облечини, але й здобув науку монашого життя. Якщо згодом кандидат відзначиться поступом у чернечому житті, то ігумен дому новіціату відішле його до протоігумена із характеристикою щодо вивчення засад аскетичного життя. А протоігумен відішле його до меншого монастиря, щоб там зложив обіт послуху настоятелю [17, с. 45–46].

Однак, одразу ж слід зауважити, що рішення синоду щодо заборони відбувати облечини по менших монастирях, не було введено в життя. Переконаливо свідчить про це судове звинувачення висунуте проти ігумена монастиря в Смільниці, о. Тараса Заячківського, на духовному суді в 1698р.: "... що хоч і трапиться який чернець, то його зневажає та габіту не дає...", "...в яким тільки монастирі не був би підсудний, чи то в Стрийським, чи Летнянським, всюди не тільки монахів не прийняв, а навпаки розганяв ..." [2, с. 95].

З браку документації не можемо зорієнтуватися наскільки ці постанови синоду щодо чернецтва були введені в життя та чи в дійсності Мартиніан Винницький виконував обов'язки протоігумена, бо у 1696 р. виїхав він на студії до Риму, а після повернення до краю, правдоподібно не відігравав уже вагомої ролі в Перемишльській єпархії.

До того жу світлі двох актів перемишльської консисторії з 1698 р. стає зрозумілим, що дисциплінарні справи монахів провадив не Мартиніан Винницький, але інші особи, що входили до синоду духовного суду. Передусім це були монахи, делегати владики: Митрофан Радзимінський, ігумен лішнянського та економ владичих дібр, Доментіян Ходзькевич, владичий проповідник, Пахомій Сахович, чернилянський ігумен, Іван Ревкевич, генеральний вікарій. З чого напрошується висновок, що під кінець владичтва Ін. Винницького не було окремого протоігумена для ченців, а єпископ виконував над ними владу за посередництвом своїх делегатів [2, с. 94].

Слід також зауважити, що монаша провінція Пересмишльської єпархії, згідно постанов синоду, була самостійною одиницею під владою єпископа та не перебувала в інкорпорації з уніатським василіянським Чином, що його зреформував митрополит Йосиф Рутський у Конгрегацію Св. Трійці, з особним Протоархимандритом, який в той час вже був виокремлений із під влади київських митрополитів.

Переговори про об'єднання монастирів Перемишльської єпархії із уніатською Конгрегацією Св. Трійці розпочато за наступника Ін. Винницького – Ю. Винницького. Проте, і Ін. Винницький мав уже з нею зв'язок після його офіційного приступлення до унії. Однак, слід здогадуватися, що в кінці 1694 р. владику звернувся із проханням до проводу Конгрегації св. Трійці та одержав від неї декількох священиків до співпраці в керуванні єпархією.

Крім того на василіянську капітулу (1698 р.) після єпископ Винницький від свого імені василіянна о. Доментіяна Ходзькевича. На капітулу мав прибути також і сам владику, але не зміг цього зробити через хворобу. У листі, скерованім до згаданої капітули, Винницький погоджувався прийняти всі постанови, що будуть на ній вирішені. Однак, згодом, під час сесії, Ходзькевич як делегат перемишльського владики, домагався активного голосу в нарадах, отримавши негативну відповідь про те, що хоча його владику приступив до унії, однак монастирі, що його владі підлегли, не є інкорпоровані до Конгрегації св. Трійці, і відповідно до справ таємних, які обговорюються на капітулі не можуть бути допущені [12, с. 95].

Мабуть тому, що владику І. Винницький носився з думкою інкорпорувати колись монастирі своєї єпархії до василіянської Конгрегації св. Трійці, не спішився він із виконанням постанов перемишльського синоду (1693 р.).

Для загальної характеристики заходів єп. Ін. Винницького в ділянці чернечого життя своєї єпархії слід зауважити, що хоча постанови синоду від 1693 р. про створення центрального управління для ченців перемишльської єпархії, а також щодо встановлення спільних новіціатів, що без сумніву привело б до кращого впорядкування монастирів та піднесення чернечої дисципліни, не ввійшли в життя, та все таки в актах духовного суду від 1698 р. віднаходимо сліди подальших зусиль Ін. Винницького над піднесенням чернечої карності в монастирях.

З вище оглянутих фактів є помітним те, що владику Ін. Винницький не занедбував справ чернечого життя в Перемишльській єпархії, але домагався його піднесення до відповідного рівня.

Список використаних джерел

1. Балик Б. І. (ЧСВВ) Інокентій Винницький, єпископ Перемишльський, Самбірський і Сяницький (1680–1700 рр.) // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Т. XXXVIII. – Рим, 1978. – 382 с.
2. Його ж Монастирі Перемишльської єпархії за владичтва Ін. Винницького // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. 3. – Рим, 1958. – С. 69–97.
3. Його ж З історії культу Святого Йосафата в Перемишльській єпархії (XVII-XVIII ст.) // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. VIII. – Вип. 1–4. – Рим, 1973. – С. 1–55.
4. Marusyn M. Vereinigung der Premysler Eparchie // Analecta OSBM. – Ser. II. – Sec. II. – Vol. II. – Romae, 1956. – S. 419–451.
5. Коялович

М. Історія Базилианського Ордена // Християнські читення. – Ч.1. – 1864. – С.11–75; 419–464.
 6. Петровъ Н.И. Очеркъ исторіи Базилианского Ордена въ бывшей Польши // Труды КДА. – Київ, 1870. – Ч.V. – С. 428–498. – Ч.VIII. – С.373–436. – Ч.XI. – С. 343–409; – 1871. – Ч.II. – С. 295–374. – Ч.V. – С. 225–317. – Ч.VI. – С. 480–554. – Ч.VII. – С. 118–189. – 1872 – Ч.I. – С. 3–85. – Ч.II. – С. 161–272. 7. Ваврик М. (ЧСВВ). Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка // Записки Чину Св.Василія Велико-го. – Серія II. – Секція I. – Т.10. – Рим, 1979. – 180 с. 8. Патрило І. (ЧСВВ) Нарис історії Василян від 1743 до 1839 р. // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т.XIII (XIX). – Рим, 1988. – С.183–283. 9. Підручний П. (ЧСВВ) Василянський Чин від Берестейського З'єднання (1596) до 1743 року // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т.XIII (XIX). – Рим, 1988. – С.93–182. 10. Pajtasz W. Historyczne znaczenie dzieła biskupa Innocentego Winnickiego // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – S. 51–62. 11. Stkpiec S. Unia kościelna w diecezji przemyskiej za rządów biskupa Innocentego Winnickiego // Premisla Christiana. – Т.VII. – Przemyśl, 1997. – S.103–126. 12. Bieńkowski L. Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kośół w Polsce. – Т.II. – wieki XVII – XVIII. – Kraków, 1970. – S. 781–1049. 13. Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т. X. – К., 1902. – 410 с.; Ахеографический Сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.XII. – Вильно, 1900. – 205 с. 14. Лакота Г. Зібрані історичні праці. – Перемишль, 2003. – 210 с. 15. Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 та с 1700 по 1772 год // Литературный сборник, изд. Гал. рус. Матицею, 1872 и 1873. – Львов, 1874, 1877. 16. Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. 17. Winnicki Wp. Innocenty Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – 104 s.

Yuriy Stetsyk

THE BASILIAN MONASTERIES IN THE PROCESSES OF UNIONS OF THE PEREMYSHL EPARCHY (THE END OF THE 17 TH. CENTURY)

On the bass of resolutions of the Peremyshl Eparchy Cathedral (1693) the evolution of union ideas was investigated and monk participation in it. The investigated problems are connected with the finding out jurisdictions subduing of monasteries, the question about drawing Basilian Uniers to introducing union in eparchy, widering the cult of St. Josafat and regulation of St. Tain.

УДК 94 (477)

Володимир Брославський

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ МАЄТКІВ У ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1861 РР.

Стаття присвячена дослідженню ролі державних маєтків у політиці російського уряду на Правобережній Україні у 1793–1861 рр.

Значна частина бюджету більшості держав формується за рахунок прибутків отриманих з державного майна. Зміна його кількості та прибутковості безпосередньо впливає на подальший розвиток країни. Тому в сучасних умовах реформування України доцільним є вивчення досвіду використання державних маєтків у Російській імперії.

На особливу увагу дослідників заслуговує період 1793–1861 рр., впродовж якого в соціально-економічному житті Правобережної України відбувалися динамічні зміни, викликані приєднанням регіону до Російської імперії. Потреба уніфікації державного життя регіону з імперією, призвела до структурних змін у землеволодінні та землекористуванні краю.

Вивчення історії аграрних відносин на Правобережній Україні розпочалося з середини XIX ст. Першими його дослідниками стали А. Раєв [34] та С. Кавецький [18]. Справу дослідження долі державних маєтків продовжили: В. Шульгін [50; 51], І. Рудченко [36], Б. Ольшамовський [29], В. Щербина [54], В. Семевський [37; 38].

Серед українських дослідників соціально-економічної історії, праці, яких вийшли у світ у дорадянський період, варто відзначити дослідження В. Антоновича [1], І. Франка [41; 42], М. Грушевського [8].

В радянський період дослідження проводилися з точки зору класової боротьби. Проте попри деяку заангажованість праці таких дослідників, як М. Шульгіна [52], М. Дружиніна [12; 13], А. Барановича [3], І. Гуржія [9], М. Маркіної [25; 26], Е. Сташевського [40], В. Смоля [39], Л. Баженова [2], Г. Марахова [24], Т. Лазанської [23] містять цінний для нас матеріал.

Якісно новий період дослідження важливих аспектів соціально-економічної історії України розпочався з проголошенням незалежності України. Одним із перших сучасних дослідників аграрної історії став С. Борисевич [6]. Його дослідження доповнили В. Щербина [53], О. Гуржій [10], О. Козій [20], О. Бундак [7], Ю. Рудакова [35], В. Орлик [30], О. Каденюк [19], М. Бармак [4], О. Крижанівський та С. Плохій [21], А. Зінченко [15].

Одними із найпомітніших досліджень польської історіографії є праці Н. Гасіровської [55], Ф. Равіти-Гавроньського [56], Й. Рутковського [57], В. Слівовської [59], В. Серчика [58].

Вивченню історії Правобережної України сприяли дослідження французького історика Даниеля Бовуа [5].

Таким чином, історичні процеси що відбувалися на Правобережній Україні у кінці XVIII – першій половині XIX ст. активно досліджувалися, проте науковцями недостатньо уваги приділялося ролі державних маєтків у політиці російського уряду.

За даними 1775 р. на території Правобережної України шляхта володіла 82%, держава – 12,7%, церква – 5,3% населених пунктів. Приблизно у тих же пропорціях поділялась й земельна власність [17, с. 404].

З приєднанням Правобережної України у 1793 р. до Російської імперії основу державної власності в краї становила так звана "королівщина". За своїм статусом це були державні землі. Досить часто ці землі на різних умовах надавались у володіння шляхті. Залежно від способу володіння ними шляхтою, поділялися на старостинські, ленні та емфітеутичні.

Окрему категорію державних маєтків Правобережної України становлять позезуїтські маєтки. Вони сформувалися після ліквідації ордену єзуїтів. Право користування маєтками було продане польською короною за умови щорічної сплати частини прибутків з власності. Отримані таким чином кошти направлялися на утримання та розвиток навчальних закладів.

Одразу ж після приєднання Правобережжя у 1793 р. російський уряд наказав чиновникам скласти карти з камеральним описом краю [27, с. 47–49]. Описувані маєтки ділились на спадкові й дані по чину. Всі ці заходи були спрямовані на збільшення надходжень із краю до імперської казни. А вже у 1795 р. було розпочато нову ревізію державних маєтків у приєднаних від Польщі землях.

Після пожалувань Катерини II державний земельний фонд Правобережної України був незначним. Проте з часом він поповнився за рахунок купівлі у князя Олександра Любомирського Поберезького маєтку. Згідно інвентарів 1796 р. маєток охоплювало 187 поселень, площею понад 1 мільйон десятин родючих земель із лісами. У них проживало 40 тис. душ селян, чиншова шляхта, волохи, жиди [35, с. 102]. Купляла казна й менші маєтки.

19 квітня 1794 р. Катерина II підписує рескрипт про утвердження прав на володіння староствами. У ньому вона наголошує, що ті з шляхтичів, які принесли присягу на вірність Російській імперії, виконують її, а також документально довели своє право на володіння староством, мають право й надалі ним володіти [27, с. 154–155]. У 1806 р. було створено Комітет для розгляду ленних та старостинських прав [31].

Незважаючи на те, що суборенда державних маєтків заборонялася російським законодавством, на практиці це правило часто порушувалось. Наприклад, Літинське староство, яким

володів граф. Холонецький на емфітеутичному праві, було передане дворянину Дрожинському. Останній передав свої права на нього поміщикові Сарнецькому. Після того, як міністр фінансів не підтвердив дану угоду й наказав забрати маєток в адміністративне управління, Подільська казенна палата призначила адміністратором староства того ж Сарнецького [12, с. 436]. Таким чином, намагання центральної влади проводити активну аграрну політику на Правобережній Україні часто наштовхувалось на продажність місцевих чиновників.

У 1808 р. Сенатським указом було заборонено передачу ленних маєтків від одного власника іншому до розгляду прав власників таких маєтків у суді. У ході перевірки 1824 р. було встановлено, що на території Подільської губернії лише одне селище Кожухів Літинського повіту перебуває на ленному праві [11, с. 58–59].

Після приєднання "польських областей" до Російської імперії орендна плата за користування поєзуїтськими маєтками була збільшена спочатку до 5%, а згодом – до 6% [28, с. 275]. А вже з 21 грудня 1807 р. власники таких маєтків були зобов'язані сплачувати 25% прибутку до казни імперії [32]. Ці маєтки не можна було давати під заставу, виставляти на аукціон за борги власника. У випадку несвоєчасної сплати відсотків, маєток переходив до казни. Другі поєзуїтські маєтки були безпосередньо передані у казенну власність [28, с. 276]. 5 січня 1829 р. фундашеві поєзуїтські маєтки Віленського учбового округу було передано в управління Міністерства фінансів [49, с. 2–3].

Після початку антиросійського виступу у Варшаві 22 березня 1831 р. було видано указ щодо конфіскації майна учасників польського повстання. Спочатку прибутки з цих маєтків мали йти на нарощування інвалідного капіталу. Проте майже на всіх маєтках були боргові зобов'язання. Тому через рік 10 травня 1832 р. їх було передано в управління місцевим Казеним палатам. Отримані прибутки направлялися на погашення боргів і лише 5% йшло на виплату пенсій військовим інвалідам [43, с. 8].

За підрахунками Л.Баженова, в учасників повстання було конфісковано 1124 маєтки, у яких проживало 156226 селян [2, с. 178]. Проте частину з них завдяки амністіям, особистим та родинним зв'язкам було згодом повернуто попереднім власникам, а частину віддано для посилення позицій російського чиновництва на Правобережній Україні. У деяких випадках російський уряд дозволяв залишати в управлінні співвласників конфіскованих маєтків належну державі частину, оскільки в цьому випадку імперія отримувала чисті прибутки без необхідності управляти маєтком.

Маєтки, відібрані на Правобережній Україні у духовенства, як правило, віддавались в оренду та адміністративне управління. Станом на 1835 р. з 40 помонастирських маєтків 24 були здані в оренду терміном на 6 років, 12 – в адміністративному управлінні, а селяни 3 маєтків (60 ревізійних душ) були залишені на оброці. Інша частина маєтків передавалася православним церквам та монастирям. Так, зокрема, маєток Кременецького уніатського монастиря, закритого у 1838 р., передавався православному кліру [15, с. 115–117].

26 грудня 1837 р. у структурі державного управління Російської імперії було сформовано Міністерство державних маєтків. Основними завданням Міністерства було сприяння розширенню селянських земельних наділів, організації переселення селян із малоземельних у багатоземельні губернії, забезпечення охорони прав селян, надання медичної допомоги, організації просвітництва, збору податків. Цим нововведенням П.Кисильов надіявся укріпити в краї російські позиції шляхом полегшення становища українського селянства й збільшити прибутки державних маєтків [16, с. 318].

4 квітня 1836 р. усі маєтки, конфісковані в учасників польського повстання у Київській та Подільській губерніях, числом 80543 душ чоловічої статі, були передані до воєнного міністерства, а згодом на їх базі було сформовано військові поселення. Хоча ці маєтки й були передані у військове відомство, проте 20825 ревізійних душ селян все-таки залишались у пожиттєвому володінні поміщиків, родичі яких брали участь у польському повстанні 1830–1831 рр. [43, с. 6].

Конфісковані у Волинській губернії маєтки, як правило, здавались в орендне чи посесійне утримання російським та місцевим дворянам. Зокрема, конфіскований у повстанця Л.Стецького Павличівський маєток, який налічував 423 ревізійні душі, було передано в адміністративне управління відставному поручику О.Ястрженбському, який щороку мав вносити у казну 2 тисячі руб. сріблом та сплачувати 5% від оціночної суми овець, дійних корів, коней та ін. [44, с. 62].

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. граф Канкрін запропонував збільшити російське землеволодіння шляхом передачі старостинських, ленних та конфіскованих маєтків у оренду тільки російським дворянам [22, с. 74]. У 1835 р. цю ідею підтримав член Державної Ради П.Кисельов [14, с. 147], а у 1840 р. – генерал-губернатор Правобережної України Д.Бібіков. Він запропонував секуляризовані у поміщиків – учасників польського повстання та відібрані у католицького духовенства землі використати для створення системи майоратів. Не бажаючи ще більше нагнати ситуацію на Правобережжі, Микола I дав згоду лише на часткову реалізацію пропозиції Бібікова. Згідно указу 1841 р. до грудня 1842 р. на створення майоратів було виділено лише 8 маєтків, до яких було приписано 1709 кріпосних селян [14, с. 138; 22, с. 76]. Таким чином, пропозиція Бібікова не принесла очікуваного результату.

Недобросовісне та невміле управління державними маєтками завдавали казні значних збитків. З донесення Київської казенної палати від 30 травня 1834 р. про розкрадання державного майна економами та управителями Уманського державного маєтку видно, що з метою применшення прибутків маєтку занижувалися міри ваг (економ села Журбинець), урожайність та розкрадалося майно (економи с.Помийники, Таманського та Новодмитруського фільварків) [47]. Реакцією на такі явища стало розпорядження у 1838 р. міністра державного майна Кисилева про шляхи покращення управління державними маєтками [46]. Проте, очікуваного результату досягнути не вдалося. Вже 3 січня 1840 майор Гайворонський повідомляє Київського генерал-губернатора про господарську занедбаність маєтків конфіскованих в учасників польського повстання 1830–1831 рр. у Волинській губернії [45]. Не відмовлялись від можливості поживитись у конфіскованих маєтках й члени ліквідаційних комісій [48, с. 1–21].

На 1838 р. у шляхетському користуванні на Правобережжі перебувало 404 державних маєтки, у яких налічувалось 150 тис. душ [20, с. 40]. Це питання викликало довгі дискусії у комітеті Західних губерній та пошук шляхів заміни посесорів та управителів державних маєтків із шляхти на управителів росіян або вірних трону прибалтійських німців. Проте, Комітет приходить до висновку, що хоча російські або балтійські економи за "своїми моральними якостями гарантують безумовну відданість урядові", та де їх узяти?" [5, с. 95–96]. Проте, вже у 1841 р. Комітет висунув пропозицію збільшити відсоток прибутку від маєтку, який залишається як платня управителям-росіянам. Планувалося збільшення оплати новим управителям-росіянам після дванадцятирічної служби з 10% до 30% [33]. Таким чином, є підстави говорити про систему поступової заміни польських управителів на російських.

Упродовж 1793–1861 рр. російський царат не полишав спроб відшукати й повернути державні маєтки, що перебували у користуванні в поміщиків. Численні ревізії та перевірки мали на меті: знайти маєтки, перевірити у поміщиків права на володіння ними, збільшити надходження від власності у казну, по можливості відібрати нерухомість, а якщо ні, то примусити дворян до лояльності уряду під страхом втрати майна.

Доволі часто політичні потреби змушували російський царат нехтувати економічними інтересами. Тому упродовж окресленого періоду державні маєтки розглядались урядом крізь призму збільшення в краї проросійського землеволодіння та землекористування. Через що служили для масових роздач вірним тронові чиновникам у спадкове володіння, розглядалась можливість створення системи російських майоратів. Не оминув уряд й такого шляху посилення проросійських позицій, як фінансові преференції російським управителям державних маєтків.

Зростання числа державних маєтків відбулось після польського повстання 1830–1831 рр. Проте, більшу частину конфіскованого майна згодом повернули помилуваним учасникам повстання. З метою максимального отримання прибутків, державні маєтки віддавали в управління та здавали в оренду. Землеволодіння учасників польського повстання були використані для створення військових поселень.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дисс.... канд. ист. наук. – Киев, 1973. – 189 с.
3. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
4. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор.

Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. З. Борисюк – К.: Інтел, 1996. – 416 с. 6. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с. 7. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с. 8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ: Золоті ворота, 1990. – 524 с. (Репринтне видання 1913 р.). 9. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. 10. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с. 11. ДАХО. – Ф. 227. Подольское губернское правление. – Оп. 1. – Т. I. – Спр. 2894. Дело о ленных имениях Подольской губернии. – 15.09.1824–12.02.1827. – 84 арк. 12. Дружинин Н. И. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 636 с. 13. Дружинин Н. И. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.2: Реализация и последствия реформы. – 619 с. 14. Заблоцкий-Десятовский А. Граф. Кисилев и его время. – СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – Т.ІІ. – 286 с. 15. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. – К.: ОП "Білоцерківська друрня", 1994. – 180 с. 16. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. 17. Історія Української РСР. У 8–ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. – 607 с. 18. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными имениями // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860. – № 2. – С. 15–87. 19. Каденюк О. Аграрна історія України: Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с. 20. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – 234 с. 21. Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн. 3. Кінець ХVІ – середина ХІХ століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с. 22. Крижанівський О. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії: Дис...канд. іст. наук. – К., 1970. – 214 с. 23. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с. 24. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Изд. Киев. ун-та, 1967. – 258 с. 25. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец ХVІІ – 60-е годы ХVІІІ в. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с. 26. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с. 27. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып.1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с. 28. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 29. Ольшемовский Б. Г. Права по землевладению в Западном Крае. – СПб.: Тип. Ю. А. Мансфельдт, 1899. – 140 с. 30. Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 113–120. 31. ПСЗ-1. – № 22517. 32. ПСЗ-1. – № 22725. 33. ПСЗ-2. – № 14837. 34. Раев А. О продаже государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – № 3. – С. 32–93. 35. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // УІЖ. – № 3(462). – 2005. – С. 101–110. 36. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 180 с. 37. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) // Журнал для всех. – 1906. – № 5. – С. 300. 38. Семевский В. Пожалование населенных имений при императоре Павле // Русская мысль. – 1882. – Кн. ХІІ. – С. 153–192. 39. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 40. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 41. Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші //

Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С. 113–149. 42. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 43. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-подольских военных поселений. – Оп. 1. – Спр. 2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство. – 28.04.1836–05.06.1838. – 620 арк. 44. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 74. – Спр. 38. Дело о передаче государственных имений в административное управление. – 15.07.1838–10.03.1839. – 91 арк. 45. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 790а. – Спр. 2. Дело о сборе сведений о политическом настроении польских помещиков и служащих учреждений Киевской, Подольской и Волынской губерний. – 03.01.1840–17.02.1841. – 106 арк. 46. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 71. – Спр. 30. Дело о распоряжении Министра государственных имений Кисилева об улучшении состояния государственных имуществ в Киевской, Подольской и Волынской губернии. – 14.02.1838–15.07.1838. – 18 арк. 47. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп.66. – Спр. 265. Донесение Киевской казенной палаты от 30 мая 1834 г. о расследовании хищения казенного имущества экономами и управляющими Уманского казенного имения. – 30.05.1834. – 12 арк. 48. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп.74. – Спр. 42. Дело о медлительности Луцкого предводителя дворянства в расследовании дела о незаконном присвоении чиновниками Волынской ликвидационной комиссии части вещей, находящихся в имении участника польского восстания Чарнецкого в Луцком уезде. – 26.01.1841–31.01.1845. – 21 арк. 49. ЦДІАУК. – Ф. 533. Киевский военный губернатор. – Оп. 3. – Спр. 564. По указу Сената о обращении иезуитских имений с публичных торгов в арендное содержание. – 23.05.1830–25.03.1830. – 5 арк. 50. Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – Т. II. – С.5–32. 51. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с. 52. Шульгин М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с. 53. Щербина В. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60 гг. ХІХ века): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1992. – 210 с. 54. Щербина В. Украинские староства по люстрации ХVІІІ в. // Архив Юго-Западной России. – 1905. – Т. III. – Ч. VII. – С.26–94. 55. Gašiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830). – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 56. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1917. – 140 s. 57. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s. 58. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie ХVІІІ wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s. 59. Śliwowska W. Mikołaj I i jego czasy (1825–1855). – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. – 262 s.

Volodymyr Broslavskiy

THE ROLE OF LANDED PROPERTY IN THE RUSSIAN GOVERNMENT POLICY ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN 1793–1861

The article is dedicated to the investigation of the role of landed property in the Russian government policy on the right-bank Ukraine in 1793–1861.

УДК 94 (477)

Валерія Цубенко

КОНДУКТОРСЬКІ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857)

У статті на основі опублікованих і архівних документів розглянуто особливості професійних навчальних закладів на території Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Вказано що, система військових поселень вимагала нових робочих кадрів. Треба було будувати житло, дороги, інші споруди. Тому були відкриті кондукторські школи, які випускали кваліфікованих фахівців-будівельників.

В умовах соціально-економічних перетворень у нашому суспільстві, коли кардинально перебудовується уся сукупність суспільних відносин, стратегічні завдання державної національної програми "Освіта" (Україна XXI століття) і Закон України "Про професійно-технічну освіту" орієнтують на радикальну систему професійно-технічної освіти на принципах демократизації, децентралізації та гуманізації. Це викликає необхідність дослідження історичних передумов виникнення і генезису формування національної системи підготовки робітничих кадрів. Адже на різних етапах розвитку нашої держави функціонували її різні моделі. У кожний історичний період система підготовки робітничих кадрів мала свої суттєві відмінності, які проявлялися у цілях, змісті й особливостях професійної освіти, зокрема кондукторських шкіл Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857). На сьогодні є лише одна праця, присвячена кондукторським школам, що зберігається у фонді військової літератури Російської державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (м. Москва). В інших же статтях про цей аспект згадано лише принагідно [3]. Основу публікації складають матеріали з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Іntenсивний розвиток будівельної індустрії у поселеннях, широкомасштабне ведення будівництва, велика потреба фахівців будівельників вимагали належної підготовки кваліфікованого робітника, тому 8 липня 1847 р. при штабі начальника 8 округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії у м. Чугуєві була заснована кондукторська школа. Основним завданням кондукторських шкіл у ті роки була підготовка кваліфікованих фахівців-кондукторів строково-робочих рот для проведення будівельних робіт у кавалерійських округах та керування ними. У 1847 р. кондукторські школи відкрилися також на інших територіях військових поселень кавалерії в Україні, зокрема у містах Єлисаветграді та Вознесенську при штабах 1-го і 2-го Резервних і Зведеного кавалерійських корпусів.

Хлопчики вступали у кондукторські школи з кавалерійських ескадронів і артилерійських [1, с. 3] батареї військових кантоністів в округах військового поселення кавалерії. У кожній школі навчалися 16 кантоністів. Прийом кантоністів на навчання до кондукторських шкіл здійснювався згідно з умовами прийому на конкурсній основі відповідно до їхніх здібностей. Учні обиралися із малоздатної до фронтової служби молоді, віком від 14 до 16 років, добре фізично підготовлені, відмінної поведінки і здібностей, які раніше успішно проявили себе у навчанні. Хлопчики повинні були знати: короткий катихизис, читання і письмо (російське), чотири початкові правила арифметики.

Керували кондукторськими школами офіцери-інженери, фахівці у цій справі. Начальники інженерних округів керували навчально-виховною та господарською діяльністю школи, забезпечували проведення навчально-виховного процесу, підготовку спеціалістів відповідного рівня кваліфікації. Також вони ухвалювали навчальні програми, розробляли та затверджували розклад занять у школах, складали звіти і надавали їх тричі на місяць інспекторові резервної кавалерії та у Департамент військових поселень [1, с. 5]. У звіті начальників інженерних округів подавався аналіз рівня підготовки випускників, характеристика знань учнів, виявлених на ек-

заменах, недоліки у підготовці з окремих дисциплін, давалися рекомендації щодо поліпшення навчального процесу. Виховну роботу в школі очолював унтер-офіцер кантоністських дивізіонів кавалерійських полків, який володів комунікативними та організаторськими здібностями. Троє рядових із інвалідних команд округів військових поселень забезпечували побутове обслуговування і організацію харчування кантоністів. Округне управління вирішувало поточні питання діяльності кондукторських шкіл щодо навчального процесу [1, с. 4]. Так, округне управління 5-го округу корпусу інженерів військових поселень знаходилося у м. Чугуєві, 6-го округу корпусу інженерів військових поселень – у містах Єлисаветграді та Вознесенську. Начальники штабів 1-го і 2-го Резервних і Зведеного кавалерійських корпусів управляли господарською і розпорядчою діяльністю кондукторських шкіл.

Кожна школа розділялася на два класи: нижній (молодший) і верхній (старший). Термін навчання у кожному класі становив два роки, а весь курс – чотири роки. Викладання навчальних дисциплін у кондукторських школах покладалося на керівників шкіл, офіцерів-інженерів, яких призначали у чин підпоручиків. Також у кожен школу призначали одного кондуктора 1-го класу для викладання у нижніх класах. Навчання у кондукторських школах включало теоретичну і професійно-практичну підготовку. Навчальну програму і навчальний план кондукторських шкіл розробляли начальники інженерних округів. Навчальний план складався з таких предметів: Закон Божий, каліграфія, граматики, малювання, креслення, арифметика, алгебра, геометрія [1, с. 7], геодезія, будівельне мистецтво, архітектура. Професійно-практична підготовка кантоністів проводилася у верхньому класі. Вона включала: складання проектів, кошторисів і технічних звітів, виконання рекрутської виучки без зброї. У святкові дні кондукторам читали військові артикули [2, арк. 25]. На літній період кантоністів направляли на виробничу практику. Там вони навчалися правильно приймати будівельні матеріали, вести робочий журнал, складати проекти, кошториси і технічну звітність [1, с. 8].

Під час проходження виробничої практики кантоністи проживали на квартирах команд строково-робочих рот, або у військових поселенців. За наймане житло вони розраховувалися заробленими грошима та провіантом.

Практична підготовка кантоністів проводилася під керівництвом провідних спеціалістів-майстрів військово-робочих батальйонів у навчально-виробничих майстернях, на будівельних об'єктах, полях, де учні у складі навчальних груп, учнівських бригад під керівництвом майстрів виробничого навчання послідовно закріплювали одержані первинні навички та професійне вміння, навчалися використовувати інструменти, набували потрібних практичних навичок самостійно та якісно виконувати роботи, передбачені навчальними планами.

Контрольні заходи у кондукторських школах складалися з поточного та підсумкового контролю. Підсумковий контроль проводився з метою оцінки результатів навчання на окремих завершених етапах. Він містив річні підсумкові экзамени та випускні экзамени. Річні підсумкові экзамени проводили на початку [1, с. 9] кожного року, поточні – один раз у два роки. Учні, які закінчували школу (тобто через чотири роки), складали випускні экзамени.

Екзамени з предметів теоретичного навчання приймалися у квітні комісіями, які затверджувалися інспектором резервної кавалерії під головуванням начальника інженерного округу або його помічника у складі обер-квартирмейстера. Начальники інженерних округів і їхні помічники до початку весняних оглядів під час об'їздів перевіряли школи і проводили особисті перевірки, звітуючи про результати інспекторові резервної кавалерії й Департаменту військових поселень.

Для оцінювання знань учнів під час екзаменів з предметів теоретичного та виробничого навчання використовували десятибальну шкалу оцінок. Після закінчення екзаменів начальники інженерних округів своєчасно подавали корпусним командирам і в Департамент військових поселень звіти про роботу і стан навчально-виховного процесу [1, с. 10]. У звітах подавався аналіз рівня підготовки випускників, представлялися: списки кантоністів (із зазначенням їхнього віку та з результатами підсумкових оцінок за теоретичне, виробниче навчання та поведінку); програми навчальних дисциплін, вивчених згідно з учбовим планом навчального курсу; результати з предметів теоретичного навчання (зразки каліграфії, архітектурне креслення, виконане олівцем і тушшю, ситуаційні плани, все – за підписом кантоністів); журнал обліку виробничого навчання (практичні заняття зі зйомки, нівелювання й розбивки різних будинків, засвідчені офіцерами-викладачами).

Кантоністи, які з різних причин не завершили повного курсу навчання, але за результатами екзаменів здобули відповідну кваліфікацію, мали право на достроковий випуск [1, с. 11].

Випускники кондукторських шкіл з дозволу інспектора резервної кавалерії направлялися на службу молодшими кондукторами у строково-робочі роти Українського, Новоросійського, Києво-Подільського військових поселень, а згодом вони призначалися на роботу корпусними командирами [2, арк. 26].

Кантоністи-кондуктори Чугуївської школи поступали у 2-й військово-робочий батальйон, а Єлисаветградської і Вознесенської шкіл – у 3-й. Інженери й кондуктори корпусу інженерів військових поселень крім комплекту одягу одержували встановлену, згідно зі штатним розкладом заробітну платню з бюджету військових поселень. Священик за викладання у школі Закону Божого отримував заробітну платню у розмірі 30 крб. сріблом щорічно з бюджету військових поселень [1, с. 6]. Кондуктори строково-робочих рот мали зарплатню згідно зі штатним розписом військово-робочих батальйонів Департаменту військових поселень, а саме: молодші кондуктори – по 17 крб. 40 коп., а старші кондуктори – по 26 крб. 40 коп. сріблом щорічно від Комісаріату, а також обмундирування за зразком унтер-офіцерів та теплий одяг за зразком нижніх чинів строкових робочих рот військових поселень, приладдя й на амуніцію гроші [1, с. 12]. Їхній одяг складався з куртки і штанів. Куртка була з темно-зеленого сукна з погонами, з чорним коміром і двома червоними випушками на комірі та по борту куртки, на обшлагах і погонах; клапани світло-зеленого сукна. На погонах зазначався номер кондукторських шкіл: Чугуївської кондукторської школи – № 1, Єлисаветградської – № 2, а Вознесенської – № 3. Штани були з темно-зеленого сукна із червоною випушкою. Кашкет з темно-зеленого сукна із чорною [1, с. 17] околицею і червоною по околиці й зверху випушкою. Шинель була з сірого сукна з чорним коміром і червоною подвійною випушкою. Гудзики на куртках і шинелях були білі, олов'яні, із зображенням двох лопат навхрест [1, с. 18].

На період виробничої практики учні отримували добові порціонні гроші по 6 коп. сріблом на кожного із коштів, призначених на будівництво. На приварок кожний учень отримував по 4 крб. 29 коп. сріблом [2, арк. 26], а 48 кантоністів – 205 крб. 92 коп. сріблом щорічно [1, с. 14]. На креслярські і письмові матеріали відпускали щорічно на кожного учня по 7 крб. сріблом, а 48 кантоністів – 36 крб. сріблом. Провіант відпускався із запасних хлібних магазинів округів військових поселень, а городні овочі – за розпорядженням корпусних командирів з городів в округах військового поселення.

Випускників молодших кондукторів, нагороджених за відмінну службу і навчання, за згодою інспектора резервної кавалерії з Департаментом військових поселень призначали на посади старших кондукторів у своїх ротax; а потім найздібніших із них переводили на посади молодших і старших майстрів у військово-робочі батальйони (звання майстра отримували по вилузі кондуктором 10 років).

Служба кондукторів строково-робочих рот вважалася нестройовою. Тому кондуктори за вислугу 20 [1, с. 13] років направлялися у колезькі реєстратори, із зарахуванням у звання старших і молодших майстрів у військово-робочі батальйони.

Під приміщення кондукторських шкіл у Чугуєві й Вознесенську виділялися вільні державні будинки. На освітлення однієї школи відпускалося по 25 крб. сріблом щорічно; за найм будинку під школу в Єлисаветграді, її опалення й освітлення призначалося щорічно 500 крб. сріблом.

Початкове облаштування школи меблями, книгами, інструментами та іншим приладдям становило 225 крб., а на три школи – 675 крб. сріблом.

Фінансування кондукторських шкіл, а саме найм квартир й освітлення приміщень, становило 550 крб., одноразові витрати на початкове облаштування шкіл – 675 крб. сріблом, придбання письмового та іншого приладдя – 336 крб. сріблом, заробітна платня завідувачам-інженерам, 3 кондукторам і 3 священикам – 1056 крб., [1, с. 15] а всього 1942 крб. сріблом. Все це здійснювалося за рахунок коштів військових поселень. Джерелами фінансування матеріального забезпечення, побутового обслуговування і харчування учнів у сумі 205 крб. 92 коп. були бюджетні кошти, виділені за кошторисом кавалерійських ескадронів і артилерійських батерей [1, с. 16].

Розпорядженнями 1855 р. від 1 квітня (№ 4086) і 30 квітня (№ 5238) були переведені у м. Чугуїв кондукторські школи з міст Єлисаветграда та Вознесенська з кількістю учнів 25 чоловік [2, арк. 26]. Розглянемо загальну кількість учнів у кондукторських школах 8 округів Українського

військового поселення кавалерії з початку їх відкриття і до 1850-х рр. Так, в Українському військовому поселенні з початку відкриття шкіл до них вступили 169 учнів, отримали будівельні професії 41,4%, вибули з різних причин 30,2%, у 1850-х рр. навчалися 28,4% (див. Табл.) – це підраховано автором за даними показниками.

Таблиця 1

**Кількість учнів у кондукторських школах
Українського (Харківського) військового поселення кавалерії 1847–1857 рр.**

	Кількість учнів			
	Вступили (1847 р.)	Закінчили	Вибули	1857 р.
		1850-і рр.		
Чугуївської				
1-й округ Українського військового поселення	2	"	1	1
2-й.....	1	"	"	1
3-й.....	3	2	"	1
4-й.....	3	2	"	1
5-й.....	8	5	"	3
6-й.....	18	10	2	6
7-й.....	7	5	"	2
8-й.....	6	5	"	1
Разом	48	29	3	16
Єлисаветградської				
1-й округ Новоросійського військового поселення	7	4	2	1
2-й.....	9	7	2	"
3-й.....	10	4	1	5
4-й.....	"	"	"	"
5-й.....	2	1	"	1
6-й.....	3	2	"	1
7-й.....	5	4	"	1
8-й.....	3	2	1	"
Разом	39	24	6	9
5-й округ Українського військового поселення	1	"	1	"
6-й.....	4	"	"	4
1-й округ Києво-Подільського військового поселення	1	"	"	1
Військово-робочий батальйон № 1	2	"	"	2
Разом	47	24	7	16
Вознесенської				
9-й округ Новоросійського військового поселення	9	2	7	"
10-й.....	11	2	7	2
11-й.....	11	1	7	3
12-й.....	10	2	6	2
1-й округ Києво-Подільського військового поселення	5	3	1	1

2-й.....	4	2	1	1
3-й.....	4	1	3	"
4-й.....	4	3	1	"
5-й.....	5	1	4	"
2-й округ Українського військового поселення	1	"	1	"
6-й.....	3	"	3	"
8-й.....	3	"	"	3
Військово-робочий батальйон № 1	4	"	"	4
Разом..	74	17	41	16
Р А З О М..	169	70	51	48

* Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 26–27.

Отже, система військових поселень вимагала нових робочих кадрів. Треба було будувати житло, дороги, інші споруди. Тому були відкриті професійні навчальні заклади, зокрема, кондукторські школи, які випускали кваліфікованих фахівців-будівельників.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: по-перше, хлопчики вступали у кондукторські школи з кавалерійських ескадронів і артилерійських батарей військових кантоністів в округах військового поселення кавалерії; по-друге, прийом до кондукторських шкіл здійснювався на підставі типових правил прийому; по-третє, учні обиралися віком від 14 до 16 років (у кожній школі навчалися 16 кантоністів); по-четверте, навчання у кондукторських школах включало теоретичну і професійно-практичну підготовку; по-п'яте, кондуктори строково-робочих рот отримували заробітну платню, а також обмундирування; по-шосте, служба кондукторів строково-робочих рот вважалася нестройовою, тому кондуктори за вислугу 20 років направлялися у колезькі реєстратори, із зарахуванням у звання старших і молодших майстрів у військово-робочі батальйони; по-сьоме, фінансування кондукторських шкіл здійснювалося за рахунок коштів військових поселень.

Список використаних джерел

1. Положение о кондукторских школах в округах военных поселений. – С.Пб., 1847. – 18 с.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (колекція мікрофільмів). – Оп. 1. – Спр. 100.
3. Цубенко В. Л. Професійні навчальні заклади Українського військового поселення кавалерії // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – № 17 (37). – С. 107–116; Цубенко В. Л. Школи військової підготовки в Новоросійському військовому поселенні // Науковий збірник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2002. – Вип. 13. – С. 11–13; Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 73–78; Константинов Н. А. Школьная система военных поселений // Советская педагогика. – 1938. – № 6. – С. 108–119.

Valeriya Tsubenko

CONDUCTORS SCHOOLS OF THE UKRAINIAN (KHARKOV) MILITARY SETTLEMENT OF A CAVALRY (1817–1857)

In the article author on the base of published and archive sources examines the professional educational institutions in territory of the Ukrainian (Kharkov) military settlement of a cavalry are considered. It is specified that, the system of military settlements demanded the new personnel. It was necessary to build habitation, roads, other constructions. Therefore were open conductors schools which released the qualified experts-builders.

УДК 94 (477)

Богдан Луговий

ПРОЦЕС ЛІКВІДАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (1857–1866 РР.)

У статті розглянуто процес ліквідації військових поселень на території Київської та Подільської губернії.

Військові поселення на території Київської та Подільської губернії існували з 1837 року. Дана система функціонувала впродовж двох десятиліть. 1857 рік в історії військових поселень на території Російської імперії стає переломним. Саме в цей час розпочинається процес згортання та поступової ліквідації військових поселень. Його хід є детально висвітлений в історичній літературі, як у вітчизняній, так і зарубіжній. Процес ліквідації поселенської системи на території Київської та Подільської губернії є мало дослідженими. Дана стаття є спробою більш детально висвітлити поставлену проблему.

Більшість джерел із процесу ліквідації військових поселень на даній території містяться в "Полном собрании законов Российской империи" [1–8]. Цінність цих законодавчих актів полягає в тому, що вони відображають політично-економічні наміри тогочасної влади. Сам хід ліквідації даної системи на місцях відображено у матеріалах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [10–14]. Тут містяться статистичні описи округів, зміни в адміністративному розмежуванні, листування керівників, запровадження поліцейської та судової влади. Загальні риси реорганізації та ліквідації поселень загалом містяться у працях Т. Липовської [15], К. Ячменіхіна [16], В. Цубенко [17] та ін.

Процес згортання, а згодом і остаточна ліквідація, були зумовлені рядом причин: 1) прихід до влади нового імператора – Олександра II; 2) невинуваті сподівання на значне здешевлення утримання армії; 3) надзвичайно складна система управління округами; 4) гальмування промислового розвитку губерній; 5) відсталі методи ведення сільського господарства; 6) відірваність селян від землі; 7) спротив тогочасного суспільства; 8) пошук нової моделі розвитку Російської імперії загалом та ін.

Головним документом, згідно якого впроваджувались зміни у поселенській системі, стало "Положення про новий устрій військових поселень кавалерії" від 4 червня 1857 року. Реорганізація проводилась у всіх структурних ланках військових поселень. З огляду на це ліквідація військових поселень відбулася не відразу, а поступово, тобто в три етапи. Перший етап проходив з 10 червня 1857 по 1 січня 1858 рік, другий – з 1 січня 1858 по 1 січня 1859 рік і третій – з 1 січня 1859 по 1866 рік [14, с. 40].

Першим кроком стало звільнення селян від вивозу із лісу будівельних матеріалів, але всі інші роботи поселяни повинні були виконувати як завжди. Селяни і далі мали працювати 3 дні на суспільних роботах, годувати своїх військових квартирантів і виконувати всі розпорядження. У всіх військових округах скасовувалися волові парки. Воли продавалися за розпорядженням начальника поселення, і виручені кошти надходили в будівельний капітал. Військове поселення кавалерії і далі зберігало свою назву і керувалось згідно попередніх розпоряджень. Наступним кроком реформувань військових поселень було створення комітетів добросовісних поселенців. У цей комітет входило по кілька чоловік від кожного поселення, що обиралися селянами, без втручання влади. Метою створення цих органів було обговорення та розподіл землі між селянами. Передбачалося, що кожний поселенник має отримати по 5 десятин орної землі і стільки ж сінокошу [14, с. 25]. Земля, яка знаходилася під присадибними ділянками та пасовищами, надавалася в безплатне користування. Також поселяни мали право брати вільні землі в оренду. Пасовища не підлягали розподілу, а призначалися для спільного випасу худоби [2, с. 478–481]. Війська, що розквартирувалися тут, звільнялися від обов'язку для допомоги поселенцям у зборі сіна. В цей період обов'язком Головного начальника поселень було вирішення питання про закриття чи подальшу діяльність наступних господарських закладів: сільських

шкіл, шкіл церковного співу, шкіл садівництва, фельдшерських шкіл, училищ повивального мистецтва, коновальських шкіл, пасік, шовкових і тютюнових плантацій та ін. Рішення приймалося з урахуванням думки місцевого керівництва [2, с. 484]. Також було скасовано державне утримання для таких прошарків поселян: непоселених нижчих чинів; кантоністських дивізій і батарей; рот інвалідів, що перебувають на службі; тимчасових робочих рот і робочих батальйонів; поселян, які навчалися коновальському мистецтву; фельдшерів та їх учнів; повитух із військових поселень; вдів, калік, круглих сиріт і всіх, хто був нездатен прогодуватися власною працею; хворих нижчих чинів, які належали до військових поселень, поступивши в шпиталі; пацієнтів з Київських поселень [14, с. 15].

4 червня 1857 року було створено тимчасовий комітет з облаштування Південних поселень. До 1959 року комітет підпорядковувався військовому міністру, а з 1 січня 1859 року переходив у відання державних маєтностей. Всі справи військового поселення кавалерії за розпорядженням військового міністра переходили з Департаменту військових поселень у безпосереднє відання тимчасового комітету [8, 516]. 16 грудня 1857 року була створена тимчасова комісія, яка займалася ліквідацією Департаменту військових поселень та створенням Управління іррегулярних військ. Завданням комісії було зробити ревізію книг та рахунків, скласти звіти про свою діяльність. Комісія існувала до березня 1859 року [1, с. 1006]. Із створенням іррегулярних військ та Тимчасової комісії Департамент військових поселень був ліквідований. Невирішені справи Департаменту були передані в управління іррегулярних військ та тимчасового розпорядчого комітету з облаштування Південних поселень [4, с. 1008]. При реорганізації військових поселень відбувався продаж державних будівель згідно Правил, затверджених 24 грудня 1857 року. Право придбати будівлі мали офіцери, які проживали у військових поселеннях, за ціною, встановленою при описі. Всі інші будівлі продавали на торгах [3, с. 1043–1044].

На другому етапі реорганізації військові поселення кавалерії були перейменовані в Південні поселення та створено єдиний штаб. Під його відання ввійшли поселення Київської, Подільської, Херсонської та Харківської губерній [17, с. 43]. Згідно положення про новий устрій військових поселень кавалерії в Києво-Подільському військовому поселенні було організовано 2 округи замість 5. Два перших округи і відокремлена волость колишнього військового поселення в Київській губернії утворювали 1-ий округ, а три округи колишнього поселення в Подільській губернії – 2-ий округ. Поділ на волості залишився без змін. Таким чином в 1-му окрузі було 7 волостей, а в 2-му – дев'ять [2, с. 472]. Центром Києво-Подільського поселення і далі залишалося м. Умань [9, с. 13]. Штаб 1-го округу знаходився у м. Маньківці, а центром 2-го округу було м. Гранів [2, с. 474].

Для поселян скасовувалась повинність обробляти суспільні поля, які згодом переходили з торгів в орендне володіння. Поселяни за собою і далі зберігали ті землі, якими були наділені дотепер. Вони виконували певні роботи за наказом керівництва. Обмолочувати весь державний хліб, який знаходився в скиртах, перемелювати зерно на муку і крупи, доправляти в полки провіант і фураж, виконувати всі роботи, потрібні для утримання розквартированих військ. У будинках селян знову ж розміщувалися військові солдати, але харчуванням їх забезпечувала вже держава [16, с. 319].

Переведення військових поселень у державні було нелегкою справою. Згідно Положення про новий устрій кавалерії від 4 червня 1857 року військові поселяни могли подавати свої скарги як місцевому керівництву, так і до загальних судових установ [2, с. 475]. З 1 січня 1858 року на території військових поселень відновлювалася влада Земського поліцейського управління та судова влада повітів [10, с. 1]. Для полегшення діяльності цих органів згідно Положення про новий устрій військового поселення кавалерії від 4 червня 1857 року необхідно було змінити існуючі тоді кордони повітів [11, с. 1]. Встановленням нових меж повітів займалися Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатори, Головний начальник Південних поселень. При цьому вони враховували пропозиції та прохання Міністерства внутрішніх справ та Департаменту виконавчої поліції. Для цього було створено Тимчасовий розподільчий комітет з облаштування Південних поселень [12, с. 2]. Села, які входили до складу Київсько-Подільського військового поселення, знаходилися в різних округах. Перший округ був у м. Умані і частково Звенигородському повіті. А другий округ – в Гайсинському, Ольгопільському, Балтському, Летичівському і частково Проскурівському повітах Подільської губернії. І для цього було необхідним, щоб кожна поселена волость знаходилася не в різних повітах, а в одному.

Саме тому було подано проект переходу деяких сіл із одного повіту в інший. В Київсько-Подільських військових поселеннях мали відбутися зміни:

з 1-го округу 6-ї волості села Шаулиха, Беринка, Онуфрїївка і Веселий Кут Звенигородського повіту переводилися в Уманський.

з 2-го округу 5 волості села Бахматівці, Тархомівці, Терешівці і Шпичинці Летичівського повіту – в Проскурівський.

Волості 2-го округу мали знаходитися: 1 і 3 – в Гайсинському, 2 – в Ольгопольському, 4 і 6 – в Летичівському, 5 – в Проскурівському і 7, 8 і 9 – в Балтському повіті Подільської губернії [12, с. 3]. Щоб не порушувати єдності в управлінні округами поселень, всі міста, що сюди належали і керувалися на загальних підставах, залишалися у підпорядкуванні Головного начальника поселень [2, с. 488].

Протягом третього періоду остаточно запроваджувалися нові зміни та нові методи керівництва згідно Положення про новий устрій військового поселення кавалерії від 4 червня 1857 року. З 1 січня 1859 року впроваджувався поземельний податок з кожної десятини землі для поселенців. Цей податок заміняв всі роботи і повинності, які поселенці виконували до 1857 року. Розмір податку визначався особливим розпорядженням Головного начальника поселень кожні 3 роки. Податок також залежав від якості та кількості придатної для сільського господарства землі. Києво-Подільське військово-поселення входило до першого або вищого розряду. Протягом цього періоду селяни поступово звільнялися від будь-яких державних робіт за нарядом. Їм надавалися такі ж права, як і державним селянам Російської імперії [14, с. 40]. Наказ імператора від 25 жовтня 1866 року "Про передачу Південних поселень у підпорядкування загальних губернських і повітових управлінь" став підсумком третього етапу скасування військових поселень. Згідно нього вся податкова система передавалася із Управління південними поселеннями в Міністерство державних маєтностей [7, с. 56]. Всі справи Південного поселення передавалися в загальні губернські установи. Управління Південними поселеннями з 1 січня 1867 року ліквідувалось. Військові чиновники, які тут служили, могли далі продовжувати службу в армії. Громадянським чиновникам надавалися місця в місцевих органах влади [13, с. 109].

У 1857 році зміни торкнулися і військових інвалідів. У 128 Положенні про нове облаштування військових поселень кавалерії затверджено, що роти інвалідів, які служили у військових поселеннях, залишаються по одній півроті при кожному окрузі. Всі інші роти інвалідів повинні бути розформовані [14, с. 32]. При кожному окружному управлінні був сформований штат півроти інвалідів. Так у місті Умані півроті інвалідів, які служили (6 офіцерів і 75 рядових) було присвоєно номер 34 згідно наказу від 31 жовтня 1858 року [6, с. 302]. У ході реорганізації було переведено будівельну частину Департаменту військових поселень в Інженерний Департамент терміном на 5 років. Ці зміни мали експериментальний характер. Робочі роти були переведені в склад інженерних військ, а також залишалися при тих частинах, для яких були створені [5, с. 132–139].

Фінансова сфера діяльності військових поселень теж зазнала перетворень. Всі кошти, які входили до загального капіталу військових поселень, ввійшли в господарський капітал Південних поселень. Він створений з метою покращення сільського господарства в округах. Додатковими внесками були залишки із загального збору, дохід від різноманітних господарських установ, щорічні залишки з цього капіталу, що не були ще використані. З нього виплачувалися грошові претензії по конфіскованих маєтках, що входили в склад округів військових поселень. У всіх інших випадках господарський капітал залишався недоторканим. Позичковий грошовий капітал військових поселенців було перетворено на мирський капітал. Кошти з нього використовувалися для позик поселенцям, на благодійність, для утримання та ремонту сільських громадських будівель. Джерелами поповнення були різноманітні штрафи, прибутки від продажу надлишку громадського зерна та ін. Наступною складовою фінансової системи Південних поселень був податковий капітал. Він складався з платежів поземельного податку. Активи його зберігались у кредитних установах. Надходження в цей капітал контролювали повітові казначейства. Вони же звітували про надходження Головному начальнику поселень. Ще одним елементом був будівельний капітал, який поповнювався за рахунок щорічних залишків від суми, яка виділялася на утримання та ремонт державних будівель. Основним його надходженням були кошти, виручені від продажу господарських об'єктів військових поселень. Кошти з

нього використовувалися лише з дозволу Головного начальника поселень. Окрім цього продовжував діяти офіцерський допоміжний капітал. Проценти із цього капіталу використовувалися для одноразових і тривалих допомог штаб- і обер-офіцерам, громадянським чинам, які служили в управлінні військового поселення кавалерії до 1858 року [2, с. 484–488].

Реорганізація та ліквідація військово-поселенської системи була загальним явищем для Російської імперії. Такі докорінні зміни неможливо було здійснити за короткий час. Тому цей процес був тривалим і відбувався поступово. Для цього був створений цілий законодавчий механізм. Велика кількість обов'язків, які виконували поселенці, призвели до невиконання основних завдань. Військові поселення як система самозабезпечення виявила себе неефективною за період свого існування. Ліквідація військових поселень відбувалась паралельно з процесом скасування кріпосної системи. Перспективою для подальших досліджень є детальне вивчення архівних та музейних матеріалів на місцях, де існувала дана військово-поселенська система.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное Положение о Временной Комиссии для ревизии книг и счетов, окончания дел и разбора архива Департамента Военных Поселений // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі ПСЗ РИ-2). – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32554. – С. 1005–1007.
2. Высочайше утвержденное положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31920. – С. 471–493.
3. Высочайше утвержденные Правила для руководства при распродаже с публичных торгов и по оценочным описям казенных зданий, состоящих в военном поселении кавалерии, назначенных в продажу по случаю преобразования сего поселения // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32597. – С. 1043–1045.
4. Высочайше утвержденные Правила о порядке упразднения Департамента Военных Поселений Военного Министерства // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32555. – С. 1007–1008.
5. О передаче строительной части Департамента Военных Поселений в Департамент Инженерный, и об устройстве управления строительной частью военного ведомства // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31497. – С. 130–142.
6. О формировании инвалидных команд для прислуги при военных госпиталях в Южных поселениях // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1860. – Т. XXXIII. – Отделение второе. – 1858. – № 33679. – С. 302–303.
7. О упразднении Управлений южными поселениями // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1868. – Т. XLI. – Отделение второе. – 1866. – № 43677. – С. 56–57.
8. Об учреждении Временного Распорядительного Комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ-2. – С.Пб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31951. – С. 515–516.
9. Центральный державный історичний архів України у м. Києві. (далі ЦДІАУК). – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 630. – Спр. 354. О подчинении г. Умани до 1861 г. Начальнику военных поселений. Из представления Киевского губернатора Министру Внутренних Дел. 1861 г. – 402 арк. 10. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 35. – Спр. 836. О новом положении об устройстве военных поселений и переходе, в связи с этим, населенных пунктов, принадлежащим военным поселениям, расположенных на территории Уманского уезда в отнесении полицейского управления в ведение Уманского земского суда. 1858 г. – 1 арк.
11. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 34. – Спр. 1199. Дело о разграничении уездов Подольской губернии в которых имеются военные поселения. 6 ноября 1857 – 18 февраля 1858 г. – 5 арк.
12. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 36. – Спр. 96. Дело о новом “разграничении” уездов у губерниях входящие в состав Южных военных поселень. 1859 г. – 26 арк.
13. ЦДІАУК. – Ф. 485. Киевская палата уголовного суда. – Оп. 1. – Спр. 15473. Указ Сената об упразднении Управление южными поселениями 25 жовтня 1866 г. – Арк. 167.
14. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 207. Дело об устройстве военного поселения кавалерии. 8 июля 1857 – 13 ноября 1857 гг. – 82 арк.
15. Липовська Т. Д. Соціально-економічне положення військових поселенців на Україні (1817–1857 гг.). – Дніп-

ропетровск, 1982. – 84 с. 16. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 17. Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. – Одеса: Опіум, 2006. – 218 с.

Bogdan Lugovi

PROCESS OF LIKVIDATION OF SOLDIERY SETTLEMENTS IN KYIV AND PODIL PROVINCES (1857–1866)

In the article showed the process of Likvidation of the military settles at the territory of Kyiv and Podil provinces.

УДК 94 (477.85/.87):338.45 "XIX–XX"

Володимир Клапчук

ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ, СКЛА ТА СОЛІ НА ГУЦУЛЬЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

Гуцульщина багата різними корисними копалинами. Це, насамперед, нафта, кухонна і калійна солі, будівельні камінь та глина, кварцові піски, залізні руди тощо. Важливими для промисловості були й водні ресурси. Виробництво продукції з місцевих корисних копалин відоме ще зі середньовіччя, але промисловим його можна вважати лише з кінця XIX – початку XX століть. У статті висвітлені стан та проблеми виробництва будівельних матеріалів, скла й солі, застосування сили води на Гуцульщині, особливо в її північній частині. Характеристика промислового виробництва оперта, насамперед, на оригінальні детальні матеріали автора з верхнього Припруття і дані архівів щодо Східної Галичини.

Гірські хребти Гуцульщини були багатими на різні корисні копалини. Це, насамперед нафта, кухонна і калійна солі, будівельні камінь та глина, кварцові піски, залізні руди тощо. Виробництво продукції з місцевих корисних копалин відоме ще зі середньовіччя, але промисловим його можна вважати лише з кінця XIX – початку XX століть. У статті ми торкнемося лише виробництва будівельних матеріалів, скла та солі. Деякі дані про промисловість Гуцульщини знаходимо в працях В. Шухевича, В. Грабовецького, М. Лаврук, у колективних монографіях "Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження" та "Історія Гуцульщини" під редакцією М. Домашевського. Подаємо характеристику промислового виробництва, опираючись, насамперед, на власні детальні матеріали з верхнього Припруття і дані архівів щодо Східної Галичини.

Цегельні й дахівкарні

Перші дані про розвиток цегельної промисловості трапляються з другої половини XIX ст. Тоді функціонували двірська цегельня у Старому Косові та цегельне підприємство в Старих Кутах [40].

Відомості про цегельні у долині Пруту походять із 1912 р. [20, с. 438–451], коли згадано підприємство Давіда Блая та Міхала Ровінського.

У 1924 р. в Середньому Майдані діяла дахівкарня дідича Мойсея Боднара, де працювали 4 робітники, які за рік виготовляли до 40–50 тисяч дахівок. Тоді ж цегельня Р. Бухенвальда у Делятині випускала щорічно до 500 тисяч цеглин [26].

У Делятині в 1926 р. функціонувала цегельня "Спілки управнених", вона була вже старою, тому в 1933 р. виникла потреба будівництва нової. За проектом тут мала бути піч об'ємом 240 м³, в якій протягом 16 днів можна було випалювати до 60 тисяч цеглин. Обслуговували цегельню лише 3–5 робітників [30, с. 1–15]. Будівництво нової цегельні тривало з 3 червня до 13 листопада 1933 р. Освячення відбулося 25 травня 1934 року. 14 квітня 1938 р. цегельню орендувала місцева парохія з метою виготовлення цегли для будівництва церкви у Делятині [25].

Каменоломні й кар'єри

У 1902 р. згадується [38, с. 4–62; 39], що згідно з контрактом від 23 серпня 1902 р. Ян Коллер із Яремче в каменоломні на Дрібці (тоді – с. Ямна) добував колений камінь. За його 1 м³ платив дирекції лісів 45 центів. Я. Коллер видобув та вивіз: в 1905 р. – 2136, 1906 – 2478, 1907 – 2867 та в 1908 р. – 594 м³, загалом – 8075 м³.

У 1912 р. і підприємець Володимир Левицький добував у Дорі пісок, Шулім Орнштайн у Добротів та Шльома Коффер у Делятині – гравій [20, с. 675–680].

Млини

Виробництво муки в другій половині XIX ст. належало до найрозвиненіших галузей промисловості Східної Галичини. Тоді на Гуцульщині функціонувало чимало млинів. Вони були зосереджені в 7 населених пунктах Косівщини (12 водяних млинів). Загалом у Східній Галичині діяли понад 1200 водяних млинів. У середині XIX ст. подекуди почали використовувати, поряд із водяними та вітровими, парові млини. Вже у 1865 р. в Східній Галичині працювали 12, а в 1870-у діяв 21 паровий млин. На Косівщині 12 млинів працювали на каменях і 4 – на ступах. За статистичними даними, в 1906 р. тут діяли 24 водяних і 1 паровий млини, а на Надвірнянщині – 28 водяних, 1 паровий і 1 газовий млини [40].

У 1861 р. зарядові лісів та домен у Делятині належали [36, с. 7, 9–10, 72–75]:

Таблиця 1

Секції	Кількість		Орендна плата, золоті	
	Млинів	Коліс	1855–1858	1858–1861
Делятин, Заріччя	2	9	4294	2226
Гориш, Луг, Дора	3	3	472	229
Ослави, Чорний Потік	4	4	651	308
Ланчин, Саджавка, Добротів	4	11	2393	1963
Разом:	13	27	7812	4726

Орендні ціни за млини становили:

Таблиця 2

Населений пункт	Кількість		Орендна плата, золоті рейнські
	Каменів	Ступ	
Делятин	5		1947
Заріччя	4		1313
Гориш	1		116
Луг	1		117
Дора	1	1	127
Білі Ослави, горішняк	1	1	123
Білі Ослави, долішня	1	1	123
Чорні Ослави	1		116
Чорний Потік	1		116
Ланчин	4		1129
Ланчин	1		118
Добротів	3		470
Саджавка	3		470
Разом:	27	3	6269

Млин у долішній частині Білих Ослав, збудований на р. Ославі в 1844–1845 рр., у 1864 р. оцінили в 376 золотих. Такий самий млин у горішній частині Білих Ослав (збудований у 1857–

1858 рр.) цього ж року оцінили в 357 золотих. Приблизно такі самі ціни були на млин у Чорних Ославах (збудований у 1861 р.) – 319 золотих та Чорному Потоці (збудований у 1858 р.) – 364 золоті.

У 1869–1871 рр. тартак і млин на р. Перемиска в Делятині орендував М. Зухер, а в 1872–1874 – Т. Фішель [37, с. 45–47].

У 1886 р. в Надвірнянському повіті водні колеса використовували на 47 млинах і 5 тартаках [13].

У 1912 р. в долині верхнього Пруту функціонували млини в Делятині – Х. Бльоха, Яремчі – Г. Шнайдера, Ланчині – державного тартаку та в Середньому Майдані – М. Авґенбліка й А. Зілінського [20, с. 675–680].

У 1926–1927 рр. тут працювали 15 патентованих мельників [11, с. 1772–1838].

Скляні гуті

Про виробництво скла у Східній Галичині згадували в документах ще з початку XIX ст. В 1819 р. писали, що частина лісу в Тлумачиках (2177 морґів) у 1807 р. орендовано для гуті скла і 9 будинків. Для адміністрації були: будинок для комісаріату, будинок для касира, будинок для працівника магазину та будинок для фабриканта [32, с. 18].

Декретом від 24 червня 1839 р. Краєва губернія у Львові дозволила Феліксові Вільгельмові Гольберштамові відкрити в Середньому Майдані скляну гуту. 9 листопада 1853 р. з проханням дозволити йому продовжувати виробництво скла звернувся Лазар Дубс, на що 9 травня 1854 р. була дана згода. До речі, збереглася маленька сургучева печатка цього власника [34, с. 36, 40–41].

Скляна гута в Горішньому Майдані з фабричними забудовами, будинками склярів і помешканням власника Зигмунда Півкі виглядала малим містечком серед лісової пустелі [9, с. 47, 51].

У 1856–1870 рр. всього у Східній Галичині було 9–11 склозаводів. Один із них в 1857 р. почав діяти в Микуличині. Це було дрібне приватне підприємство, що належало баронам Г. і Ф. Бухтуемам. Робітники виробляли скло та інші скляні вироби найкращого сорту [40].

У 1885 р. згадані наступні скляні гуті [21, с. 866–868]:

скляна гута Л. Дубса у Середньому Майдані з водним кругом; працювали – 31 чоловік, 3 жінки та 18 підлітків протягом 160 днів на рік;

скляна гута З. Півкі в Горішньому Майдані; працювали 10 печей, верстат для шліфування скла; 10 чоловіків, 3 жінки та 5 підлітків працювали 200 днів на рік;

скляна гута Г. Рогана в Микуличині; працювали 22 чоловіки, 4 жінки та 6 підлітків.

Скляна гута у Горішньому Майдані в 1890 р. для виробництва скла використовувала [35, с. 3–4]: 300 т піску, 100 т соди, 10 т поташу, 12 т вапна, 30 т вогнестійкої глини на суму 15124 золотих, 4 тисячі саженив дров на 10000 золотих (разом – 25124 золотих). Випускали 15 тисяч пудів дутого скла та 6 тисяч пудів – листового. Дувачі, тафельники, мулярі, формувальники отримували 18–20 центів на день за 1 пуд скла, змішувачі, машиністи, кочегари, помічники – 35–50 центів. Правда, з них вираховували по 10 золотих щорічно за проживання.

На скляній гуті в Середньому Майдані у 1898–1909 рр. [29, с. 1–3, 7] працювали: 1898 – 69, 1907 та 1909 – по 64 робітники. У 1901 р. робітники працювали 3,5 зміни по 12 годин на тиждень, а заробітна плата становила на тиждень: тафельники (2 особи) – акордно по 40–50 корон, помічники тафельників (5) – по 10 корон, дувачі (9) – по 34–36 корон, випрямлювачі тафель (2) – по 18 корон, пакувальник (1) – по 12 корон, кочегари (2) – по 7 корон, майстер (1) – 75–80 корон. У 1908 р. їх платня була: тафельники (5 чоловік) – акордно по 50 корон, помічники тафельників (5) – по 10 корон, дувачі (16) – по 25–30 корон, помічники дувачів (24) – по 10 корон, випрямлювачі тафель (2) – по 12–15 корон, пакувальник (1) – по 15 корон, кочегари (2) – по 7 корон, поденні робітники (4) – по 1,5–2,5 корони за день, майстер (1) – 35–45 корон. У 1907 р. головний будинок скляної гуті згорів, проте вже в 1908 р. його відбудували.

У 1924 р. дідич М. Боднар подав старості прохання про видачу дозволу на ведення гуті, тартаку та млина [29, с. 11]. У 1928 р. староста вимагав плану та опису гуті з погрозою, що при неподанні цих матеріалів, розпорядиться закрити гуту. Документи були подані, й 14 січня 1929 р. проведено огляд гуті і встановлено, що зміна на гуті тривала по 12 годин [29, с. 18].

У "Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego" [12, с. 35] йшлося, що у Микуличині є скляна гута. Про цю гуту згадував і Я. Дзєндзелевич [9, с. 51].

У 1912 р. Перша галицька гута у Горішньому Майдані (Боднар, Наглер, Звібель) випускала листове скло, пляшки, скло до ламп, склянки, мала 1 двигун і 2 газові печі системи Сіменса. Тут працювали 250 робітників [20, с. 422–423].

Цього ж року в Середньому Майдані "Нагель Ізраель державна гута скла" (Блан і Епштайн у Кракові та Рубінштайн у Львові) випускала листове скло, пляшки, аптечну тару. Тут працювали 60 робітників [20, с. 422–423].

Вироби галицьких скляних гут були дуже низької якості. Лише завод у Микуличині виробляв високоякісне віконне скло, що майже не поступалося богемському [40].

Солеварні

Соляне виробництво має багатомісячну історію. До середини XIX ст. сіль у значній кількості продукували лише урядові солеварні в Косові та Делятині (щорічно – до 7 тисяч т). Проте сіль втридорога продавали селянам через спекулянтів. Місцеві жителі впродовж кількох днів, а то й тижнів стояли з возами у чергах біля Косівської і Делятинської солеварень. Це викликало незадоволення жителів краю, оскільки ще в багатьох місцях відкривали поклади солі, які чомусь заборонили використовувати. З часом в Уторопах і Ланчині солеварні відновлено. Великі запаси соляних джерел відкрито в околицях Космача, Пістині, Жаб'я. Обмеження використання солеварних джерел видно хоча б із того, що в 1810 р. у Східній Галичині сіль добували у 20 родовищах із 500 наявних, у 1860 р. у 8, а в 1875 – у 9 родовищах [40].

Деяко детальніше охарактеризуємо так звану "Делятинську сіль". До XIX ст. багато жителів цього краю займалися домашнім виварюванням та торгівлею солі. Перші детальні описи солеваріння на Делятинщині (північна Гуцульщина) датовані 1728 р. [31, с. 1], коли згадані соляні бані в Делятині, Лосві Делятинській, Білих Ославах та Ланчині.

У 1783 р. в Галичині діяли 3 солеварні індентантури (dozorstwa) – самбірська, делятинська та коломиїська. В делятинській були найбільші родовища солі: Калуш, Рожнятів, Красна, Петранка, Россільна, Тисмениця, Манява, Солотвино, Молодьків, Маркова, Сопів, Надвірна, Ключів, Яблуниця, Березів та Делятин [17, с. 83–84].

Цікаву інформацію про запаси солі в Делятині навів Б. Гаккет [6, с. 239–242]: "Делятин має зі сходу масу соляних джерел, при яких побудовані більші чи менші варильні. Нараховується 14 черенів, але в самій місцевості (Делятині – авт.) є лише одне головне джерело, що дає достатньо суровиці... Всюди разом виготовляють від 12 до 20 тисяч центнерів солі... З уваги на зменшення солі деякі сусідні підприємства були змушені припинити існування, що могло би статись і з цим головним підприємством у Делятині, де над багату суровицю, що витікає джерелом, підвели солодку воду, щоби, звільнивши нижче залеблі глини від цього корисного дару природи, використати його. А між тим від попередніх урядників я довідався, що все це не допомагає, бо, оскільки солодка вода є легшою від суровиці, то треба було би лише глибше опустити черпаки, щоби повністю ввійти в суровицю, а (температуру – авт.) води піддержувати при 18°. Те, що в згаданому Делятині новозаложена солеварня має хибу, як і всі інші нові, то є іменно те, що її деяко завеликі черени є занижкі. Будівничі цих будинків, мабуть, у шкільних роках у гірничих школах мало навчилися з пірометрії, якщо вони дорогі будинки разом і зокрема так погано заложили; до того ж, вони є дуже втомлюючими для робітників; спричинюють великі перевитрати дерева, і кожний такий будинок щодня наражується на ризик спопеління, як це, на жаль, уже мало місце недавно в цій місцевості. Крім того, вони вимагають підвищення дахів на 1–2 сажні та віддалення від них отворів на дим. В однім таким низьким будинку стоять тепер 9 черенів. Колодязь суровиці має тут лише 8 сажнів глибини... Один сажень дров дає тут лише 18–19 соток солі..."

Отже, австрійська адміністрація закрила більшість солеварень та соляних криниць (1786 р. – у Лосві, 1788 – в Заріччі, 1789 – у Красній, 1790 – у Шевелівці, 1791 – в Білих Ославах), залишилися діяти лише солеварні в Делятині й Ланчині, де постійно працювали, відповідно, 80 та 60 робітників. Останні працювали по 12 годин щоденно, заробляючи в рік по 600–800 золотих. Щорічний випуск солі на цих солеварнях в XIX ст. становив (тонни) [22, с. 56–85; 33, с. 18–19, 72–73]:

Таблиця 3

Роки	Делятин	Ланчин
1807	3152	2405
1813	514	166

1870	5203	3383
1880	3681	4290
1890	3076	3871

Вартість виробленої солі дорівнювала 200–500 тисяч золотих, а зарплата робітників – 50–70 тисяч у рік (різниця потрапляла в державну скарбницю).

У 1828–1848 рр. солеварню у Делятині не згадували, діяла лише солеварня у Ланчині [15, с. 210; 18, с. 135–138].

У 1862 р. в Делятині функціонувала Франц-Йосиф-саліна, а в Ланчині – салінеамт під керівництвом Йозефа Хааса [7, с. 203–205]. Про значні поклади солі під Делятином написав М. Кельб [10, с. 135, 149–156]. Із шахти Франца Карла за 34 години добуто 4319, а зі шахти Єлизавети протягом 31 години – 3943 кубічні стопи сировиці (1 стопа – 0,3 м; кубічна стопа – 0,027 м³), тобто, відповідно, 116 та 106 м³.

У 1877 р. на солеварнях у Делятині й Ланчині працювали [23, с. 163]:

Таблиця 4

Посада	Делятин	Ланчин
Завідуючий	М. Кельб	Е. Мімлер
Гутмайстер	Л. Рогавський-Рогошин	Г. Флехнер
Практикант	Е. Нехай-Фельзайс	
Лікар	Ф. Сланіна	
Магазинер	Ф. Єлінек	
Контролер	Ф. Фішер-Фішерінґ	
Доглядачі черенів	2	1
Вимірювач	1	
Возний	1	
Робітники	22	48

У 1879 році кадри були такі [24, с. 148]:

Таблиця 5

Посада	Делятин	Ланчин
Завідуючий	Е. Мімлер	П. Рогойський
Гутмайстер	Л. Рогавський	Г. Флехнер
Практикант	Е. Нехай-Фельзайс	
Лікар	Ф. Сланіна	
Доглядачі черенів	2	1
Вимірювач	1	
Возний	1	
Робітники	22	48

На виварювання солі у Делятинській солеварні використали 838 м³ бука, 3657 м³ берези, вільхи та ялиці, 60 м³ вільхи й осики; у Ланчині – 106 м³ дуба, 524 м³ бука, 6186 м³ берези, вільхи та ялиці, 1646 м³ вільхи й осики [17, с. 83–84].

В 1897 р. [1] собівартість 1 кг солі становила 1,5 крейцера, а реалізаційна ціна – 9 крейцерів!

Наведемо цікаву інформацію з 1900 р. [8, с. 126–319]:

Таблиця 6

Характеристика	Делятин	Ланчин
Кількість шахт	2	1
Глибина шахт	16; 18	54
Продуктопроводи для сировиці, м	1443	212
Кількість резервуарів на сировицю	4	2
Об'єм резервуарів, гектолітри (=100 літрам)	3808	1900
Кількість печей для виварювання солі	8	4
Кількість складів солі	6	6
Довжина водопроводів	580	–
Тривалість виварювання солі	42,5	29
Витрати на виварювання солі:		

сировиці (гектолітри)	183219	148649
дров (м ³);	12378	9575
металу (т);	2,9	2,4
цегли вогнетривкої (шт.);	456	274
цегли звичайної	4300	3420
Виробіток солі на 1 робітника за 12-годинну зміну (кг)	12773	11251
Витрати сировиці на виготовлення 1 тонни солі (літри)	31359	32742
Середньодобове виготовлення солі на 1 м ³ дров (кг)	472	474,2
Річна кількість людино-змін	17186	18315
Річна кількість відпусток (днів)	156	572
Річний видобуток сировиці (гектолітри)	182489	148600
Загальний персонал, у т. ч.	87	65
урядники	5	5
лікарі	2	–
службовці	4	5
виробничники, в т. ч.:	70	39
шахтарі	18	–
робітники	52	39
Персонал солеварень разом із членами їх сімей	353	239
Загальна заробітна плата, корони	71168	53048
Захворюваність на 100 осіб:		
у шахтах	26,0	–
у салінах	34,8	52,6
Середня тривалість хвороб:		
у шахтах	6,6	–
у салінах	15,14	9,02
Захворювання на туберкульоз	2	–

Ф. Бужак [5, с. 73–74] в 1910 р. відзначив, що 4 саліни (Болехів, Долина, Дрогобич і Ланчин) використовували для виварювання солі тільки натуральну солянку (сировицю), а солеварні у Стебнику, Делятині, Калуші й Косові – багатющі запаси ропи з вмістом солі 25–60%, що розташовані в 22 підземних коморах, з яких використовують тільки 14 об'ємом 610 тисяч гектолітрів (1 гектолітр – 100 літрів). Семирадський [19, с. 150] у 1923 р. згадував, що поклади солі в Делятині досягають глибини 2000 м; потужність пластів – 16–20 м (180–220 тисяч гектолітрів кожен); щорічний випуск продукції може досягати 50–60 тисяч цнт.

Слід зауважити, що солеварня у Делятині під час Першої світової війни була зруйнована і вже не відновила діяльності.

Видобуток солі на солеварні у Ланчині становив (цнт) [14, с. 279; 16, с. 955; 27, с. 4; 28, с. 14]:

Таблиця 7

Солеварня	1913	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1934	1935
Ланчин	44600	45480	56130	57430	59210	48470	42520	15120	14500

Цікавим є факт функціонування дерев'яного продуктопроводу, що вимив паводок у долині Пруту в 1970-х роках. У пресі відзначили, що дерев'яний водопровід служив для транспортування зі шахт чи колодязів природних соляних розчинів до солеварні [3], коли тут працювала парова машина для викачування розсолів [2]. Інші ж автори [4] вважали, що це був водопровід часів Римської імперії.

Наведені матеріали про розвиток видобувної промисловості Східної Галичини свідчать про неабияку зацікавленість тодішньої адміністрації у використанні природних багатств краю. Тим більше, що дешева робоча сила давала змогу отримувати величезні прибутки.

Список використаних джерел

1. Громадський голос. – 1897. – 15 січня. – С. 10.
2. Клапчук М. Погляд у минувшину (Знову про делятинський замок та водопровід) // Комсомольський прапор. – 1971. – 15 травня.
3. Мончак Л. Таємниця водопроводу розкрита // Прикарпатська правда. – 1973. – 7 серпня.
4. Терешкун А. Аквікум – таємниця Ділятина // Радянська Верховина. – 1974. – 4 липня.
- 5.

Bujak F. Galicya. – Warszawa, 1910. – Tom II. – S. 73–74. 6. Hacquet B. Neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen. – Nürnberg, 1791. – T. II. – S. 239–242. 7. Handbuch des Statthalerei-Gebietes in Galizien für das Jahr 1862. – Lemberg, 1862. – S. 203–205. 8. Die Salinen Österreich im Jahre 1900. – S. 126–127, 157–159, 164–165, 167, 170, 172, 175, 179–180, 198–201, 203, 242–243, 264–265, 318–319. 9. Dziędzielewicz J. Wycieczki po Wschodnich Karpatach / Pamiętnik Towarzystwa Tatraskiego. – 1877. – Tom II. – Część 1. – S. 47, 51. 10. Kelb V. Die Soolequellen von Galizien / Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. – Wien, 1876. – Band XXVI. – S. 135, 149–156. 11. Księga adresowa Polski 1926/1927. – S. 1772–1838. 12. Pamiętnik Towarzystwa Tatraskiego. – 1877. – Tom II. – Część 1. – S. 35. 13. Podręcznik statystyki Galicyi 1886. – Lwów, 1887. 14. Polska gospodarcza. – 1932. – Zesz. 10. – S. 279. 15. Provinzial-Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1848. – Lemberg, 1848. – S. 210. 16. Przemysł i handel. – 1929. – Zesz. 22. – S. 955. 17. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Lwów, 1888. – Zesz. 10. – Cz. 1. – S. 83–84. 18. Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien für das Jahr 1828. – Lemberg, 1828. – S. 135–138. 19. Siemiradzki J. Plody kopalne Polski. – Lemberg, 1923. – S. 150. 20. Skorowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicyi. – Lwów, 1912. – Wyd. II. – S. 394–395, 422–423, 438–451, 675–680. 21. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – 1885. – T. VI. – S. 866–868. 22. Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi. – Lwów, 1899. – T. II. – S. 56–85. 23. Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomerii na rok 1877. – S. 163. 24. Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomerii na rok 1879. – S. 148. 25. Домашній архів Клапчуків (далі – ДАК). – Ф. 10. – Оп. 7. – Спр. 1. 26. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 73. 27. ДАІФО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 4. 28. ДАІФО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 14. 29. ДАІФО. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 1–3, 7, 11, 18. 30. ДАІФО. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 1–15. 31. Львівська наукова бібліотека АН України. – Відділ рукописів. – Ф. Бурштинського замку. – № 19/III. – Арк. 1. 32. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 20. – Оп. VI. – Спр. 103. – Арк. 18. 33. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 726. – Арк. 18–19, 72–73. 34. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 90. – Спр. 238. – Арк. 36, 40–41. 35. ЦДІАЛ. – Ф. 165. – Оп. 4. – Спр. 194. – Арк. 3–4. 36. ЦДІАЛ. – Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 7, 9–10, 72–75. 37. ЦДІАЛ. – Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 45–47. 38. ЦДІАЛ. – Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 4–62. 39. ЦДІАЛ. – Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 639. 40. karpaty.lviv(www.karpaty.lviv.ua).

Volodymyr Klapchuk

INDUSTRIAL PRODUCTION OF CONSTRUCTIVE MATERIALS, GLASS AND SALT IN GUZULSHYNA AT THE SECOND PART OF XIX – THE FIRST THIRD OF XX CENTURIES

Guzulshyna is rich on various resources. First of all they are: oil, kitchen and potassium salt, constructive stone and clay, quartz sand and iron-ore etc. Water resources are of great importance for enterprises. Products manufacture from local resources is famous since medieval times, but it has become industrial one just from the end of XIX – at the beginning of XX centuries. The article reveals state and problems of constructive materials' production, glass and salt, applying of water force in Guzulshyna, especially in the northern part. First of all, the characteristic of industrial production is based itself on the author's original detailed materials from Upper Prut and archives files about Eastern Galychyna.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ЄВГЕН ОЛЕСНИЦЬКИЙ (1860–1917): ПОВЕРНЕННЯ ЗІ ЗАБУТТЯ І ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

У статті зроблена спроба фрагментарно висвітлити багатогранну діяльність визначного українського адвоката й діяча Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. Євгена Олесницького та вшанувати його пам'ять. На основі конкретних фактів авторка простежує процес формування його світогляду, професійного становлення. Окремо розглянута діяльна участь українського політика в громадському й економічному житті краю. Показано, як із трибун Галицького сейму й австрійського парламенту він послідовно захищав інтереси галицького українства.

(Продовження. Початок у попередньому номері).

Перейдемо до розгляду політичної діяльності Є. Олесницького, яка тісно переплелася з громадсько-культурною та економічною працею. Вже після закінчення Львівського університету (1883) майбутній політик почав активно цікавитися політичним життям галицьких українців.

У 1890 р. була проголошена українсько-польсько-австрійська угода – найрезонансніша, як вважав Є. Олесницький, акція українців у крайовій репрезентації. Він став одним із тих народовців, які опротестували так звану "нову еру", і закликав до послідовної опозиційної тактики парламентської боротьби за основні інтереси українського народу. Громадсько-політичний діяч був активним учасником і організатором вічевого руху на Стрийщині та спрямованих проти "нової ери" політичних нарад у Львові.

У спогадах Є. Олесницький докладно проаналізував так звані "баденівські вибори" 1895 р., учасником яких був. "Народний трибун" погодився балотуватися від Жидачівщини, оскільки таке рішення прийняла нарада його політичних однодумців у Стрию. Настрій електорату щодо особи громадського діяча часопис "Діло" окреслив так: кожен повіт вважатиме за честь мати своїм кандидатом доктора Є. Олесницького.

1895 р. в Стрию вийшов перший номер української газети "Стрийський Голос". Часопис виконував роль речника ідей стрийського народно-демократичного товариства "Підгірська Рада", яке Є. Олесницький очолив у 1892 р. з метою відновлення його політичної діяльності. Напередодні виборів до Галицького сейму газета агітувала за кандидатів у депутати місцевих лідерів – народовця Є. Олесницького та москвофіла В. Давидяка.

Дане видання, а також передвиборний рух на Стрийщині й Жидачівщині, привернули увагу поляків. "Gazeta Narodowa" відзначила, що між українцями Підгір'я виробилася політична солідарність під проводом "Підгірської Ради". Програма консолідації, яку сформував голова товариства Є. Олесницький, містила такі пункти: добиватися прямого, загального і таємного голосування для пригноблених верств суспільства; вимагати земельних реформ; боротися за поділ Галичини на дві національно-адміністративні одиниці; у східній частині краю використовувати українську мову в діловодстві й навчальних закладах; прагнути піднесення громадянської свідомості й освітнього рівня українців. Із плином часу, як зазначив автор, йому нічого було додати до програми. Інша стаття польської газети стверджувала, що міжпартійні взаємини серед українців громадсько-політичний діяч називав "домашньою справою", яку вони мають залагодити між собою. Зате у крайовій репрезентації мусять дотримуватися солідарності. Щодо зносин із урядом, то Є. Олесницький був переконаний у необхідності домагатися виконання конституційних законів, оскільки дрібними концесіями українці вдовольнитися не можуть. У сфері польсько-українських стосунків він відстоював згоду лише на підставі рівності.

Активізація "Підгірської Ради" у Стрию викликала в суспільстві значний резонанс. Але це пояснювалося насамперед зверненням особливої уваги на особистість Є. Олесницького, популярність якого зростала як завдяки його особистим рисам (енергійності, ініціативності, участі в політичних селянських вічах), так і в результаті того, що він правильно розставив акценти, які

відповідали тогочасним політичним настроям галицьких українців. Зокрема, політик засудив "нову еру" і не йшов на відкриту конфронтацію з русофілами. Тому в 1890-х рр. про нього заговорили як про діяча, котрий здобував дедалі більший вплив на позицію українських угруповань. Це, за спогадами Є. Олесницького, висунуло його "на сам фронт виборчої акції". Польська преса приписувала йому намір очолити всі українські політичні течії. Сам політик заперечував свої претензії на лідерство.

Під час виборів 1895 р. найістотніші зловживання були на Жидачівщині. Проти Є. Олесницького не могли знайти контркандидата. Навіть порядні поляки не хотіли балотуватися. Проте начальник повітового суду К. д'Абанкур погодивсь. Оскільки на його користь сказати було нічого, то видумували компромати на Є. Олесницького, який програв (а насправді виграв) вибори [33, с. 217].

У 1900 р. К. д'Абанкура неофіційно змусили скласти повноваження. Були оголошені додаткові вибори. Народний комітет УНДП, співзасновником і активним членом якої став Є. Олесницький, затвердив його кандидатуру від Жидачівського виборчого округу і закликав до підтримки. Політик урешті увійшов до Галицького сейму і розпочав плідну парламентську працю. Зауважимо, що напружена атмосфера передвиборної боротьби не минула для Є. Олесницького безслідно. Після виборів 1900 р. він тяжко захворів.

Із високих трибун Галицького сейму політик почав захищати інтереси українського народу, зокрема, вносив запити щодо виборчих зловживань, про відкриття у Львові українського університету. В одній із промов Є. Олесницький виступив проти законопроекту про так звані "рентові оселі", який підготувала польська сеймова більшість. Українські депутати також вносили запити про створення у Станіславі української гімназії, на які влада не реагувала. На знак протесту проти цього вони віддали мандати [1, с. 349].

Напередодні чергових виборів 1901 р. в Стрийському повіті розгорілася запекла передвиборна боротьба. Суперником Є. Олесницького був маршалок (голова повітової ради) К. Дзедушицький, який заявляв, що визнає здібності Є. Олесницького, вважає його "гарячим русином", проте з політичної точки зору не може з ним погодитись. У результаті виборів останній отримав депутатський мандат і як зрілий парламентарій очолив українську фракцію Галицького сейму. Лідерство в українській сеймовій політиці випало на долю Є. Олесницькому в один із найскрутніших для неї часів. Засадничою тезою діяча при створенні "Руського клубу" було те, що всі українські депутати мають узгоджено відстоювати інтереси галицького українства.

Протягом 1901–1903 рр. Є. Олесницький брав участь у бюджетних дискусіях, виголошуючи опозиційні промови, виступав проти утворення так званих бюро посередництва праці як некорисних для українців. Політик порушував питання про відкриття у Львові українського університету, виборчі зловживання, вимагав зміни системи народних шкіл, запровадження в останніх україномовного діловодства, наповнення читанок матеріалом із української історії тощо. Відхилення запиту щодо української гімназії у Станіславі змусило членів "Руського клубу" відмовитися від мандатів.

У 1904 р. було призначено додаткові вибори. Євген Олесницький вникав у ситуацію в кожному повіті, брав участь у передвиборних зборах. Він став одноособовим лідером української сеймової фракції, хоча продовжував заперечувати претензії на такий статус. На його думку, політика "Руського клубу" мала поєднувати принципи політичної опозиції з фаховим аналізом усіх справ. Така позиція викликала повагу до парламентарія навіть поляків, які називали його єдиним європейцем серед українців [27, с. 87].

Протягом нової сеймової сесії Є. Олесницький опротестував законопроект про рентові господарства, брав участь в обговоренні крайового бюджету. Закон про Крайову Шкільну Раду політик назвав шкідливим для національних прав українців. У той час його запит щодо Станіславської гімназії не викликав заперечень. Однак Є. Олесницький не вважав це значною перемогою.

Користуючись довір'ям галицьких українців, він завжди підтримував тісні зв'язки з виборцями. У 1904 р. він виступив перед стріянами зі звітом про свою парламентську діяльність, а саме передав головні аспекти депутатських доповідей із економічної, шкільної та політичної проблематики. Окремо політик зупинився на спростуванні безпідставних закидів галицької преси на адресу "Руського клубу" і себе як його керівника. Під час обговорення його звіту до-

повідачі схвалили політику української сеймової фракції. Невдовзі й народний з'їзд УНДП у Львові висловив довіру "Руському клубу" і його голові, а газета "Діло" була змушена перепрочити Є. Олесницького.

У 1905–1907 рр. на засіданнях сейму Є. Олесницький вносив запити про заснування українських гімназій у Бережанах і Стрию, у справі будівництва приміщення для української гімназії в Тернополі; вкотре закликав уряд відкрити у Львові український університет й організувати кафедри з українською викладавкою мовою і т. д.

Після чергових сеймових виборів 1908 р. українофіли уконституювалися під проводом Є. Олесницького як Українсько-Руський сеймовий клуб. У результаті угоди галицького намісника А. Потоцького з русофілами останні здобули більшу кількість мандатів, аніж могли розраховувати. Тому в українських політичних осередках панувало роздратування. Щоби залагодити зростаючий конфлікт і заспокоїти центральний уряд, А. Потоцький приїхав у Стрий до Є. Олесницького для обговорення взаємин із народовцями. Намісник пропонував йому посаду віце-маршалка Галицького сейму, задоволення деяких національно-культурних і економічних домагань українців тощо. За офіційною версією, Є. Олесницький прийняв пропозицію А. Потоцького, але призначення не затвердив цісар. На рішення останнього, ймовірно, вплинули поляки, котрі не бажали, щоби високу посаду в сеймі займав такий поважний і принциповий український політик, як Є. Олесницький. Однак можна припустити, що й серед керівництва УНДП знайшлися противники згаданого призначення. Факт пропонування посади Є. Олесницькому свідчив про його величезний політичний авторитет серед українських, польських політиків і офіційного Відня.

На черговій сесії Галицького сейму в 1908 р. голова української репрезентації вніс запит щодо нехтування українською мовою в судах, порушував питання про створення при українській гімназії в Перемишлі самостійної філії, видання українських підручників для середніх шкіл тощо.

У 1909 р. скликано Галицький сейм під знаком сеймової виборчої реформи. Коли поляки почали відтягувати вирішення даного питання, українці відповіли зривом обговорення – сейм став фактично бездіяльним.

На початку 1910 р. Є. Олесницький зазнав серцевого нападу, що поставив під загрозу його життя. Оточення не мало сумнівів, що це був наслідок перепрацювання. Після кількомісячного лікування стан здоров'я політика залишався незадовільним. У зв'язку з цим він віддав сеймовий мандат. "Діло" пов'язувало з ім'ям Є. Олесницького епоху в українській політиці, а виконання ним суспільної місії у сеймі назвало "безпримірною совісністю" [27, с. 101].

Логічним продовженням успішної політичної діяльності Є. Олесницького у Галицькому сеймі (1900–1910) було обрання його депутатом австрійського парламенту, в якому він працював у 1907–1917 рр.

У 1907 р. Народний комітет УНДП затвердив кандидатуру Є. Олесницького у депутати до Державної Ради. Зауважимо, що за зовнішнім лояльним фасадом іміджу УНДП приховувалася гостра внутрішня боротьба двох угруповань. Перше – консервативне крило – К. Левицький, М. Василько і Є. Олесницький, друге – політики молодшого віку, які вимагали радикалізації як партійної тактики, так і програмних вимог. Незважаючи на те, що останній належав до впливової трійки УНДП, його іноді радикальніша позиція мала істотні розходження з офіційним політичним курсом. У цілому Є. Олесницький був одним із передових і визначних членів УНДП, у котрій проявив себе як ліберал європейського зразка.

У результаті виборів 1907 р. було утворено Русько-український клуб на чолі з Ю. Романчуком. Сформований політик і добрий знавець парламентської справи Є. Олесницький одразу зайняв провідне місце серед депутатського корпусу. В аргументованих виступах він не раз висував принципові положення української політики. На одному з перших засідань депутат зазначив, що українці не відмовляться "від політичної, національної незалежності" і боротимуться проти дискримінації в громадському житті [9, с. 42].

У 1909 р. на порядку денному парламентських нарад був запит Є. Олесницького про ліквідацію міністерства для галицького краю. Політик критично охарактеризував роль міністрів, які постійно гальмували розвиток українського народу. Однак уряд висловився проти запити.

У парламентських стінах Є. Олесницький послідовно захищав інтереси трудового селянства. У 1908–1909 рр. він доповідав щодо проекту загального соціального забезпечення; від

центрального уряду домагався виплати відшкодування українським аграріям за невиконані міжнародні договори. Так, на вимогу українських депутатів матеріальну компенсацію мав отримати "Сільський господар" на чолі з Є. Олесницьким. Товариству було призначено 1333333 крони, що значно активізувало його діяльність.

Глибоко непокоїла парламентарія проблема відкриття у Львові українського університету, загострення якої призвело до вбивства студента А. Коцька (1910). В одній із доповідей на засіданні Державної Ради він висловив обурення з приводу позиції уряду, який проголосив винними в університетських сутичках українських студентів. На думку Є. Олесницького, це була найкраща нагода позбутись українців в університеті й доводити його тільки польський характер.

У результаті виборів до Державної Ради 1911 р. було утворено Український парламентський союз на чолі з К. Левицьким. Успішною виявилася парламентська праця Є. Олесницького і після того, як він отримав депутатський мандат удруге, особливо у розгляді економічних питань.

1911 р. під час дебатів про дорожнечу в містах та у справі допомоги міському населенню коштами села звучали думки, щоби центральний уряд налагодив довіз аргентинського м'яса до Австрії. Євген Олесницький узяв слово і сказав, що годі думати про міське населення, слід подбати і про сільське. Він довів, що треба поліпшувати годівлю худоби в державі, щоби постійно забезпечувати населення власною м'ясною продукцією.

У 1912 р. галицькі землі потерпали від наслідків повеней. На пропозицію Є. Олесницького внесено запит у Державну Раду про допомогую акцію постраждалим шляхом матеріального відшкодування. Невідкладні парламентські запити у справах надзвичайних ситуацій у краї Є. Олесницький вносив регулярно протягом 1911–1914 рр.

У цей час у Державній Раді політик активно розв'язував і культурно-освітні питання. Так, у 1911 р. він був ініціатором подання, в якому вимагав, щоби зарплату вчителям виплачували з державних (а не крайових) фондів і щоби вчителів прирівняли до державних службовців.

Безуспішність боротьби за український університет спричинила пошуки винуватців між членами української репрезентації (1913). Вину звалили на К. Левицького. Поширювали чутки, що його місце має намір зайняти Є. Олесницький. Останньому довелося вкотре публічно спростовувати твердження про свої претензії на лідерство в українській політиці.

Нові обов'язки щодо захисту українського народу викликала Перша світова війна. Разом із К. Левицьким та М. Васильком Є. Олесницький належав до проводу ЗУР у Відні, яка до кінця 1916 р. репрезентувала інтереси українства. Фактично всіма справами ЗУР керувала трійка впливових політиків. Проте значна частина колег не сприймала їх лідерства.

Перебуваючи в еміграції, втомлений працею, Є. Олесницький не тільки не занепадав духом, а й підтримував інших, щоби "не плакали на руїнах". Найактивнішим громадсько-політичний діяч був як член економічної секції ЗУР, котра розв'язувала питання, що стосувалися відбудови постраждалих від війни українських земель. Він вважав, що встановлення високого рівня життя має стати інтегральною частиною світогляду українців, масовим суспільним рухом і утворити групи людей, пройнятих місією економічного відродження краю.

Зупинимось на участі Є. Олесницького у виборчому русі. Змагання за демократизацію виборчої системи він вважав важливою складовою політичної програми українців, що була "на часі", оскільки створювала сприятливі умови для боротьби за національно-територіальну автономію Східної Галичини. Тому політик одним із перших порушив цю проблему. Ще 1891 р. в Стрию він скликав збори, на яких доповідав про виборчу реформу до сейму і парламенту.

Вирішенню даного питання політик присвятив найбільше часу і зусиль у парламентських стінах. 1903 р. в Галицькому сеймі Є. Олесницький запропонував проект сеймової виборчої ординації. Депутат вносив запит, враховуючи реальність його втілення в життя. Тому проект виявився поміркованішим від настроїв у суспільстві: Є. Олесницький вимагав безпосереднього голосування у курії сільських громад та утворення п'ятої курії з 15 депутатами при виборах крайової репрезентації. 1905 р. пропозиції політика нарешті внесли на розгляд сейму, але польська більшість їх відхилила.

Тим часом було прийнято новий виборчий закон на основі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування при виборах до віденського парламенту (1907р). Критично оці-

нивши закон, Є. Олесницький прийшов до висновку, що він не відповідає потребам українського народу.

На новому тлі діяльність крайового сейму виглядала анахронізмом. Тому протягом 1907–1910 рр. Є. Олесницький продовжував вносити запити щодо демократизації виборчої системи. Проект виборчої реформи, що він запропонував, не передбачав національних обмежень, давав змогу як українцям, так і полякам балотуватися в усіх виборчих округах, був базований на засадах загального, безпосереднього, рівного й таємного права голосування, тобто на демократичних принципах. Проте проект не задовольнив польських політиків.

Проїшовши складний і тривалий період, виборчий рух завершився виборчою реформою до Галицького сейму. Можемо констатувати, що Євген Олесницький вніс значний вклад у процес парламентської боротьби, яка увінчалася частковим успіхом аж у 1914 р.

Навесні 1916 р. здоров'я Є. Олесницького різко погіршилося, він був частково паралізований. 26 жовтня 1917 р. у Відні серце українського патріота зупинилося назавжди. Земляки з пошанівком спровадили його тіло до Стрия. Такого величавого похорону в місті ще ніколи не було. Прибули делегації зі Львова, Відня, Стрийщини, сусідніх повітів, а також із Тернопільщини. Одну з промов виголосив митрополит А. Шептицький. Від імені українського депутатського корпусу промовляв К. Левицький, який, зокрема, сказав: "З найвищою пошаною, належно великому мужови, передовому надзвичайному піонірови нашого народного відродження клонить свої голови весь український нарід перед сею домовиною, бо в ній спочило багато праці невсипущої, житя, тяжкої борби і добра народного. ... Найбільшу увагу звертав Покійний на конечну потребу організації мас народних, щоби всі ми разом станули до великої праці для оборони житєвих інтересів українського народу та добули йому належне право самостійного і вільного житя на своїй землі. Так, незабутний Товаришу Евгене – отсе твій заповіт політичний!.. Вдячна пам'ять українського народу для Евгена Олесницького запишеться в історії України – від рода в род" [37, с. 1–2].

Підсумовуючи викладене, потрібно відзначити, що український адвокат Є. Олесницький упродовж кількох десятиліть віддано працював на теренах українського національного відродження та відігравав провідну роль у громадському, економічному й політичному житті Східної Галичини. Він здобув незаперечні визнання й авторитет, беручи активну участь у культурно-просвітницьких, кооперативних, економічних і громадсько-політичних товариствах краю або будучи в їх проводі; успішно виконував суспільну місію як депутат Галицького сейму й австрійського парламенту. Визначний громадсько-політичний діяч наполегливо боровся проти національного і соціально-економічного гноблення українства, самовіддано служив українській національній справі. Широкомасштабна та різнобічна діяльність Є. Олесницького сприяла розбудові господарського, просвітнього й політичного життя і прищепленню національної свідомості в українського народу. Моральний обов'язок вдячних нащадків – відкрити славне ім'я Є. Олесницького широкому загалові українства, вшанувати пам'ять про нього, підно поцінувати його заслуги перед українцями. Тому великий і цінний досвід громадсько-політичної і парламентської діяльності Є. Олесницького нині важливо глибоко й ретельно вивчати для поліпшення українського державотворення, прискорення духовного відродження нашого народу.

Список використаних джерел

1. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Перша часть. – Львів: Б. в., 1926. – 432 с.
2. Творидло М. П'ятдесятилітня діяльність "Просвіти" на полі економічним / Упоряд., вступні статті В. Пашука, Ж. Ковби. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 98 с.
3. Храпливий Є. Сорок літ праці Краєвого Господарського Товариства "Сільський Господар" у Львові (23.III.1899–23.III.1939). – Львів: Наклад Краєвого Господарського Т-ва "Сільський Господар" у Львові, 1939. – 39 с. – (Бібліотека "Сільського Господаря", Ч. 161).
4. Хоткевич І. Кооперація в Галичині. – Харьков: Издательство "Союз" Харьковського Кредитного Союзу Кооперативовъ, 1918. – 212 с.
5. Бачинський В. Народній трибун. Життя і праця д-ра Евгена Олесницького. – Львів: Вид. І. Тиктор; Друк. Ставропігійського Ін-ту в аренді І. Тиктора, 1938. – 32 с. – (Б-ка "Народньої Справи" "Рідне Слово", ч. 5 (17)).
6. Качор А. Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України. – Вінніпег: Накладом Товариства "Просвіта" в Порт Артурі, 1960. – 31 с.
7. Боднарук І. Трибун Стрийщини //

Квітучі Береги. – Нью-Йорк, 1968. – Ч. 5. – С. 13–15. 8. Сохоцький І. Д-р Євген Олесницький // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Заходом і коштом Осередку праці НТШ у Філадельфії, 1961. – С. 118–136. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 8). 9. Цюцюра Т. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (Зокрема в роках 1905–1907) // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства / Ред. Любомир В. Винар, заст. ред. М. Антонович; Ред. кол.: О. Баран та ін. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1980. – Ч. 1–4. – С. 23–44. 10. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософичної Секції НТШ. – Нью-Йорк: Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 11. Романенко А. Крайове Господарське Товариство "Сільський Господар" у Львові (1899–1939 р.) // Крайове Господарське Товариство "Сільський Господар" у Львові 1899–1944 / Ред. кол.: П. Дубрівний та ін.; Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк: Б. в., 1970. – С. 17–29. 12. Качор А. Стрий – колыска українського кооперативного молочарства // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: В 3 т. / Ред. І. Пеленська, К. Баб'як. – Нью-Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 345–365. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів; т. XLIX А. Регіональний збірник). 13. Фур Б. "Чим стала Стрийщина, тим стала завдяки його починові..." // Гомін волі. – Стрий, 1990. – 15 серпня. – С. 3. 14. Мельничук Б. "Дуже потрібний нам був той чоловік..." // Тернопіль. – 1993. – № 2. – С. 34–39. 15. Матейко Р. "Ера доктора Євгена Олесницького" // Свобода. – Тернопіль, 1998. – 7 січня. – С. 3; Його ж. З когорти славних синів України: (Ретроспективний погляд на життя та діяльність Євгена Олесницького) // Тернопіль вечірній. – 1999. – 13 жовтня. – С. 3. 16. Ващишин М. Серед друзів і однодумців (передрук із книги Є. Олесницького "Сторінки з мого життя", Львів, 1935 р.) // Гомін волі. – Стрий, 1998. – 12 листопада. – С. 2. 17. Матейко Р. "Учив не плакати на руїнах": Штрихи до портрета Євгена Олесницького // Віче. – 2000. – № 5. – С. 139–141. 18. Ващишин М. Видатний громадський діяч Галичини. До 140-річчя від дня народження Євгена Олесницького // Дзвін. – 2000. – № 7. – С. 112–121; Її ж. Видатний подвижник української справи: До 140-річчя від дня народження Євгена Олесницького // Гомін волі. – Стрий, 2000. – 26 лютого. – С. 2. 19. Злупко С. Податки, зайнятість і добробут населення (До 140-річчя від дня народження Євгена Олесницького) // Шанс. – Львівський обласний центр зайнятості, 2000. – № 14 (149). – С. 3. 20. Ханас З. Серед львівської прогресивної молоді // Краєзнавчий вісник. Спецвипуск стрийського краєзнавчого музею "Верховина". – 2001. – 25 травня. – С. 3. 21. Матейко Р. Євген Олесницький: ретроспективний погляд на деякі сторінки життя та діяльності // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2. – С. 75–79; Його ж. Парламентська діяльність Євгена Олесницького в кінці XIX – на початку XX ст. // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / Упорядник Олексій Сухий. – Львів: Видавництво "Піраміда", 2004. – С. 323–336; Колыска кооперативного молочарства. Коротка історична довідка про виникнення та діяльність "Маслосоюзу" // Сільський господар. – 1997. – № 7–8. – С. 9–11; Віхи історії українського кооперативного молочарства // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. 36. статей. Том II. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 159–164; Роль товариства "Просвіта" у становленні та розвитку української молочарської кооперації Східної Галичини (1904–1914) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За заг. ред. проф. П. П. Кононенка. – К.: Поліграфічний центр "Фоліант", 2005. – Т. VI. – С. 255–264. 22. Занік Я. Євген Олесницький і початок української молочарської кооперації в Галичині // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Б. в., 1998. – С. 168–170. 23. Злупко С. Не плакати на руїнах // Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – С. 245–249. 24. Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький (1860–1917) //

Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во “Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – С. 156–163. 25. Качкан В. Олесницький Євген Григорович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка; Передм. В. Качкана. – Львів: Б. в., 1994. – Вип. I. – С. 136–139; Його ж. З корифеїв українського руху (суспільно-культурна праця Євгена Олесницького) // Українське народознавство в іменах: У двох частинах. – К.: Либідь, 1994. – Частина I. – С. 160–168. 26. Плисюк В. Громадсько-політична діяльність Євгена Олесницького // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / Упорядник Олексій Сухий. – Львів: Видавництво “Піраміда”, 2004. – С. 294–299. 27. Аркуша О. Шлях українського політика з провінції до Львова: політичні дилеми Євгена Олесницького // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*. T. V: *Ludzie Lwowa. Studia z dziejów Lwowa* / Pod red. K. Karolczaca. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – S. 79–103. 28. Збожна О. Учнівські та студентські “Громади” – школа виховання української національної еліти. – Тернопіль: Горлиця, 2003. – 188 с. 29. Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. – Івано-Франківськ: Б. в., 1996. – 79 с. 30. Алексієвець М. М., Зуляк І. С. Діяльність “Просвіти” у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914). – Тернопіль: Б. в., 1999. – 184 с. 31. Ревародіонова Л. Українське товариство “Сільський господар”. 1899–1944 рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 368 с. 32. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. 2-е видання, доповнене. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999. – 226 с. 33. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. – 288 с. 34. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів: Б. в., 1996. – 173 с. 35. Михальський Ю. В. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття: (1902–1914). – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с. 36. Чуйко І. Дитячі та юнацькі роки Євгена Олесницького // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 4. – С. 353–358; Ї ж. Формування світогляду Євгена Олесницького у львівський період його діяльності (1878–1891) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 61–67; Адвокатська діяльність Євгена Олесницького // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ С81 “Видавництво “Політехніка”, 2004. – Вип. 19. – С. 282–293; Роль Є. Олесницького у розбудові крайового хліборобського товариства “Сільський господар” // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука / – Вінниця, 2005. – С. 125–131; Участь Євгена Олесницького у кооперативному русі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2005. – Т. IV. – С. 159–171; Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. – Тернопіль: Принтер-Інформ, 2005. – 206 с.; Матейко Р., Чуйко І. Євген Олесницький – видатний уродженець Тернопілля: витоки політичної біографії // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції 24 листопада 2004 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 389–396; Матейко Р., Чуйко І. Взаємини Євгена Олесницького та Івана Франка на тлі галицької дійсності кінця XIX – початку XX століття // Освітнянин. – Тернопіль, 2007. – № 1 (85). – С. 22–25. 37. Похорон д-ра Євгена Олесницького в Стрию // Діло. – Львів, 1917. – 1 падолиста.

Inna Chuiko

AN OUTSTANDING UKRAINIAN PUBLIC AND POLITICAL FIGURE YEVHEN OLESNYTSKY (1860–1917): A RETURN FROM THE OBLIRION AND HONORING HIS MEMORY

The author of the article makes an attempt to elucidate versatile activities of a well-known Ukrainian lawyer of the Eastern Halychyna of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries, Yevhen Olesnytsky, and to honour his memory. The process of the moulding of his world-view and his professional formation have been traced on the ground of established facts. A matter of a separate study is an active participation of the Ukrainian politician in the social and economic life of the region. There has been shown his consistent defence of the Halychyna Ukrainians interests in the Halychyna Seim and Austrian Parliament.

УДК 351.853:725.94(477.83/86)"18/19"

Ігор Саламаха

З'їзди галицьких консерваторів, та їх роль у становленні та діяльності пам'яткоохоронних органів Східної Галичини в кін. XIX – на поч. XX ст.

Стаття висвітлює розвиток пам'яткоохоронної справи у Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. Аналізується роль консерваторських з'їздів у становленні та діяльності пам'яткоохоронних організацій у Галичині.

Початок пам'яткоохоронної діяльності в Галичині припадає на середину XIX ст., коли указом царя Франца Йосифа I від 31 грудня 1850 р. у Відні була створена Центральна Комісія для вивчення і збереження історичних будівель (далі – Центральна Комісія) [5, с. 11]. В окремих коронних краях імперії (в т. ч. і в Галичині) справою охорони пам'яток історії та культури повинні були займатись спеціальні урядовці – консерватори та їх помічники – кореспонденти, які підпорядковувались Центральній Комісії.

Спершу чисельність консерваторів у Галичині була невеликою (по одному для східної та західної частин краю), але поступово їх кількість почала зростати. У 1873 р. було проведено реорганізацію Центральної Комісії у Відні, яка відтоді почала складатись з трьох секцій (I. Археологічна секція, II. Секція пам'яток архітектури та мистецтва, III. Секція архівних пам'яток). Внаслідок цієї реформи було збільшено кількість консерваторів. У Східній Галичині їх чисельність зросла до чотирьох. Це стало можливо завдяки запровадженню двох посад консерваторів III секції (для "руських" (українських) та польських архівів) [5, с. 17].

У 1887 р. знову було проведено реформування пам'яткоохоронної діяльності у Галичині. Збільшилась кількість консерваторів (I-ї секції-до 5, II-ї до 10 осіб), а територію коронного краю поділено на окремі консерваторські округи [1, арк. 96–97зв]. Зростання чисельності консерваторів призвело до необхідності впорядкування організації співпраці між консерваторами різних округів та секцій. Згідно із діючим законодавством вони безпосередньо підпорядковувались Центральній Комісії, але питання стосунків між окремими урядовцями-консерваторами не було обумовлене жодним документом. Цю проблему мав вирішити з'їзд галицьких консерваторів, який повинен був зібраться у Кракові в травні 1888 р.

Значення з'їздів консерваторів у становленні та діяльності пам'яткоохоронних органів Східної Галичини, досі не знайшло відображення в українській історіографії. Досить скромною є й джерельна база цієї проблематики. Насамперед це протоколи консерваторських з'їздів [8, с. 338–340; 9, с. 1–24; 11, с. 352–355], листування консерваторів [3] та поодинокі згадки про їх ді-

яльність у тогочасній пресі. Однак, вивчення цього комплексу джерел дає змогу окреслити загальну картину становлення та розвитку охорони історичних пам'яток у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Краківський з'їзд консерваторів, який згодом отримав назву Першого, відбувся 24-25 травня 1888 р. у приміщенні Національного музею у Кракові. На з'їзд прибула більшість тодішніх галицьких консерваторів та кореспондентів: М. Бобжинський, Л. Вержбіцький, Т. Войцеховський, В. Деметрикевич, В. Дзедушицький, В. Кетржинський, А. Левицький, Й. Лепковський, С. Одживольський, Г. Осовський, В. Пшибиславський, К. Рогавський, С. Смолька, М. Соколовський, І. Шараневич, С. Томкович, Л. Цв'якліньський [6, № 123]. Головуючим на з'їзді обрано Й. Лепковського, а секретарем С. Томковича. У перший же день з'їзду, після бурхливих обговорень, було прийнято ухвалу про необхідність утворення у Східній та Західній Галичині двох окремих організацій, які б допомагали консерваторам у їх діяльності та координували їхню діяльність. Крім того було поставлено питання щодо розподілу коштів, які щорічно виділялись Галицьким Крайовим Сеймом на утримання та реставрацію історичних пам'яток. У організаціях консерваторів для обох частин Галичини створювались виконавчі органи (Комітети) з осередками у Львові та Кракові, до складу яких входили консерватори та кореспонденти, відповідно, Східної та Західної Галичини. Саме ця ухвала поклала початок утворенню галицьких консерваторських організацій.

Окрім цього, на з'їзді було ухвалено рішення про проведення інвентаризації історичних пам'яток, укладення карти консерваторських округів. Увагу консерваторів було звернено на необхідність опрацювання способів інформування громадськості про діяльність та повноваження консерваторських урядів у Галичині.

У листопаді 1889 р. у Львові відбулось перше спільне засідання східногалицьких консерваторів та кореспондентів на якому було офіційно оголошено про утворення Кола консерваторів та кореспондентів Східної Галичини [2, арк. 1]. Аналогічну організацію тоді ж було створено і в західній частині краю. Варто відзначити, що у статуті Кола консерваторів та кореспондентів Східної Галичини, прийнятому на його другому засіданні, було задекларовано необхідність проведення щорічних консерваторських з'їздів, з метою координації спільних дій у справі охорони історичних пам'яток [2, арк. 1 зв].

20 липня 1890 р. у Львові у приміщенні Університету відбувся Другий з'їзд консерваторів Галичини [8, s. 338]. Спершу у комунікаті, що його видало львівське Коло, цей з'їзд іменувався Першим, але, незабаром, після погодження з представниками краківського Кола, львівський з'їзд отримав назву Другого, а Першим офіційно визнано краківський з'їзд 1888 року [3, арк. 25]. У ньому взяли участь 14 галицьких консерваторів та кореспондентів: Л. Вержбіцький, Т. Войцеховський, В. Деметрикевич, В. Дзедушицький, Ю. Захаревич, В. Кетржинський, В. Лозинський, В. Пшибиславський, Є. Скроховський, М. Соколовський, С. Томкович, Л. Цв'якліньський, І. Шараневич, Я. Шептицький та О. Чоловський, останній займав посаду секретаря львівського Кола консерваторів та кореспондентів [8, s. 338].

На пропозицію голови львівського Кола В. Лозинського, учасники з'їзду одногосно обрали головуючим М. Соколовського, який був заступником голови краківського Кола, а той, у свою чергу, призначив секретарями В. Деметрикевича та О. Болонського [8, s. 338].

До порядку денного було внесено п'ять питань:

1. Необхідність збільшення об'ємів крайового фінансування на охорону історичних пам'яток;
2. Справа порятунку пам'яток культури, яким загрожує знищення;
3. Використання коштів, які залишились у розпорядженні консерватора В. Дзедушицького і не були використані на реставрацію церкви у місті Галич;
4. Проведення інвентаризації галицьких пам'яток;
5. Обговорення можливості звернення до Крайового Віділу, у справі реформування консерваторських урядів згідно з проектом В. Деметрикевича, який містився у його рефераті на II з'їзді польських істориків [4, s. 1–12; 8, s. 338].

Стосовно першого питання, то на пропозицію представників львівського Кола з'їзд ухвалив звернутись до Крайового Сейму з проханням збільшити до 6000 гульденів суму коштів, які щорічно виділяли на охорону пам'яток. Ці кошти передбачалось порівну поділити між Західною та Східною Галичиною. Одночасно було вирішено звернутись до польського представництва у

австрійському парламенті з проханням добитись щорічної урядової фінансової допомоги для охорони історичних пам'яток в Галичині [8, s. 338].

З другого питання з'їзд прийняв рішення домагатись створення у Львові Крайового Музею історії та культури, і навіть доручив виконавчому органу львівського Кола (Президії) створити спеціальний комітет, до складу якого мали увійти консерватори та найвпливовіші представники громадськості краю. Саме він мав безпосередньо займатись справою організації музею [8, s. 338–339].

Розгляд третього питання розпочався виступом В. Дзедушицького, який повідомив учасників з'їзду, що у його розпорядженні є значні кошти, призначені в свій час Крайовим Сеймом на реставрацію міської церкви у Галичі. Раніше цей храм вважали соборною церквою Успіня Пресвятої Богородиці, збудованою ще за княжих часів. Крайовий Сейм у 1885 р. виділив на його реставрацію 4500 гульденів. Однак, згодом виявилось, що церква значно пізнішого походження, і реставраційні роботи призупинились. Тому на з'їзді В. Дзедушицький запропонував використати більшу частину грошей на фінансування археологічних досліджень в районі стародавнього Галича. Після короткої дискусії, з'їзд ухвалив рішення передати вищезгадану суму у розпорядження Кола консерваторів та кореспондентів Східної Галичини, яке й мало вирішити подальшу долю цих коштів [8, s. 339–340].

Після цього, на пропозицію консерватора М. Соколовського з'їзд прийняв ухвалу відкласти розгляд четвертого та п'ятого питань порядку денного до наступного з'їзду, який мав відбутись у травні наступного року у Кракові. На цьому робота з'їзду закінчилась [8, s. 340].

Варто відзначити, що лише деякі ухвали з'їзду консерваторам вдалось втілити у життя, та й то не відразу. Збільшення суми коштів на охорону пам'яток культури Крайовим Сеймом відбулось лише через кілька років, а щодо постійного щорічного фінансування з державного бюджету, то цього галицьким консерваторам взагалі ніколи не вдалось добитись від віденського уряду. Крайовий Музей історії та культури також не був створений, хоча консерватори неодноразово повертались до цього питання, звертались до різних державних інстанцій та організацій за допомогою. Кошти, які залишились у В. Дзедушицького, і були ухвалою з'їзду передані у розпорядження Кола консерваторів та кореспондентів Східної Галичини, східногалицькі консерватори вирішили використати на реставрацію інших пам'яток, і звернулись за відповідним дозволом до Крайового Виділу. Однак Виділ, дізнавшись, що ці гроші не були використані за призначенням, попросив повернути їх до державної скарбниці [2, арк. 17 зв., 23–23 зв].

Третій з'їзд, як і було заплановано, відбувся 31 травня 1891 р. у Кракові в приміщенні Національного музею в Сукенніцах [11, s. 352].

На з'їзд прибули: В. Деметрикевич, С. Крижановський, Й. Лепковський, В. Лозинський, В. Луцкевич, С. Одживольський, Г. Осовський, Й. Садовський, Є. Скроховський, С. Смолька, М. Соколовський, С. Томкович, І. Шараневич, та О. Чоловський. Головуючим обрано В. Лозинського, а секретарями В. Деметрикевича та О. Чоловського [11, s. 352].

На порядку денному було чотири питання:

1. Погодження у справі щорічної сеймової субвенції на утримання пам'яток та розподіл її на реставрацію пам'яток та утримання консерваторських установ;
2. Погодження, щодо однакового вигляду повідомлень, які видавались консерваторськими урядами обох частин Галичини;
3. Необхідність реорганізації консерваторських установ;
4. Обговорення способів охорони пам'яток, збереження яких найважче контролювати (напр. монети, тканини і т.д.) [11, s. 352].

З першого питання між учасниками з'їзду розпочалась активна дискусія, у якій взяли участь В. Деметрикевич, В. Лозинський, В. Луцкевич, С. Одживольський, Є. Скроховський, М. Соколовський та С. Томкович. Мова йшла про те, чи законно використовувати щорічну сеймову субвенцію, призначену для охорони пам'яток на утримання консерваторських установ (зокрема, на утримання т. зв. інформаційних бюро) і як погодити цю справу з крайовою владою. Пропонувалось просити Сейм змінити заголовок відповідної бюджетної статті. Однак ухвала по цьому питанню мала досить загальний і невиразний зміст: "Обидва Кола зобов'язуються робити у Сеймі однакові дії, з метою збереження теперішньої організації" [11, s. 352–353].

Друге питання стосувалось видання повідомлень, які періодично видавались обома Колами. Консерватор М. Соколовський висловив пропозицію узгодити зміст обох текстів, за-

значивши при цьому, що комунікат львівського Кола більше нагадує збірник наукових статей, аніж звіт про діяльність східногалицьких консерваторів. Голова львівського Кола В. Лозинський погодився з пропозицією свого краківського колеги, однак зазначив, що через невелику кількість присутніх на з'їзді консерваторів зі Східної Галичини, пропозицію М. Соколовського можна лише прийняти до відома [11, s. 353].

Третій пункт порядку денного торкався реформування консерваторських урядів на основі проекту кореспондента і секретаря краківського Кола В. Деметрикевича. Відповідний меморіал краківське Коло вже відіслало до Крайового Виділу і В. Деметрикевич представив його зміст учасникам з'їзду, у першу чергу своїм колегам зі Східної Галичини. Голова львівського Кола В. Лозинський зазначив, що Коло консерваторів та кореспондентів Східної Галичини остаточного рішення з цього питання ще не прийняло, а лише доручило консерватору Л. Вержбіцькому підготувати доповідь на чергове щомісячне засідання Кола. Однак, він був переконаним, що у справі створення, за участю Крайового Виділу, спеціальної комісії з юристів та археологів, консерватори Східної Галичини повністю погоджуються зі своїми колегами з західної частини краю. З'їзд прийняв ухвалу зобов'язати львівське коло поінформувати своїх колег з Західної Галичини про результати цього засідання [11, s. 353].

Останнє питання стосувалось проблеми збереження рухомих пам'яток історії та культури. Його розгляд відразу ж викликав бурхливу дискусію серед учасників з'їзду. Консерватор краківського Кола М. Соколовський виступаючи з промовою заявив, що перш ніж приймати остаточне рішення, варто дослідити, як цю проблему було врегульовано в інших краях Австро-Угорщини. Він запропонував створити комісію, яка б до наступного з'їзду підготувала реферат на тему: "Якими шляхами можна запобігти нищенню рухомих пам'яток?". Учасники з'їзду більшістю голосів прийняли пропозицію М. Соколовського [11, s. 354].

Наступний з'їзд консерваторів відбувся аж через тринадцять років, 22–23 травня 1904 р. у Перемишлі (На відміну від трьох попередніх, цей з'їзд не мав порядкового номера). На відміну від трьох попередніх, він мав більш урочистий характер. На його відкриття прибули представники місцевої влади та духовенства. Перебіг засідань висвітлювався у пресі [7, № 115]. На з'їзді, були присутні багато гостей [4, s. 1–4].

З консерваторів та кореспондентів на з'їзд прибули: Я. Болос – Антонович, П. Беньковський, С. Естрейхер, О. Колесса, С. Крижановський, Л. Лепший, В. Лозинський, В. Пшибиславський, Т. Стриєнський, Т. Таловський, С. Томкович, Л. Фінкель, Я. Фіялек, З. Хендель, О. Чоловський, а також делегат Товариства опіки над польськими пам'ятками Ю. Мучковський та секретар Кола консерваторів та кореспондентів Східної Галичини В. Козицький. Головуючим на з'їзді обрано професора Ягеллонського університету М. Соколовського, а секретарями А. Хмеля та Ю. Коженювського [4, s. 5].

Робоча частина з'їзду почалась виступом консерватора С. Томковича, який зачитав присутнім свій реферат "Про реформу охорони пам'яток". Головною думкою його було твердження, що без прийняття відповідних законів, які б регулювали охорону пам'яток і визначали повноваження консерваторів, діяльність консерваторських організацій і надалі не принесе значних результатів. До того ж ці організації консерваторів досі офіційно не визнані урядовими інстанціями. Доповідь С. Томковича викликала активну дискусію, яка тривала весь перший день засідань [4, s. 5–10]. На основі реферату С. Томковича було прийнято ряд важливих ухвал:

1. З'їзд визнає, що без ухвалення закону, що регулює охорону пам'яток (т. зв. "консерваторського закону") ефективне збереження пам'яток є неможливим. Тому прийняття такого закону є вкрай необхідним. Для цього слід зробити перші кроки, зокрема, створити з консерваторів комісію, яка б виробила відповідне звернення до польської фракції в австрійському парламенті з проханням добитись прийняття такого закону;

2. Консерватори, присутні на з'їзді, ухвалюють рішення прискорити процес перепису історичних пам'яток;

3. Консерватори Східної та Західної Галичини повинні звернутися до Міністерства віровизнань та освіти і Центральної Комісії у Відні з петицією про урядове визнання існуючих у Галичині консерваторських організацій (краківського "Грона" та львівського "Кола"). Для вироблення відповідного звернення створюється спеціальна комісія, до якої увійдуть С. Крижановський, Л. Фінкель, О. Чоловський, Ю. Пагачевський та С. Томкович, як її голова [10, s. 1].

Другий день засідань розпочався виступами С. Естрейхера, який зачитав присутнім свій реферат "Архівна справа у невеликих містах і містечках Галичини" та О. Чоловського з рефератом під назвою "Як гинуть наші пам'ятки" [4, s. 11]. Обидві доповіді викликали активну дискусію. Виступ О. Чоловського зробив таке враження на присутніх, що учасники з'їзду одногосно ухвалили опублікувати його реферат великим тиражем і відіслати окремі примірники до Крайового Сейму та Державної ради, Крайового виділу, Намісництва та Центральної Комісії у Відні [10, s. 2]. На основі доповіді С. Естрейхера з'їзд також прийняв ряд важливих ухвал, пов'язаних з реформуванням архівної справи:

1. Необхідно створити два великі архіви (у Львові і Кракові), де б зберігали архівні документи, перевезені з архівів малих міст та містечок Галичини;
2. Провести докладну інвентаризацію архівних пам'яток, які на теперішній час зберігаються в архівах малих міст та містечок Галичини;
3. Виробити інструкцію для архівістів, у якій вказувались би різновиди архівних джерел та способи їх належного зберігання;
4. Необхідно збільшити кількість консерваторів та кореспондентів III секції та створити з них у складі консерваторських "Кіл" (або "Грон") окрему секцію для архівних пам'яток [10, s. 2].

Доповідь консерватора Л. Ліпшого "Консервація костельних образів" торкалась проблеми збереження стародавніх образів у костелах Галичини [4, s. 21–23]. На основі його реферату з'їзд консерваторів прийняв три ухвали:

1. Реставрація давніх образів не повинна розпочинатись без відома консерваторів;
2. Коли образ потребує реставрації, реставраційні роботи повинні проводитись під наглядом консерватора або делегованого на місце робіт кореспондента;
3. З'їзд вважає за доцільне, за умов незадовільного зберігання образів у костелах, перевезення їх до одного з крайових музеїв [10, s. 2].

Варто додати, що на пропозицію консерватора Я. Болос – Антоновича внесено доповнення: три вищенаведені ухвали повинні стосуватись не лише образів, а й фресок та настінних зображень у костелах [4, s. 22–23].

Під кінець засідання головуєчий М. Соколовський підвів підсумки з'їзду, перелічивши найбільш важливі рішення, і запропонував, на завершення, прийняти ухвалу, щоб у Львові та Кракові, за сприяння консерваторських організацій, були засновані Товариства, які б збирали матеріал про історичні пам'ятки, фотографії, і тим самим допомагали консерваторам у їх роботі. Пропозицію М. Соколовського учасники з'їзду ухвалили одногосно [4, s. 23–24].

Підводячи підсумки, варто відзначити, що консерваторські з'їзди відіграли велику роль у становленні пам'яткоохоронних органів у Галичині. В першу чергу це стосується ухвали, прийнятої на Першому з'їзді, внаслідок якої були утворені консерваторські організації – краківське "Гроно консерваторів" та львівське "Коло консерваторів". Однак, більшість ухвал консерваторських з'їздів з різних причин так ніколи не були втілені у життя, а деякі з них мали відверто декларативний характер.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 4. – Спр. 3264.
2. ЦДІА України у Львові. – Ф. 616 (Товариство "Коло консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини"). – Оп. 1. – Спр. 14.
3. ЦДІА України у Львові. – Ф. 616. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. Demetrykiewicz D. Konserwatorstwo zabytków w Galicyi i kwestya jego zasadniczej reformy // Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie. I. Referaty. – Lwów, 1890. – S. 1–12.
5. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych. – Kraków, 1885. – S. 11.
6. Gazeta Lwowska. – Lwów. 1888 r. – № 123.
7. Gazeta Lwowska. – Lwów. 1904 r.
8. Protokół obrad II Zjazdu konserwatorów Galicyi, odbytego we Lwowie d. 20 lipca 1890 r w auli Uniwersytetu // TeKa Grona konserwatorów Galicyi zachodniej. – T. 1. – Krakow, MCM.
9. Protokóły obrad zjazdu c. k. konserwatorów i korespondentów Komisji Centralnej konserwatorskiej odbytego w Przemyślu w roku 1904 dnia 23 i 24 maja. – Lwów, 1905.
10. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. TeKa. – T. 3. – Luty-lipiec 1904 r. – № 18–22.
11. Wycąg z protokołu posiedzenia III walnego Zjazdu konserwatorów galicyjskich, odbytego dnia 31 maja 1891 r. w sali Muzeum narodowego w

Sukiennicach // Teka Grona konserwatorów Galicyi zachodniej. – T. 1. – Krakow, MCM.

Ihor Salamakha

HALYCHYNA CONSERVATIVES CONGRESSES AND THEIR ROLE IN FORMATION AND ACTIVITY OF MONUMENT PRESERVATION DEPARTAMENS IN THE EASTERN HALYCHYNA IN THE END OF THE XIX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The dewelopment of monument preservation work in the Eastern Halychyna in the second half of the XIX century – the beginning of the XX century is illusnrated in the article. The role of conservatives' congresses is analyzed in formation and activity of monuments preservation organizations in Halychyna.

УДК 94(470/477. 82 "1861–1914").

Василь Тимошенко

СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ РОСІЙСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ МАГНАТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розкрито основні напрямки співпраці польських і російських магнатів Правобережної України в пореформений період. Автор доводить, що російські та польські землевласники знаходили порозуміння лише в економічній сфері, тим часом царський уряд не допускав відновлення політичних впливів поляків на Правобережжі.

Після придушення Січневого 1863 р. польського повстання на Правобережній Україні царизм здійснював цілеспрямовану політику щодо поляків та спольщеного населення, яка полягала в репресіях, обмеженні економічних і політичних прав, культурно-ідеологічному наступі. При цьому варто врахувати, що участь поляків у повстанні на території українських губерній була незначною, і російська влада використовувала її лише як привід для русифікації цього регіону.

Польський вплив у економічній сфері в Південно-Західному краї (так росіяни називали Правобережжя) обмежували шляхом позбавлення польських магнатів, учасників повстання права на володіння маєтками. По-друге, польським дворянам указом від 10 грудня 1865 р. заборонили купувати землі, що стало основною перепорою для збільшення їх землеволодінь. Окрім того, політично неблагонадійних дворян польської національності примушували розпродати маєтки протягом двох років [1, с. 82]. Тільки 11 травня 1873 р. на підставі царського указу було зупинено процес конфіскації земельних угідь і майна. Протягом цього періоду, за даними канцелярії київського генерал-губернатора, у польських землевласників конфіскували 132050 десятин землі, відібрали 144 маєтки, з них у Київській губернії – 50, Подільській – 16, Волинській – 78 [2]. Французький дослідник Д. Бовуа вказував і на інші форми економічного тиску – введення 10% податку від річного прибутку землеволодіння у 1864–1868 рр., відмова в кредитуванні, право володіння землею лише підданим імперії тощо [3, с. 26, 57, 67].

Полякам закрили доступ до керівних посад у дворянських корпоративних організаціях. Дворянські зібрання відповідними царськими указами на Правобережжі взагалі заборонили, а губернських та повітових предводителів дворянства призначали за поданням начальників губерній із числа російських дворян [4].

У краї насильно впроваджували російську мову, надавали переваги православній вірі, водночас переслідували католицизм. Русифікаторська політика проявлялася на Правобережжі при комплектуванні органів управління. Чиновників польського походження в органах місцевого управління замінювали росіяни. За відповідними Правилами, останні мали право на надбавку до зарплати від 20 до 50%. [5, с. 43–45]. Саме на ці "свіжі великоруські сили" була покладена місія виправлення "польської зіпсованості" та "зведення російської будови" в краї [6, с. 43].

Цікава сторінка розгортається перед дослідником при вивченні самосвідомості польської шляхти Правобережжя у пореформений період. Так, польський дослідник шляхти північно-західних губерній Р. Юрковський стверджував, що у польського дворянства цього періоду формується особливий "кресовий тип психіки", спричинений репресіями царського уряду [7, с. 703]. Д. Бовуа відзначив однією з характерних ознак свідомості польської шляхти на Правобережжі її боротьбу за спадок, за земельну власність (*ojcowizna*), яка виростає в її свідомості до значення Вітчизни (*ojczizna*). Специфічний "земельний" патріотизм, що сформувався в останні десятиліття XIX ст., дозволяв полякам поступатися власним самолюбством заради збереження земельних володінь [8, с. 46]. Гасло оборони "сфери впливу" (*stanu posiadania*) для поляків набувало патріотичного змісту, своєрідної місії кресової шляхти. Національним обов'язком ставала розбудова маєтку. Фактично діяльність, пов'язана зі збереженням економічної могутності, була "органічною працею", тобто пасивним опором русифікації та економічному тиску росіян [9, с. 81].

Цікаві думки з цього приводу висловив у 1870 р. чиновник із особливих доручень І. Свірчевський, який у звіті київському Генерал-губернаторові написав, що на Поділлі "поляки ненавидять все російське". Але разом із тим він стверджував, що вони прагнуть повернути собі довіру уряду, що серед них є люди, які намагаються дотримуватися розумних і тверезих поглядів [10].

Частина польської шляхти стала на шлях угодовства і співпраці з царатом. Соціальну базу такого "угодовського напрямку" становили великі землевласники. Його прихильниками на Правобережній Україні були магнати Ю. Потоцький, М. Тишкевич, Р. Сангушко, С. Чапський. І це не дивно. В умовах, коли дедалі посилювалися революційні рухи, самодержавство було опорою магнатів, а консервативна ідеологія – визначальною рисою політичної свідомості. До того ж, кооперація з російськими чиновниками та великими землевласниками служила запорукою як "політичної благонадійності" поляків, так і передумовою збагачення. Адже навіть жорстка антипольська політика царського уряду на Правобережжі не змогла всерйоз похитнути економічну міць магнатів. Аналіз галузей економіки, учасниками яких були польські капітали, має для такого твердження яскраві приклади. У Правобережній Україні на 1896 р. російське землеволодіння становило 3 385 813 десятин (51,31%), а польське – 3 086 932 десятини (48,69%). Свої величезні латифундії зберегли найшляхетніші польські роди. Графи Потоцькі володіли 111 тис. дес. землі, Бобринські – 72 тис., Браницькі – 75 тис., Сангушки – 61 тис., Собанські – 47 тис., крім цього, значні земельні масиви мали Любомирські, Грохольські, Бжозовські, Радзивілли, Тишкевичі та інші [11, с. 386].

Отримуючи величезні прибутки від земельних володінь, польські магнати вкладали кошти в розвиток сільського господарства й особливо у промислове виробництво. У регіональному розміщенні "дворянських" підприємств на початку XX ст. Південно-Західний край лідирував поряд із Західним і Царством Польським. У 1914 р. цей регіон зайняв перше місце в імперії [12, с. 29].

На Правобережжі значного поширення набули будівельна, винокурна і харчова промисловість, а серед різноманітних галузей останньої – насамперед цукрова. Саме в цих галузях польське дворянство краю відігравало провідну роль. Наприклад, ті ж Браницькі володіли 36 промисловими підприємствами, серед яких 9 цукрових заводів, два заводи сільськогосподарських машин, 10 ґуралень, шкіряні, свічні, миловарні підприємства. Однією з найприбутковіших галузей для польських магнатів було цукрове виробництво. Їм у 1880-ті рр. належали 48 цукроварень із 251, що діяли на Правобережжі, та ще в 75 частка польських магнатів давала від 15 до 25% дивідендів [13, с. 149]. Вигідною справою для дворянства було вкладання капіталів у винокуріння. У 1860 р. в Правобережній Україні налічувалося 967 ґуралень, у 1875 р. – 150 винокурних заводів. Виробництво нарощувалось за рахунок його інтенсифікації. Загальна кіль-

кість заводів зменшувалась, але тут підвищували технічну оснащеність, здійснювали технічну реконструкцію. Власниками великих ґуралень, винокурних та борошномельних заводів були польські аристократи – Р. Сангушко, Й. Потоцький, Ф. Радзивілл, С. Любомирський та ін. Маючи значний прибуток із виробництва, вони прагнули його збільшити, використовуючи зв'язки з урядовими колами. На з'їзді ґуральників, який відбувся на початку ХХ ст. у Києві, поляки відігравали домінуючу роль. Делеґатами на всеросійський з'їзд ґуральників у Петербурзі були обрані російський князь Г. Куракін та польський поміщик С. Хорват [14, с. 35].

Збереження та зміцнення власних економічних позицій польські магнати Правобережжя небезпідставно пов'язували зі співробітництвом із царським урядом та російським дворянством. Економічна співпраця російських і польських землевласників яскраво проявилася в діяльності найприбутковіших галузей промислового виробництва Правобережжя – цукрової та винокурної промисловості. На початку 1880-их рр. цукрову галузь Росії охопила криза надвиробництва. В цих умовах провідні цукровики прийняли на себе головний економічний удар. Щоби не втратити позицій, вони утворили цукровий синдикат. До нього увійшли 117 цукрових заводів, серед яких більше половини належало дворянам, переважно польським. Для щоденної роботи синдикату було сформовано "Бюро представників цукрозаводчиків". У його керівництві співпрацювали як польські, так і українські, російські та єврейські підприємці.

У 1897 р. створили нове об'єднання виробників цукру – Всеросійське товариство цукрозаводчиків на чолі з ґрафом А. Бобринським, яке не тільки впливало на ціноутворення цукру в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків його збуту, а й поставило собі за мету всебічне вивчення цукрового виробництва. Для цього його представники збирали статистичний матеріал, сприяли підвищенню культури вирощування буряків, боролися з їх шкідниками тощо. Протягом першого року діяльності членами Товариства стали власники 185 з 218 заводів, у т. ч. більшість поляків [15, с. 84–85]. Згодом, у 1902 р., створили ще й синдикат рафінерів, до якого належали власники 17 рафінадних заводів Російської імперії, котрі разом споживали до 80% імперського виробництва цукру-піску.

Активно співпрацювали польські й російські магнати у товариствах сільського господарства та сільськогосподарського виробництва, які масово створювали зі середини 1870-их рр. із підтримкою царської влади. Дослідниця Н. Чайка справедливо відзначила, що "виникнення сільськогосподарських товариств є результатом рівня умов господарського життя України і економічної політики царського уряду другої половини ХІХ – поч. ХХ ст." [16, с. 207]. Найактивніше діяли Київське, Подільське, Волинське та Луцьке товариства. [17, с. 8–9].

У Київському товаристві, за підрахунками О. Ніколаєнко, не менше 119 осіб із 398 членів були поляками, що становить близько 30%. Але якщо брати до уваги, що поляки давали своїм дітям і російські імена, то ця чисельність збільшиться до 163 осіб (41%) [18, с. 128].

Подібна картина спостерігалась і в Подільському товаристві. Його керівний склад був майже однотайно (10 із 12 членів) польським, і лише голова організації, предводитель дворянства А. Гагарін та П. Местмахер, не належали до поляків [19].

Піднесення масового селянського та робітничого руху в роки першої російської демократичної революції змусило польських і російських магнатів шукати шляхів для подальшого зближення заради захисту станових інтересів. Представники польського "угодовського напрямку" прагнули переконати царський уряд у тому, що ця співпраця обопільно вигідна, що саме капіталістично-поміщицька верства, яка займає керівне становище в суспільстві, може бути потрібна урядові в боротьбі з внутрішніми ворогами. Тому польські магнати дедалі активніше вимагали у влади відновлення їх економічних і політичних прав у Південно-Західному краї. У травні 1905 р. цар на побажання польської шляхти відновив діяльність дворянських зібрань і вибори губернських та повітових предводителів дворянства. Проте виробити механізм цих виборів доручили Міністерству внутрішніх справ, яке свідомо затягувало цю справу [20].

У березні 1906 р. були затверджені правила реєстрації товариств і союзів. Цей законодавчий акт дав полякам змогу легалізувати численні культурно-освітні та релігійні організації, що безумовно сприяло розвитку польської освіти та культури. Однак для польських магнатів цього було недостатньо. Вони прагнули скористатися ситуацією для відновлення свого економічного і політичного панування на Правобережжі. Саме тому польські поміщики активно підтримали створення комітетів землевласників. Такі комітети постали в усіх губерніях Правобережжя на початку 1906 р. У березні цього ж року було проведено з'їзд уповноважених від землевласни-

ків Правобережної України, на якому створено обласний комітет землевласників Південно-Західного краю. Метою цієї організації, як йшлося в її статуті, було "об'єднання землевласників для захисту їх інтересів, розвитку сільськогосподарської культури, покращення побуту селян, мирне вирішення селянського питання з дотриманням принципу недоторканості приватної власності" [21].

На початку вересня 1906 р. комітет землевласників Волинської губернії звернувся до комітетів землевласників Київщини та Поділля з проханням про скликання обласного з'їзду, щоб обговорити питання про скасування політичних та економічних обмежень стосовно польського дворянства краю [22].

Такий з'їзд провели у Києві 1–3 листопада 1906 р. Питання про відновлення прав польського дворянства поставили на порядок денний одним із перших. Від волинської делегації виступив представник землевласників Вінницького повіту Е. Добровольський, який заявив, що польське дворянство обмежене в своїх правах і перебуває у гіршому становищі, ніж російське дворянство. Він закликав від імені з'їзду звернутися до царського уряду з проханням про відновлення соціально-економічних і політичних прав польської шляхти Правобережжя. Делегати з'їзду підтримали таку пропозицію. Це засвідчили виступи російських землевласників Чернова, Тальберга й Зарембо. У резолюції з'їзду з даного питання вказали, що його делегати вирішили "терміново підписати клопотання перед урядом про скасування обмежувальних законів щодо польського дворянства і з цією метою направити в Санкт-Петербург делегацію в складі керівників Союзу" [23].

Уже 14 листопада делегація з київського губернського предводителя дворянства Репніна, князів Тальберга, Куракіна та Львова, а також професора Рейна відвідала столицю імперії [24]. Керівництво уряду пообіцяло їм повну підтримку. Однак слова царські високопосадовці не дотримали. В умовах поступового спаду революції царський уряд відмовився скасувати обмежувальні закони щодо поляків, добре розуміючи, що це сприятиме відновленню польського економічного і політичного впливів на Правобережжі. Для цього знайшлися і вагомні аргументи. У новообраній російській Думі утворилася польська фракція, позиція якої не завжди співпадала з урядовою. На цьому, зокрема, наголосив київський губернатор у звіті на ім'я генерал-губернатора в лютому 1909 р. У згаданому документі, зокрема, було зазначено, що до "виборів до Думи він вважав доцільним надання посад предводителів дворянства полякам. Однак вибори показали, що антагонізм між польськими і російськими дворянами дуже великий. Поляків цікавили лише власні національні завдання і цілі. Тому в інтересах держави потреба у заміщенні цих посад особами польського походження не має смислу" [25].

Позицію керівництва держави з даного питання ще чіткіше висловив голова уряду П. Століпін. Він у промові в Державній Думі 7 травня 1910 р. з приводу законопроекту про поширення земського положення 1890 р. на дев'ять губерній Західного краю наголосив, що "у Південно-Західному краї в 1906 році виникло товариство російських землевласників, яке прагнуло йти разом із поляками рука в руку. Я пам'ятаю депутацію від російських землевласників Південно-Західного краю, яка з'явилася до Петербурга просити про знищення всіх обмежень для поляків; однак російські землевласники помилилися. Цей союз швидко зруйнувався; у Києві та Житомирі у 1906 році на польських з'їздах було проголошено, що польська культура вище російської і поляки мають у Південно-Західному краї особливе становище... Цілком зрозуміло, що погляди російських землевласників, які з'явилися просити за поляків у Петербурзі, змінилися... Думаючи про це, я часто пригадую, що мені довелося говорити польським депутатам, які з'явилися до мене перед розпуском Другої думи. Я говорив їм, я повторював їм, що в політиці нема помсти, але є наслідки" [26, с. 281].

Політика репресій після розгрому польського повстання 1863 р. зачепила населення не тільки історичних польських земель, а й Правобережної України. Найбільше від репресій влади постраждала польська шляхта, міць якої була підірвана.

Польські магнати, котрих царська система усунула від політики, спрямували свої зусилля на економічний аспект громадського життя, знаходячи в ньому єдиний шлях для збереження нації. Поступово пристосовуючись до товарних відносин, вони дедалі більше дотримувалися заклик "збагачайтеся", вбачаючи у ньому патріотичний зміст. Діяльність, спрямована на створення промислових синдикатів, сільськогосподарських та кредитних товариств, які сприяли

модернізації їхніх господарств, показувала зацікавленість цієї частини поляків у співпраці з російськими землевласниками заради власного збагачення.

Зі свого боку, царський уряд в умовах зростаючого революційного руху був змушений шукати підтримки з боку польських магнатів. Саме тому створені в роки першої російської демократичної революції комітети землевласників Південно-Західного краю, одним із своїх головних завдань вбачали зближення російських та польських землевласників заради захисту станових інтересів шляхом певних економічних і політичних поступок останнім. Однак подальші події засвідчили, що це був лише тактичний крок царського уряду з метою стабілізації суспільно-політичної ситуації в Південно-Західному краї. Тому новий наступ реакції, по суті справи, поховав надії польських магнатів на відновлення їх політичних впливів на Правобережжі.

Список використаних джерел

1. Лещенко М. Н., Мамалига А. І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. // Український історичний журнал. – 1976. – № 9. – С. 81–92.
2. Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві) – Ф. 442. – Оп. 823. – Спр. 165. – Арк. 34.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
4. ЦДІАУ у Києві. – Ф.442, оп. 537. – Спр. 226. – Арк. 8, 9 зв., 10.
5. Щербак Н. О., Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (II половина XIX – початок XX століття). – К., 1997.
6. Горизонтов Л. Е. "Польская цивилизованность" и "русское варварство": основание для стереотипов и автостереотипов // Славяноведение. – 2004. – № 1. – С. 39–48.
7. Jurkowski R. Przyczynę do dziejów Towarzystw rolniczych i organizacji gospodarczo-społecznych ziemiaństwa polskiego na kresach południowo-wschodnich w latach 1876–1904 // Przegląd Wschodni. – T. VI. – Z. 4. – 2000. – S. 693–737.
8. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах.
9. Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów południowo-wschodnich. 1864–1904. – Warszawa, 2001.
10. ЦДІАУ у Києві – Ф. 442. – Оп. 820. – Спр. 252. – Арк. 7.
11. Алфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX – начала XX вв. – М., 1969.
12. Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономический и социокультурный аспекты) / Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – М., 2006.
13. Дьяков В. А. Польская тематика в русской историографии конца XIX – начала XX вв. // История и историки. – М., 1981. – С. 147–162.
14. Юго-Западный край в экономическом отношении: Сб. ст. – Вып. VII. – К., 1913.
15. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклозаводской промышленности (1800–1904). – К., 1904.
16. Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 204–210.
17. Осадний Т. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 25-летие с 1876 по 1901 год. – К., 1901.
18. Ніколаєнко О. О. "Органічна праця" на українських землях Російської імперії в 30–90-их рр. XIX ст. / Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2006.
19. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 625. – Спр. 337. – Арк. 36.
20. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 163. – Арк. 54–54 зв.
21. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 331. – Арк. 361.
22. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 4–4 зв.
23. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 331. – Арк. 342–343 зв.; ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 9.
24. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 331. – Арк. 342 зв.
25. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 163. – Арк. 90.
26. Стольпин Петр Аркадьевич. Нам нужна великая Россия. Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – М., 1991.

Vasyl Tymoshenko

ATTEMPTS OF UNDERSTANDING OF RUSSIAN AND POLISH MAGNATES OF RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF XIX – IN BEGINNING OF XX CENTURYS

It is revealed in the article the main direction of cooperation polish and russian magnates of the Righth-Bank Ukraine at the period after reforms. The author proves that russian and polish landowners came to the consent only in the economic sphere, but tsarist government did not allow renewing the political influence upon the Righth-Bank Ukraine.

УДК 94 (477)

Валентин Терещенко

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ВІДРУБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемі походження відрубних господарств в Україні на початку ХХ ст.

Зміни в аграрному секторі Україна зумовлюють інтерес до досвіду функціонування одноосібних селянських господарств на початку ХХ ст. В зв'язку з цим актуальним є дослідження сільських відрубів.

На перший погляд в вітчизняній історіографії відрубним господарствам приділена належна увага. В абсолютній більшості робіт, присвячених столипінській аграрній реформі згадуються відруби як одна з форм приватних селянського господарства. Проте дуже рідко відрубні господарства розглядаються предметно.

Не завжди дослідники дають чітке визначення відрубного господарства. Відруби, як правило згадуються разом з хуторами, іноді протиставляються хуторам. При цьому основна увага зосереджується, як правило, на хутірських господарствах, а не на відрубних. Тим часом походження, генезис, господарські особливості відрубних господарств в Україні потребують предметного вивчення.

В рамках цієї статті звернемо увагу на декілька проблем, пов'язаних з історією відрубних господарств. В першу чергу спробуємо визначити основні шляхи формування відрубів в роки столипінської аграрної реформи. Також проаналізуємо кількісні показники процесу утворення відрубних господарств в Україні на початку ХХ ст. Отже, метою статті є вивчення основних шляхів формування відрубних селянських господарств в Україні.

Виникає питання: коли в Україні поширились селянські відруби? Існує думка, що відруби в Російській імперії виникли в роки столипінської аграрної реформи. Таке твердження знаходимо, наприклад, в Великій радянській енциклопедії [1, с. 15]. Насправді відруби існували в Україні ще до столипінської реформи. В другій половині ХІХ ст. вони були однією з форм організації подвірного господарства.

Нагадаємо, що після реформи 1861 р. в Україні було поширено два види селянського землеволодіння: общинне та подвірне. При общинному землеволодінні відбувалися періодичні переділи надільних ділянок. В умовах подвірного землеволодіння уся орна земля належала двору і переділам не підлягала. Якщо орна ділянка перебувала за межами поселення, розрізнялось два типи її розміщення: окремих (відрубний) та черезсмужний з ділянками інших господарів. В останньому випадку практикувалась спільна сівозміна, таке поле називалося спільнозмінне [2, с. 22].

Рівень господарської ініціативи та економічної свободи на відрубних та спільнозмінних ділянках був різним. Власник відрубу господарював на свій розсуд. На спільнозмінних ділянках практикувалась примусова сівозміна, коли селянська громада визначала ритм сівозмін, виходити з якого господар ділянки не мав право, навіть якщо така сівозміна була б для нього незручна чи невигідна. В цьому випадку інтереси усієї селянської громади ставились вище інтересів окремого двору.

Таким чином, в 1861–1906 рр. (в період між скасуванням кріпацтва та столипінської реформи) відрубні ділянки були однією з форм подвірного землеволодіння. Особливістю відрубів були: компактне розташування, відсутність черезсмужжя надільної ділянки.

В роки столипінської аграрної реформи характер відрубних господарств дещо змінився. Уряд розглядав відруби як окремий тип приватного селянського господарства. Загальновідомо, що однією з головних цілей столипінської реформи було створення приватних селянських господарств у вигляді хуторів та відрубів. Шляхів формування селянських відрубів було декілька. В першу чергу відруби утворювалися в наслідок землевпорядних робіт на приватизованих селянських наділах.

Для общинного землеволодіння було характерне черезсмужжя, коли кожен селянський наділ складався з багатьох клаптиків, розташованих в різних місцях. Черезсмужжя створювалось в общині спеціально, щоб виробити однакові умови землекористування для всіх общинників. В роки столипінської реформи частина селян виходила з общини та укріпляла свої наділи в приватну власність. В цьому випадку землевпорядні комісії з метою знищення черезсмужжя відводили окремі дрібні земельні клаптики в одне місце. Так з'являвся відруб як приватне селянське господарство. Якщо власник переселявся з села на відруб, утворювався хутір.

В Україні порівняно незначна кількість відрубів утворилась також на казенних та удільних землях, переданих селянам державою.

В інших випадках відруби утворювалися на землях, куплених селянами у Селянського поземельного банку. Формування "банківських" відрубів мало свої особливості. Селянський банк мав право купувати за власний кошт поміщицькі маєтки та перепродувати їх селянам з одночасною видачею позики на купівлю землі. З початком столипінської реформи Селянський банк почав розмежовувати свої землі на окремі невеликі компактні ділянки і продавати їх селянам під хутори та відруби.

Основні принципи діяльності Селянського поземельного банку та землевпорядкувальних комісій по утворенню хутірських та відрубних господарств були викладені А.П. Столипіним перед Радою міністрів 30 серпня 1907 року. В першу чергу ці принципи мали відношення до правил розбивки земель Селянського банку на хутори та відруби та умов їх подальшого продажу селянам. При розбивці земель Селянського банку на придатні для продажу ділянки переваги надавались хуторам. Для хуторян передбачались пільги при видачі позик на купівлю банківської ділянки. А. Столипін допускав створення відрубів лише в безводній місцевості. При розбивці банківських маєтків не на хутори, а на відруби з утворенням висілків, всі землі маєтку, крім пасовищ, повинні бути видані покупцям в приватну власність. І навіть на спільному пасовищі визначався пай кожного господаря [3, с. 161].

Вимоги, висловлені П. Столипіним, були відображені в Тимчасовій інструкції про підстави і порядок ліквідації земель Селянського поземельного банку від 19 лютого 1908 року. Згідно цього документу особа, яка відповідала за продаж ділянки, так званий ліквідатор, створював попередній план ділянки, здійснював контроль за правильним розмежуванням. Особливу увагу ліквідатор повинен був звертати на забезпеченість даної ділянки водою [4, с. 3].

Інструкція визначала 4 основні форми одноосібного землеволодіння: 1) хутір в одому місці чотирикутної форми (вважався найкращим варіантом); 2) хутір подовженої форми; 3) хутір з декількох ділянок, в одній з яких розташовувалась садиба; 4) польовий відруб окремо від садиби.

В інструкції окремо відзначалось, що відрубні ділянки повинні бути самостійними господарськими одиницями, а не додатками надільної землі покупця. Наголошувалось на необхідності забезпечення ділянок дорогами. Дороги повинні були прокладатися по межах по можливості прями. При проході дороги через ділянку не допускалось відокремлення вузьких смуг землі. Кордони між ділянками повинні були встановлюватись під кутом 90 градусів, у крайньому випадку не менше 45 градусів [4, с. 5–6].

Як бачимо, уряд Столипіна першочергову увагу приділяв впровадженню хутірських, а не відрубних господарств. Проте практична діяльність Селянського поземельного банку та землевпорядних комісій показала, що селяни не завжди наважувалися переселитись на окремий хутір, а частіше надавали перевагу купівлі відрубної ділянки. Як наслідок, на землях Селянського банку почали виникати поселення "відрубників". Таким чином з'явилась перехідна від об-

щини до хуторів форма землекористування – висілково-відрубний тип селянських володінь. Уряд допускав існування таких поселень як перехідної форми для психологічного полегшення виходу селян з общини. При висілково-відрубному типі господарства кожен господар мав присадибну ділянку, відруб орної землі, та право на частку зі спільної ділянки, до якої по необхідності відносились додаткові угіддя (сінокіс, вигін). Така форма землеволодіння дозволяла невеликим групам селян здійснювати спільну сівозміну та полегшувала годівлю худоби, з іншого боку на думку реформаторів "створювала наочний та зрозумілий для селян приклад переходу від общинного до індивідуального землеволодіння" [5, арк. 9].

В документах Селянського поземельного банку господарства, утворені на його землях, поділяються на три категорії: хутори; відруби без переселення; відруби з переселенням або висілково-відрубний тип господарства – перехідний між відрубом та хутором. Згідно цього критерію покупці банківської землі поділялись на хуторян, відрубників та поселковців.

За спостереженнями службовців банку відрубне господарство, як правило, утворювали місцеві селяни. Ця категорія покупців банківської землі в господарському відношенні була найбільш консервативною. Як відзначали з цього приводу представники банку: "відрубники без переселення – найменш рухомі в господарському відношенні, купівля ділянки не призводить до змін їх звичного побуту. Тому банківська земля має для них лише допоміжне значення". Відрубники були найбільш схильні повертатись до елементів общинного господарювання. Наприклад, іноді власники об'єднували суміжні відруби для спільного землекористування [6, арк. 1–3].

Іншу категорію складали поселенці, які переселялись на землю куплену у банку, але не наважувались жити на віддаленому від сусідів хуторі. Такі покупці утворювали висілки – спільне поселення власників суміжних відрубів на банківських землях. Висілково-відрубний тип поселень, про який ми вже згадували, став компромісною перехідною формою господарства між общиною і хутором. Поселенці жили компактно, але господарство вели окремо. Вони погоджувались вести одноосібне господарство, проте не бажали переселенням на віддалений хутір повністю відмовитись від практики сусідської взаємодопомоги. Висілково-відрубні господарства дозволяли зберегти елементи звичного укладу життя і тим самим психологічно полегшували перехід селян до приватного господарства.

Висілково-відрубний тип поселень був, з одного боку, продуктом столипінського реформування, з іншого – мав глибоку історичну основу. Відомо, що висілки були одним з традиційних типів маловірних поселень в Україні [7, с. 188].

Якими були основні переваги і недоліки відрубних господарств у порівнянні з черезсмужними наділами та хуторами?

Перевагою відрубу над черезсмужним общинним наділом була компактність та відсутність черезсмужжя. Зведена в один масив ділянка краще піддавалась обробітці, зменшувались витрати та час на транспортування врожаю тощо. Відруб позбавляв господаря від обов'язку примусової сівозміни, розширював можливості застосування передових систем господарювання, наприклад – багатопілля. Подолання черезсмужжя робило можливим ефективно використання сільськогосподарської техніки.

Проте в одному аспекті клаптиковий общинний наділ мав перевагу над зведеним в одне місце відрубом. Справа в тому, що тогочасне селянське господарство великою мірою залежало від природних умов та капризів погоди. Маючи смуги у декількох місцях селянин забезпечував собі щорічний середній врожай. В посуху його забезпечували смуги в низинах, в дощовий період – ділянки на височинах. Отримавши весь наділ в одному відрубі селянин опинявся один на один з природною стихією [8, с. 65]. Отже, з одного боку черезсмужжя стримувало впровадження нових агротехнологій, з іншого – зменшувало ризики землеробства, гарантувало мінімальний врожай при несприятливих погодних умовах.

Відруб мав певні переваги перед хутором. Відрубники не несли витрат на переселення. Вони продовжували проживати в селі, тому не втрачали можливостей селянської взаємодопомоги та спілкування.

Разом тим в суто господарському відношенні хутір мав ряд переваг. Відрубне землеволодіння вирішувало проблему черезсмужжя, проте повністю не розв'язувало проблему дальності земелля. Відстань від села до відрубу могла складати декілька кілометрів, що значно ускладнювало обробіток.

Хуторяни були в кращому становищі. Оскільки поле на хуторах було близько до садиби, хуторянин втрачав менше зерна при транспортуванні. Крім того робочий день хуторянина був довший, тому що він не витрачав час на дорогу, отже мав умови для інтенсивного обробітку ділянки [6, арк. 60, 63].

В вітчизняній історіографії поки що остаточно не з'ясовано питання про точну кількість хуторів та відрубів, утворених в Україні в роки столипінської реформи.

Офіційна статистика вказувала лише загальну кількість приватних селянських господарств (хуторів та відрубів) утворених на надільних землях та на землях казни. Зроблено це спеціально, щоб приховати надто малу кількість хуторів порівняно з відрубамі. Всього в Україні на надільних землях створено 440283 хуторів та відрубів загальною площею 3171441 дес. землі. Незначна кількість приватних селянських господарств з'явилась наслідок реформи на казенних землях – 7187 хуторів та відрубів загальною площею 108206 дес. землі [9, с. 586–587]. Серед істориків-аграрників розповсюджена думка, що абсолютна більшість цих господарств була відрубного типу.

В нашому розпорядженні є дані по площу хуторів та відрубів на землях, проданих Селянським банком. Загальна площа таких господарств на куплених у Селянського банку землях на Лівобережжі становила 206049 дес., на Півдні – 178932 дес., на Правобережжі – 148591 дес. землі [9, с. 586–587].

Слід відзначити, що в більшості українських губерній клієнти Селянського банку надавали перевагу відрубам перед хуторами. Причинами цього явища можуть бути природні умови (недостатня забезпеченість водою багатьох місцевостей, особливості рельєфу тощо). Тому в порівняно маловодних Лівобережних та особливо південних губерніях України Селянський банк вимушений був продавати землю відрубамі. Крім того, психологічно консервативне селянство на Лівобережжі та Півдні звикло до общини і тому надавало перевагу відрубам та виселкам.

Не можна не враховувати інший психологічний фактор: відселяючись на хутір селяни позбавлялися звичного спілкування та сусідської взаємодопомоги, що також не сприяло поширенню хуторів. На практиці службовці місцевих відділень банку не могли не рахуватись з настроями покупців. Тому часто, всупереч інструкціям, місцеві відділення вимушені були подавати ділянки у першу місцевим селянам відрубамі, і лише при малому попиті з боку місцевих селян ділянки продавались хуторами приїжджим [10, арк. 93].

Не зважаючи на гільги для хуторян, з 533572 дес. землі, проданої Селянським банком на Україні в 1906 – 1915 р., лише 180474 дес. (34%) було продано хуторами, відповідно 353098 дес. (66%) продано у вигляді відрубів даних [9, с. 586–587]. На Україні найбільшу площу хутори та відруби на землях Селянського банку займали в Харківській (90172 дес.), Херсонській (77172 дес.), Полтавській (73209 дес.), Київській (67487 дес.) губерніях, найменшу – в Волинській губернії (21139 дес.). Особливістю Правобережжя була кількісна перевага проданих банком хуторів над відрубамі в Київській та Волинській губернії. На Волині на хутори припадало 81,9%, на Київщині – 59,1% [9, с. 586–587]. Як ми відзначили, це явище не характерне для інших регіонів імперії. Високий процент хуторів на Правобережжі можна пояснити традиційним поширенням подвірної форми господарювання та сприятливими для індивідуального господарювання природними умовами (забезпеченість водою, високу якість ґрунтів).

Отже, можемо виділити такі основні способи формування відрубних господарств в роки столипінської аграрної реформи:

землевпорядкування на надільних землях під час виходу з общини та приватизації селянських наділів;

приватизація "дореформених" відрубів при подвірному землеволодінні;

землевпорядкування на землях Селянського поземельного банку;

землевпорядкування на казенних землях.

Відрубні господарства в Україні не були штучним продуктом столипінської реформи. Відрубні ділянки існували і до реформи як форма подвірної землеволодіння. В роки столипінської аграрної реформи в Україні серед приватних селянських господарств переважали відруби. Хутори мали кількісну перевагу лише на Правобережжі в зв'язку з традиціями та природними особливостями регіону. Розвиток відрубних господарств сприяв поширенню виселково-відрубного типу поселень.

Все це дозволяє розглядати відрубні господарства не тільки як перехідну форму від общинного землеволодіння до хутірського господарювання. В роки столипінської реформи відрубні стали окремим і доволі поширеним видом селянського приватного господарства. Особливості господарського життя відрубників вивчені недостатньо і потребують предметного дослідження.

Список використаних джерел

1. Отруб // Большая советская энциклопедия. – М., 1975. – Т. 19. – С. 15. 2. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у ХІХ ст. // Історичний журнал. – 2005. – №.1. – С. 19–26. 3. Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 335 с. 4. Временная инструкция об основании и порядке ликвидации земель, принадлежащих Крестьянскому поземельному банку, утверждённая комитетом по землеустроительным делам 19 февраля 1908 года. – СПб., 1908. – 8, 5 с. 5. ЦДІАК України. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 346: Условия накопления земельного запаса Крестьянского поземельного банка. б/д. – 84 арк. 6. ЦДІАК України. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 376: Отчет Крестьянского поземельного банка о деятельности разных лиц на участках земли, приобретенных в имениях банка. б/д. – 146 арк. 7. Рачковський Г. Малодвірні сільські поселення середнього Полісся в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Овруцького повіту Волинської губернії) // Гуржіївські читання. Зб. наук. праць. – Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. – С. 187–191. 8. Зырянов П. Н. Петр Аркадьевич Столыпин // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–75. 9. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале ХХ века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с. 10. Державний архів Київської обл. – Ф. 1635: Киевское отделение Крестьянского поземельного банка. – Оп. 2. – Спр. 189: План-чертеж, арендный договор и переписка Киевского отделения Крестьянского поземельного банка с арендаторами 5-го виноградовского имения о покупке его. 1907 г. – 338 арк.

Valentyn Tereschenko

THE MAIN WAYS OF "WIDRUB'S" ORIGIN IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article is dedicated to the problem of "widrub's" origin in Ukraine at the beginning of the XX century.

УДК 94 (477.8)

Наталія Захарчин

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ВИРІШЕННЯ ХОЛМСЬКОГО ПИТАННЯ У ТРЕТІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Проаналізовано етнокультурний і політичний розвиток Холмищини та Підляшшя на початку ХХ століття. Показано, що безпосереднім поштовхом до розгляду законопроекту і створення Холмської губернії були релігійні зрушення, ініціативи православного духовенства регіону та підтримка місцевого українського населення.

Існування і розвиток Української держави спонукає до повнішого й об'єктивнішого вивчення тих українських етнічних земель, населення яких неодноразово опинялось у центрі боротьби за їх державно-територіальну приналежність. До таких земель слід віднести насамперед Холмщину та Підляшшя, які на початку ХХ ст. були заселені українською людністю і за державно-територіальну віднесеність яких тоді ж точилася боротьба між правлячими силами Росії і польськими політичними колами.

Обґрунтовуючи актуальність теми, варто акцентувати увагу на тому, що питання історії українських етнічних земель – Холмщини та Підляшшя в українській історіографії розглянуто недостатньо. Деяким проблемам історії регіону присвячені праці сучасних українських дослідників – В. Сергійчука, В. Борисенко, І. Салюка, М. Горного, І. Винниченка. Однак етнополітичне життя на Холмщині та Підляшші як фактор, що вплинув на створення Холмської губернії, не розглянуто, отже, це потребує подальшого вивчення.

Метою даної статті є дослідження причин і факторів виникнення ідеї створення з Холмщини та Підляшшя окремої адміністративної одиниці на поч. ХХ ст. Для досягнення мети авторка поставила завдання дослідити етнокультурне, релігійне і громадсько-політичне життя на Холмщині та Підляшші у 1900–1912 рр.

До Холмщини як етнографічного і географічного регіону українських етнічних земель було прийнято відносити край, розташований на схід від р. Вепр до Бугу, що творив природню межу з Волиню та зі Сокальщиною, належною до Галичини; на заході переважно українські території Холмщини межували з польськими етнічними землями Люблінської губернії, на півночі – з Підляшшям. Ріки Холмщини належать до сточища р. Вісли. Це – Буг із притоками Угоркою і Гучвою, Вепр із Бистрицею; на південному заході притока Сяну – Танва. Нерідко до Холмщини відносять і Південне Підляшшя, яке історично належало до Холмської єпархії, а з 1912 р. – до Холмської губернії [20, с. 3515]. За третім поділом Польщі Холмщина та Підляшшя відійшли до Австрії. В часи наполеонівських воєн та після них ці регіони переходили з рук у руки, поки за рішенням Віденського Конгресу (1814–1815 рр.) не опинилися у складі Царства Польського під владою Російської імперії, що в політичній термінології згодом отримало також назву Привіслянського краю. 1 січня 1867 р. в краї був запроваджений новий адміністративний поділ на губернії та повіти (уезди). Холмщину та Підляшшя тоді поділені між двома губерніями: Люблінською і Сідлецькою [20, с. 197]. А у 1912 р. за рішенням Третьої Державної Думи на цих територіях була утворена Холмська губернія.

У 1897 р. Перший загальний перепис населення Російської імперії визначив кількість людей, які розмовляли українською (малоруською) мовою у Люблінській та Сідлецькій губерніях: відповідно 196476 та 107785 осіб. Таким чином, у 1897 р. в обох губерніях налічувалося українців за мовною ознакою 304261 особа. [6, с. 5–6]. Професор Київського і Петербурзького університетів О. Соболевський, однак, відносив до "малорусского" населення Холмщини та Підляшшя 450000 осіб. (близько 300000 православних і майже 150000 католиків) [26, с. 13].

У державному ж переписі населення Холмщини 1909 р., проведеному для обґрунтування створення Холмської губернії, українців і росіян не виділяли, а відносили обидві "народності" під спільну рубрику "русских" (так у тексті – *Н. З.*). Але, як вважали Мирон Кордуба [21, с. 30] та Іван Крип'якевич [22, с. 25], кількість росіян на цій території була незначною. За результатами перепису тут проживала 463901 особа, які назвали своєю розмовною мовою "русскую" (так в тексті – *Н. З.*) мову, і 268053 – польську.

Отже, напередодні створення Холмської губернії тут було українців і росіян – 463901 осіб (51,76%); поляків – 268053 (29,9%); євреїв – 135238 (15,1%); представників інших національностей – 29123 осіб (3,24%) [10, с. 153–158]. Такі показники були подані у Третю Державну Думу, і стали одним із найважливіших факторів для обґрунтування створення з Холмщини та Підляшшя окремої адміністративно-територіальної одиниці.

У більшості повітових міст українці становили незначну меншість. Співвідношення релігійних конфесій Холмщини було дещо іншим: православних нараховувалося 327 327 чол. (36,5%), римо-католиків – 404633 особи (45,19%) [10, с. 153–158]. З цими даними погоджувалися М. Кордуба [21, с. 28]) й І. Крип'якевич [22, с. 25]. Як бачимо, терміни "українець" і "православний" на Холмщині та Підляшші не можна ототожнювати, на відміну від інших частин України, наприклад, Волині, де православне населення було на 94,82% україномовним [24, с. 21]. Суперечливі дані мовних і релігійних показників результатів перепису 1909 р. на Холмщині –

невипадкові. Через релігійні суперечки наприкінці XIX – на початку XX ст. було майже неможливо встановити достовірні відомості про кількість римо-католиків і православних на Холмщині та Підляшші. Порівняно невелика кількість православного населення на Холмщині пояснювалася наслідками національної політики російського самодержавства, що, як писав М. Грушевський, охоплювала "насильницьке навернення до православ'я 1875 р., всі помилки божевільної централістичної політики російського царства, що з свого боку заходилося змосковщити тутешню українську людність, і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам [17, с. 34]. Невизнання російським урядом римської церкви східного обряду в 1905 р. призвело до того, що багато українців, силоміць навернених у православ'я під час офіційного "з'єднання" Холмської єпархії з Російською православною церквою у 1875 р., змушені були майже одночасно перейти на латинство. Так, за даними професора Варшавського університету В. Францева, з 1905 до 1908 р. в католицизм перейшли 169279 осіб [8, с. 25]. І. Крип'якевич подав іншу цифру – до 200000 осіб [22, с. 25]. Незважаючи на це, в переддень утворення Холмської губернії у трьох сусідніх повітах – Холмському, Володавському та Грубешівському – кількість православних все ж переважала, а в Томашівському майже дорівнювала римо-католикам, що було визначальним при вирішенні холмського питання.

В етнографічному відношенні серед українського населення Холмської губернії виділялися дві гілки – поліщуки (лісовики) і так звані степняки. Степняки заселяли південну частину Холмщини (більшу частину українських поселень у Люблінській губернії) і становили одне ціле зі своїми сусідами південно-західної Волині та північної Галичини. Північну частину Холмщини, або українські поселення Сідлецької губернії та північної смуги Люблінської губернії, заселяли поліщуки [26, с. 12–13].

Що стосується політичного і культурного розвитку, то деякі дослідники вважають Холмщину та Підляшшя регіоном, у якому ознаки національного пробудження населення проявилися дуже пізно [23, с. 2]. Тут процеси формування національної свідомості стали помітними лише на зламі XIX – XX ст., хоча перші його паростки з'явилися, безперечно, раніше. Щодо політичних поглядів українців Холмщини та Підляшшя у цей період, то можна погодитися з міркуванням О. Білоусенка. Він вважає, що на початку XX ст. провідну верству Холмщини (а саме свідому українську інтелігенцію) представляли тільки духовенство і вчителі, які були в меншості й не становили великої політичної сили. Більша частина простих холмців та підляшуків, щоби протистояти ополяченню, звернула увагу на т. зв. "союз истинно русских", представником якого можна вважати Свято-Богородицьке братство, котре очолював єпископ Євлогій. "Власне вибору в українського холмця не було – йому залишалося кинути або в польські, або в "истинно русские" обійми. І якщо він вибрав останні, то це лише свідчить, чого саме варті ті щиро братерські польські обійми, коли від такого полум'я доводиться "истинно русского" вогню шукати [16, с. 18].

Несподівані зрушення в релігійному плані приніс на Холмщину та Підляшшя царський указ про свободу совісті (толеранційний указ) від 17 квітня 1905 р. Цей документ був повною несподіванкою як для глави Свято-Богородицького братства Євлогія, так і для православного населення краю (за даними Євлогія, римо-католицьке духовенство про цю акцію знало і заздалегідь підготувалося до неї) [18, с. 140]. За два тижні після проголошення Указу майже 150 тисяч осіб перейшли на римо-католицизм [2, с. 1768]. Цей факт боляче вдарив по інтересах православ'я в Холмщині та Підляшші. Крім того, римо-католицьке духовенство, яке агітувало за перехід до своєї конфесії ще у кінці XIX – на початку XX ст., шляхом організації католицьких гуртків на Холмщині та Підляшшя та ін. засобами [2, с. 36], не втрачало надії на навернення ще більшої кількості населення цього регіону. Надію підтримували і польські поміщики. При цьому доходило до крайнощів: так, в ординації графа Замойського звільнялися православні робітники [18, с. 1796]. Євлогій щодня отримував численні скарги від місцевого населення на утиски православної віри: "Ми пропали... Що нам робити?... Як нам бути стійкими?... " [18, с. 141]. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед холмців ширилися чутки про перехід царя в римо-католицизм.

Протиріччя у релігійному середовищі призводили і до особистих трагедій. Протягом 1905–1910 рр. до Холмської духовної консисторії надходили прохання про дозвіл розлучення через зміну конфесії або інше релігійне переконання члена подружжя [4]. Крім того, непорозуміння тривали на рівні священиків: захоплення і повернення храмів [1, арк. 1–10], захоплення храмо-

вих земель [2, арк. 1–10], а також звинувачення у насильницькому ополяченні [3, арк. 1–10], не сприяли розрядженню ситуації.

Питання про виділення Холмщини та Підляшшя на початку XX століття постало не вперше – від другої половини XIX століття його періодично порушували у владних колах. Але проект виділення Холмщини та Підляшшя в окрему губернію підготував міністр внутрішніх справ на початку 1909 р. За рішенням Державної Думи 19 травня 1909 р. проект, внесли в комісію законодавчих ініціатив та передали на експертизу в комісію з місцевого управління [5, стб. 1937–1938]. Законопроект обговорювали напротязом двох років. Робота комісії закінчилась у квітні 1911 р., коли його внесли на розгляд загальних зборів Державної Думи, де розпочалася нова, завзятіша боротьба за його прийняття. Хоча один із ініціаторів законопроекту виступав за те, щоби "холмщане" розвивалися на національних засадах [18, с. 209], законопроект мав фактично єдину мету – припинити навірнення "русских" на римо-католицизм, відвернути колонізацію Холмської Русі, сприяти зближенню з Росією.

Єпископ Євлогій вважав, що для цього необхідно вилучити край із управління Варшавського генерал-губернатора та створити з нього окрему "русскую" Холмську губернію. Більшість українське населення регіону підтримувала створення Холмської губернії, і це стало не останнім фактором при його прийнятті. Православні жителі Холмщини та Підляшшя були неспроможними самостійно захиститися від чисельних нападок польських панів, які нерідко позбавляли роботи селян, котрі сповідували православ'я. Сподівання на поліпшення свого становища православні пов'язували з виділенням Холмщини та Підляшшя із Царства Польського і доручали це єпископу Євлогію і Свято-Богородицькому братству. Як відзначав сучасник, згадане братство підкинуло "українській людині Холмщини те популярне гасло, що обіцяло їй мир і спокій, а саме – відлучення Холмщини від Царства Польського. І народ осліп пішов за тим популярним, бажаним гаслом, не розбираючись навіть у тому, в яку форму те його давнє бажання обвинено" [16, с. 19].

Створення Холмської губернії підтримували холмські діячі культури. Холмське питання розглядали на з'їзді руських діячів Привіслянського краю, що відбувся у Холмі 28–30 грудня 1909 р. Головою організаційного комітету з'їзду обрали відомого діяча культури Холмщини М. Кобрин. На з'їзді були присутніми 290 осіб. З'їзд постановив якнайшвидше вирішити питання про виділення Холмщини та Підляшшя з Царства Польського, а також питання про самоуправління; про забезпечення прав руської меншості; про культурні та освітні перетворення в Холмській Русі [9, с. 30–41].

Аналогічні проблеми порушували на з'їзді руських діячів та представників церковних організацій Західної округи 4–7 жовтня 1909 р. в Києві; а також про них говорив М. Кобрин., на з'їзді партії октябристів 4–3 жовтня 1909 р. у Москві [25, с. 53]. Питання відокремлення Холмщини та Підляшшя від Царства Польського (Привіслянського Краю) на початку XX ст. не тільки викликало гостру полеміку в середовищі російських та польських політичних сил, його жваво обговорювали в українських громадсько-політичних колах Росії, Австро-Угорщини, на Холмщині та Підляшші.

Українська молодь, студентство Російської імперії у червні 1908 р. офіційно зверталися до "поступових послів" у Другій Державній Думі А. Булата (лідер трудовиків), Є. Гречкорі (соціал-демократ) щодо захисту інтересів українського народу, актуалізованих ідеєю виділення Холмщини та Підляшшя [11, с. 2].

12 грудня 1909 р. у Петербурзі у приміщенні "Слов'янського товариства" відбулися збори холмщаків, які проживали у російській столиці. Їх було скликано з ініціативи єпископа Євлогія. На його побажання створити гурток, який би складався з холмщаків Петербурга та став би "енергійним помічником для єпископа Євлогія в його тяжких клопотах" [12, с. 2], українські студенти висловили сумнів, чи вони взагалі зможуть співпрацювати з єпископом. Молодь насамперед турбувало національне питання, зокрема чи отримає українська мова право на існування. Українську молодь також непокоїло відчутне зростання впливу на Холмщині російських урядовців [12, с. 2]. Таким чином, українська молодь північної столиці, хоча й погоджувалася на створення холмського гуртка у Петербурзі, одночасно енергійно домагалася формування власної програми роботи такого гуртка, давала зрозуміти, що її мета на Холмщині й Підляшші не є аналогічною до прагнень єпископа Євлогія. Лідери української студентської громади виступали за самостійну національну роботу.

Доля холмського краю турбувала багатьох відомих діячів української науки, громадського життя, культури. На одному із засідань "Общества славянской культуры" у Москві, серед інших промовців виступав відомий український діяч Б. Кістяківський. Він звертав увагу на те, що найактуальнішим завданням, яке слід вирішувати на Холмщині, є інтереси місцевої людності, а не міждержавна політика [13, с. 1]. Ці інтереси, на його думку, при складанні Холмського законопроекту врахувалися найменше. Подібні думки висловлював на згаданому з'їзді також холмщанин, редактор газети "Буг" Костянтин Сполітак. Він стверджував, що українці "собі бажають відокремлення, а то холмське населення зовсім спольонізується" [13, с. 1]. Саме ж виділення треба провести так, щоби воно виявилось вигідним для холмського та підляського населення [13, с. 1].

Передати бажання і прагнення українського населення Холмщини та Підляшшя намагався у виступах культурний і релігійний діяч краю, автор багатьох краєзнавчих праць Василь Ткач (Василь Остапчук). Він відстоював тезу, що населення по обидва боки Західного Бугу (від м. Бреста до австрійського кордону) було від найдавніших часів руським. "За всіма признаками, ярко сохранившимися до сих пор, очевидно, что по ту и другую сторону Буга живут совершенно одинаковые люди, наследники бужан, дулибов, деревлян и других племен, которые осели тут с незапамятных времен седой древности. Язык, внешний вид, одежда, фамилии и прозвища здесь одинаковые... Разве это не главная причина для возникновения тут административного единства?" [27, с. 111]. Цей автор констатував абсолютну етнографічну однорідність населення краю. Єдина різниця, помітна в його масі, – це релігійна приналежність. Однак, якщо б для місцевого населення було запроваджено богослужіння руською (українською – *Н. З*) мовою, – переконував Василь Ткач, – то від польської віри, римо-католицизму на Холмщині та Підляшші не залишилося б сліду" [27, с. 111]. Саме через те, що регіон є історично руським ("русским") краєм, в якому переважає руський елемент, більшість його населення позитивно ставиться до відокремлення від Польщі. А якщо, то "образование обособленной от Польши Холмской губернии должно стать фактом по возможности скорейшим" [27, с. 108–110]. Слід зазначити, що офіційна російська преса насторожено поставилася до практичної діяльності В. Остапчука. Його, зокрема, звинуватили у розповсюдженні агітаційних листівок українською мовою, що голосливно обіцяли населенню Холмщини та Підляшшя у випадку виділення новий наділ землі й інші вигоди" [14, с. 3].

Питання про відокремлення Холмщини та Підляшшя було чільним на з'їзді "русских націоналістів", що відбувся 4 (17) жовтня 1909 р. у Києві. Окрім російських політичних діячів, на з'їзді виступив представник Холмського Свято-Богородицького братства В. Марченко. Від імені "русского" населення він висловив глибоку вдячність російській громадськості за розуміння негайних потреб Холмської Русі [15, с.2].

Отже, українські історико-етнографічні землі Холмщина та Підляшшя географічно розташовані на межі розселення двох етносів – українського і польського впродовж століть зазнавали різноманітних адміністративних і демографічних змін. Населення регіону складалося головним чином із двох національностей – української і польської. Відносно найбільшу частку населення становили українці, що належали до греко-католицького і православного віросповідань. Поява двох віросповідань серед українського населення була спровокована російською політикою у релігійній сфері, коли після так званого Толеранційного закону близько третини православних перекинулися до римської віри. Це налякало російські православні кола в центрі й краю. У відповідь на зрушення у релігійному стані регіону в їх середовищі народилась ідея відірвання краю від Царства Польського. Ідея була оформлена у вигляді законопроекту Третьої Державної Думи. Фактор етнорелігійних зрушень був доповнила підтримка українських діячів регіону та простого населення, що ще більше переконало ініціаторів законопроекту домагатися створення Холмської губернії.

Підтримуючи запропонований законопроект про виділення Холмщини та Підляшшя з Царства Польського в окрему адміністративну одиницю, українське населення регіону надіялося, що у майбутній губернії воно не відчуватиме духовної експансії, отримає змогу поліпшити своє матеріальне становище, що будуть обмежені права й експлуататорські можливості польських панів-католиків.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) у м. Львові. – Ф. 693.

– Оп. 1. – Спр. 825. 2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 680. 3. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 152. 4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 693. – Оп. 2. – Спр. 332, 333, 343. 5. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Второй созыв. Сессия вторая. – С.-Петербург, 1907. – 7. 1–2. 6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Наличное население обоого пола по уездам с указанием числа лиц, преобладающих родных языков. – СПб., 1905. – Вып. 7. – 38 с. 7. Труды славянской комиссии императорского московского археологического общества. – М., 1902. – Т. 3. – 35 с. 8. Францев В. Карты Русского и Православного населения Холмской Руси. – Варшава, 1909. – 48 с. 9. Холмский съезд русских деятелей Привислинского края, состоявшийся 28–30 декабря 1909 года. – Холм, 1910. – 41 с. 10. Чихачев Д. Н. К образованию Холмской губернии. Доклад Государственной думе. – СПб., 1912. – 181 с. 11. Діло. – Львів, 1909. – Ч. 7. – 12 січ. 12. Діло. – 1909. – Ч. 93. – 3 н. ст. мая (20 ст. ст. цвітня). 13. Діло. – 1909. – Ч. 119. – 4 черв. (22 мая). 14. Речь. – 1910. – № 54. – 24 февраля. 15. Съезд русских националистов // Галичанин. – 1909. – № 227. – 10 (23) октября. 16. Білоусенко О. Холмська справа. – Київ: Вік, 1909. – 32 с. 17. Грушевський М. За Холмщину // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 34–35. 18. Евлогий (Георгиевский) (Митрополит). Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам. – М.: Моск. рабочий, 1994. – 621 с. 19. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж, Нью-Йорк, 1984. – С. 3515. 20. Каретников С. Холмская губерния. Географическо-исторический очерк. – Лубны, 1913. – 220 с. 21. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 91 с. 22. Крип'якевич І. Холмщина. – Львів, 1915. – 32 с. 23. Купріянович Г. Підляське відродження на шляху до національного усвідомлення // Над Бугом і Нарвою. – 1992. – № 2. 24. Макаруч С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – 254 с. 25. Салюк А. Державотворчі процеси на Холмщині і Підляшші на початку ХХ століття // Матеріали Світового Конгресу українців Холмщини і Підляшшя. – Рівне, 1998. – С. 50–57. 26. Соболевський А. Холмская Русь в этнографическом отношении. – Харьков, 1910. – 13 с. 27. Ткач В. Очерки Холмщины и Подляшья. – Холм, 1911. – 115 с.

Natalia Zakharchyn

**THE ETHNOPOLITICAL DEVELOPMENT IN KHOLMSHCHYNA AND
PIDLIASHSHIA IN THE BEGINNING OF XX CENTURY AS ONE FROM FACTORS
TO SOLVE THE KHOLMSK'S QUESTION IN THE THIRD STATE DUMA**

The article analyses ethnocultural and political development of Kholmshchyna and Pidliashshia regions at the beginning of the XX-th century. It shows that religious moments, initiatives of the regional orthodox priests and the support of the local ukrainian population influenced directly the consideration of the bill and the setting up of Kholm province.

УДК 94:631(477.83/86 – 11+477.82–15)“1914/1918”

Ігор Берест

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор дослідив становище сільського господарства у Східній Галичині й Західній Волині в роки Першої світової війни, показав різке погіршення умов життя, ускладнення умов праці внаслідок розрухи, втрат, грабежів.

Упродовж Першої світової війни Східна Галичина і Західна Волинь стали основною ареною кривавих боїв Східного фронту. Тому теми, що стосуються Першої світової війни зараз є актуальними, але все ж мало дослідженими. Цього зокрема стосується і дослідження сільського господарства.

Дане дослідження базується на монографіях сучасних істориків Кондратюка К. [1], Реєнта О., Патера І. [47], Макаруча С. [3], Заброварного Б., Михайлюка О. [54] та істориків радянського періоду [35], [48], [49], де охарактеризовано становище селянства в роки війни. Також широко застосовуються матеріали галицької преси [2], [6], [17], [27] і звичайно архівні матеріали [8], [10], [38], [39], які показують умови життя селянства, внаслідок бойових дій та військової розрухи.

У зв'язку з тим, що дана тематика є мало досліджена в сучасній історіографії, автор поставив за мету розкрити становище сільського господарства, показати умови життя селян, охарактеризувати ставлення воюючих сторін до населення Східної Галичини та Західної Волині.

З поміж усіх верств населення чи не найбільші негаразди війни відчуло селянство. Урожай у зонах боїв не збирали, водночас хліба горіли, що було великим лихом для багатьох селян [1, с. 77].

За даними С. Томашівського, Східна Галичина у 1915 р. займала 55300 кв. км і тут проживало 5336 тис. осіб [2]. У той час населення Волині становило 4041 тис. осіб, із котрих 2038 тис. були українці [3, с. 57]. Загалом у сільській місцевості проживали і працювали майже 90% усіх українців, і переважна більшість їх була зайнята в аграрному секторі.

Уже з перших днів згаданої війни відзначено галицькі землі зазнали великих руйнувань. У вересні 1914 р. камер-юнкер Міністерства закордонних справ Росії Муравйов у листі до князя Кудашова зазначив, що у Галичині відбулися жорстокі бої, через що ряди будинків знищені артилерією або пожежами, а уцілілі є порожніми з розбитими чи позабаваними вікнами. Часто трапляються сліди грабежів [4, арк. 74]. Командир 24-го армійського корпусу листом від 8 листопада 1914 р. повідомив командуючого 8-ю російською армією О. Брусилова, що в районі бойових дій корпусу багато сіл спалено до тла, а багато селян залишилося без притулку [5, с. 119].

Наведені у таблиці 1 відображають реальний стан руйнувань у Бережанському повіті:

Таблиця 1

Назва села	Загальна кількість селянських дворів	Із них спалено або зруйновано (дворів)
1	2	3
Ценів	219	19
Двірки	44	35
Гиновичі	120	35
Кальне	186	34
Комарівка	66	15
Котів	180	160
Лапшин	316	310
Літатин	174	10
Нараїв	208	61

Плауча Мала	190	37
Підвисоке	89	13
Поручин	139	110
Посухів	130	89
Потучани	135	3
Потутори	172	95
Рекшин із Писарівкою	152	52
Рогачин	86	67
Рибники	152	66
Саранчуки	271	215
Слобода Золота	338	192
Стриганці	133	38
Шумляни Малі	73	59
Шибалин	369	44
Жолнівка	101	2
Жуків	152	117

Із таблиці видно, що в 25 громадах Бережанського повіту, які у 1915 р. мали 3835 дворів, повністю було спалено або зруйновано 1868, тобто близько половини. Такі великі села, як Лапшин, Саранчуки, Слобода, Потутори – практично майже зникли з лиця землі [6].

Аналогічна ситуація була у Станіславському повіті. Села Галиця, Гелеїв, Кремидів, Кущаки Нові, Лани, Тустань були знесені з лиця землі. У цих населених пунктах навіть собак не залишилося [7, арк. 75–76]. Руйнації були колосальні. Ось деякі з них лише в м. Станіславі (нині Івано-Франківськ), за свідченням будівельної експозитури: помістя Людовіка Козини, котрий проживав на пл. Торговій 15, після російської інвазії перебувало в жалюгідному стані. Житловий будинок (розміром 118x37 м) був без даху, стеля потріскана, пічка і кухня розвалені, підлога зірвана, столів та крісел нема. Виправа сильно пошкоджена. Загалом знищено 80% будинку на суму 17600 корон [8, арк. 364]. Господарчий будинок (комора розміром 11x55 м) повністю розібраний, а матеріали, що були в ньому – спалені. На 100% також пошкоджено хлів і огорожу. В сумі завдано шкоди на 37484 К [8, арк. 365–366]. Шулимові Шушману, який проживав на вул. Липовій, 9, завдано шкоди на 34135 К [8, арк. 380–387], а Каролю та Вільгельміні Каражан, котрі проживали на вул. Кілінського, 8 – на 81313 К [8, арк. 538–540]. Селянинові А. Голоду зі с. Пізнанка, Скалатського повіту російський артилерійський полк 22-го фінляндського корпусу забрав з поля 10 кіп вівса, а обоз полку оренбурзьких козаків забрав 100 пудів конюшини [9, арк. 2]. З маєтку графа Леона Пінінського у с. Іванівка, цього ж повіту забрано все зерно і 615 пудів машинного вугілля [10, арк. 2], а у жителя цього ж села Василя Кузьмича знищено картоплі на ½ га, вівса – на 2 ½ га, жита, ячменю, гречки – по ¼ га [11, арк. 3].

За станом на лютий 1915 р. в 28 населених пунктах Перемишлянського повіту на Львівщині знищено 811 дворів; у 31 населеному пункті Львівського повіту спалено 1396 будинків, а Рогатинського – 209 селянських хат [12, арк. 79]. Подібних руйнувань зазнали 352 будинки у Кам'яно-Струмилівському повіті на Львівщині, де збитки становили близько 100 тис. російських руб. [13, арк. 6].

Значних руйнувань зазнали населені пункти Тлумацького на Станіславщині, Золочівського на Львівщині та інших повітів. У Сокальському повіті села Завшиня, Бендюга, Ключів, Городище і Новий Двір згоріли майже повністю [14, с. 77].

Схожа ситуація була в сусідньому Богородчанському повіті на Станіславщині, де дуже сильно постраждали житлові та господарські будівлі [15, арк. 6].

Таблиця 2

Назва населеного пункту	К-ть знищених будівель (100%)					К-ть поруйнованих будівель				
	Житлові	господарчі	школи	костели	будинки публічні	Житлові	господарчі	школи	костели	будинки публічні
Бабче	10	15					2	1	1	
Битнів	41	47						1		
Бугрівка	66	83			1			1	1	
Богородчани (місто)	310	558		1		320	43	3	2	2
Грабівець	39	46			1	15	16	1	1	
Глибоке	46	39				6	3	1		1
Глибівка	67	68				5	4	1	1	
Горохолина	383	644	1	3	1	88		1	2	
Гриніва	2	3	1						1	
Дзвиняж	98	110	1	2		22				
Жураки	128	167	1			3	3			
Заріччя	122	145	1		1	2				
Іванківка	10	59				52		1	1	
Космач	93	105	1		1	4	2	1	1	
Кричка	62	93	1		1	1			1	
Кривець	108	122				19	24	1		
Лисавка	1	2	1						1	
Лисець (місто)	264	408	1			56	38		3	
Ляхівці	339	278			1	67		1	2	
Манява	15	18			1	1		1	1	
Маркова	12	27	1			1	1			
Молодків	82	71						1		
Монастирчани	4	98	1						1	
Пухівка	9	23				5	4	1	1	
Пороги	225	269	1	1		26	22			
Посіч	48	76			1	11	7		1	
Раковець	63	61				1		1	1	
Росільна	63	78	1			24	22		2	
Саджава	12	23			1	36	51	1	1	1
Старуня	97	125	3	1	1	7	16			
Старий Лисець	519	591		1				1	1	
Старі Богородчани	585	1126	2	3	1	30			1	
Стебник	95	134	1	1	1	3	5			
Хмелівка	16	15			2	1		1		
Яблунька	116	124		1		18	18			
Разом	4630	6173	21	14	17	895	300	23	33	6

Фактично повністю знищено міста Богородчани і Лисець, села Горохолина, Ляхівці, Лисець і Солотвино. Також знищено школи в Дзвинячі, Порогах, Космачі, Хмелівці, Жураках, Стебнику. Практично в усіх будівлях повибивані вікна, двері, позривані дахи, підлоги, поруйновані паркани [16, арк. 1–13].

Унаслідок боїв завдано великої шкоди у Мостиському, Старосамбірському, Перемишльському, Ярославському та Добромильському повітах. "Ця частина краю, – відзначила газета "Діло", – представляється нині наче пустинна; села і цілі ліси зникли з лиця землі і, як далеко око догляне, чорніє тільки чорна земля, поорана окопами й шанцями [17]. Голова філії Товариства "Сільський Господар" у Перемишлі о. В. Гинилевич повідомив у листопаді 1915 р. управі Центрального керівництва у Львові, що з 122 сільських громад повіту 44 зрівняли зі землею, 60 згоріли майже цілком, або вогонь знищив більшу їх частину, тільки 18 залишилися неушкодженими, а 7/8 частин ґрунтів лежать перелогом [18, с. 127].

За даними "Вістника Союзу визволення України", в результаті бойових дій між австро-угорськими та російськими військами у 58 повітах Галичини повністю зруйновано 565 848 житлових і господарських будівель, а близько 9 тис. – частково [19, с. 9].

Бойові дії не оминули й церковних святинь, над якими глумились як австро-угорські, так і російські війська. У селах Сенечіл і Вишків Долинського повіту угорські вояки пограбували місцеві церкви на 1850 корон. Німецьке військо у с. Серники Долішні Галицького повіту квартирувало в місцевій церкві, де розібрало для опалення іконостас, лавки, столи та дзвіницю. У с. Кунашів цього ж повіту в приміщенні церкви німці обладнали кухню. В Стоянові Радехівського повіту росіяни переобладнали церкву на польовий кінотеатр [20].

За даними шематизмів греко-католицької Львівської митрополичої архієпархії, на 1918 рік у майже кожній парохії церкви були пошкоджені, а в 64 – зруйновані повністю. У Перемишльському повіті знищено 53 церкви [21, с. 114].

У Галичині важко було знайти населений пункт, де б жителі не зазнали пограбувань із боку воюючих сторін. Так, у селах Самбірського повіту (Ляшки Муровані, Мижинець, Старе Місто і Стрільбище) частину дворів було спалено дотла для збільшення сектору обстрілу [22, арк. 71]. Начальник Рава-Руського повіту відзначив, що майже всі населені пункти мають сліди руйнувань і спустошень. Відступаючі російські війська забрали у селян зерно, велику й малу рогату худобу, свиней, коней та птицю [13, арк. 14].

Відомий громадсько-політичний діяч Галичини І. Макух, описуючи 10-місячну російську окупацію Прикарпаття, зазначив, що у Товмацькому повіті у селян реквізували всю рогату худобу, крім однієї штуки. За відібрану худобу платили 1/5–1/10 справжньої вартості, а коні, свині, домашню птицю забирали взагалі задарма [23, с. 17].

У Золочівському, Перемишлянському, Кам'яно-Струмиловому, Жидачівському й Бібрському повітах кількість худоби зменшилася на 10% від числа довоєнного поголів'я. У Рава-Руському повіті за станом на 1 січня 1915 р. для обробітку землі залишилося 2 тис. коней на 116 тис. моргів [24].

У с. Жовтанці Львівського повіту російські війська, які спішно відступали, забрали майже всіх коней із упряжжю та возами, і для громади з 5 тис. осіб не залишилося й десяти підвод [25]. На Яворівщині грабували будинки, хліви, ловили домашніх гусей, курей, качок тощо. Палили все дерев'яне: плоти, борони, плуги, вози, сани, фаєтони [26]. В Сокальському повіті перед війною було 32 027 голів худоби, а в листопаді 1917 р. залишилося 8 842 штуки [27]. Схожа ситуація склалася на Сколівщині, Турківщині та в інших регіонах, де робочої худоби практично не залишилося [28]. За свідченням очевидця, у Надбужжі, "де пройшли росіяни, дуже дивно все виглядає, особливо поля. Наче не наші. Усе якесь чуже, сумне і страшне. Усе знищене, розкопане, потолочене. Кругом здіймаються великі стовпи диму. Горять довколишні міста й села" [29].

Численні ревізиції, поширення ящуру, сухот, корости та інших хвороб серед тварин призводили до різкого зменшення чисельності худоби в краї. У Львівському воєводстві поголів'я коней на 1916 р. порівняно з довоєнним роком зменшилося на 43%, Тернопільському (Борщівський, Буцацький, Збаразький, Гусятинський, Підгаєцький, Скалатський повіти) – на 56%, Станіславському (Сколівський, Богородчанський, Станіславський, Турківський і Надвірнянський повіти) – з 164 тис. до 32 тис. голів. Загальне число великої рогатої худоби протягом цього періоду зменшилось у Львівському воєводстві, особливо у Сокальському, Городоцькому, Рава-Руському, Яворівському, Жовківському повітах, на 43%, у Тернопільському воєводстві – на 80%, у Станіславському – на третину. За даними австрійської адміністрації, на січень 1916 р. в Східній Галичині налічували 308 тис. коней, або 45% порівняно з довоєнним часом, а великої рогатої худоби – 809 тис. (52%) [30, с. 105–106].

Відступаючи, російські війська змушували селян залишати свої місця. "Селянам, – відзначив український громадський діяч З. Кузеля, – обіцяно всі можливі благодаті: землю і волю, усунення панів-дідичів і жидів, розподіл панських і жидівських ґрунтів, знесення податків" [31, с. 8].

Загалом становище селян залишалось складним та важким. Так, до червня 1915 р. в штаб військового генерал-губернаторства Галичини надійшло 1145 прохань від потерпілих унаслідок бойових дій жителів краю на погашення збитків від війни на суму 7 505 932 російсь-

ких рублі. Але претензії розглядали лише тоді, коли зі скаргою були реквізиційні квитанції. Тому проаналізували тільки 70 скарг, але загалом їх не задовольняли [32, арк. 40].

Війна спричинила у Галичині велику господарську розруху. Значна частина осіб чоловічої статі опинилася в австро-угорській армії, до якої впродовж війни мобілізували до 300 тис. українців. Війна у багатьох місцях перешкодила збору врожаю та сприяла зриву осінньої сівби. Багато полів восени 1914 р. залишилися необробленими. У Рава-Руському повіті поля зовсім не засіяли, у Львівському обробили їх четверту частину, в Дрогобицькому – менше половини, у Бібрському й Рогатинському – лише шосту частину полів. На захід від Львова до р. Сян не було змоги обробляти поля, і тому селянські ґрунти впродовж 1915 р. лежали перелогом [33].

У 1916 р. Городенківський австрійський староста у донесенні вищому керівництву скаржився на брак робочої сили через притягнення всіх працездатних чоловіків та жінок на копання окопів, будівництво укріплень, ремонт телеграфних ліній. Тернопільський губернатор у донесенні від 10 липня 1916 р. поінформував військового генерал-губернатора Галичини про неможливість збирання врожаю через зайнятість більшості населення на окопних та шляхових роботах, а начальник Комарнівського повіту 1 травня 1915 р. повідомив, що на полі працювали здебільшого жінки [34, арк. 2].

У телеграмі Головнокомандувачу Південно-Західним фронтом від 18 січня 1915 р. військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський наголосив, що для забезпечення місцевого населення продовольством необхідно до нового врожаю поставити щонайменше 2,5 млн. пудів муки і 0,5 млн. пудів пшона, крупи чи чогось іншого. Допомога для весняної сівби буде в багатьох повітах необхідною у великих розмірах. Доведеться також подбати про забезпечення населення робочою худобою [30, с. 103].

У важкий воєнний час на народному бідванні наживалися різні відомства та організації. Військовий генерал-губернатор Галичини 22 листопада 1914 р. повідомив про готовність Київської губернської земської управи надати Головному крайовому благодійному комітетові Галичини для потреб населення 300 тис. пудів житнього і пшеничного борошна за такою самою собівартістю, як інтендантству Київської округи. Тут же роз'яснили, що під "собівартістю" треба розуміти вартість муки, мішків, доставки на станцію й вантаження у вагони, перевезення залізницею, зберігання товару і т. д. [35, с. 241].

Благодійна діяльність росіян із наданням допомоги населенню Галичини не була ефективною, бо вона поширювалася насамперед поміж місцевих заможних верств, котрі симпатизували москвофільству, й до того ж, її нахабно розкрадали царські чиновники. Як зазначив І. Петрович, Галицький крайовий благодійний комітет став "головним джерелом, із якого знеможене русофільство тягнуло животворну силу" [36, с. 91]. Усвідомлюючи небезпеку становища і з метою запобігати голоду російській владі змушені були створити Особливий урядовий продовольчий відділ. За підрахунками уповноважених продовольчого відділу, для весняної сівби 1915 р. до генерал-губернаторства Галичини потрібно було доставити 2 404 400 пудів різноманітного насіння (ярої пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, кукурудзи, гороху, картоплі та ін.). Крім того, для весняно-польових робіт потрібно було не менше 33 тис. коней [37, арк. 7].

Щоби забезпечити селян робочою худобою, Продовольчий відділ закупив 3065 коней із умовою їх прибуття не пізніше 15 квітня 1915 р. Але через різні обставини воєнного часу коней доставили в Галичину зі значним запізненням. З них кращих 2230 коней передали інтендантству військового генерал-губернаторства та евакуювали до Росії. Тільки решту продали населенню [38, арк. 185].

При відступі російських військ влітку 1915 р. військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський видав розпорядження про послідовне знищення врожаю, щоби він не залишився австрійським військам [39, арк. 18].

У роки війни на стан сільського господарства значно вплинули слабка технічна оснащеність та недостатня кількість реманенту для обробітку землі. В Борщівському повіті, наприклад, на початок 1916 р. для обробітку 22 тис. моргів землі під озиму пшеницю й жито селяни мали 278 плугів і лише одну сіялку [35, с. 215].

Улітку 1915 р. внаслідок наступу австро-угорських військ у Східній Галичині відновилася діяльність австрійської влади. Відразу ж почав діяти військовий контроль над збіжжям. Розпорядженням уряду від 21 червня 1915 р. державну монополію на хліб запроваджено до 15 серпня 1916 р., тобто селяни не мали права продавати, купувати і навіть дарувати ніяких зерно-

вих та бобових культур (пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, кукурудзу, горох, біб, квасолю, сочевицю). У населення відбирали залишки зерна з урожаю минулого року. На сім'ю з п'яти осіб виділяли 2 кг збіжжя на день, тобто 730 кг на рік. Для реалізації розпорядження створювали спеціальні комісії, до яких, окрім представників військової влади належали староста і наглядові делегати. За відмову продажу комісія мала право примусово відібрати визначену кількість зерна і заплатити за нього господареві на 10% менше від урядової ціни. За приховування, підпільний продаж, годівлю худоби збіжжям, а також заборону комісії перевіряти кількість зерна у господарстві селянина карали в'язницею, грошовим штрафом та конфіскацією залишків зерна [40, с. 3].

Так, лише у Печеніжинському повіті, за підрахунками царсько-королівського староства, після російської та австрійської інвазії було завдано шкоди на понад 5 млн. К [41, арк. 6]. Тільки Печеніжину австрійські війська завдали шкоди на 1875 тис. К, а російські – на 2849 тис. К, разом – на 4725 тис. К [42, арк. 12].

Господарська розруха, ревізії, податки, безчинства військових ускладнювали становище населення краю. Так, Перемишльський повіт потребував 1500 коней і 300 т зерна для сівби, й австрійська влада виділила 168 коней і 48 волів. Зерно доставляли за готівку (за 1 центнер – по 30 корон (жито) і 36 корон (пшениця), з окремою доплатою за вартість доставки й ціну мішків. У Яворівському і Станіславівському повітах у 1917 р. 1 кг цукру коштував до 14 корон, а в Чортківському за 1 кг солі селяни платили 4 корони [43].

У червні 1915 р. Загальна Українська Рада звернулася до австро-угорського уряду з проханням допомоги населенню Галичини. Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ і фінансів Австро-Угорщини від 7 червня 1915 р. було відправлено до галицьких повітів: Надвірнянського – 3 вагони кукурудзи, 80 ц житньої муки і 30 ц мішаної муки; Сколівського – 15 вагонів кукурудзи, 6 ц муки і 2 ц рису; Коломийського і Печеніжинського – по 15 вагонів кукурудзи і 5 ц муки [40, с. 9]. Але розміри такої допомоги були мізерними та недостатніми для голодуючого населення.

Політика воюючих сторін, господарська розруха викликали злидні серед населення. Уже в грудні 1914 р. начальник Станіславського повіту повідомив, що внаслідок боїв населення збідніло й зазнає великих економічних нестатків. Староста Перемишлянського повіту написав, що селяни бідують, бо не мають засобів до існування. Начальник Рогатинського повіту в рапорті від 7 вересня 1914 р. повідомив про припинення роботи крамниць, про нестачу товарів першої необхідності – солі, цукру, муки, круп, сірників, палива, гасу [44, арк. 2].

Таким чином, перетворення регіону на арену бойових дій, постійні реквізиції та пересування армій, зумовили занепад сільськогосподарського виробництва, позбавили тисячі родин джерел існування.

Подібною виявилася ситуація на Волині, яку бойові дії захопили навесні 1915 р. Тільки в Дубнівському повіті на Рівненщині за підрахунками губернского земства було пошкоджено 8 832 осель і 26 832 господарські будівлі [45, с. 25]. Особливо постраждали села Варковицької й Млинівської волостей. Половина села Дяткевичі згоріла. Постраждали села Тушебинь та Довгошиї, де поля зовсім не засіяли. Села Борбинь, Уїздці, Корита – сильно знищені. В Дубні згоріло понад 400 будинків [46, арк. 396–397].

У звіті про матеріальні збитки Луцького повіту зазначено, що від м. Дубно вверх по р. Іква і далі до с. Стовбець Вербської волості – місцевість, яка перебувала в бойовій лінії і стала суцільною пустокою. В с. Таранів залишили тільки церкву, а села Підворці, Підлужжя, Кам'яниця, Стовбець були зруйновані повністю [46, арк. 562].

Дуже постраждали села Княгинської волості разом із волосним центром. В Ярославській волості повністю знищено с. Лихачівка й мости. Від містечка Торговиця до містечка Млинів знищено сім сіл та містечко Муравиця [46, арк. 619].

Зруйновані були також села Колківської, Тростянецької, Сильненської, Рожищенської, Велицької та інших волостей Луцького повіту. Унаслідок воєнних дій на Волині винищили угіддя вздовж річок Стир і Стохід, у районі Ковеля, Дубно, Рівне. Згідно з дослідженнями в краї знищили 212 тис. будинків, 170 км доріг із бруківки, 3800 мостів, меліоративну систему. Загальна сума збитків на жовтень 1916 р. становила понад 40 млн. рублів [47, с. 516].

Значно зменшилася кількість посівних площ, упала врожайність. Скорочення посівних площ, відсутність тягової сили призвели до зростання числа господарів, які припинили сіль-

ськогосподарське виробництво. Значних збитків волинські селяни зазнавали від нищення посівів військами, тим більше, що кожна наступна зміна лінії фронту припадала на літо. Передислокація військ, воснні дії завдавали величезних збитків посівам [48, с. 342].

У зв'язку з відсутністю робочих рук багато зерна залишилося незібраним. До армії мобілізували 50% працездатного населення, а непризоване на військову службу залучали до різноманітних військових робіт. У сільському господарстві Волині працювали понад 12 тис. осіб [49, с. 56].

Окрім зернових культур, значно зменшився середній збір технічних культур. Так, посівні площі цукрових буряків на Волині у 1916 р. зменшилися порівняно з попереднім роком на 32,8%, а у 1917 р. становили лише 59,3% площ порівняно з 1915 р. [50, с. 126–127].

Негативно позначилася війна і на розвитку тваринництва. Точних даних щодо втрат худоби на різних етапах війни нема, але відомо, що на Волині лише кількість втраченої великої рогатої худоби перевищувала позначку 1 млн. голів [50, с. 137]. Загалом до кінця 1915 р. губернське земство та інтендантські заготівельники закупили в населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційні комісії – ще близько 70 тис. Загалом губернія до грудня 1915 р. втратила 450 тис. голів великої рогатої худоби, або 54% всього дорослого поголів'я. Причому, втрати волів досягли 85%, бугаїв – 73%, корів – 47,5% [51, с. 95–96].

Значним тягарем на плечі волинян лягли реквізиції з боку російських і австрійських військ, що відбувалися подібно до реквізицій у Галичині. Їх проводили безсистемно, часто свавільно. Кожна військова частина намагалася поповнити свої запаси за рахунок селян. Із захопленням Волині головним завданням військових стала підтримка безперебійного функціонування всіх служб і комунікацій, забезпечення армії продовольством. У населення відбирали худобу, коней, продукти, брали все, що можна було взяти. Цивільна влада звертала увагу командування 4-ї австро-угорської армії на те, що населення позбавлено засобів для обробітки полів. Вона також закликала не забирати у селян останньої худоби і виплачувати хоча б мізерні компенсації за реквізоване. Однак воєнні власті не звертали уваги на прохання цивільної адміністрації і наказали в час сільськогосподарських робіт забрати у селян навіть насінневу картоплю [52, арк. 1–3].

Важким тягарем для волинського населення стали примусові роботи. Згідно з розпорядженням австро-угорських властей, до робіт залучали населення віком від 16 до 50 років. Тим, хто намагався ухилитися, загрожував розстріл. Щоби вигнати на роботи якнайбільше людей, періодично проводили облави [53, с. 12]. Селяни змушені були виконувати будівельні, фортифікаційні, шляхові повинності. Зокрема, в Острозькому повіті на оборонних роботах у червні 1915 р. було задіяно 17 тис. осіб і 4 тис. підвод [47, с. 516].

Розруха, голод, відсутність елементарних санітарних норм призвели до частих вибухів епідемічних захворювань – сипного тифу, віспи, холери. Тільки під час боїв у 1916 р. на Волині зареєстровано 23 376 випадків епідеміологічних захворювань, в результаті чого померло 923 особи [47, с. 516].

Важкі матеріальні умови штовхали селянство до різних акцій непокори, серед яких – захоплення продовольства та іншого майна поміщицьких маєтків, підпали, різноманітні конфліктні сутички з поліцією, відмова працювати на панських господарствах, платити за оренду, невихід на примусові роботи.

При відступі австрійських військ одним із перших було зруйновано маєток поміщиці Анни Зеєман у с. Скоморохах Нових Бережанського повіту. Селяни також знищили маєток у с. Білки Шляхетські Львівського повіту, вивезли збіжжя з двору й поля, розібрали коней і худобу, а фільварок і господарські будівлі спалили. Такі випадки траплялись і в інших галицьких повітах [48, с. 523].

Подібна ситуація спостерігалася при відступі російських військ у 1915 р. на Волині, коли у с. Великі Зозулинці Старокостянтинівського повіту навесні 1915 р. селяни побили поміщицю Венцківську за те, що вона хотіла реквізувати їхню худобу [54, с. 96]. У с. Великі Дедеркали Кременецького повіту селяни й біженці при підтримці солдатів розгромили маєток поміщика В. Чесановського. Доведене до відчаю і злиднів населення вдалося до грабежу поміщицького майна, худоби, зафіксовано масові випадки нищення посівів, вирубувань лісів-молодняків, захоплення садиб та земель виселених німецьких колоністів [55, арк. 487].

Загалом сільське господарство Галичини та Волині за роки Першої світової війни занепадо. Унаслідок розрухи, втрат, грабежів, ревізій, поборів, забезпечення потреб армії матеріальне становище селян різко погіршилось, ускладнилися умови праці, впала реальна заробітна плата, зросли ціни, поширилися хвороби.

Список використаних джерел

1. Кондратюк К. К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів. – 2005. – С. 77 – 87.
2. Томашівський С. Королівство Галичини і Володимирії // Діло. – Львів, 1916. 23 квітня.
3. Макаруч С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – 255 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 361 (Канцелярія воєнного генерал-губернатора Галичини). – Оп. 1. – Спр. 162. – 192 арк.
5. Брусилів А. Мои воспоминания. – Москва, 1983. – 287 с.
6. Зруйнований повіт. Бережанщина по відході росіян // Діло. – Львів, 1915. 31 жовтня.
7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 52 (Станіславське повітове бюро по відновленню господарства). – Оп. 1. – Спр. 1. – 178 арк.
8. ДАІФО. – Ф. 18 (Станіславська будівельна експозиція управління по відновленню Галичини). – Оп. 1. – Спр. 1. – 294 арк.
9. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 248 (Скалатська уездная комісія по розгляді претензій об убитках населенню от дійствий воєнних частей). – Оп. 1. – Спр. 1. – 87 арк.
10. ДАТО. – Ф. 248. – Оп. 1. – Спр. 12. – 61 арк.
11. ДАТО. – Ф. 200 (Тернопільська повітова комісія з розгляду нанесення збитків населенню в роки I світової війни). – Оп. 1. – Спр. 60. – 82 арк.
12. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 109. – 169 арк.
13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 907 (Канцелярія львівського губернатора). – Оп. 1. – Спр. 141. – 170 арк.
14. Господарська часопись. – Львів, 1915. – № 5.
15. ДАІФО. – Ф. 55 (Богородчанське повітове бюро по відновленню господарства). – Оп. 1. – Спр. 5. – 6 арк.
16. ДАІФО. – Ф. 55. – Оп. 1. – Спр. 8. – 13 арк.
17. Діло. – Львів, 1915. – 30 січня.
18. Господарська часопись. – Львів, 1915. – № 8.
19. Вісник СВУ. – Відень, 1915. – № 45–46.
20. Шематизм всього духовенства греко-католицької Львівської митрополічної архієпархії на 1918 рік. – Львів, 1918. – С. 36, 45, 110.
21. Господарська часопись. – Львів, 1917. – № 9.
22. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 144. – 119 арк.
23. Вісник СВУ. – 1915. – № 29–30.
24. Діло. – Львів, 1918. – 9 лютого.
25. Жовтанці. Історія одного села // Діло, 1915. – 16 листопада.
26. Яворівщина під російським наїздом // Діло. – 1915. – 27 листопада.
27. Реквізиція худоби в Східній Галичині // Діло. – 1918. – 30 травня.
28. Скільщина в часи війни // Діло. – 1916. – 22 лютого.
29. Перехід і відворот Москалів через Буг // Діло. – 1916. – 17 січня.
30. Мазур О. Я., Мороховський В. П. Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна та слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 14–15 травня 1998 року. – Київ, 1998.
31. Кузеля З. Галицькі емігранти в Росії // Вісник СВУ. – 1915. – № 33–34.
32. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 363 (Штаб воєнного генерал-губернатора Галичини). – Оп. 1. – Спр. 35. – 87 арк.
33. Становище галицького села // Діло. – 1915. – 22 жовтня; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – Київ, 2003. – С. 265.
34. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1267. – 19 арк.
35. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. – Київ, 1960. – 372 с.
36. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Львів, 1915. – 116 с.
37. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 3. – Спр. 1. – 54 арк.
38. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 220. – 331 арк.
39. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 16. – 98 арк.
40. Господарська Часопись. – 1915. – № 1.
41. ДАІФО. – Ф. 10 (Царсько-королевське Печениженське уездное староство). – Оп. 1. – Спр. 39, 6 арк.
42. ДАІФО. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 44. – 13 арк.
43. Господарська Часопись, 1915. – № 8. – С. 128; 1917. – № 23. – С. 347.
44. ДАЛО. – Ф. 907. – Оп. 1. – Спр. 366. – 119 арк.
45. Історія міст і сіл. Рівненська область. – Київ, 1973. – 655 с.
46. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 1335 (Волынське губернське жандармське управління). – Оп. 3. – Спр. 200. – 863 арк.
47. Реєнт О. П., Патер І. Г. Світова війна 1914–1918 рр. і українське село // Історія

українського селянства в 2 т. / Відпов. Ред. В. А. Смолій. – Київ, 2006. – Т. 1. – 524 с. 48. Історія селянства Української РСР: в 2 т. – Київ, 1967. – Т. 1. – 551 с. 49. Китанина Т. Война, хлеб и революция. – Ленинград, 1985. – 384 с. 50. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. – Київ, 2004. – 480 с. 51. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Ч. III. Сельское хозяйство и крестьянство. – Ленинград, 1967. – 537 с. 52. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 81. – 177 арк. 53. Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 19 с. 54. Заброварний Б. Й., Михайлюк О. Г. Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк, 2002. – 145 с. 55. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 1600 (Помощник начальника Волинського губернського жандармського управління в Ровенском, Дубенском и Кременецком уездах). – Оп. 1. – Спр. 618. – Ч. 2. – 710 арк.

Igor Berest

AGRICULTURE OF EASTERN GALICIA AND WESTERN VOLYN IN THE FIRST WORLD WAR

In this article author analyzed situation of agriculture in Eastern Galicia and Western Volyn in the period of the First World War. He showed how significant became worse condition of life, work as result of ruin, loss and robbery.

УДК 94 (477)

Йосип Саєвич

ВИШКІЛЬНО-ВИХОВНА ПРАЦЯ СІЧОВИХ ТОВАРИСТВ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО- УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1916–1918)

Узагальнено вишкіл та виховання полонених українців таборів Фрайштадт і Раїтат (1916–1918), участь у цій діяльності спортивних товариств "Січ" ім. гетьмана Петра Дорошенка і "Запорізька Січ".

Актуальність теми обумовлена потребою об'єктивного і неупередженого вивчення літопису Першої світової війни, передумов Української революції 1917–1921 рр., що сприятиме переосмисленню маловідомих подій українського національно-визвольного руху, втягнення в його вир військовиків-українців австрійської та російської армій. Власне, у цій публікації автор продовжує студії, які започаткували історики П. Дубрівний, І. Патер, С. Попик, О. Реєнт, І. Срібняк, О. Терлецький та ін.

Світова війна 1914–1918 рр., як зауважили дослідники, не тільки відділила нову історію від новітньої, а й каталізувала українські національно-державні прагнення [7, с. 14, 62]. Носіями і пропагандистами ідей державної самостійності та соборності України були тоді не лише чільники українських партій і парамілітарних ("Сокол", "Січ", "Пласт") організацій, а й тисячі безпартійних солдатів та офіцерів російської й австрійської армій. Їм стала ненависною братовбивча бойня, в ході якої українці Наддніпрянщини і Прикарпаття нерідко змушені були воювати один проти одного [7, с. 8–9, 22–26, 144–145, 154]. Це також розуміли провідники позапартійного Союзу визволення України (СВУ; створений 1914 р. у Львові), до якого належали відомі галицькі й наддніпрянські громадсько-політичні діячі [7, с. 46; 8].

СВУ насамперед проводила ідейно-виховну роботу в таборах Німеччини й Австро-Угорщини, де 1917 р. перебували понад 2 млн. військовополонених із Росії [10, с. 274]. Власне, з українських бранців й сформували дві дивізії синьожупаників і одну сірожупаників, які вплили у відроджені національні збройні сили України.

Особливо змістовною стала національно-просвітницька праця в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина), зокрема "руханкового" товариства "Січ" ім. гетьмана Петра Дорошенка. Відповідно до статуту метою Товариства було: виховання свідомих українців, розвиток у них почуття дисципліни й солідарності, обов'язку служіння своєму народові, вироблення та зміцнення ідеї самостійності й соборності. Для цього січовики опановували загальну освіту, відвідуючи різноманітні курси, виклади, влаштовували національні свята, займалися фізичною підготовкою. Членом Товариства міг бути кожний полонений українець, який визнавав ідею самостійності українського народу, не заплямований у будь-яких антигромадянських вчинках. Січовик мав право навчатися на курсах, брати участь у всіх заходах Товариства, користуватися його бібліотекою та отримувати від нього матеріальну підтримку. Водночас в обов'язки членів "Січі" входило виконання вимог статуту, ухвал Загальних зборів і Старшини Товариства, наказів провідника гімнастичних вправ. Особливо було наголошено на своєму, національному усвідомленні, обороні прав українського народу, повсюдному вживанні рідної мови та культурі поведінки, також на поширенні серед земляків національної свідомості, а поміж чужинцями – відомостей про Україну. "Січ" мала свої відзнаки, що розробив художник Ю. Балицький, і жовто-блакитний прапор.

До січової старшини належали: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), одночасно й заступник кошового, писар, скарбник, обозний і чотири чотарі, які очолювали чоти і виконували доручення кошового й осавула. Січова старшина кожних два місяці скликала звычайну – Січову Раду (загальні збори), а за потребою – Надзвичайну нараду. "Січ" визнавала організаційне верховенство Головної Української Ради Фрайштадту, до якої у випадку її розв'язання переходило все майно Товариства [5, с. 44–45; 16, с. 313].

14 липня 1917 р. установчі збори Товариства прийняли статут, розроблений під керівництвом В. Охримовича. У ньому подано інформацію про січовий рух початку ХХ ст. на західноукраїнських землях, його значення для поширення національної свідомості серед галичан і буковинців, особливо серед молоді; наголошено на українському характерові величавих сокільсько-січових маніфестацій, найбільшою з яких став Шевченківський здвиг 28 червня 1914 р. у Львові. Доказом величезних заслуг січового руху перед українським народом було й те, що воюючими полку УСС стали переважно члени довоєнних січових товариств. Доповідач підкреслив, що січова організація надається й для Наддніпрянщини, де дуже живі козацькі традиції, головню на Чернігівщині та Полтавщині. У результаті виступу В. Охримовича до Товариства "Січ" записалися 200 бранців (згодом організація мала 304 січовики). Згідно зі статутом обрано старшину. Закінчилися збори співом українського національного Гімну. Товариство об'єднало найактивніших і національно свідомих табористів. Для них, окрім щоденних гімнастичних вправ під керівництвом голови Миколи Лозовика (гімназійного професора), влаштовано виклади з української історії, літератури, географії. Окремо вивчали військову історію, польову військову службу і тактику, а також фортифікацію [5, с. 44–47]. До того ж Р. Домбчевський організував курс державного права, який постійно відвідувало 150 осіб. Виклади курсу були настільки цікавими, що після кожної лекції відбувалися жваві політичні дискусії.

Вивчали й рідну мову. З цією метою старшина "Січі" двічі на місяць влаштовувала декламаторські курси у присутності всіх січовиків. Перший курс 7 жовтня 1917 р. відкрили професор Степан Смаль-Стоцький і кошовий Микола Лозовик, підкресливши велику силу ораторського мистецтва, що має тяглість із давнини; висловили також щире бажання бранців навчатися рідної української мови [5, с. 46–47].

Січова Рада визначила головний вірш для читців – О. Кониського "Я не боюсь тюрми", а також три винагороди у розмірі 3, 2 та 1 корони. Крім того, на вечорі декламували твори Т. Шевченка ("Сонце сходить"), І. Франка (вступ до поеми "Мойсей"), Л. Старицької-Черняхівської ("Сповідь Наливайка"), Є. Гребінки ("Варена"). Вечір відбувся надзвичайно урочисто, звучала пісня "У січі, у січі гуртуймося, брати", виконували також Франкову "Не пора, не пора москалеві й ляхові служити", а завершено його національним Гімном. Загалом відбулося сім декламаторських вечорів, а премії видавали не тільки книжками Т. Шевченка, І. Франка,

С. Руданського, а й оригінальними картинами художника Юрія Балицького. На вечорах табірний хор виконував твори "Гей, устанем, друзі, разом", "Золоті зорі", "Де Дніпро наш котить хвилі", "Сонце заходить". "Гей же, до бою!", "Вічний революціонер" та інші, грав табірний оркестр [15, с. 313; 5, с. 47].

У лютому 1918 р. "Січ" ліквідували, а її функції передали новоствореній Бойовій управі, яка почала формувати Перший український полк ім. Гетьмана Петра Дорошенка [16, с. 314]. У Раштаті (Німеччина) завдяки праці старшин-українців Г. Сиротенка і М. Шаповала військовий вишкіл теж проводили активно, хоча під іншою суспільною оболонкою. І це було виправданим. Адже створення воєнізованого українського відділу викликало б значний опір у частини полонених, які ще зберігали вірність Російській імперії. Враховуючи це, у таборі проводили роботу щодо заснування аполітичних спортивних товариств. Таку думку повністю підтримувала Берлінська центральна СВУ. У вересні 1915 р. вона заініціювала скерувати до Раштатського табору п'ятеро січовиків із Австрії для організації "Січі". Проте задум не здійснили, бо цьому заважав загальний настрій полонених. Відтак член Президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський 4 грудня 1915 р. звернувся до Просвітнього відділу Раштатського табору з ініціативою про заснування тут спортивного товариства. В основу його діяльності поклали традиції запорізьких козаків, а в структурному плані – січову організацію. В результаті у таборі засновано гімнастичне товариство "Залізник", згодом – "Запорізьку Січ". Певний час Товариство унікало суспільно-політичних ситуацій, організувало навчання народних танців, екскурсії поза межі табору. Взагалі на той час до товариства належали 70 осіб [18; 19; 20].

Наприкінці січня – на початку лютого 1916 року відбулися збори, на яких обговорювали напрями діяльності Товариства. Тоді ж вирішили розпочати спільні гімнастичні (за тодішньою термінологією – руханкові) вправи січовиків, яких у цей час збільшилося до 200 осіб. Січова справа набирала дедалі більшого обговорення й дискусій на засіданнях різних табірних установ. На засіданні Просвітнього відділу 4 лютого 1916 р. вирішено звернутися до СВУ щодо придбання одностроїв для січовиків [20, с. 117].

На початку березня 1916 р. реорганізоване гімнастичне товариство отримало назву "Запорізька Січ". На його зібранні 22 квітня 1916 р. прийнято статут організації – у майбутньому зразок для всіх організацій полонених українців у Вецлярі й Зальцведелі, а 24 квітня вибрано полковника "Січі" – полоненого офіцера-українця, поручника Миколу Шаповала. Ще через кілька днів (27 квітня) проведено й січове свято.

Січовики стали співорганізаторами нічної варті в таборі. Було два види нічної сторожі. Першу становили групи (по чотири особи від бараку), до обов'язків яких належало суворе виконання денного розпорядку, а другу – тільки січовики. Кожної доби кошовий отаман визначав 20 чоловік зі спеціальними відзнаками та сигналізацією. Дана січова варта наглядала за всім табором, контролювала табірну сторожу й патрулювала по п'ять чоловік у чотири зміни – від 21-ї години вечора до 5-ї ранку.

У травні узгоджено й статут раштатської "Січі". Його перший параграф ставив найближчим завданням плекати гімнастику, спортивні забави та творити вогневу сторожу в таборі. Другий параграф визначав загальну мету Товариства – допомога полоненим українцям і на рідній землі.

В основу статуту раштатської "Січі" покладено довоєнні нормативні документи галицьких Українських Січових Стрільців, "Січей" і "Соколів". Таким чином, гімнастичне товариство з чисто національно-культурним характером поєднувалося з елементами військової організації. Втім, були й певні особливості. Зокрема, визначені завдання "Січі" на окупованих німецькою владою українських територіях (Підляшшя й частина Полісся), участь січовиків у адміністративному управлінні цим краєм, розвитку його сільського господарства. Важливим завданням для січовиків ставала національно-освідомлююча робота серед поневолених українців цих прикордонних теренів. Про це йшлося також в окремих домовленостях між Президією СВУ й німецькою владою [254, с. 198–200].

Отже, сформувалися й такі основні напрямки роботи січовиків:

- 1) гімнастичні та спортивні вправи виробляють у січовиків бадьорість духу, побратимство (товариську дружбу), суворе виконання своїх рішень і своєї виборної старшини;
- 2) надання допомоги на випадок пожежі заохочує січовиків до помочі своїм товаришам, своїй громаді, своєму народові в кожній хвилині їх життя та готовності обороняти їх;

3) сторожа (нічна) над порядками в таборі виробляє у січовиків готовність почуття відповідальності за громадське життя та готовність зарадити будь-якому лихові;

4) прибираючи назву "Запорізька Січ", плекати історичні традиції Січі, наслідувати її внутрішні порядки, наближувати до них новочасні форми руханкових (гімнастичних) організацій, тим самим Товариство доходить до наміченої мети [2, Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 1–3].

До створення коша загальний провід "Січчю" здійснювала Генеральна Старшина табірної громади "Самостійна Україна". Для управління "Січчю" обирали отаманну старшину, в свою чергу, кожна сотня, курінь і полк обирали своїх сотників, курінних та полковників. Найвищою організаційною одиницею "Січі" був кіш, який складався з чотирьох полків.

Розписано також функції посадових осіб і організацію відділів "Січі". Очолював полк отаман у ранзі полковника, який відповідав за муштровий, господарський і санітарний стан полку, а також за духовне й моральне виховання січовиків. До штабу полку належали: отаманний писар (ад'ютант) у ранзі сотника або поручника, полковий скарбник, квартирмейстер, отаман обозу та полковий пан-отець. При штабі полку діяла полкова канцелярія, начальником якої був отаманний писар. Вона поділялася на дві частини: муштрову й господарську. За муштрову частину відповідав отаманний писар, за господарську – отаман господарки полку. Кожна частина мала свого старшого писаря в ранзі підхорунжого і потрібне число звичайних писарів. До структури муштрової частини належав правничий, до господарської – лікарський відділи.

Отже, полк складався з дев'яти сотень (кожна – 105 вояків). Сотня, крім порядкового номера, обирала ім'я – на честь визначного діяча української історії. Щорічно сотня вшановувала пам'ять про свого славного патрона. Три сотні творили курінь, отаманом якого був осавул. Для підготовки підстаршини полку заснували школу, куди кожна сотня надсилала 6–8 осіб для здобуття відповідної освіти. Провини січовиків (крадіжка, бійка, непослух, образа) розглядав полковий суд, що складався з чотирьох представників "Січі" та чотирьох представників отаманної старшини. Відповідно, сотня поділялася на чотири чоти, а чота – на два десятки, кожний десяток – на два рої. Кожний підрозділ очолював підстаршина: чотовий, десятник, ройовий. Кожен із них підлягав підхорунжому. Загальний склад полку становив 1025–1050 осіб. Увесь полк збирався в перший тиждень місяця на січове віче полку, де обговорювали всі полкові справи й обирали членів полкового суду [2. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 4–10].

У новому товаристві полонені вчилися насамперед відповідальності та дисципліни. Це виявлялось у діях полковника "Січі" М. Шаповала, зокрема в його 85 наказах [2. – Оп. 1. – Спр. 136–137]. У цих наказах полковник призначав "огневу сторожу", повідомляв членів Товариства про термін та місце січових вправ тощо. Для прикладу подамо один "Наказ" першому Запорізькому полкові Тараса Шевченка ч. 9–5.5.1916 р., Раштат:

"1. В ніч від 7 травня призначаю від другої сотні 20 січовиків та проводом Криловецького.

2. Часто зустрічаю, що в деяких випадках січовики вживають московські команди "смирно". Наказую у всіх випадках, де потрібна така команда, вживати не "смирно", а "позір".

3. Зачисляються: в першу сотню Самотії ч. 8333 (номер полоненого – Авт.)

4. Січова оркестра на підставах 23 і 24 статута "Січі", це цілковито окремий відділ у полку і підлягає команді отаманського писаря, і тому всіх січовиків музикантів виключити із списків сотень, вести спис оркестри. За старшого в самій оркестрі признаю січовика Войціка ч. 28601.

5. Сьогодні при зустрічі на мій запит, якої він сотні, один січовик відповів, що він не знає. Звертаю увагу всіх сотенних отаманів на це і поручаю слідити за тим, щоби кожний січовик знав усі відділи, до яких належить, не дивлячись на те, чи живе він у бараці (січовім), чи поза баракком.

Отаман полка, полковник Шаповал" [2. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 17].

Як бачимо, керівництво прагнуло надати Товариству характеру дисциплінарної військової одиниці. Проте втілення цього задуму в життя знайшло спротив у частини січовиків, особливо після січового свята 27 квітня 1916 р. Одні з них були невдоволені заведенням нічної сторожі без їх відома, інші нарікали на розпорядження полковника, боцімто він видає їх без порозуміння з "отаманом старшиною". На жаль, частина січовиків не до кінця зрозуміла завдання Товариства, а завданням "Січі" вони уявляли тільки якісь маніфестаційні виступи (як на святі 27 квітня чи на злеті на день її патрона архистратига Михаїла – 21 листопада 1916 р.). Водночас, в опозиції до "Січі" виступали т. зв. "автономісти", які бажали самостійного розвитку України в

складі Росії, та "соціалісти", для яких найважливішою була ідея соціалізму, що нібито мала принести щастя робітничому класові.

Щодо кількісного складу раштатської "Січі", то в лютому 1916 р. там нараховувалося 150, а з початком червня – 600 осіб. У грудні в таборі було 340 січовиків, а до кінця 1916 р. вписалися 853 полонених Раштатського табору. Втім, у зв'язку з формуванням робітничих команд, у таборах нараховувалося не більше 500 осіб. Проте таке зменшення кількості бранців було тимчасовим явищем. Вихід із "Січі" слабодухих і нестійких елементів не позначився на товаристві, до якого ще більше відчувався приплив нових сил. Характерним може бути лист одного з полонених, за підписом Фока То-ко, до полковника раштатської "Січі" М. Шаповала, опублікований у часописі "Розсвіт": "Повідомляю пана полковника, що я бажаю записатися у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене, і я спав кріпким сном і себе не розумів, що ми є нащадками лицарів-запорозьців. Бажаю, щоб славна запорозька Січ запанувала на нашій Неньці-Україні" [4. 18 лист.]. Такі думки були непоодинокими серед бранців, які прагнули словом і зброєю допомогти поневоленим співвітчизникам у Великій Україні.

На зламі 1916–1917 рр. у Раштаті нараховувалося приблизно 3 тис. полонених, які пов'язували себе з українською національною ідеєю. Це була найкраща частина бранців табору, серед яких виділимо В. Лисенка, Я. Волошина, В. Литвиненка, Д. Войцїка, П. Чумака, І. Соломоніва, І. Кривусіва, А. Волосіва, Я. Тарасовського, Т. Бондара, П. Яременка та ін. Українську громаду Раштатського табору становили вихідці з різних суспільних прошарків і соціальних станів. Так, згідно з одним із списків січовиків 1916 р., які залежно від різних обставин дуже змінювались, із 974 всіх членів 500 було хліборобів, 207 – ремісників, 96 – купців і торгівців, 29 – малих підприємців, 45 – заводських та сільськогосподарських робітників, 55 – нижчих урядовців і писарів. До січовиків також належали 30 фельдшерів, телефоністів і електротехніків, 8 вчителів та 6 осіб із вищою освітою [20, с. 203–204]. Січовики, як і загалом українська громада у Раштаті, складалися з нижчих суспільних верств.

Щодо розподілу січовиків за губерніями, то статистика така: Полтавська – 194, Київська – 175, Харківська – 113, Черніпівська – 109, Подільська – 92, Катеринославська – 85, Херсонська – 76, Волинська – 64, Таврійська – 25, Воронежська – 20, Донська – 9, Холмська – 6, Кубанська – 6, разом 974 особи. Загалом, у "Січі" переважали українці з чотирьох корінних українських губерній [2. – Оп. 1. – Арк. 139–143].

Наслідуючи приклад Фрайштадта і Раштата, січові організації засновували й у інших таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Втім, за ступенем розвитку і поширення національної свідомості вони дещо відставали від раштатської "Січі". Так, 2 листопада 1916 р. засновано у Вецлярі Січове товариство з трьох осіб зі статутом із чотирьох пунктів та зі завданням "виховати національно свідомих людей, здорових душею і тілом" [3, с. 132]. На 14 грудня 1916 р. "Січ" нараховувала близько сотні осіб. Згуртованим міцною дисципліною, розумінням своїх завдань Товариством керувала виборна січова старшина, до якої належали кошовий отаман, писар і кілька сотників [2. – Оп. 1. Спр. 14. – Арк. 18–19]. На початку січня 1917 р. Товариство вже пильнувало за пожежною безпекою в таборі, отримало спеціальний січовий барак. Січовики повсюдно дотримувалися суворої дисципліни. За хвилину запізнення на будь-яку справу січовик просив вибачення у сотника. Щотижня січовики здійснювали гімнастичні вправи під музику, влаштовували сходи для читання рефератів, декламацій, хорового співу разом із оркестром, носили спеціальну уніформу – сині однострої. У січні 1917 р. Товариство збільшилося до 193 осіб, у зв'язку з чим утворено другу сотню – ім. Гетьмана П. Сагайдачного, а разом із першою сотнею утворювали "Січовий полк ім. Союзу визволення України" [9; 3, с. 132].

У середині 1917 – на початку 1918 рр. бранці згаданих таборів, члени січових товариств почали вступати до українських дивізій, які поспішали на захист Української національно-демократичної революції [6, с. 363; 16, с. 318]. Вони стали дієвим чинником процесу розбудови збройних сил відродженої України.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4382; 2. ЦДАВОВУ – Ф. 4406; 3. Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – № 9; 4. Розсвіт. – Раштат, 1916; 5. Дубрівний П. Сірожупанники (Перша українська стрілецько-козацька дивізія) // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Зб. 10. – 1964. – С. 38–78; 6. Історія війн і збройних конфліктів в Україні:

Енциклопедичний довідник / Відп. ред. О. І. Гуржій. – Київ, 2004. – 520 с.; 7. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – Київ, 2003. – 488 с.; 8. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – 376 с.; 9. Лисецький П. Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українському таборі у Вецлярі // Вістник політики. – 1918. – № 3. – С. 36–38; № 7. – С. 98–100; № 8. – С. 117–119; № 9. – С. 132–133; 10. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 345 с.; 11. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918. – Київ; Чернівці, 1999. – 235 с.; 12. Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; 13. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – Київ, 2004. – 480 с.; 14. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–37; 15. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 334 с.; 16. Срібняк І. Українська громада табору Фрайштадт і державотворчі процеси в Україні 1917–1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. – Київ, 2007. – С. 310–319; 17. Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців в таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). – Київ, 1996. – 46 с.; 18. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – Київ, 1999. – 296 с.; 19. Терлецький О. З життя полонених українців в Німеччині в 1916 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 8–10; 20. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918 рр. – Київ; Ляйпціг, 1919. – 327 с.; 21. Терлецький О. Українці-полонені у вецлярському таборі (Під час повстання української держави в другій половині 1917 року) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 12. – С. 4–5.

Yosyp Saevich

TEACHING-EDUCATE LABOUR OF SICHEVIKH SOCIETIES AMONG PRISONER OF WAR UKRAINIANS IN CAMPS OF AVSTRO-HUNGARY AND GERMANY (1916–1918)

Drilling and education of prisoners from Ukraine in the camps of Freishtadt and Rashtat (1916–1918) alongside the participation of sports societies “Sith” named after Hetman Petro Doroshenko and “Zaporizka Sitch” are generalized in this article.

УДК 94 (477)

Петро Ткачук

ФОРМУВАННЯ КОМАНДНИХ КАДРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Проаналізовано ставлення діячів Центральної Ради до формування регулярного війська, показано систему вишколу командних кадрів збройних сил УНР наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., зокрема діяльність старшинських шкіл і курсів.

Збройна боротьба українського народу за незалежність і соборність у 1917–1921 рр. – одна з найяскравіших сторінок історії нашої Батьківщини. Адже саме тоді сталися небачений злет національного духу і могутній вибух визвольної енергії, що визначили розвиток суспільно-політичної думки й зумовили непереборне багатолітнє прагнення народу мати власну держа-

ву. За масштабами і суспільно-політичною значимістю Українська революція зайняла визначне місце серед визвольних війн народів Європи. Українці першими серед поневолених народів Російської та Габсбурзької імперій вступили у збройну боротьбу за державність і останніми її припинили. До того ж, відродили власну державу без підтримки зовнішніх сил [1]. У ході визвольних змагань були створені повноцінні військові формації Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР та ЗУНР, у середовищі яких виростили тисячі визначних командирів і воєначальників. Саме генералітет та офіцерський корпус – становий хребет армії – концентрував і втілював у собі історичний військовий досвід, національні традиції, зберігав спадкоємність поколінь. Історія визвольних війн українського народу ще раз підтвердила, що перемога або поразка визначаються не лише співвідношенням сил і реальністю планів, а й, як слушно зауважили М. Литвин і К. Науменко, тим, хто очолював чоти, сотні, курені, полки, бригади, дивізії і корпуси армії. Отже, забезпечення Сухопутних військ командними кадрами, організація їх підготовки завжди були одними з найважливіших завдань військового будівництва [2].

У запропонованій статті автор продовжує військово-історичні дослідження В. Голубка, М. Литвина, К. Науменка, Л. Кривизюка, В. Верстюка, В. Солдатенка, присвячені проблемі розбудови Збройних Сил України у період Української революції 1917–1921 рр. Ці дослідження базовані на вивченні архівних матеріалів, намаганні підійти до висвітлення цієї теми ґрунтовно й об'єктивно. Тому кожна праця висвітлює окремо визначені періоди процесу виникнення і розвитку національної вишкільної системи.

Тому актуальність визначеної проблеми є незаперечною і полягає в ґрунтовному вивченні становлення національної вишкільної системи у військах як однієї з важливих складових військового будівництва Української Народної Республіки, фактора, що корінним чином впливав на боєздатність Збройних сил. У необхідності висвітлення історичного досвіду УНР у боротьбі за українську державність, з урахуванням можливості його практичного використання у вирішенні окремих питань вишкільно-виховної роботи у військах на сучасному етапі. Це стосується насамперед підготовки офіцерських кадрів.

На першому етапі військового будівництва (березень–жовтень 1917 р.) Центральної Ради процес утворення національної армії та її Сухопутних військ набрав форми українізації частин і з'єднань російської армії, шляхом зосередження у них військовиків-українців та вилучення неояльних до української справи росіян. Новітнє українське військо будували з урахуванням українських козацьких традицій. Власне, добу козаччини XVII ст. сприймали як найяскравіший період української державності. Саме тому були утворені полки, що носили імена козацьких отаманів і гетьманів – П. Дорошенка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Гордієнка, П. Полуботка та ін. [3]. Особливістю процесу стало те, що він тривав в умовах продовження бойових дій Першої світової війни, відтак командний склад українізованих формацій практично не змінювався й проблему розв'язували без ускладнень. До того ж, українізацію здійснювали на першому етапі, по суті, без втручання Центральної Ради, серед членів якої панували значні розбіжності з питань військового будівництва. Реальне ж формування власних Збройних сил в Україні розгорнулося після більшовицького перевороту в Росії та проголошення III Універсалу Центральної Ради про утворення УНР.

16 листопада 1917 р. в рамках Центральної Ради та її Військового генерального секретаріату було створено Український військовий генеральний штаб на чолі з 49-річним генералом Борисом Бобровським, на який покладено розв'язання проблеми національних командних кадрів. Насамперед, його наказ щодо внутрішнього порядку в українському війську визначив місце і роль командирів, їх права та обов'язки. Особливого значення надавали докорінній демократизації у відносинах командирів із підлеглими. Водночас наказ радикально обмежував права командирів і збільшував повноваження солдатських рад та комітетів. Це вороже сприйняла більшість офіцерів колишньої російської армії, що й спричинило їх відтік з армії, створюючи дефіцит командних кадрів. Чи не найбільший спротив викликав розроблений за участю С. Петлюри і оприлюднений 17 грудня 1917 р. "Статут Української Народної Армії", що скасував військові звання, замінивши їх посадовими рангами: чотовий, сотник, курінний, отаман та ін. [4]. Не симпатизувало досвідчене офіцерство й переділу великої земельної власності, загалом ліво-радикальній політиці більшості діячів Центральної Ради.

Згідно з концепцією військового будівництва, що викристалізувалась у грудні 1917 – січні 1918 р., безпосередньо проблемою командних кадрів займалися дві структури Генерального

штабу: Інспекторський відділ генерала Луки Кондратовського та Головна шкільна управа на чолі з 50-річним генералом Олександром Астафієвим із 2-го Київського військового училища. Саме він розгорнув активну діяльність щодо продовження діяльності існуючих в Україні військових навчальних закладів. У грудні 1917 р. було шість Юнацьких шкіл: І-ша Київська піхотна (начальник-осаул Скороїно, мала 300 курсантів), 2-га Київська піхотна (начальник-осаул Кліопа, 300 курсантів), Чугуївська піхотна (генерал Т. Протазанов, 350 курсантів), Одеська піхотна (генерал М. Анісімов, 300 курсантів), Єлисаветградська кінна (генерал Б. Гернгрос, 300 курсантів), Одеська артилерійська (генерал А. Нілус, 300 курсантів).

Зауважимо, що ці школи були базовані на колишніх юнкерських училищах, заснованих у 1865 р., реорганізованих у 1888 р. у військові училища з трирічним терміном навчання. Їх закінчили відомі генерали українських армій: А. Вовк, М. Капустянський, М. Крат, І. Омелянович-Павленко, В. Сікевич, Г. Базильський, М. Безручко, В. Змієнко, В. Петрів, М. Удовиченко та ін. Ці навчальні заклади зберегли досвідчений викладацький склад і потужну матеріально-технічну базу. Крім того, в Одесі діяла 2-га школа прапорщиків на чолі з полковником (згодом – генерал-полковник Армії УНР) Іваном Омеляновичем-Павленком (до речі, її раніше закінчив Юрій Коцюбинський, син відомого письменника, військовий діяч радянської України). Відзначимо, що Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) призупинила діяльність цих військових навчальних закладів [5].

На жаль, ідеологічні перестороги більшості членів Центральної Ради завадили використати у власних збройних силах величезний потенціал досвідчених генералів і офіцерів колишньої російської армії з Південно-Західного й Румунського фронтів, які після більшовицької революції та загальної демобілізації армії знайшли тимчасовий притулок в Україні. Десятки тисяч офіцерів та близько 300 генералів і адміралів, які перебували на її території (лише у Києві – 12 тис. офіцерів), безперечно, не всі були віддані українській справі, але ситуація змушувала їх співпрацювати з Центральною Радою. Згідно з архівними даними, у листопаді 1917 р. близько 30 тис. офіцерів колишньої царської армії виявляли бажання служити в українській армії. Але внаслідок недовіри або, як це було при формуванні 5-тисячного полку Петра Болбачана, недостатнього знання української мови їм відмовляли. Від генералів інколи вимагали довідку про політичну лояльність, що видавав домовий комітет за місцем проживання [6].

Варто відзначити, що попри ці умови на службу в українську армію, її Сухопутні війська у ті часи зголосилися й були прийняті 70 генералів, із них 47 українців. Щонайменше 59 осіб закінчили Миколаївську академію Генерального штабу, всі брали участь у Першій світовій, а 19 – ще й у інших війнах Росії. Серед них були Микола Юнаків, Олександр Греков, Петро Єрошевич, Сергій Дельвіг, Ілля Мартинюк, Олександр Осецький, В'ячеслав Вронський та інші, які віддано служили відродженій Україні й зробили вагомий внесок у розбудову Сухопутних військ її Збройних сил [7].

Проте внаслідок синдрому недовіри як до генералів царської армії більшість із них займали другорядні посади, за винятком кількох: О. Грекова, якому восени 1917 р. довірено командувати військами на Правобережній Україні, В. Кирея, котрого призначено начальником штабу Збройних сил та деяких ін. Великої шкоди військовому будівництву України завдали малодосвідчені у концептуальних проблемах військові міністри: економіст, соціал-демократ Микола Порш, який твердо відстоював міліційний принцип розбудови армії та один із лідерів українських есерів Олександр Жуковський. Маючи у Києві десятки українських генералів, недавніх командармів, ці міністри призначали на високі командні посади людей за принципом політичних уподобань. Так, у грудні 1918 р. Збройні сили очолив підполковник, командир Богданівського полку Юрій Капкан, у січні його замінив штабс-капітан Микола Шинкар, який у 1919 р. організував і очолив повстання проти УНР [8].

Лише поразка Центральної Ради у першій українсько-більшовицькій війні змусила військово-політичний провід на початку 1918 р. змінити концепцію військового будівництва. Навіть М. Грушевський у ті часи заявляв про необхідність створити хоч невелику, але добре зорганізовану армію на основах регулярного війська й сучасної організації і з кадровим забезпеченням [9]. Саме тоді міністр О. Жуковський згуртував навколо генштабу висококваліфікованих спеціалістів генералів О. Осецького, О. Грекова, М. Коваль-Медзевецького, В. Стойкіна, М. Омеляновича-Павленка, О. Астафієва, Л. Дроздовського, О. Кушакевича, В. Сінклера, полков-

ників генерального штабу О. Сливинського, М. Какуріна, Є. Мішковського та інших, які опрацювали план організації нової структури армії, її кадрове забезпечення.

Розбудова нової армії, зокрема її Сухопутних військ, практично з нуля потребувала залучення на службу багатьох і багатьох військових спеціалістів, генералів і офіцерів. Адже за планом слід було розгорнути будівництво восьми армійських корпусів. Це потребувало багато командирів: корпусів – 8, дивізій – 18, бригад – 36, полків – 72, куренів, сотень – 864, а також кінних дивізій, артилерії та інших формацій. До того ж, слід було також розбудувати широку мережу місцевих військових органів (на зразок нинішніх військоматів): вісім губернських, шість міських і 113 повітових [10].

Завдання виявилось складним, оскільки тисячі офіцерів колишньої російської армії з різних причин утримувалися від служби, зважаючи на деякі негативні наслідки концепції військового будівництва провідників Центральної Ради. Важливою підставою були постанови про скасування офіцерських рангів в українській армії та деякі новації, що підривали дисципліну, субординацію. Складалася трагічна ситуація: ті особи, які могли б посприяти прискоренню реформи своєю працею у вищих командних інституціях УНР, не бажали або з об'єктивних причин не здатні були цього зробити. Ті ж, хто прагнув прислужитися справі розбудови боєздатної армії, як правило, не підходили на роль керівників через відсутність командно-організаційного досвіду і належної професійної підготовки. За цих умов, напевно, вартувало би рішуче змінити концепцію використання старих кадрів та розгортати широку мережу різних військових навчальних закладів.

Як не парадоксально, але повчальним прикладом для військово-політичних провідників державних утворень України було те, як проблему командних кадрів розв'язувала більшовицька Москва. В одній із промов восени 1918 р. тодішній голова Реввійськради республіки Лев Троцький визначив укомплектування армії кваліфікованими командирами однією з найболючіших проблем у процесі військового будівництва і наголосив, що її слід розв'язувати на основах воєнної науки і практики. Він рішуче виступив за широке залучення до Червоної армії старих військових спеціалістів: генералів, адміралів, офіцерів та військових чиновників колишньої царської армії [11].

Відтак, після гострої дискусії, голова Раднаркому В. Ленін підписав постанову, що передбачала використання в Робітничо-селянській Червоній армії великої кількості старих військових фахівців, насамперед командирів вищої ланки і начальників штабів. Варто відзначити, що близько дев'яти тисяч їх записалися на службу добровільно. Серед них були відомі генерали О. Брусілов, О. Верховський, О. Лігнау, Ф. Новицький, М. Сапожников, О. Свєчін, А. Снесарев та ін. Крім того, широке залучення колишніх генералів і офіцерів царської армії часто набирало форми звичайної мобілізації. Оскільки вони не користувалися повною довірою більшовицької влади, для контролю за ними впроваджено інститут комісарів. Зокрема, у 1919 р. в армії діяли 60 членів Реввійськрад фронтів і армій та 3200 комісарів у ланках дивізія–батальйон [12].

Масштаби залучення командних кадрів колишньої російської царської армії були величезними. За підрахунками відомого сучасного російського військового історика А. Кавтарадзе, в Червоній армії служили близько 75 тис. офіцерів і генералів, половина з них перебували безпосередньо у фронтових частинах та з'єднаннях. Зауважимо, що в російській армії у період Першої світової війни їх було 240 тис. Щоправда, поступово їх кількість зменшувалася – до 48,4 тис. у 1920 р. [13].

Військово-політичний провід радянської Росії вважав зазначений засіб вимушеним і лише одним із шляхів розв'язання кадрової проблеми. Головну увагу звертали на підготовку власних командирів із робітників та селян. Відтак, за короткий термін було створено систему підготовки командних кадрів для Червоної армії, яка охоплювала широку мережу курсів, де за 3–4 місяці навчання отримували вишкіл відібрані червоноармійці. Їх після закінчення курсів призначали на командні посади ланки взвод–рота. Для підвищення кваліфікації командирів, які в роки Першої світової війни закінчили російські юнкерські училища або школи прапорщиків, коли туди допускали осіб із народних низів, були створені академічні курси.

Уже наприкінці 1918 р. в системі підготовки командних кадрів діяли 63 різних курсів, де навчався 13181 курсант. Їх чисельність постійно зростала: восени 1919 р. працювали 109 курсів – мали 21749 курсантів, а наприкінці 1920 р. – 150, із них піхотних – 67, кінних – 17, артилерійських – 13, кулеметних – 3 та ін. З 217 командирів Червоної армії більше третини були під-

готовлені у створених школах і на курсах, які нерідко діяли при стрілецьких дивізіях, як, наприклад, при 44-й стрілецькій Миколи Щорса [14].

Одним із таких військових навчальних закладів були засновані у 1919 р. Пензенські кулеметні курси. Їх начальником став колишній полковник Генерального штабу Г. Крейдтнер, а комісаром – В. Столяров. Перший набір курсантів лише 26 червоноармійців-фронтовиків. Поряд із спеціальними дисциплінами: кулемет, тактика, стріляння, статuti, фортифікація, зв'язок та інші вивчали загальноосвітні – російську мову та літературу, історію, географію, математику, політграмоту. Всього у 1919 р. було підготовлено 95 командирів, яких скеровано у війська на посади начальників полкових кулеметних команд [15].

Безперечно, залучені до військового будівництва генерали і полковники Генерального штабу колишньої російської армії усвідомлювали необхідність залучення на службу в Сухопутні війська досвідчених військовиків Південно-Західного і Румунського фронтів, що перебували в Україні. Вони не раз виходили до військово-політичного проводу Центральної Ради з подібними пропозиціями, які тут, на жаль, здебільшого ігнорували. Згубно відбилася на системі комплектування війська командним кадрами відставка внаслідок конфлікту з В. Винниченком голови Військового секретаріату С. Петлюри, який перебрав основний тягар у процесі створення національної армії [16]. Його посаду зайняв цивільний Микола Порш, людина далека від військових справ. Головнокомандувачем Збройних сил України він призначив 42-річного підполковника Юрія Капкана, командира 1-го Українського полку охорони революції, який мав військову освіту в обсязі юнкерського училища, а в роки війни був викладачем Офіцерської стрілецької школи [17].

Отже, Шкільна управа розгорнула широкомасштабну роботу щодо підготовки власних командних кадрів. Слід зауважити, що для розв'язання проблеми залучали досвідчених фахівців, серед яких були начальники військових училищ і кадетських корпусів російських збройних сил – генерали Борис Гернгрос, колишній викладач Єлисаветградського кінного училища, Тарас Протозанов – викладач Чугуївського піхотного юнкерського училища, Євген Сімашкевич – директор Симбірського і Київського кадетських корпусів та ін. [18].

Відтак, у березні–квітні 1918 р. вони опрацювали й подали на затвердження план утворення чотирьох Юнацьких (старшинських) шкіл: Загальної Юнацької на 600 курсантів, кінної (240), артилерійської (420) та інженерної (330). Шкільна управа при Генеральному штабі опрацювала їх навчальні плани, структуру, штати. Але нова військово-політична ситуація у листопаді–грудні не дала змоги втілити в життя цей перспективний план у повному обсязі [19].

Гетьман П. Скоропадський, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., кардинально змінив систему вишколу командирів армії: залучив до служби багато генералів, адміралів і офіцерів російської армії, зокрема Генерального штабу. А новий текст військової присяги, на думку фахівців, швидше нагадував умови контракту, ніж присягу на вірність Українській державі. Однак, на відміну від доби Центральної Ради, вишкіл гетьманських командирів відбувався без належного національно-патріотичного виховання. Лише в період Директорії зуміли організувати більш-менш системну підготовку старшинського корпусу Дієвої армії УНР.

Підсумовуючи вишкільно-виховну роботу в українських військах 1917–1918 рр., можна стверджувати, що вона переживала період становлення й тісно перепліталася з усіма процесами військового будівництва. Її ускладнювало те, що у Центральної Ради не було чітко розробленої військової доктрини. Це проявилось, зокрема, у відсутності належного навчання й підготовки національного командного складу, недостатній увазі до вишколу рядових солдатів, популяризації серед населення країни почесної ролі й значення для держави війська загалом. Разом із тим, у період УНР Центральна Рада заклала підвалини національного військового вишколу і виховання. Формування особистості воїна – патріота й захисника Вітчизни – було організоване в останні місяці діяльності Центральної Ради набагато краще, ніж за гетьманування П. Скоропадського.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – Київ, 2007. – С. 33–43.
2. Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали. – Харків; Львів, 2007. – С. 3.
3. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в

кінці XIX на початку XX ст. – Донецьк, 2006. – С. 132; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – Київ, 2007. – С. 159–161. 4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Львів, 1997. – С. 263. 5. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття. 1917–1921 рр. – Київ, 1995. – С. 231–234. 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 19, 113. 7. Науменко К. Генералітет України у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. // Армія України. – 1995. – 26 грудня. 8. Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 283, 1090. 9. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. – Київ, 1992. – С. 172. 10. ЦДАВОВУ. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 74–75. 11. Троцький Л. Как возрождалась революция (На военной работе). Т. 1. – Москва, 1923. – С. 102, 135. 12. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва, 1983. – С. 106. 13. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918–1920 гг. – Москва, 1988. – С. 222. 14. Молодцыгин М. А. Красная Армия: рождение и становление. 1917–1920. – Москва, 1997. – С. 193. 15. Пензенские советские пулеметные курсы. Юбилейный сборник (1918–1919). – Пенза, 1920. – С. 16–17, 60–63. 16. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – Київ, 2007. – 621 с. 17. Голубко В. Вказана праця. – С. 145–146. 18. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали та адмірالی. – Харків; Львів, 2007. – С. 66, 163, 182. 19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 83–94. 20. Кривизюк Л. Збройні сили України 1917–1920 рр. Вишкіл і виховання. – Львів, 2006. – С. 49. 21. Науменко А. Старшинський корпус Армії УНР періоду Директорії // Воєнна історія. – 2003. – № 1. – С. 91–98; ЦДАВОВУ. – Ф. 1077. – Оп. 3. – Спр. 60. – Арк. 2.

Petro Tkachuk

FORMING OF COMMAND SHOTS OF MILITARY POWERS OF CENTRAL ADVICE

The attitude of Central Council statesmen to the regular army forming is analyzed. The system of commander staff training of UNR Armed Forces in the end of 1917 – in the beginning of 1918, the activities of senior schools and courses in particular are revealed.

УДК 94 (477)

Леонід Кривизюк, Сергій Бокачов

СИСТЕМА ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Проаналізовано процес створення системи військової освіти за доби Директорії УНР.

Українська революція 1917–1921 рр. створила сприятливі умови для модернізації українського суспільства [5], залучення до національно-культурного життя військовиків, які служили в російській армії [4, с. 4–30]. Власне, у пропонованій статті актуалізовано проблему вишколу командирів і козаків Армії Української Народної Республіки в 1919 р.

Як відомо, короточасне перебування Директорії в Києві (17 грудня 1918 – 1 лютого 1919 рр.) дало змогу розгорнути практичну роботу щодо створення в Україні системи військової освіти. До підготовки офіцерських кадрів для Армії УНР у той час було два підходи. Перший розробила Шкільна головна управа Військового міністерства на чолі з генерал-майором

О. Остафіїв (1867–1923); другий – представив командувач Подільським корпусом генерал-лейтенантом Федір Колодій (1872–?).

Суть першого, офіційно затвердженого, полягала в тому, що в Україні передбачали створення мережі військових шкіл, які б давали випускникам змогу здобувати вищу військову освіту на базі попередньої. Тобто, військові навчальні заклади мали бути ступеневими: від юнкерської школи до Академії Генерального штабу. Відповідно до цього проекту готувати офіцерів намічали в центральних школах і при військах [1, арк. 35]. До центральних шкіл належала Київська школа старшин з двомісячним терміном навчання. Сюди мали право вступати офіцери і рядовики, які займали командні посади. До юнацьких шкіл із чотиримісячним терміном навчання, могли вступати випускники цивільних навчальних закладів, а також солдати з освітою, не нижчою ніж чотири класи гімназії, або з вищих початкових шкіл [1, арк. 8].

Школи при військах передбачалося створити безпосередньо в корпусах і протягом двох місяців підготувати молодших офіцерів. Учнями шкіл могли бути здібні до військової служби рядові військовослужбовці, а також особи, які перебували на командних посадах, але не мали повноцінної військової освіти.

На думку начальника Головної шкільної управи О. Остафіїва, така система військової освіти відзначалася перевагами, бо "кожний козак, який має відповідну загальну освіту, може здобути старшинську рангу через юнацьку школу, або хоч козак не буде мати цієї освіти, але буде здатним займати старшинську посаду і буде вшанований своїм начальством, може бути орденований до корпусної школи, а після закінчення її – в центральну Інструкторську школу старшин. Проходження цих двох шкіл найкраще забезпечить в сучасних умовах мінімум вимог, які ставляться до старшин з фахового боку, а самий порядок комплектування шкіл безумовно забезпечує якості старшин з боку національно-демократичного" [1, арк. 38].

Деякий інший погляд на підготовку офіцерів обстоював командир Подільського корпусу генерал Ф. Колодій – випускник Михайлівського артучилища і Миколаївської академії Генерального штабу [10, с. 112]. Він запропонував відкрити у Вінниці при штабі корпусу школу для підготовки молодших офіцерів для своєї частини. Згідно з його наказом, від кожного пішого полку корпусу до школи делегували 48 солдатів, від кінного – 12, батареї – по одному [1, арк. 39]. Ця школа була створена 8 січня 1919 р. Генерал Ф. Колодій у рапорті на ім'я військового міністра підкреслив: корпусні підстаршинські школи при військах дають змогу оперативно подолати гостру потребу в молодших офіцерах на місцях та, крім цього, забезпечать фаховий і національно-демократичний підбір командних кадрів. Однак проти цієї пропозиції серйозні аргументи висловив генерал О. Остафіїв. По-перше, вказував він, не можна робити привілеї для одного лише корпусу – Подільського; по-друге, у корпусах нема достатньої кількості фахівців, які б забезпечили високоякісне навчання в школах; по-третє, контингент, з якого набирають слухачів, має низьку загальноосвітню підготовку, тому не зможе оволодіти навіть мінімумом знань, необхідних офіцерам. Розглянувши пропозиції О. Остафіїва і Ф. Колодія, Військове міністерство вирішило залишити в силі концепцію Головної шкільної управи, а при корпусах шкіл не відкривати, за винятком уже діючої корпусної школи у Вінниці. Після її закінчення випускники як молодші офіцери могли продовжувати навчання у Київській інструкторській старшинській школі [1, арк. 36 зв.].

Основи для підготовки власне українського офіцерського корпусу мали закладати в юнацьких школах. У січні 1919 р. Військове міністерство розробило й затвердило штати Київської пішої юнацької школи, Київської гарматної юнацької школи з інспекторським старшинським відділом, Єлисаветської кінної юнацької школи [1, арк. 72, 75, 81, 86, 91], Житомирської юнацької школи [7, с. 164]. Оскільки в умовах війни, а також відсутності необхідних матеріальних і людських ресурсів реалізувати плани попереднього гетьманського уряду щодо відкриття Академії Генерального штабу виявилось нереальним, то підготовку старших офіцерів для армії перебрала Київська інструкторська школа старшин [1, арк. 52].

Удосконалювали й систему підготовки офіцерів Військово-Морських сил УНР. 11 січня 1919 р. Директорія затвердила "Закон про Гардемаринську школу". Його втілення у життя планували розпочати з 1 жовтня цього ж року. Очевидно, що відтермінування реалізації закону було продиктоване тогочасною складною військово-політичною ситуацією – десант Антанти фактично окупував чорноморські морські бази. Український флот за "Законом про флоту" від 25 січня 1919 р. мав налічувати 12500 матросів і 800 офіцерів [12, с. 131]. Цим документом

була визначена й система вишколу його особового складу. Зокрема, у Миколаєві передбачали відкрити академію для підготовки вищих морських офіцерів, а також гардемаринські класи з повторним курсом навчання для офіцерів із неповною військовою освітою, спеціальних і коротких курсів для підготовки офіцерів морської артилерії, штурманів, механіків, а також спеціальних шкіл для кондукторів флоту й матросів, зрештою "депо" новобранців для початкового їх навчання.

Закон про флот також регламентував порядок вишколу корабельних команд. Щороку протягом десяти місяців корабель мав перебувати у плаванні й два місяці – на ремонті. Передбачали щомісячно десять днів ходових і двадцять – якірних; за рік – 100 днів ходових, решта – якірні [12, с. 132].

Згаданий Закон про флот затвердив морський міністр – капітан третього рангу Михайло Зілінський (1888–1921), проте на практиці цей документ не діяв, оскільки УНР втратила кораблі Чорноморського флоту. Вдалося лише сформувати три полки морської піхоти, що склали влітку 1919 р. 1-у дивізію морської піхоти. У серпні того ж року, коли Правобережжя України було звільнене від більшовиків і виникла перспектива панування над Чорноморським узбережжям із портами, в Кам'янці-Подільському відкрили гардемаринську школу, яка працювала лише кілька тижнів. Її директором був адмірал Володимир Савченко-Більський (1867–1955) [9, с. 588]. Юнацькі школи, які готували офіцерів для сухопутних військ, що, зрештою, й були основою Армії УНР, попри значні труднощі зуміли розпочати навчання. У січні 1919 р. Військове міністерство видало наказ про набір юнаків до юнацьких шкіл усіх родів зброї. До вступників були такі умови: громадянство УНР, освіта не нижча чотирьох класів гімназії або чотирьох класів вищих початкових шкіл, добрий фізичний розвиток, вік від 18 до 30 років [13, арк. 38].

Водночас Військове міністерство розробило положення про Інструкторську старшинську стрілецьку школу, яка мала готувати для української армії сотенних та курінних командирів, тобто здебільшого молодших і почасти старших офіцерів (курінних). Навчання у школі тривало чотири місяці. Школа була закритого типу і становила окрему бойову одиницю. Вона складалася з трьох піших, однієї кулеметної та однієї кінної чоти. Намічали, що в ній навчатиметься 750 осіб. У положенні було наголошено на тому, що внутрішній устрій школи має бути таким, як і в інших юнацьких школах, а її слухачі зобов'язані дотримуватися зразкової військової дисципліни та порядку [13, арк. 120]. У навчальній програмі майбутніх командирів основну увагу звернули на тактичну підготовку, до того ж, з якнайчастішими практичними польовими заняттями. Крім суто фахових дисциплін, до навчальної програми школи були введені й предмети українознавства: рідна мова та література, історія і географія України. Очолював школу полковник Ю. Капкан (1875–1919) [10, с. 103]. Він, як відомо, уклав для армії "Статут кулеметної служби".

Якщо Головна шкільна управа займалася підготовкою майбутніх офіцерів для армії, то Генеральний штаб – вишколом Дієвої армії. За це відповідало управління 2-го організаційного Генерал-квартирмейстерства на чолі з полковником Миколою Какуріним (1883–1936) [6, с. 1181]. Управління розробляло військові статuti і настанови для військ, теоретичного й практичного вишколу армії, організувало військові збори, маневри, розробляло плани навчання резервістів, підвищувало тактичну освіту офіцерів, організувало вишкільні сотні для підготовки рядових до обов'язків молодших офіцерів, визначало методики навчання у вишкільних сотнях, організувало школи для надстроковиків, готувало військові підручники, вдосконалювало теоретичні й практичні знання офіцерів Генерального штабу, нарешті – видавало воєнно-наукову літературу [1, арк. 417 зв.]. Як бачимо з перерахованих обов'язків 2-го Генерал-квартирмейстерства, воно частково перебирало функції Академії Генерального штабу, тобто в умовах війни заповнювало прогалину в забезпеченні підготовки вищих офіцерських кадрів Дієвої армії.

Важливою складовою вишкільної і виховної системи у військах було розроблення армійської уніформи з відповідними ранговими відзнаками. Це вносило дисциплінованість у військове середовище, сприяло утвердженню субординації, військового етикету і дисципліни загалом. Щоправда, після повалення Гетьманату в Армії УНР були скасовані персональні офіцерські ранги і повернута посадовість. Знаки розрізнення командних посад розміщували на комірці, проте їх так і не ввели до загальноармійського вжитку [8, с. 818]. У багатьох частинах під впливом антигетьманської "революційної" ейфорії спочатку навіть із презирством ставилися до від-

знак, що, зрозуміло, не мало нічого спільного з реальними потребами армії, а лише шкодило їй.

У березні 1919 р. при Головному управлінні Генерального штабу створили Культурно-освітню управу, яка мала "зосереджувати у своїх руках керівництво культурно-освітньою працею серед особового складу частин, виховання вояків на громадян своєї батьківщини, боротьбу з розкладовими тенденціями [14, арк. 2–3]. Окрім керівництва культурно-освітньою роботою у військах, управа перебирала функції загальноосвітньої підготовки населення до військової служби. Загалом обсяг її діяльності був доволі широким і охоплював:

- національне та культурне виховання українського війська, поширення у ньому загальної освіти та професіоналізму;
- розгляд і ухвалення літератури навчальної та пропагандистської тематики для поширення її у військах;
- видання книжок, брошур, листівок, часописів, розповсюдження їх серед військовиків та цивільного населення;
- організацію і контроль за діяльністю культурно-освітніх інституцій в армії;
- контроль над усіма громадськими інституціями, яких залучали до культурно-просвітницької роботи у війську;
- пропагування серед населення ідеї самостійної української державності та її збройного захисту;
- організацію і керівництво військово-спортивними товариствами;
- розроблення планів, програм і положень із фізичного виховання шкільної молоді та контроль за ним [14, арк. 3].

Начальник Управління культурно-освітніми справами Генерального штабу був безпосередньо підпорядкований помічникові начштабу. Культурно-освітня управа складалася з трьох відділів: канцелярії, освітньо-адміністративного і видавничо-інструкторського [15, арк. 3–4]. Отже, концепція виховної роботи у військах відзначалася масштабністю і ґрунтовним розробленням. Характерною її особливістю був комплексний підхід до популяризації служби в армії серед призовників, що сприяло культивуванню у громадян УНР поваги до своєї армії. Відтак процес виховання майбутнього вояка української армії розпочинався ще поза її лавами, що, безперечно, позитивно впливало б за мирних умов на бойовий і моральний стан її особового складу. Хоча безперервні бої, те що уряд УНР втратив більшу частину території країни, зрозуміло, перешкоджало реалізації всіх освітніх планів. Незважаючи на це, вишкільно-виховну роботу у війську командування вважало важливою складовою частиною реорганізації Дієвої армії.

Враховуючи негативний досвід оборонних боїв армії у січні–лютому 1919 р., коли нерідко траплялися випадки ворожого ставлення зрусифікованого населення міст до українських частин, у березні військового міністра О. Грекова видав "Інструкцію інформаційно-освітньої справи", за якою при управлінні губернських та повітових комендантів створювали інформаційно-просвітні відділи. Через них населення отримувало інформацію про діяльність уряду УНР. За прикладом Інформбюро армії до новостворених відділів приймали інформаторів із переважно сільської інтелігенції [15, арк. 16]. Їх завдання полягало у встановленні тісних відносин між армією і населенням, а також поширенні серед населення відомостей про суспільно-політичне життя молоді республіки. При цьому інформатори використовували тільки офіційні джерела і в жодному разі не могли вести вузької партійної агітації.

Щоправда, губернським та повітовим комендантам надали право контролювати розповсюдження серед населення інформації і літератури. Отже, Культурно-освітня управа перебрала функції формування громадської думки в сприятливому для національної армії дусі, що в тодішніх військово-політичних умовах мало величезне значення [15, арк. 17].

Оскільки в армії кадрові офіцери були зайняті переважно бойовими завданнями на фронті, то до військово-патріотичної роботи в частинах залучали вчителів. У березні–квітні 1919 р. Культурно-освітня управа створила для цього мережу спеціальних військово-вчительських курсів, метою яких була підготовка "покликаних до війська старшин-учителів до національно-освітньої праці в частинах" [16, арк. 90]. Претендентів добирали ретельно. Зокрема, вони подавали до Культурно-освітньої управи анкети з відповідями на запропоновані запитання. Обов'язковою умовою зарахування на курси було українське походження і висока національна сві-

домість. Навчання на курсах складалося з двох частин: лекційної і муштрової. Муштрові та лекційні заняття проводили щоденно: муштрові – три години, лекційні – п'ять. Навчання тривало два тижні й закінчувалося складанням іспиту. На курсах вивчали наступні дисципліни: історію України, географію України, економіку і статистику України, організаційне проведення національно-освітньої праці у війську, організація військових хорів [16, арк. 90].

Випускників курсів скеровували у війська в ролі культурно-просвітніх інструкторів. Культурно-освітня управа вимагала від них "виховання в козаках розуміння вартості своєї нації та державного світогляду, розвинення їх знань щодо історії України, її багатств як матеріальних, так і духовних, почуття національних гордоців та любови до рідного краю" [16, арк. 90 зв.]. Посаду інспектора з культурно-просвітньо-політичних справ запровадили при штабах дивізії, а при полках були посади інспекторів-організаторів, котрі до виховної роботи залучали й офіцерів. Наприклад, у 1-й пішій кадровій дивізії офіцери готували для виховної роботи особового складу реферати на теми політичного становища України. Після зачитання рефератів організовували коротку, але гостру дискусію. Темі пропонуваніх рефератів: "Значіння національної свідомості серед українського війська", "Психологія українського козака як індивідуума", "Виховання українського козака як найкращого борця за волю і землю України", "Значіння української культури за давніх часів і в сучаснім менті", "Багатство нашої землі", "Експлуатація багатств України за московського поневолення" [2, арк. 24].

У новій системі виховання армії чільне місце займала Державна інспектура, яка стежила за благонадійністю козаків і старшин. Її створили з ініціативи провідників правлячих партій (УСДРП та УПСР) для контролю над армійським командуванням від спроб можливих антидержавних виступів. Закон про Державну інспектуру прийняли 13 травня 1919 р., хоча її заснування деякі дослідники, вслід за мемуаристами, відносять до кінця грудня 1918 р. [11, с. 35]. Щоправда, державна інспектура мала певний політичний характер, а державні інспектори нагадували функціями комісарів Червоної армії. Головним державним інспектором призначили полковника В. Кедровського. Інспектор мав стежити "за політичним настроєм частини і козаків та вживати всіх заходів, щоб військові інституції та частини були щиро демократичними і національно-вихованими". Про ворожі елементи в армії інспектори зобов'язувалися "своєчасно повідомляти відповідних муштрових начальників, а в крайньому випадку... негайно усунути з Армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство і Головного Отамана, а коли Правительство і Головний Отаман не знайдуть поважної причини до усунення, інспектор підпадає під відповідальність по закону 26 січня про надзвичайні суди..." [11, с. 53–54].

І все ж слід визнати, що державна інспектура діяла до листопада 1919 р. Упродовж цього часу були випущені ще кілька інструкцій і доповнень до закону від 13 травня 1919 р. в напрямку обмеження прав інспектора щодо втручання в прероґативи командира частини [3]. Державна інспектура відіграла загалом дестабілізуючу роль в армії. В умовах багатопартійності, яка існувала в УНР, державний інспектор неминуче підпадав під вплив певної партії і намагався проводити у військах її політику. Тому хоча ця посада й мала аналогії з комісарами в Червоній армії, державні інспектори все ж не могли відіграти роль стабілізуючого фактора, а навпаки, виявилися цілком непотрібними. Якщо комісаром Червоної армії міг бути тільки представник більшовицької партії, до того ж, ретельно підібраний та перевірений на благонадійність, то державні інспектори у своїх посадових обов'язках не мали чітко визначених повноважень: їх роль була надто розпливчастою.

Нова вишкільно-виховна система частково функціонувала навіть у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДА-ВОВУ). – Ф. 1078 – Оп.2. – Спр. 7. 2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 32. 3. Український козак. – 1919. – 29 жовтня. 4. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Док. і мат. / Відп. ред., В. Верстюк. – Київ, 2003. – 1024 с. 5. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки // Україна в революційних процесах ХХ століття. – Київ, 2007. – С. 33–43. 6. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репр. відтворення 1943 р. – К., 1995. – Т. 3. – 1230 с. 7. Винник І. Бої житомирської Пішої юнацької школи // За

державність. – Калиш, 1938. – 36. 9. – С. 164–170. 8. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів, 1996. – 840 с. 9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – 712 с. 10. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Львів; Харків, 2007. – 244 с. 11. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – Мюнхен, 1958. – 108 с. 12. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // За державність. – Калиш, 1935. – 36. 5. – С. 124–136. 13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 2. 14. ЦДАВОВУ. – Оп. 2. – Спр. 40. 15. ЦДАВОВУ. Оп. 1. – Спр. 64. 16. ЦДАВОВУ. – Оп. 2. – Спр. 42.

L. Kryvyzyuk, S. Bokachov

THE SYSTEM OF MILITARY EDUCATION IS FOR THE DAYS OF DIRECTORY UNR

The process of military education system establishment during the UPR Directory is analysed.

УДК 94 (477)“1917/1921”

Микола Фролов

МІЖ КОМУНІСТИЧНОЮ УТОПІЄЮ І РЕАЛЬНІСТЮ: РАДЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1921 РОКІВ

Стаття присвячена висвітленню формування радянської державності в екстремальних умовах громадянської війни в Росії. Акцентується увага на відмінностях між запланованими комуністичними проектами та результатами їх реалізації, що є свідченням утопізму комуністичних ідей

Україна, як і інші незалежні країни колишнього СРСР, все ще перебувають під впливом радянського минулого. Цей вплив відчувається у всіх сферах життя, зокрема, в державному будівництві. Його наслідком є складне переплетення нових засад, пов'язаних з утвердженням демократичних принципів суспільного життя, і залишків тоталітарного минулого. Цей нежиттєздатний симбіоз породжує перманентну політичну кризу, зміст якої неможливо збагнути, якщо не брати до уваги історичний досвід формування радянської державності на різних етапах її розвитку, зокрема, в екстремальних умовах громадянської війни в Росії.

Громадянська війна справила суттєвий вплив на процес формування радянської політичної системи. Ця обставина постійно підкреслювалась у радянській літературі в контексті виправдання наслідків політики так званого "воєнного комунізму". Розгляд цієї проблематики під тим кутом зору, який запропонували С.В. Кульчицький та Є.Г. Гімпельсон, дозволяє по-іншому подивитись на процес державного будівництва після початку мутації Російської революції з радянської в комуністичну з одночасним розгортанням подій громадянської війни. Це важливо зробити й тому, що комуністична революція тривала в Росії та Україні два десятиріччя, тобто з 1918 р. до 1938 р., і тому що ці події в Росії безпосереднім чином впливали на перебіг подій в Україні [1, с. 23–30, 49–142; 2, с. 5–8; 3, с. 35–53].

Комуністична революція в Радянському Союзі мала за мету швидку побудову принципово нового ладу – комунізму. Цей лад повинен був виникнути не в результаті природного продукту історичного розвитку, як феодалізм і капіталізм, а як наслідок насадженої згори, з боку вла-

ди. Керманічі більшовицької партії, починаючи комуністичну революцію в країні, добре розуміли, що проти нової моделі суспільного ладу будуть мільйони громадян. Але Ленін і його оточення були готові до масового насилля психологічно, організаційно, ресурсно, кадрово та ідеологічно. До початку комуністичних "реформ" вони вже мали в своїх руках мережу органів безпеки (ВЧК), як у великих промислових центрах, так і на місцях, навіть на рівні повітів, активно йшов процес створення кадрової Червоної армії, зміцніли партійно-радянські органи влади в межах тандему "РКП(б) – ради", більшовицька партія та її осередки різними методами контролювали політичні настрої на значній території країни [4].

Усе це надало їм переконання, що масова націоналізація промисловості або усупільнення засобів виробництва як у місті, так і на селі буде підтримано більшістю населення, особливо з числа тих, хто збіднів під час Першої світової війни, зазнав злиднів та жорсткої експлуатації. Зосередження всіх засобів виробництва в розпорядженні держави-комуни, на думку Леніна та керівників РКП(б), відкривало перед ними небачені можливості в реалізації величезного соціального експерименту. "Після цього залишалося виконати за 10–20 років план ГОЕЛРО", – пише С.В. Кульчицький [5, с. 111].

Не пройшло і три роки, як Ленін у жовтні 1921 року визнав: "В начале 1918... мы сделали ту ошибку, что решили произвести непосредственный переход к коммунистическому производству и распределению". Одна із головних причин цього висновку – загострення громадянської війни по всій території колишньої Російської імперії [6, с. 135].

Як і передбачалося, темпи націоналізації промислових підприємств і будь-яких приватних економічних або фінансових установ були всеохоплюючими. Ще наприкінці 1917 року були націоналізовані всі банківські установи. А у листопаді 1920 р. був затверджений декрет, який розповсюджував націоналізацію на всі "підприємства із числом працівників більше десяти або більше п'яти, але таким, яке використовує механічний двигун". Таких підприємств виявилось 37 тисяч. Із них 30 тисяч не були зафіксовані попередньо в головних переліках ВРНГ [7, с. 51–52].

Оцінюючи події 1918–1920 рр. у сфері націоналізації, американський дослідник Мартін Маля досить слушно підкреслив деструктивні наслідки цієї політики: "Як і слід було сподіватися, процес призвів до неоднорідних наслідків. Хоча Червона армія й була оснащена та нагодована, населення міст дедалі зменшувалося й було позбавлене предметів першої необхідності. Одночасно гіперцентралізація системи, а також безупинні суперечки між главками фактично поглибили дезорганізацію промисловості. Крім того, державний контроль над розподілом виявився зовсім безрезультатним: ринку не знищити, він сховався у підпілля, перетворившись на нелегальний" [8, с. 159].

Восени 1918 року головні продукти харчування та товари широкого вжитку розподілялись картками, талонами. У 1920 році на утриманні держави було 38 мільйонів "єдоків". Змінювалось життя заводів, фабрик. Ринкові відносини між ними були відсутні, ділова активність повинна була здійснюватись через державні установи, главки, але останні "потонули" серед організаційних і технологічних проблем. Почалась їх швидка бюрократизація. У господарчих, адміністративних органів замість конкретної справи панували політична демагогія, некомпетентність. Заробітна видавалась не грошима, а продуктами, товарами. Панувала урівнілівка в оплаті праці. Робітничий клас та державні службовці швидко збідніли, займались ремісництвом, спекуляцією. Загальною бідою стали крадіжки, прогули, пияцтво. Влада відповіла на це репресивними заходами, активізацією роботи дисциплінарних судів. Але населення великих міст зменшувалось. Швидко зникло безробіття, тому що мало хто, навіть із "свідомих" робітників бажав працювати задарма. У грудні 1918 року ВЦВК ввів трудову повинність для всіх громадян віком від 16 до 50 років, включаючи школярів [9, с. 30–31].

Ще складніше вибудовувались стосунки між комуністичною владою і селянством. Владі потрібен був хліб, продовольство, сировина. Треба було годувати й утримувати Червону армію, органи безпеки та влади, забезпечувати хоча б мінімум продовольства в містах, налагодити нові механізми економічних взаємовідносин між промисловістю і аграрним сектором без функціонування ринкових відносин, грошей. Найкращим методом з боку комуністичної влади в 1918 році був визнаний метод продовольчої розкладки. У цьому ж році виконання розкладки провадилось уже за допомогою озброєної продовольчої армії та позаконституційних установ на селі – комітетів бідноти.

Комітети бідноти були створені згідно з декретом ВЦВК і Раднаркому РСФРР 11 червня 1918 року, у першу чергу, для надання допомоги місцевим продовольчим органам вилучати хліб і продовольство у межах розкладки у селян. Дуже швидко обсяг функцій і компетенції комітетів збільшився, а ще більше у багатьох місцях Росії вони собі їх привласнили. Між сільськими радами та комітетами бідноти почалась справжня боротьба за місцеву владу, яка супроводжувалась масовими зловживаннями і беззаконням з боку комітетів бідноти. Діяльність комітетів бідноти сприяла влітку та восени 1918 року загостренню подій громадянської війни. Найбільше обурення серед значної частини селянства викликали спільні акції комітетів бідноти та озброєних загонів Продовольчої армії, які закінчувались суцільним пограбуванням сільської громади [10].

Продовольча армія була створена Раднаркомом і діяла з червня 1918 року до середини 1921 року. Вона була досить чисельною та непогано озброєною. Саме ця армія вирішувала питання покарання тих селян, які не бажали задарма віддавати продовольство комуністичній владі. Кількість бійців, що були задіяні у Продовольчій армії в 1918–1920 рр. складала 152–155 тисяч осіб, що свідчить про широкомасштабність застосування насилля проти селянства більшовицькою владою [11, с. 165].

У січні 1919 року, згідно з вимогами Наркомату продовольства, продовольча розкладка розповсюджувалась на всі губернії, доходила до кожного повітку, двору. Селянину повинні були залишати зерно для особистого вживання, посіву, відгодування худоби і тільки після цього вилучити "залишки" по низьким державним цінам, фактично без оплати. Але продовольчі загоны, місцеві комуністи, комітети бідноти масового зловживали владою і становищем: у селян відбирали навіть те, що їм повинно було залишитись згідно із законом. Селянство перетворювалось в антикомуністичну силу. Ще більше незадоволення в них викликала спроба комунізації села в 1919 р. Але "комунію" село не зрозуміло. Пізніше, після 1921 року, Ленін і більшовицька верхівка, розуміючи, який нищівний удар завдала політика комуністичного штурму в 1918–1920 рр. по їх соціальні опори – робітничому класу, намагались все пояснити вимушеним характером цієї політики у зв'язку із подіями громадянської війни. І зовні могло здатись, що це правда, тому що на Червону армію працювало більше половини робітників і службовців у промисловості (більше 800 тисяч із 1,4 млн. осіб). Але Ленін, Троцький, Бухарін, а пізніше Сталін і сталінці навмисно переставляли причини подій 1918–1920 рр. і їх наслідки. Вигадана ними в 1921 році політика "воєнного комунізму" повинна була довести вірність курсу РКП(б), який зайшов у глухий кут, деморалізував соціальну опору режиму – робітництво та призвів численне селянство до антирадянських повстань, озброєного опору, який загрожував існуванню самої комуністичної влади [12; 13; 14].

Потрясіння від спроби реалізації комуністичного експерименту в роки громадянської війни 1918–1920 рр. посилювалось для суспільства разом із комплексом надзвичайних заходів, впроваджених урядом Леніна та керівництвом більшовицької партії, з метою мобілізації всіх ресурсів держави для ведення війни і знищення опору антикомуністичних сил. 2 вересня 1918 року ВЦВК своїм декретом перевів життя в РСФРР у військовий стан. 30 листопада цього ж року ВЦВК і Раднарком затвердили постанову про утворення Ради Робітничої та Селянської Оборони. Їй надавалась "вся полнота прав в деле мобилизации сил и средств страны в интересах обороны" її постанови були обов'язкові для всіх установ і відомств, для всіх громадян.

Одразу ж почався активний процес створення надзвичайних органів, застосування надзвичайних заходів. Фактично перекреслені були головні положення Конституції РСФРР 1918 року. Ще більше були обмежені права рад усіх рівнів. У 1918–1920 рр. розповсюдженою стала практика, коли виконавчі комітети, під контролем місцевих парткомів РКП(б), або за їх ініціативи, затверджували рішення, які були в компетенції Рад та їх з'їздів. Ради перетворювались у статистів. Тому що, майже завжди, у складі виконкомів і партійних комітетів РКП(б) були одні й ті ж люди, швидко відбувався процес формування органів диктатури на місцях. За допомогою органів держбезпеки представники владного тандему "РКП(б) – ради", а точніше сказати "партійні комітети РКП(б) – виконавчі комітети рад" упродовж 1918–1920 рр., фактично повибивали зі складу рад лівих і правих есерів, меншовиків, націонал-комуністів, усіх тих, кого в умовах громадянської війни була можливість назвати контрреволюціонерами [15, с. 42].

Компетенція Рад обмежувалась і створенням наркоматами, установами органів центральної господарчої, адміністративної, військової влади своїх структурних підрозділів у губерніях

і повітах. Формувалась жорстка вертикаль централізованих органів державного управління поза впливом рад і їх виконкомів. Це призвело до значного росту кількості державних службовців у столиці та на місцях, в умовах всебічного напруження можливостей і ресурсів держави під час громадянської війни. Ефективність діяльності державного апарату викликала обґрунтовану критику Леніна, Бухаріна та Троцького [16, с. 31].

Надзвичайні заходи комуністичної влади та компартійно-радянська бюрократія сприяли значному зменшенню ролі рад у державному управлінні. Як пише С.В. Кульчицький, від них залишилась оболонка. Але про ліквідацію їх Ленін і еліта більшовицької партії ніколи не думали. Вони розуміли, що ради виконували багато тих функцій, які забезпечували зв'язок комуністичної влади безпосередньо з народом. Після громадянської війни авторитет Рад усіх рівнів штучно підтримувався серед населення. Вони міцно увійшли в політичну систему СРСР, але всупереч ленінській концепції пролетарської держави-комуни не стали політичною основою цієї держави, її головними органами управління.

Громадянська війна сприяла всебічному зміцненню в комуністичній державі ролі Червоної армії, правоохоронних органів та органів державної безпеки – ВЧК. Коли Ленін писав свої статті першої половини 1917 року та вже згадувану роботу "Держава і революція", він не заперечував того, що майбутня пролетарська держава повинна мати свою армію та поліцію. Він категорично виступав за "уничтожение постоянной армии и полиции". Цей постулат став одним із головних у його концепції держави-комуни. Але оволодіння владою та користування нею дуже швидко змінило точку зору Леніна, Троцького та інших керівників РСДРП(б) – РКП(б).

Перше від чого вони відмовились, так це від тези про те, що армію часів царату повинен замінити озброєний народ. Більшовицька влада впродовж 1918–1922 рр. приклала титанічних зусиль саме для того, щоб позбавити народ, і в першу чергу робітників і селян, заради яких вони нібито прийшли до влади, тієї зброї, яка опинилась у народних руках у результаті розпаду Російської імперії, її армії та поліції. Існує багато свідчень того, як особисто Ленін опікувався цією ситуацією. Йому тепер не потрібен був озброєний народ. Йому потрібна була керована, дисциплінована, кадрова Червона армія. Її створення наприкінці 1917 року стало одним із головних напрямків діяльності Раднаркому і ЦК партії.

Спочатку передбачалось і планувалось, що Червона армія буде сформована із добровольців. 15 січня 1918 року Раднарком РСФРР затвердив декрет про створення РСЧА саме на цій основі. М.І. Подвойський був керівником розробки перших декретів про утворення нової армії. Він намагався віддзеркалити в проектах декретів ідеологію більшовицької верхівки, яку треба було поєднати з практикою військової справи. Подвойський довів Леніну і Раднаркому, що бійці та командири повинні постійно знаходитись у своїх військових частинах, отримувати від держави продовольство, одяг, зброю, заробітну плату (50 рублів на місяць). Важливим було й те, що бійці Червоної армії та їхні родини мали соціальний захист: непрацездатні члени сімей воїнів РСЧА "забезпечувались всім необхідним по місцевим споживчим нормам, згідно з постановами місцевих органів Радянської влади..." [17, с. 179–181].

Дуже швидко виявилось, що у РСФРР не так багато людей, які б бажали піти добровольцями до РСЧА. Перелом у процесі формування Червоної армії відбувся тоді, коли Ленін і Троцький пішли на несподіваний крок: організували реєстрацію, мобілізацію та залучення до РСЧА офіцерського складу колишньої царської армії, включаючи вищих офіцерів: генералів, полковників, генштабістів. Коли Л.Д. Троцький 22 квітня 1918 року вперше доповів ВЦВК свій план використання у лавах Червоної армії колишніх офіцерів і генералів, то його жорстко критикували "ліві" комуністи на чолі з М.І. Бухаріним і меншовики на чолі з Ф. Даном і Ю. Мартовим. Двоє останніх побачили у пропозиції Троцького можливість блоку більшовиків з контрреволюційними військовими. Дан кричав Троцькому: "Саме так з'являються Наполеони!", а Мартов говорив, що більшовики розчищають шлях для нового Корнілова. Але Ленін і Троцький проігнорували критику. Їм потрібна була армія [18, с. 315].

Всього в період з 12 липня 1918 року до 15 серпня 1920 року в Червону армію було мобілізовано 48409 колишніх офіцерів, 10339 військових чиновників, 13949 лікарів і 26766 осіб молодшого медперсоналу, тобто 72697 осіб в офіцерських і класних чинах [19, с. 316]. Мобілізовані та залучені до РСЧА колишні офіцери складали значну частку командного складу. Найбільш точною вважається така інформація: у 1918 році колишні офіцери складали 75% від за-

гальної кількості командного складу; у 1919 р. – 53%; у 1920 р. – 42% і у 1921 р. – 34% [19, с. 316].

У Червоній армії відбулась трансформація старої кадрової 12-ти мільйонної армії царату в нову революційну армію. Виявилось, що тільки "старі" генерали і офіцери у змозі екстремально швидко організувати, навчити і повести в бій Червону армію. Мало хто звертав увагу на те, що із всієї когорти дореволюційних професійних революціонерів-більшовиків лише М.В. Фрунзе виявив під час громадянської війни непересічний талант полководця, військового командира. Усі інші командари – колишні офіцери або унтер-офіцери старої армії. Стратегією ж на рівні Реввійськради опікувались генерали і полковники, колишні офіцери генштабу царської армії.

Червона армія відіграла непересічну роль у тому, що комуністична влада утрималась під час громадянської війни та під час подолання наслідків власних соціальних "експериментів". Осінньо-зимові кампанії 1918–1919 рр. виявились вирішальною перевіркою міцності двох воюючих таборів. У радянському тилу збільшувались щоденно економічні труднощі, продовжувались селянські повстання й антикомуністичні заклоти, з великими проблемами удосконалювалось централізоване управління. Але режим продовольчої диктатури утримався. Міста мали мінімум необхідного продовольства. Націоналізовані підприємства продовжували частково працювати. Мобілізації дозволяли комплектувати нові полки Червоної армії. Кадрові офіцери старої армії готували і вели їх до бою. Фронт і промисловість за рахунок утистки селянства отримували все більше продуктів і боєприпасів. Компартійно-радянська, олігархічна диктатура вождів і керманічів РКП(б) залишалась при владі. З нею знайшли компроміс співіснування головні соціальні верстви міст і сіл, тому що найважливіші завоювання революції (земля – селянам, фабрики – робітникам, кінець – світовій війні, хліб – голодуючим) не були ліквідовані. Мільйони молодих, активних людей пройшли школу виховання в Червоній армії та надовго стали опорою радянської влади у мирний час.

Громадянська війна в 1921–1922 рр. поступово затухала по всій території колишньої Російської імперії, а Ленін і керівництво РКП(б) отримали в свої руки у вигляді Червоної армії вагому гарантію подолання будь-якого опору з боку незадоволеного комуністичним "експериментом" селянства. Розгром Кронштадського заклоту в 1921 р., селянських повстань в Україні, на півдні Росії, Тамбовщині та в Сибіру ще раз це підтвердили. Використання Червоної армії проти власного народу не входило до лєнінської концепції пролетарської держави, але стало історичним фактом.

На національних окраїнах колишньої Російської імперії Червона армія діяла як армія окупантів. Тут можна згадати добре відомі події пограбування та насильства з боку армії М.В. Фрунзе після захоплення середньоазійських міст, вторгнення Червоної армії до Грузії й Азербайджану, погроми та вбивства цивільних людей в Україні армією Муравйова в 1918 році та Першою Кінною армією С.М. Будьонного в 1920 році [20, с. 75–77; 21, с. 147–148].

Диктатура, встановлена в Росії після жовтня 1917 року, дуже швидко відчула потребу в створенні нового апарату насильства. Більшовики зіштовхнулись із масовим опором різних верств населення. Особливо відчутним був саботаж і відверта відмова підпорядковуватись Раднаркому Леніна з боку державних службовців банків і центральних відомств та установ, утворених Тимчасовим урядом. Важелі державного управління не працювали, країна все більше приходила до політичного, економічного та соціального хаосу. Все це вимагало від Леніна та більшовицького Центрального Комітету рішучих заходів, тому що зволікання могло призвести до втрати влади. Відповіддю було створення на початку грудня 1917 р. на засіданні Раднаркому після доповіді Дзержинського "Всероссийской чрезвычайной комиссией при Совете Народных Комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем – утвердить ее". Головою ВЧК (російська назва – ВЧК) був затверджений Ф.Е. Дзержинський [22, с. 37].

Процес формування місцевих підрозділів ВЧК, розростання апарату та збільшення обсягу повноважень центральних установ і підрозділів спецслужби відбувався дуже швидко. Уже в 1918–1919 рр. вона, своєю діяльністю, жорстокістю та беззаконням наводила справжній жах на населення. Про це існує дуже багато свідчень сучасників подій. Яскравим прикладом таких свідчень є опубліковані листи письменника В.Г. Короленка до голови Раднаркому радянської України Х.Г. Раковського та наркомом освіти А.В. Луначарського [23; 24; 25].

Особливо посилились позиції ВНК у системі державної влади тоді, коли в 1918 році, в умовах розгортання "червоного терору", вона отримала повноваження щодо проведення слідства та суду через механізм позасудових органів. Надання ВНК права винесення смертних вироків зробило чекістів розпорядниками долі багатьох тисяч людей. Беззаконня, революційне завзяття, низький культурний й освітній рівень працівників ВНК, наявність у їх лавах людей психічно хворих, схильних до криміналу та провокації коштувало життям сотням тисяч людей у Росії тільки в умовах громадянської війни. Про це, ще в 1920-х рр., за кордоном СРСР, російськими емігрантами був зібраний та опублікований величезний за обсягом та фактологією матеріал.

Формуючи в 1915–1917 рр. свою концепцію держави-комуни, Ленін і його оточення й уявити собі не могли, що велику роль у забезпеченні функціонування "диктатури пролетаріату" буде відігравати розгалужена мережа концентраційних таборів. У радянській літературі жорстокість і беззаконня у діяльності органів безпеки в СРСР у 1920-х – 1950-х рр., поява і зміцнення системи Гулагу, "червоний терор" і насилля з боку комуністичної держави, як засіб управління, пояснювались відчайдушним опором буржуазії, "уламків" державного апарату та армії часів царату, куркульства на селі, світового імперіалізму у міжнародних відносинах і стосунках, іншими об'єктивними та суб'єктивними причинами [26, с. 3–7]. Але насправді насилля та жах у стосунках між владою і суспільством необхідні були Леніну та РКП(б) для проведення задуманих соціальних "експериментів". Незадоволення, яке вони викликали, вимагало від "експериментаторів" створення такого апарату насильства, якого ще не існувало в історії Росії. Цей апарат насильства в багато разів був більший за своїми кількісними та якісними показниками, ніж апарат насильства в Російській імперії, а за рівнем своєї жорстокості та беззаконня, навряд чи з чимось взагалі міг бути порівняний [27].

Дослідники вже звертали увагу на те, що і Ленін, і Бухарін, і Троцький, і деякі інші теоретики та практики більшовизму переживали в 1920–1922 рр. глибоку ідеологічну кризу. Цьому було декілька причин: провал першого штурму в спробі проведення комуністичного "експерименту", загострення взаємовідносин більшовицької влади із селянством, тотальна бюрократизація партійних, радянських, профспілкових органів, усієї системи державних органів, занепад промисловості, відсутність ознак наближення світової комуністичної революції, що означало необхідність відмови від одного із головних постулатів вчення Маркса-Леніна в практичному державному будівництві. Суттєвим у цій ідеологічній кризі було й те, що більшовики у владі за період 1917–1920 рр. замість держави-комуни побудували її антитезу. Наш попередній аналіз свідчить саме про це.

Але це не означало, що після 1920 року більшовицьке керівництво відмовилось від концепції держави-комуни, яку Ленін сформулював у 1917 році, хоча вона, ця концепція, і зазнала певної трансформації. У 1921 році РКП(б) змушена була зупинитись у своїх подальших спробах комуністичних перетворень у суспільстві, тому що країна стояла на порозі нової громадянської війни, але тепер компартійно-радянській владі протистояла вся багатомільйонна маса селян. Більшість із цих селян вперше стала власником і тому готова була битись за свою перспективу навіть із "робітничо-селянською" владою. Ленінін і X з'їздом РКП(б) у березні 1921 року, не без гарячих дискусій і вагань, був підтриманий новий політичний курс, який сьогодні має історичну назву – НЕП.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
2. Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 77 с.
3. Гимпельсон Е.Г. Влияние гражданской войны на формирование советской политической системы // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 3–19.
4. Сикорский Е.А. Советская система политического контроля над населением в 1918–1920 годы // Вопросы истории. – 1998. – № 5. – С. 91–100.
5. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 106–129.
6. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, Издательство "Весь мир", 1998. – 544 с.
7. Суворова Л.Н. За "фасадом" "военного коммунизма": политическая власть и нерыночная экономика // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 48–59.
8. Мартін Маля. Радянська

трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К.: Видавництво "Мегатайл", 2000. – 608 с. 9. Мэтьюз М. Ограничения свободы проживания и передвижения в России (до 1932 года) // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 22–34. 10. Семьянинов В.П. О взаимоотношении крестьянских советов и комитетов бедноты // История СССР. – 1986. – № 5. – С. 127–139. 11. Алексенцев А.И. К вопросу о численности Продармии // История СССР. – 1986. – № 2. – С. 155–166. 12. Булдаков В.П., Кабанов В.В. "Военный коммунизм": идеология и общественное развитие // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 40–58. 13. Берхин И.Б. Так что же такое "военный коммунизм"? // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 131–141. 14. Коган Л.А. Военный коммунизм: утопия и реальность // Вопросы истории. – 1998. – №2. – С. 122–134. 15. Гимпельсон Е.Г. Начальный этап складывания административно-командной политической системы (1918–1920) // Формирование административно-командной системы. 20–30-е годы. Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 34–55. 16. Бакулін В.І., Горбань Ю.А. Л.Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917–1923 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 26–36. 17. Млечин Л.М. Русская армия между Троцким и Сталиным. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. – 494 с. 18. Емельянов Ю.В. Троцкий: мифы и личность. – М.: Вече, 2003. – 480 с. 19. Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – М.: ЗАО Из-во Центрполиграф, 2001. – 512 с. 20. Генис В.Л. Первая Конная армия: за кулисами славы // Вопросы истории. – 1994. – № 12. – С. 64–77. 21. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с. 22. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). – М., 1975. – 679 с. 23. Письма В.Г. Короленко Х.Г. Раковскому // Вопросы истории. – 1990. – № 10. – С. 3–39. 24. Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 21–211. 25. Короленко В. "Если возможен еще выход для России, то он только в одном: в возвращении к свободе" // Родина. – 1989. – № 3. – С. 70–73. 26. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Кн. 1. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Политиздат, 1978. – 335 с. 27. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Монографія. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.

Mykola Frolov

BETWEEN THE COMMUNIST UTOPIA AND THE REALITY: THE SOVIET POLITICAL SYSTEM UNDER THE CIVIL WAR OF 1917–1921

The article illustrates the formation of the soviet nationhood under extreme conditions of the civil war of 1917–1921 in Russia. The attention is focused on differences between planned communist projects and actual results of implementation which represents an evidence of utopianism of communist ideas.

УДК 94 (477)

Ігор Дацків

ДИПЛОМАТИЧНІ ДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КОРДОНОМ 1918 Р., У ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Йдеться про дипломатичні представництва і місії Української Держави періоду національно-визвольних змагань 1917–1923 рр., коли вперше після тривалої історичної перерви вона знову стала активним суб'єктом міжнародних відносин. Висвітлено головні завдання дипломатичних установ, якими були охорона громадян України,

котрі з тих чи інших причин опинилися за кордоном, та надання їм фінансово-матеріальної допомоги.

Українська дипломатія на сучасному етапі не може розвиватися без вивчення та узагальнення історичного досвіду міжнародної діяльності України, її дипломатичних представництв і місій у добу національно-визвольних змагань 1917–1923 рр., коли вперше після тривалої історичної перерви вона знову стала активним суб'єктом міжнародних відносин.

Унаслідок довготривалого періоду бездержавності, панування комуністичного тоталітарного режиму та його ідеології історія української дипломатії, її діяльності в захисті національних інтересів у добу національно-визвольних змагань була найбільш занедбаною ділянкою історичної науки.

На наш погляд, найбільше уваги означеній проблемі приділив колишній міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. Дмитро Дорошенко у фундаментальній праці "Історія України 1917–1918 рр." у трьох томах. Про Д.Дорошенка та його дипломатичну діяльність йдеться у дослідженні О. Лукандіна [1], його роботу доповнює праця І. Коровицького [2]. Серед праць, що торкаються проблеми перших кроків молоді української дипломатії за кордоном, слід відзначити наукові здобутки сучасних істориків Д. Веденєєва [3, 4], В. Литвина [5], Ю. Павленка, Ю. Храмова [6].

Низку прогалин із історії проблеми висвітлили історики з української діаспори: В. Винниченко [7], М. Галан [8], В. Косик [9], І. Мазепа [10], І. Нагаєвський [11].

Проте чимало аспектів із історії дипломатичної діяльності Української Держави за кордоном у захисті національних інтересів ще залишаються поза межами уваги дослідників проблеми. За доби Української Держави процес створення законодавчої бази дипломатичної служби, яка опікувалася охороною інтересів українських громадян за кордоном, набула більшого розвитку. Це було продиктовано, насамперед, нагальною потребою впорядкування системи дипломатичного представництва. Юридичний відділ Міністерства закордонних справ протягом липня–жовтня 1918 р. розробив ряд законопроектів щодо консульських установ [12, 1918, 23 жовтня]. Міжвідомча комісія, створена за наказом міністра закордонних справ Д. Дорошенка під головуванням радника міністерства І. Краківського, винесла їх на затвердження Ради Міністрів [13, арк. 233]. Законопроекти були спрямовані на впорядкування системи дипломатичної служби і торкалися основних засад її діяльності: розроблення дипломатичних штатів; призначення місцевостей, де мають бути дипломатичні представники; вироблення дипломатичного діловодства і консульського тарифу. Крім того, юридичний відділ підготував законопроект про Державну іспитову комісію, яка мала здійснювати апробацію кандидатів на майбутні дипломатичні посади [13, арк. 223]. "Такі заходи юридичного відділу, – підкреслював часопис "Відродження", – дають надію, що в недалекій часі організація дипломатичних представництв Української Держави набуде сталих форм, що поліпшать надзвичайно важкі сучасні умови праці українським дипломатичним працівникам, бо вони матимуть точні вказівки, а також знатимуть певний круг обов'язків, а це, в свою чергу, відіб'ється корисно на судьбі горожан української держави, що приволені жити за кордоном" [14, 1918, 2 жовтня].

Орієнтація зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу Української Держави на країни Четверного союзу, насамперед Німеччину та Австро-Угорщину, визначала плани щодо розгортання широкої мережі дипломатичних установ у цих країнах. Там, а також у Болгарії та Туреччині, планували відкрити 24 консульства [15, арк. 22]. Як перший крок до становлення дипломатичних стосунків із країнами Антанти Міністерство закордонних справ здійснило підготовчі заходи до відкриття 8 консульств у нейтральних європейських країнах [16, арк. 12].

За доби Української Держави в Європі були створені генеральне консульство в Берліні, консульства в Мюнхені (Королівство Баварія–Вільна Держава Баварії) на чолі з головою департаменту чужоземних зносин В. Орєнчуком, Данцігу (Німеччина), Женеві (Конфедерація Швейцарії) на чолі з О. Вілінським. Із 1918 р. при українському посольстві в Австро-Угорщині та дипломатичній місії в Швейцарії працювали консульські відділи [17, с. 152]. Їхню діяльність важко переоцінити, адже саме вони підготували ґрунт до ширших дипломатичних стосунків України з Європейським світом.

Головним завданням дипломатичних установ була охорона громадян України, які з тих чи інших причин опинилися за кордоном, надання їм фінансово-матеріальної допомоги. Згідно зі

спеціальними постановами Ради Міністрів Української Держави Міністерство фінансів і внутрішніх справ виділяло фонди для надання одноразової та періодичної допомоги (як грошима, так і харчами) для українців, які зверталися за субсидіями до дипломатичних установ [18, арк. 13]. Надзвичайне навантаження припадало на консульські установи в країнах, де перебували українські військовополонені. Подекуди за відсутності дипломатичних представництв їхні функції виконували консульства [17, с. 153]. Створення широкої мережі дипломатичної та консульської служб потребувало значної кількості спеціально підготовлених кадрів. Уже 20 квітня 1918 р. при Українському товаристві економістів засновано консульські курси. Державна адміністрація гетьмана П. Скоропадського цю ініціативу підтримала матеріально [4, с. 37]. Як уже було зазначено, рівень професійної підготовки працівників дипломатичної служби мала визначати Державна іспитова комісія у справах полонених, до якої увійшли представники управління військових комунікацій, військово-санітарної установи управи, Українського Червоного Хреста, департаменту в справах біженців Міністерства внутрішніх справ, Міністерства шляхів сполучення, залізничної централі, а також представники місії Німеччини й Австро-Угорщини в Україні. На спільних нарадах були вироблені спеціальний план евакуації українських військовополонених на батьківщину і маршрути їх вивезення [19, арк. 50-а зв.].

Українські дипломати в Болгарії, як і в інших державах Четверного союзу приділяли велику увагу розв'язанню проблеми українських військовополонених та біженців, оскільки в цій державі у 1918 р. налічували 5 тис. військовополонених та понад 1,5 тис. біженців із України. Про становище українських військовополонених докладно у листі Д. Дорошенку від 1 вересня 1918 р. написав О. Шульгін: "Полонені – справжні раби, – писав він. – Бійка їх у таборах стала нормою життя. Багато військовополонених працюють на шахтах. Давно вже вони чекали волі і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати" [13, арк. 39]. Після відкриття посольства Української Держави у Софії військовополонені та біженці шукали заступництва в урядовців батьківщини і не могли зрозуміти, чому протягом тривалого часу доводиться чекати повернення в Україну.

Зі свого боку, українська місія прагнула поліпшити матеріальне становище військовополонених. Для цього у 1918 р. їм було виділено 24824 крб., тобто 9% річних видатків дипломатичної місії [13, арк. 41]. Виконуючи прохання болгарського уряду щодо спрощення процесу обміну військовополоненими болгарками в Україні і налагоджування транспортування їх маршрутом Одеса–Варна на батьківщину, О. Шульгін прагнув використати його з найбільшою ефективністю для своїх співвітчизників. Неодноразові звернення О. Шульгіна до Д. Дорошенка у цій справі дали певний результат. Під тиском МЗС для репатріації військовополонених військове міністерство створило спеціальну делегацію зі сотника Янкіна й лікаря Григоренка, яку очолював полковник Андрусенко і супроводжував співробітник українського посольства в Софії П. Сікора. Ця делегація на початку жовтня 1918 р. виїхала з Одеси до Варни. І вже 4 листопада 1918 р. військове міністерство повідомило МЗС, що евакуація українських військовополонених із Болгарії закінчена [20, арк. 35].

Потрібно зазначити, що в період Української Держави головним завданням місії із репатріації було повернення військовополонених в Україну, надання їм матеріальної, медичної та гуманітарної допомоги під час перебування у таборах. Місії доклали чимало зусиль для виділення українських військовополонених в окремі національні табори, в яких можна було створити кращі умови перебування й не допустити вербування в білогвардійські, польські та румунські військові частини.

Торговельно-економічні стосунки суверенної Української Держави з європейськими країнами були започатковані з укладенням Брестського мирного договору.

Для виконання торговельно-економічних зобов'язань уряд Української держави утворив ряд комісій щодо детального розроблення Торговельно-економічних угод Четвертного союзу, а також групи спеціалістів для ефективного формування експортно-імпортних операцій, ведення переговорів щодо кожної номінації товарів та їхньої вартості. І хоча економічні договори були для центральних держав вигіднішими, ніж для України, якій завдала збитків військова присутність німецької та австро-угорської армії, вони започаткували цивілізовані зовнішньополітичні зв'язки України з європейськими країнами.

Перші документи за підписом гетьмана П. Скоропадським закріпили правомірність перебирання всіх зобов'язань Української Народної Республіки і, насамперед, постанов Брестсько-

го договору згідно з вимогами міжнародного права. Усі дипломатичні репрезентації Української Держави у країнах Четвертного союзу (Австро-Угорщині, Німеччині, Туреччині та Болгарії) отримали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, котрих кредитували голови держав, до яких відряджали посольства. Діяльність цих репрезентацій набула ключового значення представництв (Ф. Штейнгель (Німеччина), В. Липинський (Австро-Угорщина), О. Шульгін (Болгарія) [17, с. 160] фактично стали провідними постатями реалізації української зовнішньої політики.

Гетьманський уряд намагався використати силу і вплив Німеччини й Австро-Угорщини для зміцнення національної державності та захисту від більшовицької агресії. Українські посольства у цих державах здобули авторитет в урядових та впливових політичних колах і серед дипломатичного корпусу, акредитованого в Берліні, Відні та Софії. Українські дипломати спільно з Міністерством закордонних справ Української Держави, яке очолював Д. Дорошенко, засвідчили намагання формувати незалежну зовнішню політику України, незважаючи на контроль із боку Німеччини й Австро-Угорщини. Їхнім головним завданням стало "визволення з-під опіки" країн Четвертного союзу.

Головою української дипломатичної місії до Швейцарії призначили доктора медицини Лукашевича, секретарем – Білянкіна, а військово-морським агентом при місії – генерала Дроздовського. На чолі надзвичайної дипломатичної місії до скандинавських держав призначено Б. Бажанова – колишнього генерала російської служби та військового аташе в Швеції, родом із Харківщини. Радником місії був сенатор Є. Тімот, секретарем – О. Козій. До Румунії з огляду на дипломатичний конфлікт через Бессарабію не призначено постійного дипломатичного представника, і лише в кінці жовтня 1918 р. відряджено надзвичайну місію, на чолі якої поставлено генерала В. Шашкевич-Горбацького, колишнього начальника Штабу Гетьмана. На Дон вислано з окремими дипломатичними дорученнями генерала К. Середина й радника Міністерства М. Славинського [21, с. 106].

Коли виникла змога вступити у безпосередні зв'язки з державами Антанти, було сформовано дві місії. Дмитро Дорошенко відзначив: "До Франції з Мик. Мих. Мошлянським, помічником державного секретаря на чолі (родом з дворянської родини на Чернігівщині, род. 1871 скінчив Петербурзький університет і служив в дирекції музею імпер. Олександра III в Петербурзі). Він виїхав, але прибув до Парижу вже по угадку Гетьманства. На чолі другої місії до Америки і до Англії мав стати Іван Якович Коростовець" [21, с. 106–107].

Гетьманський уряд у зовнішній політиці продовжував курс Української Центральної Ради на розширення міжнародних зв'язків із країнами європейської спільноти та встановлення з ними дипломатичних відносин. Проте однією з найважливіших проблем закордонної політики Української Держави було підписання мирної угоди з радянською Росією. 16 червня 1918 р. між Українською державою та РСФРР укладено прелінарний договір, що складався з шести пунктів і має діяти до підписання справжнього миру. Угода вирішувала проблеми представництва в урядах обох держав, повернення громадян на свою батьківщину, узгодження залізничного руху, допомоги військовополоненим, митних правил та товарообміну.

Найскладнішим було питання про українсько-російські кордони. Українська делегація основним принципом розмежування між Україною і Росією вважала принцип етнографічний із урахуванням змін, яких потребують державні, економічні, географічні, адміністративні та культурно-національні умови. Позиція російської сторони принципово відрізняється від української, насамперед тим, що більшовики вважали Україну тимчасово окупованою територією і виношували плани на повернення їх до Росії. Під час переговорів більшовицький уряд Росії почав вести закулісну підготовку до збройного повстання за відновлення в Україні радянської влади [17, с. 162].

Улітку 1918 р. Україна зробила спроби відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти, незважаючи на рішучий протест Центральних держав. На осінь, коли виразно визначилася військова перевага країн Антанти, ставлення Німеччини до дипломатичних контактів України з альянсами змінилося. Вже у жовтні німецький уряд дав згоду на встановлення Україною відносин із Антантою. Наприкінці існування Української Держави розпочалися двосторонні контакти з країнами Антанти.

Таким чином, оскільки спроби нав'язати офіційні стосунки з альянсами українська дипломатія розпочала фактично вже напередодні поразки у війні держав Четвертного союзу, під по-

літичним впливом якого формувалась її міжнародна орієнтація, вони не встигли набрати систематичного характеру, а обмежилися заявами про умови співробітництва.

Список використаних джерел

1. Лупандін О. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. // Український історичний журнал. – № 2. – С. 115–127.
2. Коровицький І. Дмитро Дорошенко// В'ячеслав Липинський. Архів. – Т.6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 15–17.
3. Веденєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 30–36.
4. Веденєєв Д. На захисті прав українства: З історії консульської служби України// Розбудова держава. – 1994. – № 4. – С. 33–38.
5. Литвин В. М. Україна: доба війни і революції (1914–1920). – К., 2003. – 485 с.
6. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – К.:1995. – 260 с.
7. Винниченко В. Відродження нації. – Київ, Відень, 1920. – Ч. II. – 328 с.
8. Галаган М. З моїх споминів. – Ч. 3. – Львів, 1930. – 174 с.
9. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів, 2004. – 262 с.
10. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. Т.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – 212 с.
11. Нагаєвський І. Історія Української держава двадцятого століття. – К., 1993 – 413 с.
12. Робітнича газета. – Київ, 1918.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 2.
14. Відродження. – Київ, 1918.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 34.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 144.
17. Соловйова В. В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: Дис... д-ра іст. н. – К., 2006. – 470 с.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 27.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 3519. – Оп. 1. – Спр. 2.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 290. – Т. 1.
21. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т. II. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.

Igor Datskiv

DIPLOMATIC MOVEMENTS OF UKRAINIAN STATES IN 1918, IN DEFENCE OF NATIONAL INTERESTS

In given article it is referred to diplomatical representations and missions of Ukrainian states, national liberation competition in 1917–1923, when for the first time after a long-term historical break it again become an active subject of international intercourse. It is said about the main tasks of diplomatical establishments, which turned out to be abroad and supported by financial and material help.

УДК 94 (477)

Микола Олійник

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ЛОЗИНСЬКОГО В ПЕРІОД ЗУНРУ

У статті розглянуто дипломатичну діяльність громадського діяча Михайла Лозинського в період національно-визвольних змагань галицьких українців 1918–1920рр. Характеризується його державотворчий та дипломатичний талант в цей важкий для України та Галичини період історії. Вказується на вклад вченого у розвиток дипломатичної служби ЗУНР, його активна участь у Паризькій Конференції

у складі делегації УНР. Аналізуються політичні погляди М.Лозинського та його бачення перспектив вирішення українського питання.

Важливим напрямом сучасної української просопографії є дослідження історичних постатей доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., які внесли вагомий вклад у справу українського державотворення.

У статті розглядається дипломатична діяльність одного з творців зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки, юриста та громадського діяча Михайла Лозинського (1880–1937 рр.). На довгі роки йому в радянській історіографії було прикріплено ярлик буржуазно-націоналістичного історика, агента світового імперіалізму, зрадника інтересів робітників і колгоспного селянства [32; 37, с. 4]. Лише тепер, завдяки багатогранним дослідженням сучасних українських істориків, його ім'я повертається в українську історичну науку [4, 29, 31, 37, 38, 39].

М.Лозинський вітав створення і діяльність Центральної Ради, негативно поставився до більшовицького перевороту, схвалював Берестейський мир і похід на Україну австро-німецьких військ. З розпуском Центральної Ради негативно сприйняв діяльність П.Скоропадського [42, с. 30], критикував його гетьманську політику на шпальтах львівської газети "Діло", будучи її головним редактором [21, с. 24; 31, с. 104–105, 122]. Довоєнні постійні контакти та зв'язки з політичними діячами у Наддніпрянській Україні допомогли М.Лозинському значно краще орієнтуватися в національній політиці, ніж багатьом іншим галицьким політикам, що позитивно відобразилося на його подальшій дипломатичній діяльності [39, с. 327]. Це, насамперед, стосується соборницьких поглядів М.Лозинського щодо майбутнього України. Саме М.Лозинський став чи не найбільш послідовним поборником об'єднання українських земель з-поміж усієї маси політиків ЗУНР, завжди засуджував галицький сепаратизм, ніколи не зраджуєчи своїм переконанням у найбільш буремні роки свого нелегкого, сповненого драматизму життя.

Крах Австро-Угорщини восени 1918 року і кардинальна зміна ситуації у Східній Галичині змусили М.Лозинського залишити становище стороннього спостерігача і зайнятися політичною діяльністю.

Українське галицьке політичне керівництво на початку вересня 1918р., разом з таємною Українською Військовою Організацією (пізніше Центральний Військовий Комітет – *М.О.*), створило також окрему Комісію, яка повинна була зайнятися військовою підготовкою можливого захоплення влади у краї. До складу Комісії, окрім С.Барана, І.Кивелюка, О.Назарука, В.Охримовича, В.Панейка, С.Томашівського увійшов і М.Лозинський. Комісія підтримувала зв'язки з вищезазваною підпільною військовою організацією, яка діяла серед вояків української національності австрійських військових частин [24, с. 46–47]. Ще до скликання Конституційної Комісії у Львові діяв Народний Комітет, до якого входили К.Левицький, І.Кивелюк, В.Панейко, В.Охримович, М.Лозинський, С.Баран та інші відомі українські діячі Галичини [14, с.41; 26, с. 177]. 18 жовтня 1918 року у Львові представники провідних політичних партій на зібранні в будинку Народного Дому уконституювали себе як Українська Національна Рада [24, с. 42]. Так як вона утворилася на платформі міжпартійної коаліції, М.Лозинський туди не увійшов, хоча і був присутній на нараді 31 жовтня [21, с. 39]. Його кооптували до Ради лише в перших числах листопада, як представника преси, безпартійного [8, с. 305; 21, с. 42; 31, с. 122].

1 листопада 1918 року влада у Львові перейшла до українських національних сил. До Української Національної Ради звернулася польська делегація з вимогою переговорів про розуміння. М.Лозинський, який брав участь у переговорах, зазначав: "...передумовою налагодження добрих відносин є вдовольняюча відповідь на запит: чи поляки признають право самовизначення українського народу на українських землях бувшої Австро-Угорщини та чи Східна Галичина по Сян з Лемківщиною є тою територією, на якій нашому народові прислугує повне право самовизначення?". М.Лозинський звернув увагу на те, що ще 19 жовтня було повідомлено всі національні меншості, переважно, поляків та євреїв, вислати своїх представників до Української Національної Ради, але польські громадяни цього не зробили. Навпаки, через тиждень створили Польську Ліквідаційну Комісію в Кракові, а 1 листопада перенесли її до Львова, поширюючи, таким чином, її владу на територію всієї Галичини. М.Лозинський писав: "...комісія приписує собі повноту влади, призначає урядовців, видає розпорядження, які нехтують право української нації. Сьогодні, – продовжував він, – ми перейняли владу в столиці і краї

зовсім легально, опираючись на прийнятих цілим світом засадах Вільсона і на Маніфесті монарха Австрії, що вже розпадалася" [14, с. 82–83].

2 листопада в будинку Сейму відбулися чергові переговори між обома ворожими таборами – українським та польським. Незважаючи на певні успіхи в організації своїх сил в листопаді, керівники Польського Комітету Народового не були впевнені в перемозі і тому продовжили переговори з українцями. З українського боку, разом з головою галицької делегації Української Національної Ради К.Левицьким, Л.Ганкевичем, Р.Перфецьким, Л.Цегельським, митрополитом А.Шептицьким в переговорах взяв участь й М.Лозинський. Українські представники вимагали визнати незалежність Української держави і негайно припинити кровопролиття у Львові; поляки вважали Національну Раду лише як репрезентацію українського народу цих теренів. Дійшли до згоди лише у одному – припинити збройне протистояння і створити спільний польсько-український комітет для реалізації мирної угоди. Одразу ж була опублікована на двох мовах відозва "До населення міста Львова!" із закликом до спокою і згоди. Наступного дня вона з'явилася на львівських мурах, але практично не була зауважена громадськістю [14, с.107–108; 15, с.55]. В ніч з 2 на 3 листопада 1918р. М.Лозинський та Л.Ганкевич за дорученням Президії Української Національної Ради, а згодом Ради Державних Секретарів вели переговори з представниками Польського Народового Комітету про умови перемир'я. Пізно вночі полковник Дмитро Вітовський та комендант польських повстанців М.Мончинський заключили 12-годинне перемир'я ("завішення оружжя") [21, с. 52; 29, с. 169]. Після цього були знову бої, і знову переговори. Майже всі їх засідання відвідували лише М.Лозинський та Л.Ганкевич [14, с.341–342; 31, с. 73].

6 листопада М. Лозинський та інші українські члени недавнього спільного українсько-польського міського комітету (Л.Цегельський, А.Чернецький, С.Федак, о. Т.Лежогоубський, Р.Перфецький) підготували для польських мешканців Львова відозву "Співгромадяне!". В ній пояснено легітимність української влади в Галичині, гарантовано безпеку міської самоуправи Львова та належним чином пошановано польську національну меншість [14, с. 173–175].

Українська Національна Рада знову погодилася на перемир'я, яке мало тривати з 10 по 18 листопада [6, с. 120]. Згодом сторони підписали перемир'я ще на 48 годин, яке пізніше було продовжене на день, до 6 години ранку 21 листопада. В такий спосіб польські представники хотіли виграти час, чекаючи військової підмоги з Польщі.

Участь у переговорах у Львові брав також агент французької місії в Румунії, старший лейтенант Г.Віллем, який прибув до міста стараннями поляків [19, с. 7–8; 21, с. 53–54; 27, с. 180]. Польські представники запропонували українській Начальній Команді, щоб Г.Віллем був присутнім на переговорах, на що українці погодилися. 20 листопада, за його присутності, переговори відновилися. З українського боку із заявою виступив М.Лозинський. Він зазначив: "...Рада державних секретарів не може прийняти умов польської сторони, бо вони суперечать принципам суверенності Української держави. Українське військо, жандармерія і державна поліція у Львові і краю не можуть взагалі бути предметом переговорів. Для польського війська в столиці Української держави місця взагалі нема. Головний дворець у Львові має перейти негайно в руки українського війська. Міське самоврядування має підлягати президії міста, побільшеній віце-президентом українцем, проте вона не може мати ніякого голосу в справах поліції чи, навіть, міліції. Формально, міське самоврядування не має втручатися до порядку, встановленого переворотом 1 листопада. Міліція має складатися порівну з українців, євреїв та поляків". М.Лозинський виступив проти створення запропонованої поляками польсько-української комісії керування Східною Галичиною до рішення Паризької Конференції. Проект цієї Комісії був запропонований польським професором Хлямтачем ще 2 листопада. В дійсності, комісія мала бути тільки засобом для ліквідації української влади в Галичині. Антиукраїнську позицію зайняв і представник французької місії Г.Віллем. У своїх працях М.Лозинський та О.Кузьма описують нахабну та високомірну поведінку цього агента. Він провокаційно заявляв, частково французькою, частково російською мовами, що "...русскі" рішили вже долю України в Києві й України вже немає. Польщу Антанта визнала, а України не визнала і не визнає" [21, с. 53–54; 24, с. 97; 29, с. 169; 39, с. 327]. На провокаційний тон розмови, М.Лозинський зробив зауваження французькому офіцеру і сказав, що той поводить себе як польський агент [19, с.7–8; 27, с.180]. Засідання закінчилося тим, що обидві сторони не прийшли до порозуміння [14, с. 388–390; 21, с. 53–54].

З огляду на переважаючі польські сили, які загрожували українському війську оточенням та облогою у Львові, було вирішено в ніч з 21 на 22 листопада провести евакуацію. М.Лозинський стверджував, що евакуація не була проведена як слід. Не здійснено планового вибору осіб, яких повинні були б евакуювати в першу чергу для подальшої праці в уряді ЗУНР. В місті було залишено багато державного майна, харчів, які за неможливості їх вивезення, можна було б хоча роздати українському населенню Львова. Евакуація пройшла в східному та північному напрямках. З військом вийшла зі Львова частина представників Української Національної Ради і майже всі члени Державного Секретаріату. М.Лозинський згадував, що евакуацію здійснювали за "австрійською методикою", тобто тримаючи все в таємниці. Через те дехто залишився в місті проти своєї волі і з великою небезпекою для себе і своїх родин. До них належав і він сам. У цей час М.Лозинський був хворий і не міг вийти з помешкання. Всі заходи довідатися про ситуацію у Львові були безуспішними. 22 листопада зранку польське військо зайняло Львів і розпочало погроми українських товариств і єврейських вулиць.

Перебуваючи у Львові, М.Лозинський зумів видати два номери часопису "Діло". У відповідь, польська військова влада отримала наказ заарештувати редактора. Проте здійснити цей захід не вдалося. Через декілька днів Польський Комітет, що був цивільною владою в місті, виступив з пропозицією вислати делегацію львівських українців до уряду ЗУНР з пропозиціями польської сторони. Кандидатуру М.Лозинського було запропоновано як одного з делегатів [21, с. 55; 31, с. 122–123].

15 грудня М.Лозинський звернувся з листом до Ю.Пілсудського, в якому доводив історичну правомірність утворення ЗУНР. Він писав, що під час української влади у Львові не переслідували поляків чи їхні інституції, а Польська Комісія Людова безпечно проводила свої наради в Торговельному домі, без цензури видавалися польські газети [26, с. 196]. Він звертав увагу керівника польської держави на брутальне нехтування окупаційною владою громадськими правами й свободами, незаконні арешти й свавілля польської адміністрації стосовно українських громадян та установ. Врешті закликав Ю.Пілсудського зупинити пролиття крові між народами [4, с. 154; 10, с. 231; 12, с. 186; 29, с. 169]. М.Лозинський і Л.Ганкевич й надалі продовжували переговори з поляками у Львові [26, с. 196].

Проголошення Акту злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919р. в Києві створило нову політичну ситуацію в Галичині [21, с. 68–69; 42, с. 252–260]. Аналізуючи цю важливу подію, М. Лозинський писав: "...я сильніше, ніж хто інший відчував, що витворення історичними обставинами почуття різниць між Галичиною й Україною, яке опанувало свідомість, і що важнійше – підсвідомість обох сторін є крайнє шкідливе і що треба його спільними зусиллями обох сторін викоринювати. З сього становища стан, в яким Західна Область була б окремим державно-правним твором, механічно почепленим до Великої України, очевидно не міг бути бажаний. З другого боку, не міг бути бажаний також державний централізм, який накидає свою волю цілій країні і придавляє все місцеве життя" [39, с. 341–342]. Водночас М.Лозинський розумів, що проголошення Акту злуки не творило відразу одноцільного державного організму, а скоріше показувало шлях до її майбутнього утворення. Декларування об'єднання УНР і ЗУНР мало особливе значення для вироблення зовнішньополітичної лінії обидвох держав. М.Лозинський стверджував: "Коли де, то власне в закордонній політиці акти про з'єдинення мали найбільше значіння і обов'язували оба правительства при кожній нагоді маніфестувати волю народу творити одну державу. Тому справа компетенцій обох правительств була їх внутрішньою справою, на зверх мали вони обов'язок виступити солідарно. Такий був мій погляд на закордонну політику в переходовій стадії від часу проголошення з'єдинення до часу його здійснення і сей погляд я старався переводити в життя підчас моєї управи закордонними справами Західної Области" [21, с. 69, 72; 29, с. 170–171].

Після проголошення Злуки на середину лютого 1919р. українське військове становище у Галичині було досить вигідним, польське – навпаки. Українське військо на той час контролювало всю Східну Галичину майже по річку Сян, а в цю українську державну територію вривався тільки польський клин вздовж залізничного шляху Перемишль-Львів. УГА стояла під Львовом і мала надію швидко його здобути. Після цього польський клин перестав би існувати. Укласти в цей час перемир'я означало зупинити корисні для українців військові операції і дати полякам змогу укріпити свої сили. Тому український уряд тільки під тиском погроз комісії Анта-

нти (місія Ж. Бартелемі – *М.О.*) погодився на мирні переговори, які розпочалися 25 лютого 1919 р. [21, с. 75].

Занепокоєність Антанти, зокрема, Франції і США, які були особливими симпатиками Польщі, скрутним становищем свого східноєвропейського союзника, а також вивченням ситуації в краї, виявилася у надсиланні на західноукраїнські землі численних місій, особливо після окупації поляками Львова. 13 грудня 1918 р. до Тернополя прибули члени англійської місії. Пізніше до них долучився британський військовий аташе з Данії полковник Г. Вейд. Наприкінці січня 1919 р. до Львова прибула антантівська комісія Ж. Бартелемі, до складу якої входив представник Англії Картон де Віарт, а також представники США та Італії. Усі вони виступали посередниками в польсько-українських переговорах. [19, с. 8; 21, с. 74]. Окрім місії Ж. Бартелемі, тут побували італійська військова місія, американські військові місії, англійська місія полковника Ф. Сміта та ряд інших [16, с. 211–214; 32, с. 224–225; 42, с. 218–223]. Їх також турбувала доля бориславського нафтового району, який належав франко-бельгійсько-канадським компаніям [42, с. 178].

22 лютого 1919 р. комісія Ж. Бартелемі звернулася до уряду ЗО УНР з вимогою перемир'я з поляками [19, с. 8–9; 21, с. 74; 22, с. 28]. 25 лютого, після тимчасового перемир'я, від українського уряду зі Станіславова до Львова прибула для переговорів делегація, яка була складена, переважно, з цивільних, дипломатів і державних діячів [19, с. 8]. У склад делегації входили: секретар судових справ О. Бурачинський, секретар Української Національної Ради С. Витвицький, В. Темницький, полковник С. Гужковський, полковник К. Слюсарчук, отаман Т. Рожанковський, перекладач о. К. Бонн, В. Охримович і М. Лозинський [6, с. 161]. М. Лозинський і В. Охримович перебували тоді у Львові і ввійшли до складу делегації на основі мандатів, привезених делегацією. Польська влада їх визнала і це дало змогу М. Лозинському, як члену делегації, виїхати з антантівською місією після переговорів на українську територію [21, с. 75, прим. 1]. До Львова він вже не повернувся і відтоді працював на території ЗО УНР.

Головна дискусія за участю членів антантівської місії розгорнулася навколо демаркаційної лінії Бартелемі, за якою до Польщі відходила майже половина західноукраїнської території, у тому числі Львів та нафтові родовища Борислава та Дрогобича. М. Лозинський категорично відкидав ці принципово неприйнятні пропозиції [21, с. 79–80; 39, с. 330]. Українська делегація обстоювала кордон по річці Сян, в той час як поляки – лінію Берестечко-Перемишляни-Рогатин-Калуш-Гора Попада. Отож, перші тристоронні переговори у Львові 25–26 лютого виявилися безрезультатними, і генерал Ж. Бартелемі запропонував 27 лютого провести ще одну зустріч з галичанами у Ходорові, вже за участю С. Петлюри [15, с. 266]. Делегати ЗО УНР переконалися, що комісія Ж. Бартелемі вже визначила свої симпатії щодо Польщі [21, с. 75–76; 29, с. 170; 31, с. 123].

27 лютого 1919 року разом з комісією Ж. Бартелемі, М. Лозинський прибув до Ходорова, де зустрівся з головним отаманом С. Петлюрою, керівником ЗО УНР Є. Петрушевичем і представником уряду УНР С. Голубовичем [21, с. 76; 29, с. 171]. Вже тоді М. Лозинський визначив позицію С. Петлюри щодо Галичини і його орієнтацію на Польщу. У своїй роботі "Галичина в рр. 1918–1920" М. Лозинський згодом напише, що С. Петлюра не заявив, що вдержання Східної Галичини в етнографічних границях при Українській Народній Республіці є безумовним домаганням цілої України, і що здається вже тоді С. Петлюра був готов піти на уступки коштом Східної Галичини щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти і не виступив рішуче в обороні Галичини [6, с. 176–177; 21, с. 77, 84; 31, с. 42–43].

28 лютого комісія Ж. Бартелемі вручила українській делегації проект перемир'я, в якому, як і 25 лютого, зазначалася демаркаційна лінія на схід від Дрогобича та містився додатковий договір щодо нафтового басейну [19, с. 10]. Характеризуючи цей документ М. Лозинський стверджував, що проект перемир'я комісія підготувала ще перед переговорами з українською делегацією, на основі порозуміння з поляками. Це він мотивує нестачею часу на укладення проекту, так як комісія майже цілий день перебувала в дорозі до Ходорова. Також, число "28" у вступному листі "До Делегацій польської та української..." не машинописне, а поставлене пізніше вручну. "З усього цього, – розмірковує далі дипломат, – стає зрозуміло, що проект перемир'я запропонований комісією Бартелемі, був одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками вирішила накинути українцям. А комедію переговорів з українською

делегацією влаштовано вже тоді, коли проект був вирішений і виготовлений" [1, с. 153; 21, с. 81].

З огляду на копітку роботу М.Лозинського на дипломатичному поприщі, на засіданні Відділу Української Національної Ради 10 березня 1919 р., за пропозицією Є.Петрушевича, його призначено товаришем (заступником) державного секретаря закордонних справ у складі першого уряду ЗО УНР [13, с. 67]. Це пояснювалося ще й тим, що державний секретар закордонних справ В.Панейко перебував тоді на Паризькій Конференції [21, с. 65; 29, с. 170]. Щоправда й раніше (за умов частоті відсутності керівника зовнішньополітичного відомства) М.Лозинський неодноразово керував поточною роботою дипломатичної служби ЗУНР-ЗО УНР [13, с. 67; 39, с. 327].

На початку березня 1919 р. в Проскуріві відбувалася нарада за участю державних діячів УНР щодо подальших переговорів з французьким командуванням (воно репрезентувало окупаційні війська Антанти на півдні України – *М.О.*), які тривали ще від січня 1919 р. Від уряду ЗО УНР, окрім Президента Національної Ради Є.Петрушевича, державного секретаря судівництва О.Бурачинського, прибув і М.Лозинський. Усі вони були проти припинення переговорів з французьким командуванням, боячись що Антанта висуне проти УНР польські та румунські війська у випадку перервання переговорів. Представники ЗО УНР визнавали рацію розпочати переговори з більшовиками, але в тому випадку, коли б переговори з Антантою закінчилися повною невдачею [23, с. 113].

25 березня, в перший день останньої сесії Української Національної Ради, яка тривала до 15 квітня 1919р., відбулися дискусії стосовно зовнішньої політики ЗО УНР. Вони розпочалися з промови М.Лозинського, в якій товариш державного секретаря закордонних справ окреслив зовнішню політику уряду. Він бачив сприятливу позицію Антанти щодо українців, що можливо було пов'язано з телеграмою Найвищої Ради з 19 березня 1919 р. У ній містилося звернення до командувача Галицькою армією генерала М.Омельяновича-Павленка негайно припинити бойові дії під Львовом (аналогічна пропозиція була надіслана і польському генералу Т.Розвадовському – *М.О.*) й залишити вільний доступ до міста з боку Перемишля. Найвища Рада Антанти погоджувалася на посередництво в урегулюванні територіальних претензій обох сторін, що було необхідно з огляду на успішний наступ Червоної армії проти військ Директорії [25, с.466]. Також в телеграмі Найвища Рада заявила, що вона "...є готова вислухати обидві сторони в справі територіальних претензій і бути посередником в Парижі між українською і польською делегаціями..." [19, с. 11]. Проаналізувавши відносини України, особливо армії УНР, з сусідами та їхні територіальні претензії на українські території, й з огляду на телеграму Найвищої Ради Антанти, М. Лозинський називає головним ворогом молодій Українській державі радянську Росію. Більшовики, на його думку, приносили в Україну рабство, експлуатацію, русифікацію. Тому для українців було важливим підтримувати тісні зв'язки з Антантою [6, с. 240–241; 39, с. 331].

Державний Секретаріат ЗО УНР погодився з антантівськими умовами і 27 березня в селі Бонковичі, неподалік окупованого поляками Хирова, розпочалися вже треті україно-польські переговори за участю американського генерала Ф.Кернана. Ще 19 березня український уряд ЗО УНР отримав радіограму від Найвищої Ради Паризької Конференції (В.Вільсон, Ж.Б.Клемансо, В.Е.Орляндю і Д.Ллойд-Джордж), в якій зазначалося, щоб обидві сторони припинили військові дії і приступили до чергових переговорів. Через два дні Найвища Рада прийняла рішення відправити армію Ю.Галлера до Польщі [17, с. 271–272; 37, с. 15]. Поляки приступили до переговорів лише 27 березня [29, с. 170]. Українців на переговорах репрезентували: генерал В.Генбачев (командир Третього корпусу), майор К.Долежалъ, підполковник В.Фідлер, поручник С.Малецький, о. К.Бонн і політичний делегат – М.Лозинський. Поляків представляли граф А.Скарбек, полковник М.Кулінський, капітан Я.Розвадовський, майор В.Мар'янський та інші. Як попередню умову перемир'я, польська сторона висунула вимогу визнати демаркаційну лінію Бартелемі. М.Лозинський пропонує полякам припинити вогонь, а мирні переговори перенести в Париж, щоб вони проходили під опікою Найвищої Ради. Генерал Ф.Кернан марно намагався схилити противників до компромісу. Хоч поляки трохи пом'якшили свою позицію, але від демаркаційної лінії Бартелемі не відступилися. Граф А.Скарбек у приватній розмові з М.Лозинським нахабно заявив: "Тепер для Вас останній час згодитися на лінію Бартелемі... Коли ж Ви тепер не заключите перемир'я, то за місяць ми будемо мати армію

Галлера і викинемо Вас з Галичини" [21, с. 88]. 28 березня хирівські переговори припинились [15, с. 271–272]. Звичайно, що і М.Лозинський, і інші українські політики надіялися на те, що лідери Антанти змінять свою позицію до галицьких українців [37, с. 15]. В тодішніх обставинах у них не було іншого виходу, як лише сподіватися на позитивні результати дипломатичної місії у Парижі [21, с. 89].

М.Лозинський та інші галицькі лідери довіряли заявам президента В.Вільсона. Для них Декларація Незалежності США, з її базовими демократичними принципами і, особливо з принципом самовизначення народу, була "політичним Євангелієм" [6, с. 165].

Ще одним напрямом дипломатичної праці М.Лозинського у березні 1919р. стала Угорщина. 21 березня 1919 р. в Угорщині було проголошено радянську республіку і М.Лозинському доручили провадити переговори з її урядом. Переважно, вони стосувалися лише торговельних домовленостей. З головою угорської делегації була підписана таємна угода, за якою М.Лозинський повинен був відстоювати перед Державним Секретаріатом позицію щодо надання угорській радвладі якнайбільшої підтримки (найперше, це стосувалося нафти). Відповідно, голова угорської делегації обіцяв клопотати перед своїм урядом, щоб червона Армія російської та української радянської влад не вступала в Галичину [31, с. 123]. За іншими даними, заступнику держсекретаря ЗО УНР закидали "неофіційні розмови з радянським урядом Угорщини щодо миру зі "советами" [41, с. 188]. Сам М.Лозинський згадує розмову голови угорської делегації, який пропонував посередництво у справі замирення радянської Росії та України. За цю послугу вимагав нейтралізувати залізничне сполучення між Москвою та Будапештом (через Галичину і Київ). Всі ці пропозиції М.Лозинський вважав нездійсненними та вбачав у них вигоду лишень для Угорщини [21, с. 103; 31, с. 124].

Під головуванням Є.Петрушевича, 28 березня 1919р. у Ходорові відбулася нарада керівників ЗО УНР. Було вирішено надіслати окрему чергову делегацію в Париж для полагодження спірних питань між Польщею й Західною Областю УНР і всіма заходами домагатись миру [21, с.115; 37, с. 15]. Вже 7 квітня українська делегація в Парижі повідомила Паризьку Конференцію про поведінку поляків на хирівських переговорах. Тоді ж Державний Секретар остаточно вирішив відрядити до Парижа Надзвичайну дипломатичну місію ЗО УНР у складі заступника державного секретаря закордонних справ М.Лозинського та полковника Д.Вітовського з дорученням робити всі можливі заходи, щоб поляки припинили бої і дотримувалися ухвали Ради Чотирьох. Глибока віра Є.Петрушевича у справедливість Антанти й Паризької Конференції з одного боку, як і надії на Наддніпрянщину з іншого, перешкождали їй орієнтуватися виключно на власні сили [5, с. 466].

З метою встановлення перемир'я між Східною Галичиною і Польщею, 18 квітня 1919р. Найвищою Радою Паризької Конференції було створено Спеціальну Мирову Комісію. На першому засіданні Комісії з українською делегацією були обговорені лише основні пункти проекту перемир'я. На засіданні 30 квітня українці були представлені лише наддніпрянцями Г.Сидоренком і О.Шульгиним. Державний секретар закордонних справ ЗО УНР В.Панейко перебував тоді в Швейцарії з офіційним візитом. Спеціальна делегація, в яку входили М.Лозинський і Д.Вітовський, була ще в дорозі [7, с. 11].

17 квітня 1919 р. керуючий справами закордонного відомства М.Лозинський (голова делегації), представник військового відомства полковник Д.Вітовський (як радник з військових питань) на правах делегатів, а О.Кульчицький (секретар делегації та перекладач з французької мови) як урядовець відбули до Парижа [2, с. 109–110; 16, с. 217]. Згодом вони увійдуть до складу делегації УНР на Паризькій Конференції [36, с. 19]. Приїзд чергової делегації 7 травня не сподобався В.Панейку та С.Томашівському. "Одразу ж, на першій нараді, яка була в день нашого приїзду в Сидоренка (голова делегації УНР – М.О.), Панейко привітав нас заявою, що наш приїзд се для нього "удар ножем ззаду". С.Томашівський, в свою чергу, побачивши в документах новоприбулих делегатів назву "Західна Область УНР" сказав: "Ми тут докладаємо всіх сил, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема держава, а Ви тут приходите з тим ідіотизмом!" [21, с. 115, прим. 3, 116, прим. 3; 39, с. 342]. У віденській "Волі" (за 31 січня 1920р.) М.Лозинський писав, що: "Ціла акція п. Панейка в цілі ратування Східної Галичини від Польщі полягала на доказуванні, що Східна Галичина не є часть Української Народної Республіки, тільки щось окреме від неї. Представникам держав Антанти він доказував, що тільки Східна Галичина доросла до державного життя і тільки вона з усіх українських земель не є за-

ражена большевизмом, отже тільки з неї можна утворити базу протибольшевицької акції. Сим надіявся він досягнути признання Державного Секретаріату як самостійного уряду Східної Галичини, а коли ся надія завела, бодай неутралізації Східної Галичини під протекторатом Антанти" [20, с. 342; 23, с. 278]. В.Панейко тоді перебував на посаді віце-президента делегації УНР, а висланий на його домагання Державним Секретаріатом ЗО УНР С.Томашівський був радником делегації [21, с. 115]. М.Лозинський відповідно очолював Надзвичайну Комісію в справах українсько-польського перемир'я [20, с. 342]. В.Панейко переважно діяв окремо від делегації УНР, тоді як М.Лозинський, прибувши 7 травня до Парижа, одразу ж заявив, що: "...наша Комісія вступає в склад Делегації Української Народної Республіки і буде працювати як часть Делегації" [20, с. 342; 21, с. 115–116]. Відтоді М.Лозинський аж до завершення своєї місії завжди працював в складі дипломатичної делегації Г.Сидоренка.

8 травня, голова дипломатичної місії УНР Г.Сидоренко представив голові Комісії Л.Боти делегацію Державного Секретаріату Західної Области УНР – її керівника М.Лозинського та інших представників ЗО УНР. Під час засідання, голова місії ЗО УНР давав пояснення і відповідав на загальні та політичні запитання Л.Боти. Серед основних умов делегації М.Лозинського були негайне припинення військових дій та встановлення демаркаційної лінії на основі стану фронту з 20 березня з певними поправками [21, с. 122–126]. Дипломат також пояснив, яким чином було зірване польсько-українське перемир'я [3, с. 138; 21, с. 123–124].

12 травня галицькій делегації було вручено проект договору з картою, де була означена демаркаційна лінія. Такий самий проект отримали поляки. Він був вигідний тим, що залишав ЗО УНР Дрогобицький повіт з бориславською нафтою, але обмежував військо до 20 тис. осіб. Тоді було складено заяву-відповідь з пунктами, де зазначалися поправки з підписами В.Панейка, М.Лозинського і полковника Д.Вітовського. Вона була подана в той самий день і дала виразну політичну концепцію, яка з міжнародного становища виправдовує існування української державності загалом, а приналежність Східної Галичини до соборної України зокрема [21, с. 128–131; 34, с. 35–39].

13 травня 1919р. засідання Комісії було продовжено у попередньому складі. М.Лозинський попросив змінити рішення Комісії щодо чисельності галицького війська та продовження демаркаційної лінії на північ від Галичини. Йому повідомили, що Комісія ні в якому разі не може змінити свого рішення ні щодо демаркаційної лінії, яка була встановлена, ні щодо розповсюдження продукції нафтових родовищ. Л.Бота відповів, що питання, яке стосується війська, Комісія не може розглядати, а щодо продовження демаркаційної лінії за межі Галичини, то це питання також не відповідає їх компетенції. М.Лозинський виявив згоду, але разом з тим попросив Комісію взяти до уваги деякі пункти української делегації, а саме: 1) кількість та розташування військ в основному по двох боках демаркаційної лінії; 2) подальше розширення демаркаційної лінії в напрямку північного кордону Галичини; і останнє – 3) нейтралізація лінії Самбір-Сянки [3, с. 141; 7, с. 44]. Через відкинення проекту поляками, це було останнє засідання Комісії, на якому перебував М.Лозинський з делегацією. Комісія передала справу Найвищій Раді і на цьому її мандат закінчився [9, с. 7; 21, с. 131–132].

Минали дні, а рішення Найвищої Ради не було. Поляки не бажали підписання перемир'я. Серед таких обставин делегація УНР звернулася до президента Паризької Конференції Ж.Б.Клемансо з нотою, що була написана 21 травня 1919р. В ній описано політику Польщі по відношенню до Східної Галичини, прохання спинити польський наступ [21, с. 134–135; 34, с. 84–85].

21 травня делегація отримала з бюро В.Вільсона телефонне запрошення на Конференцію Найвищої Ради (Ради Чотирьох) [9, с.4]. 25 травня делегацію ЗО УНР прийняли В.Вільсон, Д.Ллойд-Джордж, Ж.Б.Клемансо і С.Сонніно (як заступник відсутнього в Парижі В. Е. Орляндю). Прибула і комісія Л.Боти. М.Лозинський згадував, що вони, в першу чергу, намагалися з'ясувати позицію галичан, тобто чи готова ЗО УНР до збройної боротьби проти радянської республіки. Представники Галичини просили припинити агресію Польщі, зазначали, що всупереч рішенням Антанти армія Ю.Галлера воює проти УГА, а не проти більшовиків. Ж.Клемансо заявив, що цього не може бути, бо армія надіслана з умовою не брати участі в боях з галицькою армією [21, с. 135–137; 37, с. 16]. Запитання Д.Ллойд-Джорджа до Г.Сидоренка і В.Панейка були, переважно, поверхневими і несуттєвими, на кшталт: "Яка різниця між польською і українською мовами? Чи ви добре обходитеся з поляками?".

В подальшому були ноти 27 та 29 травня до Президента Паризької Конференції, відповідь на "Пояснення" Ю.Пілсудського щодо ведення війни проти українців, "Меморіал" про польсько-українські відносини в Галичині, Конституція для нейтральної Галичини, – в їх написанні безпосередню участь брав М.Лозинський [6, с. 217; 9, с. 8]. Проте, подальша доля Галичини вже була вирішена [21, с. 138–142; 30, с. 365]. Ті "прихильники", через яких передавалися вищезазначені документи, за словами М.Лозинського: "...грали чисту комедію... Справа вже була передірішена" [21, с. 142]. 25 червня було прийняте [22, с. 28–29], а 27 червня передане делегації УНР "Рішення..." Найвищої Ради, за яким вона "...вповноважила сили Польської Республіки вести свої операції аж по ріку Збруч" [21, с. 143]. У відповідь, Г.Сидоренком, М.Лозинським та Д.Вітовським підготовлено та передано ноту протесту делегації УНР проти "Рішення..." Найвищої Ради [21, с. 143–146]. Наприкінці червня – на початку липня, більшість членів української делегації охопила "хвороба" федералістичної орієнтації. Так звана група Марґолін-Шульґін-Панейко з С.Томашівським мала зв'язки з російськими антибільшовицькими колами і 19 грудня заснувала "Український Національний Комітет" [20, с. 341–348; 21, с. 116–119; 204–210, 174–176]. М.Лозинський та Д.Вітовський, чи то з розпачу, чи через безвихідь, починають схилитися до союзу з більшовиками [31, с. 124].

За кордоном свою діяльність розгорнули і незалежні недержавні організації. Однією з таких організацій був створений 26 липня 1919 р. в Парижі "Комітет Незалежної України" (КНУ), який діяв з ініціативи М.Грушевського та за фінансового сприяння українців Америки. Цей Комітет повинен був впливати на перебіг переговорів представників Антанти з українцями [4, с. 154–155]. Як заступник голови і представник Галичини в Комітет увійшов М.Лозинський. Завданням новоствореної громадської міжпартійної організації було інформувати світову громадськість про політичні цілі боротьби українського народу, обстоювати національні інтереси на міжнародній арені. Організація пропагувала незалежницькі ідеї через розповсюдження літератури про Україну й український народ. Діяльність КНУ, незважаючи на нетривалий термін його існування, була досить продуктивною у плані ознайомлення європейських політичних кіл зі станом українських справ [4, с. 154–155; 28, с. 164–165; 40, с. 71].

Також, ще на початку переговорів у Парижі була створена спеціальна міжнародна Комісія, очолювана французьким генералом Л.Боґюдлем. Від самого початку своєї діяльності Комісія не мала жодних намірів щодо припинення польської агресії. Діяльність Комісії підтримував прем'єр-міністр Франції Ж.Б.Клемансо. Він, одночасно й член Ради Чотирьох, вважав Польщу найперспективнішим стратегічним союзником Франції в Центральній Європі (в першу чергу, проти Німеччини – М.О.) [17, с. 270–271; 18, с. 190–191; 39, с. 331]. У своїх спогадах Д.Ллойд-Джордж зазначив: "Цинізм французької дипломатії ніколи не проявлявся так яскраво, як у ставленні французів до польської розв'язки" [17, с. 271]. Пізніше, М.Лозинський напише: "Телеграма Найвищої Ради показала безвартним "листом паперу"... Трагедія полягала в тому, що ні Антанта, ні більшовики не хотіли допустити до державної самостійності України і тому не думали сповняти тих надій, які на них покладено" [21, с. 89, 104]. Коментуючи байдужість дипломатів провідних західних держав на Паризькій Конференції до українських вимог, М.Лозинський у доповіді "Українська справа на Міровій Конференції" (жовтень 1919 р.) відзначав, що "...для Антанти Україна належала до розряду тих країн, які вони не вважали ворожими для себе, але й не визнавали їх повноцінними суб'єктами міжнародних відносин" [36, с. 19].

12 серпня 1919 р. М.Лозинський виїжджає з Парижа як представник галицької делегації на Конференцію представників українських закордонних місій в Карлсбад. Через паспортні труднощі він повернеться до столиці Франції лише 7 листопада 1919р. [19, с. 118, прим. 3; 31, с. 124].

В період фактичного керівництва М.Лозинським Державним Секретаріатом закордонних справ, деякі європейські держави підтримували із ЗО УНР постійні контакти. Відкрилися західноукраїнські посольства в Австрії, Угорщині та Німеччині. Дипломатичні представництва ЗО УНР нижчого рівня функціонували ще в кількох важливих для українських національних інтересів країнах, зокрема в США та Чехословаччині. При цьому слід зазначити, що західноукраїнські дипломатичні представництва, крім основної професійної діяльності, проводили велику роботу для отримання практичної допомоги. Так, західноукраїнським дипломатам у Празі вдалося досягти негласної домовленості про направлення до УГА чехословацьких офіцерів-добровольців [39, с. 332].

12 грудня 1919р. Є. Петрушевич листом формально відкликав М. Лозинського з посади делегата УНР в Парижі [21, с. 118, прим. 4]. Можливо, на це рішення вплинуло особисте прохання дипломата (про що свідчить відкритий лист до державних керівників ЗО УНР – М.О.) [4, с. 155; 20, с. 341–348; 31, с. 125–127; 39, с. 336]. У своїй автобіографії М. Лозинський називає цілий ряд причин для звільнення: це і листопадова Варшавська декларація С.Петлюри з Ю.Пілсудським, угода Галицької армії з А.Денікіним, призначення в серпні 1919р. на посаду голови української місії графа М. Тишкевича, що діяв в дусі Варшавської угоди та утворення вищезгаданого "Українського комітету" В. Панейка [31, с. 124–125].

Аналізуючи поразку визвольної революції українського народу в Галичині у своїй книзі "Галичина в рр. 1918–1920", М.Лозинський стверджував, що потрібно було рішучіше діяти вже в останні дні існування Австро-Угорської монархії, а не витратити час на переговори з австрійським урядом. Це давало змогу полякам дискредитувати українців-галичан перед іншими народами імперії й на міжнародній арені як прихильників Австрії. Він слушно вказує на одну з причин непопулярності Є. Петрушевича і його співробітників в антантівських колах та недовіря до них. Адже це члени недавньої української парламентської репрезентації у Відні, яка завжди була лояльною до Габсбургів і Австрії. Однак, М.Лозинський і сам помилився у своїх сподіваннях, що Найвища Рада Антанти буде позитивно вирішувати справи на користь українців Галичини. Він продовжував сподіватися на це навіть після ухвали від 25 червня 1919 р., за якою Найвища Рада уповноважила Польщу окупувати Галичину до річки Збруч. Водночас М.Лозинський протистояв галицьким "обласним сепаратистам", що прагнули Галицької держави без уваги на Наддніпрянщину і її державність. Він стверджував: "...Галицька держава потрібна тільки задля збереження її від польського імперіалізму. Її треба обов'язково приєднати до Української держави над Дніпром "у відповідному часі", коли держава вже буде сильною" [21, с. 226, 228; 38, с. 199–200]. Як писав І.Кедрин, найбільша помилка М.Лозинського у підході до проблеми Галичини полягала в тому, що він не зробив логічних висновків з відомої йому байдужості членів Найвищої Ради: Галичина не мала і ніколи не могла мати реальної можливості існувати як самостійна держава між Польщею і Росією. Тому віра М. Лозинського у державність Галичини суперечила його власним переконанням та принципам. Це наглядно демонструє і його судження: "А доля пограниччя все гірка – воно переходить з рук до рук, відповідно до того, хто сильніший". Історичний досвід свідчив, що українська Галичина може належати тільки або до Росії, або до України, до "сильної України", – кажучи словами М.Лозинського, – бо "...слаба Україна..." може бути "...примушена заплатити Галичиною, як ціною за мир з Польщею" [11, с. IX; 21, с. 226; 37, с. 22–23; 38, с. 199–200]. Хибною також виявилася думка М.Лозинського, що "...Велика Україна настільки сильна, що не віддасть Галичину на поталу Польщі" [21, с. 40, 218–219, 225–226].

Підсумовуючи діяльність М.Лозинського на ниві української дипломатії, варто зазначити, що він був взірцем професійності і наполегливості в захисті національних інтересів, завжди залишаючись щирим патріотом. Будучи чи не найактивнішим учасником переговорів з поляками та представниками Антанти, докладав всі свої зусилля для незалежного майбутнього не тільки рідної Галичини, а й всієї України.

Список використаних джерел

1. Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. – К., 2003. – 260 с.
2. Борщак І. Як була зорганізована Мiroва Конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік / Україна на дипломатичному фронті. Альманах "Червоної Калини". Річник XVIII. – Львів, 1938. – С. 102–114.
3. Борщак І. Відгомін УГА на Версальській Конференції (За особистим архівом автора) // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріяли до історії. Том II. – Вінніпег, 1960. С. 121–153.
4. Бутенко В., Лапчинська Н. Він уболівав за долю України. (Про М. М. Лозинського) // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 1. – К., Х., 2005. – 800 с.
5. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Том II. – Жовква, 1998. – 504 с.
6. Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918–1923. Vol. I. By Matthew Stachiw, LL.D (Ukrainian Free University, Munich) and Jaroslaw Sztendera, M.A. (University of South Dakota). Foreword by Roman Smal-Stocky, Ph.D (Catholic University of America, Washington, D.S.). Edited by Joan L. Stachiw, D. Ed.

Published in the framework of the Shevchenko Scientific Society Ukrainian Studies (English Section Vol. 5). – New-York, 1969. – 324 p. 7. Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918–1923. Vol. II. By Matthew Stachiw, LL.D (Ukrainian Free University, Munich) and Jaroslaw Sztendera, M.A. (University of South Dakota). Foreword by Robert Welch, Minister of Education for the Province of Ontario. Edited by Joan L. Stachiw, D. Ed. Published in the framework of the Shevchenko Scientific Society Ukrainian Studies (English Section Vol. 5). – New-York, 1969. – 311 p. 8. Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву. Західно-українські громадські і політичні діячі. – Вінніпег, 1965. – 324 с. 9. Головченко В. Дебют новітньої української дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919 року. С. 3–23 // Київська Старовина. Листопад-грудень. 2003. №6 (354). 10. Карпенко О. Основні напрями зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки. С. 230–233 // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – 374 с. 11. Кедрин І. Світлі і похмурі роки. "Галичина" М. Лозинського і чому її передруковано. С.VII-XII // Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – [I-XII] – 228 с. 12. Корновенко С.В., Морозов А.Г., Реєнт О. П. "Українська революція". Навчальний посібник. – Вінниця, 2004. – 432 с. 3. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. 1918–1919 рр. – Львів, 1933. – 172 с. 14. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931. – 448 с. 15. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1918 рр. – Львів, 1998. – 488 с. 16. Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті центрально-східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 208–229. 17. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах / Под ред. В. Г. Трухановского. Том первый. – М., 1957. – 656 с. 18. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах / Под ред. Ф. Д. Волкова. Том второй. – М., 1957. – 556 с. 19. Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. – Камінець, 1919. – 32 с. 20. Лозинський М. Куди ідете? Відкритий лист до членів Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів Західної Области Української Народної Республіки і до Українського Національного Комітету в Злучених Державах Північної Америки. С. 341–348 // Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах: Навчальний посібник для студентів, аспірантів спеціальностей "Історія", "Історія України". – К., 2004. – 640 с. 21. Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920 // Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга 5. – Відень, 1922. – 228 с. 22. Лозинський М. Міжнародне право: Зміст викладів в Українському університеті в Празі. – Часть I: Суть і творення міжнародного права. – Прага, 1922. – 36 с. 23. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – 608 с. 24. Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – 191 с. 25. Матвієнко В. Зовнішня політика Західноукраїнської Народної Республіки в персоналіях // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. другий. Гуменюк Б., Кривонос П., Грабар С., Денисенко А. – К., 2002. – С. 456–474. 26. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с. 27. Неділя М. Дипломатична діяльність ЗУНР у 1918–1919 рр. // Наукові записки Львівського історичного музею. 1994. Вип. II-III. – С. 173–182. 28. Новацький Р., Тельбак В., Тельбак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський / Наук. ред. Новацький Р. – Ополе, 2007. – 375 с. 29. Осадчук С. Дипломатична діяльність М. Лозинського // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. – Львів, 2001. – Вип. 36. – С. 169–173. 30. Павлюк О. В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2001. – 736 с. 31. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Автобіографія М. М. Лозинського. 26–28 березня 1933 р. // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.103–135. 32. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). – К., 1962. – 440 с. 33. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії та Заходу (1772–

1918). Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Том IV. – Скрентон, 1960. – 192 с. 34. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії та Заходу (1772–1918). Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Том V. – Скрентон, 1960. – 192 с. 35. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії та Заходу (1772–1918). Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Том VI. Книжка перша. – Скрентон, 1960. – 220 с. 36. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // За ред. Л. С. Тупчієнка, В. Г. Ціватого. – К., 2000. – 48 с. 37. Сухий О. М. Михайло Лозинський: Вчений, громадський діяч, політик. – Львів, 1995. – 32 с. 38. Сухий О. М. Галичина: між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX–XX ст. – 2-ге вид., доп. – Львів, 1999. – 228 с. 39. Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах: Навчальний посібник для студентів, аспірантів спеціальностей "Історія", "Історія України". – К., 2004. – 640 с. 40. Україна у міжнародних відносинах 20 ст.: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. проф. Я. Й. Малика. – Львів, 2004. – 468 с. 41. Федорів О. ЗУНР у політиці Радянської Росії (березень–липень 1919 р.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Гол. ред. М. Кугутяк. Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника. Історичний ф-т. – Івано-Франківськ, 2003. – №9. – С.186–194. 42. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я. Шашкевича. – Львів, 2003. – 336 с.

Mykola Olijnyk

DIPLOMATIK ACTIVITES OF M. LOZINSKY IN WESTERN-UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (1918–1919)

In this article we examine the diplomatic activities of a public man Mykhaylo Lozynsky during the period of the national-liberation movement of Galician Ukrainians in 1918–1919. In this article is characterized his state-creating and diplomatic talent during that difficult period of history for the whole Ukraine, as well as for Galicia. We emphasize the role of this scientist in the sphere of diplomacy of the Western-Ukrainian National Republic, his active participation in the Paris Conference as one of the members of the delegation of the Ukrainian National Republic. His political points of view and his vision of the future of Ukraine is analized.

УДК 94 (477)

Петро Гуцал

ГАЗЕТА "ЗБАРАЗЬКЕ СЛОВО" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПЕРІОДУ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті розкрито зміст газети "Збаразьке слово", що виходила в лютому-березні 1919 р. Публікації у вказаному періодичному виданні є важливим джерелом для висвітлення соціально-політичного становища і життя населення в повітах у період Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

Праці з історії ЗУНР, що тільки в незалежній Україні почала ґрунтовно вивчатися, спираються, на жаль, на незначну джерельну базу. Архів уряду ЗУНР, як відомо, донині зберігається

поза межами нашої держави, а архів УГА знищений у Києві на початку 1930-х років. Тож науковці переважно оперують незначними документальними матеріалами, котрі збереглися, численними споминами, написаними, як правило, через роки, а то й десятиліття після існування ЗУНР, а також публікаціями центральної і почасти повітової преси республіки.

Разом із тим варто відзначити, що преса періоду ЗУНР¹ є надзвичайно цінним історичним джерелом, оскільки в ній загалом безпристрасно відображається життя галицьких українців в час розбудови власної держави і збройної боротьби за неї. Маємо підстави стверджувати, що використання української періодики, яка виходила в Галичині в листопаді 1918 р. – липні 1919 р., дає змогу більш повно та об'єктивно відтворити події в центрі й на місцях у ЗУНР і тим самим подолати певні стереотипи й почасти невірні твердження, що усталися в історіографії про національно-визвольну боротьбу у вказаний період.

Львівські науковці І. Васюта [8], М. Литвин і К. Науменко [11], С. Макарчук [12] та інші дослідники в своїх працях про історію ЗУНР посилаються на матеріали преси. Однак потенціал періодики як достовірного історичного джерела використовується далеко не сповна. Особливо це необхідно щодо висвітлення політичної ситуації і соціального становища населення на місцях.

Одним із перших звернув увагу на періодику як історичне джерело періоду республіки галицьких українців І. Танчин [13]. У контексті історії преси та журналістики це питання висвітлювали І. Крупський [10] і П. Федоришин [14]. Та значний пласт історичного матеріалу, що міститься у пресі ЗУНР, насамперед повітовій, потребує подальшого опрацювання, вивчення і використання в наукових студіях.

В зв'язку з цим заслуговує на увагу газета "Збаразьке слово", яка виходила у повітовому центрі Збаражі на Тернопільщині від 4 лютого до 24 березня 1919 р. Вона була друкованим органом державного повітового комісаріату. Редактор не вказаний, однак, вважаємо, немає труднощів у тому, щоб його встановити. На нашу думку, ним був Мирон Вітошинський – комісар Збаразького повіту². На користь цього говорить, по-перше, той факт, що в Збаражі тоді не було іншої людини – ні за фахом, ні за посадою, котра могла би видавати часопис³. Відсутність прізвища комісара повіту як редактора газети повітового комісаріату є зрозумілою. По-друге, М. Вітошинський мав досвід роботи редакторської праці: у 1910 р. він був видавцем і відповідальним редактором перших трьох номерів щомісячника "Молода Україна" – друкованого органу Українського студентського союзу [9, с. 483]. І по-третє, вказана газета припинила вихід з його відставкою з посади повітового комісара наприкінці березня 1919 р.

Вийшло всього 8 номерів "Збаразького слова"⁴. Та незважаючи на це, на сторінках часопису є чимало фактичного матеріалу, який розкриває дійсне становище в одному з повітів ЗУНР, дозволяє відчувати настрої та устремління учасників тодішніх подій. Цей матеріал, разом з відомостями інших періодичних видань, дає підстави робити певні узагальнення.

У першому номері газети її видавець задекларував свою мету. "Державний повітовий комісаріат задумав видавати отей листок, щоб подавати до відома населення його розпорядки урядові, а крім того інформувати про найновіші світові події, а також освітлювати справи повітові", – говорилось у редакційному зверненні [1]. Отож, вихід часопису був зумовлений потребою якнайповніше інформувати населення Збаразького повіту про події внутрішнього і зовніш-

¹ За нашими підрахунками, в ЗУНР виходили щонайменше 42 українські періодичні видання. (Це ті, примірники яких збереглися в бібліотеках та архівах).

² М. Вітошинський народився 25 серпня 1884 р. в Збаражі. Закінчив правничий факультет Львівського університету. Здобув ступінь доктора права. До літа 1914 р. працював адвокатом у рідному місті. Один з організаторів Листопадового чину в Збаражі. В листопаді 1918 р. – березні 1919 р. очолював Збаразький повітовий комісаріат. Від серпня 1919 р. – директор департаменту загальних справ міністерства праці УНР в Кам'янці-Подільському. В жовтні призначений представником Українського Червоного Хреста у Варшаві. Ідучи до Польщі, заарештований 7 листопада цього ж року поляками в Тернополі. Тут помер 17 січня 1920 р. від тифу в тюрмі; похований у Збаражі.

³ Опосередковано на користь цього говорить те, що у виданих в діаспорі споминах збаражчан – учасників подій у місті в час ЗУНР – не розповідається ні про М. Вітошинського, ні про газету "Збаразьке слово".

⁴ У фондах Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ збереглося сім номерів газети; відсутній 7-й номер від 17 березня.

нього життя і тим самим сприяти мобілізації зусиль людей на вирішення тодішніх зловбодених проблем. Сільські громади¹ зобов'язані були випускати газету. Надруковані у ній закони і розпорядження ("обіжники") вищих органів влади ЗУНР, а також розпорядження повітового комісаріату були обов'язковими до виконання. В тогочасних умовах це був фактично єдиний швидкий і дієвий спосіб розсилати директивні документи в усі населені пункти, інформувати людей про державну політику і згуртовувати їх для виконання поставлених завдань.

Чи не в кожному номері газети публікувалися редакційні матеріали на актуальні політичні та військово-патріотичні теми. Закономірно, що це було зумовлено умовами війни за незалежність, яку ЗУНР вела із новопосталою Польщею. В таких матеріалах містилися заклики до населення об'єднатися і стати на захист своєї держави, допомагати УГА всім, чим можна, тощо. Так, у зверненні "Український народ!" говорилося: "Все, що живе, що спосібно носити оруже, що дорожить землею і волею українського народу, мусить сейчас стати під кріс і оружем показати світові, що на українських землях мусить запанувати український трудовий народ!" [1].

В окремих редакційних матеріалах виразно вказується на негативні і суспільно небезпечні тенденції, соціальну напруженість, що існували в тодішньому житті республіки: "розгул демократії", відсутність необхідного порядку, невиконання наказів влади, ухиляння від військової служби (дезертирство) й ін. Тривожно звучали слова із одної редакційної статті: "Не пам'ятає наш народ слова поета, що тільки в своїй хаті своя правда, і сила, і воля. І якщо ми в своїй хаті не доведемо ладу самі, то прийдуть чужинці" [3]. В іншій статті під заголовком "Завелика воля заведе в неволю" наголошувалося на небезпеці, коли багато людей "роблять все, що хочуть, не виконують розпорядження властей, озброєні рушницями, чинять свавілля" [1]. Повідомила газета коротко про погром, що відбувся в Тернополі в середині лютого 1919 р., зауваживши, що "ці події лягли на нас чорною плямою" [4], і застерігаючи від подібних ексцесів.

Надруковані на перших сторінках "Збаразького слова" розпорядження повітового комісаріату стосувалися найрізноманітніших проблем: виборів сільських комісарів (війтів), заміни тексту всіх вивісок і дорожніх знаків українською мовою [1]; мобілізації новобранців в армію, охорони громадського порядку, матеріальної підтримки армії населенням, відкриття шкіл та курсів неграмотних [2]; боротьби з епідемією чуми і плямистого тифу [3]; скасування сільської міліції та введення громадської варти, проведення зборів і віч за умов військового стану, боротьби з падежем коней, ремонту доріг [4]; обов'язкового надання підвод для потреб влади і війська, створення санітарних рад у населених пунктах [5]; допомоги жандармерії "для висліду всякого роду злочинців", недбалого виконання сільськими комісарами своїх службових обов'язків [6]; видання перепусток і паспортів цивільним особам для подорожі [7] тощо. Зміст цих документів та інших матеріалів дає змогу побачити, якими справами займався повітовий комісаріат і як почасти складно їх було вирішити. Крім того, в газеті постійно друкувалися в рубриці "Урядова часть" розпорядження вищих органів влади ЗУНР, передусім державного секретаріату військових справ.

У "Збаразькому слові" висвітлювалась і найбільш пекуча проблема для західноукраїнського селянина – земельна. Правда, це зроблено не надто розлого, що можна пояснити надзвичайною складністю, "вибухонебезпечністю" цієї проблеми і зволіканням Української Національної Ради ЗУНР з її вирішенням. Вже в першому номері газети повідомлялося, що в повіті є "бажаючі ділити навесні землю" [1]. В номері від 16 лютого редакція знову побіжно торкнулася земельного питання, зазначивши при цьому: "Земля наша велика і багата, але порядку в ній нема" [3]. А в наступному номері часопису появилася спеціальна стаття "Земельне питання". В ній відзначалося, що парламент республіки працює над законом про землю, однак робота ця "страшно тяжка". Наголошувалося на тому, що соціалізація землі галицькому селянину не підходить, який "так прив'язаний до своєї землиці" [4]. Критично відгукнувшись принагідно про більшовицький проект вирішення земельного питання, редакція обіцяла надалі інформувати читачів про хід роботи над законом про землю в парламенті ЗУНР. Однак зробити це вона не змогла через припинення виходу газети. Правда, в номері від 10 березня вказувалося про проект Директорії УНР стосовно земельного справи із застереженням, що цей проект, який "зносить приватну власність, не обов'язує в Галичині" [6]. Певною мірою земельного питання стосувалося створення повітової рільничої комісії, хоча її основним завданням було облікувати

¹ Їх у повіті було 61, а також 10 присілків і 42 двірських маєтків.

землю і допомагати селянам підготувати її до весняної сівби [7]. Можемо зауважити, що невідзначеність парламенту й уряду ЗУНР щодо земельної проблеми, зволікання з її вирішенням в інтересах селянства і відповідне висвітлення цієї проблеми на сторінках преси республіки, в тому числі "Збаразького слова", не сприяла ні консолідації суспільства, ні зростанню довіри населення до властей усіх рівнів, ні готовності селян рішуче стати на захист своєї держави.

Газета закликала населення повіту підтримувати свою армію і збирати для її вояків продукти, одяг і взуття, робити грошові внески. 9 лютого вона опублікувала відповідне звернення державного секретаріату військових справ ЗУНР і розпорядження повітового комісаріату [2], а надалі повідомляла про жертвні справи і благодійні акції. Від 11 листопада 1918 р. до 17 лютого 1919 р. в Національний фонд жителі Терпилівки передали 1600 корон, Козярів – 1000, Добромірки – 4000, Гниличок – 3077, Сухівців – 264 корони [4]. Ці гроші використовувалися насамперед для потреб УГА. Крім того, окремі кошти збиралися на фонд вдів і сиріт, на військовий шпиталь. Загалом до 20 березня населення повіту збрало на різні фонди 60000 корон. І це при тому, що воно жило нужденно, недоїдало, а подекуди й голодувало. З метою покращити забезпечення людей продуктами 1 березня була створена в Збаражі повітова харчова управа [7].

Зі сторінок "Збаразького слова" можна довідатися про шкільні справи, духовне життя в складний час існування ЗУНР. Так, шкільний інспектор повітового комісаріату Теодор Стрільбицький¹ видав "обіжник", яким зобов'язував у кожному селі до 15 лютого відкрити школу або курси неграмотних. У документі відзначалося: "Не сміє бути в нашій повіті до року ані однієї неграмотної людини віком до 30 років" [2]. Звичайно, за тодішніх умов здійснити це було неможливо. Втім, певні кроки з цією метою робилися. 1 лютого в Збаражі відбулися повітові збори всіх учителів-українців, на яких задекларовано нагальну потребу розбудови національної народної школи. Вчителі прирівнювалися до державних службовців ("урядників"), на них покладался обов'язок проведення політики держави у сфері освіти [4]. Педагоги залучалися також до роботи у повітовій комісії пропаганди, що була створена 21 січня й мала інформувати населення "з метою пошанування та укріплення української влади" шляхом поширення листівок, газет, брошур, книг і проведення зборів й іншої роз'яснювальної роботи. Очолив вказану комісію відомий громадський діяч на Збаражчині, член виділу УНРади ЗУНР Андрій Шмигельський [2].

16 березня, як повідомило "Збаразьке слово" в своєму останньому номері, в Збаражі відбувся святковий концерт на честь Т. Шевченка [7]. Врочистості відкрив вступним словом А. Шмигельський, потім виступав хор та окремі читці і співаки. Цього ж дня, а це була неділя, відбулися святкові заходи із вшанування пам'яті Кобзаря в багатьох сільських громадах повіту. А 20 березня в Збаражі проведена врочиста академія на честь Т. Шевченка для українських вояків.

В двох номерах "Збаразького слова" опублікована стаття "Свято Злуки з Україною і Трудовий конгрес в Києві" [2; 3]. Її автором є учасник цих подій А. Шмигельський. Однак ця стаття досі не введена у науковий обіг, хоча її зміст заслуговує, щоб вона була використана в історичних працях. У ній автор розповідає про маловідомі і невідомі факти перебування делегації ЗУНР у Києві в січні 1919 р. Його повідомлення особливо важливі і цінні, адже написані відразу після подій, про які йде мова, не грішать суб'єктивізмом і неточностями, що, як правило, появляються опісля через тривалий час.

А. Шмигельський стверджує, зокрема, що в склад делегації ЗУНР входили 42 офіційні представники, а всього у Київ спеціальним потягом прибули понад 60 осіб. В столицю УНР делегація "від галицької, буковинської і угорської України" прибула 18 січня². Він повідомляє, що наступного дня вона брала участь у похованні українських вояків, що загинули в боях з військами гетьмана; їх "поховано в царському саду, високо над берегом Дніпра". 21 січня посланці західних українців зустрічалися в членами Директорії УНР. Описуючи Акт Злуки наступного дня, А. Шмигельський занотує, що "здавалось, дух тисячоліть, дух великих хвиль і історичних подій витав над головами потомків великого народу і освячував акт злуки українського народу в одноцільну родину" [2]. Цікаво, хоч і стисл, фрагментарною оповідає він про хід Трудо-

¹ Він одночасно був міським комісаром Збаража.

² Це, до речі, підтверджує те, що делегація ЗУНР виїхала з Тернополя в Київ 17 січня 1919 р.

вого конгресу України 23–24 січня, розставляючи акценти на виступах основних промовців на ньому – В. Винниченка, Л. Бачинського, В. Чехівського, С. Вітика, Т. Старуха, М. Шаповала й ін. [3].

Загалом відзначимо, що газета "Збаразьке слово" містить цінну інформацію, що заслуговує на увагу при висвітленні історії ЗУНР, передусім подій, які відбувалися в повітах і дають змогу оцінити настрої і переживання людей.

Список використаних джерел

1. Збаразьке слово. – 1919. – 4 лютого. 2. Збаразьке слово. – 1919. – 9 лютого. 3. Збаразьке слово. – 1919. – 16 лютого. 4. Збаразьке слово. – 1919. – 23 лютого. 5. Збаразьке слово. – 1919. – 2 березня. 6. Збаразьке слово. – 1919. – 10 березня. 7. Збаразьке слово. – 1919. – 24 березня. 8. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. 9. Довідник з історії України. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с. 10. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. – Львів, 1995. – 184 с. 11. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с. 12. Макарчук С. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 191 с. 13. Танчин І. Преса ЗУНР як історичне джерело // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 104–105. 14. Федоришин П. Преса і українська державність (1917–1920 рр.). – Тернопіль, 1996. – 177 с.

Petro Hutsal

THE REGIONAL ZBARAZKE SLOVO NEWSPAPER AS THE HISTORICAL SOURCE OF THE PERIOD OF WEST UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC

This article shows a source contents of the publications of the regional Zbarazke Slovo newspaper, which was being published February end March 1919.

УДК 94 (478)

Наталія Носань

ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1921 Р.

У статті проаналізовано дискусії щодо проведення грошової реформи у радянській Україні в 1921 р.

Підготовка до економічних реформ, що мають кардинально змінити господарство держави на наступні десятиліття, обов'язково передбачає ґрунтовну підготовку і визначення оптимальних методів втілення змін у життя. Цей процес потребує врахування всіх можливих точок зору для синтезу раціональних ідей та відхилення хибних варіантів. Грошовій реформі 1922–1924 рр. у СРСР передували жваві дискусії щодо її проведення. Початок НЕПу характерний рішучими змінами економічного курсу країни, і тому важливо було визначити оптимальний шлях подальшого розвитку фінансової системи, обрати найкращі методи виконання актуальних завдань. Цей досвід може слугувати цікавим прикладом та уроком вироблення господарських рішень і у наш час.

У радянській історіографії тему грошової реформи 1920-х рр. плідно розробляли ще у період її здійснення. Варто виділити насамперед ґрунтовні праці Л. Юрловського [1] і

Г. Сокольникова [2], в яких розкрито багато аспектів реформи, зокрема подані й власні міркування авторів щодо методів її проведення.

У повоєнний період тему грошової реформи 1922–1924 рр. у радянській історіографії розглядали як один із великих успіхів соціалістичної форми господарювання. Проте праць, присвячених саме економічним дискусіям, опубліковано порівняно мало [3; 4]. Пік популярності цієї теми припав на кінець 1980-х – початок 1990-х рр., тобто на період, коли проблема стабілізації грошової системи стала особливо актуальною [5; 6].

У сучасній вітчизняній історіографії окреслена тема не набула належного висвітлення. Її розробляли, зокрема, Т. Дерев'янкін і Р. Толстов [7], О. Пиріг [8], які у хронологічній послідовності розкрили хід реформи, а також проаналізували місце у політиці правлячої більшовицької партії.

Завданням цієї статті є вивчення теоретичних дискусій щодо грошової реформи 1922–1924 рр. та шляхів втілення ідей у практику. Проаналізовані різні точки зору на способи здійснення реформи, незалежно від політичної чи владної приналежності економістів або державних діячів.

Перші кроки з відновлення повноцінного грошового обігу у країні радянський уряд зробив відразу ж після переходу до НЕПу. Основну роботу з оздоровлення грошового обігу покладали на фінансову комісію ЦК РКП(б). Вона підготувала проект деномінації карбованця. У той же час партійно-державне керівництво держави пов'язувало стабілізацію грошової одиниці не з корінною грошовою реформою, а з поступовим розвитком торгівлі й нагромадженням товарного фонду.

Ряд заходів у сфері фінансів був намічений на X з'їзді РКП(б). Зі згаданого питання виступав Є. Преображенський. Проте він висунув єдину конкретну пропозицію, а саме – введення карбованця, забезпеченого сріблом. Таким чином, запропонував створити міцну фінансову основу грошової частини заробітної плати робітників для купівлі продукції у селян на вільному ринку. Паралельна срібна монета також мала стати основою випуску нових паперових грошей, що дало б державі змогу отримувати новий емісійний податок [9, с. 427]. Хоча цьому проекту першочергово надавали великого значення, а у серпні 1921 р. навіть почали карбувати срібні монети, втілений у життя він не був – насамперед через надзвичайно складні економічні умови того періоду.

Таким чином, НЕП не означав негайного переходу до грошових розрахунків. Більшовики спершу взяли курс на впровадження проміжної форми обміну без допомоги грошей та безгрошового визначення цін. Заміна продрозкладки продподатком поєднувалася з вільною торгівлею, що відповідало інтересам селянства і стимулювало його збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції. На цій основі неминучим був розвиток на селі ринкових (капіталістичних) відносин. Але в умовах державної власності на об'єкти промисловості, залізничний і водний транспорт виникла можливість обмежити свободу торгівлі локальним ринком і протиставити їй товарообмін державних промислових товарів на селянську сільськогосподарську продукцію. У резолюції X з'їзду РКП(б), вказано, що натуральний податок є тимчасовим засобом забезпечення армії, міських робітників і неземлеробського населення продовольством до того часу, доки відновлення транспорту і промисловості дасть радянській владі змогу отримувати продукти сільського господарства шляхом обміну на фабрично-заводські й кустарні продукти. Під обміном мали на увазі натуральний обмін товару на товар без будь-якої участі грошей. Це рішення підкріплювала і резолюція конференції РКП(б) у травні 1921 р., що називала товарообмін основним важелем нової економічної політики [10, с. 129].

Після заміни продрозкладки продподатком товарообмін мав стати головним джерелом державного постачання продовольством. Але значення товарообміну в новій стратегії партії було значно ширшим його конкретної мети. Товарообмін, за задумом В. І. Леніна, мав стати, на противагу продрозкладці, стійкою формою економічного союзу між пролетаріатом і селянством [11, с. 253].

Паралельно уряд розробляв й інші проекти оздоровлення фінансової системи країни. Основну роботу здійснювала фінансова комісія ЦК РКП(б), створена з відомих партійних діячів – О. Альського, О. Краснощогова, М. Крестинського, Ю. Ларіна, О. Лежави, І. Смігла, Г. Сокольникова й Ф. Сиромолотова на чолі з Є. Преображенським. Проте слід зазначити, що ряд членів фінансової комісії, зокрема Є. Преображенський, Ю. Ларін та інші, залишалися далеки-

ми від економічної науки й не так давно виступали у числі інших "архітекторів воєнного комунізму" за повну відмову від грошей. У той час, на їхнє глибоке переконання, соціалістична економіка могла цілком обійтися й без них. Ю. Ларін був одним із найактивніших прихильників ідеї приреченості грошей до зникнення. На сторінках газет ще у травні 1920 р. він наголошував, що незабаром гроші втратять значення і залишаться тільки тим, чим вони є насправді – кольоровим папером [12, с. 1]. Ю. Ларін та його однодумці навіть підготували декрет, що передбачав офіційну відміну від грошей [13, с. 373]. Ці автори залишались у полоні теорії доби "воєнного комунізму", згідно з якою продрозкладка і товарообмін були нормальною формою відносин між містом і селом. А тому продовжували повторювали стару тезу, ніби інфляція є процесом самозаперечення грошей, і тому їхнє знецінення – явище позитивне. До цього було додано ще один аргумент: чим більше гроші знеціняться, тим швидше селяни перейдуть до натурального, безгрошового обміну. Але потреба в емісії для покриття бюджетного дефіциту й незадовільний стан із забезпеченням країни продовольством і товарами промисловості стали непереборним бар'єром на шляху до втілення цієї ідеї в життя.

Нові умови змусили партійних економістів шукати ефективніші умови налагодження грошового обігу. 14 квітня 1921 р. Є. Преображенський у доповіді на Політбюро ЦК запропонував провести деномінацію карбованця у співвідношенні 1: 1000 й встановити визначений термін для обміну старих грошей на нові. Це мало б ввести в обіг стабільніший грошовий знак, повернути довіру населення до грошей і призупинити товарообмін на ринку [14, с. 218].

Цю точку зору підтримав і голова ВРНГ О. Риков. Так, виступаючи на IV з'їзді РНГ у травні 1921 р., він підкреслив, що протягом найближчих місяців уряд має зрозуміти необхідність грошової реформи шляхом деномінації паперових грошей [15, с. 31].

Із радикальнішим планом відновлення грошової системи виступив нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін. 10 травня 1921 він опублікував статтю у газеті "Известия", де пропонував створити паперові державні грошові знаки, забезпечені певною кількістю солі [16, с. 1]. Така пропозиція, як і подібні до неї, наприклад, про забезпечення паперових грошей хлібом, виникла насамперед через стереотипи щодо обов'язкового забезпечення грошових знаків цінностями, позаяк золотого запасу на весну 1921 р. радянська держава не мала, і тривали пошуки його ефективної заміни. Проте план Л. Красіна був пов'язаний насамперед із проблемами бюджетного дефіциту.

Проекти впорядкування фінансової системи розробляли не лише партійні керівники, а й представниками наукової інтелігенції. Так, різноманітні проекти оздоровлення грошового обігу згідно з дорученням НКФ готували безпартійні спеціалісти в Інституті економічних досліджень. Його основу становили залучені радянською владою відомі дореволюційні економісти, однак керував комісією член колегії НКФ, партійний економіст О. Шмідт.

М. Кутлер, колишній товариш (заступник) міністра фінансів, висунув ідею невідкладної грошової реформи шляхом випуску в обіг повноцінних металевих монет із одночасним припиненням подальшої емісії паперових грошей. Щоби ліквідувати дефіцит бюджету, який залежав від емісії паперових грошей, він запропонував на доповнення до продподатку ввести й грошові податки, насамперед податок на землю [17, с. 506].

На противагу до цієї ідеї М. Покровський пов'язував успішне здійснення реформи лише з отриманням грошової позики за кордоном. Будучи у минулому міністром іноземних справ царського уряду, він, очевидно, не уявляв масштабів ізоляції радянської держави й сподівався на іноземну допомогу, до якої часто вдавались у дореволюційний період. Ця ідея не отримала підтримки з об'єктивних причин. Так само зазнав невдачі план відомого банківського діяча дореволюційного періоду В. Тарнавського щодо негайного введення в обіг нової металевої грошової одиниці з одночасним припиненням випуску розрахункових знаків. Було запропоновано, поступово вилучати радзнаки з обігу упродовж трьох років і погашати їх податками. У той же час В. Железнов пропонував здійснювати всі нововведення у фінансовій сфері поступово, без різких змін. Зокрема, грошовій реформі, вважав учений, має передувати певне піднесення у виробництві, а емісію радзнаків не слід припиняти негайно [17, с. 507].

Таким чином, попри певні розбіжності щодо терміну й методів проведення реформи, більшість спеціалістів Інституту економічних досліджень сходилися на думці – для оздоровлення економіки радянської держави потрібна реформа.

Проте О. Шмідт виступив як противник грошової реформи. У доповіді в науково-технічному клубі МДСПС у травні 1921 р. він, зокрема, заявив, що на даний момент пропонувати один якийсь фінансовий захід було б неправильно [18, с. 2]. Вчений вважав, що емісійна система – єдино можлива в тодішніх умовах, тому що дефіцит бюджету неможливо подолати іншими шляхами [19, с. 1]. Разом із цим О. Шмідт різко критикував ідеї безпартійних економістів.

Слід відзначити, що ідеї О. Шмідта щодо подальшого використання емісійного апарату критикували і в середовищі партійних економістів. Так, професор М. Шапошников називав О. Шмідта "емісійним оптимістом" [18, с. 2], натякаючи на катастрофічні наслідки для фінансів викиду в обіг великої зайвої грошової маси. У свою чергу, С. Прокопович справедливо відзначив, що катастрофічний спад курсу карбованця, викликаний інфляцією, може призвести до повної безгосподарності й навіть більше – висловив думку про те, що без стабільної грошової одиниці не могла існувати й радянська влада у Росії [18, с. 2].

Навесні–влітку 1921 р. були оприлюднені також кілька проектів фінансових перетворень, що розробили рядові фахівці. Наприклад, у серпні на ім'я Г. Кржижанівського надійшла доповідна записка інженера М. Буйневича, в якій автор, посилаючись на досвід Німеччини, запропонував замінити частину паперових грошей нікелевими монетами. В. Ленін, також ознайомившись із запискою, скерував її на відгук Є. Преображенському, який дав негативну відповідь на запропонований план виходу з фінансової кризи, посилаючись на необхідність проведення першочергової деномінації [20, с. 321].

Із оригінальною пропозицією виступив Є. Кроппе. Визнаючи перехід до металевого обігу передчасним, він висловився за необхідність заснування широкої мережі державних ощадкас для вилучення у населення "зайвих" грошових знаків. На його думку, цей крок дав би змогу зупинити друкарський станок і створити передумови для подальшої реформи [21, с. 3].

Відомий учений і громадський діяч С. Прокопович запропонував відновити валюту за допомогою кооперативних бан, забезпечених товарами, на що В. Ленін категорично відповів у листі до Є. Преображенського: "Це смішно, тому що дорівнює пропозиції капіталістів: ми вам відновимо валюту, якщо ви нам дасте товарний фонд" [22, с. 114]. Отже, головним критерієм фінансової політики стали ідеологічні міркування керівництва держави.

Таким чином, до літа 1921 р. перед урядом відкрилися два основних шляхи розв'язання фінансової проблеми, що запропонували економісти – або ж деномінація карбованця, або ж поступове відновлення народного господарства шляхом розвитку промислового виробництва, зменшення емісії радзнаків, зменшення видатків у бюджеті за рахунок збільшення податкових надходжень.

Розвиток економіки влітку 1921 р. давав основу вважати, що оздоровити грошове господарство можна буде поступово, без радикальних заходів. Незважаючи на зростаючу емісію, ціни стабілізувалися. На цей час певної активності набула приватна торгівля, промислові підприємства переводили на госпрозрахунок, почали створювати товарні біржі, вводили грошові податки. Ці заходи сприяли розширенню товарообігу й зменшенню дефіциту бюджету.

Проте до осені 1921 р. визначилися розміри великого неврожаю, й ціни на хліб почали зростати. Разом із тим, процес реорганізації виробничого апарату в промисловості потребував значних асигнувань із бюджету. За цих умов НКФ активізував використання емісії як засобу отримання коштів. Та все-таки зростання цін випереджало темпи емісії, і карбованець знецінився. Тому питання про створення міцної валюти знову набуло актуальності для господарських органів країни.

У вересні–жовтні 1921 р. на сторінках "Правды", "Экономической жизни", "Известий Наркомфина" було опубліковано за підписами працівників НКФ О. Шмідта, О. Альського, Є. Преображенського низка тез і статей, пов'язаних із роботою III Всеросійського з'їзду фінвідділів та IV сесії ВОВК. На основі цих матеріалів можна зробити висновки щодо подальших пошуків НКФ шляхів розвитку фінансової системи в умовах НЕПу. Зокрема, заходи щодо стабілізації карбованця партійні економісти вбачали у зменшенні розмірів емісії, введенні грошових податків і зменшенні бюджетних видатків [23; 24]. На таких самих позиціях перебував керівник НКФ М. Крестинський. В одному з виступів він заявив, що питання про поліпшення грошового обігу, про стабілізацію карбованця – це питання не спеціально фінансової політики, а оздоровлення всього господарства [25, с. 41]. Він також вважав, що для розв'язання цієї проблеми необхідні

зміцнення фінансового апарату й привернення уваги широких партійних кіл до фінансових питань [26, с. 2]. Із М. Крестинським погоджувався і М. Кутлер, основна теза якого щодо стабілізації фінансів полягала у тому, що за "падаючої" валюти зростання державних прибутків не може наздоганяти збільшення видатків. Для скорочення емісії необхідно одночасно вживати заходів щодо і збільшення прибутків, і зменшення видатків [27, с. 57]. Таким чином, із осені 1921 р., коли країна зіткнулася з економічними труднощами й остаточно зникли ілюзії щодо можливості впровадження соціалістичного товарообміну, НКФ СРСР проводив політику, спрямовану на оздоровлення грошового обігу й підготовку грошової реформи.

Отже, проблему оздоровлення радянських фінансів в умовах НЕПу й проведення грошової реформи жваво обговорювали відразу після проголошення нового економічного курсу. У дискусії брали участь не лише партійні керівники, були залучені й фахівці, які працювали до революції, а також широкі кола населення. Сутність усіх проектів можна звести до двох основних точок зору – повернення до попередньої грошової системи, тобто до випуску забезпечених золотом казначейських білетів і карбування монети, або ж продовження політики періоду "воєнного комунізму", що передбачала подальшу натуралізацію товарно-грошових відносин і широке використання емісійного апарату для покриття бюджетного дефіциту.

Список використаних джерел

1. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти (1917–1927 гг.). – М., 1928.
2. Сокольников Г. Денежная реформа и пути ее закрепления. – М., 1924.
3. Маневич В.Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917–1926 годов. – М., 1979.
4. Маневич В.Е. Экономические дискуссии 20-х годов. – М., 1989.
5. Ганичев С.И. Об истории денежных реформ в стране // История ЦК КПСС. – 1991. – № 7.
6. Ефимкин А.П. Из истории червонца // Деньги и кредит. – 1991. – № 2.
7. Дерев'янкін Т., Толстов Р. Грошова реформа початку 20-х років та її роль у введенні сталої валюти в країні // Економіка України. – 1995. – № 12.
8. Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
9. Десятый съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М., 1963.
10. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти (1917–1927). – М., 1928.
11. Далин С.А. Инфляции в эпохи социальных революций. – М., 1983.
12. Экономическая жизнь. – 1920. – 7 мая.
13. Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. – М., 1994.
14. Ленинский сборник. XXXVI. – М., 1959.
15. Известия. – 1921. – 10 мая.
16. Рыков А. И. Статьи и речи. Т. 2. – М.-Л., 1928.
17. Денежное обращение в России и за границей. Т. 1. 1914–1921: Труды секции по вопросам денежного обращения и кредита / Под ред. С. В. Воронина и К.Ф. Шмелева. – М., 1922.
18. Экономическая жизнь. – 1921. – 22 мая.
19. Экономическая жизнь. – 1921. – 28 мая.
20. Ленин В. И. Биографическая хроника. – М., 1980.
21. Экономическая жизнь. – 1921. – 28 апреля.
22. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 52.
23. Правда. – 1921. – 4, 6, 17 сентября.
24. Экономическая жизнь. – 1921. – 1, 13 сентября.
25. Крестинский Н. Н. Наша финансовая политика. – Пг., 1921.
26. Экономическая жизнь. – 1921. – 6 сентября.
27. Николаев М. Г. Царский министр и советские деньги. – М., 1999.

Natalia Nosan'

DISCUSSIONS IN RELATION TO LEADTHROUGH OF MONEY REFORM IN SOVIET UKRAINE IN 1921

In the article discussions are analysed in relation to the leadthrough of money reform in soviet Ukraine In 1921

УДК 94 (477)

Любов Шептицька

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. БАРАНА ВСЕРЕДИНИ 1920-Х РОКІВ

Проаналізовано діяльність Степана Барана в керівних органах Української народно-трудової партії та Українського національно-демократичного об'єднання, висвітлено заснування Тернопільської повітової організації УНДО, його участь С. Барана у громадському житті краю.

Степан Баран (1879–1959) належить до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ століття. Він постійно опинявся в епіцентрі громадського та політичного життя, виступав як активний учасник подій і при цьому часто залишав на них значний особистий відбиток. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем – формування національної свідомості, захист національних інтересів, створення інституцій громадянського суспільства, дієспроможного парламентського представництва, які й сьогодні залишаються надзвичайно актуальними. Проте життя та діяльність Степана Барана досі маловідомі.

Метою даної статті є дослідження громадсько-політичної діяльності С. Барана в Західній Україні у середині 1920-х років. Для досягнення цієї мети авторка поставила завдання дослідити, зокрема, його діяльність у керівних органах Української народно-трудової партії (УНТП) та Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

Об'єктом дослідження є громадсько-політична діяльність С. Барана в середині 1920-х років у контексті політичних процесів у Західній Україні. Предмет дослідження – еволюція світогляду С. Барана і фактори, що впливали на цей процес.

Нижньою хронологічною межею дослідження є рішення Ради послів країн Антанти від 14 березня 1923 р., а верхньою – вибори до польського сейму та сенату в березні 1928 р.

В українській (а тим більше – в зарубіжній) історичній науці нема наукових досліджень, присвячених громадсько-політичній діяльності С. Барана у міжвоєнний період ХХ століття. Однак майже кожний дослідник, працюючи над проблемою історії Західної України в роки визвольних змагань 1914–1939 рр., згадував С. Барана. Наукові дослідження його громадсько-політичної діяльності були опубліковані спочатку в науковому середовищі української еміграції. Першим із них можна вважати статтю М. Рудницької "Степан Баран на тлі своєї доби" [10] і А. Качора "Д-р Степан Баран. Людина невичерпаної енергії й працьовитості" [8]. У працях сучасних дослідників О. Зайцева [7], М. Кугутяка [9], І. Соляра [11] згадано участь С. Барана в діяльності УНДО, його окремі статті в пресі.

Рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі докорінно змінило стан суспільно-політичних відносин на західноукраїнських землях. До Польщі тепер уже не тільки де-факто, а й де-юре переходив суверенітет над краєм. Із офіційним утвердженням польської держави на західноукраїнських землях розпочався відкритий наступ польського уряду на всіх напрямках суспільного життя краю. Становище ускладнювалося глибокою кризою в українському національно-державницькому таборі, спричиненою згаданою ухвалою. Крах сподівань на успішне розв'язання проблеми державної незалежності Галичини викликав розчарування і глибоке обурення західноукраїнського суспільства. Пошуки винуватців вирішення правового статусу Східної Галичини Галичини поглибили суперечності в українському політичному таборі.

У нових політичних умовах кожна партія напрацьовувала свої тактику і стратегію, що часто суперечили одна одній. Якщо радикали і споріднені з ними політично волинські есери відразу ж стали на шлях боротьби проти всіх окупаційних режимів, у т. ч. й більшовицького, під всеукраїнським соборницьким прапором, а УСДП, слідом за комуністами, виступила з ідеєю боротьби проти польської окупації, за возз'єднання з Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР), то в УНТП процес формування нової політичної лінії тривав контроверсійно.

У 1923–1925 рр. С. Баран відстоював автономістські погляди, що були викладені у редакційній статті "Діла" під назвою "Спільна платформа" 20 квітня 1923 р. Посилаючись на обста-

вину, що українські послы до польського сейму і сенату від Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя в січні 1923 р. висунули автономістські вимоги, "Діло" висловилося за те, що "вони мусять бути включені в загальну плятформу домагань всіх українських земель, що знаходяться під Польщею, і реалізація їх повинна переводитись спільними силами". На думку групи "Діла", лише гасло автономії могло б об'єднати різні за історичною традицією українські землі у Польщі "в одне правно-державне ціле", реалізувати ідеал соборності нації [3, 1923, 20 квітня].

На думку С. Барана, саме легальні методи діяльності давали змогу залучити до неї широкі народні маси, боротися за корінні соціально-економічні й національно-культурні інтереси українського народу. "Висуваючи справу територіальної автономії всіх українських земель, що опинилися під польською владою, – йшлося в газеті, – виходили ми зі становища необхідності виєкзекування від Польщі і поширення всіх тих прав, які українському народові належаться на основі паризького рішення, статуту Союзу народів про національні меншини і врешті на основі такої паперової польської конституції. Не домагатися цих об'єднаних прав, не старатися поширити їх, – значило би резигнувати з усіх можливостей легальної боротьби – і а priori зводити все життя нації в підпілля" [3, 1923, 20 травня].

Степан Баран і прихильники автономістської програми не обмежувалися газетним роз'ясненням і пропагандою своїх політичних поглядів. Готуючись до партійного з'їзду, вони розгорнули активну роботу серед членів Народного комітету. Напередодні з'їзду в партії згуртувалася значна група прихильників автономістської концепції, до якої, крім С. Барана, належали такі відомі діячі УНТП, як В. Бачинський, В. Охримович, Т. Войнаровський, М. Галущинський, С. Герасимович, Ю. Павликовський, М. Струтинський, Я. Олесницький та інші. Перший післявоєнний з'їзд трудовиків мав остаточно визначитися щодо подальшої політичної лінії партії.

На з'їзді УНТП (травень 1923 р.) С. Баран підтримав головні тези доповіді "Сучасне політичне положення і наша тактика", з якою виступив один із засновників національно-демократичної партії В. Охримович. Він заявив, що політичною програмою українського народу є побудова незалежної соборної української держави. Однак, беручи до уваги рішення Ради послів Антанти як доконаний факт, В. Охримович закликав до ґрунтовної зміни дотеперішньої політичної тактики і стратегії. Зокрема, він запропонував "відмовитись від попереднього оптимізму", від розрахунку на чужу допомогу, дотримання "тактики пасивної опозиції". На думку В. Охримовича, через ситуацію, що склалася, слід висунути гасло національно-територіальної автономії всіх українських земель у складі Польщі.

Степана Барана обрали до Тіснішого народного комітету (ТНК) УНТП, до якого належали 40 провідних діячів партії, здебільшого прихильників нової політичної лінії, котру репрезентував В. Охримович. До Ширшого народного комітету було обрано, крім 40 членів ТНК, 50 делегатів із місць. З'їзд доручив ТНК обрати голову Президії УНТП. 26 травня 1923 р. на засіданні ТНК головою УНТП було обрано В. Охримовича, заступниками – о. Т. Войнаровського, В. Бачинського, селянина Г. Тершаковця, секретарями – професора М. Галущинського, директора С. Герасимовича, доктора І. Криг'якевича, інженера Ю. Павликовського і редактора газети "Діло" Федя Федорціва [3, 1923, 30 червня].

Прийняття на з'їзді трудовиків автономістської резолюції посилювало деконсолідаційні процеси в національно-державницькому таборі. Різко неґативну реакцію автономістська програма викликала у тій частині українського політикуму, яка підтримувала Є. Петрушевича.

Степан Баран вважав, що на з'їзді УНТП 21 травня 1923 р. "ніякого зречення прав українського народу до власної держави на українських землях... не проголошено" [5, 1924, 6 січня]. В основній політичній резолюції Народний з'їзд підтримував ідею державної самостійності та соборності українських земель. На його думку, окремі політичні гуртки і партії з "вузьких гурткових чи партійних причин не зрозуміли резолюції з'їзду, безпідставно звинуватили В. Охримовича у зрадництві державного ідеалу. Підозріння і клеми, що "посипалися з усіх боків, в т. ч. від самих членів партії, загальмували організаційний поступ партії, дали можливість цим скористатись політичним опонентам" [5, 1924, 6 січня].

За умов розбиття українського партійного життя С. Баран закликав до створення одноцільного фронту всіх національних сил. Він активно прилучився до відновлення громадсько-політичного життя Тернопільщини. 1 лютого 1924 р. в будинку Міщанського братства у Тернополі відбулися загальні збори філії "Просвіти". Керівництво тернопільської "Просвіти" на чолі зі

С. Бараном закликали до участі в зборах представників усіх читалень "Просвіти" [5, 1924, 20 січня]. 19 березня 1924 р. у Тернополі відбулося відкрите віче в шкільних справах, де С. Баран підкреслив значення української народної школи, необхідність підготовки протестів проти насильства польської влади в культурно-освітній сфері, закликав українське громадянство до захисту української школи. Референт І. Ліщинський, характеризуючи стан українського шкільництва, переслідування українців-учителів, звернув увагу на закриття народних шкіл у краї. За прикладом поляків, які до 1918 р. жили під російським пануванням, він запропонував організувати власні приватні школи. Представник УРП Д. Ладика назвав численні факти закриття приватних українських шкіл і ненадання дозволів на їх відкриття, що суперечило міжнародним зобов'язанням Польщі.

У резолюціях, прийнятих під час віча, висловлено протест проти нищення українського народного шкільництва і переслідувань українського учительства, закликано українське громадянство до вступу в члени "Рідної школи", підтримано українських студентів у їх боротьбі за український університет та українську політехніку у Львові. Після дискусії С. Баран у завершальному слові наголосив на необхідності заснування кружків "Рідної школи" у селах повіту, участі громадянства в кожній збірці коштів на потреби цього педагогічного товариства [5, 1926, 6 квітня].

Однак новий політичний курс Народного комітету, що започаткувала Незалежна група, знайшов підтримку на черговому Народному з'їзді партії, який відбувся у Львові 21 квітня 1924 р. Степан Баран у ньому не брав участі.

Польський сейм 9 липня 1924 р. ухвалив т. зв. "кресові закони" про урядову польську мову в урядах, судах і про мову навчання в народних та середніх школах. Характеризуючи результати голосування польського парламенту, С. Баран ствердив, що дані закони ухвалено головами представників тільки польського народу. На знак протесту українські послы разом з білоруськими, німецькими та єврейськими послами залишили зал засідань під час голосування. Прийняття на сеймі цих законів він назвав новим кроком до поневолення українців.

Наводячи приклади з історії німців, чехів, ірландців, С. Баран висловлював упевненість, що українці, наслідуватимуть їхню боротьбу за державність: "Історія вчить, що народу, що хоче жити, не можна знищувати". Закликаючи до згуртування, організації, віри у власні сили, С. Баран підкреслив: "Чим тяжчі кують для нас кайдани, тим твердше стіймо за тим, за чим були в роках 1918 і 1919 [5, 1924, 20 липня].

Після тривалих дискусій у західноукраїнському суспільстві на політичні теми, С. Баран 11 липня 1925 р. взяв участь в об'єднавчому з'їзді українських політичних угруповань, зокрема обох груп трудової партії, а також УПНР і національної групи Української парламентарної презентації з їхніми однодумцями з Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя та делегатів із 49 повітів краю. На ньому було створено нову політичну партію – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Голова Народного комітету УНТП С. Голубович ознайомив делегатів з'їзду з результатами роботи Об'єднуючої комісії, закликав до консолідації національно-державницьких сил. Михайло Струтинський зачитав підготовлену комісією Політичну платформу об'єднання, що була прийнята без обговорення. З'їзд прийняв також маніфест до української громадськості.

Степана Барана обрали до Центального комітету УНДО зі 37 осіб, серед яких були відомі в краї політичні та громадські діячі М. Галушинський, В. Загайкевич, о. Л. Куницький, В. Мудрий, О. Луцький, Ю. Павликовський, о. Д. Лопатинський, Д. Паліїв, М. Струтинський, В. Целевич, Ю. Олесницький, К. Левицький, І. Ліщинський, о. С. Онишкевич, В. Охримович, о. О. Стефанович, послы С. Хруцький, Б. Козубський, сенатори М. Черкавський, О. Карпінський та інші [3, 1925, 15 липня].

Програмою засадою УНДО проголосили національну єдність всього українського народу, який "змагає до здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях". Було вказано на споконвічний український національний характер Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся, на переважаючу більшість українського народу на цих землях. У зв'язку з цим УНДО мало на меті домогтись їх політичної консолідації, створення єдиного національного фронту. Платформа засвідчила різко опозиційне ставлення УНДО до польської окупаційної адміністрації. "На західноукраїнських землях, – підкреслено у третьому

пункті платформи, – УНДО свої змагання здійснюватиме всіма доцільними засобами боротьби, в якій не допускається признання правноти чужого панування на цих землях” [11, с. 61].

Своє першочергове завдання провід УНДО вбачав у організаційній розбудові партії. Уже 11 серпня 1925 р. Президія Центрального комітету УНДО звернулася до членів Народного комітету, всіх повітових організаторів із закликом приступити до організаційної роботи, відновлення старих або ж створення нових місцевих партійних організацій. Особливу увагу звернуто на те, щоби відшукати в кожній місцевості одного або більше мужів довір'я, насамперед із селян, охочих до партійної роботи. Важливо було також “приєднати для партії найбільшу кількість членів... перевести збірку одноразового датку на партійні ціли, перш усього на налагодження постійного організаційного апарату партії” [3, 1925, 11 серпня].

Цей напрямок роботи став провідним у діяльності С. Барана як повітового організатора УНДО на Тернопільщині у 1925–1926 рр.

У відповідь на асиміляційний наступ польських властей УНДО розгорнуло в краї масштабну антиполонізаційну акцію. Провід партії звернувся до українського населення зі закликом масово виступити на захист української школи. Він взяв активну участь у вічевій кампанії в краї, спрямованій проти земельної та освітньої політики польського уряду. З ініціативи УНДО 30 серпня 1925 р. в Тернополі відбулося віче, присвячене освітнім проблемам. Його відкрив С. Баран, а справу утравкізації української гімназії у Тернополі реферував М. Струтинський. [5, 1925, 6 вересня].

Започатковану УНДО акцію, спрямовану проти земельної реформи польського уряду, широко підтримали серед українців Тернопільщини. На захист української землі як основного елементу національного стану посідання виступили всі соціальні верстви західноукраїнського суспільства, громадські організації й товариства. У зв'язку з цим газета “Діло” писала: “Як тільки УНДО виступило з ініціативою масових земельних віч, воно зустріло допомогу в цій акції не лише з боку своїх партійних членів, а й від усіх діяльних громадських діячів близької і далекої провінції. Свідомі громадяни, мусять розуміти, що гасло “Українська земля українському хліборобові” є гаслом таким всезагальним, що не слід оглядатися на партійну марку. Момент, що якраз УНДО дало ініціативу до такої широкозапроєктованої акції, є одним доказом більше, що це партійне демократичне об'єднання має загальнодемократичний характер і також загальнонаціональне значення”. 12 жовтня 1925 р. С. Баран у Микулинцях виступив на вічі в присутності понад 800 селян у справі земельної реформи, де одноставно ухвалено резолюції протесту проти законопроекту про колонізацію [5, 1925, 31 жовтня].

Організований УНДО вічевий рух на захист господарських інтересів українського селянства в 1925–1926 рр. був першим і одним із найбільших виступів українського населення після Першої світової війни. У цій акції УНДО виступило як загальнонаціональна демократична сила, захисник соціально-економічних інтересів основної маси українського народу. Після цих виступів, які організували ундовці, проблема лідерства в українському національно-демократичному русі стала очевидною.

Після довготривалої копіткої організаційної роботи, що провів С. Баран, 3 червня 1926 р. відбувся Народний з'їзд УНДО Тернопільського повіту, в якому взяли участь 125 делегатів із 54 сіл: “між делегатами: жмінка світських інтелігентів, кільканатцять священників, решта селяни (чол. і жінки)” [5, 1926, 13 червня]. З'їзд відкрив С. Баран теплою згадкою про С. Петлюру, яку присутні вислухали стоячи. Опісля він подав нарис української політики, підкреслив вагу політичної організації і закликав учасників з'їзду вибрати Президію. Головою з'їзду обрали О. Постригача, заступниками голови – М. Якимчука, о. Є. Лопатинського, а секретарями – С. Довгополого і О. Костіва. Реферат про програму УНДО виголосив делегат ЦК УНДО О. Черкавський, а організаційний реферат – М. Струтинський. У дискусії на з'їзді виступили Ол. Гладишовський, о. С. Вонс, В. Заплітний, Бл. Баранова, М. Струтинський, К. Сембаєва та ін. Окремо йшлося про організацію жіноцтва. Кілька промовців висловили сумнів у потребі окремої організації жіноцтва. Бл. Баранова вважала, що на перехідному етапі доцільно утворювати окремі жіночі гуртки, завданням яких було би політичне освідомлення.

Наприкінці з'їзду обрано Повітовий народний комітет, який очолив С. Баран. До комітету увійшли: О. Постригач, А. Фалендиш, І. Якимчук, А. Кунько, о. С. Вонс, І. Круговий, Ол. Гладишовський, Р. Слюзар [5, 1926, 13 червня].

Через тиждень після з'їзду, 9 червня 1926 р., відбулося віче у Тернополі за участю понад 1000 осіб, на якому С. Баран поінформував громадськість Тернопілля про результати Повітового народного з'їзду 3 червня 1926 р. Реферат про політичне становище українського народу у Польщі виголосив голова УНДО Д. Левицький. Посол С. Хруцький реферував про боротьбу українських послів на сеймовій арені та про травневий переворот у Польщі. С. Баран у рефераті охарактеризував земельне питання в краї, а В. Целевич – програму і організацію УНДО [5, 1926, 20 червня].

Степан Баран узяв участь у II Народному з'їзді УНДО, який відбувся у Львові 19–20 листопада 1926 р. з участю 234 делегатів від селян, робітників, міщан та інтелігенції. У звіті з організаційної діяльності ЦК секретар партії Володимир Целевич відзначив суттєві зрушення в справі організаційної розбудови партії, що відбулися з часу установчого з'їзду УНДО. До листопада 1926 р. в Галичині проведено 101 народне віче, 52 повітові народних з'їздах, відновлено або ж створено 43 повітові партійні організації [3, 1926, 21 листопада]. Делегати з'їзду наголошували на необхідності активізації організаційно-політичної діяльності, зокрема в напрямку посилення впливів партії на північно-західні українські землі, у містах та промислових осередках. Окрім того, резолюції з'їзду в організаційних справах зобов'язували ЦК провести точну реєстрацію членів, підготувати видання популярної пропагандистської літератури, організувати курси підготовки партійних працівників для міст та сіл. Повітові народні комітети мали своїм завданням приступити до створення політичних організацій на селі, залучити до партії нових свідомих членів, пропагувати в масах орган УНДО – газету "Свобода" [5, 1926, 5 грудня].

Одним із важливих завдань Повітового комітету УНДО, який очолював С. Баран, було створення міщанської політичної організації. Ця проблема стала предметом обговорення на міщанському віче, яке відбулося 16 січня 1927 р. у Тернополі.

Реферат про політичне становище українського народу виголосив С. Баран, а про організацію і завдання українського міщанства – О. Черкавський. Після дискусії, в якій брали участь І. Якимчук, О. Постригач, В. Литвин, Г. Хомова, А. Кондратова, А. Фалендиш, Ф. Колодій, І. Онуферко і о. С. Колянковський, за пропозицією І. Якимчука, ухвалено ряд резолюцій із протестом проти польської політики щодо українського народу в шкільних, земельних, церковних справах, питаннях громадського самоуправління; незаконної поведінки з політичними в'язнями [5, 1927, 6 лютого].

Після ухвалення резолюцій вирішено утворити в Тернополі, згідно з організаційним статутом УНДО, політичну організацію українського міщанства "Народна організація міста Тернополя" й обрано її раду: А. Фалендиш, С. Грицина, Т. Воловець, І. Онуферко, С. Кучеревський, Г. Чумак, В. Кучеріжка, С. Баран, О. Постригач, Вас. Мурій, Вол. Литвин, С. Синьківський, І. Маркович, І. Кордуба, Бл. Баранова, А. Кондрадова, О. Дубенська та ін. [5, 1927, 6 лютого].

Як член УНДО С. Баран у 1927 р. брав участь у повітових народних з'їздах та вічах. Зокрема, 31 липня 1927 р. в Скалаті відбувся Повітовий Народний з'їзд, який відкрив голова Повітового комітету О. Пісецький. Реферат про потребу політичної організації та програму партії виголосив С. Баран. Організаційні завдання партії з'ясував Д. Ерстенюк, а з рефератом про вагу політичної організації для українців виступив В. Бачинський [5, 1927, 14 серпня].

18 жовтня 1926 р. Повітовий народний комітет у Збаражі під проводом А. Гаврилюка скликав повітове віче, яке староство заборонило. За цих умов вирішили скликати політичну довірочну нараду за участю 235 представників Збаражчини і Новоселеччини. Основний реферат про становище українського народу під Польщею виголосив С. Баран, акцентуючи на земельних і освітніх проблемах. На нараді також виступили: український посол Б. Козубський, який зупинився на характеристиці польської політики на т. зв. "кресах", Бл. Баранова, яка висловилася за притягнення сільського та міського жіноцтва до політичної роботи [5, 1926, 31 жовтня].

Таким чином, міжвоєнна політична діяльність Степана Барана була пов'язана з діяльністю УНТП і УНДО. Від 1925 р. до 1939 р. незмінно належав до Центрального Комітету УНДО; як представник УНДО був обраний у 1928–1939 рр. послом до польського сейму. У середині 1920-х років зусилля С. Барана були спрямовані на консолідацію національних сил Західної України, ідейно-організаційне становлення повітової організації УНДО на Тернопільщині, розбудову національно-культурних товариств краю.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 344. – оп. 1. – Спр. 17.

– Арк. 1–42. 2. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Сучасність, 1983. – 532 с. 3. Діло. – 1923–1928. 4. Новий час. – 1923–1928. 5. Свобода. – 1923–1928. 6. Баран С., Витвицький С., Українські землі під Польщею // Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Мюнхен, 1949. – С. 513–515. 7. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1. – С. 72–84. 8. Качор А. Д-р Степан Баран // Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі. – Вінніпег: Тризуб, 1968. – С. 181–192. 9. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с. 10. Рудницька М. Статті–Листи–Документи / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с. 11. Соляр І. Я. УНДО: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1995. – 72 с.

Lubov Sheptytska

S.BARAN'S PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY IN THE MIDDLE OF 1920-S.

S.Baran's activity as one of the Ukrainian People Labour Party and the Ukrainian National Democratic Union leaders as well as his participation in public life of the region and the formation of UNDU Ternopil organization have been analyzed in the article.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО

У статті проаналізовано публіцистичну спадщину Миколи Чубатого.

Микола Чубатий протягом практично всього свого життя займався публіцистичною діяльністю. Він автор близько 1000 публіцистичних статей. Під публіцистичною діяльністю історика маємо на увазі його працю як редактора тижневика "Правда" та журналу "Український кварталник", а також публіцистичні статті в "Дзвонах", "Ділі", "Богословії", часописах "Нова Рада", "Свобода", "Америка" та ін.

Метою статті є дослідження величезної публіцистичної спадщини М. Чубатого. Для аналізу його публіцистики досліджено велику кількість матеріалів, які вперше використовуються у науковому обігу.

М. Чубатий, як очевидець та учасник історичних подій, які формували його світогляд до кінця життя, зумів абсолютно неупереджено та об'єктивно проаналізувати різні періоди історії України. Важливі думки щодо становлення української державності описав М. Чубатий у наукових та публіцистичних працях політичного спрямування. Серед них "Десять днів у Києві в січні 1919 р." [1], "Як родилася соборна Україна" [2], "Національна революція в Україні, 1917–1919" [3], "Two Trends of the Russian Revolution" ("Дві тенденції Російської революції") [4] та ін. У них науковець зосереджував основну увагу на державницьких і політичних проблемах, тому цілком логічно наголошував, що досі ніхто у науковій політичній і публіцистичній літературі не поставив різко питання: "Чому ми, 50-ти мільйонний народ, на руїнах двох імперій не створили власної самостійної держави, хоч менші народи стали господарями на своїх землях?" Тому М. Чубатий зазначав, що "таке питання треба нам конечно собі поставити, замість з безсилою злістю всю вину приписувати сусідам, а не собі самим" [5, с. 172].

Тому не випадково, що у цих працях М. Чубатий обґрунтував проблему неперервності боротьби українського народу за незалежність. Історик підкреслював, що український народ на своїй рідній землі неодноразово демонстрував бажання бути незалежною нацією, демонстрував це так активно і з такою рішучістю, що просто не може бути сумнівів щодо його намірів. Протягом століть благородної боротьби українці розвинули палку любов до свободи, за яку вони завжди боролися і яку вони завжди розглядали як найбільш безцінний скарб свого життя [3, с. 17].

Політичне спрямування мали праці історика, написані у 1920 р. у часописі "Нова Рада" і тижневику "Правда", які вперше вводяться у науковий обіг і не були включені ні в одну бібліографію М. Чубатого [6–19]. Частина з них без підпису або з підписом "Катон" [20, с. 197]. Ці публікації були переважно на історичну тему та відзначалися чіткою національною спрямованістю і теоретично обґрунтовували необхідність боротьби за українську державність [21, с. 323].

Особливо слід виділити такі, як "Треба перегрупувати наші сили" [7], "Перед роком" [8], "Національна держава" [11], "Що то таке самостійність а що федерація?" [13]. "Не поділити нині народу" [19]. Вони продиктовані об'єктивною необхідністю показати державницькі устремління українського народу. Так, у статті "Національна держава" М. Чубатий відзначав право усіх народів на самовизначення, тобто право кожного народу самому вирішувати свою долю. Це право через всенародне голосування веде кожний народ прямою дорогою до найкращого забезпечення свого майбутнього – до створення власної держави, до якої входять ті землі, на яких у більшості живе той народ. Учений наголошував, що тільки власна держава є найкращим опікуном власної народності, "лиш своя держава ушанує рідну мову, віру, звичаї старину й так дальше; лиш своя держава подбає про освіту народу" [11, с. 1].

Проблемі єднання українських земель присвячена стаття М. Чубатого "Не поділити нині народу", яку опублікувала "Правда" [19, с. 1]. Історик інформував читача про право і бажання нації об'єднатися в одну національну державу і визначав, що Галичина злучилася з Київом "на віки, во єдино" в ім'я великого права, одна нація одна держава!" [19, с. 1]. З-поміж інших праць ученого можна виділити "Перед роком" з "Нової Ради" [8, с. 1–2]. У ній подано історію злуки Придніпрянщини з Придніпрянщиною.

У статті "Треба перегрупувати наші сили" М. Чубатий проаналізував основні причини поразки національно-визвольних змагань українців і підкреслив, що потрібно знати, що "ніхто нас не зможе поділити, ніхто нас не зможе віддати у неволю, якщо самі не погодимось на розшматування нашого національного організму або як самі не всунемо нашого карку в ярмо" [7, с. 1].

Слід згадати, що характерні риси самостійної та федеративної держави учений висвітлив у статті "Що то таке самостійність а що федерація?" [13, с. 1]. Цінними для сучасної історичної науки є такі публіцистичні статті М. Чубатого, як "Між культурою а степовим варварством" [6], "Чи конечно треба було?" [9], "Розшматувати" [10], "Большевизм чи голод?" [14], "Українська справа в Америці" [15], "Як живуть наші полонені на Сибірі" [17], "Що таке кольонізація?" [18] та ін.

Активну громадську позицію довелося проявляти М. Чубатому в різні періоди життя. Так, як член Міжнародної католицької організації "Пакс Романа" і директор Підсекретаріату Східних Справ, він виїхав з дружиною 10 серпня 1939 р. до США на Міжнародний конгрес цієї установи. Запланована тритижнева поїздка у зв'язку з початком Другої світової війни затягнулася для нього на решта життя.

Після приїзду до Нью-Йорку 21 серпня 1939 р. М. Чубатий взяв участь у конгресі. М. Чубатий згадував, що його приїзд до Америки, як члена Міжнародної організації "Пакс Романа", став для нього в ті воєнні часи найкращою рекомендацією перед американською владою, тому що "Пакс Романа" в передвоєнний період мала характер антикомуністичної і антифашистської організації одночасно. Через це в США вважали, що всі українці на той час мають антинацистські симпатії. Тому М. Чубатий, отримавши паспорт американського громадянина, мав повну свободу для публічної праці та журналістської діяльності. Безперечно, М. Чубатий широко використовував свободу пересування, яка йому була надана [22, с. 114].

Відразу після приїзду, професор почав активно займатися громадською діяльністю. В американський період життя М. Чубатого її можна поділити на кілька напрямків. По-перше, участь у діяльності українських громадських організацій (НТШ, УККА, УІТ та ін.) та деяких заходах (ювілейні вечори, академії, виступи з доповідями в університетах, на радіо тощо), орга-

нізованих переважно українською громадою в діаспорі. По-друге, його публічні роздуми (у вигляді політичних і публіцистичних статей у періодичних українських виданнях) над станом і перспективами українського національного питання в СРСР.

Відтак велике задоволення і прихильний відгук отримала його доповідь у Колумбійському університеті на тему: "Характеристичні черти української культури" в серії виступів про Україну, організованих слов'янським департаментом університету за кошти Українського Народного Союзу. Доповідь була надрукована українською мовою у "Свободі" (липень-серпень 1941 р.) та перекладена англійською мовою і надрукована університетом, але не увійшла в його бібліографію [22, с. 114], так само як праця "Духове життя українського народу по Першій світовій війні", яка була написана на замовлення центральної організації "Об'єднання" і надрукована у "Свободі" (кінець 1942 р. та початок 1943 р.) [23], та мала на меті ознайомити читачів із реаліями України. Проте в американський період чи не на перше місце виходить громадсько-публіцистична робота М. Чубатого як організатора, публіциста, редактора.

У спогадах про свою громадську діяльність професор відзначав, що до Америки у зв'язку з воєнними подіями в Європі емігрувало багато вчених істориків з Польщі, Чехії, Румунії та інших сусідніх держав. До війни було засновано союз істориків середньої та східної Європи, до якого належало НТШ, а М. Чубатий був його делегатом. Цей союз було відновлено в США з ініціативи професорів Галецького, Одложілека та інших. Головою був професор Галецький. М. Чубатого було запрошено до нього як представника НТШ. Цей союз восени 1943 р. скликав з'їзд у Нью-Йорку, на якому професор М. Чубатий проголосив доповідь на тему: "Проблеми сучасної української історіографії", котра вийшла з друку у 1944 р. Історичні доповіді М. Чубатого у Колумбійському університеті та на з'їзді істориків зробили його цікавою особою для американських славістів як Європейського історика східної Європи. Професор Ф. Мозлі, редактор "Slavic and East European Review" ("Слов'янський і Східно-Європейський огляд"), був присутній на з'їзді у Нью-Йорку і запросив М. Чубатого до співпраці в його журналі. Славіст професор Маннінг з Колумбійського університету попросив М. Чубатого написати статтю про митрополита А. Шептицького для протестантського журналу, котра вийшла в осінньому випуску того журналу під назвою: "A Clergyman Apostle of new civilization in Eastern Europe" ("Святий апостол нової цивілізації у Східній Європі") [22, с. 16].

На наш погляд, справа про примусову репатріацію українських полонених і втікачів з німецьких таборів до СРСР ще до сьогодні як слід не з'ясована в історіографії. Мало хто знає про ті зусилля, що їх робили американські українці, щоб до тієї репатріації не допустити. У тих зусиллях брав участь також професор М. Чубатий. Він писав статті до українського щоденника "Америка", публікувався в часописах "Новий шлях", "Наша мета", "Вільне слово" та "Українське життя". У статтях цього періоду історик прагнув реабілітувати український самостійницький рух, який у світлі співробітництва США та СРСР проти фашизму часто трактувався як "профашистська діяльність" [20, с. 198]. Його стаття у "Вільному Слові" (11, 12 і 13 вересня 1968 р.) подає про репатріацію дуже цікаві відомості. У ній поміщені фотокопії листа М. Чубатого до президента Гаррі Трумена від 16 червня 1945 р. і відповідь державного департаменту 19 липня 1945 р. Там також описана аудієнція М. Чубатого у лідера американських соціалістів Нормана Томаса та його зустріч з Доротою Томсон, найвпливовішою американською журналісткою того часу, та з редактором тижневика "Америка", які на сторінках американських часописів зайняли відповідну позицію щодо примусової репатріації, і це, безумовно, вплинуло на її припинення [24, с. 60]. Отже, і ця справа виявила чітку громадсько-суспільну позицію М. Чубатого.

Відтак не знайшовши викладацької роботи в американських університетах, учений повернувся до ще більш активної громадсько-публіцистичної діяльності. Тоді саме настав досить трагічний час серед української громади в США. В грудні 1941 р. США вступили у Другу світову війну як союзник західних демократичних країн та СРСР проти Німеччини, Японії та Італії. Українську діаспору американська влада почала підозрювати у пронацизмі. Почалося переслідування американською федеральною поліцією українців. Хоч нікого не відправили до військового концентраційного табору, проте страх поширився серед українців тому, що на підприємствах військово-промислового комплексу почали звільняти українців як політично ненадійних.

М. Чубатий у той час активно дописує до "Свободи", перейнявши від свого учня "Українську радіо годину", яку перейменував в "Українську культурну годину", у своїх передачах прого-

лошував право українського народу на національну самостійність згідно з американськими демократичними засадами. Без сумніву, що його матеріали на сторінках "Свободи" та радіопередачі були для українських патріотів променем надії та підтримки духу й користувалися великою популярністю серед української громади. Водночас, це переконувало вченого, що все-таки існує можливість оновити політичну репрезентацію американських українців. Навіть у той військовий час було дуже відважно писати, обороняючи ідеали українського народу.

Перебуваючи в Детройті, М. Чубатий ще з деякими українськими патріотами створили Ініціативний Комітет для створення Ради Американських Українців, який 4 липня 1943 р. в день свята американської незалежності підготував відозву до американських українців, запрошуючи їх на новий конгрес для обрання УККА. Такий конгрес відбувся 22–23 січня 1944 р. у Філадельфії, в ньому взяло участь 235 делегатів. Було заслухано 9 доповідей і прийнято рішення про оновлення УККА. За пропозицією М. Чубатого було вирішено видавати англомовний журнал "Український кварталник", засновником і редактором якого він став [25, с. 25–32].

Специфічним різновидом публіцистичної діяльності М. Чубатий вважав свою працю редактора, підкреслюючи, що заснування англомовного журналу про Україну в США є найуспішнішою збросю, щоб сформувати публічну думку американців "на справу українського народу" [22, с. 119]. "Український кварталник" був призначений для вищої верстви англосакського світу – політичного, журналістського та наукового, тобто тих кіл, що мали вирішальний вплив на міжнародну політику. Він почав видаватися у жовтні 1944 р. і досить швидко здобув довір'я та прихильність у читачів, через те що з першого випуску в ньому подавалась інформація, присвячена аналізу подій у Східній Європі з посиланнями на авторитетні джерела. Проте потрібно було подолати ворожу атмосферу, котра існувала у США, і створити прихильне ставлення до України серед населення. Журнал пропонував об'єктивну та правдиву інформацію про Україну, її населення, історію, знайомив з політичними, культурними, науковими і мистецькими надбаннями.

Не дивлячись на те, що симпатії американського керівництва були іще на боці союзника США – Радянського Союзу, число прихильників журналу зростало з появою кожного номера. Так, найвища військово-політична установа в США (National War College) три рази просила дозволу передрукувати статті М. Чубатого з "Квартальника" для учасників щорічних студійних сесій. Редактор "Marine Corps Gazette" ("Газета військово-морських сил") військового часопису найкращої частини американської армії, писав, що, читаючи "Квартальник", він "прийшов до переконання, що Український Квартальник є компетентним та найбільше об'єктивним інформатором в ЗДА про Советський Союз" [22, с. 120]. Після п'яти років роботи М. Чубатому стало відомо, що дирекція центральної бібліотеки Організації Об'єднаних Націй зарахувала "Український кварталник" до 2 тисяч вибраних журналів світу, статті з яких читають працівники ООН. Учений видавав цей журнал, до 1975 р. пропагуючи об'єктивну, достовірну інформацію про Україну.

Підкреслимо, що саме публіцистична і редакторська діяльність М. Чубатого була яскравим виразником його громадської роботи в американський період життя історика. Тільки в "Українському кварталнику" вчений опублікував 93 англомовні публіцистичні статті політичної тематики і 53 рецензії наукових робіт американських і радянських істориків [26, с. 55–61].

Загалом політичне спрямування мають такі аналітичні праці М. Чубатого, опубліковані в "Українському кварталнику", як "The Ukrainian Underground" ("Українське підпілля") [27], "Power Policy and Dependent Nations" ("Політика сили і залежні нації") [28], "The UPA Fights Kremlin" ("УПА бореться з Кремлем") [29], "The Ukrainian Independence Movement at the Time of the American revolution" ("Український рух за незалежність в часи американської революції") [30], "America and the Russian Empire" ("Америка і Російська імперія") [31], "The Ukrainians and the Polish-Russian Border Dispute" ("Українці та польсько-російська суперечка щодо кордону") [32] та ін. Їх вихід зумовлений об'єктивною потребою показати як власному народові, так і світовій громадськості, що державницькі устремління України мають глибокі історичні традиції, що українці постійно мріяли і боролися за незалежність нації.

Переконливу позицію щодо необхідності боротьби за українську державність М. Чубатий виклав у статті "The Ukrainian Underground" ("Українське підпілля") (1946 р.) [27]. Він зазначав, що для звичайного американця можуть здатися дивними розмови про українське підпілля, адже для західних країн було неможливо повністю зрозуміти витoki і цілі українського рево-

люційного руху проти всіх окупантів України (більшовиків, німців, поляків) через залізну завісу, яка відгороджувала народи Радянського Союзу від усього світу. Проте український дух спалахнув із новою силою у хаосі Другої світової війни і вписав нову сторінку в історію боротьби українців за свободу і демократію [27, с. 154]. Історик наголошував, що саме для протистояння радянській системі і з'явилося українське підпілля, яке служило єдиній спільній ідеї – змагання за незалежність своєї поневоленої країни [27, с. 155–161]. М. Чубатий сміливо продовжував, що насправді українське підпілля продовжує боротьбу, яку українці ведуть століттями, щоб здобути національну незалежність, яку вони із новою силою відновили через чверть століття після падіння УНР, створеної у 1917 р. і поваленої більшовиками і поляками в 1920 р. Сьогодні українське підпілля непохитне у рішенні продовжувати боротьбу за національну незалежність України, поки не буде досягнута цілковита перемога [27, с. 166].

Подальшого розвитку ця проблема дістала у розвідці М. Чубатого "The UPA Fights Kremlin" ("УПА бореться з Кремлем") (1947 р.) [29]. У праці автор звернув увагу читачів на те, що Кремль зберігав мовчання про боротьбу українських патріотів проти нацистів, щоб світ не дізнався правди про політичний дух українців, їх бажання до незалежності [29, с. 357]. Історик роз'яснював, що Українська повстанська армія (УПА) вела боротьбу в степах України, в Карпатах, на Поліссі, на етнічних територіях Польщі, Чехії і Словаччини. Одним з її девізів був: "Свобода особистості, свобода нації". Вчений відзначав, що буде катастрофою для західної цивілізації, якщо західні країни не нададуть перевагу сильним військам революційного духу народів Східної Європи під проводом лідера антирадянських військ – України [29, с. 362–363].

Привертає увагу й дослідження М. Чубатого "America and the Russian Empire" ("Америка і Російська імперія") (1951 р.) [170]. У ньому автор наголошує, що говорити про новий світовий порядок можна за умови остаточного повернення суверенітету усім підневільним народам світу, зникнення ворожості націй, що раніше перебували в залежності від своїх колишніх експлуататорів. Учений підкреслював, що коли ідея звільнення всіх поневолених народів триумфально крокує усім світом, то стає абсолютно зрозуміло, що Російська імперія не може залишитися винятком. Антигуманний режим встановив найжорстокіше колоніальне панування над 100 мільйонами поневолених людей, які ментально відрізняються від пануючих росіян [31, с. 144]. Вочевидь можна погодитися з ученим, що у кризових ситуаціях Кремль використовував національні настрої неросійських народів для своїх потреб, тобто до 1919 р. навчився користуватися з українського патріотизму. М. Чубатий роз'яснював, що після військового захоплення України більшовики не приєднали її до Червоної Росії, а проголосили незалежну Українську Радянську Республіку, включивши її до складу Радянського Союзу. Однак, щоб задовольнити українські національні амбіції і знову використати їх для власної користі, більшовики дозволили Україні увійти до ООН як члену – засновнику. Вони надали Україні спеціальний гімн і власний прапор – єдиний прапор у Радянському Союзі, який не повністю червоний, а також мав один з кольорів (голубий) національного українського прапора. Отже, учений зазначав, що більшовики знають, як грати на національних прагненнях українського народу [31, с. 147]. На думку М. Чубатого, народи, поневолені Росією, виступлять проти червоної Москви, якщо Америка прийде до них як визволитель, а не прихильник російської в'язниці народів. Вони натхненно боротимуться за свою свободу і за кращий вільний світ на чолі з Америкою [31, с. 161].

Продовжує політичну тематику публікацій історика праця "Power Policy and Dependent Nations" ("Політика сили і залежні нації") (1946 р.) [28]. У ній мова йде про Московську конференцію 1943 р., яка спланувала кризу міжнародної моралі через заміну демократичних процесів політикою насильства і диктатури. Проте, на думку автора, свавільні рішення Великої Трійки у Москві були неспроможні змінити курс динамічних столітніх визвольних рухів поневолених Росією народів. Історик передбачав, що коли б вільною стала Україна, то це означало б вільну Білорусь, як і вільними кавказькі та інші народи, а Росія була б обмежена у своїх етнічних кордонах без доступу до Чорного моря, кордонів Ірану чи Туреччини. Відтак, Росія залишалася б великою країною, проте не досить могутньою, щоб загрожувати світовому миру. Отже, М. Чубатий робить висновок, що намагання зберегти мир у Європі за будь-яку ціну є насправді початком нового періоду людського пригноблення і, в той же час, нового періоду героїчної боротьби пригноблених народів за свою національну свободу [28, с. 265–273].

У статті "The Ukrainian Independence Movement at the Time of the American revolution" ("Український рух за незалежність у часи Американської революції") (1949 р.) М. Чубатий наго-

лошував на словах автора "Історії Русі", що український народ є вільним від російського і польського народу, володіє правом бути незалежною нацією, і достатньо талановитий, щоб стати провідною нацією в Західній Європі [30, с. 235]. Відзначимо, що історик цитує пророчі слова німецького географа і мандрівника Й. Кохля, що "немає найменшого сумніву, що одного дня величезна російська імперія повалиться і Україна стане незалежною, самостійною державою. Цей час наближається повільно і неминуче. Якщо не сьогодні, то завтра з'явиться будівничий, який скористається передумовами і збудує велику незалежну українську державу", – так написав іноземний письменник про Україну в 1841 р. [30, с. 237]. Через сто п'ятдесят років його пророцтво здійснилося.

Варто відзначити гостру статтю М. Чубатого "Dutch and Portuguese Friends of Ukraine" ("Данські і португальські друзі України") (1956 р.) [33]. У ній історик описав створення в Данії і Португалії організацій на підтримку прагнення до визволення народу України. М. Чубатий писав, що єдиною метою цих організацій є єднання і підтримка України, найбільш пригніченої нації Радянського Союзу у своїй боротьбі за національне звільнення і повну незалежність [33, с. 175].

Із публіцистичної спадщини М. Чубатого цього періоду, на нашу думку, варто виділити статтю "Present Soviet Historiography on America" ("Сучасна радянська історіографія про Америку") (1952 р.) [34]. Учений прийшов до висновків, що дослідник, який вивчає історію різних народів, повинен намагатися зберегти об'єктивність, хоч він і є представником держави, чие минуле і конфлікти з іншими державами він намагається висвітлити. У кожній країні історична наука має межі щодо суб'єктивності і прихильності, цими межами є факти і логічні висновки. Якщо історик не звертає уваги на це, то він перестає бути науковцем. Учений зазначав, що сучасна російська історіографія закрила очі не лише на факти, а й на логічне мислення, коли йдеться про Америку. Він критикував журнал Інституту історії Академії Наук СРСР "Проблеми історії", який став рупором майже паталогічної антиамериканської апітації, наголошуючи, що журналу характерне повне перекручення фактів, приписування помилок іншим народам Америки, бачення злих намірів у найгуманніших діях Америки – звичні теми цих "псевдонаукових" проблем історії червоних росіян [34, с. 149]. Отже, у своїй статті М. Чубатий намагався відобразити реалії ставлення СРСР до Америки.

Окрім політичних статей, в "Українському кварталнику" вченому належить ряд рецензій та оглядів на праці політичного спрямування. У цьому контексті варто назвати рецензію на монографію С. Коновалова "Російсько-польські відносини" [35]. М. Чубатий критично зауважував, що автор наголошує на окремому існуванні української культури, проте не дає читачеві жодного натяку на прагнення українського народу до визволення від поляків та росіян. У роботі українців презентовано як окрему етнічну одиницю, однак не згадується про їх столітню боротьбу за свою політичну незалежність [35, с. 293].

Позитивний відгук історик дав на книгу Г. Беєра "Die Mittelmachte Und Die Ukraine 1918" ("Влада і Україна 1918") в якому зазначав, що, незважаючи на окремі тлумачення, праця є вартісним доповненням до збірки історичної і політичної літератури про сучасну Україну [36, с. 373]. "Жодна книга з американської економічної літератури за останні роки не описує сумну реальність американсько-радянських відносин так холодно і сміливо, як це зробив професор Дж. Бернхем у книзі "Майбутня поразка комунізму", – зазначав у рецензії М. Чубатий [37, с. 77]. В іншій рецензії на книгу Дж. Бернхема "Containment or liberation?" ("Стримання чи звільнення?") наголошував, що книга є справжнім відкриттям в американській політичній літературі, яка надає американцям справді реалістичну картину Східної Європи і СРСР [38, с. 81–82].

Отже, в американський період важливе місце у публіцистичній діяльності М. Чубатого займає його робота як публіциста, редактора. Його гострі аналітичні статті і рецензії розповідали про тогочасне політичне життя України і є неоцінним джерелом вивчення тодішньої ситуації в Україні.

Список використаних джерел

1. Чубатий М. Десять днів у Києві в січні 1919 // Літопис Червоної Калини. – р. 3. – 1931. – Ч. 5. – С. 5–8; Ч. 6. – С. 3–6.
2. Чубатий М. Як родилася Соборна Україна // Америка. – 1957. – Ч. 23–25.
3. Chubatyi's M. The National Revolution in Ukraine, 1917–1919 // The Ukrainian Quarterly. – 1944. – Vol. 1. No. 1. – P. 17–39.
4. Chubatyi's M. Two Trends of the Russian Revolution // The Ukrainian Quarterly. – 1952. – Vol. 8. No. 1. – P. 60–66.
5. Чубатий

М. Перший листопад на переломі української революції // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західніх Землях України. – Нью-Йорк, 1973. – С. 163–174. 6. Чубатий М. Між культурою а степовим варварством (Історична паралеля) // Нова Рада. – 1920. – Ч. 6. – С. 2–3. 7. Чубатий М. Треба перегрунтувати наші сили // Нова Рада. – 1920. – Ч. 20. – С. 1. 8. Чубатий М. Перед роком. До історії злуки Придністрянщини з Придніпрянщини // Нова Рада. – 1920. – Ч. 12. – С. 1–2. 9. Чубатий М. Чи конечно треба було? // Нова Рада. – 1920. – Ч. 41. – С. 1–2. 10. Чубатий М. Розшматувати! // Нова Рада. – 1920. – Ч. 45. – С. 1. 11. Чубатий М. Національна держава // Правда. – 1920. – Ч. 10. – С. 1. 12. Чубатий М. Заопікуйтеся могилами українських героїв! // Правда. – 1920. – Ч. 12. – С. 1. 13. Чубатий М. Що то таке самостійність а що федерація? // Правда. – 1920. – Ч. 12. – С. 1. 14. Чубатий М. Большевизм чи голод? // Правда. – 1920. – Ч. 12. – С. 2. 15. Чубатий М. Українська справа в Америці // Правда. – 1920. – Ч. 16. – С. 2. 16. Чубатий М. Соціалістичні міркування про "Нову Раду" і "Правду" // Правда. – 1920. – Ч. 16. – С. 2–3. 17. Чубатий М. Як живуть наші полени на Сибірі // Правда. – 1920. – Ч. 16. – С. 3. 18. Чубатий М. Що то таке кольонізація? // Правда. – 1920. – Ч. 17. – С. 3. 19. Чубатий М. Не поділити нині народу // Правда. – 1920. – Ч. 19. – С. 1. 20. Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів / Ред. – упор. Б. Мельничук, Б. Проник. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 204 с. 21. Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка: Передм. В. Качкана. – Львів, 1994. – Вип. 1. – 234 с. 22. Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності (1968–1973). – Рим, 1974. – 368 с. 23. Чубатий М. Духове життя українського народу по Першій світовій війні // Свобода, 1942, листопад-грудень [19 частин]; 1943, січень–березень [22 частини]. 24. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62. 25. Halecki O. The American Historical Review, Vol. LXXII. – 1967. – No. 4. – P. 1364–1365. 26. Падох Я., Штогрин Д. Бібліографія праць Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 51–62. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософічна секція. Правнича комісія; Ч. 2.). 27. Chubaty's M. The Ukrainian Underground // The Ukrainian Quarterly. – 1946. – Vol. 2. No. 2. – P. 154–166. 28. Chubaty's M. Power Policy and Dependent Nations // The Ukrainian Quarterly. – 1946. – Vol. 2. No. 3. – P. 265–273. 29. Chubaty's M. The UPA Fights Kremlin // The Ukrainian Quarterly. – 1947. – Vol. 3. No. 4. – P. 355–363. 30. Chubaty's M. The Ukrainian Independence Movement at the Time of the Amerikan revolution // The Ukrainian Quarterly. – 1949. – Vol. 5. No. 3. – P. 226–237. 31. Chubaty's M. America and the Russian Empire // The Ukrainian Quarterly. – 1951. – Vol. 7. No. 2. – P. 144–161. 32. Chubaty's M. The Ukrainians and the Polish-Russian Border Dispute // The Ukrainian Quarterly. – 1944. – Vol. 1. No. 1. – P. 57–71. 33. Chubaty's M. Dutch and Portuguese Friends of Ukraine // The Ukrainian Quarterly. – 1956. – Vol. 12. No. 2. – P. 175–176. 34. Chubaty's M. Present Soviet Historiography on America // The Ukrainian Quarterly. – 1952. – Vol. 8. No. 2. – P. 149–155. 35. Chubaty's M. Russo-Polish Relations, by S. Konovalow, Princeton University Press, 1946, 102 pp. // The Ukrainian Quarterly. – 1946. – Vol. 2. No. 3. – P. 292–294. 36. Chubaty's M. Die Mittelmachte Und Die Ukraine 1918, by Hans Beyer, Muenchen, Isar Verlag, 1956 // The Ukrainian Quarterly. – 1956. – Vol. 12. No. 4. – P. 372–373. 37. Chubaty's M. The Coming Defeat of Communism, by James Burnham. John Day & co., New York, pp. 278 // The Ukrainian Quarterly. – 1950. – Vol. 6. No. 1. – P. 77–79. 38. Chubaty's M. Containment or liberation? An inquiry into the aims of United States Foreign Policy by James Burnham. Neq York, The John Day Co., 1953 // The Ukrainian Quarterly. – 1953. – Vol. 9. No. 1. – P. 80–82.

Nataliya Hryhoruk

MYKOLA CHUBATYI'S PUBLICISTIC ACTIVITIES

Mykola Chubaty's publicistic heritage is investigated in the article.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

РЕФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СИСТЕМИ "ПРОСВІТИ" У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розкрито особливості реформування бібліотечної системи "Просвіти", проаналізовано вдосконалення й модернізацію бібліотечної сфери у міжвоєнний період.

Функціонування бібліотечної системи посідало важливе місце у діяльності "Просвіти", вважалася самостійною ділянкою культурно-просвітньої праці товариства. Особливість функціонування бібліотечної сфери пов'язувалася з її постійною модернізацією й вдосконаленням, співпрацею бібліотечної комісії Головного відділу з аналогічними структурами НТШ, УНІ та іншими щодо систематичного поповнення фондів, обміну й передплати видань. Основний напрямок бібліотечної сфери спрямовувався на організацію при філіях, читальнях, господарських кооперативах, гуртках "Рідної школи", "Сокола", "Січі", "Лугу" бібліотек й поповнення ними фондів книгами, що видавалися на той час у Західній Україні.

Реформування вимагали не лише бібліотека "Просвіти", але й уся бібліотечна система в цілому, тому проблема реформування бібліотек у Польщі обговорювалася на найвищому державному рівні. Міністерство віросповідань і загальної освіти ухвалило рішення реєструвати упродовж грудня 1929 р. – січня 1930 р. усі бібліотеки в державі [1, арк. 10]. Окреслена проблема стосувалася передусім польських бібліотек, вона практично не торкнулася бібліотечної справи у цілому. На той час польські бібліотеки складали 73,7% від усіх освітніх бібліотек у державі (77,5%), українські – 14,4% (4,3%), єврейські – 8,8% (14%), німецькі – 1,5% (2,7%). На одну польську бібліотеку припадало у середньому 759,95 книжок, українську – 218,58, єврейську – 1017,12, німецьку – 1239,7 [2, с. 139–141].

16 травня 1932 р. Головний відділ звертався до відділів філій з тим, аби вони організували місцеві, районні і комітети допомоги "Просвіти", що мали негайно розпочати свою діяльність. Інструктивні матеріали щодо проведення даної акції подавалися у рефераті К. Коберського [3, арк. 14–15]. Згідно з планом розбудови "Просвіти", передбачалося активне поширення літератури й організація як приватних, так і читальняних бібліотек. Засобами служили пропагандистсько-агітаційні заклики у пресі, на афішах та оголошеннях, прочитання рефератів під час проведення відповідних нарад і засідань [4, арк. 15].

Акцією керував комітет допомоги "Просвіти" й "мужі довір'я" у районах філій. Особливість акції полягала у тому, щоб охопити заходами Західну Україну. Зокрема, заклик "Одна родина – одна книжка!" ґрунтувався на тому, щоб сприяти поширенню "Історії України" І. Крип'якевича вартістю 1,80 злотих (далі – зл.) [4, арк. 5]. Успіх акції залежав від інтенсивності праці місцевих комітетів допомоги. Проведення акції допомоги "Просвіти" "Одна книжка – одна поміч!" мало не меті збір замовлень на купівлю літератури, надсилання їх до книгарні товариства. На замовлення до 100 зл. не вимагався вексель, замовлення книг у кредит від 50 зл. оплачувалося упродовж трьох – дев'яти місяців [4, арк. 21]. На 30 червня 1925 р. 2036 читалень нараховували 1000 бібліотек з 87340 книжками, тобто порівняно з 1924 р. кількість бібліотек зросла на 229 [5, арк. 8]. Завдання товариства полягало у тому, щоб утворювати бібліотеки у сільській місцевості, бо вони були б корисними не лише для тих, хто вже навчився читати, але й для неписьменних [6, с. 8].

Для активного впровадження у життя планів бібліотечної комісії при Головному відділі організувалися бібліотечні курси. Зокрема, в "Інструкції в справі організації й ведення бібліотечарських курсів для читальняних бібліотекарів" від 8 жовтня 1937 р. зазначалося на потребі

проведення пропагандистської кампанії у читальнях і філіях для зацікавлення курсами не лише читальняних бібліотекарів, але й гуртки "Рідної школи", "Луги", "Соколи", "Сільського господаря", Союз українок та інші установи [7, арк. 3–4].

20 жовтня 1931 р. філія "Просвіти" у Львові проводила курс для бібліотекознавців за участю понад 30 слухачів, на якому викладали І. Свенціцький, Н. Дорошенко, В. Радзикович, О. Терлецький. Окрім занять, слухачі мали змогу двічі відвідати Національний музей НТШ, друкарню "Діла" [8, с. 96]. 25 червня 1935 р. Головний відділ підготував "Інструкцію в справі організації й ведення бібліотекарських курсів для читальняних бібліотекарів", в якій подавався перелік обов'язкових предметів для читання на курсах: бібліотекознавство і практичні вправи (14 год.), твори українських письменників, їхнє значення і літературні твори у бібліотеці (2 год.), історія (2 год.), діловодство (2 год.), виразне читання (1 год.) [9, арк. 3–4]. 17–18 травня 1934 р. провадила бібліотекарський курс Н. Дорошенко з програмою бібліотечної техніки, історії української книжки, закону про товариства, гігієни читальні [10, арк. 13].

Згідно з планом провадження бібліотекарських курсів упродовж 1937 – 1938 рр. їх було проведено 27 [11, арк. 5]. Упродовж 1936–1938 рр. відбулося 43 курси (організатор Н. Дорошенко-Савченкова), якими охопили 52,4% усіх філій "Просвіти", 24,2% читалень, 1223 слухачів із яких закінчили 1142 особи (109 жінок, 9,5%), тобто 93,4% від загальної кількості. Філія у Миколаєві організувала курс власними силами [12, с. 60].

Обіжник до всіх філій і читалень товариства "Просвіта" у Львові від 19 червня 1930 р. [13, арк. 1–4] зобов'язував філії організувати книгарні-складниці, бібліотеку для обслуговування читачів з відділами: підручної бібліотеки для освітніх працівників, мандрівної і дитячої, часописів просвітньо-економічного і сільськогосподарського змісту, передусім "Життя й знання", "Народна Просвіта", "Бібліотечний порадник", "Аматорський театр", "Сільський господар", "Світ дитини", "Ми молоді", створення у сільських місцевостях однієї великої бібліотеки при читальні, до якої б увійшли бібліотеки "Рідної школи", спортивно-руханкових товариства, кооперативів, якою б керувала спільна бібліотечна рада, секція читальні [13, арк. 2, 4]. Зважаючи на те, що сільське населення не мало можливості утримувати окремі бібліотеки, їхнє об'єднання давало б змогу утворити велику бібліотеку, яку гідно оцінила б суспільність [13, арк. 64]. Для ознайомлення громадськості з планами Головного відділу філії провадили повітові і районні конференції [13, арк. 4].

К. Малицька писала про недостатню кількість історичних оповідань, особливо для молоді й дівчата, бо в українській літературі їх було замало. Вона називала лише дві книжки для юнацтва – "Син України" (3 ч.) (Київ-Кам'янець-Подільський-Відень, 1919 р., 223 с.), роман для молоді з ілюстраціями В. Короліва-Старого "Хмелик" (Прага, 1920 р., 420 с.) [14, с. 97]. Н. Дорошенко-Савченкова подавала історичні оповідання Б. Грінченка, твори А. Чайковського "На уходах", "За сестрою", "Богданко", О. Маковея "Ярошенко" [15, с. 141–142]. Насправді ж можна назвати твори співробітника "Світу дитини" А. Лотоцького, книжка якого "Історичні оповідання" містила сім окремих оповідань для дітей та молоді: "На світанку", "Руслан і Либідь", "Три побратими", "Вільгельм Тель", "Ведмедівська попівна", "Було колись на Україні", "Смертне зілля", І. Франка "Захар Беркут", М. Грушевського "Про старі часи на Україні, коротка історія України", В. Бірчака "Володар Ростиславич", Ф. Коковського "Слідами забутих предків", "За Україну", "Наші соколята", М. Погідного "Казка про гордого боярина", Ю. Шкрумеляка "Цікаві оповідання", Д. Дорошенка "По рідному краю", М. Середи "Петрусь Шкода", А. Курдидика "Маленькі борці" [16, с. 60–62; 17, с. 86].

Н. Дорошенко висувала відповідні вимоги до комплектування бібліотек, які ґрунтувалися на тому, аби бібліотека поширювала й поглиблювала загальну освіту читачів, передусім постійно поповнюючи свої фонди творами українських письменників, науково-популярною літературою, враховувала інтереси читачів – малописьменних, дітей, молоді, інтелігентів [18, с. 461]. С. Сірополко, говорячи про комплектування бібліотек, визначав загальні засади й принципи комплектування. Перший принцип передбачав те, що кожна бібліотеку зобов'язували поширювати у читачів потребу загальної освіти й задовольняти її, тобто зробити з читача освічену людину. Другий принцип – відсутність у громадській бібліотеці будь-якої політичної, національної та релігійної тенденційної літератури. Третій принцип – бібліотека повинна мати книжки тих національностей, які вона обслуговувала. Четвертий принцип – не варто перевантажувати бібліотеку брошурною літературою [19, с. 45–47].

Читальні передусім мали поповнювати свої бібліотеки книжками, виданими "Просвітою", "Червоною калиною", "Доброю книжкою", "Весною в Чернівцях", "Окою" і "Рястом" (Коломия), рекомендувалося купувати книжки у "Сільського господаря", РСУК і з Великої України [20, арк. 22 зв]. За рахунок розширення мережі поповнення читальняних бібліотек літературою, так само й розширилася схема її комплектування. Твори українських письменників мали складати 45%, історичні – 15%, природознавчі – 15%, з сільського господарства – 8%, медицини й гігієни – 2%, релігійні – 5%, з економіки і права – 5%, дитячі – 5% [20, арк. 22 зв]. Твори зарубіжних авторів українською мовою складали 43 книги, наукова література – 15 (пізніше 41 книгу), оповідання про УСР – 33. Також туди входили такі твори, як "Оповідання про звірів", "Вік нашої землі" та інші, що тематично не пов'язані з УСР [20, арк. 23 – 24 зв, 25–25 зв]. Список книжок товариства, необхідних для поповнення читальняних бібліотек, нараховував 76 назв [20, арк. 19–22 зв].

Бібліотечною комісією визначалися книжки, що підлягали масовому поширенню, із них дев'ять оповідань вартістю від 0,50 зл. до 1 зл. (твори Марка Вовчка, Б. Лепкого, С. Руданського, Ю. Федьковича, А. Чайковського та інших авторів), твори з історії й історії літератури (12 назв) вартістю від 0,30 зл. до 1 зл. (І. Брика, І. Крип'якевича, В. Сімовича, О. Терлецького та інших), науково-популярні (9 авторів) вартістю від 0,30 зл. до 1,80 зл., інші книжки (9 авторів) вартістю від 1,70 зл. до 7 зл. (Б. Лепкого, О. Терлецького А. Чайковського, І. Крип'якевича та інших) [20, арк. 46–46 зв]. В. Сімович і Н. Дорошенко підготували список книжок, які могли придбати шкільні бібліотеки. До нього було внесено місячні видання на 1934 р. (10 творів), на 1935 р. (10 творів), кварталні книжки на 1934 р. (4 книги), на 1935 р. (4 книги) [20, арк. 47].

Із розширенням діяльності бібліотечної комісії книжкові фонди й каталоги літератури "Просвіти" суттєво збільшилися. Серед українських бібліотек Західної України поряд із бібліотекою НТШ вона посідала чільне місце. За нашими підрахунками, у книгарні товариства досить широко було представлено літературу з історії України (71 книжка, 13 програм партій), населення й території України (8 книг), Галичини (70 книг), Буковини, Закарпаття, Кубані, північно-західної України (31 книжка), української народної справи (17 книг), взаємовідносин між Україною і Росією (22 книги), Україною й Польщею (4 книги), історії українського права, державного, виборчого, римського, міжнародного (16 книг), державного устрою (радянська влада), установчих зборів, державного ладу, текстів конституцій (29 книг), статистики, фінансів, соціології (30 книг), економіки України (33 книги), літератури (10 книг), мистецтва (6 книг) (підраховано автором) [21, арк. 1–15]. З питань матеріалістичного розуміння історії, окремих проблем соціалізму, марксизму, історії соціалізму, комунізму, анархізму, робітничої справи (80 книг), споживчої кооперації, історії кооперації в Україні (44 книги), аграрної справи (43 книги) (підраховано автором) [21, арк. 15–22].

І. Калинович просвітянську бібліографію групував на п'ять розділів, до якої відносив твори українських авторів (30 видань), що містили оповідання, поезію, театральні твори, дитячу літературу (18 видань), народне господарство (11 видань), довідкові видання (3 видання). Найбільш об'ємною була наукова література (34 видання). До її складу зараховували історію України, всесвітню історію, українську літературу й мову, географію, природознавство, народну освіту, філософію, мистецтво, релігію й церковні відносини [22, с. 16–26; 23, с. 47–51]. На 1938 р. книжки у невеликих читальняних бібліотеках класифікувалися на п'ять груп: твори українських письменників, наукова, фахово-практична і дитяча література, журнали, часописи, календарі [24, с. 28].

Насправді ситуація у бібліотечній сфері була складною, повною мірою не задовольняла потреби українського читача. У бібліотечних фондах окремих читалень не було навіть "Кобзаря" Т. Шевченка, не кажучи про твори І. Франка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка та інших авторів [25, с. 1]. Така катастрофічна ситуація не була типовою для усіх читальняних бібліотек. Зокрема, на 47 читалень "Просвіти" у Теребовлянському повіті було 7300 усіх книжок, із яких опрацьованих 50%, інші – зброшуровані. Найбільшу бібліотеку мала читальня у Кобиловолоках, що складалася з 746 примірників, закуплених за рахунок коштів, надісланих із США. Відділи дитячої літератури діяли при читальняних бібліотеках у Слобідці, Струсові, Дарахові, Теребовлі, Будзанові, Янові [26, с. 335–336]. Враховуючи складність ситуації з виплатою отриманих у кредит книжок, "Просвіта" видала обіжник від 10 червня 1926 р., в якому обмежила можливість їх отримання на виплат [27, арк. 1]. Фінансові зобов'язання філій за

отримані у кредит книжки складала 79 тис. зл. Зокрема, філії у Тереховлі – 401,01 зл. [28, арк. 20]. Зазвичай, за отриману літературу читальні виплачували один долар щомісячно або три – щоквартально [1, арк. 11]. З 1933 р. вартість бібліотек виплачували упродовж місяця, кварталу, півроку [29, арк. 7]. Для читальняних бібліотек Волині Головний відділ ще з 1926 р. надавав на виплату комплекти бібліотек вартістю 40 – 65 дол. США на три-п'ять місяців [30, арк. 1]. Одночасно із замовленням читальні надсилали один долар як першу виплату суми. Книжки залишалися власністю Головного відділу аж до виплати їхньої вартості. Читальням, що вчасно сплачували вартість отриманих книжок, Головний відділ на п'яту частину вартості знижував суму плати. Наприклад, вартість бібліотеки Ч. I складала 62 дол. США, Ч. II – 46 дол. США, Ч. III – 30 дол. США [1, арк. 11].

Питання розвитку бібліотек обговорювалося на крайовій освітній конференції 14 лютого 1931 р. Згідно з її рішеннями Головний відділ зобов'язував філії провести акцію залучення читальняних бібліотек до замовлення у своїх філіях бібліотек хоча б на 50 зл. [31, арк. 2]. Передбачалося, що перевірка стану читальняних бібліотек, запровадження єдиного діловодства, організації книгарень-складниць, поширення індивідуальних бібліотек серед інтелігенції і заможних селян, відновлення членів-передплатників, а разом із тим і видання популярних членських книжечок сприятиме активізації бібліотечної справи [32, арк. 2]. Якщо читальні виплачували належні за книги суми, то отримували на 10% зниження вартості на замовлення від 10 до 30 дол. США, 15% – на замовлення від 40 до 70 дол. США, 20% – на замовлення від 80 до 150 дол. США, 25% – від 200 дол. США [33, арк. 22]. У 1931 р. "Просвіта" продала книжок на суму 5428 зл. у 1932 р. – на 9394 зл. [18, с. 461].

О. Павлів, громадсько-політичний діяч, журналіст зауважував, що кожна філія повинна забезпечувати читальні повіту книжками, щоб вони не зверталися за ними до Головного відділу, сформувати такі комплекти книжок для читальень: 200 бібліотек по 200 книжок вартістю 520 зл., 200 бібліотек по 140 книжок – 390 зл., 300 бібліотек по 100 книжок – 220 зл., 150 бібліотек по 77 книжок – 100 зл. Усього 850 бібліотек на суму 263 тис. зл. Читальні мали б змогу виплачувати їхню вартість частинами упродовж 5 – 6 років [18, с. 462]. Головний відділ ставив перед філіями завдання збільшити кількість книжок у бібліотеках щонайменше до 1000 томів, читальень – до 200 томів [34, арк. 2]. Наприклад, 22 читальні Ярославського повіту на 1937 р. нараховували 4823 книжки, із них жодна не мала у бібліотеці навіть 500 томів [35, арк. 4 зв].

Зі зростанням кількості книжок у читальняних бібліотеках збільшилася передплата на часописи. Читальні передплачували 6440 часописів. Упродовж одного року на передплату виділяли 54374,84 зл. [36, с. 2]. На 1929 р. з 86 філій і 2934 читальень передплатниками "Життя й знання" були лише 14% [1, арк. 1] із них, далеко не краща ситуація була з передплатою "Народної Просвіти" і "Аматорського театру". Навіть не всі філії були передплатниками "Життя й знання", про що свідчила крайова просвітянська нарада у Львові [37, арк. 3, 17; 1, арк. 1]. Більшість передплатників "Життя й знання" вносили плату за часопис післяплатою. 24 січня 1928 р. читальня у Берестечку зверталася до редакції часопису з проханням надіслати його другу частину, після чого вона надішле кошти [4, арк. 1 зв]. Читальня "Просвіти" у Острові Тернопільського повіту повідомляла редакцію з приводу неотримання другої й третьої частини часопису за 1925 р. [38, арк. 1–2]. "Просвіта" надсилала установам літературу економічного змісту. 8 квітня 1927 р. кооператив "Українська каса" у Заліщиках просив надіслати книжки економічного змісту, що були б корисними для бібліотеки кредитної установи [39, арк. 1–2].

Забезпечити усі читальні й філії без винятку необхідною літературою "Просвіта" не мала змоги. Власне, так питання і не ставилося. Для того, щоб кожна читальня мала змогу придбати літературу, Головний відділ оголошував березень місяцем дешевої книжки, вартість книг на цей час знижувалася на 25 – 60%. Зокрема, повісті, оповідання й поезія (157 назв) вартістю 0,50 – 75,50 зл. знижувалася до 0,30 – 62 зл.; драматичні твори (309 назв) вартістю 0,75 – 10 зл. – до 0,55 – 7 зл.; література з медицини, спорту й гігієни (6 назв) вартістю 0,50 – 2,50 зл. – до 0,20 – 1,50 зл.; книги з природничих наук, математики, географії й сільського господарства (24 назви) вартістю 0,45 – 3,60 зл. – до 0,35 – 2,70 зл.; література з історії, історії літератури й мовознавства (31 назва) вартістю 0,20 – 22,50 зл. – до 0,10 – 18 зл.; правознавство, публіцистика, спомини (17 назв) вартістю 0,40 – 10,80 зл. – до 0,30 – 8 зл. [40, с. 192]. Окрім "Просвіти", зниження вартості літератури на 25–60% у місяці березні пропонувала й книгарня НТШ.

За нашими підрахунками, у каталозі книжок за зниженими цінами книгарня "Просвіти" нараховувала 87 назв повістей і оповідань, 34 – поетичних творів, 45 – драматичних, 92 – з історії та історії літератури, 28 – з суспільних наук, 22 – з природничих, лікарських і сільськогосподарських предметів, 26 – із виховання й просвітньої діяльності, 91 – дитячі твори, ноти, співаники тощо [41, с. 3–23]. На 1932 р. книгарня "Просвіти" нараховувала 198 назв драматичних творів, 34 п'єси для дитячого театру, 11 – для молодіжного театру, 5 підручників для режисерів, 8 партитур опер і оперет (підраховано автором) [42, с. 4–23]. На 30 червня 1930 р. бібліотека "Просвіти" разом з мандрівними комплектами становила 8293 книжки, із них абонемент – 5732 примірники, відділ часописів – 81, відділ видань – 758, мандрівні комплекти – 2561 [43, с. 37].

Звіт ревізійної комісії свідчив, що книгарня мала прибутки за 1931 р. 186 зл., за 1932 р. – 933 зл. На це передусім вплинув той факт, що вона отримувала літературу зі зниженням її вартості на 50–60%. З видань "Просвіти" книгарня реалізувала лише 50% книжок за готівку, література інших видавництв продавалася у кредит, що й стало основною причиною заборгованості, яка зросла на 27618 зл. [44, арк. 118]. На 30 червня 1933 р. книгарні становили 112558 зл. Від 1 липня 1933 р. до 31 березня 1934 р. філії і читальні отримали літературу у кредит на суму 131545 зл. з них у березні 1933 р. виплачено 18715 зл., у березні 1934 р. – 5000. Усього – 23715 зл. Загальна сума боргу складала 220 тис. зл. [45, арк. 3].

Таким чином, реформування бібліотечної сфери пов'язувалася з її постійною модернізацією й вдосконаленням, співпрацею бібліотечної комісії Головного відділу з аналогічними структурами НТШ, УНІ та іншими українськими структурами щодо систематичного поповнення фондів, обміну й передплати видань. Заборгованість просвітніх осередків за отриману літературу гальмував процес реформування бібліотечної системи.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 10. 2. Б. Ч. Відки взяти грошей на ведення бібліотеки? // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 6–7. – С. 139–141. 3. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 14–15. 4. Там само. – Спр. 190. – Арк. 1 зв, 5, 15, 21. 5. Вказівки Львівського товариства "Просвіта" про порядок проведення культурно-просвітньої роботи читальні "Просвіти" на території Львівського повіту. – ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 8. 6. Д. О. "Просвіта" на селі. – Кремінець, без року. – 14 с. 7. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 3–4. 8. Курси бібліотекознавства і режисерів // Життя і знання. – 1931. – Ч. 3 (51). – С. 96. 9. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 3–4. 10. Там само. – Спр. 1003 с. – Арк. 13. 11. Там само. – Спр. 6392. – Арк. 5. 12. Бібліотечарські курси // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1939. – Ч. 1 – 3 (34–36). – С. 60. 13. Обіжник Головної управи філіалам та читальням по питанню організації бібліотечної справи. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 1–4, 64. 14. Малицька К. Книжка в дівочому світі. Книжки, які повинні знайтися в кожній українській хаті // Бібліотечний порадник. – 1925. – Ч. 4. – С. 97. 15. Дорошенко-Савченкова Н. Що молоді читати (історичні оповідання й повісті) // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 6–7. – С. 141–142. 16. Вільшанський З. Що "Молодій Просвіті" читати? // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 3. – С. 60–62. 17. М. Д. Що "Молодій Просвіті" читати? // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 4 – 5. – С. 86. 18. Вісті з "Просвіти". Краєва освітня анкета // Життя і знання. – 1932. – Ч. 15 (63). – С. 461–462. 19. Сірополко С. Комплектування бібліотек. Загальні засади комплектування // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 5 – 6 (подвійне). – С. 45 – 47. 20. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6410. – Арк. 19 – 22 зв, 23 – 24 зв, 25 – 25 зв, 46 – 46 зв, 47. 21. ЦДІАУ у Львові. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6451. – Арк. 1–25. 22. Українська Просвітянська бібліографія (Зібрав і уложив Іван Калинович) // Бібліотечний Порадник. – 1926. – Ч. 1. – С. 16–26. 23. Українська Просвітянська бібліографія (Зібрав і уложив Іван Калинович) // Бібліотечний Порадник. – 1926. – Ч. 2. – С. 47–51. 24. Левицький В. Порадник для бібліотечарів. Підручна освітня бібліотека. – Львів, 1938. – 127 с. 25. Галушинсь-

кий М. Ще про громадські бібліотеки // Діло. – 1930. – 24 січня. 26. Бібліотечна справа в Тереховельщині // Життя і знання. – 1933. – Ч. 11 (74). – С. 335–336. 27. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 1. 28. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 20. 29. Там само. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 7. 30. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 1. 31. Там само. – Спр. 190. – Арк. 2. 32. Там само. – Спр. 81. – Арк. 2. 33. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 22. 34. Повідомлення філіалу товариства "Просвіта" в м. Тереховлі про проведення загальних зборів. – ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1–4. 35. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 836. – Арк. 4 зв. 36. Бібліотеки // Народна справа. – 1936. – Ч. 52 (432). – С. 2. 37. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 3, 17. 38. Там само. – Спр. 4197. – Арк. 1 – 2. 39. Листівка кооперативи "Українська каса" в м. Заліщики з проханням надіслати книжки, в тому числі про вчення К. Маркса, Ф. Енгельса. – Там само. – Спр. 6540. – Арк. 1–2. 40. Місяць дешевої книжки // Життя і знання. – 1932. – Ч. 6 (54). – С. 192. 41. Каталог книжок по знижених цінах. Ціни важні від 10-ого листопада 1932 р. – Львів, 1932. – 24 с. 42. Каталог драматичних творів. – Львів, 1932. – 24 с. 43. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" за час від 1-го січня 1929 до 30-го червня 1930. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1928 р. до 30. VI. 1930 р.). – Львів, 1931. – 103 с. 44. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 118. 45. Там само. – Спр. 22. – Арк. 3.

Ivan Zulyak

PARTICULARITIES LIBRARY SYSTEM "PROSVITY" IN THE WITHIN-WAR PERIOD

In article reveal particularities library system "Prosvita", is analysed improvement and modernization of the library sphere in the within-war period.

УДК 94 (477)

Валентин Мазурок

"ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ" 1939 Р. У ДОЛІ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ

У статті на основі архівних даних, документів, спогадів очевидців проаналізовано суть радянзації Волині у 1939–1941 рр.

Доля Західної України була вирішна 23 серпня 1939 року укладенням "Пакту Ріббентропа – Молотова", та його таємними додатками. Підготовка документів здійснювалася цілком таємно, про їх існування не здогадувалися значна частина членів ЦК ВКП(б), Верховної Ради і Уряду СРСР [16, с. 27–28].

Перехід радянсько – польського кордону у вересня 1939 р. був несподіванкою і для радянської військової розвідки. Про що засвідчує генерал – майор В. Нікольський, який стверджує, що "найцінніші агенти в результаті стрімкого просування Червоної армії на Захід опинилися у власному глибокому тилу" [10, с. 39].

У офіційних засобах масової інформації повідомлялося, що "радянський уряд не може байдуже ставитись, як єдинокровні брати українці і білоруси, які мешкають на території Польщі, кинуті на напризволяще, залишилися беззахисними. З огляду на таку обстановку радянське керівництво віддало розпорядження головному командуванню Червоної армії віддати наказ

військам перетнути кордон і взяти під захист життя та майно населення Західної України та Західної Білорусії" [12].

Однак з точки зору міжнародного права це була відверта агресія, що порушувала низку міжнародних домовленостей, а саме: мирна угода між Польщею і СРСР в Ризі від 18 березня 1921р., угоди про ненапад від 25 липня 1932 р., що 5 травня 1934 р., була продовжена до 31 грудня 1945 р., спільне комюніке урядів Польщі й Радянського Союзу, опубліковане в Москві 26 листопада 1938 р., в якому підтверджено, що основою мирних відносин між обома країнами є угоди про ненапад 1932 р.

Як і в 1930-ті роки, так і сьогодні ці події викликають дискусії серед науковців, політичних сил, громадськості. Одні стверджують, що "Пакт Ріббентропа-Молотова" призупинив на певний термін початок агресії Німеччини проти СРСР. Зрозуміло, теза про відтягування війни цілком можлива, її не слід однозначно відкидати. Можна погодитися, що тимчасово було припинено просування гітлерівських військ на Схід, західноукраїнські землі приєднали до Великої України, відбулася швидка деполонізація регіону, що, безумовно, мало позитивне значення для Західної України.

Однак не бачити негативних наслідків згаданих угод було б необ'єктивно. У незалежній Україні маємо змогу простежити, як саме готували події 17 вересня 1939 р. і радянізацію регіону. 8 вересня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ № 001064 під назвою "Про оперативні заходи у зв'язку із здійсненням загальних навчальних зборів", де було передбачено створити дев'ять оперативно-чекістських груп: п'ять у Київському особливому військовому окрузі (по 50–70 осіб у кожній) і чотири у Білоруському особливому військовому окрузі (по 40–55 осіб у кожній). Наказ зобов'язував заступника наркома внутрішніх справ І. Масленникова виділити з військ Київського та Білоруського прикордонних округів у розпорядження оперативно-чекістських груп для виконання спеціальних завдань по одному батальйону чисельністю у 300 осіб кожний. Інший заступник НКВС – С. Круглов забезпечував резерв з територіальних силових структур чисельністю 300 осіб [18, с. 11]. 15 вересня 1939 р. з Москви до Києва надійшла таємна директива, у якій було зазначено, що у ході просування на Захід Червоної армії опергрупи на місцях створюють апарат НКВС, шляхом виділення з складу основної групи певної кількості чекістів, залежно від стратегічної важливості даного населеного пункту. Першочергово спецпідрозділам наказувалося на зайнятій території взяти під контроль: телеграф, телефон, радіостанції, радіоузли, банки, типографії, редакції газет. Захопити всі державні архіви, в першу чергу жандармерії, філіалів 2-го відділу генштабу (експозитури, пляцувок – органів розвідки). Давалося розпорядження арештувати і оголосити заручниками привілейовані класи, та взяти під варту найбільш реакційних представників старих державних адміністрацій, керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони, воєводів та їх найближче оточення, а також керівників "контрреволюційних" партій. Силовим підрозділам наказувалося захопити тюрми, "перефільтрувати" весь склад в'язнів. Усіх арештованих за революційну та іншу антидержавну діяльність проти старого режиму звільнити, використовуючи при цьому заходи вербування агентів із метою проведення ними політичної роботи серед місцевого населення в підтримку нової влади. Над усіма іншими бранцями, які на думку сталінського режиму мали відношення до контрреволюційних організацій продовжувати слідство з метою їх остаточних ліквідацій. Розпочати створення широкої агентурно – інформаторської мережі таємних співробітників, яких в першу чергу засилати в місцевий державний апарат, контрреволюційні буржуазно – націоналістичні кола, політичні партії. Прийняти міри по виявленню та знешкодженню агентури старого режиму шляхом аналізу захоплених архівів. Опергрупам НКВС зайняти відповідні приміщення, створити в них внутрішні тюрми, забезпечивши їх відповідною охороною та персоналом і розпочати виконання поставлених завдань. Прийняти активну участь в організації тимчасового керівництва робочою гвардією і селянськими комітетами, звернувши при цьому увагу на попередження проникнення в їх склад із контрреволюційних провокаторів [18, с. 12].

Отже, сталінський режим ґрунтовно готовився до вступу в західноукраїнські землі, планував за короткий термін утвердити у регіоні диктатуру пролетаріату.

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, а 17 вересня Червона армія перетнула радянсько-польський кордон. Вступ радянських збройних сил декларували необхідністю визволення українського народу з-під польського ярма. Саме на цій підставі західноукраїнські

землі приєднали до УРСР та СРСР. Згідно з договором і таємними протоколами, новий кордон між Німеччиною і СРСР пройшов по так званій "лінії Керзона". Німеччині віддали етнічні українські землі: Холмщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину [8, с. 528–531].

Під час чисельних мітингів українці скаржилися на утиски, яких вони зазнавали з боку поляків. Тому радянська влада намагалася надати своїм соціально-політичним перетворенням проукраїнського характеру [5, арк. 10].

У перші тижні після того, як Червона армія зайняла Західну Україну, значна частина місцевого українського населення співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використовувати її для усунення поляків із усіх сфер суспільно-політичного життя. Цьому значною мірою сприяла і нова влада. Зокрема, було ухвалено декларацію про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких та інших великих землеволодінь. Лише у Волинській області конфісковано 243054 га поміщицьких, 24437 га церковних, 25399 га землеволодінь польських осадників. Усього в області націоналізовано 379 тисяч га землі [4, арк. 10]. Радянська влада провела обмін 10 польських злотих на один радянський карбованець, при цьому кожен громадянин мав право обміняти не більше 200 злотих [15, с. 43]. Такі обмінні заходи привели до зубожіння значної маси місцевих жителів.

Організатором усіх "соціалістичних" перетворень у Західній Україні була ВКП(б), яка намагалася будь-якими методами захопити панівне становище. Важливим завданням для Кремля в перші місяці після возз'єднання стала організація діяльності партійних і радянських органів на місцях. 10 грудня 1939 р. Політбюро розглянуло це питання й запропонувало обкомам партії західного регіону протягом трьох днів подати на затвердження у ЦК КП(б)У склад бюро повітових партійних комітетів і бюро міських парткомів обласних центрів, а до 25 грудня викласти пропозиції щодо реорганізації повітів у райони [17, арк. 34–38].

У краї під контролем сталінського режиму 24 березня відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, під час яких 16 комуністів і безпартійних у Волинській області обрали депутатами. До виборчого процесу було допущено 670013 осіб, з'явилася – 66613, або – 99,5% від допущених до цього громадян. За узгоджених із радянською владою депутатів проголосувало 98,5% місцевих жителів, проти – 1%, або 9302 особи. До організації і проведення виборчої компанії було залучено 24 тисячі громадян, із них довірених осіб – 1695 [4, арк. 25]. За аналогічним принципом відбулися вибори і в інших областях Волині.

Радянська влада подбала про поліпшення розвитку освіти в регіоні, особливо у сільській місцевості. У Волинській області на першу половину 1940 р. діяли 1193 школи, з них початкових – 907, неповних середніх і середніх – 286, у яких навчалися 175940 учнів. За короткий термін було побудовано 142 нові школи, що дало змогу додатково залучити до навчання 44070 дітей. Українською мовою в області навчали дітей у 907 школах, польською – в 145, російською – 7, чеською – 8, єврейською мовою – у 33. Навчальний процес забезпечували 3679 вчителів, однак кваліфікованих педагогічних працівників у краї катастрофічно не вистачало. Для виправлення цього становища у Волинській області організували дві педагогічні школи, педінститут, а також курси підвищення кваліфікації вчителів, де педагогічну майстерність удосконалювали 900 осіб. На розвиток освіти в області у 1940 р. виділили 56500000 карбованців асигнувань, а на будівництво нових шкіл – 2400000, відкриття дошкільних навчальних закладів – 575 000 карбованців.

Із метою ліквідації неписьменності організували 10 вечірніх і дорослих шкіл, в яких навчалися 1518 осіб. Також в області відкрили 599 клубів. Поліпшилося медичне обслуговування жителів краю. У 1940 р. медичну допомогу місцевим жителям на Волині надавали 260 лікарів, 425 працівників середнього медичного персоналу, планували відкрити 142 медичних пункти [4, арк. 20–21]. На Рівненщині діяли 20 міських лікарень на 1140 лікарняних ліжок, сільських лікарень – 22 на 378 ліжок, 3 міських пологових будинків на 100 ліжок, 6 сільських пологових будинків, що одночасно могли прийняти 58 майбутніх мам, 7 поліклінік і амбулаторій на 240 ліжок, 4 сільських дитячих садків, які відвідувало понад 100 дітей. Медичних фахівців готувала фельшерсько-акушерська школа, в якій навчалися 120 учнів. У області організовано 11 молочних кухонь, 28 жіночих та дитячих консультацій [5, арк. 20–26].

Радянська влада поступово інтегрувала націоналізовану місцеву промисловість у загальносоюзний комплекс. У 1940 р. центральні органи влади збав'язали керівництво Волинської області заготовити 500 тис. м³ деревини. На території області були розміщені 16 деревообро-

бних підприємств, із них 4 з різних причин не працювали. Капіталовкладення радянського уряду в розвиток деревообробної промисловості становили у 1940 р. 195 тисяч карбованців. Націоналізовані цегельні підприємства згідно з доведеним планом зобов'язувалися виробити 30 мільйонів штук цегли, крейдиані кар'єри – добути 15 тисяч тонн крейди.

Виробляли продукцію 4 пивзаводи, металообробні, столярні майстерні. Капіталовкладення держави у місцеву промисловість становили 243 тисячі карбованців. У краї створили 70 артілей, в яких працювали 2375 робітників. На торфорозробки в області уряд виділив 652 тисячі карбованців [4, арк. 17–18].

У першій половині 1940 р. на Волині розпочалася колективізація. Більшість місцевих сільських жителів не приваблювали колгоспи, так як в регіоні була звичаєна хутірська система ведення домашнього господарства. Тому ініціаторами та втілювачами колективізації стали насамперед люмпенізовані елементи й ентузіасти і прихильники радянського методу господарювання в сільському господарстві. Однак, діючи силовими методами та спираючись на незначну частину місцевого населення, влада створила у Волинській області 27 колгоспів і 18 МТС. На полях працювали 100 тракторів, обробляли ґрунт 36 луцильниками, 90 культиваторами, використовували 72 сівалки. Також працювало 59 агрономів, 21 зоотехніки, 34 землевпорядники, 21 ветеринарний лікар [4, арк. 10]. Силкові методи колективізації викликали спротив місцевого населення. На 24 квітня 1940 р. з 207 тисяч гектарів орної землі у Волинській області засіяли тільки 36 тисяч, зменшилося поголів'я коней, великої рогатої худоби [4, арк. 13].

У краї сталінський режим розпочав репресії та депортації щодо місцевих жителів. У листопаді 1939 р. в м. Рівному заарештували всіх польських поліцаїв та їх дружин, дещо згодом – приблизно 130 поляків, які за Польщі працювали на державній службі. На початку 1940 р. в регіоні заарештували у кожному селі 10–20 селянських родин, залежно від величини села, звинувативши їх як "куркулів" або приналежних до членства у "Просвіті" [14, с. 83–84]. У м. Ланівцях Тернопільської області за звинуваченням у націоналістичній діяльності заарештували студентів М. Дацюка, К. Мулярчука, П. Менька [14, с. 83]. Із м. Почаєва забрано і більше не повернулися з льохів НКВС І. Романюк, М. Крутяк, І. Трохимлюк, О. Волошин, М. Мостенчук, П. Шатковський, П. Колісник, І. Данилюк та інші кооператори і національно-культурні діячі. Їх родини виселили у Сибір [7, с. 55–64].

НКВС на Волині створив велику мережу "сексотів", до яких належали місцеві активісти, люмпенізовані та кримінальні елементи, котрі складали і передавали силовим структурам списки свідомих українців. На кінець 1940 р. тюрми Волині були переповнені. По краях, котрі намагалися втекти від арешту, чекісти відкривали прицільний вогонь, у результаті якого більшість людей гинула [13, с. 65].

Каральні органи не зупинялися ні перед чим. Особливо гнітюче враження на віруючих краю справили репресії щодо духовенства, насамперед проти УАПЦ. У нових реаліях життя, що склалися на Волині, Російська Православна Церква не бажала погодитися з фактом проголошення Автокефальної Православної Церкви в Польщі, до юрисдикції якої належали після 1921 р. єпархії Волині, Полісся і Холмщини [9, с. 613]. У 1940 р. – на початку 1941 р., РПЦ розпочала широкомасштабні заходи для підпорядкування собі новоприєднаних до СРСР єпархій західної України та Білорусії. Про це свідчить ряд указів Московської патріархії, надісланих архієпископові Поліському Олександрові (Іноземцеві). Він за пропозицією московського патріаршого місцеблюстителя Сергія (Стропородського) 20 червня 1940 р. мав прибути до Москви для звіту про довірену йому єпархію [9, с. 621]. Однак архієпископ не визнав підпорядкування Московській патріархії і не здійснив візиту, хоча до Москви прибули майже всі єпископи західного регіону країни [1, с. 4–6].

Одночасно рядове духовенство зазнавало репресій із боку радянської влади. У Рівненській в'язниці енкаведисти розстріляли о. Василя Степановича зі с. Пустиня і дяка Бориса Буткевича з Олександрії, звинувативши їх у зв'язках із націоналістичним підпіллям [2]. Найнепокірніших священиків депортували у Сибір. Серед них – протоієреї Ф. Черній, В. Козицький, О. Денисович та інші. Духовенство обкладали непосильними податками, що у 5–8 разів перевищували його прибутки. Так, Почаївська Лавра сплачувала до 50 тисяч карбованців, а рядове духовенство – від 3 до 10 тисяч карбованців щорічно. Великі податки змусили багатьох священиків залишити парафії та перекваліфікуватися на працівників інших професій [9, с. 673]. Усього ж репресовано не менше 53 православних священики краю [3, с. 246].

Науковець Ю. Шаповал стверджує, що протягом 1939–1940-х років за політичними та релігійними ознаками зазнали переслідувань 318 тисяч родин (1173170 осіб) – 10% населення Західної України і Західної Білорусії [18, с. 12].

Репресії, депортації, прибуття на Волинь значної кількості російськомовних державних чиновників, чимало з яких не знали і не бажали вивчати українську мову, ігнорування з їх боку специфіки краю створили поживний ґрунт для поширення націоналістичної ідеології. Після приєднання Волині до УРСР члени ОУН почали пристосовуватися до нових реалій життя, намагалися проникнути в державні та компартійні структури. Водночас здійснювали доволі успішні бойові акції проти нового режиму. Використовуючи зброю, захоплену у вересні 1939 р. в польських військ, вони здійснили у жовтні–листопаді збройні локальні виступи в Кременецькому, Вишнівецькому та інших районах Волині, засвідчуючи тим самим несприйняття радянської форми державності [11, с. 17]. НКВС у оперативних донесеннях доповідало радянському керівництву про форми і методи діяльності націоналістів у краї, програмні засади ОУН, протиріччя, котрі виникли в середині організації, та про назрівання в регіоні "революційної" ситуації, яка може перерости у збройний виступ із початком війни.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що віковичне прагнення населення Західної України до возз'єднання з усім українським народом у вересні–листопаді 1939 р. стало реальністю. Напочатку країни сприйняли заходи нової влади здебільшого позитивно. Українське населення Волині вітало розширення мережі шкіл, ВНЗ, закладів охорони здоров'я, ліквідацію безробіття, введення безкоштовного медичного обслуговування і освіти, інших соціальних заходів. Прихильні настрої в більшості жителів Волині не зникли навіть тоді, коли радянська влада розпочала докорінну трансформацію заснованих на приватній власності економічних структур. Це пояснюється тим, що спершу перетворення в економіці лише незначною мірою торкнулись інтересів українського населення регіону, оскільки промисловість і торгівля перебували в основному в польських власників. Подібна ситуація спостерігалась і в селах. Церкву, польських поміщиків, багатих селян позбавляли землі, реманенту, худоби, однак подавали це так, нібито конфіскації здійснювали в інтересах малозабезпечених громадян.

Минуло небагато часу, і населення Волині відчуло ціну "визволення". Радянський тоталітарний режим ліквідував усі легальні політичні, громадські організації, що діяли за Польщі. Зокрема, припинили працю культурно-освітні, кооперативні та фінансово-економічні товариства, а також видавництва і преса. Розпочалися масові репресії і депортації місцевих жителів.

Сталінський режим шляхом експансії рвався до розширення сфер впливу в світі. Це було першопричиною "включення" Волині, поряд із іншими територіями, до СРСР. Пересічний волинянин, який мало розумівся на хитростях великої політики, все ж усвідомлював, що нова влада поряд із певними соціальними гарантіями спричинила обмеження демократичних свобод, примусові засоби в організації господарської діяльності, ідеологічний тиск. Той факт, що це була своя, українська (хоча й радянсько-більшовицького ґатунку) влада, мало втішав, особливо коли вона вдавалася до репресивних акцій. Серед мешканців Волині поступово наростали невдоволення і прагнення спротиву, які згодом уміло використовували самостійницькі сили.

Список використаних джерел

1. А. К. Блаженійший митрополит Полікарп // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Канада, 1955. – № 2. – С. 4–7.
2. Волинь. – 1942. – 22 березня.
3. Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. – К., 2004. – 703 с.
4. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. П–1. – Оп. 1. – Спр. 1–а.
5. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П–400. – Оп. 3. – Спр. 1.
6. ДАРО. – Ф. П–400. – Оп. 3. – Спр. 30.
7. Дубилко І. Роля Почаєва в кооперативному житті Волині // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Канада, 1955. – № 2. – С. 55–64.
8. Магочій П. Історія України. – К., 2007. – 673 с.
9. Мартирологія Українських Церков у 4 томах. Т.1. Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто, 1987. – 1207 с.
10. Никольський В. Аквариум-2. – М., 1994. – 178 с.
11. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. – К., 2005. – 495 с.
12. Правда. – 1939. – 18 вересня.
13. Пундик Ю. У полум'ї дружнього слова. – Париж, 1983. – 441 с.
14. Рівенський

І. Як совіти вміють обманути, нагнати страху і заволодіти містом // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Канада, 1962. – № 6. – С. 80–85. 15. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження. Міннеаполіс. – США, 1996. – 167 с. 16. Хрущов Н. Люди, власть. Воспоминання в 4-х книгах. – М., 1999. – Т. 1. – 498 с. 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 516. 18. Шаповал Ю. Західноукраїнські землі на початку Другої світової війни: невідомі документи і факти (1939 – 22 червня 1941 року) // Україна в Другій світовій війні: бачення через роки. – Запоріжжя, 2004. – С. 10–15.

Valentyn Mazurok

“GOLDEN SEPTEMBER” OF 1939 IN THE DESTINY OF VOLYN’ PEOPLE: A LOOK THROUGH THE YEARS

On the basis of the archival data documents and fellow – countrymen’s recollections the article gives analysis of the process of establishing the Soviet power in Volyn’ region in the years of 1939–1941.

УДК 94 (478)

Галина Стародубець

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ОЦІНКА СУЧАСНИКАМИ ПОДІЙ

У статті визначено та проаналізовано основні чинники відновлення української держави в 1941 р.

Надзвичайно важлива сторінка в історії українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни – Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Його проголошення стало фактично тим політичним стержнем, на який “намотувалися” всі решта подій, пов’язаних із подальшою діяльністю бандерівської ОУН упродовж наступного десятиліття.

Судячи з низки офіційних документів, що ОУН(б) оприлюднила у передвоєнні місяці, проблема механізму проголошення незалежності Української держави була однією з найбільш обговорюваних у бандерівському середовищі [1]. Результатом спільних напрацювань у цьому напрямку стало прийняття рішення про те, що спеціальна група з представників ОУН С. Бандери якнайшвидше дістанеться Львова і проголосить там незалежність. На світанку 30 червня 1941 р. український батальйон “Нахтігаль” з кількома німецькими частинами увійшов у місто. Трохи пізніше прибула туди Похідна група С. Бандери, до котрої належали кілька визначних членів організації. Увечері того ж дня у будинку “Просвіти” відбулися збори представників українського національного життя, яким надали статус “законодавчих зборів західноукраїнських земель”. Ярослав Стецько за дорученням Степана Бандери зачитав перед учасниками “законодавчих зборів” текст Акту відновлення Української держави.

За погодженням із С. Бандерою збори уповноважили Я. Стецька створити Управління для організування Української влади та державного життя на звільнених від більшовиків теренах” [2, с. 30]. Членами уряду стали, зокрема: “Ярослав Стецько – прем’єр, Всеволод Петрів – військові справи, Володимир Стахів – ресорт Заграничних справ, Микола Лебедь – безпека, д-р Володимир Горбовий – Тимчасовий Голова Українського Державного Правління на Виїмковий час та ін.” [3, арк. 13]. Вони представляли різні політичні сили (есерів, УНДО, ФНЄ, безпартій-

них), що, за задумом ініціаторів проголошення Акту, мало створювати видимість його коаліційності. Проте домінуючі позиції займали бандерівці.

Неординарна подія викликала масу неоднозначних думок і оцінок у національному українському політичному середовищі. Акт різко критикували мельниківці, скоропадівці, бульбівці [4, с. 110]. Особливо негативно поставилися до проголошення Української Державності члени ПУНу. Вони вважали, що для цього неправильно вибрали час та місце. Оскільки історичною столицею України був Київ, то він мав стати віссю об'єднання всіх земель і народу України в єдину державу. Крім того, на той час, на думку членів ПУНу, не було реальної сили, готової підтримати державницьку ідею не тільки словом, а й конкретним ділом, бо народ був не готовий ні морально, ні фізично до такої важливої події. Через десять років після того член ОУН (м) О. Залізник стверджував, що "Акт 30 червня 1941 року не був виявом маніфестації народу, а виявом партійної засліпленості і геростратової жажди слави і влади". Висловлюючи загальну думку членів організації, він у тій же статті "В річницю основних помилок" наголосив на тому, що "визвольній справі він (Акт – авт.) не поміг, а лише розконспірував і улегшив окупантові висортувати активніший і явно вороже наставлений до нього елемент і його унешкодити" [5, с. 22].

Критика бандерівських опонентів була до певної міри справедливою. Адже в історії проголошення Акту 30 червня залишається чимало контраверсійних питань. По-перше, викликає сумнів легітимність законодавчого зібрання – Національних зборів. Про демократичне представництво українського народу стверджувати не можна, адже збори скликали відразу після вступу німецьких військ у Львів і, за твердженнями очевидців, більшість населення Львова та й не всі присутні в будинку "Просвіти" розуміли причину зібрання. Однак саме тезу про "всенародну підтримку Акту" частина пробандерівськи налаштованого політикуму активно використовувала як вагомий аргумент на користь законного права ОУН(б) якщо не на повну монополію державної влади, то, принаймні, на ключові позиції у ній.

На думку вітчизняного вченого І. Патриляка, "в умовах війни організувати "більш легітимне" з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Альтернативою проголошення львівської декларації можна вважати лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму на українських землях, повну дискредитацію та маргіналізація національно-визвольного руху, й, зрештою, перетворення його на "п'яте колесо" в нацистському окупаційному возі" [5, с. 84]. Ми не схильні поділяти таку категоричність оцінки тих подій, адже йшлося про легітимізацію Української незалежної держави в цілому, а не окремого її регіону.

Упродовж наступного місяця ставлення до Акту відновлення державної незалежності висловили більшість жителів Західної України, а також завдяки діяльності похідних груп ОУН(б) частина мешканців Центральної та Східної України. Проте аналіз змісту постанов та резолюцій, які прийняли з цього приводу збори громадян сіл, дає підстави стверджувати, що були певні розбіжності щодо розуміння суті Акту і Декрету про створення Українського Державного Правління. Так, у четвертій частині "Постанови загальних зборів українських громадян с. Буцики дня 6 липня 1941 р." читаємо: "Загальні збори признають Ярослава Стецька головою правління **Західних Областей України** (виділення наше – авт.) і заявляють йому безоглядний послух" [7, арк. 6]. Подібне рішення прийняли збори українців с. Ковзанки, які "однодушно визнали Головою **Краєвого Управління Західних Областей України** (виділення наше – авт) п. Стецька Ярослава" [8, арк. 16]. Як бачимо, населення краю (до речі, з подачі членів ОУН(б)) не зовсім правильно розуміло суть прийнятих 30 червня 1941 р. документів, тому вважало Я. Стецька главою не всеукраїнського уряду, а лише його регіонального (краєвого) представництва. Зважаючи на такого роду документально підтверджені факти, а також на те, що Акт відновлення української державності отримав далеко не всенародну підтримку, а лише територіально локалізовану, маємо підстави піддати сумніву його легітимність.

Другою особливістю прийнятого 30 червня 1941 р. документа було те, що у ньому проголошено відновлення Української держави "від імені Організації Українських Націоналістів під керівництвом Степана Бандери" [9, с. 330]. Відразу виникає риторичне питання: "Чи мала дана політична сила реальні підстави вважати, що український народ саме їй делегував своє право виступати від його імені?" Зрозуміло, що ні. Такий політичний крок ОУН(б) слід розцінювати як намагання останніх якнайшвидше закріпити за собою статус лідера в боротьбі за українську

незалежну державу. Як правильно зазначив Ю. Киричук, "ОУН(б) не збиралася віддавати наступальну ініціативу політичним опонентам і конкурентам із українського табору. У певній мірі ОУН(б) виявила не тільки патріотизм, мужність і відвагу, а й вузько партійний егоїзм, тобто піднесений до вищого ступеня егоїзм з переоцінкою можливостей саме їх організації та власного лідерського "я" [10, с. 75].

Не згадано в Акті й про форму правління відновленої держави, що було б доцільним, зважаючи на певну розмитість трактування даного питання у попередніх програмних документах (насамперед, матеріалах Краківського Збору).

Джерелом політичних і наукових дискусій стало ще й існування кількох текстів самого Акта, в яких є суттєві розбіжності, що стосуються, зокрема, ставлення українців до німецької армії. Так, у примірнику, котрий подав К. Паньківський є слова: "Слава Героїчній Німецькій Армії і її фюрерові Адольфові Гітлерові" [11, с. 112], а у варіанті, що запропонував Я. Стецько, ця фраза вилучена. Цікаво, що С. Бандера не заперечував того, що Організація, яку він очолював, проводила на початку німецько-радянської війни відверту пронимецьку політику. "Дехто закидає, – відзначав він у роботі "Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном", – що під час Акту 30 червня 1941 р. були вжиті фрази і жести приятного супроти Німеччини тону. Цій справі пора сказати одверте слово... Українська самостійницька політика не могла керуватися тим, що гітлерівська Німеччина така чи не така, отже, ми відразу проти неї. Ми мусили стати і стали на позиції наших національних цілей, оборони наших прав та інтересів. А далі мусила сказати слово Німеччина. Тому наша лінія була чітка: невідступне відстоювання справи державної незалежності, а під умовою шанування її – готовність до приятних взаємин, до спільної війни проти більшовицької Росії, і тільки проти неї" [12, с. 88–89]. Пронимецькі настрої також відображено у згадуваних нами документах, прийнятих на численних зборах та мітингах українського населення з нагоди проголошення Акту. У кожній із резолюцій були рядки, в яких (у різних варіантах) наголошено, що "українське громадянство вітає німецьку армію на своїх землях як союзницю в нашій боротьбі за самостійність" [13, арк. 6]. Зрозуміло, що такі декларації населення не могло приймати всупереч волі ініціаторів проведення зборів – ОУН(б).

Наведені розмірковування з приводу оцінки львівського Акту 30 червня 1941 року жодним чином не применшують його історичного значення як важливого чинника української політики. "Це був, по суті, перший після поразки національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1920 рр. вияв готовності українства засвідчити, що Україна не може бути тільки об'єктом, а прагне відігравати роль суб'єкта міжнародної політики" [14, с. 9]. Такий крок, як вважає багато дослідників, мав з'ясувати справжні наміри німців щодо України, поставивши їх перед фактом утворення самостійної держави. І цієї мети провід С. Бандери досягнув. Проте подальший розвиток політичних подій засвідчив, що проголошення Акту 30 червня стало для ОУН(б) своєрідною "пірровою перемогою". З одного боку, бандерівці перехопили у політичних опонентів і міцно закріпили за собою роль лідера українського національно-визвольного руху, що дало їм змогу зібрати під своїми знаменами кільксоттисячну армію борців за волю України. Проте є й інша, менш приваблива сторона. Спосіб проголошення Акту та окремі його положення дали підстави не тільки більшовицькій владі, а й світовій демократичній громадськості звинуватити українців і, зокрема, ОУН(б) у співпраці з фашистською Німеччиною. Можна сказати, що не зовсім продумана військово-політична тактика тогочасних бандерівських лідерів Організації підготувала місце, на яке згодом поставили клеймо гітлерівських колаборантів.

Дещо під іншим кутом зору львівський Акт 30 червня 1941 р. критикував безпосередній учасник тогочасних подій Т. Бульба-Боровець. Він, зокрема, вважав: "Проголошення цього акту внесло юридично-державний дуалізм в українську національну політику, адже починаючи від 21.01.1918 року ніхто не має потреби проголошувати українську суверенну державу, бо це Україна вже раз зробила", по-друге, "акт викликав повну дезорієнтацію та анархію серед народних мас", по-третє, що є чи не найважливішим, "акт без жодної підстави був коментований у світовій публіцистиці як акт держави-сателіта під владою держав осі" [15, с. 87–88]. Це давало змогу ворогам української самостійності стверджувати, що начебто відновлена Українська держава прагне до спілки та співпраці з країнами фашистського блоку, що не відповідало дійсності. У тому, на думку отамана Т. Бульби-Боровця, була одна з головних хиб поведінки та дій бандерівського проводу.

Завдяки активній і вміло організованій агітаційно-пропагандистській роботі оунівської організаційної мережі, інформацію про Акт 30 червня 1941 р. впродовж найближчих тижнів донесли до більшості населених пунктів, через які пролягав шлях Похідних груп ОУН(б). Так, у "Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних областей України" від 22.07.1941 р. читаємо: "Українську Державність проголошено на всіх українських землях, звільнених від московської окупації, а саме: на Західних областях України, в Житомирській області і в частині Київської області" [16, арк. 1]. Щодо населення, то у наступному документі констатовано, що воно "беззастережно стало по стороні ОУН, висловлюючи в масових всенародних маніфестаціях послух і довір'я владі й Крайовому Урядові та його голові Я. Стецькові" [17, арк. 2].

На підставі численних архівних даних можна стверджувати, що протягом липня в усій Західній Україні прокотилася хвиля підтримки Акту 30 червня 1941 р. Найактивнішими пропагандистами державної незалежності України були члени Похідних груп ОУН (б), підтвердження чого знаходимо в німецьких документах. Зокрема, у донесенні про події в СРСР за № 25 від 17 липня 1941 р. начальник німецької поліції безпеки і СД підкреслив, що "група Бандери організувала так звані групи пропаганди, які безпосередньо після окупації великого географічного пункту німецькими військами відразу ж організують там зібрання за незалежність і створюють відповідні органи самоврядування" [18, с. 198]. Розмах оунівської агітаційної роботи спонукав Головне командування 17-ї армії видати 5 серпня 1941 р. наказ, згідно з яким "всі політичні агітатори повинні затримуватися. У першу чергу це стосується мандрівних пропагандистів "групи Бандери", які у більшості випадків мають посвідки цієї групи німецькою та українською мовами і яких можна часто розпізнати по синьо-жовтих нарукавних пов'язках" [18, с. 243].

У липні – на початку серпня Похідні групи ініціювали створення незалежних адміністративних органів влади на місцях. Про наслідки їхньої діяльності можна також судити з інформації, що подав Краєвий провідник ОУН (б) І. Климов ("Легенда") в листах до Голови Проводу ОУН у липні 1941 р. Аналізуючи географію поширення української адміністрації на території західних областей України, він, зокрема, наголосив, що "на всіх 200 районів західноукраїнських земель цілком нами обсажені (себто провідні місця) – 184, мельниківці мають 4 райони... Обласну владу сформовано в Станіславі, Тернополі, Луцьку, Рівному, Львові. Поки німці приходять, влада вже функціонує" [19: арк. 1–3]. Основний тягар відповідальності за налагодження української влади на місцях покладали на референтуру пропаганди. Її члени організували мітинги для підтримки проголошення Акту 30 червня 1941 р., проводили серед населення масову політико-роз'яснювальну роботу щодо ідеології та основних програмних положень ОУН (б), прийнятих на Другому Великому Зборі ОУН. У їх обов'язки входило також вирішення питання про відновлення діяльності таких українських товариств, як "Просвіта", "Рідна Школа", "Сокіл", "Союз Українок", організації роботи театрів, драмгуртків, хорів, проведення концертів, вистав і т. п. Ставили навіть амбітне завдання "перевести в самоуправних урядах рішення, щоб назви вулиць мали назви визначних українських історичних постатей, як наприклад Є. Коновалець, Ю. Головінський, Данилишин, Білас, Б. Хмельницький та ін. Удекорувати всі уряди й установи Тризубами, національними прапорами і світлинами Є. Коновальця" [20, арк. 1].

Проголошення української державності на місцях у липні–серпні супроводжувалось, як правило, масовими акціями підтримки даної події. У більшості випадків такі акції проводили у великих і малих населених пунктах Галичини, столиця якої стала епіцентром розгортання українського національно-визвольного руху, котрий очолювали націоналісти. За активної діяльності пропагандистів обох ОУН ейфорія національного піднесення захопила в середині літа 1941 р. і терени Волині. За свідченнями очевидців, "на Рівенщині по звільнених від більшовиків місцевостях покотилася хвиля мітингів, на яких відчитувався Акт 30 червня, склад Державного Правління, були промови та резолюції на його підтримку" [21, с. 32].

Згідно з документом від 27. 07. 1941 р. "Звіт із північно-західних українських земель" у Рівному на площі Старого Замку відбулося свято Української державності, а потім пройшла величава маніфестація. Присутніх – десять тисяч осіб. Основною метою свята було засвідчення прагнення "Українського народу мати Могучу Соборну Самостійну Українську Державу". На святі проголосили створення Першого Куреня Українського Війська імені Холодного Яру, який наступного дня приступив до підстаршинського вишколу. Також на святі були присутні "німецькі старшини, які поставилися до нього цілком лояльно" [22, арк. 7–7зв.].

Подібна акція відбулася через тиждень в містечку Шумськ на Кременеччині. У перших числах серпня тут теж відзначили свято Української державності, на якому виступили "начальник Шумського району п. Троцький, кол. полковник української армії, керівник шкільного відділу – п. Данилевич. Усі промови були національно-державницького змісту. Останньою точкою політичної частини було відчитання меморіалу до Німецького Уряду в справі дозволу на в'їзд до рідних земель вождєві українського народу, провідникові ОУН Степану Бандері та уряду Я. Стецька. Останньою частиною був розгорнутий похід відділу міліції, наколесників і пожарників. Дисциплінований марш стройних рядів молодих хлопців з крисами на плечах і бандерії в українських строях – створив вражіння візії козацького війська, викликаючи просто екстаз захоплення і бурю овацій" [23].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що населення Західної України загалом із розумінням зустріло Акт 30 червня 1941 р., і це мало неабияке значення для зростання політичної ваги бандерівської ОУН. Зумівши певної мірою легітимізувати своє право на діяльність у сфері українського державотворення, ОУН(б) перехопила політичну ініціативу в опонентів у свої руки. Проте, незважаючи на зусилля активістів бандерівського руху, значна частина місцевого населення залишалася пасивними спостерігачами. У цій ситуації керівництво ОУН(б) чудово розуміло, що без налагодження високоякісної організаційної мережі про жодну політичну діяльність на місцях не могло йтися, тому подальшу діяльність організаційних структур бандерівська Організація спрямувала на популяризацію програмних настанов ОУН(б) та розширення чисельності своїх лав за рахунок мешканців краю.

Список використаних джерел

1. Див. детальніше: Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. 2. Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р. – Нью-Йорк, 1952. 3. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13. 4. Див., наприклад: Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ, 1996; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К., 1993. – 287 с.; Михайлюк Б. Бунт Бандери. – На чужині, 1951. – 110 с. 6. Залізник О. В річницю основних помилок. // Самостійна Україна. – 1951. – Липень. – С. 22. 6. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відповід. ред. С. Кульчицький. – К., 2005. 7. ЦДАВОВ – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6. 8. ЦДАВОВ – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 106. 9. Стецько Я. 30 червня 1941. – Торонто, 1967. 10. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика. – Львів, 2003. 11. Паньківський К. Від держави до комітету. Літо 1941 року у Львові. – Нью-Йорк – Торонто, 1957. 12. Бандера С. Перспективи Української революції. – Мюнхен, 1978. 13. ЦДАВОВ – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Зб. наук. праць. – Львів, 1997. 15. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ, 1996. 16. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1. 17. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2. 18. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. – Т. 1. 19. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1–3. 20. ЦДАВОВ – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1. 21. Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис УПА. – Торонто–Львів, 1997. – Т. 27. 22. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7–7 зв. 23. Крем'янецький вісник. – 1941 р. – 9 серпня.

Galyna Starodubets

ACT OF PROCEEDING IN THE UKRAINIAN STATE AND HIS ESTIMATION BY CONTEMPORARIES OF EVENTS

In the article certainly and the basic factors of proceeding in the Ukrainian state are analysed in 1941

УДК 94 (477)

Володимир Старка

АГРАРНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РУХУ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті визначено та проаналізовано основні етапи впровадження нацистської окупаційної аграрної політики в Дистрикті Галичина та розкрито її вплив на становлення стихійних та організованих форм руху Опору.

Аграрне питання в Україні завжди виступало важливим чинником суспільно-політичного життя, особливо в малоземельній, проте густо населеній Східній Галичині. Адже працюючи на українській землі, наш селянин, як правило, не був її власником, натомість плодами його праці завжди користувалися іноземці. Невирішеність питань землекористування у Східній Галичині на початку ХХ ст. породило низку соціальних конфліктів. Так, у 1930-х роках українські селяни в результаті аграрних реформ Польської держави у Східній Галичині змушені були виїжджати на заробітки за кордон, а ті що залишалися, боролися за землю з так званими польськими "осадниками".

Не виправдалися надії українських селян на вирішення земельного питання з приходом на цю територію Радянської влади восени 1939 р., котра попри задекларовані гасла розподілу поміщицької землі на користь селян, створила великотоварні господарства, забравши в селян і ті клаптики, що вони викупили в польських колоністів за часів Польської держави.

Певні сподівання на розподіл землі галицькі селяни покладали на "нову" німецьку адміністрацію, котра одночасно із приходом на ці землі у червні 1941 р. задекларувала ідею розподілу землі у власність селян.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації досліджено вплив німецької окупаційної аграрної політики на поширення антиокупаційної боротьби населення Східної Галичини в роки Другої світової війни. Об'єктом наукового дослідження виступає німецька аграрна політика у Східній Галичині, як один із основних засобів поповнення продовольчих ресурсів Райху. Предмет дослідження – вплив запровадженої німецькою адміністрацією на окупованій території Східної Галичини системи землеволодіння, особливостей встановлення та збору натуральних податків, на поширення руху Опору.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити значення й вплив аграрної політики німецьких окупантів на поширення антиокупаційних настроїв в Східній Галичині в цілому, й підтримці місцевим населенням учасників підпільної боротьби зокрема. Завдання дослідження полягають у тому, щоб простежити особливості німецької аграрної політики, визначити чинники, які сприяли активізації антиокупаційних настроїв селян та підтримці селянами учасників руху Опору.

Джерелами даного дослідження слугують матеріали ЦДАГОУ та державних архівів Львівської, Івано-Франківської областей [1; 2; 7; 17; 18; 23; 24]. Окремі аспекти поставленої проблеми в радянській та сучасній українській історіографії розглядається переважно в контексті досліджень німецької окупаційної політики на території України. Серед досліджень присвячених даній тематиці варто виокремити праці А. Боляновського [4–6].

Вступ німецьких військ на територію Східної Галичини значна частина українського селянства зустріла з надією на покращення свого становища. В пам'яті старшого покоління зберігалися спогади про "старі австрійські часи", котрі на думку селян були благополучнішими в порівнянні з пізнішими польськими та радянськими. Подібним настроєм сприяли німецькі аптаційні звернення у червні 1941 р. в котрих зокрема зазначалося: "Українці. Ви будете рівні й вільні в

сім'ї європейських народів" [11, с. 10]. Крім того, в середовищі селян хтось пустив чутку, що за допомогою німців буде відновлено українську державність, припиняться репресії стосовно мирного населення, зміниться форма власності, в тому числі на землю [10, с. 4; 11, с. 10].

Зокрема, у прокламації до населення Галичини генерал-губернатор Г. Франк пообіцяв, що "ваша приватна власність має бути знову повернена, свобода Вашого народно-культурного життя збережена й вільність релігійних практик запоручена". Це він сказав у Львові 1 серпня 1941 р. [20, с. 2]. Проте на практиці на базі створених більшовиками колективних господарств німецька окупаційна адміністрація утворила державні господарства, так звані "лігеншафти". За губернаторства К. Ляша в Галичині не було здійснено кроків з проведення аграрної реформи, і земля не була передана селянам у приватну власність, а в кращому випадку лише для тимчасового користування, що не сприяло позитивному ставленню селян до окупаційної влади. Тому для налагодження більш теплих відносин із селянами, але в першу чергу для збільшення кількості виробленої сільськогосподарської продукції, новий губернатор О. Вехтер запропонував проект надання землі у приватну власність селянам. Ці плани викликали негативну реакцію у вищого німецького керівництва.

Крім того, селяни в перші дні війни приносили німецьким солдатам молоко, яйця, інші продукти, як свідчив один із німецьких офіцерів: "безкоштовно і цілком добровільно" [32, с. 520].

Проте, такий гуманізм українських селян, мав цілком прагматичну мету. На зустрічах із новою владою селяни почали вимагати розпуску радянських колгоспів та розпаювання земель останніх. Крім того, представники церковних кіл також поставили питання про повернення земельних наділів, конфіскованих радянською владою і переданих в користування селянам. Зокрема, за повернення церковних земель виступав митрополит УГКЦ А. Шептицький [22, с. 21].

Такий стан справ дещо спантеличив німецьку окупаційну адміністрацію, і можливо дочасно заставив її розкрити свої наміри. Адже та аграрна політика, яку запровадила німецька окупаційна влада в Східній Галичині влітку 1941 р. доволі швидко розвіяла ілюзії селян, стосовно "добрих" німців, і проявилася в наступних аспектах.

По-перше в перші тижні окупації, німці запровадили доволі відчутні сільськогосподарські та прибуткові податки, що подекуди викликали незадоволення селян. Зокрема, як зазначав у своєму звіті від 15 серпня 1941 р. староста Рава-Руського району Львівської області в доповідній записці на ім'я губернатора Карла Ляша скаржився: "Населення відмовляється виконувати накази німецьких властей про здачу контингентів. Цей опір має живий зв'язок з комуністичними елементами" [27, арк. 22]. Подібні скарги надходили з Теребовлянського району Тернопільської області. В одному з повідомлень йшлося про те, що в районі спостерігається байдужість до засіву полів і здачі хліба, а ворожі елементи агітують, щоб озимих культур селяни зовсім не сіяли. Подібні відомості надходили і з Бережанського та Чортківського районів Тернопільської області [33, с. 53].

По-друге, попри задеклароване гасло ліквідувати в дистрикті Галичина пережитки радянського режиму, німецька окупаційна влада не тільки зберегла створені радянською владою колгоспи та радгоспи, але й створила на їх базі великотоварні господарства (т. зв. "лігенншафти") [Болян:189]. Одночасно враховуючи специфіку аграрного господарства східної Галичини, де поряд з колгоспами існували і дрібні приватні господарства, нова влада їх не заборонила, але поставила умову, що селяни можуть тримати власне господарство за умови роботи в лігенншафті та сплати податків з власного господарства. Ситуація в селі нагадувала часи панщини в найяскравішому її прояві. Адже селяни вдень працювали у державному господарстві, а вночі обробляли власні наділи, з котрим мали сплатити ще й чималий податок [11, с. 28].

Подібна ситуація змусила Генерал губернатора Ганса Франка нагадати місцевим керівникам, що: "не можна вбивати корову, яку ти хочеш доїти" [6, с. 188].

Це було своєрідним продовженням нацистської політики, про яку в своєму щоденнику генерал-губернатор Г. Франк записав: "Поляків та українців треба максимально використати для потреб війни, а після перемоги і з тих і інших зробимо січене м'ясо" [8, с. 2].

Поряд з обов'язком працювати, із соціальних груп планувалося стягувати велику кількість податків. У Галичині зокрема була запроваджена низка податків. Одним з основних був прибутковий, запроваджений з 1.08.1941 р. на підставі розпорядження генерал-губернатора від 29.07.1941 р. про податок на території дистрикту Галичина. Згідно з цим документом прибут-

ковий податок мають збирати місцеві адміністрації. Платити його мають всі особи, що досягли 18-річного віку. Звільнялися від сплати податку лише ті особи, що не мали прибутку, або мали невеликий прибуток. Проте долю даної категорії населення вирішував інший документ, відповідно до якого, хто не мав у власності 2 гектарів землі підлягав вивезенню на роботу до Німеччини. Зокрема, лише з села Черче на Станіславщині окупанти вивезли через цю обставину 100 чоловік [34, арк. 2]. Податок збирали за обліковий рік. Його сплачували рівними частинами два рази на рік – 10 вересня і 10 лютого [16, с. 2].

Окупанти встановили податок навіть на собак. Зокрема мешканець волості Стецева звертався 28.10.1942 р. до місцевого керівництва з проханням зменшити податок за 1 собаку на 10 злотих, "бо той йому потрібен для охорони господарства" [7, арк. 5].

Іншим загальним податком став сільськогосподарський, що отримав місцеву назву "контингент".

Особи, що ухилялися від сплати податків, підлягали покаранню, ступінь важкості якого визначався в межах від грошового штрафу до смертної кари.

Щоб стимулювати здачу селянами продовольчого податку, німецька окупаційна адміністрація в Галичині встановила за здану сільськогосподарську продукцію певну державну ціну. Це мало створити видимість, що продукти не конфіскуються, а викуповуються. Проте, ціна була настільки мізерною, що селяни за отримані кошти майже нічого не могли придбати для себе. Крім того, купувати товари першої необхідності селяни могли лише за наявності виданого окупаційною владою спеціального талону, що підтверджував виконання ними норм сільськогосподарського податку.

Погіршення військового становища Третього рейху після поразки німецьких військ під Сталінградом зробило актуальним проект надання селянам Східної Європи ґрунтів у приватну власність, з метою повернення їхніх симпатій. Отримавши такі відомості, губернатор Галичини О. Вехтер на початку березня 1943 р. вдруге запропонував вищому німецькому керівництву надати землю галицьким селянам у приватну власність. Г. Гімлер, що опікувався цим питанням, дав згоду на втілення проекту, проте умовою надання землі у власність селянина, стала повна здача всіх контингентів. В остаточному підсумку, розпорядженням від 24 квітня 1943 р. генерального губернатора Г. Франка на території Галичини було відновлено приватну власність на землю, націоналізовану радянською владою [2, с. 191]. Слідом за цим розпорядженням губернатор О. Вехтер у серпні 1943 р. видав інструкцію про прискорення реприватизації землі (хоч раніше вона була оголошена власністю фашистської Німеччини). Відповідно до цієї інструкції українські селяни могли повернути землі, що їм належали до націоналізації радянською владою. У регіональних газетах з цього приводу зазначалося: "Власники нерухомості, що забрали більшовики, набувають знову права власності. Повертаються права власності ґрунтів" [26, с. 7]. Проте, ці заходи не були реалізовані на місцях, а тому не посилили прихильності місцевого населення до окупантів [5, с. 234; 12, с. 64]. Зокрема галицькі селяни на той час вже добре зрозуміли особливості окупаційної політики нацистів. Ось як про це згадував селянин Іван Потирай із с. Олесько Олеського району Львівської області: "Працювали ми на землі, але не ми були її господарями останніх три роки. Орали, сіяли, косили й молотили хліб селяни, але поїдали його німці" [30, с. 156]. Попри проголошені гасла, німецька окупаційна адміністрація посилювала економічну експлуатацію селян.

У Галичині, враховуючи аграрну спрямованість її господарства, окупаційна адміністрація намагалася отримати максимальну кількість сільськогосподарської продукції.

Так, під час керівництва губернатора Карла Ляша в дистрикті впродовж серпня 1941 – січня 1942 р. було запроваджено грабіжницьку систему продовольчих податків. Зокрема, у с. Черче на Станіславщині окупанти конфісковували в селян зерно, розбивали жорна. З однієї корови вимагали здавати податку 600 кг молока в рік. У тих хто не йшов на роботу до лігншафту, вибивали вікна, забирали одяг з хати [34, арк. 2]. У селах Тернопільщини в перші місяці окупації було заборонено різати свиней та худобу, молоти зерно. Більше того, було закрито всі водяні млини, людей карали за користування жорнами. У м. Бурштин Станіславського повіту нацисти на початку окупації підірвали млин [9, с. 159]. У с. Рудники Снятинського району на Станіславщині окупанти закрили 2 млини, заборонили селянам продавати зерно на базарі [9, с. 541].

Подібні дії окупаційної адміністрації знайшли відображення в народному фольклорі. Зокрема в пісні, яка у 1941 р. поширювалася в с. Гермаківка на Тернопільщині, були такі слова: "...наказ строго – жорна здай..., ляддвірт грубий за жорна вибив зуби..., поховали люди жорна... тільки мелять, як ніч чорна" [14, с. 67]. Незадоволення селян аграрною політикою нацистів проявилось в актах саботажу здачі продовольчих податків. На це, зокрема, 15 серпня 1941 р. староста Рава–Руського окружного староства Гагер скаржився губернатору Ляшу. Він повідомив, що через великий розмір податків селяни відмовляються виконувати наказ німецьких органів влади про здачу "контингентів" [27, арк 22].

Серед місцевого населення зростало незадоволення окупаційною політикою. Дії нацистської адміністрації справляли гнітюче враження на настрої місцевого населення, яке пов'язувало з приходом німців свої сподівання на відновлення української державності. Ці настрої відображають спогади У. Самчука, де зокрема описано таке: "Наближається перша зима цієї війни, настрої понурий, невиразний... вже не було сліду захоплення "визволенням", розмови виключно про контингенти, замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вмираючих полонених. *Наростає опір* – понурий і тяжкий, сильно пахло підземною силою" [15, с. 92].

Попри критику сільськогосподарської політики свого попередника, за правління О. Вехтера на території дистрикту Галичина економічна експлуатація українських селян не лише не послабилась, а навпаки посилилась.

Так, з усієї виробленої у своїх господарствах продукції селяни Галичини могли зберігати для власного вжитку та продавати за встановленими окупаційною владою цінами лише те, що залишалося після здачі контингентів. Це стосувалося як аграрної, так і тваринної продукції. Розпорядженням Центральної станиці дистрикту Галичина від 29 серпня 1942 р. до здачі контингенту мешканцям сіл Галичини заборонялося продавати птицю, яйця та мед [18, арк. 125].

У місцевій пресі було присвячено низку статей боротьбі з торгівлею продуктами на базарі. Так, у газеті "Рогатинське Слово" у статті "Таким не місце в чесній громаді" йшлося про те, що "Німеччина подала нам допомогу, звільнила від більшовиків". А окремі "людці" своїми вибриками дезорганізують працю і каламутять воду. Тишком–нишком несуть до міста масло, молоко та ін. продукти і продають все жидам. Все молоко для продажу має нестися до молочарні, а не на базар [19, 2].

Окупаційна адміністрація здачу селянами контингентів стимулювала пропагандистськими плакатами із закликами: "Твоя зброя проти більшовизму – здати контингент" [6, с. 190].

Коли перестали спрацьовувати премії та агітаційні заклики, в хід пішли каральні заходи окупаційної адміністрації. У місцевій пресі з'явилися короткі статті такого змісту: "Контингент мусить бути зданий – добровільно, чи примусово. Це гола правда, але на те нема ради" [26, с. 1]. Той хто не виконував контингентів, оголошувався саботажником, підлягав великому грошовому штрафу, конфіскації зерна та реманенту, а в окремих випадках відправленню до таборів примусової праці [18, арк. 20]. На початку жовтня 1941 р. 48 робітників лігеншафту с. Улашківці Чортківського району Тернопільської області було страчено за відмову виконувати розпорядження окупаційних властей [13, с. 78].

11 липня 1942 р. за розпорядженням генерал–губернатора Г. Франка про "охорону жнив" в дистрикті Галичина на час збору урожаю від 1 серпня до 1 листопада 1942 р. у селах було запроваджено надзвичайний стан. Відповідно до цієї постанови німецькі спеціальні суди отримували право страчувати кожного, хто спеціально псував або нищив сільськогосподарські та фуражні продукти, не виконував або шкодив іншим виконувати контингенти [6, с. 191]. Хто під час посівної кампанії ухилився від спільної праці або не допоможе сусіду, або це робить із злої волі є шкідником і буде покараний щонайменше конфіскацією коней і господарського інвентаря. Окупанти вимагали навіть орати і засівати межі.

З 15 березня 1943 р. тим особам, що тримали корів, потрібно вже було здавати 800 кг молока в рік, якщо є телля – 500 кг, за умови, що жирність молока не менша за 2,7%. Якщо жирність молока менша, то окупанти забирали корову на заріз [28, с. 4].

Збір продуктового податку, який збігся з неврожаєм, спричинив на початку 1942 р. в багатьох селах та містечках Прикарпаття і Карпат випадки масового недоїдання та голоду [6, с. 193]. Незважаючи на заходи із запобігання поширенню голоду з боку Українського допомогового комітету, голод тривав. Такі факти зафіксовані навесні 1943 р. у Городку, Карачиніві, Мшані, Мостиськах. Про випадки голодування у Львові йшлося у листі жителів міста до губернато-

ра дистрикту Галичина: "Ми і наші діти голодні. Зробіть щось для нас. Жителі Львова благають їсти. Ми не одержуємо ні молока, ні м'яса. Хліба одержуємо зовсім мало, і він дуже поганий. Пайок дуже мізерний. Ми брудні, нема чим помитися, нема мила. То ви, культуртрегери? Але ми бачимо м'ясо, ковбасу, борошно, масло, овочі, білий хліб і все інше, тільки воно для німців. Ми будемо кричати на весь світ. Люди ходять як тіні. Народ гине" [12, с. 48]. Крім того, факти голоду на території Львівщини зафіксовані в селах Звенигород Пустомитівського району, де внаслідок голоду загинуло 50 чоловік [259:590], Підгірці [9, с. 141], Пониква [9, с. 151].

На території Станіславської області в результаті повені та непосильного збору продовольчого податку голод наступав у селі Олешеві Тлумацького району [9, с. 598], с. Рожнятів, Ценява Рожнятівського району [9, с. с. 484], Нижній Березів [9, с. 382], с. Коршів, с. Михалки Коломийського району [1, арк. 1, 2, 22].

Голод змусив жителів названих сіл шукати виходу із ситуації. Люди йшли на територію сусідньої Тернопільської області, міняти господарські речі на продукти. Проте по дорозі додому їх чекала велика несподіванка. Коли вони поверталися назад через Дністер, місцева поліція забиравала продукти, а людей або розстрілювала, або відправляла на примусову роботу до Німеччини [9, с. 598; 1, арк. 2, 22].

Такі дії окупаційної влади йшли в розріз з проголошеним офіційним курсом. Адже, у відозві до населення Станіславського краю окружного старости Асбаха наприкінці 1941 р. зокрема зазначалося: "Через повені лишилося багато родин без даху на головою. Багато втратило своє майно, багато худоби потопилося. Окружне староство зарадило більшій нужді, роздаючи живність, одяг та грошову поміч". Крім того, окружний староста закликав всіх мешканців округу надавати грошову допомогу потерпілим, для чого у місцевому державному банку навіть відкрили спеціальний рахунок [21, с. 5].

Окупанти жорстоко карали галицьких селян за невиконання продовольчого податку. Так, у с. Отиня на Станіславщині в 1943 р. за саботаж обліку худоби було конфісковано всіх тварин у мешканців вул. Загребелля, а кількох селян покарали [23, арк. 1]. У с. Черче у місцевого селянина забрали корову лише за те, що його син сховався від примусового вивезення до Німеччини. У тих селян, що не здавали молока, а мали корову, її конфісковували і не давали змоги купувати іншої [24, арк. 3].

У с. Стецева розстріляли 4 місцевих жителів за те, що ті відмовилися здавати контингент [9, с. 557]. За невиконання контингенту восени 1943 р. німці спалили 212 господарств у с. Майдан Копичинського району Тернопільської області [13, с. 79]. В с. Олешеві Тлумацького району Станіславської області окупанти розстріляли місцевого жителя лише за те, що в його господарстві знайшли 2 снопи зеленого жита [9, с. 598].

У с. Криворівня Верховинського району Станіславської області місцеві селяни сховали худобу в лісі. За це окупанти спалили 26 дворів і вбили 5 чоловік [9, с. 128]. У с. Новиця Калужького району було розстріляно 63 жителі за саботування розпоряджень влади [9, с. 266].

Разом з тим, у 1943 р. на території дистрикту Галичина за розпорядженням Г. Франка знову запровадили надзвичайний стан "плодозбору", але вже тепер не на три місяці, а на п'ять (з 15 липня по 20 грудня 1943 р.) [25, с. 2; 6, с. 191].

Зокрема, через кілька місяців після її заснування у листівці українського національного руху Опору "Історія Української народної самооборони в Галичині, її цілі і завдання" при перерахуванні причин створення УНС визнано: "Першою причиною був щораз то більший нестерпний терор і грабїж конаючого німецького окупанта супроти українського населення" [5, с. 175].

загинуло 160 німців. Український відділ втратив 34 вбитими. 27 листопада 1943 р. в лісі між Посічем і Паціковом, недалеко від Станіслава, два збройні відділи німців атакували табір УНС. В результаті бою ворог втратив 60 чол. вбитими і раненими. Втрати українських націоналістів: 3 вбитих і 11 поранених. 24 грудня 1943 р. курсанти старшинського вишколу при штабі групи УПА "Турів" зупинили пограбування німцями с. Черемошно на Львівщині [29, с. 18–56].

Чимало з таких акцій мали трагічні наслідки для місцевого населення. Так, сотня УПА під керівництвом "Тополі" захопила п'ять німецьких солдатів-збирачів продуктового податку у с. Вовчинці Чортківського району. Їх не вбили, а лише "на ослоні відміряли по 25 буків (ударів палицею – В.С.) і відпустили" [14, с. 78]. Наступного дня німецькі війська за напад спалили третину села.

У 1944 р. головними об'єктами нападів українських повстанців були німецькі державні господарства. За твердженням Л. Шанковського: "до кінця березня 1944 р. в Станіславщині ліквідовано близько 30 таких господарств, у Коломийщині – майже всі". Повстанські відділи своїми діями зривали лісорозробки в Карпатах, повиганяли з гірських районів німецьку адміністрацію [31, с. 523]. Також у березні 1944 р. українські самооборонні відділи на Збаражчині, Тернопільщині і Скалатщині спалили та знищили всі лігешафти.

Отже, наведений матеріал дає змогу зробити висновок, про те, що аграрна політика німецьких окупантів на території Східної Галичини в роки Другої світової війни носила яскраво виражений грабіжницький характер з метою поповнення продовольчих запасів німецької держави без врахування інтересів українського селянства, чим спровокувала наростання форм активного та пасивного опору місцевих селян.

Список використаних джерел

1. Акти Коршівської районної комісії по розслідуванню звірств німецько-фашистських окупантів, свідчення про шкоду, спричинену окупантами та їх посібниками підприємствам, колгоспам і приватним особам Коршівського району, списки замучених, розстріляних і забраних в рабство радянських громадян з цього району, список окупантів і їх посібників, що вчинили злодіяння на території Коршівського району. – Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. Р-98. (Станіславський обласний комітет сприяння надзвичайній державній комісії з обліку шкоди і злодіянь нанесених німецько-фашистськими окупантами і їх посібниками). – Оп. 1. – Спр. 20. – 83 арк. 2. Акти Коршівської районної комісії по розслідуванню звірств німецько-фашистських окупантів, свідчення про шкоду, спричинену окупантами та їх посібниками підприємствам, колгоспам і приватним особам Коршівського району, списки замучених, розстріляних і забраних в рабство радянських громадян з цього району, список окупантів і їх посібників, що вчинили злодіяння на території Коршівського району. – ДАІФО. – Ф. Р-98. (Станіславський обласний комітет сприяння надзвичайній державній комісії з обліку шкоди і злодіянь нанесених німецько-фашистськими окупантами і їх посібниками). – Оп. 1. – Спр. 20. – 83 арк. 3. Боб'юк А. В Шумських лісах. – Ланівці, 1992. – 45 с. 4. Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / голова редакційної колегії Я. Ісаєвич / (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2004. – С. 164–184. 5. Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр. // Вісник львівського університету. Серія Історична. Вип. 32. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1997. – С. 226–235. 6. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського "Нового Порядку" в Галичині у 1941–1944 роках // Вісник львівського університету. Серія Історична. Вип. 33. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – С. 186–194. 7. Вказівки Коломийського окружного старости про здачу польських прапорів. – ДАІФО. – Ф. Р-41. (Стецівська волосна управа). – Оп. 1. – Спр. 21. – 5 арк. 8. Демкович-Добрянський М. Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 років // Молода Галичина. – 1992. – № 69. – С. 3. 9. Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківської області. Голов. Ред. Тронько П.Т. – К., 1971. – 640 с. 10. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1942–1942 рр. – К., 1999. – 201с. 11. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с. 12. Коваль М. Історія пам'ятає (кривавий шлях фашистів на Україні) – К., 1965. – 112 с. 13. Лівінський М. Навічно у пам'яті // Дзвони пам'яті: Худож. та докум. твори. Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упоряд.: М.Ф. Каменюк та ін. – 1990. – 207 с. 14. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. Книга перша. – Чернівці: "Буковина", 1998. – 430 с. 15. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. За заг. ред. д-ра істор. наук С.В. Кульчицького. – К.: наукова Думка, 2005. – 495 с. 16. Останні Вісті. – 23.02.1941. – № 16. – С. 2. 17. Політичні звіти з військової округи Тернопільської області. Серпень–грудень 1943 р. – Центральний державний архів вищих органів влади і

управління. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 134. – 102 арк. 18. Попередження команд СС і поліції дистрикту про застосування смертної кари за надання допомоги антифашистському підпіллю // Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р-35. – Оп. 6. – Спр. 228. – арк. 20. 19. Рогатинське Слово. – Рогатин, 1941. – 13 верес. – № 10. – С. 2. 20. Рогатинське Слово. – Рогатин, 1941. – 5 серп. – № 5. – С. 2. 21. Рогатинське Слово. – Рогатин, 1941. – 6 верес. – № 6. – С. 5. 22. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50 – х роках. – Київ: Університетське вид-во "Пульсари", 2002. – 519 с. 23. Спогади старих більшовиків. Колишніх членів КПЗУ та інших громадян з історії рідного краю // ДАІФО. – Ф. Р-1576. – Оп. 1. – Спр. 235 (Савчин П.І.). – 3 арк. 24. Спогади старих більшовиків. Колишніх членів КПЗУ та інших громадян з історії рідного краю // ДАІФО. – Ф. Р-1576. – Оп. 1. – Спр. 120 (Космич Д.В.). – 3 арк. 25. Станіславське Слово. – Станіслав, 1943. – 15 серп. – № 33. – С. 2. 26. Станіславське Слово. – Станіслав, 1943. – 24 жов. – № 43. – С. 1. 27. Статистичні відомості про населення дистрикту Галичина // ДАЛО. – Ф. Р-24. – Оп. 2. – Спр. 256. – Арк. 22. 28. Тернопільський Голос. – Тернопіль, 1943. – 21 берез. – № 12. – С. 1-4. 29. Українська Повстанська Армія Збірка документів за 1942-1950 рр. 30. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні радянського Союзу 1941-1945 рр. Т. 2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.) – К., 1968. – 517 с. 31. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. // Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. – Львів: Видавництво "Світ", 1996. – С. 482-695. 32. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів-Париж-Нью-Йорк: Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, 1993. – 658 с. 33. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / Керівник авт. кол. Нечай С.П. – Львів.: Каменяр, 1980. – 288 с. 34. Акти Яремчанської районної комісії по розслідуванню звірств німецько-фашистських окупантів, свідчення про шкоду, спричинену окупантами та їх посібниками підприємствам, колгоспам і приватним особам Яремчанського району, списки замучених, розстріляних і забраних в рабство радянських громадян з цього район, список окупантів і їх посібників, що вчинили злочини на території Яремчанського району // ДАІФО. – Ф. Р-98. (Станіславський обласний комітет сприяння надзвичайній державній комісії з обліку шкоди і злочинів нанесених німецько-фашистськими окупантами і їх посібниками). – Оп. 1. – Спр. 36. – 54 арк.

Volodymyr Starka

AGRARIAN POLICY OF GERMAN INVADERS ON TERRITORY DISTRIKT GALYCHYNA AND HIS INFLUENCE ON ORGANIZATION OF RUH OF RESISTANCE IN YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

In the article certainly and the basic stages of introduction of nazi of occupation agrarian policy are analysed in Distrikt Galychyna and its influence is exposed on becoming of elemental and organized forms of motion of esistance.

УДК 336.742:341.324(477) 1941/1944

Олег Клименко

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ЕМІСІЙНИЙ БАНК "УКРАЇНА" ЯК ВАЖЛИВИЙ ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕЙХУ ДЛЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ Й

ПОГРАБУВАННЯ ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрита роль Центрального емісійного банку "Україна" в економічній експлуатації та пограбуванні окупованих територій.

Однією з характерних рис німецького окупаційного режиму в Україні в 1941–1944 рр. є активна участь в ньому фінансово-банківських інституцій Рейху, серед яких Центральний емісійний банк "Україна" посідає чи не найголовніше місце. На жаль, цей винятково важливий та актуальний для вітчизняної історії соціально-економічний аспект гітлерівського "нового порядку" продовжує залишатися поза увагою науковців.

Згідно з розпорядженням рейхсміністра А. Розенберга від 5 березня 1942 р. у Рівному був створений Центральний емісійний банк з філіями (колишніми імперськими кредитними касами) у великих містах України та частині Білорусі: Брест-Литовську, Кіровограді, Миколаєві, Дніпропетровську, Кривому Розі, Житомирі, Києві, Луцьку та Вінниці. За своїм статусом емісійний банк "Україна" відповідав Краківському емісійному банку. Всі суб'єкти господарювання зобов'язані були оформити в банках відкриття своїх біжучих рахунків.

Емісійний банк з 1 червня 1942 р. розпочав випуск власних грошових знаків – карбованців 6–ми номіналів (5, 10, 20, 50, 100, 500) з позначеною датою випуску 10 березня 1942 р. Після 14 листопада 1942 р. в обіг були введені ще одно та 200-карбованцеві банкноти [1, с. 192–195].

Рейхсдрукарнею м. Берлін були також віддруковані білети вартістю 2 карбованці, але в обіг вони з нез'ясованих причин так і не потрапили. Без посилань на джерела вперше про них подали інформацію в 1967 р. укладачі каталога Раймонд Той та Боб Мейер. Зокрема вони вказали, що кілька кейсів банкнотів цього номіналу були викрадені при транспортуванні в пункт призначення [2, с. 23].

У 1971 та в 1995 рр. С. Шван і Д. Болінг у своїх працях дещо уточнили попередню інформацію, підтвердивши сам факт викрадення кейсів, вони поряд з цим повідомили, що решту грошей окупанти знищили [3, с. 803].

А. Пік при підготовці "Словника паперових грошей", користуючись працями своїх попередників Р. Тоя, Б. Маєра та Д. Болінга і С. Швана, цілком підтримав їх твердження про те, що "велика кількість грошей" була викрадена саме при транспортуванні. Цим виразом він натякнув, що кількість втрачених знаків була загрозливо велика для фінансової безпеки Рейху, тому Рейхсбанком і міністерством фінансів прийнято єдино доцільне рішення решту банкнот цього номіналу знищити [4, с. 390].

Радянський дослідник Б. Сенілов без посилань на джерела стверджував, що 2-карбованцеві банкноти були знищені при транспортуванні внаслідок проведеної партизанської диверсії. При цьому, не зважаючи на деяку невизначеність цього формулювання, читачі сприймали його однозначно – це справа рук радянських партизанів, які на території України пустили під укіс потяг [5, с. 28].

Отже більшість дослідників сходиться в одному – майже весь наклад білетів вартістю 2 карбованці був знищений, а ті, що уціліли, стали раритетами. Щоправда окремі автори каталогів старалися не перевантажувати читача подібними деталями, тому писали, що банкноти вартістю 2 карбованці взагалі не були випущені [6, с. 133].

В липні 1974 р. в журналі "World coins" була вміщена рекламна ілюстрація банкноти вартістю 2 карбованці з серійним номером 26–6036958 й оголошення про те, що лондонська фірма "Stanley Gibbons Currency Ltd." продає повний комплект "рівненських карбованців" за ціною 950 фунтів-стерлінгів [7, с. 1087].

Вартість банкноти на сьогодні становить біля 2 тис. доларів США. У Європі їх продається біля 100 примірників. 23 квітня 2004 р. російська фірма "Рашн Койн" (м. Москва) влаштувала на порталі "молоток ру" аукціон з продажу цієї раритетної банкноти, попередня ціна якої сягала 60 тис. рублів [8].

Доволі примітною ознакою для карбованців Центрального емісійного банку є їх "народний" зовнішній вигляд – стилізовані зображення: дівчинки з квітами, селянки з колосками, гірника,

шкіпера, селянки на тлі снопів та хіміка. При цьому кидаються у вічі відчутні кольорові коливання друку, особливо в коричневих тонах, що є, очевидно, результатом застосування барвників різного ґатунку. На лицевих боках білетів німецькою мовою вказані номінали ("Ein", "Funf", "Zehn", "Zwanzig", "Funfzig", "Hundert", "Zweihundert", "Funfhundert") "Karbowanez", дата і місце емісії ("Rowno, den 10. marz 1942"), емітент – Центральний емісійний банк "Україна" ("Zentralnotenbank Ukraine"), підписи посадових осіб (директора банку доктора Айнзіделя і його заступника доктора Шефлера), серія та номер, а також зображений імперський орел зі свастикою. Доктор Айнзідель у фінансово-банківських колах Третього рейху вважався провідним спеціалістом у запровадженні воєнної валюти в окупованих країнах. Він приймав чи не найбільшу участь в організації емісійних банків в Сербії та Словаччині.

На зворотах, які оформлені однаково для всіх банкнот, вказані їх номінали українською і німецькою мовою, та надруковано двомовне попередження: "Фальшування грошових знаків карається тяжкою тормою" – "Geldfalschung wird mit zuchtaus bestraft".

Для того, щоб емісія мала завершений вигляд, окупантам потрібно було також розробити і впровадити в обіг розмінні фракції карбованця, оскільки радянські розмінні монети з кольорових металів, які тимчасово перебували в обігу, вилучалися. Однак, окрім дизайнерських розробок, справа далі не пішла. Цьому, очевидно, перешкодило стрімке падіння курсу окупаційного карбованця, яке наступило одразу після розгрому німців під Сталінградом і продовжувалося аж до цілковитого визволення українських земель.

У 2007 р. науковий співробітник мюнцкабінету м. Берлін фрау Ельфе Банніке за допомогою відомого німецького боніста Франца Крішкера виявила і описала виконані в залізі проекти аверса та реверса обігової монети для вартістю 50 копійок, яка призначалася для використання в рейхскомісаріаті "Україна". На гербовій частині цієї монети вміщена емблема у вигляді шестерні та колоска, що символізують працю робітників і селян. В часи НДР вказана емблема була використана в оформленні монет зразка 1949 року [9, с. 15].

Провід ОУН(м), який тісно співпрацював з окупантами, сподіваючись за їх підтримки отримати державність, поспішив запевнити німецьку владу, що "заложення Емісійного банку України, як рівнож впровадження українських банкнотів, знайшли в українських кругах належне тій акції зрозуміння". Бандерівці ж відмежувались від цієї заяви ПУНу, підкресливши, що так звані "українські карбованці – це німецькі, а не українські гроші, що мають служити воєнним потребам Німеччини, а не України" [10, с. 120].

Як справедливо зауважив діаспорний дослідник С. Кіхта, рівненські карбованці були "для українського населення ворожі через знехтування його мови." Розвиваючи думку далі, він підкреслив, що "таким ганебним трактуванням українського народу на його власній землі, де гітлерівський режим навіть не признав його рідної мови, засвідчив він цим навіки свою смертельну, божевільну, психопатичну ворожість до України" [11, с. 147–153].

Процедура зовні правового і соціально справедливого валютного обміну в Україні відбувалася на користь Рейху за валютно-політичним курсом, встановленим гітлерівським міністерством фінансів.

Після випуску в обіг вказаних білетів населенню наказали з 6 до 25 липня 1942 р. обміняти грошові знаки в купюрах від 5 рублів до 1 червонця на карбованці за співвідношенням: 1 рубль дорівнює 1 окупаційному карбованцю. Інші червонцеві номінали мали здаватися в банк на персональні рахунки. Для цього німецькою адміністрацією був розроблений спеціальний бланк "Empfangsbestätigung" ("Посвідка відбору"). Одержана від здавача сума в радянській червонцевій валюті вписувалась на його безвідсотковий рахунок в окупаційних карбованцях. Втрата такої посвідки позбавляла її власника "усіх прав, що за неї можна б мати." Окупанти мотивували своє рішення не здійснювати обмін грошових знаків крупних номіналів тим, що під них немає забезпечення товарами, які більшовики не поставили в ці регіони в передвоєнний період, або ж знищили при відступі. Окрім того, через своїх агентів та партизанів вони нібито розпочали наповнювати окуповані території банкнотами крупних номіналів, щоб створити штучну інфляцію [12, с. 2].

Однак населення, яке звикло до того, що будь-яка грошова реформа, будь-який обмін відбуваються за його рахунок, здавало радянські гроші неохоче, що, очевидно, також було пов'язано і з непевним станом справ на радянсько-німецькому фронті після поразки вермахту під Москвою. Від очікуваних 3 млрд. рублів окупантам вдалося вилучити спочатку лише 1,2

млрд. рублів, а станом на 25 квітня 1943 р. – біля 2 млрд. рублів, серед яких були радянські банкноти крупних номіналів на суму 181 млн. рублів, але в дуже пошкодженому вигляді, що значно утруднювало їх використання [13].

Після цього, крім рівненської емісії, в Україні продовжували залишатись в обігу ще й радянські казначейські білети переважно в купюрах 1 і 3 руб., радянська розмінна монета з кольорових металів, яка була остаточно вилучена на початку 1943 р., та виготовлена з цинку німецька розмінна монета вартістю 1, 5 та 10 пфенінгів. Всі інші банкноти ("рейхсбанкнотен" та "рентеншайне") і монети, які ввозилися окупантами, тобто розмінні фракції рейхсмарки з нікелю, латуні, бронзи та алюмінію, а також золоті й срібні монети, в обіг не допускалися. Їх приймали в усіх державних банках, але далі вони згідно з інструкцією надсилалися до Рейхсбанку. Грошові знаки колишньої польської держави (банкноти і монети) не дозволялися до обміну. Їх можна було лише приймати в сумі до 10-ти рейсмарок на інкасо. Більша сума дозволялася у випадку пред'явлення посвідчення про законний ввіз цих грошей на територію рейхскомісаріату "Україна".

Застосування в Україні, особливо на початковому періоді окупації, радянських грошових знаків усіх номіналів, а з осені 1942 р. – тільки розмінних, пояснюється розрахунком завойовників максимально пограбувати окуповані землі як за рахунок введення до обігу воєнних марок, так і використання активів, захоплених в ході військових дій в банках й інших державних та приватних установах, а також у приватних осіб.

Окрім того, радянські грошові знаки крупних номіналів обмінювалися через Швейцарський банк на валюту країн антигітлерівської коаліції з метою придбання для німецької промисловості гостродефіцитних матеріалів.

Певна частина радянської готівки йшла також на фінансування розвідувально-підривної діяльності гітлерівської агентури в СРСР та стимулювання антибільшовицького руху Опору. Восени 1944 р. німецькою розвідкою для цих цілей було асигновано лідерам ОУН (б) 50 мільйонів карбованців, 5 мільйонів з яких отримав безпосередньо Р. Шухевич [14, с. 274].

7 серпня 1944 р. на території Ободівського та Чечельницького районів Вінницької області контррозвідкою "Смерш" була знешкоджена група диверсантів в кількості 27 осіб на чолі з старшиною Українського Визвольного війська (УВВ) Муровським, які пройшли підготовку у навчальному центрі м. Мюнстер. Згідно з планом німецьких спецслужб диверсанти мали діяти в тилу Червоної армії з баз УПА. Для виконання завдання їм було асигновано 1,5 млн. радянських рублів [15, с. 47].

Радянська валюта домінувала в основному в господарських банках, найбільше у тих, які перебували у прифронтовій зоні. Так, в Чернігівському центральному господарському банку станом на серпень 1943 р. знаходилося в обіговій касі понад 321 тис. радянських рублів, а в сховищі – понад 12 млн. руб., тоді як карбованців емісійного банку "Україна" – тільки близько 224 тисяч в обіговій касі та біля 7 млн. рейхсмарок в банкнотах імперських кредитних кас у сховищі [16, с. 21].

Для підтримки престижу німецької банківської системи наприкінці листопада 1942 р. згідно з наказом рейхскомісара України було оголошено про зворотню виплату населенню з 1-го грудня за здавковими посвідками частини грошей до 150 карбованців на особу, яка перебувала на їх банківських рахунках [17].

Однак подальші виплати більше не проводилися, оскільки окупанти вважали, що вони достатньо потурбувалися про найбільш масову з соціального погляду частину власників рахунків.

Для того, щоб утримувати курс воєнної валюти на належному рівні окупаційна адміністрація рейхскомісаріату "Україна" ще у вересні 1941 р. встановила тверді ціни на товари та послуги на основі цінників "Розпорядження про унормування головніших деталічних цін на харчові продукти і товари першої та дальшої потреби, ціни для ресторанів та харчівень, ставок за виконанні праці з 25.09. 1941 р." а також "Розпорядження про унормування умов праці і платні з 25.09.1941 р." [18].

Згідно з розпорядженням рейхскомісара від 5 червня 1942 р. у дрібній торгівлі встановлювалися такі ціни на харчові продукти: борошно житнє (за кілограм) – 1,30 крб., борошно пшеничне (за кілограм) – 1,60 крб., гречана крупа (за кілограм) – 2,70 крб., підмінна кава (ячмінно-

житня) – 3,50 крб., цукор білий(за кілограм) – 5,00 крб., мед(за кілограм) – 12,00 крб., кухонна сіль(за кілограм) – 0,20 крб. [19].

В квітні 1942 р. окружний комісар Міллер зобов'язав встановити та утримувати на ринку в Кременці наступні ціни на городину(за кілограм): морква – 1 крб., горох зелений – 1,70 крб., фасоля, біб – 2 крб., огірки – 2 крб., салат – 2 крб. [20].

Існували відповідні преїскуранти на пошиття одягу, взуття, комунальні послуги та електроенергію [21; 22].

У відповідності з цими цінами повинна була на такому ж низькому рівні утримуватися і заробітна плата, яка блокувалася за рахунок надзвичайно низьких тарифів. Пересічний робітник міг отримувати від 120 до 200 крб. на місяць, кваліфікований – не більше 400 крб., бухгалтер – 500 крб., а керівник підприємства від 900 до 1500 крб., тоді як заробітна плата німецьких адміністративних чиновників у рейхскомісаріаті становила від 120 до 420 рейсмарок, тобто була у 10 разів вищою [24, с. 40; 25, с. 4–5].

На рівні бухгалтерів (500–600 крб.) отримували зарплату також київські футболісти з команди "Старт" – учасники відомого "матчу смерті", які працювали на хлібзаводі №1. Їх утримання для німецьких властей носило суто пропагандистське значення, оскільки при тодішній місткості стадіону "Зеніт" 1300–1500 глядачів та вартості білета 5 крб. мати якусь комерційну вигоду було неможливо. При надзвичайній дорожнечі на продукти першої необхідності організатори матчу за зібрані гроші могли хіба що купити на чорному ринку біля 2 кг. сала [26, с. 172–174].

Серед українського населення чи не найкраще забезпечувалася шущполіція. Згідно з наказом рейхсфюрера СС Пмлера від 29 травня 1942 р. місячне грошове утримання шущмана становило 24 рейхсмарки, а батальйонсфюрера (курінного) – до 99 рейхсмарок. Одружені на додачу до цього одержували ще й гроші на утримання сім'ї в розмірі від 125% заробітної плати для рядового (тобто в сумі із зарплатою–54 рейхсмарки), до 45% – для курінного (в сумі 144 рейхсмарки). Окрім того, їм видавались продуктові картки та преміальні марки [27, с. 800].

Отже, мінімальне забезпечення мали тільки ті особи, хто був потрібний окупаційній адміністрації. Основна ж частина населення повинна була самостійно вирішувати проблеми життєзабезпечення.

Про діяльність Центрального емісійного банку можуть свідчити окремі показники. Лише за чотири місяці після відкриття цієї установи її грошовий обіг зріс від 1,3 млрд. крб. до 2 млрд. крб. Станом на 31 грудня 1943 р. він сягнув за позначку 7 млрд. карб., тобто 700 млн. рейхсмарок [28].

Радянський дослідник А.Алексєєв, посилаючись на матеріали архіву колишнього міністерства господарства Німеччини, стверджував, що станом на 1 січня 1944 р. емісія банку "Україна" склала 1195 млн. рейхсмарок [29, с. 58–59].

Значне знецінення рівненських карбованців, як і всієї окупаційної валюти, розпочалося після поразки німецьких військ під Сталінградом. Станом на лютий 1943 р. ситуація з рівненськими карбованцями за оцінками німецьких фінансових експертів стала критичною. Керівництво емісійного банку прогнозувало, що через місяць обіг банкнот повинен зрости на 80%. Це було пов'язано з тим, що внутрішній ринок рейхскомісаріату "Україна" переповнила велика маса знецінених карбованців, які місцеве населення отримувало "з гаманців військовослужбовців вермахту". І це тоді, коли ще в грудні 1942 р. в обігу перебувало лише 10% банкнот, а 90% – в емісійному сховищі банку [1, с. 195].

Гостра нестача товарної маси, штучне завищення курсу рейхсмарки по відношенню до радянського рубля, нестійкість "твердих цін" на товари та послуги дала поштовх до розвитку "чорного ринку". Так, за даними керівництва ВО "Волинь-Південь" від 30 листопада 1943 р. воєнки вермахту вели спекулятивну торгівлю з українським населенням за такими цінами:

"1 пуд разового борошна – 60–70 марок, 1 пуд петльованого борошна – 150 марок, 1 кг. сала – 50 марок, 1л. молока – 4 марки, 1 яйце(куряче) – 1 марка, 1 "вінок" цибулі – 10–12 марок, 1 кг. горіхів – 10 марок, 1пуд яблук – 70–80 марок, 1кг. солі – 25 марок, 1л. нафт – 70–80 марок, 1костюм – 600–10000 марок, 1 штани – 350 марок, 1 дитяче пальто – 300марок, 1 пальто на дорослого – 650 марок, 1 пара черевик або чобіт – 650 марок" [30, с. 456].

Обвальне знецінення карбованців розпочалося з часу наступу Червоної армії весною 1944 р. Приблизно тоді відбулася масова відмова від окупаційної валюти, курс якої на "чорному" ринку почав стрімко падати.

До окупаційних грошових знаків Рейху проявляли розвідувальний інтерес радянські спецслужби. "Петровичу" – керівнику оперативної групи 4-го управління НКДБ УРСР "Волинці", яка в жовтні 1943 р. була направлена у Волинську область, було наказано збирати і направляти в центр зразки окупаційної валюти [31, с. 2–6].

В евакуації Центральний емісійний банк "Україна", банк "Остланд", Центральний економічний банк "Україна" й інші банківські інституції продовжували перебувати під особистим наглядом А. Розенберга, котрий виношував плани їх подальшого використання в інтересах Рейху. В листі до М. Бормана він просив його апарат утриматись в інтересах воєнної економіки від будь-яких посягань на їх майнові й інші цінності, оскільки ці структури мають розгорнути свою роботу не пізніше кінця 1944 року. При цьому Розенберг підкреслив, що при евакуації були ними вивезені великі цінності, які ще не здані в розпорядження воєнних властей [32, с. 325–326].

Очевидно, з ініціативи А. Розенберга в травні 1944 р. на території Генерал-губернаторства була проведена фінансова ревізія керівних інституцій рейхскомісаріату "Україна", в результаті якої виявлені "нездорові тенденції" у фінансовій політиці до невиправданого марнотратства, створення шикарного побуту для окремих високопоставлених чиновників уряду. Все це стало можливим тому, що особисто рейхскомісар Кох практикував здійснення економічних заходів без будь-якого бюджету. Однак ніхто так і не був притягнутий до кримінальної відповідальності, оскільки під час евакуації чиновники встигли знищити, або ж "просто залишили ворогу" ряд важливих фінансових документів, які їх викривали [33, с. 210–212].

Отже, Центральний емісійний банк "Україна", використовуючи специфічний арсенал фінансово-банківських заходів (запровадження окупаційної валюти, емісійна діяльність, операції з вилученою радянською валютою) приймав активну участь в економічній експлуатації окупованих регіонів, пограбуванні їх населення.

Список використаних джерел

1. Götz Aly. Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus.-Frankfurt am Main, 2005.
2. Raymond S. Toy, Bob Meyer Axis Military Currency. – Tucson, Arizona, 1967.
3. Schwan C.F. Boling J.E. World War II Remembered (history in your hands, a numismatic study). BNR Press, Port Clinton, Ohio, 1995.
4. Pick A. Papiergeld Lexikon. – München: Mosaik Verlag, 1978.
5. Сенилов Б. В. Военные деньги Второй мировой войны. – М.: "Финансы и статистика", 1991.
6. Hofman D. Das Notenbuch: Katalog der Deutschen Banknoten ab 1878 – Schabach, 1979.
7. World coins, 1974 june.
8. www. grivna. org. ua – 2005 info@ grivna. org. ua.
9. Sensationelle Probemünze aufgetaucht (ред. стаття) // Münzen und Papiergeld, 12. 2007.
10. Ідея і чин. Передрук підпільного журналу // Літопис УПА. – Т. 24. – Торонто, 1995.
11. Кіхта С. Державні гроші України 1917–1920 років. – Вид. Українського музею-архіву у Клівленді (США), 1974.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 35.
13. BA Berlin, R 29/4, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 10. 08.1942.
14. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К.: "Генеза", 2006.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340.
16. ДА Чернігівської області. – Ф. Р-3456. – Оп. 1. – Спр. 509.
17. Костопільські вісті. – Ч. 46(70). – 20 листопада 1942.
18. Кремянецький вісник. – Ч. 18. – 3 жовтня 1941.
19. Костопільські вісті. – Ч. 24(48). – 21 червня 1942.
20. Кремянецький вісник. – № 34 (72). – 26 квітня 1942.
21. Костопільські вісті. – Ч. 23(47). – 14 червня 1942.
22. Кремянецький вісник. – № 58 (96). – 19 липня 1942.
23. Кремянецький вісник. – № 43 (185). – 30 травня 1943.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 533.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 2.
26. А.И. Чуйко, В. М. Потапенко "Динамо" (Киев) в рекордах, событиях, фактах. – К., 1996.
27. Дерейко І. Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ у 1941–1943 рр. // Архіви окупації 1941–1944. – Т. 1. – К., 2006.
28. BA Berlin, R 29/3, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 14.11.1942.
29. Алексеев А. М. Военная валюта. – М.: Госфиниздат, 1948.
30. Літопис УПА. – Т. 2. – Київ–Торонто, 1999.
31. ГДА СБ України. – Спр. 28442. – Т. 26.
32. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і

матеріалів. – К., 1963. 33. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.1. – Спр. 101.

Oleg Klymenko

CENTRAL EMISSION BANK "UKRAINE" AS AN IMPORTANT FINANCIAL MECHANISM OF THE REICH IN EXPLOITATION AND ROBBING THE OCCUPIED REGIONS OF UKRAINE DURING WW2

The role of the Central Emission Bank "Ukraine" in economic exploitation and robbing the occupied regions of Ukraine has been researched in this article.

УДК 314.9 (438. 32/. 44)

Юлія Боднарчук

КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗОНИ ПРОЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛОКАЛЬНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ГРУПИ – НАДСЯНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВИСЕЛЕННЯ В УРСР (1944–1946 РР.)

У статті на підставі аналізу архівних документів Головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації українського населення на території Польщі визначена територія проживання та подана кількісна характеристика українців Надсяння напередодні їх виселення в УРСР у 1944–1946 рр.

Надсяння – історична територія українського народу, що в період II Речі Посполитої охоплювала повіти Добромиль, Перемишль, Ярослав, Любачів (Чесанів), а також кілька сіл у повітах Перворськ і Ланцут [1, с. 133]. Із початком Другої світової війни ця територія була поділена на сфери впливу Німеччини і Радянського Союзу. Ярославщина відійшла до УРСР, а решта територій увійшли до складу Генерал-Губернаторства. Наприкінці війни на міжнародних конференціях активно розглядали питання польських кордонів, яке набуло остаточних обрисів у лютому 1945 р. на Ялтинській конференції. Практично визначили східнопольський кордон тільки лише 16 серпня 1945 р. у Договорі між СРСР та урядом Польського комітету національної єдності. Відповідно до нього кордон Польської держави захопив все Надсяння. Але ще напередодні в місті Любліні між самопроголошеним промосковським урядом Польського комітету національного визволення та урядом Української РСР була підписана Угода про евакуацію із суміжних з кордоном територій населення за національною ознакою. Цей договір стосувався українських мешканців у межах Польської держави та осіб польської і єврейської національностей на території західних областей УРСР. Виселенню підлягали, зокрема, українці Надсяння. За іронією долі саме матеріали з цієї акції стали незаперечним, позбавленим тенденційності джерелом доказу існування у 1944 р. компактно проживаючого українського населення зі значними кількісними показниками.

Територія розселення і демографічна складова українців на цих землях напередодні їх виселення в УРСР у науковій літературі ще остаточно не з'ясовані. Визначення етнічно історичних меж українського народу, що у результаті злочинних дій московського уряду були позбавлені етнічних особливостей, тому втрачені для Української держави, є актуальним і сьогодні. Його вивчення доцільне для відтворення історичної справедливості. Об'єктом даного дослідження є Надсяння як етнічно-історична територія розселення українців; предметом – сукупність умов та обставин що формували українську спільноту на даній території. Хронологічними

межами у статті є період практичної дії Люблінської угоди щодо виселення українців із Закерзоння в УРСР: від вересня 1944 р. до липня 1946 р.

Серед основних рис, що визначають етнічне обличчя території, є населення. Надсяння як етнічно-українську територію заселяли здебільшого українці. Географ С. Чорний зазначив, що на 1931 р. в усьому Надсянні налічувалося за конфесійною ознакою 238 168 українців [1, с. 134]. Професор В. Кубійович навів дещо скромніші цифри: згідно з його даними за станом на 1939 р. у краї нараховувалося тільки 60 тис. осіб, які ідентифікували себе українцями. Таке зменшення їх кількості він аргументував тим, що "українці забули вже в більшості свою рідну мову і розмовляли польською, частково втратили й український побут, а з українством їх в'язала головно приналежність до греко-католицької церкви, завдяки чому вони почували себе русинами-українцями" [2, с. 26]. Чисто українські села залишилися тільки в найбільш висунених на південний схід частинах Перемищини й Ярославщини [2, с. 25], міста Ярослав, Радимно, Лежайськ, Динів були переважно або і повністю полонізовані, лише Перемишль залишався "осередком українства" [2, с. 26]. Таким чином, визначилися дві категорії українців: власне українці та сполонізовані українці, що для наступних подій, пов'язаних із їх депортацією, не мало жодної різниці. Оскільки українців визначали не за мовою спілкування, а за віровизнанням, тобто місцем зберігання метрики: в костелі чи в греко-католицькій церкві.

Крім того, невеликі групи української людності проживали в Стрижівському (1,9 тис. осіб, 3,3%), Нісковському (1,35 тис. осіб, 2,1%), Жешувському (Ряшівському) (2,0 тис. осіб, 1,5%) повітах [1, с. 126].

Таблиця 1

Демографічні показники українського населення у Надсянні

Назва повіту	Кількість населення в повіті	Кількість українського населення	% українців до всього населення повіту	Залишилося українців після виселення
Перемишль	151200	67800	44,84%	4764
Ярослав	132000	36704	30,3%	372
Любачів	63967	44777	70%	870
Ланцет	–	1347	–	Нема даних
РАЗОМ	–	153924	–	–

Одну з останніх територіальних характеристик проживання українців у межах Надсяння та їх кількісну складову висвітлено в архівних документах управління з питань евакуації при РНК УРСР, зокрема Головного уповноваженого Уряду УРСР по евакуації українського населення з території Польщі. У цих документах є опис трьох повітів, де українці становили значний відсоток – Перемишльського, Ярославського, Любачівського. Українське населення решти повітів переселили через районні представництва зазначених районів.

Згідно з цими даними, територія Перемишлянського повіту має гірсько-лісистий рельєф, що перетинає річка Сян. За адміністративно-територіальним поділом повіт поділявся на 14 волостей, до яких належали 153 села. На початок евакуації населення повіту становило 134598 осіб, у т. ч. в селах мешкали 104679 осіб й у місті Перемишль – 29919 осіб. Із загальної кількості українців нараховувалося 69595, у т. ч. в селах повіту – 64223 та у місті – 5372 особи.

Варто зазначити, що в більшості сільських населених пунктів цього повіту домінувало українське населення. Так, у багатьох селах проживали тільки українці, наприклад, у 6 з 10 сіл Студновської волості мешкали лише українці, в Гуцанівській волості з 13 сіл чисто українськими були 8, у 16 селах Бірчанської волості поляки взагалі не проживали. У середньому в повіті частка українців досягала 45%, а без міста Перемишль присутність українського населення була значно вищою, оскільки поляків у Перемишлі проживало 25,5 тис. осіб і 10,5 тис. осіб у Дубецькій волості. Решта 36 тис. поляків мешкали в 13 волостях, де українського населення нараховувалося близько 70 тис. [4, арк. 105]

Таким чином, у селах району, за винятком Дубецької волості, українське населення за кількістю перевищувало польське. В цілому, українців у селах було 61,3%, а в деяких волостях західної та північно-західної частини району, з ліва від річки Сян досягала 90%) і більше відсотків [5, арк. 13–14].

На початок евакуації в Перемишльському повіті нараховувалося 17929 українських родин (69595 осіб), які підлягали евакуації. Під час евакуації виявили 1469 українсько-польських сімей (5077 осіб), які не підлягали евакуації. Відтак, населення, яке згідно з Угодою мало підстави евакуюватися, становило 16460 сімей (64518 осіб) [6, арк. 2–4]. За період від квітня 1945 р. до червня 1946 р. виселили 64831 особу (16494 сімей). Таким чином, відсоток евакуйованих щодо загальної кількості українського населення, зареєстрованого у повіті, становив 98,73% від кількості родин і 98,97% від кількості осіб. Як наслідок, на території Перемишлянського повіту після реалізації Люблінської угоди залишилися за приблизними даними 4764 особи української національності, переважно у складі українсько-польських сім'ях.

Ярославський повіт був розташований у південно-східній частині Польської Республіки. Він межував із Перемишльським, Любачувським, Ланцутським і Пшеворським повітами. Його територію річка Сян ділила на дві частини. Східна частина від річки Сян у 1939–1941 рр. належала до західних областей УРСР, де проживав 71% усього українського населення, або 35 тис. осіб 80% від усього населення повіту [7, арк. 152–153]. Із початку евакуації, яку розпочали раніше від визначення кордону, українців виселяли з обох частин Ярославщини: з Радянської та з Польської.

У загальному, населення повіту за станом на 1944 р. дорівнювало 132 тис. осіб, із яких мешканців української національності, за отриманими від волосних і повітового старост попередніми даними, налічувалося близько 40 тис. осіб. Основна маса українців проживала вздовж лівого берега ріки Сян у волостях Ляшки, Млини, Вязовниця, Адамівна, Синява. В меншій кількості українців мешкало у волостях Прухник, Розвениця, Хлопиця, Ярославська, Радимно.

Українські родини виселяли в умовах надзвичайно тяжких для районної евакуаційної комісії, оскільки українців Ярославщини, у районах компактного їх проживання захищали загони УПА. У волостях Ляшки, Млини, Вязовниця, Адамівна, Синява навіть не було польської адміністрації, там діяло адміністративне керівництво загонів Української Повстанської Армії. Від неї населення мало наказ не виселятися, за недотримання чого застосовували навіть покарання.

Виселення відбувалося при постійних сутичках регулярних військ Червоної армії зі загонами УПА. В таких умовах евакуаційна комісія не мала значних результатів. Домоглася цього лише в січні 1946 р., коли польські військові формування під приводом боротьби з "бандитизмом" методом тотального виселення депортували українців із Ярославщини.

Під час евакуації на території повіту діяли польські підпільні формування, які тероризували українське населення. Їм давали відсіч загони УПА, що, у свою чергу, викликало примусове виселення на початку 1946 р. польськими військами українських родин, усе це сукупно призвело до зменшення чисельності українців Ярославщини. Лише у квітні 1945 р. в селах Піскорівичі та Теплиця Адамівської волості було вбито більше тисячі осіб [8, арк. 147]. Якщо за уточненими даними на початок евакуації українське населення, яке підлягало евакуації, становило 36704 осіб (9694 сімей), то наприкінці переселення йшлося про виселення 32112 осіб – 98% від усіх, які підлягали виселенню. Так, лише в Ярославському повіті у мирний час, через причини пов'язані з впровадженням Люблінської угоди, українське населення зменшилося на 4 тис. осіб.

Сусідній із Ярославським Любачівський повіт за національною складовою був подібним до попередніх. За адміністративно-територіальним поділом сюди належали 72 села, у 68 з яких мешкали українці. Так само, як і в Ярославському повіті, територію розселення українців був переважно, лівий бік річки Сян. Наприклад, у селі Верхрата Волинецької волості проживали тільки 668 родин українців, і лише одне господарство належало польській родині [9, арк. 27–28]. У загальному українське населення було рівномірно розташоване на території повіту, за винятком двох волостей на правому березі Сяну – Липської і Нарольської, які прилягали до Томашувського повіту, де більшість населення було польської національності.

У цьому повіті загалом проживало 63967 осіб, у т. ч. українців – 41870 осіб, або 65,5% від усього населення повіту. Поляків на час визволення Східної Польщі залишалося на Любачівщині дуже мало, оскільки, як стверджували представники радянської евакуаційної комісії, під час німецької окупації більшість їх утекла за Сян. Під час реєстрації і переселення було виявлено, що 678 родин (2907 осіб) належали до мішаних родин, тобто таких, які не підлягали евакуації [10, арк. 1–2].

Зменшення кількості українського населення було прямо пов'язано з розпочатим процесом евакуації українців, що також проявилось у маргінальних настроях щодо національного питання. Крім виявлених мішаних родин, евакуації не підлягали були ті українці, які перебували у католицизмі, або добровільно вступали в нього. У селах Диків-Старий, Диків-Новий і Цевків агітували щодо прийняття римо-католицького віросповідання. Як наслідок, у Диковській волості близько тисячі сімей перейшли у католицизм і отримали довідки, що вони за національністю поляки, тобто їх не змушуватимуть виїжджати в Україну [3, арк. 82].

Поряд із цим зменшення числа українців було прямо пов'язане з посиленням діяльності польських націоналістичних формувань, які чинили терор над місцевим українським населенням, що негативно позначилося на кількісному складі надсянців. Так, від січня до квітня 1945 р. лише у Любачівському повіті поляки вбили близько тисячі місцевих українців, 2500 господарств пограбували і до 700 дворів спалили [3, арк. 83]. Усього за цей час було спалено 12 населених пунктів.

Для захисту українців від польських партизанських формувань загопи УПА, які діяли на території цього повіту, організували в селах Верхрата, Брусно-Нове, Брусно-Старе, Футори українську міліцію, яка діяла до вересня 1945 р. Діяльність українських підпільних загонів була настільки активною, що на частині території Перемишльського повіту, а саме у волостях Жогагинській, Бирчанській, Вуйтковій і Кузьміна не було польської влади, й евакуацію з їх територій довелося здійснювати з великими силами польського війська. Але і при цих заходах за час виселення українців із повіту було спалено повністю 32 села, з загальною кількістю 4300 господарств. Зокрема, повністю спалили села Берізка – 225 господарств, Рудавка – 170, Лодзинка Дольна – 228, Суфчина – 250, Стара Бірча – 169, Рокшице – 202. А також частково спалено 48 сіл із загальною кількістю 1504 господарства. Серед них Руська Вісь – 65 господарств, Тарнавка – 60, Мильнов – 33, Пралковице – 34, Кругель Великий – 32, П'яткова – 45, Липа – 30.

Навесні 1945 р. польське населення масово нападало на села українців, які виявили бажання евакуюватися в УРСР, убивали людей і забирали їх худобу й майно. Зокрема, у Перемишльському повіті такому нападові були піддані багато сіл: Гнатковичі, Малковичі, Трійця, Пралковці, Бовино, Скопов, Коштова, Бахужец, Дубецко, Кривча, Рушельчице, Ваповци, Ольшани, Пятково, Бахов та інші. Також пограбували населення навколишніх польських сіл, а убивали лише українців [11, арк. 12–13].

Унаслідок роботи районних евакуаційних комісій, а також ужитих польськими військами заходів під приводом боротьби з бандитизмом із Перемишльського повіту виселили 16252 українські родини (63854 особи). На території згаданого повіту залишилося 1469 українсько-польських сімей (5077 осіб), які евакуації не підлягали. Решта 208 (664 осіб), українських сімей хоч і рахувалися такими, що залишилися на території повіту, насправді виїхали у невідомому напрямку. Лише частина з них – 28 сімей одинаків чи літніх людей, які не були в змозі виїхати [11, арк. 14–15]. За весь час евакуації від жовтня 1944 р. до травня 1946 р. з Любачівського повіту в УРСР виселили 41 тис. осіб (9373 сім'ї), що становило 97,7% від загальної кількості українського населення повіту [12, арк. 1–2]. Через Любачівське районне евакуаційне представництво з прилеглих повітів переселили близько 3 тис. українців. У загальній кількості евакуйоване населення становило 43172 особи (9951 родину). Цього часу Ярославський повіт втратив 98% українських родин, на його території залишилися 240 родин (870 осіб).

Таким чином, Надсяння було етнічно-українською територією, де напередодні впровадження Люблінської угоди про евакуацію мешкало чимало українців. Їх частка у повітах коливалася від 30% до 70%, у залежності від наближення до кордону. Ополячення міст Надсяння сформувало соціальну особливість у розселенні українців, де абсолютна більшість українських родин мешкала в сільській місцевості, за винятком незначної кількості українців у місті Перемишль.

Період депортації завдав українському населенню значних людських втрат, що було викликано українсько-польським протистоянням. Поряд із цим надсянці при підтримці загонів УПА створювали дієвий захист як від польських терористичних бандитських угруповань, так і від примусового виселення в УРСР. Крім цього, зменшення кількості українців було викликано відмовою від власної національності та релігії задля того, щоби залишитися на прабатьківських землях, після чого українців визнавали поляками.

Загалом, під час впровадження Люблінської угоди територія Надсяння як етнічно-історична українська територія втратила основний елемент своєї ідентифікації – українське населення. Незначну його кількість, що тим чи іншим способом уникала переселення, виселили впродовж операції "Вісла". Етнічно-українська територія в кордонах Польської держави, де проживала значна кількість українців, упродовж 1944–1947 рр. була назавжди денационалізована.

Список використаних джерел

1. Чорний С. Українці в Європі: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. – К., 2002. – 181 с.
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. – Чикаго, 1975. – 664 с.
3. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. колегії Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – 813 с.
4. Довідка про адміністративно-територіальний та національний склад Перемишльського повіту // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 105 зворот.
5. Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу з евакуації українського населення з території Перемишльського повіту в Українську РСР і коротка характеристика повіту // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 12–23.
6. Акт про закінчення роботи по евакуації українського населення із Перемишльського району, від 28 червня 1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1–5.
7. Доповідна записка про хід евакуації у Ярославському повіті // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 152–153.
8. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення на території Ярославського району Жешувського воєводства // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 144–155.
9. Доповідна записка про стан евакуації у Любачівському районі // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 27–28.
10. Акт про закінчення роботи по евакуації українського населення із Любачівському району, від 4.06.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1–4.
11. Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу по евакуації українського населення з території Перемишлянського повіту в Українську РСР і коротка характеристика повіту // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 12–23.
12. Акт про закінчення роботи по евакуації українського населення із Любачівському району, від 4.06.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1–2.

Yuliya Bodnarchuk

QUANTITATIVE DESCRIPTION AND AREAS OF DWELLING OF THE UKRAINIAN LOCALLY ETHNOGRAPHIC GROUP – THE UKRAINIAN OF NADSYANNYA ON TERRITORY OF POLAND IN EVE THEIR EVICTION IN UKRAINE (1944–1946)

In the article, on the basis of the analyses of the archival documents of the Central Delegate Government of Ukrainian SSR concerning evacuation of Ukrainians from the territory of Poland, the territory of residence is defined and the quantitative characteristic of the Ukrainian of Nadsyannya before their expulsion to Ukrainian SSR in 1944–1946 is given.

УДК 94 (477)

Ярослав Стоцький

СТАНОВИЩЕ КОНФЕСІЙ ПІЗЬНОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ І НЕОХРИСТІЯНСТВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1944–1946 РР.

Досліджено конфесійні трансформації релігійних громад баптистів, адвентистів, п'ятидесятників та єгови́стів під тиском сталінізму на векторі компромісу з державною владою і легітимності та декомпромісу і нелегальної духовної життєдіяльності.

А. Баптисти і п'ятидесятники.

У середині 1945 р., ще до об'єднання ХВЄ з ВРЄХ та Б (т. зв. Серпнева угода) в Тернопільській області було 126 протестантських громад ХВЄ і ЄХБ зі загальною кількістю 11 тисяч віруючих. Але це були не тільки українці, а й поляки, і коли останні виїхали до Польщі, то 45 їхніх релігійних громад перестали існувати.

Тому напередодні Серпневої угоди в області діяла 81 громада п'ятидесятників і баптистів із 4 тисячами віруючих, яких обслуговували 76 пресвітери. Загальна чисельність віруючих така, тому що у 1945 р. багато протестантів призвали до Червоної Армії [1, арк. 18].

За станом на 1 квітня 1946 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів у Тернопільській області попередньо облікував 47 релігійних громад Євангельських християн-баптистів (ЄХБ) і 23 релігійні громади Християн віри євангельської (ХВЄ) [2, арк. 21]. Проведене сталінським режимом 24 серпня 1945 р. об'єднання ВРЄХ та Б і ХВЄ в єдиний центр – Все-союзну Раду Євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) давало змогу радянським контролюючим органам краще наглядати за цими Церквами, оскільки вони стали в результаті об'єднання сконцентрованими, а не розпорошеними. Але не всі громади згаданих Церков позитивно прийняли рішення про об'єднання, частина громад п'ятидесятників на це не погодилась і відмовилася від реєстрації, продовжуючи легально свої відправи. У зв'язку з цим в уповноваженого Ради в справах релігійних культів виникатимуть серйозні проблеми.

Аналізуючи громади ЄХБ і ХВЄ, треба зауважити, що релігійний рух цих Церков не зменшувався, а, навпаки, набирав динаміки. Так, за архівними даними, з 1941 до 1944 р., тобто за період німецької окупації, прийняли хрещення 77 осіб. У 1944–1945 р. р., поки тривало так зване друге радянське визволення Тернопільщини, хрещення прийняли 87 осіб, і важливим є те, що 34 особи з них це молодь [2, арк. 21].

Це, напевно, можна пояснити тим, що 1944–1945 рр. – перехідні від одного окупантів до інших, тому в цей час був деякий організаційна неспроможність влади, до того ж, ще не розвинули своєї діяльності серед молоді первинні комсомольські організації, ще не почалася атеїстична пропаганда.

Але, загалом, протестантські Церкви не завдавали клопоту радянським органам, а, навпаки, сприяли їм. Наприклад, під час підготовки до виборів (1946 р.) до Верховної Ради СРСР агітаторами працювали 9 пресвітерів (Вишнівецький, Почаївський і Велико дедеркальський райони).

Характерно, що географія протестантизму в області була найбільш насиченою у т. зв. волинських районах: Почаївському (10 громад), Кременецькому (7), Шумському (10), В. Дедеркальському (9), Лановецькому (10), Вишнівецькому (8), а на сусідні галицькі райони: Збаразький, Новосільський, Підволочиський, Гримайлівський і м. Тернопіль припадало 13 релігійних громад. У південно-західних районах області: Бережанському, Підгаєцькому, Золотниківському, Зборівському, Микулинецькому та інших було лише по одній-дві релігійній громаді, а разом – 9 [1, арк. 3–5].

На початок 1947 р. в області діяли 74 громади ВРЄХБ.

П'ять громад ХВЄ відмовилися від злиття з ВРЄХБ. Це: із с. Радошівки В. Дедеркальського району – 28 віруючих, с. Іванівки Підволочиського району – 35, с. Нараїва Бережанського району – 50, с. Гнильче Підгаєцького району – 40, с. Новосілки Скалатського району – 30. Усього – 183 віруючих [1, арк. 7]. Із віруючими цих громад проводили бесіди старший пресвітер

ВРЄХБ у Тернопільській області Теслюк і обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів І. Чирва, але ці віруючі на реєстрацію та злиття з ВРЄХБ на погоджувались.

І, як зазначив уповноважений І. Чирва, "...основною причиною відмови від злиття і реєстрації вказаних сект (так він розумів третій напрямок християнства – протестантизм – Я. С.) являється та обставина, що склад їх членів вороже настроєний до Радянської влади, частина членів являється фанатиками п'ятидесятників, а частина членів... не визнають ніякої державної влади..." [1, арк. 18].

Уповноважений І. Чирва дав вказівки райвиконкомам "...заборонити діяльність вказаних сект як незаконно діючих, про що повідомляти органи МДБ..." [1, арк. 18].

Характерно, що уповноважений вважав свої дії правильними, не мав наміру більше займатися агітацією громад ХВЄ, щоби вони злилися з ВРЄХБ, а планував посилити за ними контроль і моральне переслідування їхніх пресвітерів. У результаті таких акцій, на його думку, ці громади перестануть існувати.

До речі, жодну громаду ХВЄ І. Чирва не зареєстрував і не бажав це робити, мотивуючи тим, що у ХВЄ нема духовних центрів в СРСР. Окрім того, кожний пресвітер дав підписку обласному уповноваженому Ради у справах релігійних культів, що не допустить порушення Московської серпневої угоди 1945 р.

Це було необхідно тому, що тепер через пресвітерів уповноважений міг регулювати обстановку в легальному протестантизмі області. Бо в деяких громадах ХВЄ, хоча вони й приєдналися до ВРЄХБ, проявлялися факти (осудливі розмови, антирадянські настрої) порушень Серпневої угоди. У таких випадках уповноважений робив тиск на старшого пресвітера ВРЄХБ у Тернопільській області Теслюка, а той, у свою чергу, змушений був на це реагувати тим, що знімав деяких пресвітерів із їх духовно-церковного становища, а окремих членів навіть відлучав від громади.

У Львівській області на 20 жовтня 1945 р. налічувалося 1013 Євангельських християн баптистів об'єднаних у 23 громади, духовну опіку в яких надавали 26 пресвітерів, три із котрих не були ще рукопокладені [3, с. 7]. Ще не всі ці громади зареєстрували, бо, як пояснював обласний пресвітер ЄХБ Бричук, – затримку пресвітери районів, але документи на реєстрацію готуються. Християн віри євангельської в області налічувалося 5000 віруючих, 33 громади і 33 пресвітери [3, арк. 8], всі вони були на обліку в уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявого. Обласний пресвітер ХВЄ Адамчик запевнив уповноваженого, що більшість громад п'ятидесятників готові з'єднатися із громадами баптистів у єдиний центр Всесоюзна Рада Євангельських християн-баптистів. Кожна громада баптистів і п'ятидесятників мала молитовний будинок, віруючі цих громад проявляли лояльність до радянської влади і навіть більше. Один із пресвітерів цих громад Войнович пред'явив уповноваженому П. Кучерявому квитанцію про передачу у фонд Оборони СРСР за 1945 р. 18 тис. крб., які пожертвували тільки з члени міської громади Львова, а також було передано для потреб оборони значну кількість овочів, фруктів, одягу, взуття [3, арк. 9]. Ці громади функціонували без перешкод із боку влади, проводили як літургії, так і хрещення. Наприклад, громада баптистів Львова св. Таїнство хрещення здійснювала для нових adeptів у озері за 3 км від міста Львова, а після цього поверталася у молитовний дім на молитву. Правда, це св. Таїнство вже не відбулося так урочисто і пишно, як в добільшовицькі роки, – з оркестром, піснями, запрошеними гостями, відповідною рекламою.

Обласний уповноважений просив вищі інстанції, щоби для швидшого об'єднання п'ятидесятників із баптистами в область прислали одного з пресвітерів, які брали участь у нараді 24 серпня 1945 р., коли відбулося об'єднання ВРЄХ та Б із ХВЄ ц утворився розширений єдиний центр ВРЄХБ. Уповноважений запропонував, щоби в область для роз'яснення т. зв. Серпневої угоди приїхав, наприклад, пресвітер Панько або Пономарчук чи ін. Це було необхідно уповноваженому ще й тому, що хоча чільні пресвітери ХВЄ, Адамчик, Сембай, Пушкар та ін. заявляли про готовність до об'єднання з ВРЄХ та Б у структурі ВРЄХБ, уповноважений відчував, що це буде тільки формальне злиття і що п'ятидесятницькі громади не відмовляться від своєї догматики і обрядів, у т. ч. від глосолалії.

Уповноважений також зауважував, що зростає чисельність громад і віруючих протестантського напрямку. Наприклад, у Сокільницькому районі не було у 1945 р. жодного віруючого протестанта, а на травень 1946 р. там уже проживали у с. Наварія 60 віруючих

п'ятидесятників, котрі переселилися з Польщі й подали необхідні документи на реєстрацію їхньої громади [4, арк. 50].

Відвідавши з контрольно-обліковою перевіркою молитовне зібрання громади баптистів м. Львова на вул. Краківській, 17, де пресвітером був Бричук, уповноважений констатував, що залу зібрання переповнювали віруючі, яких він нарахував близько 180 осіб. На зібранні було багато молоді, студентів технікумів та інститутів (поліграфічного, торговельного й ін.), хор громади був повністю молодіжним. Із старшого покоління віруючих було багато колишніх греко-католиків, які заявили уповноваженому, що краще відвідувати протестантські молитовні зібрання, ніж богослужіння Російської православної церкви [4, арк. 50]. Про побачене він інформував відділ агітації і пропаганди Львівського обкому (Мазепу), а також ректорів та директорів згаданих інститутів і технікумів.

До серпня 1946 р. у Львівській області було зареєстровано 52 громади в структурі ВРЄХБ, з них 29 громад ХВЕ, які приєдналися до т. зв. Серпневої угоди. 7 громад ХВЕ відмовилися від такого об'єднання. Це були громади переважно з Лопатинського району. Віруючих у зареєстрованих і об'єднаних 52 громадах ВРЄХБ налічувалося 1897 осіб. Із них у першій половині 1946 р. прийняли св. Таїнство хрещення 54 особи, виключено із громад за порушення релігійних обрядів і аморальну поведінку 4 пресвітери та 17 мирян, разом 21 віруючого. Незважаючи на це, громади збільшилися на 33 віруючих і, як констатує обласний уповноважений, за рахунок притоку до громад колишніх греко-католиків [5, арк. 73]. А через те, що протестантські громади були розсіяні в усій області, уповноважений не міг встановити за ними постійного контролю. А це сприяло тому, що пресвітери громад мали змогу проводити і проводили місіонерську роботу (пресвітер Залиско з Лопатинського р-ну, пресвітер Ляевич із Рава-Руського р-ну) не тільки у своєму районі, а й в інших районах області. Одночасно для збільшення чисельності своїх громад, поповнення їх, пресвітери використовували різні релігійні свята із традицій протестантизму: свято Жнив, вечори християнської молоді тощо.

Географія і чисельність релігійних громад ВРЄХБ у Львівській області на 1 серпня 1946 р. була такою: м. Львів – 2 громади, Львівський сільський р-н – 3, Великомоствівський р-н – 2, Кам'янсько-Бузький р-н – 3, Поніковоцький р-н – 5, м. Броди – 1, Підкаміньський р-н – 1, Магерівський р-н – 2, Краковецький р-н – 1, Рава-Руський р-н – 6, Немирівський р-н – 1, Куликівський р-н – 4, Буський р-н – 2, Лопатинський р-н – 2, Красненський р-н – 6, Поморянський р-н – 2, Перемишлянський р-н – 1, Жовківський р-н – 1, Ново-яричівський р-н – 2, Золочівський р-н – 2, Олеський р-н – 1, Сокольніцький р-н – 1 [5, арк. 74–75].

Географія і чисельність громад ХВЕ, які не приєдналися до ВРЄХБ на 1.VIII.1946 р.

№ за/п	Район	Село	Кількість віруючих	Прізвище пресвітера
1.	Івано-Франківський	Вороців	25	Бояновський П.
2.	Лопатинський	Грицеволя	40	Костик В.
3.	Лопатинський	Губисько	22	Залиско
4.	Лопатинський	Кустин	42	Тарас С.
5.	Лопатинський	Стовпин	23	Гогожа С.
6.	Лопатинський	Топорів	6	Марко
7.	Яворівський	Вільшаниця	30	Вавилишин В.
8.	Бродівський	Бордуляки	20	Козак С.
9.	Бродівський	Корсів	45	Гуменний
10.	Бібрський	Жабокряки (теперішнє Квітневе)	55 [5, арк. 75]	(Прізвище пресвітера невідоме – Я. С.)
Всього: 308				

Обласний уповноважений вважав, що є тільки дві причини, через що громади не об'єднуються з громадами ВРЄХБ:

а) пасивність щодо розв'язання цієї проблеми функціонерів райвиконкомів;

б) віддаленість згаданих громад від комунікацій, що утруднювало контроль із боку уповноваженого.

Щоби полегшити цей контроль за протестантськими громадами, уповноважений прагнув (із дозволу республіканського уповноваженого) громади баптистів і п'ятидесятників, котрі належали до ВРЄХБ і перебували на віддалі до 10 км одна від одної, згрупувати по 2–3 громади в одну і так зменшити чисельність громад із 52 до 38–40 за умови, щоб їх обов'язково очолювали пресвітери ЄХБ, яких він вважав лояльнішими до радянської влади. Ось така дивна методологія боротьби з релігійністю на фоні реального зростання чисельності віруючих ЄХБ і ХВЕ. Пропоноване зменшення чисельності релігійних громад у даному випадку ніяк не означало зменшення числа віруючих, а тільки утруднювало б комунікативну функцію між ними й одночасно позицінювало б їх у лояльності до державної влади.

Радикальним було й прагнення обласного уповноваженого щодо невоз'єднаних громад ХВЕ, а саме – через обласного пресвітера ВРЄХБ і райвиконкоми такі громади розпустити, а їхніх пресвітерів притягнути до відповідальності [5, арк. 76]. Фактично пропонували репресії влади проти безкомпромісних п'ятидесятників та їхніх керівників. З досвіду НКДБ це означало арешти і ув'язнення непокірних віруючих. Досвід уже був, чекали тільки чергової команди. Але розпуск громад – ще не ліквідація віри та вірних. Це – дорога до підпільного служіння, що означало: громади будуть поза контролем уповноваженого, а, значить, влади. Владі це було невидібно.

Суб'єктивну вигоду з цього міг мати уповноважений, але тільки в статистичному аспекті, для звітів у Київ. У 1946 р. у Львівській області налічувалося 62 громади баптистів і п'ятидесятників, із них 56 громад об'єднаних у ВРЄХБ, і 6 громад ХВЕ, котрі не приєдналися до ВРЄХБ. На 31 грудня 1946 р. цих 56 громад, за пропозицією обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів укрупнено, таким чином сформувалося 45 громад ВРЄХБ [4, арк. 66]: Обласним пресвітером був Бричук, кількість віруючих становила 2111 осіб, тож за 1946 р. чисельність віруючих збільшилася на 141 особу [4, арк. 57, 66].

Шість невоз'єднаних громад ХВЕ діяли в таких населених пунктах: с. Гутисько Лопатинського р-ну, пресвітер Залиско; с. Грицеволя того ж району, пресвітер Костик В.; с. Корсів Бродівського р-ну, пресвітер Давидюк А.; с. Кустин Лопатинського р-ну, пресвітер Тарас С.; с. Стовпин того ж району, пресвітер Гогожа С.; с. Бордуляки Бродівського р-ну, пресвітер Козак С. [4, арк. 66].

Власне, під тиском обласного уповноваженого обласний пресвітер ВРЄХБ Бричук змушений був розробити план укрупнення громад ВРЄХБ, який він представив уповноваженому у жовтні 1946 р. Такі укрупнені громади обов'язково очолювали пресвітери ЄХБ, а пресвітери ХВЕ були їхніми заступниками, або звично – рядовими членами громад. Наприклад, у Львові діяли дві громади, одна ЄХБ, інша ХВЕ і коли вони об'єдналися в одну, то пресвітер громади ХВЕ Войтович став заступником пресвітера ЄХБ в уже об'єднаній громаді [4, арк. 66].

В об'єднаних і укрупнених 45 громадах ВРЄХБ панувала загальна лояльність до державної влади, на яку наставляв їх обласний пресвітер Бричук, на відміну від пресвітерів шести невоз'єднаних громад ХВЕ, котрі й надалі проводили місіонерську роботу, активізували входження в свої громади нових членів.

У Станіславській області протестантизм не був таким поширеним, як у Тернопільській та Львівській областях. Так, уповноваженому Ради у справах релігійних культів у Станіславській області П. Сердюченку на 1 жовтня 1944 р. вдалося взяти на облік тільки 3 громади ЄХБ: у Тарновиці, Лісках та Ісакові [6, с. 291]. У 1945 р. обласний уповноважений виявив уже 9 громад ЄХБ [7, арк. 12]. Ці 9 громад увійшли у ВРЄХБ. Їхня кількість була такою й на кінець 1946 р. і загалом становила 313 віруючих у таких населених пунктах: Слобідці Лісній (28 віруючих), Завадці (26), Ганусівці (66), Підвисокім (25), Стецеві (35), Терновиці Лісній (44), Білих Ославах (30), Верхній Липиці (39) та у Старому Мартинові (20). Також діяли в області й невеликі групи ХВЕ, котрі не були охоплені обліком обласного уповноваженого [6, с. 293] і, по суті, проводили своє служіння нелігально й на возз'єднання з баптистами не погоджувалися. Їхнє служіння необхідно вважати, з точки зору радянського законодавства про культу, нелегальне, підпільне.

Б. Адвентисти.

Порівняно із баптистами і п'ятидесятниками чисельність віруючих адвентистського напрямку в західних областях України була незначною, як і їхній вплив на релігійне життя краю. Адвентизм, як і вищезгадані напрямки пізнього протестантизму, почав розповсюджуватися в Західній Україні у 1920-их роках.

До 20 жовтня 1945 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів Львівської області П. Кучерявий узяв на облік 4 громади Адвентистів сьомого дня з чисельністю 196 віруючих, котрих обслуговували 5 пресвітерів. Окрім того, він зафіксував ще три групи віруючих адвентистів із чисельністю від 3 до 6 осіб у групі. І П. Кучерявий зобов'язав обласного пресвітера АСД Миколу Вовка об'єднати ці групи до облікованих громад. Громади АСД діяли в:

- м. Львові, 1 громада з чисельністю 40 віруючих;
- Глинянському р-ні, 2 громади, 70 віруючих;
- Магерівському р-ні, 1 громада, 67 віруючих.

А в 3 групах, не об'єднаних до громади налічувалося разом 14 віруючих [8, арк. 7]. Кожна з облікованих громад мала молитовний будинок.

Віруючі цих громад були лояльними до радянської влади, у серед них не траплялося випадків відмови від служби в Червоній армії. Навпаки, деякі члени цих громад воювали і деякі з них загинули чи отримали поранення в боях із вермахтом.

Наприкінці 1945 р. обласний уповноважений ці чотири обліковані громади АСД зареєстрував, перешкод у їхніх релігійних практиках не було. Тільки 2 з 5 пресвітерів були рукопокладені. Оскільки ж членами цих громад були не тільки українці, а й поляки, то у зв'язку з переселенням останніх до Польщі, чисельність віруючих у громадах АСД почала зменшуватися. Незважаючи на те, що в першому півріччі 1946 р. членами АСД, які прийняли св. Таїнство хрещення, стали 7 осіб, – до вересня 1946 р. в згаданих 4 громадах налічувалося 149 віруючих [5, арк. 77], а до 31 грудня 1946 р. ще менше – 142 віруючих [4, арк. 57]. Це все наслідки депортації польсько-українського населення. Випадків, щоб у цей період за аморальну чи подібно до поведінку віруючих виключали із громад, не зафіксовано.

Молитовно-святковим днем віруючих АСД є субота (четверта заповідь), і коли уповноважений запропонував пропозицію обласному пресвітеру М. Вовку, щоб перенести це дійство на неділю, то пресвітер заявив, що цим буде поставлено під загрозу існування громад. Тому цю тему більше не порушували, бо стало зрозуміло, що віруючі АСД не відійдуть ні на йоту від Святого Письма. Зрештою, вони були лояльними до влади, а з іншого боку – передовиками на виробництві (за це керівники підприємств надавали їм вихідний у суботу), тож обласний уповноважений також залишався до них лояльним.

У Станіславській (нині Івано-Франківській) області наприкінці 1946 р. – на початку 1947 р. обласним уповноважений узяв на облік 5 громад віруючих АСД зі загальною чисельністю 92 особи, котрі діяли в таких населених пунктах: Білих Ославах, Вовчинцях, Гуцулівцях, Кам'янці Великій і Коломиї [6, с. 300]. Крім громади у Білих Ославах, інші громади АСД мали молитовні дома. Тому 31 жовтня 1946 р. обласний уповноважений отримав заяву "двадцятки" віруючих АСД Білих Ослави із проханням відкрити у цьому селі молитовний будинок, який погодився їм здати в оренду його власник Ілько Гуменюк. Пресвітер цієї громади Олексій Дячук зібрав необхідні документи, і з подачі обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів П. Сердюченка на початку 1947 р. Станіславський облвиконком видав постанову за № 237 про відкриття молитовного будинку. На підставі цієї постанови, свого позитивного рішення й відповідних документів обласний уповноважений попросив Раду в справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР підтримати прохання громади АСД с. Білі Ослави Яремчанського району про відкриття молитовного будинку. Громаді залишилося чекати. Такі позитивні рішення місцевих органів влади у 1947 р. спонукають до висновку, що адвентисти Станіславщини були лояльними до радянської влади, і жодних неправомірних дій за ними не значилося.

На Тернопільщині віруючих АСД було ще менше – лише 75 осіб (59 жінок і 16 чоловіків), із них молоді до 25 років – 11 осіб. Ця єдина громада, яку обласний уповноважений зареєстрував аж 2 липня 1947 р., і діяла у с. Богданівка Підволочиського району, її пресвітером був Павло Гелас [1, арк. 16, 36]. Але це не означає, що віруючих адвентистів не було в інших районах області. Вони були, як покажуть наступні роки, але незначної чисельності, котра не досягала 20 осіб, необхідних для створення і реєстрації релігійної громади, і таких невеликих громад діяло не більше п'яти. З цього випливає, що адвентизм в області також існував нелегально, а точніше – нелігально. Така подвійність характерна для радянський період для віруючих протестантських громад, частина яких прагнула уникати контролю з боку влади. Цьому сприяла їхня незначна чисельність та географія знаходження.

В. Свідки Єгови.

У 1930-х роках у Східній Галичині налічувалося до 5000 віруючих Свідків Єгови [6, с. 289]. За соціальним походженням, це були здебільшого селяни, тож їхня географія стосувалася багатьох галицьких сіл. Не будучи лояльними до влади, ігноруючи її, а то й агітуючи проти неї, громади Свідків Єгови діяли підпільно, а це утруднювало їхнє виявлення з боку обласних уповноважених Ради у справах релігійних культур.

У 1944–1946 р. р. чисельність зсвідків Єгови зростала за рахунок переселенців із Польщі, оstarбайтерів, які поверталися з Німеччини й уникли Сибіру та тих греко-католиків, які після Львівського псевдособору 1946 р. не бажали молитися в храмах РПЦ і не мали змогу через географічну віддаленість осередків підпільної УГКЦ чи діючих римо-католицьких костьолів належати до цих громад або не мали міцного конфесійного відчуття.

Із переселенцями з Польщі прибув представник Східноєвропейського центру Свідків Єгови Микола Циба, який структурував й очолив нове Крайове бюро, яке й координувало діяльність Свідків Єгови у Західній Україні. Воно мало тісні зв'язки з Крайовим бюро Польщі, а також із Крайовим бюро Румунії, через яке нелегально виходило на тісні контакти з Бруклінським центром.

У Станіславській області до 1946 р. обласний уповноважений зафіксував активну діяльність Свідків Єгови в селах Полянках, Довгополі, Перехресному, Гриняві Ясенові Жаб'євського району [6, с. 296].

Нелояльність Свідків Єгови до радянської влади, відмова від служби в Червоній армії як під час війни, так і після неї, підпільне служіння, місіонерська робота, приналежність до Бруклінського центру та ін. – все це призвело до прагнення органів НКВС, згодом НКДБ й місцевих партійно-радянських органів влади постійно контролювати громади-кілки Свідків Єгови. І коли їм вдавалося виявити, з точки зору тоталітарної влади, т. зв. антирадянські дії єговістів, наприклад, відмову від служби в армії чи розповсюдження конфесійної літератури (журналів "Пробудись", "Вартова башта" тощо), таким членам Свідків Єгови загрожувало ув'язнення терміном від 10 до 25 років за статтями 54–10 і 54–11 КК УРСР, т. зв. "антирадянська пропаганда і агітація". Тож упродовж сорока наступних років віруючі секти Свідків Єгови постійно були під пресом реальних репресій проти них тоталітарної влади.

У Львівській області до жовтня 1946 р. обласний уповноважений Ради у справах релігійних культур зафіксував понад 500 віруючих нелегальної секти Свідки Єгови, який йому вдалося, виявити наприклад, у таких районах:

Лопатинському, с. Грицеволя – близько 40 віруючих, с. Хмільне – 26 віруючих;

Радехівському, села Пиратин і Собанівка, до 50 сектантів, голова кілки Столярчук;

Красненському, с. Балучин, 55 єговістів, керівники збору Н. Задорожний і Т. Горак [5, арк. 78].

Громади Свідків Єгови діяли, також в інших районах області віруючі проводили місіонерську роботу серед населення й особливо серед п'ятидесятників, позицініювалися до радянської влади, не виконували державних завдань щодо постачань хліба, молока і т. п. Уповноважений підсумовував, що села, в котрих проживають єговісти, займають останні місця в районах, а райони – останні місця в області [5, арк. 79].

В інформації про антирадянську діяльність секти єговістів першого секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького від 4 лютого 1946 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова констатовано, що у період підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР антирадянську діяльність особливо активізували свою віруючі секти Свідків Єгови, котрі в окремих районах області ведуть відкриту пропаганду проти виборів і всієї радянсько-комуністичної системи. Органам НКДБ вдалося, зазначив І. Грушецький, виявити декілька нелегальних груп єговістів і заарештувати значну кількість керівників складу. Також під час арештів було виявлено антирадянську літературу, інструкції, друкарські машинки та іншу мнотильну техніку [5, арк. 1].

У цій літературі закликали не брати участі у виборах і таким чином не допомагати радам: "Нам ця влада і вибори не потрібні. Навіщо нам ці міністри. Наші міністри і король – є Бог. Про це всі віруючі повинні знати..." [5, арк. 2].

А один із керівників секти, мешканець Львова Чемерис, заявив (Грушецький не зазначив де і кому, але можна припустити, що в якомусь товаристві – Я. С.): "Я не піду голосувати, і ви не повинні йти голосувати за цю владу. Ми будемо голосувати за Христа, а не за чорта. Я це кажу вам і можу сказати представникам радянської влади" [5, арк. 2].

Такі заклики були непоодинокими. У Сокальському районі виявили чисельну громаду єговістів, керівний склад якої налічував 17 осіб, і всі вони активно вели пропаганду, спрямовану на зрив виборів. А в с. Перетоки під впливом єговістів перебували близько 100 осіб місцевого населення, котрі відмовлялися брати участь у виборах. Тотожні випадки зафіксовані у Лопатинському, Радохівському і Кам'янсько-Бузькому районах [5, арк. 3].

Тому Львівський обком КП(б)У спланував і здійснював репресивну ізоляцію керівників секти, щоби так якщо не паралізувати, то хоча б зменшити їхню антирадянську діяльність. Водночас у районах, де активно діяли єговісти, обком партії посилював масово-пропагандистську роботу серед населення про шкідливість сектантства.

Із звіту обласного уповноваженого за IV квартал 1946 р. випливає, що у Львівській області діяла 71 група єговістів із чисельністю 3423 віруючих [4, арк. 58].

У Тернопільській області уповноважений Ради у справах релігійних культів також не зумів на початок 1946 р. повністю встановити географію і чисельність релігійних громад секти Свідків Єгови. Із його звітів видно, що громади-збори Свідків Єгови були у с. Костянтинівка Велико Бірківського району – 9 віруючих; с. Мечищів Бережанського району – 11 віруючих, с. Гнильче Підгаєцького району – 14 віруючих [9, арк. 11] й у с. Шершенівка Борщівського району, с. Ягільниця Чортківського району, в деяких селах Підволочиського району [1, арк. 100] і інших.

Варто відзначити, що законслухняність Свідків Єгови базувалася на біблійному принципі "Віддайте ж кесареви кесареві, а Боже Богові." (Мт. 22:21). Тому вони вважали і вважають, що необхідно підкорятися тим законам, які не суперечать законам Бога. Але якщо між першими і другими є протиріччя, то необхідно підкорятися й жити за законами, що встановив Бог жити за ними, дотримуючись правила "Слухатися слід більше Бога, ніж людей!" (Ді. 5: 29).

І хоча Свідки Єгови не заперечують існування армії, але у війську не служать, бо переконані, що їм необхідно "перекувати свої мечі на рала, а списи свої на серпи... і не вчитися більше воювати" (Іс. 2: 4). Згідно словами Ісуса Христа "Я бо йду від Отця." (Йо. 17: 16), Свідки Єгови не беруть участі у війнах і в політичному житті, тобто не вступають у політичні партії, не голосують на виборах тощо. Для комуністичного тоталітарного режиму таких принципів було достатньо, щоби переслідувати і репресувати віруючих єговістів. За деякими даними ("Вартова башта" за 1 лютого 1946 р.), із Західної України було депортували до Сибіру понад тисячу Свідків Єгови [10, с. 43].

Від кінця 1930-х рр. до 1947 р. Керівний комітет Свідків Єгови на території СРСР очолював Станіслав Буряк, якого в 1947 р. заарештували і він того ж року помер в лікарні Лук'янівської в'язниці у Києві. Його замінив Микола Циба, котрий очолював Керівний комітет у 1947–1952 рр. За релігійну діяльність він був ув'язнений у 1946–1956 і 1960–1970 рр [10, с. 43, 78].

Свідки Єгови впродовж майже всього комуністичного періоду не могли погодитися на те, щоби їхня проповідь доброї новини про Христа була призупиненою, а організація стала об'єктом для маніпуляції з боку органів держбезпеки та уповноважених, і її використовували б із політичною метою. Цього не можна стверджувати про баптистів, адвентистів та деяку частину п'ятидесятників.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1454. – Арк. 18.
2. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 21.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
4. ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 50.
5. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 73.
6. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 291.
7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. Р. 388 сч. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 12.
8. ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
9. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 11.
10. Іваненко С. О людях, ніколи не расстающихся с Библией. – М., 1999. – С. 43. У зв'язку з тим, що дані наведені часописом "Вартова башта", котрі подає С. Іваненко, варто все ж лічити на суб'єктивність, і не тільки з цієї причини, а через те, що уповноважені Ради у справах релігійних культів Західної України не подають таких даних у своїх інформаційних звітах з котрих випливає, що на 1946 р. вони не мали повної картини щодо діяльності Свідків Єгови. Якби мали, то обов'язково б показали, тим більше, якщо це стосувалося б їхньої реальної боротьби із т.

зв. антирадянською сектою. Це був би для уповноважених величезний плюс у боротьбі із сектою Свідків Єгови перед вищестоящими інстанціями.

Yaroslav Stotskyi

SITUATION OF CONFESSIONS OF THE LATE PROTESTANTISM AND NEO-CHRISTIANITY IN WESTERN UKRAINE IN 1944–1946

The paper reveals confessional transformations of religious communities of the Baptists, Adventists, Jehovah's Witnesses under the pressure of the Stalinism on the vector of a compromise between the state authority and legitimacy, as well as decompromise and illegal clerical activities.

УДК 94 (477)

Олександр Бровар

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ: 1945–1950-ТІ РР.

У цій статті на основі архівних джерел і документальних видань, із сучасних концептуальних позицій висвітлюються проблеми житлового будівництва у сфері вугільної промисловості Донбасу у 1945–50-х рр. XX ст. Розглядаються особливості державного та індивідуального будівництва у вугільних районах Донбасу, відбудови житлового фонду шахтарських міст і селищ Донбасу після звільнення Донбасу від гітлерівської окупації, проаналізовані заходи радянської влади та працівників вугільної промисловості з поліпшення житлових умов гірників Донбасу.

В умовах сучасної України однією з найбільш гострих і актуальних соціально – економічних проблем є житлова проблема. Ця проблема є одним із найсуттєвіших джерел соціальної напруги, що справляє деструктивний вплив на всі сторони життя українського суспільства. Особливо актуальним є вирішення житлової проблеми в індустріальних районах країни, оскільки це забезпечує стабільну динаміку робочої сили, постійний приток на виробництво молодих кадрів. Для виявлення оптимальних можливостей вирішення житлової проблеми у вугільних районах Донбасу варто звернутися до історичного досвіду вирішення цієї проблеми, зокрема й у повоєнні роки – упродовж 1945–50-х рр. Саме тому вивчення історичного досвіду житлового будівництва має значну суспільну актуальність.

Окремі аспекти житлового будівництва у вугільних районах Донбасу розглядалися у працях І. В. Зеніна [14], М. П. Приходька [20] та О.С. Кудлая [16]. У сучасній українській історіографії цієї проблеми торкалися праці Л.З. Мазітової [17, 18] та М.О. Алфьорова [1]. Утім, дотепер не було цілісного наукового дослідження проблеми житлового будівництва у вугільній промисловості Донбасу у період 1945–50-х рр. Цей факт засвідчує наукову новизну розробки цієї проблеми та її наукову актуальність.

Метою дослідження є висвітлення проблеми житлового будівництва у вугільних районах Донбасу у 1945 – 1950-х рр. Виходячи з мети, завданнями дослідження є визначення специфіки житлового будівництва у розглядуваний період, зокрема, – відбудови зруйнованого під час Другої світової війни житлового фонду, подальшого розвитку житлового комплексу у вугільній промисловості Донбасу; визначення ролі державних і громадських інституцій у цьому процесі; компаративний аналіз декларованого та фактичного стану відбудови та розвитку житлового фонду вугільної промисловості Донбасу в перші повоєнні роки.

У другій половині 40-х рр. радянське керівництво декларувало необхідність активізувати житлове будівництво. Так, у "Законі про п'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр." було заплановано не лише відновити весь довоєнний житловий фонд, але й значно перевищити його, паралельно з цим активізувавши діяльність із поліпшення житлових умов робітників. Згідно цього закону загалом по містах Української РСР протягом 1946–1950 рр. мало бути введено в експлуатацію 15920 тис. кв. м. житла [13, с. 49]. Темпи житлового будівництва у роки четвертої п'ятирічки набагато випереджали довоєнні [4, с. 18]. Питома вага капіталовкладень у житлове будівництво по Українській СРР становили більше 14% у загальному обсязі капітальних робіт по народному господарству, у той час як у третій п'ятирічці вони становили лише 10,5% [5, с. 47].

Утім, попри згадану загальну активізацію житлового будівництва на українських теренах у післявоєнну добу, у вугільних районах Донбасу житлове питання залишалось вкрай гострим. Це насамперед було пов'язано з постійним напливом на вугільні шахти Донбасу нової робочої сили у зв'язку з доволі інтенсивним розширенням виробничих потужностей вугільної індустрії Донбасу у перші післявоєнні роки.

У зв'язку із масовим припливом нових робітників у другій половині 40-х рр. відбувається збільшення кількості гірників, які мешкали у гуртожитках. Так, на комбінаті "Ворошиловградвугілля" станом на 1 січня 1945 р. у гуртожитках мешкало 19788 осіб, а 1 січня 1946 р. – уже 36330 осіб, тобто, має місце зростання кількості мешканців гірницьких гуртожитків майже вдвічі. На шахтах комбінату "Сталінвугілля" кількість гірників, які мешкали у гуртожитках, за цей же період зросла у 3, 7 рази. Це зумовлювало потребу будувати дедалі більше нових гуртожитків [10, арк. 55].

Характеризуючи ситуацію з будівництвом та облаштуванням шахтарських гуртожитків у другій половині 40-х рр., варто відзначити, що зазвичай цю справу брали під свою опіку профспілкові організації, також вони взяли під свій контроль ремонт гуртожитків. Основну роль у розв'язанні проблеми спорудження гуртожитків для гірників відігравали житлово-побутові комісії фабрично-заводських та місцевих комітетів профспілки працівників вугільної промисловості [21, с. 238]. Зусиллями профспілкових організацій до кінця 40-х рр. було ліквідовано тимчасові гуртожитки, а робітники та їх родини були поселені у більш-менш нормальні приміщення, зроблені з каменю. До облаштування своїх гуртожитків долучалися й самі робітники. Цей процес проходив під пильним контролем згаданих уже житлово-побутових комісій. Гірники у позаробочий час підводили до гуртожитків опалення та воду, електрику та радіо, також фарбували та білили приміщення [28, с. 3].

У 1948 р. гірники тресту "Макіїввугілля" зобов'язалися своїми силами збудувати при кожній шахті по одному гуртожитку на 100 осіб кожен. Вони оголосили будівництво цих гуртожитків "всенародним будівництвом", зважаючи на те, що споруджувати гуртожитки взялися не лише шахтарі, але й інженерно-технічні працівники, дружини гірників. Місцеві компартійні органи позитивно поставилися до такої ініціативи макіївських гірників і зобов'язалися забезпечити останніх необхідними будівельними матеріалами та транспортом, забезпечити технічне керівництво процесом будівництва гуртожитків та технічну документацію [8, с. 250].

У тому ж році згадану ініціативу підхопили і працівники шахти ім. Калініна тресту "Горлівськвугілля". Вони зобов'язалися збудувати робітничий гуртожиток на 100 осіб понад запланований ліміт житлового будівництва за рахунок винайдення та використання внутрішніх ресурсів. Компартійні органи рекомендували господарським і профспілковим організаціям усіляко сприяти розгортанню "народного будівництва" серед гірників тресту "Горлівськвугілля", допомагати останнім як у справі залучення ресурсів, так і у самому процесі будівництва. "Народне будівництво" мало супроводжуватися масштабною пропагандою через відділи пропаганди та агітації міського та районних комітетів КП(б)У, первинні партійні організації та місцеву пресу. Районні комітети профспілки вугільників, заводські та будівельні комітети мали вести ретельний облік відпрацьованих на "громадському" будівництві годин та регулярно висвітлювати будівництва гуртожитків результати у місцевій пресі [8, с. 251–252].

Активна відбудова житлового фонду мала місце у великих містах Донбасу. Так, на 1946 р. по Ворошиловграду було заплановано відновити та збудувати силами місцевої ради та підприємств 38 тис. кв. м. житла. А у місті Ворошиловську планувалося відновити та збудувати 54338 кв. м. житлової площі [8, с. 45].

У другій половині 40-х рр. поряд із відбудовою зруйнованих під час війни шахтарських селищ починається будівництво нових. Так, у вересні 1946 р. для гірників шахти ім. В.І. Леніна тресту "Лутугінвугілля" (Ворошиловградська область) було збудовано селище, яке нараховувало 50 стандартних будинків з готових фабричних складних деталей. Для зручності це селище було збудоване неподалік від шахти. Також для гірників згаданої шахти Лутугінською конторою "Ворошиловграджитлобуду" було збудовано два гуртожитки: на 130 і на 100 місць [7, с. 2].

У 1946 р. для гірників Донбасу було споруджено 300 тис. кв. м. житлової площі [8, с.77]. Усього ж протягом 1947–1952 рр. для гірників Сталінської області було споруджено близько 2 млн. кв. м. житлової площі [27, арк. 29–30]. Для працівників же вугільної промисловості Луганської області протягом кінця 40-х – початку 50-х рр. було введено в експлуатацію більше 0,5 млн. кв. м. житлової площі. За цей період на житлове будівництво було асигновано державою 159,5 млн. крб. Ця житлова площа включала у себе 630 упорядкованих гуртожитків для шахтарів [12, с. 74–75].

Утім, темпи будівництва житла у шахтарських містах і селищах Донбасу були меншими, ніж це декларувалося у відповідних планах житлового будівництва. Це привернуло увагу вищого компартійного керівництва. У постанові ЦК ВКП(б) "Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу" від 28 лютого 1948 р. у погіршенні житлової ситуації гірників Донбасу була звинувачена профспілка працівників вугільної промисловості, яка буцімто погано працювала [8, с. 253].

Варто відзначити, що витрати на житлове будівництво зростали щороку доволі інтенсивно. Так, якщо у 1948 р. держава витратила на будівництво житла для гірників Луганщини 19,38 млн. крб., то у 1949 р. – уже 209,8 млн. крб. Динаміку житлового будівництва можна простежити на прикладі шахтарського селища Перемога, у якому жили працівники тресту "Рутченковвугілля". Закладене у 1945 р., воно до 1953 р. стало доволі великим містом: його житлова площа протягом згаданого періоду збільшилася у 30 разів і на 1953 р. становила 13500 кв. м. У 1953 р. у селищі Перемога вже було 60 одноповерхових і 15 багатоповерхових житлових будинків [16, с. 240–241].

У другій половині 40-х рр. значного розвитку набуло індивідуальне житлове будівництво [2, с.60]. У 1949 р. шахтарями Донбасу було збудовано більше 9 тис. індивідуальних будинків [19, с.60]. На початку ж 50-х рр., користуючись державною допомогою, лише гірники Сталінської області побудували 16500 власних будинків. У цей час із метою інтенсифікації житлового будівництва, компартійна влада ініціює проведення спеціальних масових кампаній – "місячників житлового будівництва", до яких масово залучалися робітники небудівельних спеціальностей [3, с. 299]. Загалом за роки четвертої п'ятирічки план житлового будівництва на Донбасі було перевиконано майже на 20% [22, с. 21].

Держава допомагала тим гірникам, які проводили індивідуальне житлове будівництво, надавала їм як грошові позики, так і будівельні матеріали для спорудження осель. Розмір згаданої позики багато у чому залежав від кількості дітей у шахтарській родині. Так, якщо у гірника було п'ятеро або більше дітей, то йому могли надати позику на спорудження індивідуального будинку, у якому було 2–3 кімнати [14, с. 56].

Норма житлової площі, згідно Цивільного кодексу, становила у цей період 13,65 кв. м. Проте дана норма була у післявоєнних умовах лише бажаною [6, с. 60]. У 1950 р. на Донбасі у середньому на 1 особу припадало 7 кв. м. житлової площі [11, с. 213]. Однак у родинах гірників на одну особу припадало переважно не більше 3–4 кв. м. У той же час, часто розмір житлової площі на одну особу не перевищував 2 кв. м. Так, у квартирі, площа якої становила 12 кв. м., могло проживати до 8, а інколи й до 10 осіб. Тобто, і упродовж кінця 40-х – початку 50-х рр. залишалася поширеною практика проживання декількох родин у одній кімнаті [29, арк. 3].

Облаштування гірницьких селищ було нагальною проблемою протягом другої половини 40-х рр. XX ст. У цей час на території Ворошиловградської області вугільними комбінатами "Ворошиловградвугілля" та "Донбасантрацит" не було виконано план робіт із благоустрою селищ гірників на суму 117 млн. крб. У Сталінській області весь державний житловий фонд 120 селищ комбінату "Сталінвугілля" не мав каналізації та водогону. З 14 селищ тресту "Червоноармійськвугілля" 11 були розташовані на відстані 35–40 км. одне від одного і не мали під'їзних і сполучних шляхів [18, с. 129].

Незважаючи на те, що лише по Донецькій області протягом 1946–1957 рр. для гірників було споруджено понад 1 млн. кв. м. житла, 900 робітничих гуртожитків, у житловому будівництві Донбасу у цей час були суттєві проблеми та недоліки. Рядом трестів не виконувався план житлового будівництва та будівництва гуртожитків для шахтарів, зокрема, – трестами "Сніжнянтрацит", "Орджонікідзевугілля", "Радянськвугілля" та деякими іншими. На вугільних шахтах ім. Орджонікідзе тресту "Червоногвардійськвугілля" ремонт гуртожитків було проведено недбало. У багатьох колективних угодах між адміністрацією вугільних шахт і профспілкою вугільників не визначалися пункти про поліпшення житлових умов гірників. Якщо ж навіть ці пункти тут обумовлювалися, то вони практично не виконувалися. Оргбюро ЦК КП(б)У в своєму зверненні до керівників вугільних комбінатів, секретарів міських і районних комітетів КП(б)У вугільних районів Донецької та Ворошиловградської областей відзначало необхідність негайної ліквідації згаданих деструктивних явищ у сфері житлового будівництва на вугільних шахтах Донбасу. Компартиїні та профспілкові органи заявляли про свою готовність цілковито виконати згадану директиву Оргбюро ЦК КП(б)У, однак суттєвих наслідків це не принесло [16, с. 239].

Активне будівництво жител для працівників вугільної промисловості Донбасу продовжувалося й на початку 50-х рр. Так, у 1950 р. лише у м. Сталіно було збудовано 143 тис. кв. м. житлової площі, на що було асигновано 700 тис. крб. [9, арк. 4–5]

Намагаючись стимулювати гірників до більш активної, відповідальної праці, компартиїне керівництво змушене було у 50-х рр. взяти курс на поліпшення житлового стану гірників. Розглядалася ця проблема на найвищому владному рівні. Так, збільшення обсягу житлового фонду визначалося пріоритетним завданням у постанові ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1955 р. "Про заходи з подальшої індустріалізації, поліпшення якості та зниження вартості виробництва" [5, с. 92]. Необхідність поліпшення житлово-побутових умов гірників провідних професій декларувалася також у резолюції ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР "Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості СРСР", яка вийшла у травні 1956 р. Питання збільшення видатків на житлове будівництво для гірників Донбасу розглядалося також на щоденному пленумі ЦК КППС 1956 р. [17, с. 211]

Утім, плани житлового будівництва для працівників вугільної індустрії Донбасу протягом 50-х рр. практично не виконувалися. Так, у 1951 р. план із будівництва та вводу в експлуатацію житла для гірників по Сталінській області було виконано лише на 23,9%, а по Ворошиловградській області – на 37,5% [18, с. 128]. Лише за 1954–55 рр. будівельними організаціями Української РСР не було використано 2 млрд. крб., які призначалися для будівництва житла гірників Донбасу. Внаслідок цього працівники вугільної індустрії недоотримали 2,8 млн. кв. м. житлової площі. Усього ж план здачі житлової площі по УРСР у 1954 р. було виконано лише на 64,6%, а у 1955 р. – на 70,5%. Загалом близько 300 тис. шахтарів не змогли поліпшити свої житлові умови. Протягом 1950–х рр. будівництво житла катастрофічно не встигало за спорудження нових шахт. Останнє було на першому плані, а житловій проблемі органи, які опікувалися розвитком вугільної індустрії, не приділяли достатньої уваги. Так, у IV кварталі 1955 р. у Ворошиловградській області було намічено ввести в експлуатацію 4 шахти, а будівництво житла для гірників було завершено лише на одній, на трьох інших план вводу шахтарського житла в експлуатацію було виконано менш ніж наполовину [18, с. 129].

Утім, все ж таки на середину 50-х рр. можна простежити певне поліпшення житлових умов гірників Донбасу, тенденцію до поступового розв'язання житлової проблеми [15, с. 92].

Незважаючи на те, що господарські та партійні органи докладали чималих зусиль для збільшення житлового фонду Донбасу протягом 50-х рр., у цей час до Донбасу приїжджало доволі багато робітників з інших регіонів України й навіть інших республік СРСР, прагнучи працювати на вугільних шахтах. Великий наплив трудових мігрантів зумовив те, що житлова проблема залишалася гострою і у цей час. Особливо це торкалося тих гірників, які мали родини [1, с. 182]. Протягом 1950-х рр. кількість промислових робітників на Донбасі зроста майже вдвічі. Утім, житлові умови не були достатніми для задоволення потреб гірників. Особливо були розчарованими ті шахтарі, які приїхали на Донбас з інших місць. Саме тому у вугільній індустрії Донбасу у другій половині 1940-х і у 50-х рр. має місце значна плінність робочої сили. Так, у 1952 р. на шахти комбінату "Ворошиловградвугілля" було прийнято 41 тис. осіб, а звільнилося 36 тис. гірників [15, с.92].

У 50-х рр. на Донбасі поширюється практика залучення до житлового будівництва зусиль самих гірників. Почалося таке житлове будівництво у 1956 р. у тресті "Кадіїввугілля". У липні 1956 р. за активної допомоги гірників Донбасу було збудовано для них же самих 200 тис. кв. м. житлової площі. А на кінець 1956 р. у Сталінській області було збудовано за участі працівників вугільної індустрії ще 84 будинки, житлова площа яких становила 6453 кв. м. Почалося будівництво 1240 будинків, житлова площа яких становила 82594 кв. м. [24, арк. 254]

Компартійне керівництво розраховувало значно розширити обсяг житлового будівництва, зважаючи на загадану вище інноваційну практику спорудження житла. Так, у Донецькій області у 1957 р. було заплановано ввести в експлуатацію шляхом будівництва із залученням зусиль самих гірників, 200 тис. кв. м. житлової площі, що було удвічі більше, ніж у 1956 р. (насправді було введено 180 тис. кв. м. житла) [25, арк. 40–42]. Процес житлового будівництва силами самих гірників контролювався профспілковими органами. Кошти на таке житлове будівництво виділялися з фондів підприємств вугільної індустрії Донбасу, із директорського фонду, із відрахувань від премій за соціалістичне змагання [26, арк. 74–75]. У цей час дедалі більше споруджується гуртожитків навіть у невеликих шахтарських селищах [16, с. 242].

Інколи для гірників, у яких було декілька дітей, у 50-х рр. уже виділяли двокімнатні квартири, однак це було явищем радше поодиноким. Та ж інформація, яка розміщувалася у радянській пропагандистській літературі, і з якої випливає, що шахтарі масово наділялися дво- або й трикімнатними квартирами можна розглядати як традиційний для радянської пропаганди трюк. Однак у 50-х рр. уже деякі гірники отримували квартири, коли одружувалися. На індивідуальне житлове будівництво шахтарям надавалися державні позики. Типовий розмір такої позики становив 10 тис. крб. Загалом же будівництво індивідуального житла для гірника обходилося у середньому у 15 тис. крб. У гірника-прохідника ця сума дорівнювала зарплаті за п'ятимісячний термін. Шахтар, який працював на більш оплачуваних підземних роботах, міг виплатити її за два роки. Будівництво житла у цей час велося двома провідними трестами – "Ворошиловградпромжитлобуд" і "Сталінпромжитлобуд". Профспілкові організації цих установ входили до складу профспілки працівників вугільної промисловості [14, с. 45–50].

Великим був шанс отримати нормальні квартири у багатодітних шахтарських родин, особливо у тих з них, у яких було не менше 5–7 дітей. Така родина могла отримати, наприклад, окремих котедж, який складався з трьох кімнат, кухні, ванної кімнати та веранди [14, с. 50].

Згідно резолюції XI пленуму ВЦРПС, профспілкові організації шахт на початку 50-х рр. посилили контроль за розподілом нової житлової площі. Без дозволу шахтного комітету профспілки працівників вугільної промисловості та адміністративно-побутової комісії, яка функціонувала при цьому комітеті, адміністрація шахти видавати ордери на квартири не мала права [20, с. 21].

Будівництво житла для гірників і їх родин контролювалося житлово-побутовими комісіями шахтних комітетів. У 50-х рр. поширюється індивідуальне житлове будівництво. Незважаючи на значні труднощі з житлом, все ж таки обсяг житлового будівництва у 50-х рр. збільшується, збільшуються розміри житлових будинків, які споруджувалися у гірницьких селищах і містечках. Так, у шахтарському містечку Горське у згаданий період щороку здавалося в експлуатацію декілька будинків, які мали розмір житлової площі 3 – 5 тис. кв. м. Утім, усе ж таки дуже багато робітників жило у гуртожитках (тоді їх інколи називали "інтернатами") [14, с. 46, 49].

Варто відзначити, що надзвичайно незначну увагу у 50-х рр. компартійні та господарські органи приділяли ремонту наявного житла у старих гірницьких селищах. Особливо це було характерним для шахтарських селищ Ворошиловградської області [23, арк. 91].

Поширеною в цей час є практика соціалістичного змагання у сфері житлового будівництва у шахтарських містах і селищах. Утім, такі масові кампанії мали радше показовий, декларативний характер [9, арк.8].

Розглянувши стан житлового будівництва у вугільній індустрії Донбасу протягом другої половини 40-х – 50-х рр., можна стверджувати, що воно протягом майже всього цього періоду знаходилося на досить низькому рівні. Просто катастрофічним була житлова ситуація у гірників Донбасу у перші роки після визволення цього регіону від німецьких нацистських загарбників. Становище з житлом у шахтарів почало певною мірою поліпшуватися лише на середину 50-х рр. Передусім житлові проблеми працівників вугільної промисловості Донбасу були пов'язані з величезним відставанням темпів житлового будівництва у цьому регіоні від темпів

трудова міграція населення з інших регіонів УРСР і навіть інших союзних республік на територію Донбасу. Компартійна влада так і не спромоглася належним чином вирішити цю житлову проблему упродовж розглянутого нами періоду.

Список використаних джерел

1. Алфьоров М. А. Соціально-економічний розвиток Донбасу і його вплив на зовнішні міграції до регіону в 1950-і роки // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 12. – Донецьк: Донецький національний університет, 2006.
2. Аркадьев М. О жилищном строительстве в СССР. – М.: "Наука", 1949.
3. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943–1950 гг.). – М.: "Мысль", 1978.
4. Веселовский В. Б. О пятилетнем плане жилищно-коммунального строительства в городах СССР (1946–1950 гг.). – М. – Л.: Госиздат, 1946.
5. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР. (Період будівництва розвинутого соціалізму). – К.: Наукова думка, 1978.
6. Власова А. Г., Замятин В. И., Скрипко В. Р. Жилищное законодательство. – М.: Юридическая литература, 1970.
7. Ворошиловградская правда. – №187. – 18 сентября 1946 г.
8. Восстановление Донбасса. 1946–1950. Документы и материалы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1986.
9. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 1357.
10. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. Р-2504. – Оп. 4. – Спр. 47.
11. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967.
12. Забота партии и правительства о шахтерах. – Донецк: "Донбасс", 1952.
13. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. – М.: "Наука", 1946.
14. Зенин И. Хорошо живут шахтеры. – М.: Издательство ВЦСПС "Профиздат", 1954.
15. История рабочих Донбасса. – Т.2. – Донецк: "Донбасс", 1986.
16. Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К.: "Наукова думка", 1965.
17. Мазитова Л.З. Экономическое развитие угольной промышленности Донбасса в 50-е годы: проблемы, противоречия, итоги // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 6. – Донецьк: Донецький державний університет, 1998.
18. Мазитова Л.З. К вопросу об истории социального развития шахтерских городков Донбасса в 50-е годы // Историчні і політологічні дослідження. – № 4 (8). – 2001.
19. Тарасов М. Забота партии и правительства о подъеме материального благосостояния и культурного уровня трудящихся. – М.: Госполитиздат, 1951.
20. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. – К.: "Наукова думка", 1964.
21. Профсоюзы СССР и народный контроль, 1917 – 1965: Документы и материалы. – М.: Профиздат, 1965.
22. Сообщение Госплана СССР и ЦСУ СССР об итогах выполнения четвертого (первого послевоенного) пятилетнего плана СССР на 1946 – 1950 гг. – М.: Госиздат, 1951.
23. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (надалі – ЦДАВО України). – Ф.2605. – Оп.8. – Спр.686.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп.8. – Спр.1208.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп.8. – Спр. 1394.
26. ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.8. – Спр.1951.
27. Центральный державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.13. – Спр.1217.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 415.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.46. – Спр. 7033.

Oleksandr Brovar

HOUSING BUILDING IS IN COAL INDUSTRY OF DONBAS: 1945–1950

Using the archive sources and documents the article deals with the problems of house building the coalmining of the Donbass Region un 1945–1950 of the XXth century. Some peculiarities of state and individual house building, the reconstruction of housing in coalmining towns and settlements after the liberation from Hitler occupation have been discussed and analyzed. The activity of trade unions and soviet authority to improve the housing conditions of miners in the Donbass Region has been analyzed.

УДК 94 (477)

Ярослав Дзісяк

НЕГАТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ. ДЕПОПУЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Розкривається зумовленість економічного та культурного занепаду українського села наприкінці 1980-х років в контексті кризи усього народно-господарського комплексу та суспільної системи СРСР.

Українські історики, як правило, мало уваги приділяли розгляду питань соціально-економічних трансформацій українського села. Дана тема більшою мірою розглядалася економістами в хронологічно близькому до неї періоді – наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Значний обсяг первинної та неупередженої інформації міститься в архівних фондах, статистичних довідниках. Розглядувана тема є немало актуальною і сьогодні, з огляду на перманентні процеси реформування сільського господарства України. Автор ставить за мету в межах об'єму статті розкрити суть процесів занепаду та їх історичну зумовленість агропромислового комплексу й села в цілому в Україні наприкінці 80-х років ХХ ст. в контексті кризи, що охопила весь народно-господарський комплекс, показати взаємозв'язок проблематики села з кризовими явищами інших галузей економіки.

Наприкінці 1980-х років зміни в сільському господарстві України відбувалися в контексті всієї командно-адміністративної економіки Радянського Союзу. Насильницька колективізація підірвала продуктивні сили села. У 1980-х роках на Україні налічувалось близько 40% збиткових колгоспів. Партийно-державні органи ухвалювали величезну кількість рішень, постанов та інструкцій, спрямованих на підвищення механізації виробничих процесів у рослинництві та тваринництві. Та лише наприкінці 1980-х років вдалося повністю механізувати оранку й посів зернових і буряків, процеси збирання зернових та силосних культур. Проте, попри всі досягнення, частка ручної праці в загальному обсязі робіт залишалася вирішальною. Такі операції, як посадка овочів і збирання картоплі, щонайменше, як на 40% здійснювались вручну. Ще більшою мірою виробництво залежало від робочих рук у тваринництві. Операції, пов'язані з роздачею кормів ВРХ, свино- і птахофермах на 30–40% здійснювались вручну. До того ж значна частина приміщень потребувала реконструкції [1, с. 3]. Такі обставини спричиняли й те, що щороку поставало питання про недостатній рівень підготовки техніки до нового сезону. До того ж у розвинутих країнах світу одержували по 50–70 ц/га врожаю зернових, в той час як в Союзі при найбільш сприятливому за погодними умовами 1990 р. спромоглися одержати лише 20 ц/га, хоча в деяких областях України врожай досяг 35 ц/га [1, с. 3]. Наприклад, врожайність зернових у Львівській області в 1988 р. склала 32,2 ц/га, однак завдання було поставлено 43 ц/га [2, арк. 86]. Найважливішим фактором, що визначав врожайність сільськогосподарських культур, в Україні, порівняно з іншими європейськими державами, була величина споживання мінеральних добрив.

Досить негативною виявилася ситуація в тваринництві. Найбільше скорочення поголів'я ВРХ було допущено в Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій областях – за 9 місяців 1989 р. відбулося скорочення на 272 тис. голів загалом [3, арк. 4]. В системі "транспортування-переробка-зберігання" втрачалось до 40% продовольчих ресурсів. Окрім того, 40% м'ясних цехів перебувало в аварійному стані, 2/3 технологічного обладнання було застаріле і потребувало заміни [4, арк. 12].

У структурі витрат середньостатистичної сім'ї відбулися істотні зміни. Так, якщо у 1985–1990 рр. в Україні в сільській місцевості – 32,8–36,4%, то у 1991 р. відповідно 68% і 52% [5, с. 16]. Більша частина споживаної продукції використовувалася для задоволення індивідуальних потреб населення. Однак були істотні відмінності в розвитку торгівлі між містом і селом. Багато необхідних у селі товарів можна було купити тільки в районному центрі.

Кризу реалізації і відповідно недостатнє споживання продовольчих товарів характеризував відпуск останніх за спеціальними талонами-запрошеннями. Реалізація цукру, м'ясної продукції і тваринного масла за цими талонами була неефективною, оскільки в ряді міст виникли перебої з постачанням відповідних товарів. Наприклад, в Чернівецькій області розпорядженням голови виконкому обласної ради було видано ряд розпоряджень: зокрема, наприкінці грудня 1991 р. "Про забезпечення трудящих села товарами першої необхідності" [6, арк. 3], Однак, в силу економічної кризи вони не були реалізовані повною мірою.

Позитивною була динаміка виробничих сільськогосподарських процесів за останні два роки існування СРСР в секторі особистих підсобних господарств населення, включаючи фермерські господарства. У виробництві всіх видів продукції відбулось зростання, найбільше – по цукровому буряку, зернових і картоплі. Спад відбувся лише в галузі тваринництва. 25% продукції сільського господарства вироблялося в ОПГ. Середньорічне виробництво в приватному секторі продукції тваринництва в 1986–1990 рр. в колишньому Союзі становило 36,6 млрд. крб, – майже третину всієї продукції тваринництва, і відзначалося стабільністю, високим ступенем використання землі та рентабельністю виробленої продукції. Це особливо помітно на фоні затрат в секторі державного виробництва. У колгоспах навіть з вирощеного урожаю втрачалося 25–30% продукції [7, с. 79]. У підсобних господарствах раціонально використовувалася не лише вироблена продукція, а й відходи і залишки домашнього господарства. Саме це сукупно й забезпечувало високу ефективність. Значну статтю доходів сім'ї становили доходи від особистого підсобного господарства. У 1985–1988 рр. у сукупному доході сімей колгоспників 50,4% припадало на оплату праці колгоспників і 28,2% – на дохід від ОПГ [8, с. 25]. Анкетування, проведене відділом соціального розвитку села Інституту аграрної економіки УААН наприкінці 1991 р. у селах Київської, Хмельницької, Житомирської та Черкаських областей засвідчило, що в 93,4–81,4% сімей респондентів грошей ледь вистачало на найнеобхідніше [9, с. 4].

Виявлялося негативне становище соціальної інфраструктури села. 158 колгоспів і радгоспів (близько 300 сіл) не мали стаціонарної служби послуг [10, арк. 11]. В Україні в 1990 р. налічувалось 28600 населених пунктів сільського типу. Малі села (з населенням до 200 чол.), які на той час становили третину населених пунктів України, і частина середніх сіл (з населенням до 500 чол.) випали зі сфери централізованого планового управління. У малі села не вкладалися ні кошти, ні матеріальні ресурси, вони залишалися без виробничих споруд, шляхів і навіть магазинів, не кажучи вже про школи, дитячі дошкільні заклади, мережу охорони здоров'я, газ і т.ін. На кінець 1989 р. у Львівщині серед 28759 сіл було газифіковано лише 1811 – 6,3%, за середньосоюзного рівня газифікації 7,8%, а в Азербайджанській РСР – 33%. Будівництво газових сіток за останні 4 роки п'ятирічки збільшилося в 1,5 раза порівняно з минулою п'ятирічкою. Однак ці темпи були нижчими від заданої програми майже на 20% через дефіцит труб [11, арк. 160]. Майже 30% сіл (в основному малих) не мали закладів охорони здоров'я, близько 50% – дитячих дошкільних закладів, будинків побуту. Так, на Черкащині станом на 1987 р. у 178 селах закрито школи й дитячі садки, оскільки не залишилося дітей відповідного віку. Водночас із малими, порожніли і великі села. У с. Воскодавщині на Вінничині у 1978 р. мешкало близько 4 тис. чол., а у 1988 р. – лише близько 220 осіб. Протягом 1972–1986 рр. в Україні зникли 1502 села, з них лише на Харківщині – 236, Сумщині – 154, Кіровоградщині – 151, Дніпропетровщині – 131, Полтавщині – 115 [13, с. 296]. З географічної карти України щороку зникало близько 100 малих сіл (або 2 за тиждень). В Україні у 1990 р. налічувалось 140 тис. спорожнених будинків, а поблизу заростало бур'яном понад 30 тис. га родючих земель [12, с. 297]. Побутові умови сільського населення залишалися дуже скромними.

Як наслідок, істотно погіршилося й соціально-демографічне становище нації. За 1975–1990 рр. загальна чисельність населення республіки збільшилася на 3 млн. чол. (6,2%), у т. ч. міського – на 6,3 млн. чол. (22%), а чисельність сільського населення скоротилося з 20,3 млн. до 17 млн. чол. (16,5%). Частка сільських жителів у Донецькій області становила лише 10%, Луганській – 13%, Дніпропетровській – 16% за середнього республіканського рівня 32% [13, с. 15]. У ряді регіонів України люди пенсійного віку становили половину сільських мешканців. Постійним явищем став масовий відплив молодшого покоління в міста. Це розпочалося після одержання мешканцями села паспортів і тривало до початку 1990-х років. Згідно даних міністерства статистики України, в 1990 р. у 9% сільських населених пунктів не було дітей віком до 5 років, в 6% – дітей 6–15 років, у 5% – молоді віком 16–25 років. У кожному п'ятому

селі не було немовлят [13, с. 15]. Неперспективні села у 1980-х роках вимирали в буквальному розумінні цього слова: смертність у них удвічі перевищувала народжуваність. Частка жителів пенсійного віку становила 40–50%, причому жінок-пенсіонерів було удвічі більше, ніж чоловіків. Згідно класифікації Держбуду СРСР, 15% невеликих сіл республіки було віднесено до "неперспективних", де не намічалось розвивати виробничу й невиробничу сфери. Приблизно стільки ж населених пунктів було приречено на вимирання, а їх мешканці підлягали переселенню. 70% сіл віднесено до категорії, що підлягали збереженню, але без реальної перспективи подальшого їх розвитку. Великої шкоди завдала політика "неперспективних" сіл у Миколаївській обл. За останні 15 років СРСР сільську місцевість лише Новобузького району залишив кожний четвертий мешканець. З карти району зникло кожне п'яте село [16, с. 198]. Вже у 1991 р. Україна перебувала в числі країн із природним скороченням населення. Посилювалася диспропорція між містом і селом: в 1985 р. коефіцієнт дитячої смертності в містах становив 15,7, у сільській місцевості – 15,8, у 1990 р. – відповідно 12,5 та 13,5 [14, с. 69].

На всіх етапах економічного розвитку цій галузі приділялася значна увага в економічній політиці держави. Але, як не дивно, саме в цьому полягала трагедія сільського трудівника. Можна провести певну аналогію з політикою комуністичної партії нищення українського селянства та власне села як середовища опору окупаційній радянській владі в 1920–1930-х роках. Однак наприкінці 1980-х років руйнація села здійснювалась мирними – економічними методами. Керівна верхівка КПРС в силу міжнародної кон'юнктури вже не могла реалізовувати масові депортації, репресії, голодомори. В розглядуваний період село і надалі залишалось осередком збереження національних традицій, української мови. В селах т.зв. Великої України залишались жива пам'ять про збройну національно-визвольну боротьбу 1918–1920-х років проти російсько-комуністичної окупації. А в Західній Україні були ще живі свідки та учасники Руху Опору радянському окупаційному режимові 1940–50-х рр. Села менше піддавались згубному впливові русифікації та спотворенню національної пам'яті. Політика пом'якшеного етноциду, через економічне знищення українського села, була лише завуальована демократичними процесами.

Корені кризи, що роз'їдала суспільство, не зводились лише до соціально-економічних та політичних процесів. Вони були значно глибше – у сфері людських чинників. Значна частина національного доходу, створеного сільськими працівниками, була спрямована у промисловості через механізм цін. Загалом потенціал аграрної сфери характеризувався як один з найнижчих в народному господарстві. Аграрна криза ускладнювалася й іншими обставинами – соціальними, економічними, правовими, психологічними, кадровими. Економічно відроджувати село без його духовно-культурного відродження виявилось неможливим.

Все це відбувалося на фоні незаперечних переваг, які могли б відіграти значну роль в економічному відродженні держави. Це, зокрема, вигідне географічне положення та територіальне розміщення; сприятливі природно-кліматичні умови, родючі, працьовитість народу, належний рівень загальної культури та підприємництва.

Список використаних джерел

1. Мельниченко В. Государство в роли энергопаразита // День. – 1999. – 29 сентября. 2. Документи про виконання постанов бюро обкому партії з питань виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку і використання виробничих потужностей підприємств харчової і переробної промисловості (постанови, довідки, інформації та ін.). – ЛДДА. – Ф. П-3.: Матеріали обкому КПУ. – Оп. 62. – Спр. 741. – Арк. 86. 3. Зауваження і пропозиції підготовки комісії по АПК до проекту Держплану економічного і соціального розвитку УРСР на 1990 р. – ЦДАВОВ України. – Ф. 1-Р.: Відділ по роботі постійних комісій Верховної Ради УРСР. – Оп. 22. – Спр. 1206. – Арк. 4–210. 4. Документи наради з питань виконання програми розвитку харчової і переробної промисловості області (план, інформації, довідки та ін.). – ЛДДА. – Ф. П-3.: Матеріали обкому КПУ. – Оп. 62. – Спр. 622. – Арк. 12. 5. Сокол О. Криза продовольства: Чи є в цьому вина селян? // Економіка України. – 1992. – № 6. – С. 14–26. 6. Розпорядження голови виконкому Чернівецької обласної ради "Про забезпечення трудящих села товарами першої необхідності" // Журнал реєстрації розпоряджень Чернівецького облвиконкому партії. – ЧДА. – Ф. Р-3.: Виконком Чернівецької обласної ради народних депутатів. – Оп. 1. – Спр. 2231. – Арк. 3. 7. Погрішук Г. Фінансова політика держави в АПК України // Наукові записки Тернопільського дер-

жавного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Економіка. – 2000. – № 6. – С. 78–82. 8. Юрчишин В. Формування власності при різних формах господарювання // Економіка України. – 1993. – № 2. – С. 24–29. 9. Саблук П., Вдовиченко М. Про соціальний захист сільського населення // Економіка України. – 1993. – № 5. – С. 3–11. 10. Протоколи засідання комісії по товарах народного споживання та документи до них. – ЦДАВОВ України. – Ф. 1–Р.: Відділ по роботі постійних комісій Верховної Ради УРСР. – Оп. 22. – Спр. 1218. – Арк. 11. 11. Листування з ЦК КПРС, ЦК КПУ та ін. установами з питань соціального розвитку області, покращення продовольчого постачання населення та ін. – ЛДДА. – Ф. П-3.: Матеріали обкому КПУ. – Оп. 62. – Спр. 520. – Арк. 160. 12. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України – К.: Знання, 2000. – 342 с. 13. Гарбуз М. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції – головний шлях до самозабезпечення продовольством // Економіка Радянської України. – 1991. – № 6. – С. 14–25. 14. Народне господарство Української РСР у 1988 р. Статистичний щорічник Держкомстату УРСР. – К.: Техніка, 1989. – 413 с.

Yaroslav Dzysuak

NEGATIVE TENDENCES OF AGRICULTURE IN UKRAINE AT THE END OF 1980–H YEARS. DEPOPULATION OF UKRAINIAN VILLAGE

The stipulating of economic and cultural decline of ukrainian village at the end of 1980–h years in depression context of whole economy and social system of USSR is opened in the article.

УДК 329.05: 94 (477)

Степан Кобута

“НЕФОРМАЛЬНІ” ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У 1987–1989 РОКАХ ЯК ПОПЕРЕДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Розглядається проблема виникнення та становлення громадських (неформальних) організацій в Україні період “перебудови”. Досліджено регіональну специфіку їхнього формування, з’ясовано механізми функціонування, характер діяльності та впливу на масову свідомість громадян.

Сьогодні вивчення проблеми функціонування недержавних громадських організацій у суспільно-політичному розвитку України є не тільки питанням наукового зацікавлення, але й має прикладний характер з’ясування суті, ролі, місця і, відповідно, впливу так званого “третього сектору” на суспільні відносини в країні. Безумовно, що зростаюча роль громадських організацій пов’язана не тільки з перспективами поглиблення демократії, але й забезпеченням стійкого взаємозв’язку між громадянами (соціумом) та державними структурами (владою). З огляду на це вивчення проблеми появи та становлення неформальних громадських організацій в період “перебудови” в СРСР дозволяє з’ясувати механізми їх формування, характер діяльності та способи впливу на масову свідомість громадян.

З дослідницької точки зору проблематика становлення неформальних громадських організацій в другій половині 1980-х років знайшла своє часткове відображення у працях вітчизняних істориків О.Гараня, Г.Гончарука, А.Камінського, В.Литвина, М.Мариновича, О.Місерви, М.Рябчука та ін. Проте їхня увага в основному сконцентрована на діяльності київських неформальних товариств та організацій загальноукраїнського масштабу. Залишаються малодослі-

дженими регіональними особливостями розвитку неформального громадського руху, зокрема в західноукраїнських областях, де в означений хронологічний період активно розвивалися суспільно-політичні процеси.

Тож головна мета публікації полягає у необхідності розкриття специфіки розвитку неформального громадського руху в західних областях України до моменту його трансформації у рух політичний. Окремі аспекти даної проблеми висвітлювалися автором у ряді спеціальних наукових розвідок [11; 12], тож зроблені в даній статті узагальнення в значній мірі ґрунтуються на емпіричній базі попередніх робіт.

Національно-політичне піднесення у західноукраїнських областях наприкінці 1980-х років стало концентрованим виразом загальноукраїнського демократичного піднесення, а політичний рух в регіоні – важливою складовою всеукраїнського національно-визвольного руху. Особливості суспільно-політичних процесів в західних областях обумовлювалися специфікою проведення тут політики комуністичного режиму і мали відмінні методи та засоби. Політична, соціально-економічна і культурна кооптація західноукраїнських областей в політико-правову систему радянської держави здійснювалась із застосуванням постійного ідеологічного пресу, щоб забезпечити їхню уніфікацію з основною масою українських територій. Упередженість комуністичного керівництва до лояльності мешканців західних областей радянському режимові проявлялась навіть в принципі добору кадрів на керівні посади, що займалися переважно вихідцями із східних регіонів України або з інших республік. Та незважаючи на послідовне використання всього комплексу відповідних заходів Галичина продовжувала залишатися потенційно опозиційною до режиму територією, що перебувала під постійним посиленням контролем не тільки партійно-ідеологічних, але й карально-репресивних органів радянської держави.

Навіть у другій половині 1980-х років у методичних рекомендаціях працівникам ідеологічних відділів органів компартії в західних областях постійно зверталася увага на особливостях їхнього історичного розвитку: умовах входження до складу СРСР в 1939–1945 рр., на участі населення в національно-визвольній боротьбі 40–50-х рр., на підтримку національного руху опору 60–80-х, на прихильності греко-католицькій вірі і т.п. Враховуючи зорієнтованість західних "радіоголосів" на цей регіон, партійному активу наголошувалося на необхідності постійної ідеологічної боротьби з проявами "українського націоналізму" і "релігійного екстремізму" [3, арк.145; 15, с. 322].

Перебуваючи в постійному стані ідеологічної мобілізації, партійні комітети і підконтрольні їм органи КДБ часто вбачали крамолу в будь-якій самодіяльній ініціативі громадян. До націоналістичних проявів зараховували наміри створення екологічних товариств, вільних профспілок, бо, за логікою партійних працівників, такі утворення мали служити тільки прикриттям націоналістичної діяльності з неодмінним висуненням політичних гасел [3, арк. 145]. Суспільні почини громадян викликали з боку місцевої влади звичні командно-адміністративні заходи протидії.

Символом демократизації і своєрідним "двигуном змін" у перші роки перебудови в СРСР стала діяльність новітніх самодіяльних громадських формувань. Вони, на відміну від офіційно зареєстрованих і підконтрольних партійно-державній владі організацій, сповідували загально-демократичні ідеї, активно включалися в суспільне життя, зберігаючи незалежність від партійних чиновників, за що одержали назву "неформальні". Саме на основі таких формувань пізніше створювалися широкі народні фронти і рухи. Цей процес проходив у багатьох регіонах СРСР і на початок 1990 р. в країні нараховувалося близько 140 таких фронтів [17, с. 17]. Виразне акцентування народними фронтами уваги на національних проблемах загострювали протистояння між неформалами та партійними органами.

Поява новітніх неформальних організацій в Україні викликала пильну увагу партійно-державних та правоохоронних органів. Вже в середині 1987 р. в ЦК компартії України розроблялися документи для протидії діяльності неформальних формувань. В них зазначалося про спроби "екстремістських елементів" проникати в такі організації та протиставляти їхню діяльність державним та громадським (тобто офіційним) організаціям, а також про намагання колишніх дисидентів створювати "напівлегальні об'єднання націоналістичної спрямованості" [13, с. 97]. Влітку 1987 р. значна частина українських в'язнів сумління була звільнена із місць ув'язнення та заслання і, повернувшись в Україну, включилася в громадське життя. Їхня свобода була зумовлена як задекларованим М.Горбачовим курсом на демократизацію, так і тис-

ком на радянське керівництво з боку західної громадської думки, для якої реальні зміни та лібералізація режиму ототожнювалися із відношенням влади до політичних опонентів. Західно-українські землі були одним із основних теренів поширення дисидентства, більшість звільнених були уродженцями, або ж мали тісні зв'язки з цим краєм, тож не дивно, що Львів та ряд інших міст стали полем їхньої активної діяльності. Тому діяльність неформалів в західноукраїнських областях перебувала під посиленою опікою місцевих партійних та правоохоронних органів, яким рекомендувалося враховувати в своїй роботі регіону особливості, "увагу до нього зарубіжних націоналістичних і клерикальних центрів" [15, с. 322].

Першою ознакою суспільних змін в регіоні став рух віруючих за легалізацію діючої в підпіллі Української греко-католицької церкви, за своїм розмахом в кінці 80-х рр. він перетворився на потужний чинник розвитку демократичних процесів. Його піднесення було спричинене рядом чинників внутрішнього та зовнішньополітичного характеру, що визначалися характером взаємовідносин між державою і церквою в СРСР взагалі, і ставленням партійно-державної влади до проблем греко-католицизму (уніатства) зокрема. В ідеологічній доктрині комуністичної пропаганди УГКЦ відводилося місце "клерикальної націоналістичної організації" з чітко вираженим антирадянським спрямуванням, тому практична робота владних структур в західноукраїнських областях, які історично були полем діяльності церкви, спрямовувалася на недопущення її відродження. В умовах, коли в суспільній свідомості населення республіки відбувалися переоцінки ролі і місця церкви, релігії в житті людини, втрата позицій російським православ'ям неминуче вела б до зростання популярності ідей відновлення української церкви. Войовничий атеїзм відходив у минуле, а соціологічні опитування в 1988 р. в Україні показали зростання симпатії у громадян до релігійних організацій [1, арк. 12].

Моральну та інформаційну підтримку українські греко-католики знайшли у Заході. Завдяки "радіоголосам", які в перші роки перебудови залишалися важливим джерелом поширення інформації на радянських просторах, кожний крок в напрямі легалізації УГКЦ набував широкого розголосу [9, с. 507–518]. На підтримку греко-католиків неодноразово висловлювалися провідні політики західних країн, це питання порушувалося на європейських форумах, присвячених обговоренню прав людини в СРСР [2, арк. 13], тож зовнішньополітичний чинник став вагомим аргументом на користь активних дій українських віруючих.

В таких умовах група священників та віруючих в серпні 1987 р. звернулася до Папи Римського Івана Павла II з відкритою заявою про свій вихід із підпілля з проханням посприяти "всіма можливими способами справі легалізації УГКЦ в СРСР" [16, с. 79–80]. Заява викликала численні відгуки в зарубіжній пресі, а глава УГКЦ М.Любачівський назвав її "криком про допомогу" [6, арк. 58]. Вимоги греко-католиків підтримали українські правозахисники, восени 1987 р. у Львові за участю світських та духовних осіб було створено Комітет захисту Української католицької церкви (УКЦ), який очолив колишній політв'язень І.Гель. Основним напрямком діяльності комітету стала популяризація ідеї легалізації церкви серед населення та домагання її реєстрації перед партійно-державними органами. З метою поширення свого впливу комітет розпочав видання і розповсюдження позацензурного часопису "Християнський голос".

У 1988 р., на відзначення 1000-ліття хрещення Русі, за ініціативою Комітету захисту УКЦ в багатьох населених пунктах Галичини і Закарпаття проходили несанкціоновані богослужіння, приурочені відзначенню знаменної події. Використання під час релігійних відправ української мови, патріотичні, спрямовані не тільки на релігійне, але й національне відродження, проповіді священників надавали цим акціям яскравого громадсько-політичного звучання. Давався взнаки і високий громадянський рівень публічних виступів греко-католицьких священників, які одними з перших порушували заборонені теми репресій та національно-визвольних змагань українського народу у XX столітті, часто виступали не тільки як духовні, але й як громадські лідери. Більшість богослужінь УГКЦ часто переростала у багатотисячні несанкціоновані мітинги та маніфестації. Питання легалізації церкви швидко набрало політичного характеру, а співпраця новітніх громадських формувань з УГКЦ була одним з пріоритетних напрямів їхньої діяльності [12, с. 24–25]. Опір офіційній владі справедливим прагненням частини західноукраїнських віруючих реалізувати своє конституційне право свободи совісті через приналежність до греко-католицької церкви викликав в кінці 80-х появу вагومого суспільного руху, посилив процеси демократичного та національно-релігійного відродження.

Підозру викликали і будь-які прояви самостійної ініціативи громадян в інших сферах суспільного життя, якщо вони виходили за окреслені партійними органами рамки. Типовими ставали висновки про необхідність пильної уваги влади "політично шкідливим проявам з боку окремих осіб з числа інтелігенції, які, спекулюючи на лозунгах демократизації і розширення гласності, дають суб'єктивне трактування тенденційно підібраним фактам, допускають при цьому політично невірні висновки, що використовуються зарубіжними підривними центрами для антирадянської пропаганди" [3, арк. 146]. Зрозуміло, що за таких умов кожне неформальне об'єднання було під постійним пресингом правоохоронних органів. Як, наприклад, представники створеної у Львові у червні 1987 р. Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), яка об'єднала творчих людей, до яких радянський режим ставився з упередженням та підозрою. Тому засновані за ініціативою членів УАНТІ літературно-мистецький часопис "Кафедра" та альманах "Євшан-зілля" з самого початку розповсюджувалися у самовидавній літературі, незважаючи на те, що серед їх авторів були відомі представники літератури і культури не тільки з західних областей, але й інших регіонів України.

Український неформальний громадський рух виникав за умов контролю над суспільством партійно-державних органів, тому більшість новоутворених організацій на перших порах звертала увагу на культурно-просвітницьку та екологічну сфери суспільного життя. Однак парадокс ситуації полягав в тому, що будь-який напрям самостійної роботи прямо чи опосередковано мав вихід на політичну сферу. В умовах розвитку "гласності", коли критичні погляди на радянське минуле та дійсність дедалі сильніше розхитували ідеологічні догми і стереотипи, все більше людей, особливо молоді, тягнулося в ці формування.

Це зумовлювалося як активною життєвою позицією багатьох молодих людей, так і лінією діяльності окремих представників комітетів комсомолу на співпрацю з неформальними молодіжними формуваннями. Прикладом цього був Львів, де ще у 1986 р. за підтримкою міському комсомолу було утворено Львівське об'єднання молодіжних клубів (увійшло 27 формувань), у 1987 р. відкрито міський молодіжний дискусійний клуб, що сприяв згуртуванню активістів різноманітних молодіжних груп та засвоєнню ними практики ведення публічних дискусій з суспільної тематики [7, арк. 53, 56]. В рамках такої співпраці було утворено і Львівське культурно-просвітницьке Товариство Лева, діяльність якого мала помітний вплив на розвиток суспільно-політичних процесів не тільки Львова та Львівщини, але й сприяла активізації молодіжної ініціативи в сусідніх областях. Еволюція його дій: від проведення культурно-просвітницьких і екологічних заходів до участі у перших неформальних мітингах та акціях суспільно-політичного спрямування, була прикладом загального процесу еволюції діяльності новітніх громадських формувань в сторону їхньої політизації.

За аналогією з Товариством Лева весною 1988 р. було сформоване і почало активну роботу на Прикарпатті Івано-Франківське культурно-наукове товариство "Рух". На Тернопільщині у 1988 р. утворилися культурологічна організація "Громада подільського краю – Тернопільщина" та соціально-екологічний клуб "Ноосфера", в Чернівцях культурно-наукове екологічне товариство "Оберіг" і організація "Зелений рух Радянської Буковини". Новітні громадські організації виникали і на районному та міському рівнях. Усі вони відіграли помітну роль в демократизації суспільного життя своїх областей, сприяючи відновленню елементів громадянського суспільства, що існували в західноукраїнських землях в дорадянський період. Ще одним важливим наслідком діяльності перших неформальних організацій регіону була підготовка ґрунту для створення на загальнодемократичній основі всеукраїнських новітніх громадських організацій: Товариства української мови імені Т.Г.Шевченка (ТУМ), "Меморіалу", Народного Руху України за перебудову.

Саме у Львові 20 червня 1988 р. було утворене перше в Україні товариство "Рідна мова" ім. Т. Г. Шевченка – праобраз майбутнього ТУМ. Намагання львівської влади не допустити створення організації, що акцентувала увагу на проблемах вживання української мови в Україні, викликало потужний вияв невдоволення з боку багатьох львів'ян, спричинило розгортання у місті перших несанкціонованих масових мітингів. Адже організаційне оформлення прихильників ініціативи надання українській мові статусу державної переводило це питання з культурно-просвітницького в політичне, а значить зачіпало монопольну сферу діяльності компартії. Пропозиції надання українській мові державного статусу постійно лунали на неформальних зі-

браннях, в регіоні проводився збір підписів під вимогою до Верховної Ради УРСР прийняти новий закон про мову.

Незважаючи на шалений тиск з боку партійно-державних структур товариство "Рідна мова" під керівництвом письменника Р.Іваничука зуміло вистояти, ставши прикладом наслідування. У листопаді 1988 р., за ініціативою групи викладачів вузів та обласної письменницької організації було утворене Товариство шанувальників української мови в Тернополі. Взимку 1989 р. перші осередки ТУМу на Прикарпатті створило товариство "Рух". На порядку денному поставало питання об'єднання цих організацій в загальнореспубліканську структуру, що і було зроблено в лютому 1989 р. з появою Всеукраїнського товариства української мови ім. Т.Шевченка, яке очолив Д.Павличко. В умовах піднесення політичної активності населення регіону новоутворені обласні організації ТУМ ім. Т.Шевченка зайняли опозиційні до комуністичної влади позиції.

Подібним чином розвивалася ситуація і з утворенням місцевих відділень "Меморіалу", чия діяльність набула яскраво вираженого критичного до партійно-номенклатурної влади курсу [14].

Якщо робота "неформальних" товариств на початковому етапі носила культурно-просвітницький характер і подальша їхня політизація була зумовлена загальним політичним розвитком, то ще в середині 1987 р., завдяки активності дисидентського середовища, почалось організаційне оформлення національно-демократичного політичного руху. Ще влітку 1987 р. у Львові відомі політв'язні В. Чорновіл, М. Горинь і І. Гель відновили випуск самвидавного "Українського вісника". Реакція львівської партвлади на появу незалежного часопису була різко негативною. Мобілізувавши весь ідеологічний актив, використовуючи підконтрольні засоби масової інформації, нею було розв'язано широку пропагандистську кампанію проти його редакторів. За два місяці в місцевих газетах, на телебаченні та радіо з'явилося понад двадцять матеріалів з нападками на В. Чорновола, М. Гориня, із звинуваченням "Українського вісника" в націоналістичній наклепницькій пропаганді на радянську дійсність. Однак ефект від цього ідеологічного тиску був протилежний очікуваному результату і завдяки цій кампанії "Український вісник", як заявив в січні 1988 р. В. Чорновіл, "...дістав широку рекламу, кількість наших авторів і симпатиків значно зростає" [5, арк. 6].

Поява "Українського вісника" стала важливою подією в суспільному житті не тільки регіону, але й всієї України, оскільки засвідчила готовність діячів українського національного руху продовжувати боротьбу за розширення демократичних та національних прав, використовуючи для цього як досвід попередніх змагань, так і умови "перебудованого" періоду. В середовищі колишніх дисидентів викристалізувалася думка про необхідність організаційного об'єднання зусиль щодо продовження своєї діяльності, найбільш оптимальним варіантом чого стало відновлення 30 грудня 1987 р. Української гельсінської групи (УГГ) [8].

Найбільш дієвими були львівські члени УГГ, які декларуючи демократичні ідеї, з березня 1988 р. розгорнули активну інформаційно-видавничу діяльність. Окрім "Українського вісника", який став друкованим органом групи, інформаційна служба УГГ розпочала видання експрес-випусків, бюлетенів та листівок, в яких оперативно повідомляла громадян про загальний розвиток подій в західних областях і в Україні, про позицію членів групи з приводу розвитку конкретних суспільно-політичних подій. Незалежна (самвидавна) преса ставала символом реальної гласності в республіці. Активно використовувалися можливості відкритої трибуни, зокрема, у молодіжному дискусійному клубі Львова, що зрештою призвело до його закриття.

Діяльність УГГ сприяла політичній активізації населення західноукраїнського регіону, поширенню національно-демократичних ідей, забезпечила вихід на напівлегальну політичну арену колишніх політв'язнів і дисидентів, які ніколи не приховували своїх визвольних ідей. Особливо виразно це проявилось влітку 1988 р. під час проведення перших масових неформальних мітингів та зібрань, що започаткували не тільки у Львові, але й в республіці, епоху "мітингової демократії". Це прискорило процес трансформації УГГ в структуру з чітко вираженими політичним напрямком діяльності – в Українську Гельсінську спілку, про утворення якої публічно було заявлено на мітингу 7 липня. Оприлюднена програмна "Декларація принципів УГС", по суті, стала маніфестом українських національно-демократичних сил, розпочавши новий політичний етап боротьби.

Отже, уже в перші роки послаблення радянської тоталітарної системи в західних областях України набули динамічного розвитку демократичні процеси, що, в першу чергу, спрямовувалися на національно-культурні перетворення. Рушійними чинниками суспільних перетворень в регіоні виступили перші новітні неформальні громадські об'єднання, які брали на себе ініціативу популяризації загальнодемократичних змін, виступали проти консерватизму і опору суспільним перетворенням місцевих органів комуністичної партійно-державної влади. Широкого розмаху набув суспільний рух за легалізацію Української греко-католицької церкви.

Поява новітніх самодіяльних формувань викликала супротив та посилення адміністративних заходів боротьби з неформалами з боку комуністичної влади. Однак силові методи уже не спрацьовували, а розвиток "гласності" руйнував раніше непорушні основи тоталітарної системи. Основною рушійною силою на першому етапі демократизації виступили колишні борці з тоталітаризмом, представники дисидентського та правозахисного руху, які завдяки досвіду вивольної боротьби та організаційним здібностям сприяли формуванню суспільного руху на підтримку демократичних перетворень в регіоні та республіці.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2555.
2. Там само. – Спр. 2668.
3. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 1П. – Оп. 1. – Спр. 5358.
4. Державний архів Львівської області. – Ф. ПЗ. – Оп. 62. – Спр. 101.
5. Там само. – Спр. 349.
6. Там само. – Спр. 370.
7. Там само. – Спр. 387.
8. Горбаль М. Українська Гельсінська Спілка // Вісті тижня. – 1998. – № 3.
9. Камінський А. На перехідному етапі. "Демократизація", "гласність", "перебудова" на Україні. – Мюнхен, 1990.
10. Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української греко-католицької церкви (1987–1991 рр.) // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 23–28.
11. Кобута С. Й. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебудову // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VI. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 149–159.
12. Кобута С. "Рух": перша новітня громадська організація на Прикарпатті // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. III. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 135–144.
13. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
14. Народження українського "Меморіалу" // УВ-Експрес. – 1989. – № 12. – 10 с.
15. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. (1939–1989 рр.). Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 456 с.
16. Український вісник – 1987. – № 7–10 – Балтимор–Торонто: Смолоскип, 1988. – 640 с.
17. Чурбанов В., Нелюбин А. Неформальные объединения и перестройка: надежды и тревоги // Неформалы: Кто они? Куда зовут? / Под ред. В. Печева. – М.: Политиздат, 1990. – С. 9–47.

Stepan Kobuta

"UNOFFICIAL" PUBLIC ORGANIZATIONS OF 1987–1989 YEARS AS THE PREDECESSORS OF THE UKRAINIAN POLITICAL MOVEMENT

In this article studies the problem of appearance and development of public (unofficial) organizations in Ukraine during the period of "perebudova". The specialties of their formation are explored; the mechanisms of their function, the character of their work and influence on people's consciousness are cleared up.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

НЕФОРМАЛЬНА ПРЕСА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1989–1991 РР.)

У статті аналізується розвиток неформальної преси на Тернопільщині та вказується на її завдання у процесі українського націотворення на межі 1980–1990-х рр.

Поява неформальної преси в роки перебудови стала закономірним наслідком гласності в суспільно-політичній сфері. Її суперечливий, паліативний характер загальновідомий. На думку російського історика М. Геллера: "Горбачов пішов на ризик "гласності", бо ризик свободи слова незрівняно більший" [1, с. 159]. За допомогою такого інструменту, генеральний секретар сподівався нанести удар по партапарату, підвищити власну популярність серед народу, та відкоригувати імідж СРСР як демократичної держави. Гласність задумувалася "прорабами перебудови" як обмежений, підконтрольний "зверху" процес подачі дозованої інформації. Однак, плин життя суттєво відкоригував первісний задум.

Одним із каналів, який зруйнував контрольований владою потік інформації, стала неформальна преса. Вона відобразила настрої суспільства отримати якомога повнішу, різносторонню інформацію по хвилюючим проблемам. Її "низовий" характер вступив у протиріччя з первісним планом перебудови як "революції згори", і тому не випадково, неформальна преса стала одним із чинників, що посприяв зміщенню ініціативи в проведенні перебудови до суспільних організацій альтернативних партій.

Неформальна періодика з'явилася на Тернопільщині в липні 1989 р. й співпала в часі з виходом на політичну арену області альтернативних до компартії структур. Це стало відповіддю владі на монополію в сфері інформації, що реалізовувалася у вигляді потужної агітаційної кампанії в партійних та державних ЗМІ, та через контроль над установами, що мали можливість для друку. Процес утвердження неформальних організацій передбачав їх спробу пробити інформаційну блокаду. Адже, як стверджує відоме політологічне правило, в політиці присутнє лише те, що представлене в інформаційному просторі. Позаяк місцеве "Вільне життя" не встигало за процесами в суспільстві, й на своєму рівні втілювало в життя партійні вказівки, то перед лідерами неформальних організацій області постало питання про створення альтернативних видань, які б інформували громадськість про процеси як загальнодержавного, так і місцевого характеру. Тим більше, що на всіх рівнях діяльність неформалів подавалася надто упереджено і не об'єктивно, здійснювалася дискредитація їх платформи. Про це, зокрема, читаємо у першому номері "Дзвону": "Засуджуємо і піддаємо всенародній ганьбі редколегію газети "Вільне життя", районних газет і багатотиражок, які на своїх сторінках друкують тенденційно підібрані матеріали проти обласних організацій Народного Руху України, товариства "Меморіал" та їхніх керівників. Газету "Вільне життя" визнаємо реакційною, газетою глибокого застою" [2, с. 2].

Першим виданням неформалів області став "Дзвін", підготовлений тернопільським обласним історико-просвітницьким товариством "Меморіал". У подальшому кількість неформальної преси в області перевищила 20 видань (див. табл. 1).

Таблиця 1

Неформальні видання Тернопільщини

Назва	Видавець	Місце видання	Час виходу першого випуску	Редактори
Бережанське віче		Бережани	1990	
Благовіст	Українська автокефальна православна церква	Тернопіль	вересень 1990 р.	прот. Николай Бондарчук

.	Воля	Демократична партія України	Теребовля	липень 1990 р.	Григорій Кушнерик
.	Галицький вісник	районні орг. НРУ, УРП, ТУМ, "Союз українок"	Борщів	1991	В. Магас
.	Гомін	Збаразька районна організація НРУ	Збараж	26 серпня 1990 р.	Мирон Дикий
.	Гомін волі	Надзбручанська територіальна організація НРУ і УРП	Підволочиськ	19 квітня 1990 р.	Б. Діденко
.	Дзвін	Тернопільське товариство "Меморіал"	Тернопіль,	липень 1989 р.	Марія Куземко, Стефан Гринчак, Григорій Баран
.	Досьє – 02	Управління внутрішніх справ Тернопільської області	Тернопіль	1990 р.	С. Шварников
.	Екологічний сполох	Президія Тернопільської обласної ради Українського товариства охорони природи, колегія обласного комітету по охороні природи	Тернопіль	1990 р.	В. Алфер'єв
0.	Єпархіяльний вісник	видання Архієпископа Тернопільського і Кременецького	Тернопіль	січень 1990 р.	свящ. Микола Бочкай
1.	За віру і волю	Тернопільська крайова орг. Української християнської демократичної партії	Тернопіль	жовтень 1990 р.	Ірина Зелена, Микола Коц
2.	Заповіт	Український фонд культури, Спільне підприємство "ТАРНЕКС Арт"	Тернопіль	липень 1990 р.	Володимир Лепкий, Зіновій Фрис
3.	Зборівська дзвінниця	Зборівська районна організація НРУ, Провід УРП, ТУМ "Просвіта"	Зборів	серпень 1991 р.	Григорій Баран, Леонід Білик та ін.
4.	Огляд ач	НРУ	Тернопіль	квітень 1991 р.	Василь Турецький
5.	Посвіт	Товариство "Вертеп"	Тернопіль	грудень 1989 р.	Ірина Зелена
6.	Сіяч	Ланівецька райрада НРУ	Ланівці	грудень 1990 р.	Григорій Басюк
7.	Сокіл	Незалежна молодіжна газета Підгаєччини	Підгайці	жовтень 1990 р.	Ярослав Барсуک
8.	Тернистий шлях	Тернопільська філія УГС	Великі Бірки, Тернопільської обл.	1990 р.	Ярослав Терновий
9.	Тернистий шлях	Тернопільська обласна організація УРП	Тернопіль	1990 р.	Ярослав Стоцький
0.	Тернове поле	Тернопільська крайова організація НРУ	Тернопіль	1990 р.	Левко Крупа
1.	Україна	Тернопільське крайове братство Св. апостола Андрія	Тернопіль	1991 р.	прот. Валерій

	православна	Первозваного			
2.	Цвіт України	НРУ, Пласт	Терногіль	1991	Л. Крупа, Ірина Зелена

Цілий ряд видань публікувалися з додатками, які стосувалися певного напрямку (релігійного, мистецького, дозвілля) або ж присвячувалися певній події. Так, додатком до "Бережанського віче" була "Просвіта" (1991); "Благовіста" – "Під обухом вождя і фюрера" (1991); тербовлянської "Воли" – "Демократична партія України" (1991), "Інформаційний вісник [Тербовлянської] міської ради" (1991), "Червона калина" (1991); борщівського "Галицького вісника" – "Джерело" (1991); збаразького "Гомону" – "Воля і єдність" (1990), "Збаразькі вісті" (1990), "Медобори" (1990), "Оптимістично-сатиричний альманах" (1990), "Просвіта" (1991), "Святослав" (1991), "Християнська Україна" (1991), "Червона калина" (1991); тернопільських видань "За віру і волю" – Благословіння (1991), "Біля родинного вогнища" (1991); "Заповіту" – "Бомба" (1991), "Джерело" (1991), "Пан+Пані" (1991), "ТАРНЕКС Арт" (1991); "Оглядач" – "Чорний квітень 1986-го" (1991); "Тернистого шляху" – Колядки (1990); "Тернового поля" – "Література, мистецтво, час" (1991); "Цвіту України" – "Скарбниця часу" (1991), "Сторіночка Жовтодзюба" (1991) [3].

Із 47 назв видань Тернопілля, примірники котрих збережені в фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, 35 видавалися неформальними організаціями, 5 – приватними видавцями, 4 – церковними організаціями, 3 – окремими органами влади. За характером матеріалів цих видань домінує громадсько-політична спрямованість – 25, їй поступається мистецька – 11, релігійна – 8, та дозвілля – 3 [3].

Перешкоди з боку партапарату в друкуванні й розмноженні видань були суттєвими. Для прикладу наведу фрагмент із документу під грифом "Таємно", підготовленого ідеологічним відділом тернопільського обкому КПУ. Під час передвиборчої кампанії 1989–1990 рр. до рад усіх рівнів передбачалося "встановити контроль за державними друкарнями, розмножувальною технікою, не допускати зловживань у використанні коштів трудових колективів на ведення передвиборчої агітації" [4, арк. 5]. З іншого боку, фінансові ресурси неформальних організацій також були обмежені. Втім, усе це компенсувалося ентузіазмом, сміливістю та особистою зацікавленістю неформалів. Не останню роль відігравала радянська специфіка, де нестача грошей компенсувалася вмінням домовлятися.

Так, наприклад, підготовка матеріалів до першого номеру "Дзвону" здійснювалася в Тернополі під керівництвом М. Куземко. Проте, відсутність можливостей для друку змусили активістів М. Куземко, В. Квасновського, Б. Амрожія їхати у Вільнюс. Там, за сприяння члена "Саюдісу", українця за національністю В. Капкана, було надруковано весь тираж [5: 83]. Вже в 1990 р. ситуація значно покращилася, і багато неформальної періодики друкувалася в обласному центрі ("Гомін", "Дзвін", "Зборівська дзвінниця", "Сіяч" тощо). Крім Тернополя, друк здійснювався у Чернівцях ("Благовіст"), Чорткові ("Воля", "Галицький вісник", "За віру і волю", "Посвіт" (номери 10–16 за 1990 р.), "Тернове поле", перший номер "Цвіту України"), Козові ("Спархіяльний вісник", "Україна православна"), Бережанах: ("Сокіл") [3].

Проблеми з фінансуванням, а також відсутність видавничого досвіду позначилися на якості видань. Вони друкувалися на низькоякісному папері формату А3, дрібним шрифтом і не перевищували 4 сторінки. Однак, у 1990 р. після появи демократичних сил у владі, поліпшується якість переважно обласних видань НРУ, ТУМу, "Меморіалу", "Вертепу". Вони друкуються на газетному папері, покращується дизайн, з'являються фото і карикатури, збільшується обсяг тощо. Газети починають виходити стабільно, збільшується кількість номерів у місяць. Так, "Воля" виходила двічі на місяць, "Гомін" – раз на тиждень тощо. Зросли й накладі. Так, наприклад, наклад червневого випуску "Дзвона" складав 10 000 примірників [6], травневого випуску "Посвіту" – 8 000 [7].

Поява неформальної періодики зумовлювалася рядом потреб учасників неформальних організацій. Проте, зводити все до цього не можна. Суспільство також було зацікавлене в появі видань, які б розкривали табуовані сфери радянської ідеології, або ж пропонували альтернативні радянській пропаганді оцінки. Не потрібно забувати, що про неформалів говорили всі, проте, рівень ознайомленості з ними був надзвичайно низьким. На мітинги ходив далеко не

кожен, а почитати газету можна було і вдома, лежачи на дивані. Саме тому, перше завдання неформальної преси мало презентаційний характер.

Це було намагання заявити громадськості про себе, про свою позицію. Тому в перших номерах публікувалися офіційні документи – програми, статuti, звернення, заяви тощо. Так як газети створювалися через деякий час після появи товариств, то подавалася інформація про проведені заходи, їх резонанс тощо. Так, у першому номері "Дзвону" опубліковано завдання "Меморіалу" [8], "Посвіті" – "Вертепу" [9], "За віру і волю" – УХДП [10]. Відсутність аналогічної інформації в "Терновому полі" пояснюється тим, що рухівські програмні документи були ще в лютому 1989 р. опубліковані в "Літературній Україні". Іншим завданням було спростувати шквал дезінформації, що линула з партійних ЗМІ. У першому номері "Посвіту" (грудень 1989 р.) відзначалося: "Вертеп" – товариство молодих, часом зовсім ще молодих людей. У кожного, отже, є батьки, які турбуються, переживають за нас, своїх дітей. Повірте, боляче і неприємно, коли стривожений батько чи мати приносять з роботи якусь чергову "сенсаційну" новину про тебе й друзів по товариству. Напевно, що шановним нашим читачам вже доводилося чути від людей, які "все знають" про "страшний", "кровожерливий" "Вертеп". Ми, виявляється, збіговисько націоналістів й екстремістів, банда пияків і наркоманів, яка скоро буде "різати москалів" і, взагалі, "через два місяці" (!) усіх нас "пов'яжуть" [11, с. 2].

Характерною рисою видань 1989 р. – зими 1990 р. є намагання представити не лише себе, але й близькі за духом організації. Ілюзія єдності демократичних сил створювалася виключно за рахунок малоавторитетності кожної неформальної організації окремо, а також тим, що одні й ті ж люди були одночасно членами кількох організацій. Згодом, по мірі утвердження неформальних організацій в інформаційному просторі й зростання їх авторитету серед громадськості, відбувається корекція початкових завдань. Зокрема, вони набувають ознак партійності. Якщо в 1989 р. високо цінувалася кожна спроба видання газети, то в 1990 р. після вдало проведених виборів ситуація змінюється. Починається справжній бум неформальної преси. Кожна організація прагне видавати свою газету. Отже, змінюються акценти в подачі інформації із загального опису діяльності національних сил на діяльність окремих організацій – НРУ, УРП, ТУМу, УХДП, ДемПУ тощо. Тепер вже загальнонаціональні заходи відіграють роль фону на яких розкривається їх діяльність. Так, наприклад, "Дзвін" у березневому випуску 1990 р., привітавши М. Куземко з обранням народним депутатом України, відгукнувся на це її статтю "Роздуми над долею українського письменства" [12]. У червневому випуску фото М. Куземко, яка роздає автографи, займає центральне місце на першій сторінці, де розміщені інші фото з мітингу перед будинком Верховної Ради [6]. У той же час "Тернистий шлях" фокусує увагу на депутатській діяльності Л. Горохівського, публікуючи "Накази виборців" до нього та тексти депутатських запитів [13].

Загалом, матеріали неформальної преси 1990–1991 рр. є чи не найкращим джерелом для вивчення суперечностей і конфліктів у середині націонал-демократичних сил. А сам характер цієї преси доводить, що починаючи з кінця весни 1990 р. національний рух входить у свою нову фазу – становлення, коли зникає аморфність і розмитість гасел, й викристалізуються окремі напрямки досягнення національних ідеалів.

Ще з кінця 1989 р. виразно простежується намір видавців неформальної преси зробити її інструментом політичної боротьби з партапаратом. Зокрема, публікуються виступи лідерів на мітингах, установчих зборах, їх інтерв'ю. Це було пов'язано з їх участю в передвиборчій кампанії, тому характер матеріалів виразно агітаційний, йому бракує конкретики й конструктиву. Аналіз текстів дозволяє стверджувати наступне – переважна більшість критичних матеріалів щодо політики компартії, радянського досвіду державності стосується історичного минулого, а не сучасності. На шпальтах газет домінують матеріали про сталінський терор, колективізацію, ліквідацію українського підпілля, переслідування дисидентів, нищення української культури. Якщо ж звернутися до критики дій влади на сучасному етапі, то варто відзначити її обмежений характер. Головна увага звертається на репресивний характер дій влади, її схильність до жорстких методів, і лише незначний відсоток становлять конкретні зауваження щодо корупції, пільг партапарату, конкретних прикладів некомпетентності й помилок влади. При цьому, можна відзначити інший момент – багато правдивих фактів зловживань чи пільг чиновників наводяться по іншим областям України, але не по Тернопільській.

Співставлення неформальної преси Тернопільщини з аналогами інших західних областей засвідчує спорідненість інформаційного потоку. У той же час, неформальній пресі сходу й півдня України притаманна значно більша увага до проблем сьогодення. Це дозволяє стверджувати, що неформальна періодика Тернопільщини вибудовувала дискурс, специфіка якого полягала не стільки в створенні сприятливої атмосфери для проведення реформ у СРСР, скільки пропонувала їм альтернативу у вигляді етнонаціонального відродження. Важливу роль у цьому відіграло звернення до "білих плям" історії.

Ці матеріали можна згрупувати наступним чином: 1) авторські розвідки присвячені проблемам української державності XX ст., краєзнавчий матеріал, біографії визначних діячів, пошуки нової концепції української історії; 2) передруки з еміграційних видань фрагментів книг П. Мірчука, М. Прокопа, В. Лецика та ін.; 3) публікації архівних і маловідомих документів, зокрема, Універсалів Центральної Ради, Платформи УГВР, фрагментів праць С. Бандери, списків осіб розстріляних військами НКВД у Тернопільській області, архівних документів, що розкривали діяльність обласної ради по закриттю церков тощо; 4) спогади політв'язнів, учасників національно-визвольної боротьби.

Аналіз цих матеріалів дозволяє говорити про виразну регіональну специфіку осмислення української історії, намагання зрозуміти її через призму національного відродження. Підкреслена увага до ідеології інтегрального націоналізму, до визвольних змагань на західноукраїнських землях мали продемонструвати готовність жителів регіону продовжити традиції галицького п'ємонтизму на сучасному етапі. Важливу роль у цьому мало відіграти повернення українців до джерел національної духовності.

Показово у цьому плані є передовиця першого випуску "Тернового поля". Розглядаючи проблему походження назви "Тернопіль", автор передовиці відзначає, що привабливішою для нього виглядає гіпотеза за якою "саме терен дав назву нашому місту. Тому і газета наша, яку ми сьогодні започатковуємо, матиме назву "Тернове поле". У цьому є й відтінок символічності, адже чимало колючого терня було вкорінено і ще й донині зустрічається на шляху нашої історії. Викорчувати його – і є найголовнішим завданням Народного руху України за перебудову" [14, с. 1].

Не менше однієї сторінки на шпальтах газет відводилося для друкування мистецьких творів як українських класиків так і сучасних авторів. Це поезія, тексти "вертепів", народні, стрілецькі й партизанські пісні з нотами, колядки тощо. Згодом, для мистецьких завдань упорядниками кількох видань були створені мистецькі додатки – "Червона калина", "Джерело", "ТАРНЕКС Арт" тощо.

Неформальна преса стала помітним явищем у громадсько-політичному житті області. У період гласності вона стала рупором націонал-демократичних сил, забезпечувала формування опозиційного дискурсу, сприяла формуванню плюралізму поглядів серед суспільства й заклала основи свободи слова в країні. Її слабкістю було загальне уявлення про пресу як про допоміжну силу в боротьбі з партапаратом, а отже, відсутність реальних кроків до перетворення неформальної періодики у складовий елемент "четвертої влади" як незалежного громадського контролеру дій інших гілок влади. Неформальна преса працювала на новостворені політичні й громадські організації, тоді як останні зовсім не дбали про її незалежнення, створення потужної фінансової бази для мас-медіа. Все це привело до занепаду більшості з цих видань, або ж їх маргіналізації.

Список використаних джерел

1. История России 1917–1995. – В 4-х т. – Т.3: Геллер М. Седьмой секретарь. Блеск и нищета Михаила Горбачева. – М.: МИК, Агар, 1996. – 480 с.
2. Резолюція // Дзвін. – 1989. – липень. – № 1.
3. Неформальна преса в Україні (1988–1991): Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К.: Смолоскип, 2001. – 144 с.
4. Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів Української РСР та місцевих рад народних депутатів // Державний архів Тернопільської області. – Ф. П-1 "Тернопольский областной комитет Компартии Украины". – Опис 33. – Спр. 27. – 38 арк.
5. Квасновський В. "Пробудження". Публіцистичний нарис. – Частина 1. – Тернопіль: Терно-граф, 2005. – 256 с.
6. Дзвін. – 1990. – червень. – № 6.
7. Посвіт. – 1990. – № 11.
8. Дзвін. – 1989. – липень. – № 1.
9. Посвіт. – 1989. – грудень. – № 1.
10. За віру і

волю. – 1990. – № 1. 11. Савіцький Ю. Не такий страшний чорт...// Посвіт. – 1989. – грудень. – № 1. 12. Куземко М. Роздуми над долею українського письменства // Дзвін. – 1990. – березень. – № 3. – С. 2–4. 13. Тернистий шлях. – 1990. – квітень. – № 4. 14. Під стяг Народного Руху // Тернове поле. – 1989. – жовтень. – № 1.

Yaroslav Seko

INFORMAL PRESS OF TERNOPIL REGION (1989–1991)

In the article development of informal press is analysed on Ternopil region and specified on its task in the process of Ukrainian nations of creation on verge of 1980–1990th.

УДК: 94:378.37(477+4)"1980/1991"

Юрій Каганов

ПРОБЛЕМА ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ МОЛОДІЖНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ (80-ТІ РР. ХХ СТ. – 1991 Р.)

У статті розкривається суперечлива роль освіти у формуванні опозиційного потенціалу та демократичних цінностей молоді в Україні і країнах Центрально-Східної Європи протягом 80-х років. ХХ ст. Висвітлюється значення освітніх проблем у програмах та діях молодіжного опозиційного руху протягом 1989–1991 рр.

У процесах суспільно-політичних трансформацій кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., що призвели до повалення системи "соціалістичного табору" та здобуття Україною незалежності, вкрай важливу роль відіграла молодь. Вона стала одним з найактивніших суб'єктів як національної революції 1989–1991 років в Україні [18], так і антитоталітарних революцій в регіоні Центрально-Східної Європи.

В аннали української історії ввійшла акція голодування студентів 1990 р. на площі Жовтневої революції, що отримала назву "революція на граніті" [24] або "студентська жовтнева революція" [3]. Тоді молодіжні організації "Української студентської спілки" (Київ) та "Львівського братства" (Львів) ініціювали масштабний протест, в якому молодь рішуче виступила з вимогами політичного характеру, серед яких: дострокове припинення повноважень Верховної Ради та призначення нових виборів на багатопартійній основі; націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ; недопущення підписання союзного договору; рішення про проходження військової служби виключно в межах республіки; відставка Голови Ради Міністрів В. Масола [24, с. 20]. Ця акція, хоч і завершилася половинчастим успіхом, стала суттєвим каталізатором і передвісником проголошення української незалежності 1991 р.

У Чехословаччині студентство стало основною рушійною силою та детонатором антитоталітарної "оксамитової революції" листопада – грудня 1989 р., коли в день 50-ї річниці розстрілу нацистами маніфестації чеської молоді на вулиці Праги та Братислави вийшли тисячі студентів, до яких приєдналися широкі верстви населення. Вони вимагали кардинальних змін, відкритого діалогу з представниками влади, дотримання принципів свободи і демократії. "Нижню" революцію в Чехословаччині називають ще "революцією дітей", маючи на увазі не стільки неповнолітніх, скільки все покоління, що прийшло на зміну тим, кого зламав період "нормалізації" [6, с. 55].

Повалення тоталітарної диктатури у Румунії прямо пов'язане з виявом мужності і сміливості молоді, яка під загрозою реваншу з боку режиму Чаушеску вийшла на масовий мітинг на

площі Бухареста з гаслами "Геть Чаушеску!", "Геть комунізм!", "Свобода!". Саме старшокласники і студенти зігнали з трибуни диктатора, який намагався влаштувати мітинг на свою підтримку. Ця подія стала поштовхом до революційних подій в цій країні. Пізніше у зверненні до народу Фронт національного порятунку вказував: "Ми всі знаємо і визнаємо, що перемога, якій радіє вся країна, стала можливою завдяки духу самопожертви народних мас всіх національностей і, в першу чергу, нашої прекрасної молоді, яка ціною власного життя відродила в нас відчуття національної гідності..." [11, с. 42].

У Польщі, Угорщині та Болгарії зміна режиму реального соціалізму відбулась внаслідок "тихих" революцій, шляхом переговорів за "круглим столом". Молодіжні організації, серед яких "Незалежний союз студентів", "Свобода і мир" (Польща), "ФІДЕС" (Угорщина), "Незалежне студентське товариство" (Болгарія) були не тільки складовою широкого опозиційного фронту, але й надавали опозиційному рухові динаміку щодо рішучих змін, безкомпромісність у боротьбі за права людини, лібералізацію економіки, деідеологізацію культурного життя; більше того – виконували своєрідні "контролюючі" функції щодо старшого покоління опозиціонерів.

Слід наголосити, що при всіх відмінностях у вимогах, характері та перебігу виступів як української молоді, так і молоді країн Центрально-Східної Європи, спільним є, по-перше, потужний опозиційний потенціал, що проявився в революційних подіях; по-друге, сформовані демократичні цінності, які лягли в програмні вимоги молоді і за які вона так запекло боролася, щоб впровадити їх в громадське життя.

З огляду на це виникає закономірне питання: ці риси були успадковані, створені чи з'явилися в результаті якоїсь проміжної дії? Для вирішення цієї проблеми доцільно звернутися до теорії формування свідомості. Так, за визначенням А. Бурди, на формування свідомості здійснюють вплив три основні фактори: 1) духовна спадщина минулого, що міститься, зокрема, в національних традиціях і в історіографії; 2) генетична спадщина, що виражається у звичаях, віруваннях, навичках, поглядах минулих поколінь; 3) вплив середовища, що включає в себе виховання, офіційну пропаганду, освіту тощо [21, с. 186].

У даній статті зосередимо увагу на одному з найважливіших чинників цього комплексу факторів – проблемах освіти. При цьому освіта розглядатиметься не тільки як фактор формування опозиційності молоді, але й як об'єкт реформування опозиційними молодіжними організаціями у 1989–1991 рр.

В історіографії постульована проблема не ставала предметом окремої уваги. Проблеми освіти, як правило, розглядаються лише в контексті загальних досліджень, присвячених молодіжному опозиційному руху. Серед авторів таких робіт слід виділити: українських вчених В. Головенько [8], О. Корнієвського [16], В. Кулік, Т. Голобуцьку, О. Голобуцького [17], С. Мотрук [23], Т. Пашиніну [25; 26]; російську дослідницю Л. Вознесенську [5], польських вчених А. Тимовського [46], К. Яновського [43], А. Бляшкевич [40], П. Глінського [42], угорського науковця М. Сабо [45]. Крім того, у вітчизняній історичній науці бракує компаративного підходу до вивчення українського опозиційного руху як в цілому, так і окремих його складових, що звукує глибину дослідницьких інтерпретацій.

Як відомо, спільною рисою освітянської політики як в СРСР, так і в країнах Центрально-Східної Європи виступала жорстка регламентація та уніфікація. Таку єдність можна було пояснити "єдиними стандартами країн соціалізму", хоча, насправді, прикладом для всіх суспільств були освітні орієнтири СРСР [37]. Якщо зусилля освітньої державної машини щодо України спрямовувалися на "розчинення" її національного минулого та історичної пам'яті і побудови нової історичної спільності – єдиного радянського народу, то для держав-сателітів було обрано інший шлях – демонстрація їх дружби і, відповідно, повної залежності від СРСР.

Загальноприйнятим є той факт, що гуманітарній, особливо історичній освіті надається особливе значення у формуванні ціннісних орієнтацій молоді.

На всьому підрадянському просторі її характерними складовими виступали: всебічне обґрунтування керівної і спрямовуючої ролі КПРС у вітчизняній і світовій історії, вивчення на уроках історії творів В. Леніна, Ф. Енгельса, К. Маркса, партійних і державних документів, а також праць партійних керівників. Політизований зміст вимагав такої організації навчання, яка б забезпечувала запам'ятовування і відтворення відповідного матеріалу підручників і посібників.

Історія УРСР вивчалась (аж до 1989/1990 навчального року) як складова частина курсу історії СРСР, стрижнем якого була історія Росії, що трактувалася з шовіністичних позицій. Її про-

грами зобов'язували показувати спільність історичного минулого України і Росії, єдність боротьби трудящих України і народів Росії проти експлуататорських класів, їх братерського єднання в боротьбі за перемогу пролетарської революції і побудову безкласового соціалістичного суспільства [36, с. 127].

У статті, опублікованій 1990 р. в газеті Горохівського осередку РУХу і УГС "Вітер надії", так яскраво описується стан шкільної історичної освіти в Україні: "Майже повністю відсутні елементи виховання дітей як членів нації, народу. В підручниках історії, наприклад, половину змісту перевернуто, історичні факти подаються в соусі русофільства та шовіністичного догматизму. Ні натяку про національний колорит, епос, традиції, пісенність. Випускник школи часто дивується, коли йому розповідають про невігідні для марксистсько-ленінської ідеології періоди історії його народу. Зате найбільше зусиль докладається для того, щоб виховати майбутнього чиновника, апаратника. У школі існує своя ієрархічна драбина: жовтень – піонер – комсомолец, з перспективою в КПРС. Політичне виховання теж "на висоті". Стіни в школах обвішані портретами вождя і натхненника, особу якого подають дітям у вигляді новітнього бога. Безліч пісенок, віршиків, бечівок, оповідань прославляють невмирущого, неперевершеного, неповторного. І все це дитина повинна завчати, переповідати, і за це одержує свою оцінку. Стенди на стінах пістрявляють безликими лозунгами, цитатами різноманітних партійних з'їздів, промовами чергових вождів" [32, с. 4].

У Польщі ситуація в середній школі докорінно не відрізнялася. Шкільні програми засновувалися на застарілій інформації, яка суперечила новим фактам і оцінкам, що поширювалися літературою "другого обігу" [10, с. 654]. У висновках "Комісії освіти Товариства вільної вищої школи Польщі", скликаній 1980 р., зазначається: "існуюча система освіти, особливо шкільна, сприяла вихованню людей залежними, недієспроможними, позбавленими навичок саморегуляції, однобічно розвиненими і з нахилом до репресивної нетолерантності" [1, с. 27].

Разом з тим, не всі польські вчителі ревно виконували ідеологічну роль. Частина з них, як свідчить інформація ЦК ПОРП "Про роботу серед молоді" (1987), "унікають громадської роботи, обмежується тільки викладанням, але ухиляється від формування ідеалів, позицій і систем цінностей соціалістичного змісту" [20, с. 193]. Ініціатива вчителів, які намагалися внести новий струмінь у навчання й виховання учнів, закінчувалася їх звільненням з роботи.

Закономірним можна назвати наслідування багатьох елементів, притаманних середній школі, у системі вищої освіти. При цьому у вузах мала місце тенденція звуження кордонів освіти до вузької направленості, скорочення чисельності гуманітаріїв і юристів і, водночас, значне збільшення кількості інженерів і конструкторів – тих спеціальностей, які не пов'язані з формуванням цінностей.

Як зазначає західний дослідник Майкл Кеннеді, система намагалася створити такий вид інтелігенції, яка б не володіла будь-якою культурною індивідуальністю, і скоріше б являла собою прошарок з високоосвічених, навчених у вузькому напрямку фахівців, чий професіоналізм буде цінуватися до тих пір, доки вони будуть уникати питань, подібних тим, що хвилювали східноєвропейську інтелігенцію у минулому, а саме питань про культурну ідентифікацію і соціальну справедливість [44, с. 35].

Показовим у цьому відношенні є румунський випадок. Наприкінці 1980-х років освіта там повністю підпорядковується виробничим інтересам. Частина профтехучилищ була передана у відання профільних міністерств. Перед учнями і студентами ставилися "виробничі" завдання, їх зобов'язували виконувати фізичну роботу. З метою скорочення кількості викладачів і годин занять у школі укрупнювалися класи, які часом складались з 40–45 учнів. Для економії електроенергії і тепла школи були переведені на трьохзмінний процес навчання [12, с. 660].

Більшою ліберальністю відрізнялась польська вища школа. Демократичні традиції і стійка національна ідентичність виступили запорукою низки новацій у вищій освіті. Так, у травні 1982 р. сейм ухвалив новий Закон про вищу школу, який запроваджував автономію і самоврядування університетів, зокрема у виборі керівних органів, укладанні програм і організації навчання. Однак упродовж декількох наступних років до закону були внесені поправки, які обмежували автономію, а у липні 1985 р. схвалено новий Закон про вищу школу, що повністю підпорядковував університети міністерству. Загальна кількість студентів у 1989 р. зменшилася порівняно з 1978 р. на третину. Особливо вирізнялось відставання у навчанні в галузі гуманітарних наук: більшість професорів, які симпатизували "Солідарності", змушені були залишити

вищі школи. Частина вчених і викладачів змогла вижити, отримавши зарубіжні стипендії або допомогу [10, с. 654].

Особливістю польської системи освіти є постійна боротьба за вплив на молодь з боку державних установ та церкви. Примітно, що державні заклади, підприємства, молодіжні союзи щорічно організовували літні табори для більш ніж трьох мільйонів школярів і студентів. На противагу ним костюол запрошував 50–60 тис. юних поляків, а в різного роду паломницьких походах брало участь близько 300 тис. чол. Однак, як вказує білоруський дослідник Л. В. Лойко, акції костюолу мали незрівнянно більший морально-психологічний вплив [20, с. 193].

У порівнянні з формально незалежними державами Центрально-Східної Європи бездержавна Україна в освітній сфері виконувала специфічне завдання – русифікація навчання. Так, у республіці українською в системі масових загальноосвітніх шкіл навчалося: в 1960–1961 навчальному році – 68,7 відсотка учнів, в 1970–1971 – 60,4; в 1976–1977 – 57,8. Російською мовою відповідно – 30,4; 38,8; 41,3 [7, с. 132]. Свідченням загальної русифікаторської політики є такий факт: якщо в 1934–1937 рр. в СРСР підручники видавалися 90 мовами народів, що проживали в державі, то на початку 1988/89 навчального року навчання в школах проводилося уже тільки 39 мовами [27].

В університетах українською мовою читали лекції тільки 34% викладачів. Зокрема, у Харківському – 13% викладачів, в Одеському – тільки 10% (студентів-українців тут було 55%). Навіть в Ужгородському університеті, де українці-студенти становили 71%, заняття вели українською мовою лише 43% викладачів [30].

Порівнюючи цей стан з Польщею, відомий польський журналіст Єжи Яхович в одному з інтерв'ю зазначав: "...у нас русифікація не зайшла так далеко. Ми [лише] мусили у всіх початкових, середніх та вищих школах вивчати російську мову. Інші іноземні мови – на бажання" [39, с. 8].

Отже, навіть короткий огляд стану освіти в регіоні "реального соціалізму" свідчить про докладання владою колосальних зусиль для унеможливлення появи будь-яких форм нонконформізму у свідомості молодих громадян.

Однак бажаний ефект був досягнутий лише частково. Неправдоподібність відомостей, що містилися у підручниках і лекціях, невідповідність їх тому, що молодь сама бачила, що чула від батьків і родичів, непереконаливість партійних догм зумовлювали розчарування офіційною освітою. За висловом російської дослідниці Л. Ликошкіної, це призводило до існування історії "на парті" і "під партою". Причому перша відіграла роль офіційної історії, а друга – різного роду видання, що з захопленням читали школярі та студенти. Відбувалося роздвоєння особистості молодої людини, що спричиняло, з одного боку, формування нігілістичного ставлення до вивчення гуманітарних дисциплін, з іншого – викликало у частини молоді зерна нонконформізму до системи [21, с. 184–185].

Ефект "подвійної реальності" від освіти в молодій людині спричинявся й тим фактом, що у генетичній пам'яті багатьох батьків молодого покоління як в бездержавній Україні, так і в формально незалежних країнах Центрально-Східної Європи закарбувалися трагічні сторінки історії, що свідомо замовчувалися під час навчання. Для України – це болючі теми голодоморів, колективізації, безжальної сталінської репресивної машини; в історії Польщі – однобічний розгляд історії радянсько-польської війни, подій в Катині, варшавського повстання, діяльності Армії Крайової; для Чехословаччини – події Словацького національного повстання 1944 р., "празької весни", для Угорщини – повстання 1956 р., для Румунії – питання Бессарабії тощо.

У результаті свідоме ігнорування владою багатьох складних і неоднозначних проблем в історії націй лише поглиблювало відчуття фальшу від гуманітарної освіти.

На цьому фоні окремі країни Центрально-Східної Європи демонстрували гнучкість освітньої політики. Так, в Угорщині вже на 1980 р. у шкільній освіті відбулися важливі зміни: хоча офіційно підкреслювалося, що головним завданням є "формування в учнів комуністичного світогляду", на практиці основна увага приділялась реальним питанням і спеціальним предметам, і поступово шкільна атмосфера ставала вільнішою завдяки таким заходам, як поділ усіх дисциплін на обов'язковий "мінімум" і на широкий діапазон факультативних занять, а також повернення до викладання західноєвропейських мов. Примітним є той факт, що в 1970-х рр. за кількістю дипломованих спеціалістів англійська мова обійшла навіть російську, незважаючи на

те, що остання залишалась у числі обов'язкових предметів, навчання яким починалося з 10-літнього віку і тривало до закінчення школи [15, с. 577].

Вагому роль у підготовці опозиційного мислення молоді окремих країн Центрально-Східної Європи відіграв феномен альтернативної освіти. Його сутність складали неформальні групи, клуби і семінари, в яких професіонали різних галузей знань, переважно гуманітарного, проводили опозиційну освітню і наукову роботу [22, с. 59].

Так, з жовтня 1977 р. у Польщі починає діяти Летючий університет, що організовував на квартирах і по костьолах читання лекцій з актуальних проблем політики, економіки, історії, літератури з метою протидії фальсифікації та дезінформації у державній системі освіти. Заняття проводили історики Б. Геремек, Є. Єдліцький, А. Керстен, економіст Т. Ковалік, філософ С. Амстердамський, філолог-русист А. Дравіч, соціолог А. Целінський. Ініціаторами лекційних програм були майбутні головні радники "Солідарності" Б. Геремек і Т. Мазовецький [13, с. 534].

Оригінальність такої форми освітньої опозиції полягала в тому, що за допомогою "партизанської тактики" можна було з легкістю спланувати або перегпланувати місця його розташування.

Летючий університет пропонував можливість для молодих студентів, однодумців навчатися в атмосфері відкритості, дискусій і критики. Ідея створення такого закладу сягає ще в традиції XIX ст., які професор Польської академії наук Єжи Єдліцький називав "національною інтелектуальною службою": обов'язкова роль представника інтелігенції як учителя й захисника національних ідеалів, символів, культури та історії.

Завдання Летючого університету були багатопланові: по-перше, це пошук шляхів для гнучкого обходу лещат цензури й політичних обмежень, що впливали на діючі університети; по-друге, надання академічної допомоги й керівництва тим, хто прагнув знань з заборонених питань або наукової роботи над проблемами, дослідження яких офіційно не заохочувалися; по-третє, надання освіти тим, хто з різних причин не міг навчатися в університетах.

Здатність учених таким чином організуватися й працювати вражала. Лише у період між жовтнем 1977 р. і травнем 1978 р. у Варшаві, Кракові, Вроцлаві і Лодзі пройшло більше 120 окремих лекцій. Більш тривалі курси проходили у Варшаві. Заняття частково анонсувалися за допомогою листівок і способом "з вуст у вуста". Лектори вважали, що якщо про них відомо, то до них і так прийдуть. Згодом така безпечність спричинила проникнення на заняття агентів поліції та інформаторів з числа студентів, а потім іноді призводило до переривання сесій силами поліції, або до закриття лекцій агітаторами.

Для прийняття до Летючого університету не передбачувалися якісь конкретні критерії: запрошувався кожний, курси були безкоштовними. крім процесу сертифікації не існувало, тому на курсах не можна було одержати дипломи або науковий ступінь, однак, заняття користувалися популярністю, їх регулярно відвідували кілька сотень учасників.

Роль координатора освітньої опозиційної діяльності з 1978 р. виконувало також Товариство наукових курсів (TKN), яке своєю метою оголосило формування нової інтелігенції, що змогла б перейняти кращі національні історичні традиції.

Організовувалися, головним чином для студентів, відкриті лекції та семінари в приватних оселях. Незалежна освітня діяльність наразилась на рішучу протидію властей, що докладали зусиль, аби унеможливити заняття. Траплялися навіть побиття їхніх учасників Службою безпеки. Відчутно каралися власники помешкань і викладачі.

Однак перед обличчям організованої відвертої опозиції влада виявилася безпорадною. Її поведінку характеризував брак послідовності: затримувалися діячі опозиції на 48 годин, аби вони не змогли доїхати до місця призначення на лекції або для іншої діяльності [9, с. 184].

У рамках TKN проводилися наукові дослідження, семінари і сесії, працювало власне видавництво ("Нова-2") і навіть готувалися до захисту дисертації [33, с. 2].

Летючий університет та Товариство наукових курсів стали моделлю для подібних закладів у Чехословаччині та Угорщині.

Як і в Польщі, опозиція у Чехословаччині проводила вражаючу кількість неофіційних семінарів. У роботі "Оксамитові філософи" Барбара Дей описує відкриті і добре організовані семінари університетського зразка, які проводилися у Празі перед створенням Хартії-77. Фактично, ці семінари являли собою аналог більш ранньої серії семінарів, що проводилися вигнаним професором Яном Паточкою в 1950-х [41, с. 92].

Один з перших керівників семінарів Юліус Томін намагався встановити контакт з Заходом, відсилаючи листи у престижні університети: Гейдельберг, Вільний університет Берліна, Оксфорд, Гарвард. Ю. Томін просив, щоб лектори з Заходу відвідали Прагу і допомогли матеріалами і посібниками з історії класичної західної філософії. З часом була створена ціла інфраструктура потоків "товарів" (книги, обладнання, офісне приладдя і комп'ютери) і "послуг" (приїзд лекторів) з Лондона в Прагу. Британські академіки спрямовували свої зусилля на благодійні заклади, називаючи себе "Заклад освіти імені Яна Гуса", і подібна підтримка була надана Фондом "Харті-77" у Стокгольмі.

Разом з тим, чеські керівники лекцій не намагалися самоорганізуватися у конкретну інституцію за типом TKN у Польщі. Це було дуже небезпечно у Празі, де навіть при одиничних і непов'язаних за своїм характером семінарах їх керівники і студенти зазнавали утисків. Відвідування і організація семінарів були ризиковим заходом, але з урахуванням того, що основну частину їх постійних слухачів становили діти дисидентів, яким усе рівно був закритий шлях в університети, інтенсивність їх не послаблювалася. Багато студентів отримували диплом з теології від Кембриджа, здавали внутрішні екзамени у Празі, і таємно писали свої роботи, які потім відправлялись у Кембридж для їх вивчення університетськими професорами.

Прага була не єдиним місцем проведення таких семінарів. Заклади освіти імені Яна Гуса фінансували ретельно організовану програму семінарів у м. Брно (Чехія) в 1984–1989 рр. Вони не тільки зуміли уникнути поліцейського стеження, а й з часом змогли запропонувати 10–12-тижневі курси з найрізноманітніших предметів. У Брно також була здійснена спроба охопити більш широку базу студентів, які раніше ніколи не залучались до діяльності, яку режим вважав протизаконною [41, с. 93].

Якщо не враховувати небезпек, що загрожували за участь у подібних заходах, студенти на семінарах мали можливість доторкнутися до передової європейської і північноамериканської наукової думки, причому на рівні західних магістратур. Багато з семінарів розглядали такі теми, як мораль та етика з явним підтекстом громадської відповідальності і участі. Не дарма багато зі слухачів семінарів сьогодні займають важливе місце в чеському та словацькому суспільствах.

В Угорщині, так само як і в Польщі та Чехословаччині, був заснований невеликий, але значущий підпільний університет у 1978 р. Так званий "Вільний університет" збирався вечорами по понеділках, проходили лекційні курси з таких предметів як історія КПРС, угорська літературна політика з 1945 р., революції 1918–1919 рр., становище угорських меншин Румунії. З типово угорським сарказмом опозиціонери навивали свою версію університету "виїзним дитячим садком" [41, с. 129].

Отже, підпільні "летючі" університети, самі будучи за своєю суттю організаціями опозиційними щодо існуючої влади, зуміли сформуванню у певної частини молоді уявлення про прірву між комуністичною утопією і реальністю. Вочевидь, не слід абсолютизувати та перебільшувати масштаби залучення молоді до таких закладів та конкретні результати їх діяльності. Набагато важливішими є довготривалі наслідки феномену альтернативних центрів освіти: формування громадянської позиції, критичного мислення, національного патріотизму і свободоловства в середовищі молодих людей, які здатні власним прикладом поширити ці якості на своїх однолітків, і на старше покоління.

Українські учні і студенти через жорстку цензуру й залізну завісу були позбавлені можливості здобувати освіту, альтернативну державній. Українські освітні заклади, які існували в діаспорі, здебільшого виконували мобілізуючу роль для інтелігенції, що знаходилася в екзилі, а не поширювали свою діяльність на територію України.

Лише з початком "перебудови" в Україні починаються докорінні зміни в усіх галузях освіти. Цілями навчання історії стали формування національної самосвідомості і менталітету, залучення школярів до загальнолюдських цінностей, розвиток їх історичного мислення.

Такі цілі постали не випадково. Десятиліття імперської політики з боку Москви створили ситуацію історичної амнезії, особливо в південно-східному регіоні України. Однак молодь виявилася, і це цілком природно, набагато гнучкішою за своїх батьків. Поява самвидаву, доступність творів М. Грушевського, П. Куліша, М. Аркаса та ін., за читання та поширення яких радянська влада раніше суворо карала, інформація про "білі плями української історії" – усі ці чинники поступово впливають на критичність мислення та активність значної маси молоді.

Ось як описується цей процес у збірнику "Неформальна хвиля", виданому Вищою комсомольською школою при ЦК ВЛКСМ у 1990 р.: "Викладачі суспільних дисциплін вузів зараз нерідко жаліються на відсутність у студентів інтересу до їх дисциплін. Як же вони були здивовані, якби спустилися у підвал одного з будинків Харкова. Запеклі прогуляники, об'єднані спільним прагненням до боротьби за соціальну справедливість, вечорами там студіюють твори Маркса, Енгельса, Леніна. Так, в них не вистачає знань і досвіду, так, юнацький максималізм іноді їх заносить не в той бік, але їх віра в те, що вони можуть щось змінити у житті суспільства, викликає повагу. Сюди приходять не тільки студенти, але й робітники, продавці, старшокласники" [31, с. 35].

Інтенсивність змін у молодіжному середовищі призводила до того, що викладачі вузів часто не поспішали за студентами. Як приклад наведемо наступний випадок.

У листопаді 1989 р. у Києві був започаткований унікальний рух із центром у Києві, в основу діяльності якого було покладено гротескне висміювання радянських умов життя з його поклонінням вождям та ідолам, суцільною уніфікацією, відсутністю опозиції тощо в образі ідеології Чучхе – офіційної ідеології Корейської Народно-Демократичної Республіки (Північної Кореї). З тим, що таке Чучхе, жителі СРСР могли ознайомитися у журналах "Корея" і "Корея сьогодні", які з регулярністю надходили в кіоски "Союздруку". Щомісячник зі славослів'ям на адресу Великого Вождя товариша Кім Ір Сена та його сина Улюбленого Керівника товариша Кім Чен Іра (без пишних титулів ці імена й не вживалися), із розповідями про невсипущу турботу партії та інше читався як один суцільний антирадянський анекдот [19].

Важливо наголосити, що в інтерв'ю газеті демократичних спілок КДПІ ім. М. Драгоманова "Вставай" керівник організації "Чучхе" Дмитро Кумач на запитання, що саме привело його до ідеї Чучхе, піддає висміюванню пороки гуманітарної освіти у вузі і згадує про викладача кафедри філософії, яка називала тов. Чаушеску "соціалістичним благодійником румунського народу" тоді, коли навіть така правдива газета як "Правда" обзивала його "диктатором", а імперіалістичну змову проти законного уряду Соціалістичної Румунії як "народною революцією" [38, с. 4].

Отже, зусилля радянської влади, спрямовані на догматизацію освітнього процесу в Україні, нівелювання національної специфіки, формування безініціативної "людини-гвинтика" системи, в епоху гласності і "перебудови" обернулися прямо протилежним ефектом – активізацією молоді, її інтересом до національної ідентичності, включенням у суспільно-політичні процеси. Таким чином спрацював т.зв. "ефект пружини" – тотальній недозволеності прийшла на зміну опозиційна активність. У цьому полягає один з феноменів радянської освіти.

Слід підкреслити, що в Україні у період розгортання перебудовних процесів (за С. Кульчицьким – переростання перебудови в національну революцію 1989–1991 рр. [18]) проблема освіта зазнає трансформації. Т.зв. неформальні (за лексиконом радянського парт-апарату) чи опозиційні (за реальним змістом діяльності) молодіжні організації і рухи, які активно виникають в республіці, поряд з політичними питаннями гостро ставлять на порядок денний проблеми реформування освіти, тим самим перетворюючи їх з джерела опозиційності на об'єкт опозиційної діяльності.

Найбільшу активність серед молодіжного спектру виявило студентство, яке відчуло себе повноправним учасником навчального процесу, стало вимагати участі у самоврядуванні вузів. Студентів не влаштував процес перебудови вищої школи, якість викладання, особливо суспільних дисциплін, невирішеність соціально-побутових питань. З усіх студентів стаціонару, що навчалися у вузах України, близько 10% брали активну участь у неформальних об'єднаннях [2, с. 175].

Не аналізуючи тут політичну складову діяльності молодіжних організацій, зазначимо, що аналіз програм та статутів українських молодіжних опозиційних об'єднань свідчить, що більшість з них пов'язувала досягнення освітніх цілей з державним суверенітетом.

Один з перших студентських мітингів в Україні був організований на тему "Перебудова вищої школи". 31 серпня 1989 р. за ініціативою осередку Студентського братства Політехнічного інституту спільно з Львівською організацією Руху молоді порушила питання про вживання української мови у вузах, про доцільність існування "першого відділу" у вузах, вимагалася відставка ректорів Львівського державного університету та Львівського політехнічного інституту [26, с. 432].

Цілу низку освітніх та академічних вимог містить Програмова декларація Української студентської спілки. Серед основних напрямків її освітньої програми виділяються три основні блоки.

1. Функціонування навчальних закладів (скасування права Держкомосвіти СРСР на будь-яке втручання у справи освіти в Україні; скасування державної монополії на освіту шляхом відкриття приватних навчальних закладів; обнародування функцій МВС та КДБ в учбових закладах, надання кожному студентові та працівникові учбового закладу права на вільне ознайомлення зі своєю справою; заборона та ліквідація перших відділів в навчальних закладах).

2. Самоврядування навчальних закладів (надання студентському самоврядуванню права накладати вето на рішення органів керівництва навчальних закладів всіх рівнів та право на усунення альтернативних проектів рішень до їх затвердження керівництвом).

3. Навчальний процес (свобода наукових досліджень, права наукових гуртків та клубів на незалежну наукову програму; безцензурність наукових праць; усунення спецфондів бібліотек; викладання марксизму-ленінізму як однієї з багатьох суспільних теорій; заміна викладання наукового атеїзму історією світових релігій та наукового комунізму – політологією; право на вільну діяльність релігійних громад в навчальних закладах; забезпечення права на навчання українською в будь-якому навчальному закладі України; організація україномовних потоків, груп, переведення частини навчальних закладів на українську мову навчання; розповсюдження досягнень української науки та культури, створених українською діаспорою; запрошення на викладання українських вчених з-за кордону).

У документі зазначалося, що досягнення вищезазначених вимог неможливе без демократизації всього суспільства. "Тому ми домагаємось... забезпечення суверенітету України" (підкреслено у тексті. – Прим.) [29, с. 7].

20–21 лютого 1990 р. в навчальних закладах України проходила попереджувальна акція студентської єдності, яку проводила Українська студентська спілка. В ній взяли участь студенти Львова, Чернівців, Києва, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Харкова, Донецька. В Києві до акції приєдналися студенти державного університету, політехнічного, педагогічного, художнього, театрального, інженерно-будівельного інститутів та інституту народного господарства [35, с. 2].

Більшість з вищезазначених позицій, які уособлювали прагнення значної частини студентства України, складала пакет вимог цієї акції. Крім того, в навчальних закладах до загальних вимог були додані пункти щодо забезпечення всіх студентів стипендією не нижче прожиткового рівня; гуртожитками за необхідністю, шляхом прискорення будівництва, виселення з студентських гуртожитків всіх осіб, що не мають відношення до студентства; прийняття демократичних статутів навчальних закладів, що забезпечать студентам рівні з викладачами та співробітниками права у виборах ректорів, деканів, рад навчальних закладів, надали б право вирішального голосу при розв'язанні всіх студентських проблем.

Зусиллями студентів два провідних вузи країни позбавилися ідеологічних елементів у своїх назвах. Так, у вересні 1990 р. демократичними спілками Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького ("Товариство української мови", "Зелений світ") було випущено листівку із зверненням до викладачів, студентів та співробітників, де йшлося про потребу повернути інституту ім'я Михайла Драгоманова. З цього приводу у студентській самвидавчій газеті "Вставай" згадувався невеселий анекдот, популярний у 30-ті роки, коли хвиля перейменувань на честь пролетарського письменника була чи не найбільшою після аналогічної хвилі на честь пролетарського вождя товариша Сталіна: "Мы все называем именем Максима Горького – заводы, фабрики, города... А не назвать ли нам нашу жизнь ГОРЬКОЙ". У жовтні 1990 р. Вчена рада після тривалої дискусії вирішила повернути вузу ім'я Драгоманова, а також інститут дістав статус університету [28].

Активну позицію виявили і студенти технічного вуза – Київського політехнічного інституту. Вони 1989 р. домоглися виключення з назви навчального закладу слів "імені 50-річчя Жовтневої революції", оскільки, як йшлося у зверненні осередку Української студентської спілки в КПІ до ректорату, "ця подія не принесла щастя українському народові, а роки 50-річчя Жовтневої революції "ознаменувалися" початком нового застою та прийняттям облудних планів побудови комунізму". Одночасно студентська організація виступила з вимогою до першого вересня 1990 р. усунути всі бюсти та пам'ятні дошки В. Леніна з навчальних корпусів. "Ми, студенти

КПІ, члени Української Студентської Спілки, вважаємо несправедливим використання за ідеал представника однієї комуністичної теорії в умовах широкого розмаїття політичних течій. Ми також глибоко впевнені, що наш вуз повинен бути повністю деполітизованим", – зазначалося у зверненні студентства, підписаному головою УСС КПІ В. Кулішенко та секретарем цієї організації П. Розетко [24, с. 15–16].

Складовою освітньої роботи опозиційних студентських організацій виступало питання військової підготовки в університетах. Одна з наймолодших студентських організацій – товариство "Громада" Київського університету у другій половині 1988 р., серед іншого, активно включилась в організацію бойкоту військової підготовки у вузі. Бойкот припинився щойно після того, як адміністрація університету погодилася анулювати класи для студентів другого курсу та скоротити військові лекції [14, с. 463].

В освітній царині специфічним чинником виступає релігійний. І до сьогодні виникають дискусії щодо потреби викладання теологічних дисциплін у школі чи вузі. Свою відповідь на це питання у 1990 р. дала львівська молодь. Друкований орган "Студентського братства" розповідає про ініціативу утворення активістами організації студентської церкви. "На території нашого зооветеринарного інституту знаходиться костел Сакраменток. Він давно вже не діючий: спочатку в ньому був склад, потім спортзал, студентський клуб, а тепер хочуть зробити виставочний центр... Вихід тут – те, що забрали в нас – потрібно повернути" [34, с. 1].

Своєрідну місію студентської церкви організація розуміла як крок на шляху поширення елементарної теологічної освіти. "Багато молодих людей, особливо студенти, не знають церковних обрядів, не знають, як проводитись в церкві. Через що, мабуть, і не ходять до неї. Нам потрібна така церква, яка б могла заповнити ці пустоти. Студент, як майбутній спеціаліст, повинен знати теологію. Подальше його ставлення до релігії – справа його ж совісті, але знати її він повинен. Ми хочемо створити в нашому інституті першу студентську церкву і відкрити при ній кафедру теології", – зазначалося у зверненні молоді до готових їм допомогти. Примітно, що питання релігійної освіти молодь пов'язувала з плюралізмом віросповідання. "Серед нас більшість греко-католиків, але якщо буде створена автокефальна група, то хай і вони запрошують священників на відправи" [34, с. 1].

Констатуючи вагомі успіхи та результати українських студентських організацій на шляху реформування та демократизації освіти, на сьогодні можна зустріти ретроспективні оцінки про недостатність уваги, яку приділяла молодь кінця 80-х років саме освітянським проблемам при домінуванні політичних гасел. Так, відома українська громадська діячка, політолог Ярина Боренько зазначає: "Студенти чомусь вперто не хотіли стати студентством – прагнучи змінити державу, вони і не подумали про наведення ладу в "кампусі", а там змінювати треба було дуже багато" [4, с. 21].

Подібні з українськими засадничі проблеми хвилювали й студентство країн Центрально-Східної Європи.

Активну участь у демократизації вищої освіти виявили болгарські студенти. За їх підтримки новим ректором Софійського університету був обраний академік Нікола Попов. У 1987 р. за критику економічної політики колишнього болгарського керівництва його відсторонили від викладацької діяльності. Зрештою, такою була доля багатьох викладачів. Так, Ж. Желев, який свого часу працював асистентом кафедри філософії того ж університету, за положення, висунуті в кандидатській дисертації, зазнав того ж покарання і сім років провів у глухому селі. Буквально у перші дні після відставки Т. Живкова у листопаді 1989 р. у Софійському університеті ім. Климента Охридського утворилося Незалежне студентське товариство, яке серед комплексу політичних та суспільних проблем висувало й академічні: відновлення автономії університетів, права студентів на вільний вибір лекцій і викладачів, поглиблення функцій самоврядування у вирішенні побутових проблем [5, с. 322].

У Чехословаччині студенти виступили не тільки зачинателями "оксамитової" революції. У вищих навчальних закладах активну діяльність розгорнув "Академічний форум" – орган самоврядування викладачів, але він став діяти у тісному співробітництві зі студентським парламентом. "Академічний форум" поставив завдання повернення до старих традицій організації вузівського життя, що засноване на принципі університетської автономії, до вільних таємних виборів керівництва вузів, невтручання влади, міліції у справи вищого навчального закладу, незалежності і недоторканості академічної громади, неполітичності навчання [5, с. 329].

Розглядаючи участь молоді у демократизації освіти у Польщі, маємо констатувати його ранній початок у порівнянні з іншими країнами соцтабору.

Особливості соціокультурного стартового потенціалу суспільно-політичних перетворень, масштаб розвитку опозиційного руху в цілому та специфіка політичного режиму у цій країні зумовили традицію студентського самоврядування та боротьби за свої права.

Голос польських студентів зазвучав у ході страйку в Лодзі на початку 1981 р. Тоді "Незалежне об'єднання студентів" висунуло 69 вимог, з яких 25 стосувалося автономії вищих навчальних закладів. При цьому студенти вимагали навіть не автономії, а повної незалежності навчальних закладів в наукових, навчальних та організаційних питаннях, а також представництва студентів у сенаті, деканських колегіях і педагогічних радах (через студентську самоуправу); вільний доступ до всіх бібліотек і архівних колекцій (ліквідація спецфондів). Примітно, що в угоді з владою, підписаній 18 лютого 1981 р., майже всі вимоги, що стосувалися вищої школи, були прийняті. Зокрема, скасовувалася обов'язкова виробнича практика, яка замінювалася добровільною і оплачуваною роботою за вільним вибором [5, с. 303–304].

А вже з початку 1989/1990 навчального року польські студенти за ініціативою "Незалежно об'єднання студентів" оголосили про бойкот занять з військової підготовки, політичної економії та російської мови. Учасниками бойкоту був побитий викладач військової кафедри. Поступово у результаті компромісу студенти повернулися до аудиторій [5, с. 315].

Без сумніву, не для всіх студентів і молоді підрадянських суспільств правда про минуле і пропозиції по-новому будувати майбутнє, яке пропонували опозиціонери, стала одкровенням і покликала до боротьби проти режиму: у багатьох вона викликала рабський страх і реакцію відторгнення. Для частини молодішої генерації інші чинники (сімейне виховання, соціальне середовище тощо) справили визначальний вплив на формування їх свідомості.

Розгляд проблем освіти є підставою для перспективного проведення комплексного компаративного дослідження участі української молоді та країн Центрально-Східної Європи в процесах опозиційної боротьби на шляху транзиту від тоталітаризму до демократії.

Список використаних джерел

1. Андрусішин Б. І., Ковчина І. М. Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках ХХ ст. // Наука і сучасність: 36. наук. праць НПУ ім. Драгоманова. – К.: Логос, 2003. – Т. 36. – С. 23–31.
2. Багмет М., Сорока С. Комсомол та неформальні об'єднання України в період "перебудови" // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
3. Бойко О. Д. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року? // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПУ, 2002. – Вип. 20. – С. 262–268.
4. Боренько Я. Академічні заручники системи: політологія, політика і покоління // І: Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Число 24. – С. 13–25.
5. Вознесенская Л. О. Студенчество стран Восточной Европы в процессе общественных перемен, 70-е – 80-е гг.: Дисс... докт. истор. наук. – М., 1995. – 457 с.
6. Восточноевропейские страны: 90-е годы: Реферативный сб. / РАН; ИНИОН / Е. Ю. Гуськова (ред.). – М., 1992. – 140 с.
7. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К.: "Довіра", 1993. – 254 с.
8. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті: Іст.-політологічний аналіз основних періодів. – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.
9. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795–1990. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 237 с.
10. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 752 с.
11. Илиеску И. Румыния – возрождение надежды: Пер. с рум. – М.: Логос, 2002. – 205 с.
12. История Румынии / Андя С., Болован И., Опряну К. и др. – М.: Весь мир, 2005. – 678 с.
13. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 660 с.
14. Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні / З передм. М. Прокопа. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
15. Контлер Л. Історія Венгрії. Тисячеліття в центрі Європи / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2002. – 655 с.
16. Корнієвський О. А. Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.03. – К., 1993. – 24 с.
17. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна і сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.

18. Кульчицький С. В. Історичні умови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 330–351. 19. Лейбедев-Кумач Д. Україно наша чужейська... // Дзеркало тижня. – 2004. – № 34 (509). – 28 серпня – 3 вересня. 20. Лойко Л. В. Политическая борьба в Польше (70–80-е гг.). – Минск: "Завигар", 1995. – 224 с. 21. Лыкошкина Л. С. Польский кризис 80-х годов и общественное сознание // Восточная Европа на историческом переломе: (Очерки рев. преобразований 1989–1990 гг.) / Отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М.: ИСБ, 1991. – С. 179–190. 22. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант. – Оdesa: Астропринт, 2005. – 328 с. 23. Мотрук С. Н. Молодежное движение Чехословакии в 70-е – первой половине 80-х годов: Автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.03. – К., 1992. – 20 с. 24. Островський І., Черненко С. Великий злам: Хроніка "революції на граніті" 2–17 жовтня 1990 року. – К.: Агентство "Україна", 2000. – 122 с. 25. Пашиніна Т. С. Молодіжний рух в Україні в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 19 с. 26. Пашиніна Т. С. Виникнення демократичного молодіжного руху в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2003. – Вип. 20–21. – С. 426–447. 27. Пилипчук Д. Гуджа його, гуджа! // Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву "Смолооскип". – Ф. 44. 28. Полюхович Д. Університет Драгоманова! // Оглядач: Агентство "Рухінформ". – К., 1990. – Вип. 19. 29. Програмова декларація Української студентської спілки (УСС) (витяги) // Вибір: Видання Відділення "НРУ за перебудову" в Київському унті. – 1989. – Число 10. 30. Світлична Н. Політика русифікації на Україні // Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву "Смолооскип". – Ф. 56. 31. Семенова В. В. Социально-исторические проблемы неформальных объединений молодежи // Неформальная волна: Сб. науч. тр. – М.: ВКШ, 1990. – С. 27–38. 32. Степовий А. Світське шкільництво // Вігер надії: Видання Горохівського осередку РУХу та УГС. – 1990. – № 2. 33. Стренковский Я. Неподцензурная культура // Новая Польша. – 2006. – № 1. – С. 3–11. 34. Студентська церква // Братство. Інформаційно-видавниче агентство Студентського братства (м. Львів). – 1990. № 6(12). – Червень. 35. Студентський страйк і навколо нього // Українське студентство. Орган Київської Крайової організації УСС. – 1990. – Ч. 1. 36. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог: Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії. – К.: Генеза, 2000. – 368 с. 37. Федорик Ю. В. Реформи польської освіти: досягнення й протиріччя // http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_1_2005/27 38. Хто стане некрофілом (або вперед до перемоги Комунізму) // Вставай: Видання демократичних спілок КДПІ ім. М. Драгоманова. – 1991. – Вересень. 39. Яхович Є. Інтерв'ю кореспонденту "Газети виборчої" – органу профоб'єднання "Солідарність". 15 серпня 1989 р., м. Київ // Наша віра: Видання парафій УАПЦ. – 1989. – Вересень. – Число 1. 40. Błaszkiwicz A. The Solidarność Spring? // Communist and Post-Communist Studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 145–159. 41. Falk B. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe: Citizen intellectuals and philosopher kings. – N.Y: CEU Press; Budapest: CEU Press, 2003. – 479 p. 42. Gliński P. Environmentalism among Polish youth. A maturing social movement? // Communist and Post-Communist Studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 145–159. 43. Janowski K. Rok 1989 w mlodziejowej ekspresji politycznej // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wroclaw, 2000. – No 2179: Politologia. – N 26. – S. 39–55. 44. Kennedy M. The intelligentsia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary and Poland // Theory and Society. – Amsterdam, 1992 (Feb.). – Vol. 21. – N. 1. – P. 29–76. 45. Szabo M. Felsooktatas-politikai tiltakozasok, mint az egyetemi hallgatok erdekervenyesitesenek formai // Tarsadalmi szemle. – Bp., 1997. – 52.evf., 1.sz. – 62–75.old. 46. Tymowski A. Youth activism in the East European transformation // Communist and Post-Communist Studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 115–124.

Yuriy Kaganov

**THE PROBLEM OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF YOUTH OPPOSITION
MOVEMENT: EXPERIENCES IN UKRAINE AND CENTRAL AND EASTERN
EUROPEAN COUNTRIES (1980'S – 1991)**

The article addresses a contradictory role of education in forming the opposition potential and democratic values of youth in Ukraine and Central and Eastern European countries in 1980s. It covers the function of educational problems in agendas and activities of youth opposition movement over 1989–1991.

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (438)

Я. Товтин, Я. Андрусак

СУПЕРНИЦТВО МІЖ ГАБСБУРГАМИ ТА ЯГЕЛЛОНАМИ ЗА ЧЕСЬКО-УГОРСЬКИЙ ТРОН (СЕРЕДИНА XV – ПОЧАТОК XVI СТ.)

В цій статті мова йде про суперництво за владу в Угорському та Чеському королівствах між Габсбургами та Ягеллонами. Саме ці дві династії змагалися за першість в Угорщині та Чехії з середини 15 ст. Після підписання мирної угоди у 1491 році, а потім матримоніального пакту за умовами якого діти Габсбургів та Ягеллонів повинні були одружитися, а до представників тієї династії рід яких проживе довше, повинна була перейти вся влада на чесько-угорських землях. Таким чином конфлікт між цими двома династіями був ліквідований.

Кінець Середньовіччя та початок Нового часу ознаменувався змінами не лише у Західній Європі, але й на території Центрально-Східної Європи.

Вислів Центрально-Східна Європа застосовують до всієї території розташованої між Балтійським, Адріатичним, Егейським та Чорним морями (тобто території, що межують з етнічними германським та російським блоком), а в деяких випадках, за словами Тімоті Гартон Еша, до "серцевини" цієї території, тобто Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Кордони зазначених держав значною мірою змінювалися впродовж їхньої історії. Вони то розширялися, то звужувалися, охоплюючи в різні часи сучасну Литву, Україну, Білорусь, а також частину Румунії та колишньої Югославії.

Чільне місце в історії цих країн, тобто безпосередньо в цьому регіоні належить австрійським правителям – династії Габсбургів [1, с. 16], з його австрійською та іспанською гілкою, яка була провідною династією Європи протягом 16–17 ст.

Починаючи з другої половини XV ст. починається суперництво за владу між Габсбургами та Ягеллонами. Саме ці дві династії змагалися за першість в Угорщині та Чехії.

Дана проблема добре опрацьована у зарубіжній літературі, так як є досить актуальною серед сучасних дослідників. Цією проблемою займаються такі історики, як П. Картоус [13], Я. Лукачка [17], Й. Мацек [19], Й. Галандауер та М. Гонзік [10] та Й. Весіоловський [28], А. Калоус [12] та ряд інших дослідників.

П. Картоус в своєму дослідженні дає досить детальну характеристику періоду габсбурсько-ягеллонського двовладдя в Угорщині протягом 1440-1444 рр. Я. Лукачка описує спроби Габсбургів поширити свій вплив на Угорщину у другій половині XV ст. Й. Мацек у своїй праці описує період правління Ягеллонів у Чехії, в ході чого дано опис і окремих аспектів протистоянь між Габсбургами та Ягеллонами.

Серед західно-європейських дослідників окрему увагу даній проблемі присвятили Ф.Дворнік [2] та П.Вандич [1], які в загальному контексті розгляду історії Центральної та Східної Європи аналізують і окремі проблеми даного питання.

Щодо українських досліджень, то дана проблема досліджена в ході висвітлення питання утворення багатонаціональної династії Габсбургів. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в курсі лекцій Л.Зашкільняка [3].

Як свідчить короткий історіографічний огляд в зарубіжній науці даній проблемі приділяють значну увагу, щодо української історіографії, то немає узагальнюючого дослідження з розглядуваної проблеми. Тому мета нашої публікації полягає у спробі висвітлити суперництво між Габсбургами та Ягеллонами за чесько-угорський трон (середина XV – поч. XVI ст.)

Втручання Габсбургів в історію країн Західної та Центрально-Східної Європи цього періоду добре відомі. Багато з цих втручань мали фатальні наслідки для деяких слов'янських народів. Отже, паралельно з європейською політикою Габсбурги проводили активні дії і на тери-

торії Центрально-Східної Європи, зокрема на території Чехії, Угорщини та Словаччини [7, s. 229].

Перші спроби посилити свій вплив на землі Центрально-Східної Європи припадають на 30-ті рр. XV ст. Хоч перше об'єднання і було короткочасним, але з того часу плани територіального розширення стали провідним стрижнем зовнішньої політики Габсбургів. До реалізації своїх планів вони просувалися поступово, але наполегливо [3, s. 185].

Великого успіху Габсбурги досягли в Богемії. Схоже, що нову сторінку історії Габсбургів було відкрито в 1437 р., коли Альбрехт II (1437–1439), зять останнього з Люксембургів (основний конкурент Габсбургів у Центрально-Східній Європі) – Сігізмунда, успадкував по ньому королівство, Богемію й Угорщину, а також імператорську корону Німеччини.

Із 1438 р. Габсбурги, з невеликою перервою, залишалися на імперському престолі аж до розпаду Священної Римської імперії в 1806 році [2, с. 382].

Таким чином, на початку 16 ст. Габсбурги, окрім особистих австрійських земель, Німеччини, Іспанії та Нідерландів починають посилювати свій вплив і на Центрально-Східну Європу [14, s.6]. Фінансово посилення позицій Габсбургів у Європі спонсорували Фугери, що значно полегшувало їм проведення масштабних зовнішньо-політичних акцій [6, s. 257].

Слід відмітити, що свої плани щодо земель Центрально-Східної Європи мала і не менш впливова в цьому регіоні династія Ягеллонів. Протягом другої половини XV ст. за ними залишалися досить сильні позиції на даних територіях. Державна система Ягеллонів спиралася здебільшого на співпрацю між представниками династії. Маючи сильну позицію в регіоні, Польща та її монархи намагалися впливати на угорське політичне життя, а через призначення принца Ягеллона губернатором Силезії посилити позиції Владислава і в Чехії.

Таким чином, зваживши габсбурські претензії на корону святого Вацлава та святого Стефана суперництво між Ягеллонами та Габсбургами почалося і розвивалося паралельно з двоєм Габсбургів та Валуа на заході [2, с. 386].

Отже, реальні шанси Габсбургів отримати угорську корону пов'язані з правлінням Альбрехта Габсбурського, саме він як перший представник Габсбурзької династії завершив спроби своїх попередників щодо реальних претензій на угорську корону. Несподівана смерть першого Габсбурга на угорському престолі викликала досить неординарну внутрішньо-політичну ситуацію. Вдова короля Єлизавета намагалася посісти трон, так як чекала спадкоємця, а більшість угорських станів на чолі з Яном Гуняді дотримувалися думки, що Угорщині потрібний реальний правитель, який забезпечить охорону південних кордонів країни від Османської імперії. Саме з цього приводу почалися переговори з польським королем Владиславом I Ягеллоном, який виявив бажання зайняти угорський престол.

В цей час королева Єлизавета народивши сина і заручившись підтримкою деяких представників угорської знаті переконала архієпископа Діоніза з Сечі коронувати трьохмісячного Владислава Габсбурського, що відбулося 15 травня 1440 р. на Туриці. Саме з цими подіями пов'язаний початок суперництва за угорську корону між двома Владиславами, один з яких Габсбург, а інший Ягеллон.

Прихильники Яна Гуняді 29 червня проголосили королем Владислава Ягеллона, причому коронацію Владислава V Погробка визнали недійсною. Саме з цього приводу королева Єлизавета звернулася за допомогою до німецького короля Фрідріха III Габсбурського [13, s. 233].

Несподівана смерть Єлизавети 17 грудня 1442 р. зробила Фрідріха III опікуном трирічного Владислава. Саме за наказом Фрідріха про інтереси Габсбургів на землях гірської Угорщини дбав Ян Іскра [25, s.620]. Наступні події склалися так, що після смерті Владислава I Ягеллона, який загинув 10 листопада у битві біля Варни, Угорщиною керувало 7 капітанів, а з 1446 року Ян Гуняді як губернатор країни.

Лише у 1452 р. починається наступ Владислава на угорський трон. На сеймі у Братиславі 29 січня 1453 р. молодий король склав присягу і формально став королем, але фактично влада і надалі залишалася в руках Яна Гуняді, який залишався головним капітаном країни аж до своєї смерті 11 серпня 1456 р.

Смерть другого Габсбурга на угорському престолі призвела до нового суперництва у Центрально-Східній Європі. Угорська шляхта спонтанно обрала королем Матяша Корвіна, молодшого сина Яна Гуняді, який намагався перетворити Угорщину на централізовану монархію.

В свою чергу частина угорських магнатів почала об'єднання з Фрідріхом III, а у лютому 1459 р. проголосила його королем.

Протистояння та взаємна неприязнь між Фрідріхом III та Матяшом Корвіном тривало аж до 1462 р. [17, s. 20]. Матяш Корвін навіть готувався до війни [19, s. 301]. Але у 1462 р. між ними було укладено мирну угоду. Король Фрідріх III визнавав Матяша I за законного короля, повернув йому корону святого Стефана і місто Шопронь, за що взаємін отримав більше як 80 тисяч дукатів і обіцянку, що в разі смерті Матяша бездітним угорська корона знову перейде до Габсбургів [17, s. 20].

Зазначимо, що у 1471 р. після смерті Їржі з Подебрад чеським королем було обрано польського кандидата Владислава II Ягеллона. За повідомленням польського хроніста Яна Длугоша можливим кандидатом на чеський престол виступав і Фрідріх III [23, s. 504; 21, s. 42]. Відмітимо, що після обрання Владислава чеським королем, Фрідріх допомагав Владиславу у боротьбі проти Матяша. Відповідно у 1477 р. Владислав обіцяв допомогти Фрідріху у боротьбі з повсталими підданими у Відні [19, s. 200–201]. Але після невдалих військових дій та непорозумінь, щодо виплати Фрідріхом грошей воїнам за військову допомогу, Владислав у 1478 р. був змушений повернутись до Праги зазнавши значних військових і матеріальних втрат [22, s. 96–97]. 2 грудня 1477 р. Фрідріх III разом з папською курією визнав право Матяша на чеську корону і цим самим відхилився від Владислава [4, s. 22; 20, s. 224].

Наступні роки протистояння були пов'язані із суперництвом між Юрайом із Подебрад та Матяшом Корвіном, а після смерті Корвіна у 1490 р. за угорський престол вели суперництво одразу чотири кандидати – позашлюбний син Матяша Корвіна – Ян Корвін, польський король Ян Альберт Ягеллон, чеський король Владислав II Ягеллон та австрійський воєвода Максимільян I Габсбург. Угорська шляхта обрала королем Владислава II Ягеллона, але інші претенденти на угорську корону не визнали цього. Так Ян Альберт зайняв цілу Східну Словаччину з Пряшевом та Кошицями, а Максимільян – дунайські території та окупував Братиславу [12, s. 11].

Слід відмітити, що події другої половини XV ст., зокрема поразка угорських військ від турків під Варною (1444 р.), падіння Візантійської імперії (1453 р.), загроза османського завоювання, все-таки, змусили правителів Центрально-Східної Європи шукати порозуміння і об'єднання сил. За таких умов єдиною короною в 1490 р. були об'єднані Чехія та Угорщина [3, s. 185]. Тобто, перед турецькою небезпекою відбулося утворення персональної унії королівства чеського, угорського та австрійських земель. Чесько-угорський король Владислав та угорська знать намагалися знайти підтримку в особі Максимільяна Габсбурга [7, s. 229].

Отже, військові сутички, що виникли між Владиславом та Максиміліаном у 1490–1491 рр. завершилися підписанням миру у Братиславі 7 листопада 1491 р. За наполяганням Фрідріха III Максимільяну дісталась Австрія, Владиславу – Угорщина [22, s. 198]. Мир 1491 р. підписаний у Братиславі – вирішив і окремі аспекти протиріч між Габсбургами та Ягеллонами [10, s. 327; 12, s. 17].

За угодою укладеною між Владиславом та сином Фрідріха III Максимільяном, окрім територіального вирішувалося і питання престолонаслідництва у випадку, якщо Ягеллони помруть бездітними, угорська корона перейде до Габсбургів [15, s. 229; 18, s. 342].

Окрім цього противники Габсбургів, все-таки заручилися підтримкою королеви Беатріси (вдова Матяша I), що дуже несподобалось Габсбургам [28, s. 41], які в свою чергу почали посилювати натиск на Польщу і Литву, надаючи підтримку тевтонським лицарям і Московській державі. Незахищена від постійної експансії Московії до 1500 р. Литва втратила майже третину своєї території, і лише переможна битва під Оршею у 1514 р. тимчасово зупинила наступ московитів.

Слід відмітити, що Габсбурги запропонували Владиславу у 1508 р. отримати деякі нові території для Чеського королівства за військову допомогу Камбрайській лізі (до неї входили папа Юлій II, Максимільян, Людовік XII та Фердинанд Арагонський) у боротьбі з Венецією. Але, як би не тиснули на Владислава папські і габсбурзькі дипломати він вибрав нейтральну позицію враховуючи невдачі попередніх років [19, s. 196].

Намагаючись відірвати Габсбургів від антиягелонського союзу у 1515 р. Віденський конгрес домігся укладення матримоніального пакту між Габсбургами та Ягеллонами [2, s. 286; 15, s. 233; 5, s. 161]. Суть даного пакту зводилася до об'єднання обох династій. Зокрема предста-

вники довговічнішої династії мали успадкувати угорський – чеський престол, а діти Ягеллонів та Габсбургів мали побратися [12, s. 17, 26, s. 239].

Дев'ятирічний Людовік II Ягеллон пошлюбив десятирічну Марію Габсбурзьку, а Фердинанд Габсбург – сестру Людовіка Анну [16, s.190; 9, s. 91; 27, s. 119]. Так як, Марія та Людовік були ще дітьми, шлюб вони взяли лише у 1522 р. [16, s. 192]. Це був зразок славнозвісної політики Габсбургів, яку сучасник вінчував словами: "Bella gerunt alii, tu felix Austria, nube" – "Коли інші воюють, ти, щаслива Австріє, береш шлюб" [11, s. 10].

Ще у 1506 р. під час важкої хвороби Владислава таємно було домовлено про те, що вразі смерті Владислава Максимільян стає офіційним опікуном його дітей [22, s. 323–324]. Так 11 березня 1515 р. Владислав видав свій останній наказ, а саме, розіслати листи панам чеським, де вказувалось, що Максимільяну надається верховний нагляд за Чеським та Угорським королівствами і призначення його опікуном Людовіка та Анни [24, s. 222–223].

Після смерті імператора Максимільяна у 1519 р. Людовік Ягеллон зробив спробу стати імператором спираючись на лист Максимільяна 1515 р. де зазначалось те, що Людовік стає генеральним вікарієм Римським і може претендувати на імператорський престол. Але відіслані послани до папи Римського отримали відмову [24, s. 367–368].

Габсбурги досягли своєї мети – об'єднання під своєю владою більшості країн Центрально-Східної Європи, що дефінітивно настало після смерті Людовіка II Ягеллона, який загинув у битві під Могачем 29 серпня 1526 р. [8, s. 514]. І саме в особі Фердинанда II, ця амбіційна династія знайшла неабияку особистість, яка змогла, не дивлячись на утиски закласти ґрунт для перешкоди інтенсивного натиску Османської імперії [17, s. 21].

Викладений матеріал дозволяє зробити такі висновки. З середини XV ст. починається суперництво між двома провідними династіями Європи – Габсбургами та Ягеллонами, за владу у Чеському та Угорському королівствах. Суперництво між Габсбургами та Ягеллонами проявлялось у різних формах. Протистояння були, як військові, так і дипломатичні.

Як показує перебіг подій другої половини XV – поч. XVI ст., обидві династії розуміючи безглуздість військових протистоянь, що завдавали шкоди і послаблювали позиції обох династій у Європі, намагалися досягти компромісу у вирішенні питання щодо суперництва за чесько-угорську корону і за допомогою мирних угод та міждинастичних шлюбів. Саме це сприяло послабленню напруги та протиріч.

Укладення мирної угоди у 1462 р. між Фрідріхом III та Матяшом Корвіном та угоди 1491 р. між Максимільяном та Владиславом II Ягеллоном призвело до тимчасового припинення суперництва між династіями. З'явилася тенденція до об'єднання обох династій. Велику роль у цьому процесі зіграло укладення матримоніального пакту 1515 р. у Відні, що призвело до остаточного припинення суперництва за владу у Центрально-Східній Європі та об'єднання двох династій. Після битви під Могачем у 1526 р. та смерті останнього представника династії Ягеллонів на чесько-угорських землях Людовіка II Ягеллона, вся влада на цій території перейшла до рук династії Габсбургів, які правили аж до розпаду Священної Римської імперії в 1806 році.

Список використаних джерел

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально – Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 462 с.
2. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К.: Дух і літера, 2005. – 494 с.
3. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка – Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
4. Bobková L. Korunní země v dějinách českého státu. – Praha, 2005. – 548 s.
5. Československé dějiny v datech. – Praha, 1986. – 714 s.
6. Dejiny Slovenska I. Od najstarších čas do roku 1848 / Red. L. Holotík, J. Tibenský. – Bratislava, 1961. – 578 s.
7. Dorazil O. Svetové dejiny v kostve. – Praha: Papirus a Jeva, 1997. – 533 s.
8. Dupuy E. – Dupuy T. N. Vojenské dejiny. Od 3500 př. Kr. Do r. 1700. – Praha, 1996. – Dil I. – 667 s.
9. Fialová V. Znojmo a královna Marie, vdova po Ludovíku Jagellonském // Vlastivědný věsík moravský. – Číslo 26. – Brno, 1964. – S. 89-96.
10. Galandauer J., Honzík M. Osud trónu Habsburského. – Bratislava: Obzor, 1987. – 392 s.
11. Hora – Hořejš P. Toulky českou minulostí. – Praha: Baronet, 1994. – Dil 3. – 239 s.
12. Kalous A. Voľba uherského kraľa po smrti Matyáša Korvina // Dejiny a súčasnosť. – Číslo 3. – Praha, 2002. – S. 10–17.
13. Kartous P. Habsbursko – jageľovske dvojvládne v Uhorsku v rokoch 1440 – 1444 // Historické štúdie. – Ročník 28. – 1980. –

S. 554–577. 14. Kavka F. Přehled československých dějin od nástupu Habsburků do Bílé Hory. – Praha: Rudé právo, 1955. – 41 s. 15. Kavka F. Přehled dějin Československa v epoše feudalismu II. Od poloviny 14 st. do r. 1526. – Praha, 1963. – 280 s. 16. Kniha kraľov. Panovníci v dejinách Slovenska a Slovakov / Zost. V. Segeš. – Bratislava: Kleio, 1998. – 300 s. 17. Lukačka J. Pokusy Habsburgovcov o prienik do Uhorska v období stredoveku / Baďurik J. – Konya P. Slovensko v habsburskej monarchii 1526 – 1918. – Bratislava, 2000. – 122 s. 18. Macek J. Československá vlastivěda. – Praha, 1963. – Díl II. – 647 s. 19. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích 1471 – 1526. – Praha, 1992. – Díl I. – 550 s. 20. Nehring K. Matthias Corvinus, kaiser Fridrich III. und das Reich. Zum hunyadisch – habsburgischen Gegensatz im Donauraum (Südosteuropa ische Arbeiten 75). – München, 1975. 21. Nejedlý Z. Volba krále Vladislava II. z r. 1471 // Český časopis historický. – Ročník 11. – 1905. – S. 38 – 54; 160–173. 22. Palacký F. Dejiny národu českého v Čechách a na Moravě. – Praha, 1930. – Díl V. – 576 s. 23. Przewdziecki A. Jan Długosz, Historiae Polonicae XII, V. – Kraków, 1877. 24. Rezek A. Příspěvky k dějinám českým za králů Vladislava a Ludvíka. – Časopis českého muzea 56. – Praha 1882. – S. 217 – 244; 364–384. 25. The encyclopaedia of Slovakia and the Slovaks. – Bratislava, 2006. – 760 s. 26. Tomek V. Děje národu českého v Čechách a na Moravě do r. 1609. – Praha, 1885. – Díl I – XII. – 480 s. 27. Veselý Z. Přehled dějin českého státu. – Praha, 1999. – 335 s. 28. Wiesiołowski J. W. Wielko Polsce w dyplomacji Jagellonów. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1976. – 200 s.

Tovtin J., Andrusyak Y.

THE RIVALRY FOR THE CZECH-HUNGARIAN THRONE BETWEEN HABSBURG AND JAGELLON IN THE MIDDLE OF THE 15 TH AND AT THE BEGINNING OF THE 16 TH CENTURIES

This article is about the struggle for the Czech-Hungarian and at the end only the Hungarian crown between the representatives of the Habsburg and Jagellon's dynasties. The representatives of these dynasties have come to the Hungarian throne in turn since the second half of the 15 th century and when a peace treaty in 1491 and then a matrimonial pact in 1515 were signed according to which the children of Habsburg and Jagellon had to get married and the Hungarian crown would come to that dynasty which lived longer, in fact the conflict between these dynasties was abolished.

УДК 94 (438)

Олександра Пахарєва

РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано взаємну науково-дослідну діяльність французьких і російських учених-природознавців у галузі археології та антропології в другій половині ХІХ ст. Акцентовано увагу на праці вчених Франції на території Російської імперії, в тому числі в Україні.

Упродовж ХІХ ст. в провідних країнах Європи, включаючи Російську імперію, в середовищі науковців і викладачів природничих дисциплін в університетах поступово сформувався високопрофесійний підхід в наукових дослідженнях. Життя вимагало інтенсифікації наукової інформації та прискорення її поширення. Нові форми спілкування – міжнародні конгреси та публі-

кації їх матеріалів, видання спеціалізованих журналів, вихід у світ міжнародних за складом авторів тематичних збірників, звідних бібліографій з окремих наук тощо – давали змогу дослідникам обмінюватись інформацією та дізнаватися про найновіші наукові здобутки. Це повною мірою стосується співпраці французьких і російських науковців у сфері природничих наук, зокрема антропології та археології, які ставали самостійними науковими галузями.

Дослідження багатьох французьких учених-природознавців, що проводилися як у Франції, так і поза її межами, давали вагомий результат і ставали відомими міжнародній науковій еліті. Між вченими Франції та Росії особливого значення набули особисті контакти. Звичним явищем стали наукові відрядження.

Французькі дослідники охоче їздили в Росію, насамперед з метою поповнення колекцій музеїв. У період 1870–1900 рр. цю країну відвідали багато географів, геологів, археологів, антропологів, етнографів, а саме: Е. Шантр, Е. Уйфальві, Г. Бонвало, Е. Котто, А. Лаббон, А. Вільбуа, Л. Берже, Г. Кальман-Леві, Ш. Депре, В. Рістон, Ж. де Бай та ін. Вони вивчали райони Криму, Кавказу, Уралу, Сибіру, Центральної Азії, Забайкалля, Камчатки. Деякі з них побували з науковою місією на території України.

Особливо сприяли розширенню наукових контактів між двома країнами французькі русисти. До них передусім треба віднести Л. Леже [5, с. 264]. Він був невтомним ентузіастом зближення відносин між Францією і Росією. В останній вчений вбачав політичного союзника своєї країни [6, с. 202]. Л. Леже діяв у кількох наукових напрямках. У 1868 р. він захистив докторську дисертацію про слов'янських апостолів і видав дві книги на цю тему. Тоді ж почав викладати російську мову у Школі східних мов в Парижі, а згодом відкрив курс слов'янської мови і літератури в Паризькому університеті. Від 1885 р. учений викладав слов'янські мови, етнографію та історію цивілізації слов'янських народів на кафедрі слов'янознавства у Коледж де Франс. Його лекції були видані в 1905 р. окремою брошурою "Слов'яни у ХІХ столітті" [24]. Крім викладацької діяльності, Л. Леже співпрацював з популярним науковим виданням – "Журналом учених" ("Journal des savants"), де друкував статті про слов'янські країни.

У 1873 р. він почав видавати серію книг з історії слов'янства, включаючи Росію. Спочатку вийшли в 1886 р. "Слов'янські етюди" [22], потім трьохтомне видання "Росіяни і слов'яни" [25] і "Слов'янський світ" [23]. У цих книгах автор опублікував результати власних досліджень і вже відомих учених. Одна з останніх робіт вченого "Спогади слов'янофіла" [26] містить його спомини та враження від експедицій слов'янськими землями в 1872, 1877, 1881, 1897 і 1909 роках. Тоді Л. Леже зібрав багато цікавого матеріалу про Росію. Він побував у Києві, Володимирі, Ярославлі, Нижньому-Новгороді, Казані. Повсюди його цікавили пам'ятки культури і мистецтва.

У 1877 р. Л. Леже разом із П. Брока й А. Рамбо був учасником археологічного з'їзду в Казані. Наступного року останній опублікував у "Журналі археології" ("Revue archéologique") звіт про його відвідання. Надзвичайне враження на автора справили праці українських археологів, зокрема дослідження античних поховань і курганів М. Константіновим і В. Антоновичем, а також доповідь Д. Самоквасова про кургани Переяслава та Канева. Л. Леже надрукував у "Журналі іншого світу" ("Revue des deux mondes") розлоге повідомлення про археологічний з'їзд, який відбувся в 1874 р. у Києві.

Становлення антропології в Росії відбувалось у тісному зв'язку із західноєвропейською наукою. Французький вчений П. Брока заклав основи антропології і створив власну наукову школу. В 1867 р. він заснував антропологічну лабораторію, а в 1875 р. – школу антропології, в яких пройшли підготовку багато вчених того часу, в тому числі з Росії.

Російсько-французькі наукові зв'язки в галузі палеонтології розвинулися завдяки В. Ковалевському. В 1871 р. він приїхав у Париж, щоб ознайомитися з колекціями ботанічного саду Музею природничої історії [3, с. 380]. В музеї російський учений працював разом із професором порівняльної анатомії П. Жерве. У програму його відрядження входило відвідання й інших музеїв Франції. В. Ковалевський потоваришував з марсельським зоологом А. Маріоном і знайшов цікаві екземпляри викопних ссавців в остеологічних колекціях С. Еймара, Е. Трюта, А. Картальяка, А. Мільн-Едвардса. В. Ковалевський високо оцінив досягнення тоді ще молодого А. Годрі, а той був захоплений працями російського вченого [3, с. 383].

А. Годрі товаришував також з іншими російськими вченими, зокрема М. Павловою. В 1882–1887 рр. вона навчалася на природничому факультеті Паризького університету в таких відомих учених, як фізик А. Бекерель, хімік Ш. Фрідель, зоологи і біологи Е. Перье, Е. Бланшар,

А. Мільн-Едвардсон, А. Лаказ-Дютєс. Ще не закінчивши навчання, М. Павлова в 1884 р. була обрана членом Зоологічного товариства Франції. Тоді вона зав'язала знайомства з багатьма французькими дослідниками та редакторами журналів і підтримувала з ними наукові стосунки після повернення на батьківщину.

У 1870-х роках при Товаристві любителів природознавства, антропології та етнографії Московського університету навколо А. Богданова утворився перший у Росії центр антропологічних досліджень. А. Богданов цінував досягнення і досвід зарубіжних колег, а тому переклав російською мовою методичні посібники французьких дослідників. Між французьким Товариством антропології і Товариством любителів природознавства, антропології та етнографії в Москві встановилися тісні і дружні зв'язки. П. Брока, зокрема, допоміг А. Богданову купити антропологічні інструменти в Парижі.

Французький учений сприяв також роботі в своїй країні російському філософу й антропологу П. Лаврову, котрий приїхав у Париж в 1870 р. П. Брока відрекомендував росіянина Товариству антропології і в цьому ж році той став його дійсним членом. Російський вчений увійшов до редколегії "Журналу антропології" ("Revue d'Anthropologie") і працював у ньому три роки. Крім звичайної роботи в редколегії, П. Лавров зобов'язаний був представляти наукові праці російських дослідників і вести рубрику "Російський огляд" на сторінках журналу. В 1870–1880-х роках він переклав російською мовою праці французьких антропологів і соціологів П. Топінара, Ш. Летурно, А. Говелака. В 1882 р. П. Лавров з політичних мотивів змушений був виїхати з Парижа в Лондон. Члени Товариства антропології А. де Мортільє, Ш. Летурно й А. Тюль поручилися за нього і домагалися його повернення в Париж.

У 1876 р. А. Богданов відправив свого учня, 33-літнього Д. Анучіна у Францію для навчання в антропологічній школі і роботи в лабораторії П. Брока. Він слухав також лекції відомих дослідників П. Брока, А. де Мортільє, П. Топінара, А. Годрі в ботанічному саду Музею природничої історії та Коледж де Франс. Під керівництвом П. Брока і П. Топінара молодий російський науковець пройшов практику з краніології [2, с. 88].

У 1878 р. з листом-рекомендацією від А. Годрі Д. Анучін відправився на південь Франції. Разом з археологами А. Картільяком та Е. Шантром він брав участь у розкопках печер Бізе, Ложері-Ба, дольменів і курганів у департаментах Ардеш та Юра, вивчав кромлехи в Піренеях. У природничих музеях Тулузи, Монтабана і Норбона Д. Анучін домовився про обмін муляжами музейних експонатів і привіз у Росію колекції предметів епохи неоліту і подарунки французьких археологів. Його діяльність була високо оцінена французькими вченими: в 1877 р. Д. Анучіна обрали членом Товариства антропології в Парижі. За зміцнення французько-російських наукових зв'язків, участь в організації міжнародних конгресів і виставок президент Франції нагородив у 1890 р. російського вченого орденом Почесного легіону [2, с. 93]. Зазначимо, що в 1896 р. Д. Анучін став академіком Російської АН.

У 1879 р. за ініціативою А. Богданова в Москві відбулась антропологічна виставка, на якій були продемонстровані експонати з палеонтології, археології, етнографії, народного мистецтва. Виставку відвідала французька делегація в складі А. Катрфажа, П. Брока, А. де Мортільє, Е. Шантра, Ж. Амі. Це була найбільша зарубіжна наукова делегація на виставці. На прохання А. Богданова віце-директор Музею антропології в Сент-Жермені А. де Мортільє надіслав колекцію предметів кам'яного віку [4, с. 59]. На виставці демонстрували знахідки французьких археологів А. Картальяка, Е. Ларте, Е. Шантра, подаровані московському Товариству любителів природознавства, антропології та етнографії, а також зібрання багатьох приватних колекцій [1, с. 70–321].

Французькі археологи А. Картільяк, Ж. де Бай, Ш. де Флері виступили на VIII археологічному конгресі в Москві у січні 1890 р. Так, А. Картільяк зробив доповідь "Про значення російської доісторичної археології для Західної Європи", а Ж. де Бай – "Про значення російських старожитностей для археології Західної Європи". На відміну від багатьох своїх колег, які вважали прояви слов'янської культури наслідком запозичень із західного світу, французькі вчені визнавали на ранніх етапах існування людства вплив східних цивілізацій на західні.

На Паризькому конгресі з первісної археології, антропології та зоології в 1890 р. від Росії був присутнім А. Богданов. На прохання своїх зарубіжних колег він очолив організацію наступного конгресу, що відбувся в Москві у 1892 р. У підготовці цього конгресу брав участь і А. Картільяк. На жаль, Московський конгрес проходив під час епідемії чуми, що налякало багатьох

учених, внаслідок чого вони не приїхали в Росію. Однак серед іноземних делегацій французька була найбільш численною, в Москву прибули Ж. де Бай, Ж.-А. Каргарадек, Е.-М. Бартелемі, Л. Пуссе, Е. Шантр і Ш. Флері. Віце-президентом конгресу був обраний Е. Шантр, секретарями – Р. Вірхов і Ж. де Бай. Останній виступив з доповіддю про східні впливи на середньовічну Європу. В збірник праць конгресу увійшли статті французьких археологів П. Шлове, Б. Флаві, Е. Кассіні. Під час конгресу була проведена географічна виставка, де почесне місце зайняли географічні карти, видані паризькими фірмами "Ашетт" і "Делатрев". Після конгресу в Москві Ж. де Бай переглянув колекцію зі стоянки Волосового повіту Володимирської губернії та зробив висновок, що за крем'яними знаряддями ця стоянка належить до епохи неоліту [14].

У 1880–1890-і роки у французьких антропологів працювали петербурзький професор С. Данилов і його харківські колеги А. Краснов, М. Оболенський та О. Покровський. Останній надрукував роботу про кримські черепи із Сунгурлі-Коба в паризькому "Бюлетені Товариства антропології" ("Bulletin de la Société d'Anthropologie"). Частина цієї колекції була оброблена разом із Ж. Манувріє [7, с. 124].

Серед учнів французьких антропологів можна назвати вихідця з Росії О. Деннікера. В 1870-і роки він переїхав у Париж і невдовзі прийняв громадянство Франції. У 1886 р. захистив у Паризькому університеті докторську дисертацію із зоології та обійняв у Музеї природничої історії посаду головного бібліотекаря. Його наукові роботи, а також огляди праць російських учених можна прочитати у французьких антропологічних та етнографічних журналах.

Особливою формою наукових стосунків були подорожі в Росії французьких археологів, антропологів, географів, інших природознавців. Результатом мандрівок і проведених досліджень були не лише численні наукові праці, а й суттєві поповнення колекцій музеїв Франції. Саме з такою метою за дорученням міністерства освіти Франції відомий археолог і етнограф барон Ж. де Бай наприкінці XIX – на початку XX ст. подорожував територією Російської імперії. Його маршрути простягалися від історичних міст європейської частини країни до Сибіру, Закавказзя й Азербайджану [10].

В особистому архіві видатного українського етнографа й антрополога Ф. Вовка збереглася велика кількість вирізок із газет. Як правило, вони стосуються помітних археологічних відкриттів, антропологічних і етнографічних матеріалів, прикладів фальсифікації знахідок й ін. Заслужовує на увагу збірка вирізок про Ж. де Байа. На жаль, Ф. Вовк не залишив відомостей, з яких газет вони взяті, але наявна в них інформація для нас цікава і важлива. Газети того часу подали такі відомості про барона: він був русофілом, побував у Російській імперії сім разів, займався археологією європейської частини Росії та Сибіру. В Академії наук у Парижі Ж. де Бай зробив доповідь про розкопки М. Савенкова у Красноярську та басейні Єнісею з цікавими малюнками кам'яного періоду і виробами з оленячої кістки. Під час перебування в Єкатеринбурзі французький учений був обраний почесним членом Уральського товариства любителів природничих наук. Ж. де Бай детально вивчав живопис В. Васнецова у соборі св. Володимира в Києві, видав про це брошуру і зробив кілька доповідей у різних товариствах художників у Парижі.

В "Єкатеринбурзьких губернських відомостях" була опублікована стаття про перебування барона в Оренбурзькому повіті. В ній зазначалося, що він відвідав Павловську волость, оглянув кургани, які знаходились на землях Г. Бродіна, і з дозволу останнього провів розкопки [9]. Зазначимо, що Ж. де Бай був відомою і шанованою в Росії особою. Негативним у його діяльності є те, що значну кількість зібраних матеріалів він вивіз з Росії. Однак незаперечним фактом є те, що завдяки французькому досліднику помітно зріс інтерес зарубіжних науковців до російської археології і минувшини загалом.

Дружні стосунки Ж. де Бай підтримував з відомим українським істориком В. Антоновичем. У 1893–1894 рр. французький учений побував в Україні, досліджуючи її старожитності й археологію. Україну він називав, зрозуміло, Малоросією ("de la Petit Russie") і під цим визначенням охоплював Волинську, Київську, Подільську, Полтавську, Харківську і Черніпівську губернії. Про свої подорожі до Харкова і Полтави він оповідав у листах до В. Антоновича і зазначав, що після повернення до Франції хоче влаштувати етнографічну виставку експонатів з України. Після перебування у Києві Ж. де Бай написав книгу [11].

Перебуваючи в Києві, Ж. де Бай працював в археологічному музеї університету, а також відвідав разом із А. Годрі розкопки Кирилівської стоянки. За посередництвом обох французь-

ких вчених В. Хвойка надіслав асистенту паризького Природничого музею Д. Рену для дослідження п'ять зразків дерева із вказаної стоянки [8, с. 101]

У результаті проведених досліджень Ж. де Бай опублікував статтю "Кам'яний вік на території України" [12]. Вчений повідомляв, що в той час на території Російської імперії відомо лише п'ять пам'яток епохи палеоліту – Гінці, Карачарово, Кирилівська, Костьонки, Студениця. Він охарактеризував у загальному епохи неоліту і курганів, а також розповів про свої польові дослідження. Так, у Києві досліджував пагорб біля Кирилівської церкви вище від долини Дніпра на земельній ділянці художника С. Світославського, де знайшов речі епохи неоліту. Працював Ж. де Бай і в селищі Гінці під Києвом, де було сім курганів. Розкопки тут очолював В. Антонович. Разом із графом В. Бобринським у 1887 р. Ж. де Бай брав участь у розкопках біля селища Сміла. Відібравши деякі зразки кісток тварин, він забрав їх з собою до Франції, де М. Буль визначив і датував кістки епохою неоліту. Відвідав французький дослідник і пам'ятку Вишеньки на Черніпівщині, з якої теж вивіз деякі зразки на свою батьківщину.

В 1894 р. Ж. де Бай опублікував статтю про скіфські кургани, зброю, кераміку, дзеркала, звіриний стиль [13]. Йому належать й інші праці про археологічні та антропологічні пам'ятки на території Російської імперії [15–18]

Важливою є інформація в каталозі Музею національних старожитностей у Сент-Жермені [37]. Для нас є цікавими сторінки, на яких зазначено надходження та подарунки від Ж. де Байа, що стосуються епохи палеоліту в Україні. Таких згадок у каталозі є дві (табл. 1).

Таблиця 1

Надходження і подарунки з України від Ж. де Байа до Музею національних старожитностей у Сент-Жермені

Інвентарний номер	Назва, кількість і розмір експонатів	Місце, де знайдено експонати	Кому належали і хто подарував
69.599	36 крем'яних відщепів, від 1 до 5,5 см	Київ, стоянка "Кирилівська" (можливо?)	Розкопки Ф. Вовка. Надійшло від Ж. де Байа в 1923 р.
69.600	1 нуклеус, 4,8×4,4 см		
52.512	1 невизначений предмет із кістки, 3,3 см	Мізинська палеолітична стоянка	Розкопки Ф. Вовка та П. Єфименка. Надійшло до музею в 1909 р., від кого – не повідомляється.
52.513	1 невизначений предмет із кістки, 4 см		
52.514	1 кістяна проколина, 10 см		

Французький археолог та антрополог, хранитель Музею природничої історії в Ліоні Е. Шантр цікавився культурами бронзового віку і ставив собі за мету знайти їх витoki. Праці С. Багерна наштовхнули його на думку, що їхні корені треба шукати на Кавказі. Вперше Е. Шантр приїхав у Росію в 1879 р. на Московську антропологічну виставку. Там він познайомився з російськими антропологами й археологами, а також працював з колекціями. Зустрівшись із В. Антоновичем, побував на його розкопках у Григорові на річці Конка та Малих-Копанях на Херсонщині.

У цьому ж році за підтримки міністерства освіти Франції вчений відправився в експедицію в Росію. Він займався геологією Кавказу та Криму і відправив до Марселю велику кількість зразків гірських порід. Згодом вийшла перша книга Е. Шантра про його наукові дослідження в Росії [19]. Після першої вдалої експедиції французький дослідник організував у 1881 р. другу експедицію (її очолював Ф. Філімонов). Цього разу він відвідав розкопки Кобанського могильника, де придбав велику колекцію предметів для Ліонського музею [20].

На Кавказі Е. Шантр познайомився зі своїм співвітчизником і дослідником-аматором Ф. Байерном. На початку 1840-х років останній приїжджав в Одесу викладати французьку мову, а на початку наступного десятиліття переїхав на Кавказ, де розпочав вести розкопки і збирати колекції. Деякі матеріали з його розкопок були відправлені в Ермітаж, інші склали основу природничих музеїв у Тифлісі (нині Тбілісі) і Єкатеринбурзі. Зустріч двох французьких учених виявилась успішною. В 1882 р. вийшла наукова розвідка Ф. Байерна з передмовою Е. Шантра. Свою ж роботу на Кавказі Е. Шантр виклав у чотирьохтомній праці [21], яка отримала міжнародне визнання.

Провідні французькі археологи та природознавці Е. Шантр, Е. Ларте, А. Бертран та інші дотримувались думки, що Кавказ слугував "містком" для проникнення металічних культур з Азії в Європу. Цій тематиці була присвячена доповідь Е. Шантра в 1890 р. на засіданні Московського археологічного товариства.

Учені двох країн, окрім того, що обмінювались науковою інформацією, іноді обмінювались і науковими матеріалами, експонатами, колекціями. Так, наприклад, М. Покровський подарував Товариству антропології в Парижі фотографії краніологічних матеріалів з кримської експедиції. Московське археологічне товариство подарувало антропологічній лабораторії в Тулузі колекцію муляжів, а Е. Шантр привіз із Росії кілька бронзових виробів. Одна з найбільших колекцій речей з Російської імперії зберігається у Національному археологічному музеї в Сент-Жермені. У першій книзі про музей, що видали в 1881 р. Л. Габріель та А. де Мортільє, міститься каталог, в якому згадуються експонати з території Російської імперії: переважно це подарунки Санкт-Петербурзького археологічного товариства.

Підсумовуючи можемо відзначити, що результатами активної співпраці археологів та антропологів Росії і Франції в другій половині XIX ст. були численні публікації, наукові відрядження, зібрані колекції, проведення виставок і міжнародних конгресів.

Список використаних джерел

1. Антропологическая выставка // Известия Общества любителей естествознания. – М., 1879. – Т. 31. – С. 70–321.
2. Богданов В. В. Дмитрий Николаевич Анучин: антрополог и географ (1843–1923). – М.: Центросоюз, 1941.
3. Давиташвили Л. Ш. В. О. Ковалевский. – М., 1946.
4. Журнал Министерства народного просвещения. – 1879. – Ч. 203. – № 5.
5. Модестов В. И. О Франции. – СПб., 1889.
6. Макаренкова Е. М. Луи Леже – первый французский славист: К истории французо-русских культурных связей во второй половине XIX века // Французский ежегодник. – М., 1986. – С. 202–221.
7. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет. Ч. 1–3. – Харьков, 1908.
8. Черняков І. Вікентій Хвойка (1850–1914). – К.: Архетип, 2006.
9. Національний архів Інституту археології НАНУ: Ф. АВ/3. Архів Ф. К. Вовка. Археологія (Вирізки з газет 1891–1914 рр. про колекції, вивезені бароном Ж. де Байя).
10. Baye (de) J. De Moscou à Krasnoïarsk // Extrait de la revue de Géographie. – Paris, 1897.
11. Baye (de) J. Kiev la mère des villes Russes. – Paris, 1896.
12. Baye (de) J. L'Age de la pierre en Ukraine // l'Anthropologie. – Paris, 1895. – Vol. 6. – P. 1–17.
13. Baye (de) J. Objets de l'age de la pierre provenant de fouilles en Ukraine // Bulletin de la Société d'Anthropologie. – Paris, 1894. – P. 347–362.
14. Baye (de) J. Quelques échantillons de l'age de la pierre provenant du gisement de Volossovo (Gouvernement de Vladimir) // Bulletines de la Société d'Anthropologie. – Paris, 1894. – Vol. 5. – P. 452–456.
15. Baye (de) J. L'époque des Métaux en Ukraine // l'Anthropologie. – Paris, 1895. – Vol. 6. – P. 374–392.
16. Baye (de) J. De Penza à Minoussinsk. Souvenirs d'une mission // l'Anthropologie. – Paris, 1898. – Vol. 9. – P. 224–226.
17. Baye (de) J. Au sud de la chaîne du Caucase. Souvenirs d'une mission // l'Anthropologie. – Paris, 1899. – Vol. 10. – P. 475–477.
18. Baye (de) J. Au nord de la chaîne du Caucase. Souvenirs d'une mission // l'Anthropologie. – Paris, 1899. – Vol. 10. – P. 718–719.
19. Chantre E. Recherches paléontologiques dans la Russie méridionale et spécialement au Caucase et en Crimée. – Lyon, 1881.
20. Chantre E. La nécropole de Koban en Ossétie (Caucase) avec 9 planches // Matériaux pour l'histoire primitive de l'homme. – Toulouse, 1882.
21. Chantre E. Recherches anthropologiques dans le Caucase. Vol. 1–4. – Lyon, 1885.
22. Léger L. Etudes slaves. – Paris, 1886.
23. Léger L. Le monde slave. – Paris, 1905.
24. Léger L. Les slaves au XIX siècle. – Paris, 1905.
25. Léger L. Russes et slaves. – Paris, 1896–1899.
26. Léger L. Souvenirs d'un slavophile. – Paris, 1905.

Alexandra Pakhareva

COOPERATION IN BRANCH OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY IN SECOND HALF OF 19 CENTURIES BETWEEN RUSSIA AND FRANCE

Second half of 19 centuries was the difficult period in history of a science. Development of a science required an intensification of the scientific information and acceleration of her transfer. Personal contacts between scientists have got especial value. Scientific business trips become the usual phenomenon in a life of French and Russian scientists.

УДК 94 (438)

Елла Бистрицька

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ЯК ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлено деякі аспекти церковної політики Тимчасового уряду щодо Католицької церкви та їх вплив на російсько-ватиканські дипломатичні відносини.

Церковно-державні відносини є однією з найважливіших складових, які визначають зрілість демократичних основ побудови громадянського суспільства. З цієї причини увага науковців, політиків, громадських діячів до проблеми формування партнерських державно-конфесійних відносин і їх законодавчого регулювання не втрачає своєї актуальності у постмодерному світі. В українському релігієзнавстві ґрунтовні дослідження у цій галузі відзначаються роботи А. Колодного, П. Яроцького, Л. Филипович, М. Бабія, О. Сагана, С. Здіорука. Серед російських науковців спеціальні дослідження М. Одинцова, Ф. Овсієнко, О. Редькіної присвячені аналізу релігійної політики Тимчасового уряду. Вивчення історичного досвіду відносин релігія-держава-суспільство екстраполюється на постмодерне сьогодення. Політика конфесійної толерантності, яку проводив Тимчасовий уряд, здавалося, була повторена у Російській Федерації у 90-х роках минулого століття. Однак, РПЦ у сучасній Росії прагне повернути своє колишнє становище домінуючої церкви, що знаходить розуміння і підтримку в державних колах. Моноконфесійність розглядається як чинник стабільності держави. Узурпація духовної влади викликає справедливую критику з боку світової спільноти.

Витіснення інакомислячих з конфесійного поля держави мали прецеденти в історії імперської та радянської Росії, що призводило до соціальної напруги як всередині країни, так і до загострення відносин на міжнародному рівні. Впродовж століть відносини російсько-ватиканський діалог був позначений періодами гострих конфліктів та конфронтації. Переговори про відкриття дипломатичного представництва у Петербурзі закінчилися безрезультатно, оскільки розглядалися царським урядом під кутом латинізації і витіснення з суспільного і духовного життя росіян Православної церкви. Діяльність католицького кліру знаходилась під наглядом Міністерства внутрішніх справ. Державна підтримка Російської православної церкви фактично дискримінувала католиків та представників інших неправославних конфесій. Сфера державно-конфесійних відносин переживала глибоку кризу. Незважаючи на прийняття Указу "Про укріплення основ віротерпимості" (17.04.1905) і Маніфеста 17 жовтня 1905 р. помітних змін на краще у становищі неправославних віруючих не відбулося. Католицька церква в країні була поставлена під жорсткий контроль уряду, який перетворив її "на схизматичну щодо Риму церкву" [1, с. 266].

Політика Тимчасового уряду щодо релігії, церкви, віруючих кардинально відрізнялася від попереднього курсу царського уряду. Події Лютневої революції 1917 р. у Ватикані прийняли як "відкриття нової ери свободи для католицизму в Росії" [2, л. 24]. Папська нота від 22 березня 1917 р. означала офіційне визнання Ватиканом нового уряду [3, л. 27].

Тимчасовий уряд уже 3 березня оприлюднив Декларацію, в якій обіцяв проголошення релігійних свобод для громадян Росії та всіх законно діючих релігійних організацій. Російська держава оголошувалась позаконфесійною. Планувалося оголосити амністію засудженим "по релігійним справам". Зокрема, міністрам юстиції, військовому і морському доручалося створити особливу комісію для перевірки законності звинувачень у шпіонажі українців Східної Галичини, які в роки війни були вивезені у Сибір [4, л. 19]. Програма реформ у сфері державно-церковних відносин передбачала також відмінити віросповідні обмеження, забезпечити рівність громадян незалежно від конфесійної приналежності та рівність релігій; відмінити обов'язкове викладання в державних навчальних закладах Закону Божого; передати церковно-парафіяльні школи міністерству народної освіти; зняти обмеження на діяльність старообрядців, католицьких, протестантських та інших релігійних об'єднань [5, с. 32–46].

Церковна політика Тимчасового уряду була відповіддю на вимоги більшості політичних партій Росії, які у своїх програмних документах декларували у побудову світської держави на засадах відокремлення церкви від держави і школи від церкви. В залежності від політичної спрямованості політики вимагали націоналізації церковно-монастирської власності; рівності громадян незалежно від конфесійної приналежності; ліквідації практики державної фінансової підтримки конфесій; визнання за громадянами права на свободу совісті тощо. Курс на відокремлення церкви від держави, встановлення правової рівності релігій підтримувався практично представниками всіх конфесій, окрім ієрархії та духовенства РПЦ, які бажали зберегти колишні відносини церкви з державою.

Тимчасовий уряд демонстрував свою готовність слідувати демократичним принципам побудови держави. Відкладаючи остаточне вирішення державно-церковних відносин до скликання Установчих зборів, зокрема про відокремлення церкви від держави, уряд провів ряд законопроектів, які урівнювали віруючих у їхніх правах: "Про відміну віросповідних і національних обмежень" (20.03.1917) і "Про свободу совісті" (14.07.1917). Окрім того, були внесені зміни у деякі розділи російського законодавства: Закони про стани, Положення про іногородців, Положення про покарання кримінальні та виправні, Статут громадянського судочинства, Статут про військову повинність, Статуту іноземних віросповідань. В результаті, нова влада відмовилась від покарань християн, які вступили у шлюб з іновірцями, або переслідувань іновірців, які виготовляли і продавали християнську атрибутику. Скасовувалися конфесійні заборони в питаннях всиновлення і успадкування предметів християнського культу, зарахування до числа присяжних і повірених без дозволу міністра юстиції. Були усунуті обмеження на будівництва синагог і мечетей, а також політичну пропаганду римо-католицького духовенства.

Уряд крок за кроком закладав основи принципово нових відносин між державою і представниками неправославних конфесій, які в імперські часи належали до числа заборонених або терпимих. Значну роботу в цьому напрямку проводило Міністерство внутрішніх справ і, зокрема, департамент духовних справ іноземних віросповідань. Підготовкою законопроектів в структурі МВС займався спеціально створений орган – Особлива рада з загальних віросповідних питань. До її роботи залучалися представники різних державних установ, релігійних, наукових і суспільних організацій. В особливих випадках віросповідні законопроекти розглядалися на засіданнях урядової Юридичної ради [6].

У квітні 1917 р. під головуванням проф. С. А. Котляревського була створена при Міністерстві внутрішніх справ комісія для перегляду діючих в Росії законів щодо римо-католицької церкви. До її складу були включені представники католицького духовенства (єпископи Е. Ропп і Я. Цепляк, єкзарх російських католиків Л. Фьодоров), співробітники міністерств юстиції, внутрішніх і іноземних справ, народної освіти, діячі науки і спеціалісти в галузі віросповідних питань. Підсумком роботи комісії став законопроект "Про зміни діючих законоположень у справах римо-католицької церкви в Росії", який був затверджений Тимчасовим урядом 25 серпня 1917 р. [7, л. 13].

Одночасно католицькі ієрархи в Росії висунули зустрічні пропозиції щодо нормалізації релігійного життя общини. Могилевський капітулярний вікарій Ян Цепляк, єпископ луцький і Жи-

томирський Ігнатій Дубовський, а також єпископ Тираспольський Йозеф Кесслер направили 10 травня 1917 р. Тимчасовому уряду список побажань про призначення єпископів на вакантні кафедри у Кам'янець і Мінськ, ліквідовані у свій час царським урядом, створення нових єпархій для 300 тис. католиків-латишів у Ризі та Лієпаї. Вони ініціювали також призначення у Росії папського посланника. Інші питання стосувалися конфесійно змішаних шлюбів, незалежності Католицької церкви у зносинах зі Св. Престолом, свободи єпископів в управлінні єпархіями, врегулювання майнових питань тощо. Латинський варіант документу, а також супровідний лист Я. Цепляка був відправлений держсекретарю Гаспаррі.

Католицькі єпископи мали підтримку в особі члена Російської Державної Думи Костянтина Скірмунта (поляка за походженням, брата монсенйора Казимира Скірмунта, радника Конгрегації пропаганди віри і Конгрегації надзвичайних церковних питань), який надіслав у Держсекретаріат ряд пропозицій в інтересах Католицької церкви в Росії. Він же звертав увагу на швидкоплинність російського політичного життя, в якому все більшу роль відігравали соціалісти, і радив не зволікати з досягненням домовленостей. Меморандум Я. Цепляка підтримала також графиня Юлія Уршула Ледуховська (сестра генерала ордену єзуїтів В.-Д. Ледуховського), яка звернулася до Папи з проханням надати дипломатичну підтримку вимогам ієрархів [8, с. 22–25].

У червні 1917 р. російському представнику при Святому Престолі був вручений меморандум з питань становища католицької церкви в Росії. В основу документа лягли вимоги, викладені у меморандумах Римської курії 1912 і 1913 рр. Йшлося про змішані шлюби (католиків з некатоліками) і конфесійну приналежність дітей у таких сім'ях; використання російської мови у католицькому богослужінні; право вільного переходу у католицизм; мову релігійного навчання. Ватикан також ставив питання про дозвіл безпосереднього листування католиків з Папою; скасування цензури "Актив Апостольського Престолу"; вільне пересування католицьких єпископів без обмеження міністерством внутрішніх справ; скасування обмежень на реєстрацію монаших чинів і католицьких союзів та їхню діяльність тощо.

Російська сторона була дещо здивована появою меморандуму, оскільки Тимчасовий уряд уже здійснив низку заходів для розв'язання окремих питань (наприклад, кадрових), інші ж знаходилися у стадії вивчення з метою створення оптимальних умов для функціонування релігійних інституцій і задоволення релігійних прав віруючих. Коментуючи документ, російський представник при Св. Престолі Н. Бок писав, що бажання Ватикану вирішити підняті ним питання цілком зрозуміле, оскільки російські закони тільки підривали діяльність Католицької церкви в Росії. Він звертав увагу міністра М. Терещенка (член Тимчасового уряду, міністр іноземних справ з травня по жовтень 1917 р.), що різноманітні заборони, принижуючи гідність католиків, насправді були малоефективними. За свідченням агентів духовних справ через них проходило менше 1% листування. Із-за некомпетентності цензорів заборонялися розпорядження Католицької церкви, які не суперечили чинному законодавству і навпаки [9, л. 37–39].

Дипломат висловлював упевненість, що всі обмеження і утиски, які гальмували розвиток російсько-ватиканських відносин будуть скасовані як такі, що не відповідають принципам побудови вільної Росії. З російської сторони розв'язання вимагали питання російської мови у додаткових богослужіннях та про змішані шлюби. Спеціальними циркулярами 1906 і 1907 рр. Рим дозволив католицьким єпископам у Росії використовувати російську мову для читання молитов і проповідей, а також церковнослов'янську у богослужінні в католицьких церквах [10, с. 124]. Однак де-факто ці розпорядження не виконувалися.

Декрет "Ne temere", згідно якого діти від змішаних шлюбів повинні бути католиками, Н. Бок рекомендував замінити постановою "Pro vida". Останній дозволяв обирати віросповідання дітей за взаємною згодою батьків. Для забезпечення віросповідної рівності у змішаних шлюбах дипломат вважав за потрібне вимагати від Ватикану рівноправності російської мови з богослужбовою. На його думку, вибір батьками "церковної" польської мови викладання Закону Божого у школах католицьким духовенством сприяв полонізації дітей [11, л. 39].

Закон "Про зміни до діючих законоположень у справах Римсько-католицької церкви у Росії" від 25 серпня 1917 р. суттєвим чином змінював її становище. Як повідомляв А. Нератов Н. Боку, "майже всі без виключення побажання Римської курії, викладені у меморандумах 1912 і 1913 рр., і повторені в її останньому меморандумі від 10/23 червня ц. р. – отримують сьогодні повне задоволення" [12, л. 17–17 об.]

Згідно закону, держава суттєвим чином обмежила свій вплив на діяльність єпархіальних єпископів. Єпархіальний єпископ відтепер міг самостійно давати дозвіл на ремонт і будівництво культових споруд, вирішувати питання збору коштів на релігійні потреби. В його компетенцію входило створення нових парафій, заміщення духовних посад у єпархії (парафіяльних, капітульних, консисторських) та духовних навчальних закладах. Свої розпорядження єпархіальний єпископ повинен був доводити до відома відповідні органи влади, оскільки ніс відповідальність за підпорядкованих йому осіб та установ. Питання, які торкалися загалом діяльності Католицької церкви, влада вирішувала з єпископом. Єпископів призначав Св. Престол, узгоджуючи кандидатури з російським урядом. Ватикан отримав право заснування нових римокатолицьких єпархій в Росії і присвоєння почесних духовних звань. Окрім того, закон дозволяв створювати братства, релігійні товариства, духовні конгрегації та монаші чини.

Наступним кроком комісії під керівництвом проф. С. А. Котляревського стало вирішення майнових прав Католицької церкви, умови отримання державних асигнувань, реформа шлюбного законодавства, визнання Католицької церкви східного обряду, реформування органів вищого церковного управління тощо. Члени комісії рекомендували у майнових справах (придбання і відчуження майна церков, монастирів та інших духовних установ) надати Католицькій церкві повну автономію без потреби узгодження з керівниками влади. Були враховані побажання католицького духовенства у шлюбних питаннях: пропонувалося визнавати дійсними міжконфесійні шлюби висвячені лише католицькими священиками, а також надати право на їхнє розірвання.

Безпрецедентним кроком Тимчасового уряду назустріч Католицькій церкві став законопроект "Про перегляд асигнувань на утримання Римо-католицької церкви, про скасування римокатолицьких духовних колегій і заснування з'їзду єпархіальних начальників", який передбачав збільшення фінансування на утримання духовних осіб на суму більше 650 тис. крб. та органів церковного управління за межами Царства Польського і Холмської губернії. Затвердження кошторису видатків покладалося на З'їзд римокатолицьких єпархіальних начальників.

З огляду на важкий фінансовий стан держави у законопроекті не згадувалося про відшкодування збитків Католицькій церкві, які вона понесла внаслідок вилучення майна царським урядом у Західному регіоні у 1841–1843 рр. Католицькі представники погодились з такою постановкою питання, зобов'язавшись підготувати необхідні матеріали для його вирішення у майбутньому.

У законопроекті пропонувалося створити новий центральний орган управління Церквою. Замість Римо-католицької духовної колегії управління адміністративно-господарськими і фінансовими справами повинен був здійснювати З'їзд римокатолицьких єпархіальних начальників. Терміни його скликання та діяльність виконавчого органа визначало духовне керівництво.

Одночасно Тимчасовий уряд розглядав і діяльність громад католиків східного обряду. Головним для нормального функціонування "Уніатської церкви", яка у царській Росії ніколи офіційно не визнавалася і переслідувалася, було її державне визнання та формування органів управління. Розв'язанням цих питань також займалася Комісія у справах Римо-католицької церкви. Зважаючи на те, що католики східного обряду канонічно підпорядковувались Св. Престолу, комісія вирішила поширити на "Уніатську церкву" ті ж самі законодавчі положення, які регламентували діяльність Католицької церкви у Росії.

Тимчасовий уряд приступив до врегулювання цілого ряду практичних питань, які повинні були засвідчити новий курс Тимчасового уряду у взаємовідносинах з Апостольським Престолом: звільнив митрополита Львівського А. Шептицького, який перебував під арештом на території Росії з вересня 1914 р. з подальшим виїздом на батьківщину; відновив на посаді Віленського єпископа Е. Роппа, який 2 грудня 1917 р. зайняв кафедру Могилевської митрополії; призначив А.І. Лисаковського посланником для встановлення відносин з Ватиканом і перспективою відкриття дипломатичного представництва.

Заходи Тимчасового уряду щодо демократизації релігійного життя дозволяли сподіватися у Ватикані, що православно-католицький діалог вступить у нову якісну фазу свого розвитку. У травні 1917 р. у Ватикані була створена Конгрегація східної церкви (*Congregazione per la Chiesa Orientale*), яку очолив сам Папа, секретарем був призначений кардинал Маріні. Н. Бок повідомляв, що Конгрегація буде займатися справами католиків східного обряду, питаннями "взаємного вивчення, зближення і воз'єднання католицької церкви зі східними церквами" [13,

Л. 2]. У жовтні того року *motu proprio Orientis Caecholicis* був заснований Інститут східних досліджень (*Pontificum Institutum Orientalium Studiorum*). Створення згаданих інституцій вказувало на скільки важливим є питання об'єднання церков в діяльності Ватикану. Обидві інституції були покликані покласти початок всебічному і системному вивченню цієї проблеми на довготривалу перспективу.

Ініціативи Римської курії і особисто Бенедикта XV сприймалися російською дипломатією дещо насторожено. Це стосувалося повідомлень Н. Бока та його колег в інших країнах, які вважали, що демократизація релігійного життя створила сприятливі умови для католицької пропаганди [14]. Занепокоєння викликала і діяльність митрополита А. Шептицького, спрямована на інституалізацію Російської католицької церкви східного обряду [15, с. 454–458].

Цілком зрозуміло, що падіння царського режиму передбачало значні корективи як в системі міжнародних відносин, так і церковних стосунках. Тому створення Конгрегації для східної церкви та Інституту східних досліджень дипломатичні служби, пов'язували з новим політичним курсом Тимчасового уряду, в контексті світової війни, яка наближалася до завершення і повинна була змінити геополітичну карту світу.

Список використаних джерел

1. Овсиенко Ф.Г. Католицизм и Россия // История религий в России. М., 1999. 2. Архив Внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 122. 3. АВПРИ. – Ф. 136. – Д. 122. 4. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). – Ф.1779. Оп. 1. – Д. 6. 5. Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век. М., 1994. 6. Редькина О.Ю. Вероисповедная политика Временного правительства России (февраль-октябрь 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., РАГС. 1996. 7. АВПРИ.– Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 140. 8. Роод Вим. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995. – 280 с. 9. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 122. 10. Бистрицька Е. Російсько-ватиканські відносини в контексті міжнародної політики початку ХХ ст.: понтифікат Пія Х //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2007. – Вип. 2. 11. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 122. 12. АВПРИ. – Ф.136. – Оп. 890. – Д. 140. 13. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 136. 14. 21 серпня (3 вересня) 1917 р. повірений у справах Росії в Парижі телеграфував: "Ватикан вважає, що становище, яке у нас склалося, створює сприятливі умови для такої (католицької) пропаганди" //АВПРИ. – Ф.135. – Оп. 474. – Д. 24. – Л. 3. 15.Бистрицька Е. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914 – 1917 рр. //Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – 576 с.

Ella Bystriyska

CHURCH POLITICS OF TEMPORARY GOVERNMENT AS THE FACTOR OF OPTIMIZATION OF RUSSIAN AND VATICAN RELATIONS

The article deals with some aspects of Temporary government policy as for the Catholic church functioning as well as the influence on Russian and Vatikan diplomatic relations.

УДК 94 (438)

Леся Алексівець

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1918–1919 РР.

У статті проаналізовано розбудову владних структур та діяльність перших урядів Другої Речі Посполитої.

На завершальному етапі Першої світової війни з наближенням поразки країн Четверного союзу восени 1918 р. національний рух поляків виявився у заснуванні урядових осередків. Вони відбивали особливості відродження польської національної державності стосовно усталених умов. Ці питання певною мірою знайшли висвітлення в українській і польській історіографії. Відновлення країн Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х рр. особливо актуалізують складові національно-державної розбудови окресленого історичного періоду. У даній статті робиться спроба проаналізувати питання зародження державності на польських землях в 1918 р. у контексті визначальних віх новітньої історії Польщі ХХ ст.

Прагнення поляків до політичної незалежності проявилось у створенні перших урядових осередків, передусім, на польських етнічних землях, тобто у Варшаві, Лодзі, Кельцах, Кракові, Тарнові, Любліні. Державний характер, хоча з обмеженими атрибутами, мали Регентська рада, Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, Польська ліквідаційна комісія та ін. Восени 1918 р. на польських землях було 4–5 урядів чи інституцій, які можна певною мірою вважати за урядову владу [1, с. 107–109].

11 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію (ПОВ) та ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром надіслав урядам багатьох країн Звернення, в якому повідомляв про утворення незалежної Польської Республіки: "Польська держава створюється за волею всього народу і ґрунтується на демократичних засадах. Польський уряд замінить панування розпачу, який... тяжів над долею Польщі, – ладом, заснованим на порядковій й справедливості. Спираючись на польську армію під моїм командуванням, сподіваюсь, що відтепер жодна іноземна армія не увійде до Польщі, коли не буде висловлено у цій справі нашої формальної згоди. Я переконаний, що могутня демократія Заходу надасть допомогу і братню підтримку відродженій і незалежній Польській Речі Посполитій" [2]. Першою на це послання відгукнулася Німеччина, яка відразу прислала до Варшави посла.

Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також діюча в Кракові Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Ю. Пілсудського, так і те, що 17 листопада він призначив представника правого крила Польської соціалістичної партії (ППС), свого соратника, Є. Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 – січень 1919 рр.) [3]. Ю. Пілсудський прагнув створити уряд, який би користувався підтримкою найширших кіл суспільства. Цей задум не реалізовано. Національна демократія відкидала всіляку співпрацю з соціалістами. Не хотів співпрацювати з ними й В. Вітос. І. Дашинський прагнув створити соціалістичний уряд. С. Тугутт був прихильником лівоцентристського кабінету, який таки було створено. До уряду Є. Морачевського увійшли члени ППС-фракції Л. Василевський, Т. Арцишевський та ін., людовці з ПСЛ "Визволене" – С. Тугутт, Т. Ночницький та ін., а також кілька безпартійних [4, с. 442]. Більшість членів новоствореного кабінету за партійним складом і програмою діяльності була практично ідентичною Люблінському урядові. Лівоцентристський кабінет міністрів, у якому більше домінував міністр внутрішніх справ С. Тугутт, ніж його голова Є. Морачевський, Ю. Пілсудський сприймав як перехідний уряд, який працюватиме до скликання Законодавчого сейму. Ендеки відмовилися взяти участь у "лівому" уряді. Хоча західні держави не визнали цього уряду, його діяльність мала суттєве значення для становлення польської державності.

Кабінет Є. Морачевського, поза сумнівом, відходив від первинної концепції загальнонародного. Від неї Ю. Пілсудський відступив, тільки-но зрозумівши, що на цей момент не може бути мови про утворення такого уряду. Від власне лівоцентристського вбачав користь. Пояснюючи це в листі до К. Длуського від 17 січня 1919 р., писав: "У внутрішній політиці залежить мені на тому, щоби довести справу до Сейму без надто гострої форми внутрішньої боротьби, яка могла б спричинити пролиття крові. Цієї мети можна було б досягти тільки спираючись на частину лівих (людовці, ППС), що викликало поділ усієї суспільної лівих на два табори й ослабило силу її опозиційних ударів" [5, с. 1151]. Кількома тижнями раніше, наприкінці грудня 1918 р., висловив Ю. Пілсудський схожу думку у розмові з князем Є. Сапегою. "Мій обов'язок, – пояснював він, – не допустити пролиття братньої крові. Лівих в Польщі є динамічною, якби я утворив інший уряд, вони вийшли би на вулицю, тому я був змушений обминути Вас" [6, с. 40]. За таких складних політичних обставин приступив до діяльності уряд Є. Морачевського, становище якого віддзеркалювало певною мірою два напрями боротьби за характер держави: революційної лівих й правих сил, які представляла головним чином "народова демократія", котру підтримувала час від часу Польська селянська партія (ПСЛ) "Пяст" [7, с. 58–62].

Для більшості польської спільноти у країні, знищеній війною, утворення нового уряду пов'язувалося з переконанням, що незалежність поєднується з суспільно-господарськими змінами. Водночас перед новою владою стояло непросте завдання – вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада було оголошено Маніфест до народу, в якому підкреслено народність влади і проголошено здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм [8, с. 19]. 22 листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського видав "Декрет про верховну представницьку владу Польської Республіки", в якому проголосив Польську Республіку [9]. Переважна більшість народу схвалила майбутній устрій держави, який запропонував Є. Морачевський, – Польща повинна була стати демократичною республікою за зразком західних демократій. На основі декрету – фактично першої тимчасової конституційної норми незалежної держави – Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні. Він був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відмінити урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо [9]. Ю. Пілсудський обіймав також посаду Верховного головнокомандувача військ. Цими повноваженнями, як підтверджував, міг користуватися до скликання Законодавчого сейму. У статті 3 Декрету зазначалося: законодавчі проекти, які ухвалила Рада Міністрів, має затвердити Начальник держави, і вони набирають чинності з моменту опублікування в "Щоденнику прав", але втрачають її, якщо не будуть представлені до затвердження на першому засіданні Законодавчого сейму [9]. Видання Декрету про вищу владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин державного устрою Польщі.

Уряд Є. Морачевського, справджуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами ввели 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на держзідприємствах, засновано інспекцію з питань праці [10–11]. Було також запроваджено демократичні свободи слова, друку, зборів, сформовано народну міліцію. Справжню поліцію організував трохи згодом С. Войцеховський, міністр внутрішніх справ у кабінеті І. Падеревського [12].

Нова влада прагнула забезпечити захист кордонів Польської держави, якій загрожували зі сходу й заходу, Німеччина і Росія, навіть Чехія. Дестабілізація Центральної Європи, що наступила в результаті революцій та громадянської війни в Росії, розпаду Австро-Угорщини й поразки Німеччини, змушувала уряд Є. Морачевського дбати про створення сильної армії, яка ставала за тих обставин необхідним гарантом слабкої ще державної незалежності й істотним чинником у боротьбі за кордони. Створення польських збройних сил полегшувалося традиціями формування різноманітних збройних формувань у роки Першої світової війни. Кадри майбутньої польської армії виховувалися в легіонах, у незалежній від окупантів Польській військовій організації. Загін т. зв. "байоньчиків" у Франції (біля 200 осіб), польські легіони (15–20 тис.), Пулавський легіон (близько 900 осіб), корпус Ю. Мусницького в Росії (29 тис.), армія Ю. Галлера у Франції (50 тис.), утворені під німецьким протегуванням польські збройні сили (близько 9 тис.), підпільна широко розгалужена ПОВ (майже 30 тис.), нарешті, польські збройні формування в Радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (близько 17 тис.), значна роль польських командирів у жовтневому перевороті (Р. Лонгва, Р. Муклевіч,

С. Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у воєнних діях і найвідоміші польські військові структури світової війни [13, с. 25]. Хоча зрозуміло, що таке перерахування в одному ряду військових формувань, які нерідко воювали на супротивних фронтах і були керовані різними, часто ворогуючими, політичними осередками, є умовним. Однак воно вказує на дієву польську збройну участь майже на всіх європейських фронтах і територіях, на яких перебували поляки. Це стосувалося і тих, які під революційними прапорами боролися з царатом в Росії, і тих, які, пробуджені патріотичними намірами, брали зброю, переконані, що прийде час, коли зможуть скерувати її проти окупантів, якщо незалежна Польща такого потребуватиме. Природно, що у численних солдатських масах не було свідомих політичних цілей, яких прагнули вище командування, а також партії та інші організації, які опікувалися окремими військовими частинами. Зусилля і політичні змагання за владу в Польщі чи також суперечки щодо характеру майбутньої держави, її устрою, зіткнення різних, нерідко антагоністичних, інтересів відбувалися серед керівної еліти, від якої солдати, однак, перебували далеко. Пропаганда політичної доктрини в цей час не сягала глибоко вниз. Солдати керувалися простими гаслами, серед яких "Польща" – для одних чи "революція" – для інших, виражали прагнення кращого майбутнього і виконували лише роль сили, що підштовхувала до боротьби.

Польські військові формування брали участь у багатьох битвах, зазнали великих втрат вбитими і пораненими, проте на тлі багатомільйонних армій, які боролися у цій війні, їх реальне значення не могло бути великим. Тому військові дії поляків мали характер, передусім, маніфестації польської присутності, вияву волі до боротьби за національні інтереси – оскільки їх різні частини польського суспільства і політичні організації на той час розуміли по-різному, хоча основною метою всі вважали здобуття незалежності Польщі. Реальне ж значення ці військові формування мали як майбутня основа, на якій розбудовувалося, вже в незалежній державі, єдине Військо Польське, здатне перетворитися на силу, з якою рахувалася б Європа. Отже, військові кадри та структури на польських землях і поза ними доби Першої світової війни стали вже у відновленій Польщі зачатком її збройних сил. На початковому етапі формування національної держави, 11 листопада 1918 р., при зброї були: у Варшаві та її околицях – Польські збройні сили, підлеглі Реґентській раді – 9 373 осіб, під владою Люблінського уряду на території колишньої австрійської окупації – 11 500, в Галичині військо, підлегле Польській ліквідаційній комісії – 8 520 і дивізіон вершників колишнього корпусу Ю. Мусницького – 150; усього – 29 543 особи [14, с. 463]. Велику допомогу у справі відбудови держави, її збройних сил надавали поляки, які проживали поза межами країни [15]. У квітні 1919 р. на батьківщину повернулася добре оснащена й вишколена, утворена у Франції польська армія, яка налічувала близько 70 тис. вояків [6, с. 148]. Об'єднання армій полегшило процеси становлення Польських Збройних сил.

Неабияку роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації на початковому етапі розбудови польської державності відіграли оголошений 28 листопада 1918 р. Декрет про виборчий закон [16] і водночас призначені на 26 січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму [17]. Проголошені документом принципи стали основою виборчої системи, що з невеликими змінами діяла в Польщі до 1935 р. Права голосу набули громадяни держави, які досягли 21 року. У голосуванні не брали участі військовики, які перебували на дійсній службі. Вибори були проголошені загальними, рівними, прямими, таємними і пропорційними [16]. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд із країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції, як Великобританія, Франція.

Вимога скликання Законодавчого сейму протягом тривалого часу супроводжувала змагання різних концепцій політичного ладу майбутньої Польської держави, поступово зайнявши центральне місце у програмних положеннях більшості політичних партій. Повсюдне схвалення не означало, що всі угруповання однаково бачать його конструкцію, положення виборчого права чи, зрештою, сферу компетенцій. Однак у часі, коли ідея Законодавчого сейму входила у стадію реалізації, ніхто не насмівився відверто виступити проти однопалатності чи піддавати сумніву демократичні засади, наділення сейму повнотою державної влади. Вимогу положення про вибори прийняли фактично всі політичні сили. Законодавчий сейм, відображаючи настрої і погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом всіляких прав і державної влади. Таким чином ідея сейму передбачала опертя побудови Польської держави на демократичні засади.

Призначення виборів на 26 січня 1919 р. було викликане, з одного боку, намаганням втратити час, вибори мали зміцнити позиції уряду й держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені, а з іншого – необхідно було забезпечити і внутрішню стабілізацію. На польських землях почалася гостра суспільно-політична боротьба. Жовтневі події в Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголосував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, мав визначити політичний устрій країни і провести суспільні реформи.

Здійснення широких реформ ускладнювала нерішучість уряду Є. Морачевського, яка впливала з Декрету від 22 листопада 1918 р., згідно з яким Рада Міністрів перебирала на себе тільки опрацювання їх проектів для подання у Законодавчий сейм. А ці проекти мали чималу державну вагу. Вони передбачали "примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель і передачу їх у руки трудівників під державним контролем; націоналізацію шахт, соляних копалень, нафтової промисловості [...]; участь робітників у адміністрації недержавних промислових закладів [...]; створення загальної світської, безоплатної школи, однаково доступної для всіх без огляду на матеріальний стан. Тільки здібності мають вирішувати привілей освіти" [18].

Два декрети кабінету Є. Морачевського ввійшли в життя без подання їх Законодавчому сеймові – про 8-годинний робочий день і положення про вибори до сейму. Вже чинними були права на страйк і об'єднання у професійні спілки. Програма Люблінського уряду, а згодом кабінету Є. Морачевського, хоча й була реалізована у незначній частині, однак мала важливе значення. Вона вказала напрям, за яким мала розвиватися відроджена держава – глибокі суспільні реформи. Цей шлях пролягав крізь протиріччя та труднощі, але зійти з нього було вже неможливо. Противники могли стримувати реформи, їх послаблювати і так робили, але цілковито повернутися назад суспільство не могло. Було поставлено перешкоди й більшовицьким соціально-суспільним перетворенням. У цьому значну роль відіграла, передусім, Польська соціалістична партія, про яку один із її провідних діячів, М. Недзялковський, писав: "Заслугою, яку ніхто не може забрати у Польської соціалістичної партії, є те, що як давно й сильно організована партія з чітко виробленою політичною і суспільною доктриною вона скерувала початкове будівництво польської державності на шлях парламентської демократії" [19, с. 39]. У тогочасній Польщі переважна більшість політичних сил визнавала республікансько-парламентський устрій, який і був зобов'язаний утвердити Законодавчий сейм у січні 1919 р. Однак суспільно-політична ситуація в країні залишалася складною.

Нестійке політичне становище спонукало Ю. Пілсудського звернутися до головнокомандувача арміями Антанти маршала Ф. Фоша з проханням надіслати до Польщі війська для захисту країни від більшовизму [20, с. 1]. 16 листопада Ю. Пілсудський уклав із німецьким командуванням угоду про виведення німецьких військ з польської території, західний кордон якої відповідав російсько-німецькому кордону 1914 р. Залишаючи ці землі, німці передавали частину зброї Польській військовій організації або іншим воєнізованим організаціям. Визнання кордону 1914 р. фактично означало згоду на збереження німецького панування в Познанщині, Верхній Сілезії та інших західних польських землях, що, безумовно, суперечило польським національним інтересам і викликало закономірний спротив та невдоволення населення. У Верхній Сілезії протягом короткого часу виникло чимало Народних рад, де дуже впливовими були національні демократи. А створена в Познанщині Головна народна рада (НРЛ) вважала представником польської влади не варшавський уряд, а Польський національний комітет (КНП). Сейм представників польського населення колишньої Німецької імперії 5 грудня 1918 р. прийняв рішення чекати розгляду питання про приєднання західних етнічних польських земель до Польщі на майбутній мирній конференції. Однак окремі збройні сутички з німецькими націоналістичними угрупованнями на великопольських землях вилилися 27 грудня в польське національно-визвольне повстання [21, с. 20]. При продовженні Комп'єнського перемир'я (через 6 тижнів) було передбачено припинення 16 лютого 1919 р. воєнних дій на Познанщині, що закріплювало владу НРЛ на звільнених до того часу великопольських землях.

Не сприяла стабілізації внутрішньополітичного становища наявність опозиції до уряду Є. Морачевського. Ряд його декретів були радикально-демократичними і викликали критику з

боку правих угруповань, особливо ендеків. Рішення уряду бойкотували, проти нього організували мітинги та демонстрації. Неґативно ставилися до кабінету Є. Морачевського і комуністи.

На міжнародній арені інтереси опозиції представляв Польський національний комітет. Як бачимо, Польща мала наче два уряди: в країні влада була фактично в руках Ю. Пілсудського та його прибічників і підпорядкованого Начальникові держави кабінету Є. Морачевського, а на міжнародній арені Польщу представляв КНП під керівництвом Р. Дмовського, якого держави Антанти визнавали фактичним представником Другої Речі Посполитої. У країні, однак, він не мав реальної влади, хоча й користувався підтримкою значної частини польського суспільства, встановленої на Познанщині НРЛ на чолі з В. Корфантим.

Наближення мирної конференції, яка мала б запровадити новий порядок в Європі, примусило польські політичні сили консолідувати зусилля у спільній справі – якомога краще представити інтереси Польської Республіки. Для цього треба було досягти взаєморозуміння між КНП та центральною владою у Варшаві. Втім, місія С. Грабського не мала успіху. Та й не могла його здобути з огляду на широко окреслені завдання. Відсутність же єдиної, загальновизнаної в країні і за кордоном державної влади продовжувала залишатися вкрай несприятливою для Польщі. Та й двозначна політика правлячого угруповання щодо Німеччини не подобалась ендекам, які дотримувалися переважно профранцузької орієнтації і мали перевагу в КНП. У ніч на 5 січня 1919 р. вони здійснили спробу державного перевороту, заарештувавши прем'єр-міністра і кількох членів уряду та проголосивши "революційний народний уряд" на чолі з М. Янушайтісом і Е. Сапегою [22, с. 88]. Одна з груп бойовиків мала намір навіть узяти під варту Начальника держави. Проте заколот був швидко придушений. Ю. Пілсудський у цьому конфлікті не підтримав жодну з сторін – ні поміркованих лівих в особі соціалістів, ні правих ендеків, прагнучи виглядати надпартійним лідером, котрий виражає загальнонаціональні інтереси. Роззброївши учасників змови, він не допустив розправи над ними, вважаючи за краще піти на компроміс із КНП.

Переворот на чолі з полковниками М. Янушайтісом, Т. Димовським, Е. Сапегою і Є. Зджеховським у Варшаві, як зазначив П. Заремба, у "своєму перебігу був гумористичним" [19, с. 45]. Це створювало певну сприятливу кон'юнктуру для уряду Є. Морачевського. Однак його доля була вже вирішена, за десять днів перед виборами до Законодавчого сейму він пішов у відставку. З огляду на історичну перспективу цей крок можна розцінити як необхідний. Польща не могла собі дозволити, зважаючи на складність ситуації, розвивати політику у двох напрямках і виносити внутрішні суперечності на міжнародний форум.

Перебіг і придушення перевороту підняли авторитет Ю. Пілсудського, ослабили позиції Є. Морачевського і С. Тугутта, спростили Начальникові держави заміну уряду, який до цього часу безрезультатно шукав кандидатуру на прем'єра, прийнятого і правицею, і лівицею. І такий кандидат з'явився на політичній арені – І. Падеревський. 27 грудня він прибув до Познані, а 1 січня 1919 р. – Варшави. "Виняткова позиція в Польщі й за кордоном, індивідуальність із тих, які не в кожному поколінні з'являються", надзвичайна людина, "в якій велика художня душа поєднується з політичним розумом і політичним темпераментом" [23]. У виступі на Віденському вокзалі у Варшаві І. Падеревський підкреслив думку про свою діяльність в інтересах усього народу: "Повинен вам заявити, що не можу служити жодній партії... Знаю тільки одну партію, яку визнаю – це Польща" [24, с. 4]. Він був одним із небагатьох діячів, які за популярністю могли рівнятися з Ю. Пілсудським.

16 січня 1919 р. Є. Морачевський подав у відставку, а Ю. Пілсудський скликав новий кабінет, який очолив один із визначних діячів Паризького комітету та лідерів ендеків – І. Падеревський (січень – листопад 1919 р.). Новий прем'єр не мав досвіду політичної діяльності, але був добре відомим у країні й на Заході як видатний музикант і гарячий польський патріот, підтримував тісні контакти з Президентом США В. Вільсоном та іншими відомими західними політиками. Як прем'єр І. Падеревський влаштував усі основні політичні сили й союзні держави. У свою чергу, Р. Дмовський погодився на поновлення складу ПНК прихильниками Ю. Пілсудського і збереження за останнім поста Начальника держави. І. Падеревський зайняв пост прем'єр-міністра і міністра закордонних справ. Одним із найпомітніших членів кабінету, значною мірою його справжнім керівником, був С. Войцеховський, недавній соратник Ю. Пілсудського, в недалекому майбутньому Президент Другої Речі Посполитої [25, с. 42–43].

Утворюючи кабінет І. Падеревського, Ю. Пілсудський не втратив ані своїх прав, ані свого впливу, а, навпаки, виграв у непростій ситуації. Він надалі піклувався передусім про військо, його оснащення, яке міг отримати тільки на Заході, від держав коаліції. Цього не домігся Є. Морачевський, але зумів здобути новий прем'єр – І. Падеревський [26, с. 58]. Ставлення до держав переможної коаліції, боротьба за західні кордони залишались, як дотепер, завданням ПНК. Ю. Пілсудський віддавав ці справи І. Падеревському і Р. Дмовському, знаючи, що на даний момент вони здатні найкраще вирішити згадані питання. Компроміс між Ю. Пілсудським і І. Падеревським принципово змінив ситуацію – ПНК був до цього часу незалежною політичною інституцією, претендував навіть на владу в країні. Після 16 січня це вже було тільки представництво держави, яку очолював її Начальник. За домовленістю між Ю. Пілсудським і Р. Дмовським у січні 1919 р. офіційними польськими делегатами на Паризьку мирну конференцію були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський. Польських представників допустили до участі в Паризькій мирній конференції, а потім почалася смуга визнання Польщі з боку США, Франції, Великобританії, Італії та ін. Ще одним результатом досягнутого компромісу стала політична та фінансова підтримка уряду І. Падеревського середніми і заможними верствами населення.

Розв'язання широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби політичних настроїв, а також в ході українсько-польської війни. У цій атмосфері країна очікувала від уряду І. Падеревського проведення чесних демократичних виборів до Законодавчого сейму. Уже в першому циркулярі до старост новий міністр внутрішніх справ С. Войцеховський наказав: "Сейм вирішить долю народу всередині Польської держави та його ставлення до інших народів. У сеймі має знайти вияв справжня воля всього народу. Треба, щоб усі партії могли вільно вибрати своїх представників до Сейму. Завданням адміністрації держави є простежити, щоб усі могли виконати свій громадянський обов'язок 26 січня. Я закликаю Вас вжити всіх необхідних заходів, що гарантують спокій і безпеку голосуючих та цінних документів" [12]. Повселюдною серед поляків була віра в Законодавчий сейм, його історичну роль, національну місію, покликання. На загальну думку, сейм мав прийняти історичні рішення – якою будуть нова, відбудована після років неволі Польща, її суспільний і політичний устрій, закріпити лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності, відкрити новий етап на шляху дальшого формування національної державності.

Відновлення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі й проголошення її республікою відповідало вимогам національної та європейської новітніх історій, було логічним кроком у розвитку польської національно-визвольної боротьби, завершенням довготривалого руху поляків до свободи і політичної самостійності. Процес становлення польської державності сам собою став проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Проголошення незалежності – своєрідна точка відліку нового періоду історії Польської держави, суть якого полягала у закладенні підвалин нового суспільно-політичного устрою і захисту території. Характерною рисою Другого польського відродження стало те, що цей процес спирався, як правило, на здобутки, традиції та досвід державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для діяльності різноманітних польських партій, товариств та установ. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від поневолювачів національна збройна сила у вигляді військових формувань як істотний елемент майбутньої держави.

Розгорнутий після проголошення незалежності Польщі державотворчий процес протікав суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні позитивні зрушення: затверджено центральні та місцеві органи влади, створювалися збройні сили, трансформовано елементи політичних і громадських організацій, які мали державницький характер, розбудовано нові державні структури, формувалося правове поле тощо. Водночас простежувалися значний вплив політичного протистояння на дії урядів, недостатня кваліфікація державних кадрів, невизначеність кордонів, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли створити Другу Річ Посполиту, яка вже на початках здійснила важливі заходи щодо відновлення та розбудови власної суверенної державності.

Список використаних джерел

1. Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. – Тернопіль:

Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 2. Do pana prezydenta... – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 3. Do Ob. Jędrzeja Moraczewskiego... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 2. 4. Nr 225. 1918 listopad 18, Warszawa. – Protokół pierwszego posiedzenia Rady Ministrów RP // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 442–443. 5. Landau Z. Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego // Kwartalnik Historyczny, 1958. 6. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 7. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław, 1982. – 427 s. 8. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s. 9. Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP), 1918, nr 17, poz. 41. 10. Dekret o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dz Pr PP, 1918, nr 17, poz. 42. 11. Dekret Naczelnika Państwa o urządzeniu i działalności inspekcji pracy // Dz Pr PP, 1919, nr 5, poz. 17. 12. Wojciechowski S. Moje wspomnienia. – Lwów – Warszawa, 1938. – T. II. – 1918–1922. 13. Jędruszcza T. Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 14. Zgórnjak M. Powstanie i struktura organizacyjna wojska polskiego w początkach II Rzeczypospolitej (1918–1921) // Studia Historyczne, R. XI, z. 4(43), 1968. – S. 463–467. 15. Florkowska-Francisc H., Kubiak H. Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. – Wrocław, 1979. 16. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 46. 17. Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 47. 18. Monitor Polski, nr 208, 20. XI. 1918. 19. Zaremba P. Historia Dwudziestolecia 1918–1939. Przyg. do druku M. Łatyński. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – 520 s. 20. Generalissimus Foch... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 21. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 348 s. 22. Nałęcz D. i T. Józef Piłsudski – legendy i fakty. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 399 s. 23. List R. Dmowskiego do I. Paderewskiego. Osobiste. – AAN, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941, sygn. 637, k. 69–89. 24. Przemówienie I. Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim... // Kurier Warszawski, nr 2, z 2 stycznia 1919, s. 4. 25. Kosicka-Pajewska A. Gabinet Paderewskiego 16 I 1919– 9 XII 1919 // Gabinety II Rzeczypospolitej. Pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego. – Szczecin – Poznań, 1992. 26. Baranowski W. Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. – Warszawa, 1990.

Lesya Alexiyevets

THE PECULIARITIES OF THE POLISH NATIONAL STATEHOOD FORMATION IN 1918–1919

The paper analyses the building up of the authoritative structures as well as the activity of the first governments of the Rich Pospolita II

УДК 94:316.325(477.83/.86):341.231.1.(430:438)"1934"

Марта Гавришко

НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО НЕНАПАД 1934 РОКУ І УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ ГАЛИЧИНИ

У публікації простежено ставлення широких кіл української громадськості різних політичних напрямків до німецько-польського пакту про ненапад 1934 р. Особлива увага приділена аналізу ролі українського питання у відносинах між Польщею і Третім Райхом, а також відображенню цього в політичній думці Галичини.

Націонал-соціалізм як суспільно-політичний феномен ХХ ст. досі привертає увагу широких кіл громадськості й залишається предметом численних наукових досліджень. Маловивченим аспектом даного явища є реакція світової спільноти на зовнішню політику Третього Райху, який поступово привів світ на поріг однієї з найкривавіших сторінок в історії людства.

У цьому контексті заслуговують на увагу погляди різнобарвної під політичним оглядом української громадськості Галичини. Адже досі нема жодного цілісного і ґрунтовного дослідження, що прояснювало б настрої та сподівання галицьких суспільно-політичних кіл, які були пов'язані з політикою гітлерівської Німеччини 1930-х років. Окремі праці стосуються здебільшого "українських планів" А. Гітлера, а також контактів Райху з українською політичною еміґрацією [18; 26; 31; 33; 76]. Спробу охарактеризувати ставлення галицької суспільності до політики націонал-соціалістичної Німеччини, особливо в переддень війни, зробив, зокрема, М. Швагуляк [64; 65; 66; 67; 68].

Інтерес до Німеччини в українському суспільстві пояснювався живими спогадами про минуле австрійських часів, а також про історичні події 1918 р. [35, с. 130]. Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань українців, тогочасна Німеччина стала нехай тимчасовою, проте важливою точкою їхнього опертя, що виводило українську проблему на міжнародний рівень.

Слід зазначити, що зацікавлення гітлерівською Німеччиною в українському суспільстві було безпосередньо пов'язане з надіями на зміну версальського порядку, що закріпив розшматування українських земель між чотирма державами – СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Багатьом здавалося, що саме новий політичний провід Німеччини, реалізуючи реваншистську програму, приведе до зміни міжнародної кон'юнктури, що, можливо, сприятиме українській визвольній справі [75, с. 131]. Тому кожен крок Німеччини на міжнародній арені з часу приходу гітлерівців до влади у січні 1933 р. був під прицілом пильної уваги всього українства.

Варто додати, що сприйняття Третього Райху як основної ревізіоністської потуги в Європі було спільним аспектом в оцінках різних суспільно-політичних кіл української громадськості [15, с. 103; 30, с. 340; 32, с. 220; 46, с. 14; 49, с. 10]. Попри це, кожен табір мав застереження стосовно німецької політики, що пояснювалося здебільшого ідеологічними міркуваннями.

Потужний спалах зацікавлення з українського боку стався після підписання 26 січня 1934 р. німецько-польської декларації про незастосування сили терміном на десять років. Він викликав у галицькому суспільстві великий резонанс і ряд коментарів [74, с. 66].

Інтерес галицького політикуму пояснювався кількома причинами. По-перше, згаданий договір створював цілком нову для повосенної Європи конфігурацію сил, і безпосереднім учасником цих знакових подій була держава, в межах якої проживало кількомільйонне українське населення. По-друге, дії Німеччини на перший погляд цілком суперечили зовнішньополітичній програмі націонал-соціалістів, у якій Польща фігурувала як об'єкт майбутньої німецької експансії.

Певні уявлення про гітлерівські плани щодо Східної Європи і, зокрема, Польщі українська громадськість Галичини мала ще задовго до приходу А. Гітлера до влади в Німеччині. Так, із

інтерв'ю кореспондента львівської газети "Час" Петра Кожевникова з керівником Східного відділу Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП) Карлом Мотцом впливало, що гітлерівці прагнуть повернути ті території, що відійшли до Польщі внаслідок Версальського мирного договору від 28 червня 1919 р. [7]. Йшлося про Познань, деякі округи Померанії, Верхньої Сілезії і частину Пруссії. Польща також отримала вихід до Балтійського моря через вузький коридор, що закінчувався "Вільним містом" Данціг (Гданськ), який був під захистом Ліги націй.

Численні повідомлення галицької преси наголошували на яскраво вираженому ревізіонізмі зовнішньополітичної програми гітлерівців, зокрема стосовно Польщі [3; 6; 17; 23; 42; 50; 51; 52]. Тому з приходом А. Гітлера до влади поширились думки про ймовірну активізацію територіальних претензій Райху щодо сусідніх держав. Так, один із берлінських інформаційних листків Організації Українських Націоналістів (ОУН) за травень 1933 р. відзначив: "Дуже популярний в Галичині Гітлер. Народ все питає пошепки, коли то вже він прийде раз та повалить зненавджену Польщу, бо ж там таки знають, що Гітлер не дуже любить жидів та поляків" [57, арк. 4]. Повідомлення польської поліції свідчили про поширення подібних настроїв у націоналістичному середовищі Галичини [9, арк. 49 зв.; 10, арк. 40, 49].

Втім, реалізація ревізіоністської програми гітлерівців сприймали переважно як віддалену перспективу. Адже першочерговим завданням нового проводу країни було подолання економічної кризи та утвердження своєї влади [29]. Попри це, серед галицького громадянства були помітні певні очікування того, що Гітлер повільно, але послідовно втілюватиме свої плани відносно Польщі [5]. Адже будь-які територіальні зміни в Європі означали ревізію повоєнної міжнародної системи. Як наслідок, на порядку денному могло опинитися й українське питання. Певні надії галицьке громадянство пов'язувало зі словами К. Мотца, який, зокрема, зазначив, що офіційне становище НСДАП полягає в підтримці ідеї створення на Сході Європи "міцної національної української держави" на всіх етнічних українських теренах.

У доповідній записці від 19 листопада 1933 р. співробітник абверу (служба розвідки і контррозвідки) майор фон Фосса зазначив: "Брехлива польська пропаганда пробудила в кожному українському революціонері переконання в тому, що у боротьбі з поляками він може покластися на свого великого брата – німецького союзника... Надія на співпрацю з Німеччиною – це імпульс у боротьбі українського спротиву в Польщі" [56, арк. 112].

Підтвердження цієї думки знаходимо також у фактах тогочасної української дійсності. Так, на зібранні членів "Просвіти" Тлумацького повіту Станіславського воєводства прямо йшлося про те, що українську визвольну справу пов'язувано саме з Німеччиною [11, арк. 18 зв.]. Але укладена угода поховала ці примарні надії і відсунула розв'язання української проблеми в межах Польської держави на невизначений термін [13, с. 25]. Про крах надій на сприяння Третього Райху в українській визвольній справі висловився на засіданні Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) 13 жовтня 1934 р. в Долині депутат Дмитро Великанович [12, арк. 94].

Подібні настрої розвинулись і в крайньому правому таборі Галичини. Націоналістичний рукопис "Непоборні", який поширювали в тюремних стінах львівських Бригідок, наголосив: "Був час, коли нашим партнером були німці, а спільний ворог – Польща. Але німці відсунули справу коридора – Данціга і Помор'я на дальшу мету, перейшли в табір нашого ворога і стали автоматично й самі ворогом" [58, арк. 86].

Утім, для більшості було очевидним, що німецько-польська декларація є компромісним варіантом, бо Німеччина, тим паче гітлерівська, ніколи добровільно не відмовиться від завоювницької програми. Тому дії Третього Райху називали радше тактичним ходом, що детермінований прагматичним усвідомленням неможливості актуалізувати територіальні претензії до Польщі [20; 21; 54]. В цьому контексті редактор "Нової Зорі" Осип Назарук відзначив у листі до польського графа Станіслава Лося: "Союз з Німеччиною на мій погляд є зараз досить добрий, але незадовго закінчиться так, як закінчився союз Австрії з Німеччиною в справі Шлезвігу і Го-

* Йдеться про австрійсько-пруську угоду щодо Шлезвіга та Гольштейна, на підставі якої після війни обидвох країн із Данією в 1864 р. (ці землі були у персональній унії з нею з 1460 р.) Гольштейн відійшов під управління Австрії, а Шлезвіг – Пруссії. Проте остання, напавши на Австрію у 1866 р., відібрала у неї цю територію.

льштейну" [60, арк. 145]. Подібними міркуваннями керувались і провідники ОУН, припускаючи, що Німеччина й після укладення пакту з історичним ворогом українців залишається чинником, "який можна використати проти канібалів (поляків – *М. Г.*), але теж як чинник, який скорше чи пізніше можна буде використати також проти червоних" [55, арк. 162].

Підкреслюючи кон'юнктурність політики Райху, українська громадськість робила спроби проаналізувати мотиви німецької сторони, а також наслідки для всієї системи європейських відносин того часу. Зокрема, газета "Діло" зазначила, що німецько-польський пакт про ненапад від 26 січня 1934 р. підривав уся систему післяверсальських союзів Франції у Східній Європі, спрямованих проти Німеччини, а також виводив останню з міжнародної ізоляції, в якій вона опинилася частково в результаті свого виходу з Ліги Націй та міжнародної конференції з роззброєння в Женеві у жовтні 1933 р. [19; 41]. У зв'язку з цим, писали українські часописи, Німеччина демонстративно доводила свою миролюбність, щоби завоювати принаймні прихильну нейтральність Заходу в питанні її планомірного переозброєння [22; 24; 44, с. 167]. Адже, як додавав ідеологічний орган ФНЄ "Перемога", німецька економіка не була готовою до реалізації основного пункту зовнішньополітичної програми гітлерівців – завойовницької війни [4].

Ще одним важливим аспектом декларації стало те, що Німеччина робила спроби втягнути Польщу в сферу своєї протирадянської політики. Адже фактично відбулася нейтралізація пакту про ненапад між Польщею та СРСР від 25 липня 1932 р. [19; 20]. Окрім того, Польща не підтримала французького проекту так званого "Східного пакту", що в разі агресії передбачав взаємну гарантію і негайну воєнну допомогу між Німеччиною, СРСР, Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею та Чехословаччиною. Власне, відмову Польщі від приєднання до плану колективної безпеки націонал-демократи безпосередньо пов'язували з політикою Німеччини та домовленостями між обома країнами [16; 70].

Наявність певних узгоджень у позиції обидвох країн щодо СРСР спонукала українську громадськість до роздумів над можливою ціною таких домовленостей. Багатьом уявлялося, що оскільки сама декларація була компромісним варіантом, то мала передбачати взаємні поступки сторін. Представники української лівиці категорично запевняли, що обидві держави порозумілися коштом українських земель. У цьому контексті газета "Громадський голос" відзначила: "Коли часом німецькі імперіалісти видвигали і ще тепер часом видвигают українську справу, то робили це виключно для того, щоби тимчасово вигравати Українців як політичну карту, котру відтак безсоромно продається за якусь уступку тим чи іншим своїм партнерам" [48]. В колах ОУН та Фронту Національної Єдності (ФНЄ) робили припущення, що обидві держави поділили сфери впливу в Радянській Україні [55, арк. 75].

Слід зазначити, що такі побоювання не були безпідставними. Адже, провідні німецькі політики вважали цілком можливим запропонувати Польщі поширення її впливів на УРСР взамін на поморський коридор. Про це йшлося, зокрема, у меморіалі керівника зовнішньополітичної служби НСДАП (АПА) А. Розенберґа від 15 травня 1934 р. [72, s. 20]. У січні 1935 р. один із нацистських лідерів Г. Герінґ запропонував визнати Наддніпрянську Україну німецькою сферою впливів узамін за збройну допомогу і визнання інтересів Третього Райху на "північному сході" СРСР. Таким чином, Герінґ підтримав ідею військового союзу з Польщею і спільного походу проти радянської імперії [77, s. 236].

Незважаючи на те, що подібні ідеї висловлювали в приватних розмовах та листуванні, інформація про можливий антирадянський альянс набула певного розголосу. Європейська преса відзначила, що головною ставкою у складній дипломатичній грі Польщі та Німеччини були українські землі [31, с. 126]. Ці чутки, природно, спровокували різку реакцію українського громадянства. Зокрема, керівник Проводу ОУН Є. Коновалець у листі до представника організації в Лондоні Є. Ляховича від 4 червня 1935 р. заявив, що ОУН буде в майбутньому "поборювати всілякі самовільні спроби усіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозуміння з ним" [36, с. 916]. Подібні ідеї відбилися в адресованих урядам різних держав тезах, що в грудні 1934 р. розробили представники ОУН [1, с. 149].

Тривожні настрої живила політика нацистського керівництва, яке, ведучи складну міжнародну гру, вирішило змінити тактику щодо ОУН. Це проявилось на зустрічі Є. Коновальця з представниками АПА НСДАП, абверу і таємної державної поліції (гестапо), що відбулася в грудні 1933 р. Німецька сторона наполягала на згортанні антипольських акцій і одночасній активізації діяльності ОУН проти СРСР, Румунії та Чехословаччини [76, s. 129].

Після того, як бойовики ОУН 15 червня 1934 р. вбили міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, Німеччина видала польській владі бойового референта Краєвої Екзекутиви ОУН на ЗУЗ Миколу Лебеда [27, с. 82]. Також у Берліні було арештовано і ув'язнено на тиждень Рика Ярого – представника ОУН в Німеччині [34, с. 103].

Саме з того моменту почали налагоджуватися зв'язки і співробітництво між польською та німецькою поліцією, зокрема, в питанні боротьби з українським національним рухом [66, с. 327; 71, с. 109]. Це рішення прийняло найближче оточення А. Гітлера, яке, незважаючи на те, що рейхсвер, керівництво СА (штурмових загонів) і АПА залишалися вірними своїм симпатіям до ОУН, були противниками виступило проти відкритої підтримки українських націоналістів [73, с. 87]. Німецькі військові кола були противниками підпорядкування українського питання політичній стратегії Польщі й розглядали ОУН не лише як головний дестабілізаційний чинник на польських теренах, а й як інструмент антирадянського тиску на випадок відходу від концепції Рапалло.

Але на той час дії нацистського керівництва свідчили про готовність знехтувати українською справою на користь нового "союзника". У зв'язку з цим представники українського націоналістичного табору закидали Третьому Райху безпринципність та непослідовність у зовнішній політиці, бо він лавіруючи та пристосовуючись до обставин, "співпрацює з найрізнішими контрагентами" [2]. Витоки цієї політики бачили у расовій теорії, яка, культивуючи ідею обраності німецької нації, "не дозволяє іншим націям, що мають почуття власної гідності, трактувати з німцями з усією ширістю, але завжди з обережністю, щоб не впасти, бува, жертвою" [43; 45, с. 251]. На основі таких міркувань у націоналістичному середовищі Галичини поширювалися припущення, що у випадку реалізації своєї ідеї завойовницького походу на Схід А. Гітлер ніколи не допустить створення української держави, перетворивши її землі на колонію [8; 36, с. 922].

Незважаючи на ряд застережень щодо німецько-польської декларації, частина галицької суспільності бачила в ній сприятливий ґрунт для налагодження українсько-польських відносин [13]. Йшлося, зокрема, про спільну антирадянську позицію обох народів, про що говорив тодішній голова УНДО Дмитро Левицький у сеймовій промові 5 лютого 1935 р. [62, арк. 8].

Цілком правдоподібно припущення, що зовнішньополітичний фактор став одним із чинників, який спонукав керівництво УНДО розпочати так звану нормалізаційну політику. Так, у ряді статей "Шляху нації" прихильники нового політичного курсу в УНДО припускали, що Польща стане союзником Німеччини у протирадянській політиці, метою якої є "східний похід" та розчленування Радянського Союзу. Це, в свою чергу, мало сприяти актуалізації української справи. Таким чином, робили висновки націонал-демократи, українцями треба готуватися до майбутніх подій, що було нерозривно пов'язано з налагодженням польсько-українських відносин [14; 37; 47]. Адаже, як зазначив голова УНДО Василь Мудрий, головною метою цього порозуміння стало "створити в Польщі на українських землях такі політичні умовини, які забезпечували б українському народові змогу всебічного розвитку, консолідації сил та всестороннього нагромадження якнайбільше національних цінностей" [39, с. 2].

Католицька партія "Українська Народна Обнова" (УНО) підтримала нормалізаційний курс УНДО, що проявилось у виборчій співпраці, а також у подальшій діяльності Української Парламентської Репрезентації [38, с. 99–100]. Проте спільні, як здавалося, позиції обидвох партій ґрунтувалися на дещо відмінних міркуваннях. Якщо прихильники ідеї українсько-польського порозуміння в УНДО схилилися до думки про те, що Польща може стати справжнім союзником Німеччини у майбутній війні з СРСР, то в УНО скептично оцінювали роль першої в такому альянсі. Клерикали наголошували, що в імперіалістичних планах націонал-соціалізму Польща виступає радше об'єктом експансії, а не рівноправним партнером [59, арк. 34; 61, арк. 32]. Тому, щоби гідно протистояти натисковій агресивній Німеччині, Польська держава має зміцнитися внутрішньо, зокрема через вирішення національного питання. О. Назарук в листі до С. Лося відзначив, що Польща не може розраховувати на допомогу Франції чи СРСР, натомість "єдина можливість створення для Польщі союзника є на західноукраїнських землях" [63, арк. 17].

Подібні погляди поділяли представники націоналістичних кіл. Зокрема, припускали, що Третій Райх, використавши Польщу як таран проти СРСР, неодмінно зруйнує її. А в разі, якщо польські землі стануть ареною німецько-радянської війни, то обидві держави поділять їх між собою [28, с. 34]. Саме такі рефлексії спонукали ОУН до звинувачення націонал-демократів у

недалекоглядності та неправильному трактуванні ролі зовнішньополітичного фактора в українсько-польських відносинах того часу [53, с. 374–375].

Таким чином, більшість галицького громадянства сприймала німецько-польську декларацію 1934 р. крізь призму національних інтересів і нерозривно пов'язувала з міжнародним аспектом української проблеми міжвоєнного часу. Вона стала важливим зовнішньополітичним фактором, що суттєво вплинув на розвиток політичної думки Східної Галичини і формування нових концепцій національного визволення. Втім, німецько-польський пакт став також невід'ємним чинником поглиблення суперечностей усередині українського національного табору.

Список використаних джерел

1. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // ОУН. 1929–1954 / Ред. О. Бойків. – Париж, 1955. – С. 141–165.
2. Бюлетень КЕ ОУН. – 1934. – Січень–березень. – Ч. 1–3. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України, м. Львів). – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 1 р. – Спр. 2619. – Арк. 77.
3. Вк. "Національна революція" // Мета. – 1931. – 21 червня.
4. Ганяньський І. "Жовта небезпека" // Перемога. – 1934. – 1 березня. – Ч. 9. – С. 3–4.
5. Германофільство українців // Мета. – 1933. – 12 березня.
6. Гітлер і його палядини // Нова Зоря. – 1930. – 7 грудня.
7. Гітлер й Україна // Час. – 1932. – 12 січня.
8. (гл) Інтервенція – завойовницький план // Рідний ґрунт. – 1935. – 14 липня.
9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління). – Оп. 1. – Спр. 955. – Арк. 286.
10. Там само. – Спр. 972. – Арк. 110.
11. Там само. – Спр. 1030. – Арк. 201.
12. Там само. – Спр. 1031. – Арк. 166.
13. Договір про ненапад // Нова Зоря. – 1934. – 8 лютого.
14. Дружинник І. Паровий валець // Шлях нації. – 1935. – Грудень. – Ч. 8. – С. 11–20.
15. Жданович О. Великий і близький // Спогади про Андрія Мельника: Збірник на пошану Андрія Мельника голови проводу Українських Націоналістів. – Б. М. В., Б. Р. В. – С. 87–113.
16. Зазамський М. Муссоліні–Гітлер // Діло. – 1934. – 25 червня.
17. Зборівський М. Гітлер на фронті // Новий час. – 1931. – 25 грудня.
18. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 228. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249–307.
19. Значіння польсько-німецького пакту // Діло. – 1934. – 31 січня.
20. І. В. Пакт приязни // Новий час. – 1934. – 4 лютого.
21. І. В. Приязнь Берлін–Варшава // Новий час. – 1934. – 13 березня.
22. І. В. Фактичний стан // Новий час. – 1934. – 16 травня.
23. (І.К.). Фронтом на Захід // Діло. – 1932. – 26 травня.
24. Іванейко М. Світ і дім // Перемога. – 1934. – 1 березня. – Ч. 9. – С. 5–7.
25. Історичні акти // Мета. – 1934. – 4 лютого.
26. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851–882.
27. Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. – Манчестер–Мюнхен–Нью-Йорк, 1982. – 264 с.
28. Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція. – Канада, 1936. – 50 с.
29. Кедрин І. Гітлер і Вашава // Діло. – 1933. – 8 лютого.
30. Кедрин І. Життя-події-люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.
31. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української військової організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – Київ, 2005. – 332 с.
32. Книш З. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. – Торонто, Б. Р. В. – 187 с.
33. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
34. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. – Львів, 2005. – 212 с.
35. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак. – Київ, 1994. – Т. 1. – 554 с.
36. Ляхович Є. Діяльність ОУН в Лондоні в 1933–1935 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 907–925.
37. Макарушка Л. Іде новий лад! // Шлях нації. – 1935. – 1 травня. – Ч. 1. – С. 22–24.
38. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 97–101.
39. Мудрий В. Вибори до польських законодавчих установ // Шлях нації. – 1935. – 1 вересня. – Ч. 5. – С. 1–5.
40. Наше становище // Перемога. – 1934. 1 травня. – Ч.13. – С. 11–12.
41. Німецько-польський договір // Діло. – 1934. – 14 березня.
42. Німці й українська проблема // Діло. –

1930. – 23 вересня. 43. Онацький Є. Идеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом // Розбудова нації. – 1934. – Травень–червень. – Ч. 5–6. – С. 145–147. 44. Онацький Є. Культ успіху // Розбудова нації. – 1934. – Липень–серпень. – Ч. 7–8. – С. 162–169. 45. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. – Т. 3. – Торонто, 1989. – 401 с. 46. Паньківський К. Від держави до Комітету. Життя і мислі. Книга четверта. – Нью-Йорк–Торонто, 1957. – 160 с. 47. Пеленський З. В антракті // Шлях нації. – 1935. – 1 вересня. – Ч. 5. – С. 6–23. 48. Р. К. Історія одного кандидата на "вожда" // Громадський голос. – 1934. – 14 липня. 49. Ребет Л. Світла й тіні ОУН. – Мюнхен, 1964. – 131 с. 50. Север В. Довкола ідеї ревізйонізму // Діло. – 1931. – 3 листопада. 51. Север В. Поморський коридор і радянський Далекий Схід // Діло. – 1932. – 9 серпня. 52. Север В. Польща між Сходом і Заходом // Діло. – 1932. – 19 листопада. 53. Ст-К. Дійсність боротьби й угода тіней // Самостійна думка (Чернівці). – 1936. – Червень, липень, серпень. – Кн. 6–7–8. – С. 374–375. 54. Східне Локарно // Хліборобський шлях. – 1934. – 4 лютого. 55. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3833 (Краєва езекутива Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 43. 56. ЦДАВОУ. – Ф. 4628 (Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів із німецькою окупаційною владою). – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 121. 57. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 201 (Греко-католицька митрополічна консисторія). Оп. 1 р. – Спр. 288. – Арк. 4. 58. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1 р. – Спр. 2622. – Арк. 14. 59. Там само. – Ф. 359 (Назарук Осип Тадейович). – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 34. 60. Там само. – Спр. 202. – Арк. 180. 61. Там само. – Спр. 208. – Арк. 183. 62. Там само. – Спр. 409. – Арк. 10. 63. Там само. – Ф. 406 (Редакція газети "Нова Зоря"). – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 60. 64. Швагуляк М. "Українська карта" // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 83–95. 65. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 1. – Київ, 1992. – С. 143–173. 66. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія та сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Сливка. – Львів, 1992. – С. 316–334. 67. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 року // Україна-Польща: важкі питання. – ТУРPSA, 1999. – С. 35–59. 68. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 35–36. – Львів, 2000. – С. 296–321. 69. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі 1918–1939. – Торонто, 1965. – 280 с. 70. Ю. А. До чого прямує Німеччина // Діло. – 1934. – 20 жовтня. 71. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. – Lublin, 2003. – 442 s. 72. Seraphin H. Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/1935 und 1934/1940. – Göttingen, 1956. – 534 s. 73. Skóra W. Ukraińska emigracja na Pomorzu Zachodnim w dwudziestoleciu międzywojennym // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989). Tom 1. / Pod. red. R. Drozda. – Słupsk-Warszawa, 2000. – S. 72–91. 74. Stosunek ukraińców do nowej konstytucji i polsko-niemieckiego paktu o nieagresji // Sprawy narodowościowe. – 1934. – Styczeń–marzec. – № 5. – S. 66–68. 75. Szwaгуlаk M. Niemcy w ukraińskiej myśli politycznej (koniec XIX – pierwsza połowa XX wieku) // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie / Pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1996. – S. 129–143. 76. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. – Warszawa, 1972. – 376 s. 77. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938. – Poznań, 1980. – 347 s.

Marta Havryshko

GERMAN-POLISH NON-AGGRESSION DECLARATION (1934) AND UKRAINIAN COMMUNITY OF HALYCHYNA

The article traces the attitude of wide circles of Ukrainian community of different political trends concerning the German-Polish non-aggression pact (1934). The special attention is paid to the analysis of the role of the Ukrainian question in relationships between Poland and the Third Reich, likewise to its reflection in the political opinion of Halychyna.

УДК 94(420)

Галина Щигельська

УКРАЇНЦІ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІД БРИТАНСЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІММІГРАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ В ОБ'ЄДНАНОМУ КОРОЛІВСТВІ

У статті проаналізовано причини імміграції, умови розселення та початки організації громадського життя українців у Об'єднаному Королівстві, які перебували в складі польських збройних сил під британським командуванням у роки Другої світової війни і повоєнний період.

Значну роль у збереженні національно-етнічної та культурної самобутності українців у Об'єднаному Королівстві відіграють громадські організації. Зокрема, вагомий вплив на активізацію громадського життя української еміграції на Британських островах справила центральна організація – Союз українців у Великій Британії (СУБ), засновниками якої стали військовослужбовці польських збройних сил під британським командуванням (ПЗС). Однак, імміграція та громадське життя цієї чисельної групи українців у Великій Британії залишається маловідомою сторінкою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Вивчення означеної проблематики має наукове й практичне значення, оскільки досвід організаційної роботи, характер та цілі діяльності ініціативної групи політичних лідерів, які визначили й спрямували громадську активність українців у Великій Британії, може бути корисним для українських етнічних спільнот в інших країнах поселення з метою забезпечення їхніх потреб та інтересів.

Важливим джерелом дослідження проблеми стали спогади головнокомандувача Другого корпусу польської армії генерала Владислава Андерса [20]. В них уміщені дані, котрі значною мірою проливають світло на причини еміграції та умови розселення військовослужбовців, серед яких був значний відсоток українців, які в ході Другої світової війни опинилися у складі ПЗС під британським командуванням. У своїх спогадах, залучаючи офіційні документи, В. Андерс розкриває тривалий переговорний процес між членами британського уряду та представниками командування ПЗС, результатом яких став дозвіл на постійне місце проживання в Об'єднаному Королівстві осіб вказаної категорії.

Про особливості імміграційної політики британського уряду після Другої світової війни можна почерпнути дані із монографії російського науковця Козлова В.І. "Іммігранти та етнорасові проблеми в Британії" [12] та узагальнюючої праці "Польська діаспора" [23].

При вивченні передумов заснування Союзу, основною документальною базою є протоколи засідань Ініціативного комітету Союзу українських вояків у Польських збройних силах, які відображають увесь період діяльності Комітету, від першого офіційного засідання до проведення організаційних зборів [1–6]. На основі змісту вказаних протоколів можна зробити висновки про перші кроки, здійснені ініціативною групою в організаційній площині, пошуки форм правового оформлення організації, хід розробки статуту й основні методи та напрямки діяльності.

Виходячи з актуальності проблеми автор даної статті ставить перед собою завдання розкрити причини імміграції, динаміку чисельності, специфіку розселення в Об'єднаному Королівстві українців, які входили до складу ПЗС під британським командуванням у роки Другої світової війни і повоєнний період; проаналізувати умови та мету заснування військовослужбовцями української громадської організації на Британських островах.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною у 1940 р. та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії були евакуйовані й польські військові частини, у складі яких перебували українські старшини та військовослужбовці, котрі служили у польському війську на контрактній основі з уповноваження уряду УНР. Серед них слід відзначити пізніше відомих ініціаторів організованого українського життя на теренах Британських островів майора Сергія Нагнибиду, сотників Юрія Сальського та Михайла Опаренка [16, с. 107].

Окрім контрактних старшин і військовослужбовців, які несли регулярну службу в лавах польської армії, у роки Другої світової війни до Великої Британії у складі різних польських військових частин прибували українці, котрі вступали до ПЗС виключно з міркувань врятувати своє життя. Багато з них були учасниками національно-визвольної боротьби ОУН та УПА, які навесні та влітку 1944 р. потрапили в німецькі облави й були насильно вивезені до Франції. Більшість українців незабаром опинилась на стороні західних союзників і наприкінці 1944 та на початку 1945 рр. переїхала до Великобританії. З метою уникнення насильної репатріації до Радянського Союзу, вони вступили до польської армії під британським командуванням. За даними громадського діяча української діаспори у Великій Британії Василя Олеськова, ця група начисляла понад тисячу осіб і відзначалася глибоким патріотизмом та великою активністю. Речниками цієї групи були Григорій Драбат, Михайло Кунька, Богдан Лихолат, Теодор Лихолат, Йосиф Осичко, Петро Широкий та ін. [16, с. 107–108].

Наступним джерелом поповнення української імміграції в Об'єднаному Королівстві стали вояки польської армії під командуванням генерала Владислава Андерса. Формування цієї групи українських вояків відбулося внаслідок подій, що мали місце на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР після окупації Німеччиною Польщі. Вже 28 вересня 1939 р. Радянський Союз і Німеччина уклали договір про дружбу та кордони. У ньому було зафіксовано, що "після падіння Польської держави уряд СРСР і уряд Німецького Рейху вважають виключно своїм обов'язком відновлення миру і порядку на цих територіях, а також забезпечення проживаючим тут народам мирного життя згідно до їх національного характеру" [18, с. 95]. Практичні дії щодо виконання умов радянсько-німецького договору були досить специфічними. Забезпечення порядку мирного життя народам здійснювалося шляхом депортації сотень тисяч українців, євреїв, поляків, білорусів у глиб Радянського Союзу. Всього було виселено, за різними джерелами, від 1 млн до 1,3 млн чоловік [18, с. 95]. Цей процес тимчасово припинився у зв'язку з нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р.

Після наступу німецьких військ на СРСР у радянсько-польських відносинах відбулися істотні зміни. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра У. Черчілля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. Відповідно до угоди, в СРСР з польських громадян, включно з багатьма українцями із Західної України, які були депортовані і перебували на той час у радянських тюрмах і таборах, був сформований Другий корпус польської армії під командуванням генерала Андерса [11, с. 87]. Другий корпус брав участь у бойових діях у Єгипті, Лівії та Італії. Декількох пораних членів корпусу було перевезено до Великобританії ще до закінчення війни. Серед них були українці, які відіграли згодом значну роль в організації громадського життя української громади, що формувалася на Британських островах: депутат польського сейму Микита Бура, Степан Яворський, Левко Яворський, Юрій Єнкала, Петро Пігичин, Борис Мельничук, Іван Булка, Володимир Совінський, Теодор Турко, Едвард Струк та ін. [16, с. 107]. Весь Другий корпус був перевезений з Італії до

Великобританії протягом серпня-жовтня 1946 р. [20, с. 425, 428, 432]. Щодо кількості українців, які прибули у складі Другого корпусу генерала Андерса, то більшість дослідників схиляються до думки, що їх було близько 6 000 [14, с. 46; 19, с. 30; 21, с. 296; 9, с. 27].

Українці, які в ході Другої світової війни з різних причин опинилися у складі ПЗС під британським командуванням, перебували у військових частинах, більшість з яких була розташована на території Шотландії [23, с. 151]. Якщо під час війни британський уряд забезпечував військовослужбовців ПЗС всіма необхідними засобами для існування, то після капітуляції нацистської Німеччини 8 травня 1945 р. та визнання 5 липня 1945 р. Великобританією і США Польського тимчасового уряду національної єдності, створеного у Москві 28 червня 1945 р., постала проблема вирішення подальшої долі вояків ПЗС. На конференції у Потсдамі, що проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. за участю Великобританії, США та СРСР, було прийнято постанову щодо ПЗС, які брали участь у воєнних діях на боці Об'єднаного Королівства та США. Згідно з цією постановою, вказані держави висловили готовність допомогти Тимчасовому уряду національної єдності в організації повернення до Польщі в найкоротший термін усіх поляків, котрі перебувають за кордоном і виявляють бажання повернутися, у тому числі членів ПЗС і торгового флоту [7, с. 458]. Однак бажаних повернутися до Польщі виявилось небагато, навпаки, можливість репатріації викликала у лавах військовиків рішучий протест. На запитання Генерального директора ЮНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Адміністрація допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях): "Чому жовніри пана генерала не хочуть повернутися на Батьківщину?", – генерал Андерс відповів, що "Польща у даний період перебуває під окупацією радянських військ. Бійці Другого корпусу добре знають Росію, позаяк понад 60% з них пройшли через тюрми і табори в СРСР.... Всі ми чекаємо на той момент, коли можна буде повернутися. Але повернутися до Польщі, а не на територію, що знаходиться під московським впливом. Ми повернемося тоді, коли російські війська залишать Польщу. Та на даний час усі усвідомлюють, що не попадуть до вільного краю, до нормального життя. Більшість опиняться у таборах або в Сибірі" [20, с. 421–422].

Після капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. почалася демобілізація британських і американських союзницьких військ. Перед урядом Об'єднаного Королівства постало завдання вирішити долю військовиків з ПЗС, зокрема тієї частини, яка не мала ані можливості, ані бажання повернутися до Польщі, а таких тільки у складі Другого корпусу нараховувалося понад 80 тис. З цього приводу на засіданні уряду 15 березня 1946 р. прем'єр-міністр Клемент Еттли у своєму виступі зазначив, що "британський уряд усвідомлює заслуги ПЗС, однак, прийшов час, коли треба враховувати ситуацію, яка склалася. У зв'язку із закінченням війни потрібно розформувати збройні сили, котрі перестали бути необхідними. Британський уряд з розумінням ставиться до того, що деякі військовослужбовці не зможуть повернутися, і не має наміру чинити на них жодного тиску. У свою чергу, він зробить усе можливе, щоб забезпечити цим людям майбутнє. Але це не просте завдання і ще підлягає доопрацюванню" [20, с. 399–400].

У результаті тривалих нарад, дискусій та узгоджень різних суперечливих питань, як з членами британського уряду, так із представниками командування ПЗС, уряд Великобританії у період з 21 по 24 травня 1946 р. прийшов до остаточного рішення щодо демобілізації вояків ПЗС і залучення їх до цивільного життя. Суть прийнятого рішення полягала у поетапному переформуванні ПЗС в Об'єднаному Королівстві у Польський корпус пристосування і розміщення (ПКПР), завданням якого було працевлаштування тих військових, котрі не бажали повертатися до Польщі. ПКПР надавався статус організації військового характеру без важкого спорядження. Вона мала польське командування, внутрішньо зберігаючи польський характер, у рамках британських збройних сил. З моменту працевлаштування усіх вояків ПКПР повинна була припинити своє існування [20, с. 412].

Згідно зі спеціальним законом 1947 р. про поселення поляків у Об'єднаному Королівстві було демобілізовано і надано право на постійне місце проживання трохи більше 100 тис. польських військових [12, с. 15], у числі яких перебувало близько 7 тис. українців.

Українці, які входили до складу польських військових частин, розміщених в Об'єднаному Королівстві, старалися, по можливості, налагодити зв'язки з діючими українськими організаціями Союзом українських канадійських вояків (СУКВ) і Українським допомоговим комітетом у Манчестері (УДК). Вони брали участь в організованих святкуваннях національних і релігійних свят, вносили помітний вклад у благодійні пожертви українських іммігрантів на підтримку біже-

нців й переміщених осіб. Попри те, вояки-українці з ПЗС все ще залишалися поза межами громадських об'єднань. Суттєвою перешкодою для налагодження тісніших зв'язків між рядовими українцями у ПЗС була їх розпорошеність по різних військових частинах. Дещо у кращому становищі перебували контрактні старшини УНР, у яких було більше можливостей спілкуватися та підтримувати зв'язки з представниками українських громадських та політичних лідерів, що проживали в цей період на Британських островах. Маючи за собою певну практику в політичній та громадській діяльності, старшини намагалися знайти спосіб консолідації української національно-свідомої молоді. Свідчення вояків про негативне ставлення поляків до українців у польській армії під британським командуванням ставили національну еліту перед фактом необхідності пошуку можливих у даній ситуації форм захисту інтересів українців у Великій Британії. Наочним прикладом громадської діяльності, спрямованої на сприяння національним інтересам своїх членів, став СУКВ, за роботою якого спостерігали українські старшини. Голова СУКВ Б. Панчук у своїх спогадах, перелічуючи членів виконавчої влади, пише: "...У нас навіть було кілька людей з польських військ – Георгій Сальський, Сергій Нагнибіда та Михайло Опаренко – людей, котрі були разом з нами, але не могли бути обраними на виконавчі посади тому, що СУКВ був призначений тільки для членів Канадської армії..." [22, с. 47–48]. У таких обставинах у середовищі українських старшин визріла ідея створення нової організації, яка б об'єднала українських вояків з польських військових формувань і стала представником й захисником їхніх національних інтересів.

У червні 1945 р. ініціативна група розіслала листи за підписом С. Яворського до військових відділів, де були українці, з пропозицією створити українську організацію. Подана пропозиція була схвально прийнята переважною більшістю українських вояків у польському війську. Вже в липні 1945 р. уповноважена делегація у складі О. Можаровського, М. Фулавки та В. Олеськова представила ініціаторам цієї пропозиції позитивну згоду вояків з різних військових частин і обговорила з послом М. Бурою, майором С. Нагнибідою та іншими політичними лідерами подальші плани втілення у життя цієї ідеї [16, с. 108].

Першим формально занотованим кроком ініціативної групи на шляху до створення організації стало засідання, що відбулося 28 серпня 1945 р. у будинку СУКВ у Лондоні, і було занесене у книгу протоколів під назвою: "Протокол першого засідання Ініціативного комітету "Союзу українських вояків у Польських збройних силах" [1, арк. 1]. У засіданні взяли участь Степан Яворський, депутати до Польського сейму Володимир Соловій і Микита Бура, сотники Михайло Опаренко та Юрій Сальський. Відкриваючи засідання, В. Соловій наголосив на необхідності організації українських вояків, що перебувають у польській армії, авіації та флоті: "До тепер з різних причин не можна було зорганізувати цього наміру, однак тепер, після закінчення війни, вважається кінцевим заснувати такий союз, який репрезентував би всіх українців, які в польському війську" [1, арк. 1]. На пропозицію В. Соловія, було створено тимчасову управу Ініціативного комітету, членами якої стали М. Опаренко, Ю. Сальський та С. Яворський. Головою тимчасової управи одностайно було вибрано М. Буру. На цьому ж засіданні прийнято рішення, що організація носитиме назву "Союз українських вояків у Польських збройних силах" [1, арк. 1].

Надалі Ініціативним комітетом була розгорнута активна діяльність. За період від 28 серпня 1945 р. до 19 січня 1946 р. відбулося 9 засідань, на яких обговорено 68 справ [10, с. 2]. Основна увага приділялася організаційній справі – було вжито заходів для виявлення всіх українців, котрі опинилися в Британії, для встановлення з ними зв'язку і залучення їх у члени організації. З метою поширення відомостей про організацію було започатковано видання бюлетеня-часопису інформаційно-літературного характеру "Наш Клич", перше число якого вийшло друком 18 листопада 1945 р. [15, с. 2].

У "Комунікаті Ч. І", що був вміщений у першому числі "Нашого Клича", провід Союзу звернувся до членів організації з проханням надсилати адреси всіх відомих їм українців у ПЗС, з метою доповнення реєстрації українців у Великій Британії [13, с. 6]. Внаслідок вжитих заходів на кінець 1945 р. на теренах Великої Британії було зареєстровано 620 українців, з яких 395 виявили бажання стати членами організації [6, арк. 7].

Оскільки всі члени Союзу, будучи військовослужбовцями польської армії, підпорядковувалися командному складу ПЗС, тимчасова управа була зобов'язана повідомити польське військове командування про заснування організації та отримати від них дозвіл для вояків належати

до неї. У відповідь на внесені прохання, польське командування надало пояснення, що згідно з нормами військового законодавства забороняється створення організації військового характеру. Однак вояки-українці можуть отримати дозвіл на членство в українській громадській організації. У зв'язку з цим, Ініціативному комітету довелося, не змінюючи суті організації, змінити її назву. Таким чином, "Союз українських вояків у Польських збройних силах" було перейменовано на "Союз самопомочі українців у Великій Британії" (ССУВБ) [2, арк. 2; 8, с. 2].

Змінивши назву організації, тимчасова управа Ініціативного комітету внесла ще одне прохання до Головнокомандувача ПЗС дозволити українцям у ПЗС вступати до ССУВБ. За розпорядженням Головного штабу ПЗС від 30 жовтня 1945 р. вояки ПЗС українського походження отримали офіційний дозвіл на приналежність до ССУВБ. У листі, підписаному шефом Головного штабу ПЗС Копанським, йшлося: "На лист від 17 жовтня 1945 р. у справі дозволу на приналежність вояків українського походження до "Союзу Самопомочі Українців у Великій Британії", повідомляю: 1. Погоджуюся на можливість вояків українського походження, які служать у Польських збройних силах вступити до того "Союзу", і дозвіл буде оприлюднений найближчим часом у приказі; 2. Прошу надіслати мені статут Союзу з поправками і прошу інформувати мене про кожну суттєву зміну, яка відбудеться у статуті [13, с. 6].

Значна увага приділялася членами Ініціативного комітету справі підготовки організаційного з'їзду членів ССУВБ. Це питання кілька разів розглядалося та обговорювалося на засіданнях Комітету [2, арк. 2; 3, арк. 4; 4, арк. 5; 5, арк. 5–6; 6, арк. 7]. З огляду на те, що більшість військових частин була розміщена в Шотландії, місцем проведення першого з'їзду вояків з ПЗС об'єднаного із загальними установчими зборами організації, був обраний Единбург.

На першому організаційному з'їзді, який відбувся 19–20 січня 1946 р., було обрано керівні органи, затверджено статут та втретє змінено назву організації на Союз українців у Великій Британії (СУБ). Згідно зі статутом, членами Союзу могли стати всі українці, що перебували в Об'єднаному Королівстві та на тимчасово окупованих ним територіях незалежно від їхнього віросповідання чи політичної приналежності. Головними завданнями СУБ, у першу чергу, проголошувалися захист і представництво українських інтересів, збереження української культури та національного духу [17, с. 2].

Подвійна реєстрація Союзу українців згідно Парламентських Актів як товариства з обмеженою відповідальністю (20 грудня 1947 р.) та благодійної організації (1948 р.) надала СУБу статусу повноправної юридичної особи у британському суспільстві, що в свою чергу заклало міцне підґрунтя для широкого розвитку організації.

Отже, у період Другої світової війни та по її закінченні до Об'єднаного Королівства у складі польських збройних сил емігрувало більше 7 тис українців. Цей потужний еміграційний потік був зумовлений різними причинами, але всі вони носили політичний і вимушений характер. Зокрема, це були військові старшини, що служили у польському війську з уповноваження уряду УНР, близько 1 тис українців у складі різних польських військових частин евакуйованих до Великої Британії наприкінці 1944 та на початку 1945 рр., котрі вступали до ПЗС виключно з міркувань врятувати своє життя, та 6 тис вояків-українців Другого польського корпусу генерала В. Андерса, сформованого з в'язнів радянських концтаборів, на підставі укладеної 30 липня 1941 р. радянсько-польської угоди.

По закінченні Другої світової війни внаслідок тривалого переговорного процесу між членами британського уряду та представниками командування ПЗС, спеціальним законом про поселення поляків у Об'єднаному Королівстві у 1947 р. було демобілізовано і надано право на постійне місце проживання трохи більше 100 тис. польських військових, у числі яких перебувало близько 7 тис. українців.

Українськими старшинами, які перебували на службі в ПЗС під британським командуванням було розгорнуто активну організаційну діяльність. Заснований 28 серпня 1945 р. Ініціативний комітет провів значну роботу, спрямовану на консолідацію вояків-українців у польських військових частинах, розміщених в Об'єднаному Королівстві, та створення організації з метою представництва й відстоювання національних інтересів. Основні зусилля ініціаторів зосереджувалися на залученні до новозаснованої організації всіх українців з польської армії та серйозній підготовці до проведення організаційних зборів. За короткий період діяльності члени Ініціативного комітету зуміли розшукати та залучити до лав Союзу 395 українців, розпочати видання інформаційно-літературного пресового органу "Наш Клич", розробити проект статуту

організації та здійснити всі необхідні приготування для проведення установчого з'їзду. Головними завданнями згідно зі статутом Союзу проголошувалися захист і представництво українських інтересів, збереження української культури та національного духу.

Список використаних джерел

1. Перше засідання Ініціативного Комітету "Союзу Українських Вояків у Польських Збройних Силах" (Лондон, 28 серпня 1945 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч. 1. – 7 арк. 2. Третє засідання Ініціативного Комітету Українських Вояків у Польських Збройних Силах (Лондон, 23 вересня 1945 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч. 3. – 7 арк. 3. Засідання Комітету Ініціативної групи Союзу Українських Вояків з Польських Збройних Сил (Лондон, 3 листопада 1945 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч. 5.– 7 арк. 4. Засідання Комітету Ініціативної групи Союзу Українських Вояків у Польських Збройних Силах (Лондон, 24 листопада 1945 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч.6. – 7 арк. 5. Засідання Комітету Ініціативної групи Союзу Українських Вояків у Польських Збройних Силах (Лондон, 25 листопада 1945 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч. 7. – 7 арк. 6. Засідання Комітету Ініціативної групи Союзу Українських Вояків у Польських Збройних Силах (Лондон, 13 січня 1946 р.) // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – Протокол Ч.9. – 7 арк. 7. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля-2 августа 1945 р.) // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел СССР. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 6. – 511 с. 8. За нами один рік праці // Наш Клич. – 1946. – 29 вересня. – Ч. 11/13. 9. Зберігаючи українську самобутність / В.Б. Євтух, Є.Є. Камінський, О.О. Ковальчук, В.П. Трощинський – К.: "Інтел", 1992. – 100 с. 10. Звіт із Першого Організаційного З'їзду "Союзу Українців у Великій Британії" /СУБ/, який відбувся в днях 19 і 20 січня 1946 р. в Единбурзі, Шотландія // Наш Клич (додаток). – 1946. – Ч. 2/4. 11. Ільющин І.І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 82–96. 12. Козлов В.И. Иммигранты и этнорасовые проблемы в Британии / Отв. Ред. Богина Ш. А. – М.: Наука, 1987. – 204 с. 13. Комунікат Ч. I // Наш Клич. – 1945. – 18 листопада. – Ч.1. 14. Кравець Р. Українці у Великобританії // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 45–57. 15. Наш Клич. – 1945. – 18 листопада. – Ч.1. 16. Олесків В. До початків Союзу Українців у Великій Британії // Гомін України. – Торонто. – 2001. – С. 105–114. 17. Перший Статут Союзу Українців у Великій Британії прийнятий Першими Зборами СУБ в Единбурзі 19.1.1946 р. // Українська думка. – 1996. – 15 лютого. 18. Струтинський В. Є. "Польське питання" в політиці Великобританії і Радянського Союзу на заключному етапі Другої світової війни // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці: Рута, 1995. – Вип. 4. – Част. 1. – С. 94–106. 19. Трощинський В. Українські поселенці у Франції та Великобританії // Трибуна. – 1991. – № 6. – С. 30–32. 20. Anders W. Bez ostatniego rozdzialu: Wspomnienia z lat 1939 – 1946. –2 wyd., przejrz. i popr. /Newtown, Wales/: Montgomeryshire Printing Co., 1950. – XVI, 447s. 21. Jenkala M. Ukrainians in the United Kingdom // Ukraine and Ukrainians throughout the world, Edited by Lencyk Pawliczko, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 1994. – P. 292 – 307. 22. Panchuk B. Heroes of Their Day. The Reminiscences of Bogdan Panchuk // Edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Ontario: The Multicultural History Society. Ontario Heritage Foundation, 1983. – 168 p. 23. Polska diaspora / redakcja naukowa Adam Walaszek. Krakov: Wydawnictwo Literackie, 2001. – 606 s.

Halyna Shchyhelska

**UKRAINIAN SOLDIERS IN THE POLISH ARMED FORCES UNDER THE
COMMAND OF BRITISH FORCES DURING THE SECOND WORLD WAR AND**

POST-WAR PERIOD: IMMIGRATION AND ORGANIZED ACTIVITY IN THE UNITED KINGDOM

The article analyses causes of immigration, specific features of the settling and early organized activity of Ukrainian soldiers in the Polish Armed Forces under the command of British Forces in the United Kingdom during the Second World War and post-war period.

УДК 94(477):314.743

Галина Саранча

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ УСТАНОВ В ЕМІГРАЦІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено діяльність Української Вільної Академії Наук, Українського Вільного Університету та Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка в Європі та Сполучених Штатах Америки після II Світової війни. Висвітлено роль українських наукових та освітніх установ у розвитку української науки на еміграції в 40–50-х роках XX століття. Проаналізовано освітній рівень третьої хвилі українських емігрантів.

Проблемі розвитку української науки за кордоном та внескові українських вчених у світову науку присвячено чимало спеціальних досліджень. Серед них слід назвати працю Н. Полонської-Василенко "Український Вільний Університет" [4, с. 22–27], надруковану в журналі "Український історик". Короткий нарис, в якому висвітлюється наукове життя українців на еміграції подано у працях "Історія української еміграції: Навчальний посібник," виданої тернопільськими науковцями під редакцією Б. Лановика [12, с. 52], та у спільній праці українських і канадських науковців "Зарубіжні Українці. Довідник" [9, с. 106–108]. Важливу інформацію про українську освіту та науку на еміграції містить узагальнене дослідження В. Мудрого, голови Центрального Представництва Українських Емігрантів в Німеччині [12, с. 375–377]. Статистичні дані щодо соціального складу української еміграції після II Світової війни подані в архівних документах Злученого Українського Американського Допомогового Комітету в Центрі Дослідження Історії Української Еміграції при Мінесотському університеті у США. Матеріали про діяльність Української Вільної Академії Наук та Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка зберігаються у фондах архіву при Українському Національному Музеєві в м. Чикаго у США.

У 1945–50 роках на звільненій від фашистської окупації території Європи перебувало близько 200 тисяч українських переміщених осіб [1, с. 391], серед яких переважали особи, що володіли початковою освітою – 48129 чоловік, що становило 54,54% від усього загалу українських емігрантів. Людей із середньою спеціальною освітою тут перебувало 7061 чоловік, приблизно 9 відсотків, неписьменних – 2808 осіб, – 3,2%. На еміграції опинилося чимале число осіб із вищою освітою – 3616 чоловік, що у відсотковому відношенні становило 4,12% [2, с. 120]. За даними Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) тільки в американській окупаційній зоні серед українського загалу на еміграції опинилося 303 професорів, 102 доцентів та 75 наукових працівників [3, с. 2]. Ще одним важливим чинником, який посприяв бурхливому розвитку української науки та освіти на еміграції, було те, що серед переміщених осіб знаходилась значна частина молоді. За статистичними даними ЦПУЕН, в трьох окупаційних зонах знаходилося 25654 дітей і молоді віком до 20 років української національності.

Зважаючи на соціальний склад української еміграції, яка тимчасово перебувала в Західній Європі, стає зрозумілим, чому розвиток української освіти і науки тут на той час зазнав високого рівня. В місцях найбільшого зосередження українських біженців створювалися школи як початкові, так і середні. У французькій, американській та британській зонах було створено 79 початкових, або так званих народних українських шкіл, в яких викладало 421 учителів, в них навчалось 3226 учнів [2, с. 122]. Середню освіту українці мали змогу здобувати у 25 середніх школах, де навчалось 2578 учнів [2, с. 122]. Контроль над середніми і початковими школами здійснювався Відділом Культури і Освіти при ЦПУЕН. Узгоджував роботу цих відділів координаційний комітет, який складався з представників президії Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка та Української Вільної Академії Наук. Українські освітні заклади мали змогу існувати завдяки фінансовій підтримці, яку надавав їм ЦПУЕН. Для прикладу, тільки за 1948 рік ЦПУЕН виділив 36.6% коштів від свого загального бюджету (за перше півріччя 1948 року бюджет ЦПУЕН отримав 877.485 рейх марок) на потреби культурно-освітньої галузі [2, с. 121]. Такий стан розвитку української освіти на еміграції після завершення Другої світової війни можна назвати своєрідним феноменом, який не мав аналогів в історії української еміграції.

Значного розквіту на еміграції досягла і українська наука. На території Німеччини було засновано, або відновлено роботу ряду українських вищих наукових закладів, в яких отримали змогу здобувати освіту молоді українські емігранти. До переліку таких установ слід віднести Українську Вільну Академію Наук (Аугсбург), Український Вільний Університет (Мюнхен), Український Технічно-Господарський Інститут (Регенсбург), Українська Висока Економічна Школа (Мюнхен), та ряд інших вищих закладів. Передові українські науковці також отримали змогу відновити заборонене під час війни Наукове Товариство імені Шевченка. Із своїм відновленням НТШ організувало роботу над виданням багатотомної "Енциклопедії Українознавства", що мало надзвичайно важливе значення для розвитку української науки поза межами України. Існування на еміграції українських вищих навчальних закладів дало можливість отримати освіту українській молоді, яка опинилася на еміграції.

У травні 1945 року до Мюнхена із Праги переїжджає Український Вільний Університет (УВУ). Переїхала до Мюнхена лише невелика група професорів УВУ О. П. Оглоблин, В. П. Щербаківський, С. М. Драгоманов, Н. Д. Полонська-Василенко, П. К. Ковалів, О. П. Косач-Кривинюк та В. В. Міяковський. У зруйнованому війною Мюнхені ця українська наукова установа не мала сприятливих умов для існування. Однак, вже до кінця 1945 року УВУ розпочав свою діяльність. Ректором УВУ було обрано професора В. Щербаківського. В Університеті навчалася молодь, яка жила у таборах для переміщених осіб, а також студенти, які не завершили своєї освіти ще в Празі. На кінець 40-х років ХХ століття Український Вільний Університет мав у своєму складі вже 70 професорів. Цього було досягнуто завдяки припливу молодих науковців з числа нової еміграції. Н. Полонська-Василенко згадує: "Серед професорів були не тільки професори УВУ з Праги, а також багато нових, з т. зв. нової еміграції, вчені з Західної та Східної України. Крім того, приєдналися до них, як асистенти та доценти особи, що склали докторати в УВУ в Мюнхені" [4, с. 23]. Починаючи з 1948 року кількість студентів та викладацького складу почала різко зменшуватися. Це було зумовлено масовою еміграцією українців з Європи за океан, здебільшого до Сполучених Штатів Америки та Канади.

Український Вільний Університет продовжував навчальну діяльність аж до 1956 року, хоча система викладання була змінена. У листопаді 1948 року Професорська Рада УВУ схвалила проект заочного навчання. Створений при УВУ Інститут Заочного навчання мав на меті: "дати в загальному, але досить вичерпному нарисі органічно пов'язана цілість знання про Україну і українську людину в її географічному просторі, в її соціально-політичному буванні..." [5, с. 4]. Інститут Заочної Освіти при УВУ передбачав чотирирічний план навчання, де у програму першого року навчання входило вивчення української географії, історії, культури та інших галузей українознавства. Подальше навчання студентів передбачалося на чотирьох факультетах: гуманістичному, правничому, економічному та журналістському.

На початку 50-х років ХХ ст. завершився процес переселення українських емігрантів з Європи до інших країн світу. Це призвело до закриття початкових та фахових українських шкіл, та ряду вищих навчальних установ. У Німеччині на той час ще продовжували свою роботу, крім Українського Вільного Університету, Український Технічний Університет та Українська Вільна Академія Наук, хоча багато її членів виїхало на той час з Європи.

Українська молодь, яка здобувала освіту у вищих учбових закладах у таборах переміщених осіб і не змогла завершити навчання через еміграцію за океан, теж відчувала потребу в отриманні диплома про завершення освіти, що могло б посприяти їх кращому працевлаштуванню і тим самим швидшій адаптації у новій країні. Українознавчі школи створили спеціальну програму для таких студентів. Вони прослуховували навчальні курси близько восьми місяців, де викладання велося українською мовою. Після прослуховування навчального курсу українські студенти складали іспит перед комісією, яку формував Український Вільний Університет (Мюнхен). Дипломи УВУ визнавалися в Сполучених Штатах як документ про вищу освіту, тому після завершення таких курсів українська молодь могла продовжити своє навчання у престижних американських університетах, включаючи Колумбійський університет чи університет Нью-Йорка.

Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка свій головний осередок перенесло із Німеччини до Франції (у містечко Сарсель поблизу Парижа). У Сарселі члени НТШ під керівництвом професора В. Кубійовича продовжували працювати над "Енциклопедією Українознавства". Оскільки велика кількість членів НТШ разом із тодішнім головою І. Раковським емігрували до США, то вже у 1947 році у цій країні було створено відділ НТШ у Нью-Йорку. З цього часу структура НТШ зазнала кардинальних змін за рахунок свого широкого розгалуження. Як зазначав голова НТШ у Сполучених Штатах Америки Я. Падох: "З хвилиною віднови НТШ у 1947 році характер НТШ став різко мінятися. Саме ж НТШ стало набувати нові організаційні форми. Старе централізоване НТШ перетворилося у федерацію самостійних відділів НТШ в Америці, в Канаді та в Австралії" [6, с. 1]. Отримавши офіційний дозвіл від уряду США на проведення своєї діяльності, та звільнення від податків самого товариства і його спонсорів, Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка розгорнуло активну наукову та видавничу діяльність. Друкованим органом цієї наукової установи стали "Записки НТШ". Для канцелярії, бібліотеки та архіву НТШ було придбано приміщення, назване Домом Української Культури. НТШ розширило свою мережу по усій Північній Америці. У середині 70-х років ХХ ст. Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка налічувало 370 членів [7, с. 271].

У травні 1950 року у Нью-Йорку було засновано відділ Української Вільної Академії Наук. УВАН активно розгорнула свою діяльність у США. З травня 1950 року по серпень 1951 року Академія організувала 18 конференцій, на яких було обговорено багато актуальних питань з різних галузей української науки та культури. Серед лекцій, які були прочитані на численних конференціях УВАН слід назвати лекції Д. Чижевського "Морфологія Української Мови", М. Встухова "Нові ідеї в біології", Л. Чикаленка "Графічне мистецтво Мізинського селища на Чернігівщині", Р. Смаль-Стоцького "Сучасна американська наука і наші завдання". Крім членів УВАН на конференціях також були запрошені науковці з інших американських наукових закладів, які у своїх доповідях піднімали ряд важливих для української науки проблем. Серед запрошених на конференції доповідачів виступали: відомий американський учений, фахівець у галузі Східної Європи Ф. Мозелі із доповіддю "Про співпрацю американської і української науки", професор Гарвардського університету, російський вчений М. Карпович, темою доповіді якого були "Взаємини України і Росії в історичному розвитку.", професор Я. Станкевич виступив із доповіддю "Україна і Білорусь" [10, с. 2].

При УВАН було організовано музей-архів та бібліотеку, матеріали до яких зазвичай надходили з приватних колекцій українців. Також при музеї працювали: бібліографічна служба, літературний архів, філателістична комісія та фото-архів.

Українська Вільна Академія Наук широко розгорнула і видавничу діяльність наукових збірників та окремих монографій. У січні 1951 року вийшло перше число Наукового Збірника УВАН у США англійською мовою "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S." Наукові Збірники УВАН друкувалися на англійській і на українській мовах. Окремі видання присвячувалися видатним українцям: "Автограф Шевченка з 1860 року" (березень, 1951 р.), "Збірник пам'яті М. Драгоманова" (1952 р.) [11, с. 4]. Видавництво УВАН друкувало також літературні твори та українознавчі монографії.

Провідні українські науковці УВАН, які опинилися поза межами України прагнули розвивати українську науку, зберігати традиції таких видатних українських учених як М. Грушевський, Д. Яворницький, М. Драгоманов. Український науковий осередок перемістившись з Європи до США, продовжив плідну роботу, спрямовану на розвиток різноманітних галузей української на-

уки. Науковці на еміграції не ставили собі за мету протиставляти свою наукову діяльність радянській ідеологічно підпорядкованій науці, вони прагнули зберегти і примножити українську наукову спадщину.

З переселення до США третьої хвилі українських емігрантів сюди ж перемістилося ряд провідних науковців, які зайняли посади професорів та викладачів в американських університетах та коледжах. Коли до початку Другої світової війни у США були відомі лише декілька осіб, які змогли досягнути значних успіхів у сфері науки (О. Неприцький-Грановський, В. Галич, В. Тимошенко), то з приходом нової хвилі еміграції цей перелік значно розширився. Серед науковців третьої хвилі слід назвати Д. Чижевського, Р. Смаль-Стоцького, М. Чировського, З. Храпливого, Ю. Пундика, Ю. Шереха, О. Андрушківа, С. Крашеніннікова, М. Скальського, М. Палія, Б. Гнатюка, П. Коваліва, А. Луцьківа, Ю. Тершаковця та ряд інших науковців, які змогли проявити себе у різноманітних наукових галузях.

Аналізуючи розвиток української науки на еміграції після Другої світової війни, можна зробити висновок, що українська наука в ХХ ст. розвивалася не тільки на Україні. Як зазначається в Історії української еміграції під заг. ред. Б. Лановика: "Українці Америки спромоглися на неймовірне – створили після другої світової війни в чужій країні десятки наукових інститутів найактуальніших профілів" [12, с. 375]. Українські науковці зробили значний вклад для збереження та розвитку української історії, географії, мови, літератури поза межами України. Інтелігенція, що емігрувала з України через політичні причини, була відчутною втратою для вітчизняної науки, проте, вона зробили вагомий вклад в українську науку і поза межами своєї Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Kuropas M. B. The Ukrainian Americans. Roots and Aspirations 1884–1954. – Toronto. – 1991. – 393 p.
2. Мудрий В. Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН Союзу з нагоди 60-річчя. – 1953. – 315 с.
3. Городиський І. Український Вільний університет. 1956 р. – Immigration History Research Center of Minnesota (далі – IHRS). – UUARK. – Box 6. – Folder 4.
4. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет. Мюнхенська доба історії УВУ // Український історик. – 1971. – N 1–2. С. 22–27.
5. Роля НТШ у відродженні української нації // Свобода. – 1949.- 6 травня.
6. Д-р Іван Раковський голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Америці // Свобода. – 1949. – 8 січня.
7. До справи української високої школи в Америці // Свобода. – 1958. – 23 травня.
8. Академічні вклади українців у вищих навчальних закладах США. – Ukrainian National Museum of Chicago (далі – UMN). – Box 26 (16). – Folder 2.
9. Українські поселення. Довідник. – Нью-Йорк, 1980. – 275 с.
10. Бюлетень УВАН у США. – № 2, грудень 1951. – UNM – Box 29 (9). – Folder 1.
11. Видавнича діяльність УВАН. – UNM – Box 29 (9). – Folder 3.
12. Історія української еміграції: Навчальний посібник / За ред. Лановика Б. Д. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
13. Зарубіжні українці. Довідник. – К., 1991. – 525 с.
14. Кардаш П., Кот С. Українці в світі. – Київ – Мельбурн: Фортуна, 1995. – 423 с.
15. Маркус Д. Українці в Чикаго й Іллінойс. В тисячоліття хрещення України. – Чикаго, 1989. – 395 с.
16. Світ І. З діяльності комісії для вивчення історії української еміграції в Америці // Український історик. – 1971. – N 3–4. – С. 99–105.
17. Черняхівський Г. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. – Тернопіль, : Збруч, 1996. – 386 с.

Galyna Sarancha

ACTIVITY OF UKRAINIAN SCIENTIFIC ESTABLISHMENTS IS ON EMIGRATION AFTER THE SECOND WORLD WAR

The article presents a research of the activity of the Shevchenko Scientific Society, the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Europe and the USA after World War II. There has also been given an outline of the role of the Ukrainian scientific and educational institutions in the development of the Ukrainian science in the 40–s and 50–s of the XX cent. The educational level of the third wave of emigrants has been analyzed.

УДК 94 (438)

Тарас Королюк

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ 1993–2000 РР.

У даній статті проводиться аналіз зовнішньополітичних відносин між Україною та Словацькою республікою у зазначений період. Формування системи відносин між Україною та Словацькою у політичній сфері.

Формування системи відносин між Україною та Словацькою у політичній сфері розпочалося на зламі 1980–1990-х років на підґрунті системи радянсько-чехословацьких зв'язків попереднього періоду. Але це були за характером неінституційовані стосунки поки що несuverених складових частин федерацій, що знаходилися на порозі занепаду і розвалу. Певний час після демократичної чехословацької революції 1989 р. до 1993 р. – Словацьчина та до розпаду СРСР і отримання незалежності в 1991 р. – Україна не могли виступати повноправними суб'єктами міжнародних відносин. Це, однак, не завадило представникам української і словацької сторін встановити перші політичні контакти. Та сама система українсько-словацьких стосунків у цей час мала ще характер "напівсуверенітетної" або перехідної.

Але із національно-державним усамостійненням Україна і Словацьчина уже потребували формування нової – побудованої за загальноприйнятими цивілізованими стандартами системи стосунків уже як суверенні і незалежні держави. Хоча початок становлення такої системи двосторонніх міждержавних відносин не варто зводити лише до якогось разового зовнішньополітичного акту або укладення певного міжнародно-правового документу. Факти свідчать, що на зламі 80–90-х років ХХ ст. до офіційного встановлення дипломатичних відносин Україна і Словацьчина пройшли перехідний період налагодження співробітництва, визначення його перспектив та часткової інституціоналізації двосторонніх зв'язків. Хронологічні межі цього етапу охоплюють часовий проміжок від переддня падіння тоталітарних режимів у СРСР і ЧССР (рубіж 80–90-х років ХХ ст.) до кінця 1992 р.

Тому з міжнародно-правового і державно-конституційного погляду відлік новітнього українсько-словацького співробітництва як міждержавного дійсно розпочинається з 1 січня 1993 р. Тобто, з дати, коли була проголошена незалежна СР і словацька держава стала самостійним суб'єктом міжнародних відносин і міжнародного права. Крім того, саме цього дня Україна першою з-поміж держав світу визнала суверенну СР, що офіційно і було початковим кроком українсько-словацького міждержавного співробітництва.

1 січня 1993 року Словацьчина здобуває незалежність, а вже 6 червня цього ж року між обома урядами підписується угода "... про умови розміщення і обслуговування дипломатичних

представництв України в Словацькій Республіці і Словацької Республіки в Україні". Для більш докладного ознайомлення нижче приведено оригінальний текст цієї угоди [1].

Уряд України та Уряд Словацької Республіки, які надалі іменуються "Сторони", визнаючи принцип взаємності як основу забезпечення належних умов перебування і роботи дипломатичних представництв Сторін на територіях одна одної, базуючись на Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 року (995_048) і Віденській конвенції про консульські зносини 1963 року (995_047), прагнучи до подальшого розвитку і поглиблення взаємних довгострокових відносин, погодились про таке:

Стаття 1

Сторони на взаємній основі звільняють одна одну від орендної плати за користування рівними за площею і адекватними за якістю службовими і жилими приміщеннями, які вони надають одна одній. Конкретні адреси і умови користування службовими і жилими приміщеннями зазначаються у протоколі № 1 від 30 червня 1993 року, який Сторони підписують у відповідності до діючого порядку розміщення і обслуговування дипломатичного корпусу в м. Братислава і м. Київ. Рівними за площею службові і жилі приміщення вважаються такі, розміри яких відрізняються не більше ніж на 10 кв.м. При зміні розмірів службових і жилих приміщень, що займаються, принцип рівності звільнюваних від орендної плати площ зберігається, а зміни фіксуються шляхом обміну нотами між Міністерствами закордонних справ Сторін [1].

Стаття 2

Оренда службових і жилих приміщень, що знаходяться у користуванні кожної із Сторін понад звільнюваних від орендної плати на основі статті 1 цієї Угоди, а також оренда приміщень, що використовуються за ініціативою кожної із Сторін окремо, сплачується Стороною-орендатором згідно з умовами орендодавця і домовленостями між ними [1].

Стаття 3

Умови користування службовими і жилими приміщеннями, які вказані в статтях 1 і 2 цієї Угоди, передбачають обов'язкову оплату орендатором всіх комунальних послуг (електроенергія, газ, опалення, гаряче і холодне водопостачання та інше), а також ремонту і утримання приміщень згідно з нормами і тарифами, які діють на території кожної із Сторін [1].

Стаття 4

Земельні ділянки, на яких розташовані службові і житлові приміщення, що вказані в статті 1 цієї Угоди, надаються на основі взаємності в безоплатне орендне користування на весь термін дії договорів оренди, що укладаються. Рівновеликі земельні ділянки, які прилягають до службових і жилих приміщень, вказаних в статті 1 цієї Угоди, також надаються в безоплатне орендне користування. Рівновеликими вважаються земельні ділянки, розміри яких відрізняються не більше ніж на 100 кв.м [1].

Стаття 5

Ця Угода набуває чинності з дати її підписання та діятиме протягом десяти років і термін її дії автоматично продовжуватиметься на наступні десятирічні періоди, якщо жодна з Договірних Сторін не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення відповідного десятирічного періоду не повідомить письмово іншу Сторону про своє бажання припинити її дію.

Здійснено в м. Києві 30 червня 1993 року у двох примірниках, кожний словацькою і українською мовами, при цьому обидва тексти мають однакову силу.

Отже з моменту підписання цієї угоди можна сказати і розпочинаються офіційні відносини між незалежними Україною та Словаччиною. Наступним кроком, який був цілком логічним і невідворотним було підписання договору про спільний Українсько-Словацький кордон 14 жовтня 1993 р, та договору про режим українсько-словацького Державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань того ж самого числа [2].

Досить плідно пройшов 1994 рік, щодо відносин між країнами. Вже 10 лютого було підписано договір про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичних наук. Серед основних положень цього договору можна виділити такі статті:

Стаття 1

Договірні Сторони розвиватимуть і розширюватимуть співробітництво з актуальних питань охорони здоров'я та медичних наук на основі рівності та з урахуванням взаємних інтересів. Конкретні напрями співробітництва визначатимуться взаємною домовленістю на основі досвіду, набутого Договірними сторонами під час взаємного обміну, візитів та інших контактів. Пріоритетними будуть ті напрями співробітництва, які стосуються охорони здоров'я та медичних наук, а також інших питань, які мають загальноєвропейське значення.

ритетні галузі визначатиме спільна комісія в планах співробітництва на визначені періоди згідно із Статтею 5 цієї Угоди [3].

Стаття 2

Співробітництво в межах цієї Угоди здійснюється передусім через:

а) обмін інформацією з питань організації медичних служб про найвизначніші досягнення в галузі медичних досліджень, з питання навчання і підготовки медичних працівників, про інформаційні системи в охороні здоров'я, а також проблеми профілактичної медицини.

Договірні Сторони також підтримуватимуть обмін інформацією про нове обладнання, фармацевкологічні вироби і розвиток технологій, що мають відношення до охорони здоров'я;

б) обмін окремими фахівцями та делегаціями;

в) участь фахівців у конгресах, наукових конференціях та інших спеціальних заходах, організованих однією з Договірних Сторін;

г) інші узгоджені форми співробітництва [3].

Стаття 5

Договірні сторони призначають спільну комісію (далі-Комісію) з питань співробітництва в галузі охорони здоров'я та медичної науки, якій доручається практичне виконання цієї Угоди. У межах цієї Угоди Комісія, враховуючи закони та інструкції, чинні в кожній з держав, буде:

а) розробляти програми співробітництва на домовлений період;

б) визначати форми, методи та умови співробітництва;

в) оцінювати і аналізувати результати співробітництва.

Комісія складатиметься з представників Міністерств охорони здоров'я обох держав, а також із представників організацій згідно з рішенням Договірних Сторін і зустрінатиметься по черзі в Україні і в Словацькій Республіці [3].

Стаття 7

Розміри подання медичної допомоги та її компенсації регулюються нормативними актами Договірних Сторін, що мають силу в обох державах для своїх громадян.

1. Громадянин однієї країни буде надано медичну допомогу, в тому числі ліки, необхідні транспортні засоби та швидку допомогу на території іншої країни:

а) коли громадянин однієї держави застрахований в медичній страховій установі (або в іншій установі, що надає компенсацію медичної допомоги, далі лише "медична страхова компанія") на території іншої держави згідно з діючими в ній юридичними інструкціями;

б) при раптовому захворюванні або при загрозливому для життя стані, якщо це станеться, на території іншої держави буде надана необхідна невідкладна медична допомога;

в) на основі вимоги спеціаліста однієї з держав про надання спеціальної медичної допомоги на території іншої країни (наприклад: кардіохірургія, трансплантація, курортне обслуговування та інше);

г) на особисте прохання.

2. Витрати за надання медичної допомоги, згідно з пунктом "а", відшкодовуються за рахунок установи медичного страхування, в якій громадянин застрахований.

3. Витрати за надання невідкладної медичної допомоги, згідно з пунктом "б", громадянин однієї країни на території іншої країни гарантує Міністерство охорони здоров'я країни, громадянином якої він є, а компенсує ці витрати страхова компанія, в якій громадянин повинен бути застрахований.

4. Спеціальна медична допомога, згідно з пунктом "в", буде надана на основі наперед поданого зобов'язання про компенсацію організації яка посилає.

5. Медична допомога на основі особистого прохання громадянина надається за рахунок цього громадянина.

6. Інші деталі надання медичної допомоги та відшкодування за неї визначає Комісія в домовленій програмі співробітництва.

Вже через чотири місяці а точніше 27 червня укладається угода про заохочення і взаємний захист інвестицій (див. додаток 3). Основу цієї угоди становило створення сприятливої ситуації для вкладання капіталу інвесторами, як на території однієї держави так і на території іншої. А захист інвестицій на державному рівні буде стимулювати їх. Закінчується цей рік підписанням двох протоколів 21 листопада, які засвідчують обмін ратифікаційними документами щодо договорів підписаних 14 жовтня 1993 року.

1995 рік пройшов менш спокійніше в плані відносин між Україною і Словаччиною. Лише в червні а точніше 15 числа було підписано дві угоди, одна з них торкалась питання залізничного сполучення на спільному кордоні, а інша співробітництва і взаємодопомоги у галузі митної справи (див. додаток 6, 7) [3].

Визначною подією наступного 1996 року стало прийняття 23 листопада Конвенції між Урядом України і Урядом Словацької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на дохід і майно. До основних положень цієї конвенції можна віднести такі:

Стаття 1

Особи, до яких застосовується Конвенція

Ця Конвенція буде застосовуватись до осіб, які є резидентами однієї або обох Договірних Держав [4].

Стаття 2

Податки, на які поширюється Конвенція

1. Ця Конвенція застосовується до податків на доходи і майно, що стягуються від імені Договірної Держави або її політико-адміністративного підрозділу, або місцевої влади, незалежно від способу їх стягнення [4].

2. Податками на дохід і на майно вважаються всі податки, що справляються від загальної суми доходів, від загальної суми вартості майна або з елементів доходу, включаючи податки на доходи від відчужування рухомого або нерухомого майна, а також податки, що стягуються з доходу від приросту вартості майна [4].

3. Існуючими податками, на які поширюється Конвенція, зокрема, є:

a) в Словацькій Республіці:

(I) податок на дохід фізичних осіб;

(II) податок на дохід юридичних осіб;

(III) податок на нерухоме майно (надалі "словацький податок");

b) в Україні:

(I) податок на доходи (прибуток) підприємств;

(II) прибутковий податок з громадян;

(III) податок на майно підприємств;

(VI) податок на нерухоме майно громадян (надалі "український податок").

4. Ця Конвенція застосовується також до будь-яких ідентичних або подібних по суті податків, які стягуються однією з Договірних Держав після дати підписання цієї Конвенції, в доповнення до або замість існуючих податків цієї Договірної Держави. Компетентні органи Договірних Держав повідомляють один одного про будь-які принципові зміни, що відбудуться в їх законодавствах щодо оподаткування [4].

Стаття 3

Загальні визначення

1. У розумінні цієї Конвенції, якщо із контексту не випливає інше:

a) терміни "Договірна Держава" і "друга Договірна Держава" означають Словацьку Республіку або Україну залежно від контексту;

b) термін "Словаччина" означає Словацьку Республіку і, при використанні в географічному значенні, означає її територію на якій Словацька Республіка здійснює свій суверенітет, суверенні права або законодавство, згідно з правилами міжнародного законодавства, де застосовується її податкове законодавство;

c) термін "Україна" при використанні в географічному значенні означає територію України, її континентальний шельф і її виключну (морську) економічну зону, а також будь-яку іншу територію за межами територіальних вод України, яка відповідно до міжнародного права визначається або може бути в подальшому визначена як територія, в межах якої можуть здійснюватись права України стосовно морського дна, надр та їх природних ресурсів;

d) термін "податок" означає український податок або словацький податок залежно від контексту;

e) термін "особа" включає фізичну особу, компанію або будь-яке інше об'єднання осіб;

f) термін "компанія" означає будь-яке об'єднання або об'єднання осіб, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне;

г) терміни "підприємство однієї Договірної Держави" та "підприємство другої Договірної Держави" означають відповідно підприємство, що керується резидентом однієї Договірної Держави, та підприємство, що керується резидентом другої Договірної Держави;

h) термін "громадянин" означає будь-яку фізичну особу, яка має громадянство Договірної Держави, і будь-яку юридичну особу, партнерство або асоціацію, що одержують свій статус як такий за чинним законодавством цієї Держави;

i) термін "міжнародний транспорт" означає будь-яке перевезення морським, річковим, повітряним судном, залізничним або дорожнім транспортом, що експлуатується підприємством, яке є резидентом Договірної Держави, крім випадків, коли такий засіб пересування експлуатується виключно між пунктами в другій Договірній Державі;

j) термін "компетентний орган" означає:

(I) стосовно Словацької Республіки – Міністра фінансів або його повноважного представника;

(II) стосовно України – Міністерство фінансів або його повноважного представника.

2. При застосуванні цієї Конвенції Договірною Державою будь-який термін, не визначений у Конвенції, має те значення, яке надається законодавством цієї Держави, на які поширюється ця Конвенція, якщо з контексту не впливає інше [4].

1997 рік пройшов у напрямку вирішення соціальної політики в обох державах про це яро свідчать угода про взаємне працевлаштування громадян, та Спільна заява Міністерства праці України та Міністерства праці, соціальних справ і сім'ї Словацької Республіки про співробітництво в галузі праці та зайнятості [5].

Міністерство праці України і Міністерство праці, соціальних справ і сім'ї Словацької Республіки (надалі – "Договірні Сторони") БАЖАЮЧИ сприяти розвитку взаємостосунків та співробітництва в галузі праці та зайнятості між державами обох Договірних Сторін; ВРАХОВУЮЧИ те, що процес структурних змін в економіці обох країн, а також вирішення соціальних проблем, пов'язаних з цим процесом, можуть спиратись на обмін досвідом обох Договірних Сторін, ВИРІШИЛИ співробітничати у галузі праці та зайнятості і з цією метою заявляють про таке: [5].

Стаття 1

Обидві Договірні Сторони будуть підтримувати обмін досвідом та відповідною інформацією у галузі праці і зайнятості. На основі взаємності будуть розвивати і розширювати співробітництво у цих напрямках [5].

Стаття 2

Співробітництво буде стосуватись таких сфер:

а) політика у сфері зайнятості;

б) політика на ринку праці;

в) регіональні і місцеві програми;

г) чинне законодавство, що регулює трудові відносини і правові стосунки в громадській службі;

д) політика у сфері заробітної плати та її правове регулювання;

е) політика з питань доходів, компенсацій та їх правового регулювання для категорій населення з мінімальними доходами, забезпечення соціально-трудова прав жінок, багатодітних сімей та молоді;

є) інформаційні системи у сфері заробітної плати та інших трудових доходів;

ж) колективні взаємостосунки та впровадження механізмів ведення переговорів відносно оплати праці;

з) політика з питань режимів праці та відпочинку, система інспекції праці;

і) проблематика виробничих травм, та які громадяни одержують під час виконання виробничих завдань, відшкодування заподіяної шкоди;

к) правові стосунки у галузі праці та державні стосунки у сфері зайнятості (працевлаштування), оплати праці та страхування від нещасних випадків;

л) процес створення загальнообов'язкових правових положень з урахуванням права Європейського Союзу [5].

Стаття 3

Співробітництво буде здійснюватись в таких формах:

а) взаємних консультацій експертів;

б) участі експертів в конференціях, семінарах та інших міжнародних акціях, організованих на територіях держав обох Договірних Сторін;

в) робочих візитів до установ, що підпорядковуються міністерствам обох Договірних Сторін;

г) обміну текстами документів, що торкаються сфери праці та зайнятості;

д) обміну статистичними даними про безробіття та заробітну плату [5].

Стаття 4

Обидві Договірні Сторони будуть зустрічатись не рідше ніж один раз на два роки по чергово на території кожної із Договірних Сторін. Під час таких зустрічей буде розглядатись виконання положень цієї заяви і будуть розроблятись однорічні або багаторічні робочі програми [5].

Стаття 5

Заява створює простір і для укладання робочих програм підлеглих організацій або державних установ обох Договірних Сторін [5].

Стаття 6

Кожна із Договірних Сторін буде відшкодовувати витрати, пов'язані з перебуванням учасників на території держави іншої Договірної Сторони. Витрати, пов'язані з перекладом, відшкодовує та Договірна Сторона, на території якої відбувається зустріч. В робочих програмах можна уточнювати інші способи фінансування [5].

24 жовтня 1998 року підписується договір про оперативне сповіщення про ядерні аварії, обмін інформацією та співробітництво в галузі ядерної безпеки та радіаційного захисту. 25 жовтня в газеті "Сьогодні" публікується стаття "Представники України будуть запрошені на святкування п'ятидесятої річниці підписання Вашингтонського договору про створення НАТО. Спеціальний самміт з цієї нагоди відбувся улітку. Мова про це йшла під час переговорів нашого посла в державах Бенілюкс Костянтина Грищенко і заступника Генерального секретаря НАТО Клауса-Пітера Кляйбера.

У переддень ювілею НАТО планує зарахувати у свої ряди Угорщину, Чехію і Польщу. У чергу за членським квитком – вишикувалися також Словенія, Румунія, Болгарія, Словаччина, Австрія і Прибалтійські країни. Що стосується України, поки наша позиція Заходу не цілком зрозуміла: з однієї сторони – ми ратуємо за позаблоковий статус, з іншої – іменуємося стратегічними партнерами США і Росії – двох супердержав, що проводять різновекторну політику" [6].

Цього ж року Словаччина проявляє інтерес до зброї, яку виготовляють в Україні, а саме до новинки цього року ПШ ("пістолет Шевченко") який призначений в основному для боротьби з організованою злочинністю [7; 6].

Окрім того, що 2 червня 1999 року був підписаний договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Цей рік відзначився рядом таких подій як: 4–6 травня ц.р. відбувся офіційний візит в Україну Голови Національної Ради Словацької Республіки Йозефа Мігаша. В рамках програми візиту відбулися зустрічі Й.Мігаша з Президентом України Л. Кучмою, Прем'єр-Міністром України В. Пустовойтенком, Головою Верховної Ради України О. Ткаченком та Першим заступником міністра закордонних справ України Є. Бершедою. Голова НР СР зустрівся також з ректором Національного університету ім. Т.Шевченка та виступив з лекцією перед викладачами та студентами. Під час зустрічей та переговорів з українським керівництвом обговорювалися питання активізації українсько-словацьких відносин, зокрема, розвитку торговельно-економічного та транскордонного співробітництва, координації дій на шляху інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, поглиблення міжпарламентських зв'язків. При обговоренні актуальних міжнародних проблем особлива увага приділялась ситуації на Балканах, можливим шляхам мирного врегулювання конфлікту в Косово. 6 травня Й.Мігаш відвідав Ужгород, де зустрівся з керівництвом Закарпатської облдержадміністрації та з представниками словацької національної меншини в Україні. Офіційний візит в Україну Голови Національної Ради Словацької Республіки засвідчив обопільну заінтересованість у розширенні та наповненні конкретним змістом двостороннього співробітництва між Україною та Словаччиною у всіх галузях [8].

14 жовтня в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку в ході роботи 54-ї сесії Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй відбулися вибори непостійних членів Ради Безпеки ООН на період 2000–2001рр. 158 країн віддали свій голос за кандидатуру України, яка разом із Словаччиною виборювала це місце від Східноєвропейської групи [9, с. 4].

2000 рік відзначився підписанням угоди про партнерське співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством справедливості Словацької Республіки Міністерство юстиції України та Міністерство справедливості Словацької Республіки [10].

Короткий опис:

Стаття 1

Договірні Сторони підтримуватимуть обмін інформацією та досвідом особливо в таких галузях (сферах):

- 1.1. правова інформація;
- 1.2. організація роботи в міністерствах юстиції та в судах обох країн;
- 1.3. навчання працівників установ юстиції;
- 1.4. трансформація судочинства і застосування права в обох країнах;
- 1.5. вплив на галузі права факту членства обох країн у Раді Європи та в інших міжнародних урядових організаціях;
- 1.6. підготовка законопроектів в галузі юстиції та їх відповідність міжнародним нормам та стандартам;
- 1.7. в інших напрямках, які будуть відповідати цілям та завданням Договірних Сторін [10].

Стаття 2

Для реалізації намірів, викладених в Угоді, Договірні Сторони щорічно вироблятимуть програми співробітництва [10].

Стаття 3

З метою вирішення актуальних питань співпраці, підготовки згаданих щорічних програм та для оцінки реалізації намірів, викладених в Угоді, Договірні Сторони створюватимуть експертні та робочі групи [10].

Стаття 4

Договірні Сторони створюватимуть умови для встановлення прямих зв'язків та обміну досвідом між органами юстиції обох країн [10].

Стаття 5

Договірні Сторони підтримуватимуть на засадах взаємності організацію спільних консультацій, спеціальних семінарів, лекцій (доповідей), наукових конференцій з питань, що являють інтерес для обох Договірних Сторін [10].

Стаття 6

Договірні Сторони сприятимуть обміну фахівцями та делегаціями юристів для вивчення питань, що являють інтерес для обох Договірних Сторін [10].

Стаття 7

При здійсненні співробітництва Договірні Сторони використовуватимуть свою державну або англійську мову [10].

Стаття 8

Договірні Сторони на засадах взаємної домовленості несуть витрати, пов'язані з виконанням цієї Угоди. Участь та обмін спеціалістами та делегаціями юристів згідно зі статтями 5 та 6 цієї Угоди здійснюватиметься таким чином: приймаюча Договірна Сторона бере на себе витрати, пов'язані з проживанням та проїздом на території країни, відправляюча Договірна Сторона бере на себе витрати на проїзд в обидва кінці [10].

У кінці року зробив свій офіційний візит у Словаччину прем'єр-міністр В. Ющенко, назвавши його "надзвичайно продуктивним". Підсумками цієї поїздки можуть служити наступні факти:

- уведення візового режиму між країнами має негативні наслідки для торгово-економічних відносин між двома країнами. Таку заяву зробив український прем'єр. Буде створена мала міжурядова українсько-словацька комісія з питань перегляду умов перетинання нашими громадянами словацької границі. Протягом 6 тижнів вона відробить пропозиції про зм'якшення візового режиму для окремих категорій співгромадян.
- через Віктора Ющенко зам голови Нацради Словацької Республіки передав запрошення голові Верховної Ради Іванові Плющу відвідати Братиславу. Президент Словацької Республіки також запросив відвідати країну Леоніда Кучму.
- Словаччина висловлює зацікавленість щодо участі в проекті будівництва нафтопроводу ОДЕСА – БРОДИ – ГДАНЬСК. Про це повідомив глава уряду Словацької Республіки Мікулаш Дзуринда. Він назвав проект "глобальним" у контексті забезпечення країн Західної Європи

нафтою. За словами Віктора Ющенко, проект "відкриває ефективну сторону енергозабезпечення Європи" [11].

Отже, з вище сказаного можна зробити висновок, що цей період (1993–2000 рр.) пройшов під знаком плідної усесторонньої взаємодії між Україною і Словаччиною.

Аналіз зовнішньополітичної взаємодії України і СР в 1990-ті роки та десятирічний досвід українсько-словацького співробітництва засвідчують можливість тісної партнерської співпраці між різними за потенціалом, розмірами і глибиною та характером реформених перетворень державами Центрально-Східної Європи. Для Словацької Республіки Україна – найбільший сусід, а для України, навпаки, СР – найменша з-поміж межуючи із нею держав на заході. Але це не стало на заваді формування рівноправних українсько-словацьких стосунків на принципах взаємної поваги суверенітету і незалежності та стратегічного партнерства.

Список використаних джерел

1. Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки про умови розміщення і обслуговування дипломатичних представництв України в Словацькій Республіці і Словацької Республіки в Україні. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
2. Протокол про обмін ратифікаційними документами Договору між Україною та Словацькою Республікою про спільний державний кордон. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
3. Угода про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичних наук між Урядом України та Урядом Словацької Республіки. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
4. Конвенція між Урядом України і між Урядом Словацької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доход і майно. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
5. Спільна заява Міністерства праці України та Міністерства праці, соціальних справ і сім'ї Словацької Республіки про співробітництво в галузі праці та зайнятості Міністерство праці України і Міністерство праці, соціальних справ і сім'ї Словацької Республіки. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
6. Прес-реліз брифінгу з поточних питань зовнішньої політики 11 травня 1999 року. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – www.mfa.gov.ua.
7. Валентин Бадрак З нашого пістолета-кулемета можна прострілити броню // Сьогодні. – 1998. – № 166. – С. 6.
8. Прес-реліз брифінгу з поточних питань зовнішньої політики 10 квітня 2001 року. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – www.mfa.gov.ua.
9. Валентин Ковальський Вибір не зроблено: НАТО-50, Україні-8 Чим не пара? // Сьогодні. – 1998. – № 187. – С. 4.
10. Угода про партнерське співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством справедливості Словацької Республіки. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua.
11. Віктор Шлинчак Умови отримання віз в Словаччину будуть переглянуті // Сьогодні. – 2000. – № 733. – С. 4

Taras Korolyuk

UKRAINIAN-SLOVAK BILATERAL RELATIONS IN 1993–2007

In the given article analysis of foreign affairs between Ukraine and the Slovak Republic in the outlined period of time. Formation of the system of affairs between Ukraine and Slovakia in the political sphere.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (477)

Оксана Ятищук

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядається питання впливу університету на розвиток етнографії на Україні, посилення вивчення культурно-побутових особливостей слобожан діячами науки і культури краю.

Перша третина ХІХ ст., в історії української етнографії відмічена посиленням інтересом громадськості до культури і побуту народу України, а також окремих її етнографічних районів. Разом з тим був період, коли головне місто Слобідської України Харків став і центром етнографічної науки на Україні.

На переломі ХVІІІ і ХІХ століть серед свідомих українців зародилася ідея заснувати новий науковий центр, завданням якого було створення наукового вогнища на землях України.

29 серпня 1802 року на зборах дворян вирішили пожертвувати 1000000 карбованців на заснування університету [1, с. 8]. Колезький радник Василь Назарович Карабін, чиновник новоствореного Міністерства освіти, ознайомив дворян із "Предначертанием о Харьковском университете". На дев'яти відділеннях майбутнього закладу мали готувати освічених людей з різних галузей науки та мистецтва.

Університет був відкритий у 1805 році. З того часу Харків поступово стає центром культурного і наукового життя не тільки Слобожанщини, а і усієї України. З початку існування університету його засновники добре розуміли, що окрім загальної мети – створення української науки – перед ними поставлена ще одна важлива мета – працювати на користь тієї країни, де він (університет) був заснований.

У 1809 році при університеті було створено "Общество наук", завдяки якому значно посилюється увага до питань історії та етнографії. У тому ж таки році професор історії Г. Успенський подав до Ради університету "Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок...", у якому передбачалося збирання і етнографічного матеріалу. В "Календаре" на 1809 р., що видавався в університетській друкарні, публікується праця професора "Описание Харькова и Слободской украинской губернии" [2, с. 145]. В 1811–1812 рр. Г. Успенський публікує свою фундаментальну працю з етнографії "Опыт повествования о древностях русских", в якій, на відміну від любительських описів культури і побуту росіян кінця ХVІІІ ст., зроблена спроба розробки наукової методики дослідження даного питання.

Вплив Г. Успенського спонукав до подальшого зростання інтересу до вітчизняної етнографії серед викладачів і студентів університету, про що свідчать публікації С. Горбачеського "Описание местопребывания и свойств казаков Войск Донского", "Письма из Малороссии" вихованця університету О. Льовшина, які містять в собі багато відомостей про матеріальну і духовну культуру українського народу, "Отрывки из путевых записок" М. Левицького де зроблено змістовний етнографічний опис півдня України, "Опыт собрания старинных малороссийских песней" харківського чиновника М. Церетелева, що було першою спробою в українській етнографії публікації народної поезії.

Поряд з етнографічними дослідженнями, присвяченими культурі і побуту росіян, почали з'являтися і роботи про інші народи. Одночасно приділялася увага і питанням загальної етнографії, результатом чого був ряд досліджень і перекладів, надрукованих у той час у Харкові, а також комплектування при університеті етнографічної колекції, присвяченої народам світу [3].

У другому десятиріччі ХІХ ст. помітно посилюється інтерес до теоретичних питань української етнографії. Проте потрібно вказати на характерну відмінність, притаманну етнографічним дослідженням Слобідської України в 1800–1830 роках в порівнянні з минулим періодом. Вона

проявилася в поступовому затуханні етнографічного вивчення краю державними закладами і в посиленні і розвитку прогресивної тенденції, що знайшла своє в етнографічних дослідженнях виконаних по казенному замовленню, а за ініціативою головним чином ліберальних та демократичних діячів науки і культури краю.

Розглядаючи вивчення культури і побуту слобожан в 1800–1830 роках, потрібно відзначити, що аналіз етнографічних досліджень, присвячених Слобідській Україні, свідчить про те, що появи суто етнографічних робіт, на сторінках яких знаходилася значна кількість етнографічних матеріалів. До числа таких робіт відносяться журнали і календарі, видання яких значно розширилося в зв'язку з відкриттям університетської типографії.

У журналі "Украинский вестник" починаючи з 1817 року публікувався ряд оригінальних статей з загальної етнографії [2, с. 146].

Однією з перших робіт, присвяченій етнографічному вивченню краю в першій третині XIX ст., було дослідження засновника Харківського університету В.Карабіна "Статистическое обозрение Слободско-Украинской губернии" 1817 р. Хоча назва роботи говорить про те, що в ній повинні бути систематизовані статистичні дані, проте знайомство з дослідженням свідчить про його ширший зміст. Поряд з іншими матеріалами в роботі знаходимо детальний опис промислів та ремесел. Особливий інтерес викликає заключна частина дослідження, котру В.Карабін опублікував окремих виданням під назвою "Еще некоторые замечания о Слободско-Украинской губернии". В ній знаходимо досить об'ємну характеристику жителів краю, співставлені звичаї українців та росіян, вказані в позитивному плані притаманні їм риси. В роботі зроблена спроба виділити етнографічні особливості в культурі та побуті слобожан в порівнянні з основною масою українців. Не дивлячись на те, що з деякими висновками можна не погодитися, в цілому ця робота, насичена багатьма етнографічними даними, відіграла важливу роль в подальшому дослідженні культури та побуту слобожан.

На початку 20-х років XIX століття послідовником В.Карабіна в етнографічному вивченні Слобожанщини став магістр університету А. Склабовський. В 1824 р. на сторінках "Украинского журнала" № 11–12 він опублікував етнографічні статті – "Троицын день или русальная неделя", а також "Иван-Купало". Статті були написані в порівняльному плані і їх етнографічну основу складали матеріали, взяті з народних джерел Слобідської України [4].

Після опублікування етнографічних робіт А.Склабовського вивчення культури і побуту слобожан на деякий час припинилося, що було викликано наступом реакції після подавлення повстання декабристів. Але вже в 1828 році вихованець Харківського університету, вчитель Суданського повітового училища О.Дмитрюков написав роботу "Статистическое описание Суджи и уезда сего города", частина якої під назвою "Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде" була опублікована в 10 та 11 номерах журналу "Московский телеграф" за 1831 рік. В дослідженні на основі великої кількості етнографічних даних О.Дмитрюков досить детально описав побут і звичаї українців та росіян – корінних жителів повіту, вказавши при цьому на спільність багатьох рис, взаємовплив та характерні відмінності. потрібно зауважити, що виступаючи з позицій дворянсько-поміщицького світогляду, він у ряді випадків тенденційно освітлював деякі сторони життя українців.

Розглядаючи розвиток етнографії в першій половині XIX ст., не можна не згадати творчу діяльність вихованця, а пізніше професора Харківського університету – І. Срезневського, його вклад у вивчення культури і побуту Слобідської України. В 30-х роках ним був створений гурток етнографів-романтиків, члени якого вивчали культурно-побутові особливості населення краю, записували українські народні пісні та думи, займалися перекладом на українську мову літературних творів поетів та прозаїків того часу. І Срезневський вперше в українській етнографічній літературі вжив термін "етнографія" і зробив спробу окреслити обсяг її предмету і завдання як окремої наукової дисципліни. Головне завдання етнографії він вбачав у відтворенні та реконструкції картин способу життя народів у минулому. Творча діяльність автора "Запорожской старины" мала значний вплив на творчість В.Парсека, Г.Квітку-Основ'яненка, В. Карабіна, А. Метлинського, М. Костомарова та інших, будучи своєрідним каталізатором, який прискорював процес етнографічного вивчення Слобідської України.

Під впливом Срезневського в етнографічне вивчення краю активно включився видатний вчений В.Парсек. Окрилений успіхом своєї книги "Путевые заметки Родима", виданої в 1834 р. в Москві, один з розділів якої "Україна" був присвячений історико етнографічному опису

Слобідської України, він почав посилено займатися українською етнографією: вивчив відповідну літературу, здійснював поїздки по Слобожанщині для знайомства з народним побутом. На основі зібраних матеріалів В. Парсек, опублікував в "Очерках России" багато етнографічних робіт про культуру та побут слобожан.

Одним з перших досліджень В.Пассека була стаття "Праздник Купалы", написана на місцевому матеріалі. В ній автор навів узагальнюючі дані при святкуванні Купала. Послідовно, крок за кроком, Пассек розкрив всі обряди свята, супроводжуючи свою розповідь купальськими піснями, записаними українською мовою і з перекладами їх російською. Українською мовою визначені і усі специфічні терміни свята. В статті автор висловив свою думку про завдання вивчення народу і його побуту.

Великий інтерес викликає географічно-етнографічне дослідження В.Пассек "Очерк Харьковской губернии", опубліковане в 1839 р. на сторінках "Харьковских губернских ведомостей". Воно (якщо відкинути географічні дані) складається з двох частин, які автор назвав "Быт и обычаи" и "Занятия". В першій частині описано українське житло, одяг, взуття, їжа, а також весілля, обряди при народженні дитини, хрестинах і т.д. В другій – освітлено дані із землеробства, городництва, садівництва, домашні промисли та ремесла, торгівля. Не дивлячись на ряд недоліків "Очерк Харьковской губернии" мав велике значення для вивчення культури і побуту краю.

Вивчаючи питання розвитку етнографічних досліджень Слобідської України в 1800–1830-х роках ХІХ ст., не можна не згадати творчу діяльність видатного українського письменника Г.Ф. Квітку-Основ'яненка, в творах якого знайшли відображення майже всі сторони побуту слобожан.

Виходячи із оцінки М. Сумцова, що Г. Квітка-Основ'яненко був не лише письменником, але і "усердный и добросовестный этнограф, местный историк и общественный деятель", потрібно підкреслити роль Г. Квітки у вивченні української етнографії, цінні історичні матеріали в його дослідженнях "О слободских полках", "Основание Харькова", "Татарские набеги", а також цикл статей про Харківську губернію та її міста. Великий інтерес викликає суто етнографічне дослідження Г.Ф. Квітки-Основ'яненка "Сведения о Харьковской губернии", опубліковане в 1838 році в "Харьковских губернских ведомостей", в якому міститься змістовний опис українського села, житла, одягу, землеробства і скотарства, садівництва і городництва, промислів та ремесел. Цікавий етнографічний матеріал містить розділ "Нравственность жителей" [5, с. 112–151].

Широко відображені культурно-побутові особливості слобожан і в художніх творах письменника. Детальне знайомство з літературною спадщиною письменника, показує, що в його творах, які є етнографічною енциклопедією Слобідської України, поряд із зображенням яскравих картин життя різних прошарків населення, знаходяться багаточисленні матеріали, що розкривають різноманітні сторони духовного життя народу. Так, в творах Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці", "Маруся", "Козир-дівка", "Підбрехач", "Божі діти" знаходимо прекрасні описи українського весілля з її усіма обрядами і піснями. Різдвяні та новорічні звичаї, ігри описано в оповіданнях "Панна сотникова", а в повістях "Маруся", "Божі діти" та ін. знаходимо опис вечорниць. В деяких оповіданнях, як, наприклад, "Пархімове снідання", "На пущення – як зав'язано" та інших письменник зробив спробу пояснення окремих приказок і прислів'їв.

Закінчуючи огляд етнографічного дослідження Слобідської України 1800–1830 рр. потрібно відмітити, що побутуюча в етнографічних дослідженнях того часу форма викладення культурно-побутового матеріалу у виді розповіді, простого опису, значно принижувала науковий бік цих досліджень, хоча саме такого характеру виклад цих матеріалів користувався найбільшим попитом у громадськості, яка цікавилася культурою і побутом слобожан.

Список використаних джерел

1. Харьковский сборник. – 1896. – Вып. 10. 2. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. – К.: Наук. думка, 1964. – 248 с. 3. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета (1802–1815). – Х., 1893–1894. – 442 с. 4. Сумцов М.Н. А.В. Склабовский как поэт и ученый. – Харьков, 1904. 5. Ятишук О. Григорій Квітка-Основ'яненко в духовній історії України. – Тернопіль, 2003. – 172 с.

Oksana Yatyschuk

ETHNOGRAPHIC RESEARCHES OF SLOBIDSKA UKRAINE IN THE FIRST HALF XIX CENTURIE

In O. Yatyschuk's article the problem of influence of the university upon the development of ethnography in Ukraine, the further learning of cultural and common peculiarities of Slobozhans by the representatives of science and culture is being discussed.

УДК 94 (477)

Христина Харчук

ЦВИНТАР ХІХ–ХХ СТ. НА ЗНЕСІННІ У ЛЬВОВІ

Досліджується проблема історичного поховання – цвинтаря на Знесінні у м. Львові, датованому серединою ХІХ ст., об'єкту історико-меморіальної та культурної спадщини західного регіону України.

До історико-меморіальних поховань Східної Галичини, які заслуговують на особливу увагу, відноситься невелике кладовище на Знесінні у Львові, яке походить з середини ХІХ ст. На цьому цвинтарі знаходяться поховання легіону Українських Січових Стрільців, УГА, в'язнів Талергофу, активістів товариства "Просвіта" та "Союзу Українок". Тут збереглися поховання другої половини ХІХ ст., надгробки яких мають мистецьку вартість.

Кладовище розташоване на схід від центральної частини міста, на території Кайзервальду. На плані Львова, який датований 1850 р. [1], крім цього цвинтаря позначено ще один – на пагорбі біля церкви Вознесіння Господнього. Цвинтар біля церкви значно давніший. Про це свідчать як опубліковані архівні матеріали, так і надгробна плита з напівзатертим написом з ХVІІІ–ХVІІ ст., що знаходиться на церковному подвір'ї та походить зі старого цвинтаря.

Через те, що розпорядження австрійського уряду з 1783 р. і 1784 р. відносно заборони поховань, очевидно, не завжди виконувалися, на Знесінні до кінця ХІХ ст. існували два християнські цвинтарі, хоч поховання велися, здебільшого, на новішому. Новіший цвинтар згідно з архівними документами [2] складався з двох частин: старішої і новішої. Старіша була власністю села Знесіння. Книги записів поховань, які збереглися в церкві Вознесіння Господнього свідчать, що адміністративно цвинтар належав до неї.

Згідно з описом 1933 р. [3], кладовище знаходилося за межами міста у незаселеній ділянці біля невисоких пагорбів Старого Знесіння на сухому піщаному ґрунті. Цвинтар був засаджений деревами, з трьох сторін огорожений дубовими стовпами з колючим дротом, а від сторони цвинтарної брами – дерев'яним парканом. Неподалік від входу на цвинтар стояв дерев'яний будиночок, що складався з двох кімнат (одну займав грабар, а в другій тимчасово знаходилася трупарня). Біля цього будиночку знаходилася невеличка цвинтарна дзвіниця з одним дзвоном.

Новіша частина цвинтаря, що належала спілці "Власників гір та пасовищ", яку очолював Теофіль Поммерсбах, секретар церковного комітету на Знесінні, була розширена за рахунок території свого спільного ґрунту. Співвласники довго судилися з міською владою, щоб вона викупила цвинтар. Згідно з архівними даними, територія, що споконвіків належала церкві, була помилково зазначена як власність громади Знесіння. Ця помилка привела до виникнення трагікомічної ситуації.

1 квітня 1931 р. Знесіння [4], разом з іншими приміськими громадами увійшло до складу так званого "великого Львова". Вся власність громад, в тому числі й цвинтарі, мали поступово перейти у комунальну власність міста. В усіх новоприєднаних громадах цей процес проходив

без ускладнень, за винятком Знесіння. Тут, як виявилось, існували два цвинтарі – старий (біля церкви), на якому вже давно не ховали та новий діючий. Як вже зазначалося, старий цвинтар був інтабульований як власність громади Знесіння, хоч практично адміністративно належав з давніх часів до місцевої парафії греко-католицької церкви Вознесіння Господнього, а управління нового цвинтаря перебувало в руках комітету, який складався з представників церковного комітету та представників "Власників гір та пасовищ".

Важко однозначно охарактеризувати цю спілку місцевих землевласників, а вірніше – співвласників однієї території "гір та пасовищ", яка навіть була офіційно зареєстрована в іпотечних книгах як окремий земельний масив. В цій організації химерно поєднувалися старе і нове, тодішні організаційні форми та релікти принципів землеводіння доби феодалізму. Певні аспекти їх діяльності нагадують церковні братства середніх віків, а не земельну спілку новітніх часів.

Саме зі сторони "Власників гір та пасовищ" були висунуті претензії до міської влади стосовно компенсації за церковний ґрунт, оскільки, як вони стверджували, він є частиною земель їх комплексу, а не власністю громади. З наведених ними аргументів можна багато довідатися про історію цвинтаря на Знесінні. За їх даними, коли старий цвинтар був переповнений (а сталося це згідно з місцевими переказами між 1820 р. та 1830 р.), тодішні "власники" виділили з своїх "гір та пасовищ" ділянку під новий цвинтар площею 250 кв. сажнів (899,16 м²). Оскільки новий цвинтар знаходився на території "власників гір та пасовищ", вони разом з церквою входили до адміністрації цвинтаря. Спільним коштом був вибудований будинок, в якому мешкав спочатку дяк, а пізніше грабар. Траву, що росла на цвинтарі та біля доїзду до нього, вони косили та продавали, орендували або відступали за винагороду, так само, як і плоди з прицвинтарного саду.

Цвинтар декілька разів розширювався [5], останній два рази – у 1912 р. та під час російської окупації Галичини 1914–1915 рр. (на вимогу російської влади). В результаті розширень його площа у 1933 р. складала вже 1300 кв. сажнів (4675,65 м²).

Ситуація, що склалася навколо цвинтаря на Знесінні, була повною несподіванкою для міської влади. Цвинтар знаходився в управлінні згаданого вище комітету, що суперечило діючому законодавству, та крім того він ще був розташований на приватному ґрунті. Міській владі необхідно було в разі переходу цвинтаря у комунальну власність виплатити компенсацію попереднім власникам. Варто нагадати також, що це були часи світової економічної кризи після Першої світової війни, а необхідні інвестиції та видатки на благоустрій і без того переобтяжували міську скарбницю. Тому міська влада Львова спеціальним листом повідомила правління "Власників гір та пасовищ", що цвинтар з 1 липня 1933 р. переходить до міської власності, а справа відшкодувань буде розглянута пізніше.

Ще до прийняття такого рішення була проведена перевірка стану цвинтаря, яка відбулася 14 березня 1933 р. Тоді був зроблений згаданий вище опис цвинтаря. Крім того, зазначалися ще деякі дані. Так наприклад, середня кількість похоронів становила тоді 8–10 на місяць. В документах перевірки зазначалися також такі дані: "Грабар – Міхалюк Федір, 57 років. Одружений. Безробітний, повністю неграмотний (саме тому, очевидно, не було книг реєстрації – прим. авт.), працює без спеціальної винагороди, займає службове помешкання – одну кімнату, з правом користування городом площею 80 сажнів. Має випадкові заробітки з добровільних пожертв" [6].

Справа відшкодування міською владою власникам за цвинтарний ґрунт так і не була полагджена. В 1936 р. починається другий тур цієї "боротьби за право власності на місце вічного спочинку мертвих." Від імені правління "Власників гір і пасовищ", його голова Теофіль Поммерсбах звертається з вимогою до міської влади виплатити 9300 злотих за ґрунт та 2560 злотих як компенсацію за втрату доходів від цвинтаря (по 80 злотих щомісячно від 1.07.1933 р. до 1.02.1936 р.). На підтримку цієї точки зору власники наводили згадані вище аргументи щодо своїх прав на ґрунт цвинтаря, а також і те, що доходи, яких тепер їх позбавили, використовувалися для утримання цвинтаря і на оздоблення церкви, зокрема, "в останні десятиріччя з цих доходів відновлено в'їздова брама, відремонтовані церковний та парафіяльний будинок" [7].

Останні факти підтвердив і тодішній парох Знесіння о. Володимир Харина (від 1933 р.), до якого за роз'ясненнями звернулася міська влада. За його свідченнями, доходи від адміністрації цвинтаря після покриття видатків згідно рішеннями правління співвласників, були призначені, здебільшого, на будівництво церкви та її опорядження, а також використовувалися для аси-

гнування римо-католицького костелу і навіть синагоги; крім того на інвестиції від цвинтаря був куплений цвинтарний дзвін. Варто також зауважити, вживаючи сучасну термінологію, спонсування не тільки християнських храмів, але й синагоги знаходить пояснення у складі "Власників гір та пасовищ": з 276 осіб, які входили до цього об'єднання, 241 належали до християнських конфесій, 19 були євреями, а решта мешкали поза Знесінням і не втручалися у місцеві справи [8].

Далі о. Харина пояснив причину такого дивного стану речей, який склався стосовно цвинтаря ще до приєднання громади до Львова: "Оскільки головами громади Знесіння були від близько 40 років, здебільшого євреї, які не цікавилися справами християнського цвинтаря, то громада не вимагала звітності від адміністрації цвинтаря, яку мовчки віддавали у руки співвласників" [9]. Натомість дещо інакше, ніж "власники" говорив парох про склад комітету, який завідував кладовищем: "... після утворення церковного комітету він перейняв звітування, на чолі якого став дяк, а тільки для контракту з власниками прийнято до комітету одну людину з їх боку." Так само свідчення о. Харини про час, який церква завідує цвинтарем (понад 40 років) розбігалось з твердженням "власників" [10].

Невідомо, що більше вплинуло на позицію "Власників гір та пасовищ" – свідчення міської влади, яка явно не збиралася легко здаватися, – вони дещо пом'якшили свої вимоги. Тепер йшлося вже не про компенсацію за ґрунт, а про право поховану на довільно обраному місці для них та членів їх родин або про право поховання у власних гробівцях; 50% знижку при побудові гробівців та могил. Сума відшкодувань за втрату доходів від цвинтаря значно зменшилася: замість 80 злотих на місяць до 180 злотих на рік.

Однак і це не припинило тяганини, яка була тільки на руку міській владі. Остання в цей час почала реалізувати намір утворення великого централізованого кладовища, на яке мала ске-рувати похорони з усього Львова; досі не існуючі цвинтарі повинні були закритися. Відповідно і питання компенсацій за втрату доходів з цвинтаря на Знесінні просто втратило б сенс.

Як усю цю історію, так і будівництво нового централізованого цвинтаря (його розпочали споруджувати у 1939 р. на Замарстинові) припинив початок Другої світової війни, а цвинтар на Знесінні існує і донині.

Сьогодні цвинтар на Знесінні займає невелику, прямокутну в плані територію, розділену посередині центральною алеєю. Майже в самому кінці алеї з правого боку стоїть єдина збережена у Львові могила стрільців УГА, які полегли на Знесінні у грудні 1918 р., в якій поховано біля 30-ти бійців Українських Січових Стрільців. В 1930-х рр. за ініціативою української громади Знесіння і на її кошти зведено пам'ятник з природного каменю, який увінчаний стрілецьким хрестом. Під хрестом, як тоді прийнято для військових поховань, вмуровано гільзу від снаряда (стрільно). Про бої на Знесінні у 1918 р. згадується у публікації О. Кузьми "З історії одного куреня" у календарі товариства "Просвіта" за 1926 р. Крім стрілецької могили на цвинтарі поховані також в окремих могилах воїни УГА – Іван Сметана та Іван Вегера.

Історично цінним похованням є також гробівець в'язнів Талергофу, зведений у стилі модерну, де поховані місцеві москвофіли. Згадки про них є в "Талергофському альманасі" [11; 12]. На особливу увагу заслуговують надгробки Катрі Лотоцької, голови місцевої філії "Союзу Українок", п. Крілика – голови товариства "Просвіта" на Новому Знесінні та активістів – п. Головка, п. Сіяка, п. Лужняка, п. Буя, п. Кирилюка, п. Куртяка. Останній очолював "Просвіту" на Старому Знесінні і багато допомагав монахиням зі Згромадження св. Свщм. Йосафата.

Найдавнішим зі збережених надгробком цвинтаря на знесінні є пам'ятник Анни Кесельрінг (†1867), який виконаний у стилі класицизму. Ще один давній надгробок зі знищеною фігурою Матері Божої роботи скульптора Людвіка Макольондри, на якому можна чітко відчитати напис, стоїть на початку цвинтаря з правого боку і належить Анджею Кошулінському (†1890). Неподалік знаходиться надгробок Теодора Чухрая (†1909) зі скульптурою Мадонни, яка виконана також скульптором Л. Макольондрою. Цікавий, знищений варварською рукою надгробок з різьбленою в камені фігурою Ангела, що тримає хрест, стоїть за могилою стрільців УГА.

На початку цвинтаря зліва від центральної алеї стоїть надгробок родини Билинкевичів, який виконаний у стилі модерну у майстерні скульптора Людвіка Тировича. В ньому похований парох с. Знесіння о. Анталь Билинкевич (†1933). На увагу заслуговує надгробок Гжегожа Белея (†1919) з барельєфним медальйоном Матері Божої, який прикрашає вгорі орнамент у стилі арт-деко. В центральній частині цвинтаря при головній алеї стоять гробівці родин Лунів,

Білінських-Тарасовичів, Яновських, Шушкевичів, Свинченків. У гробівці родини Лунів похований будівельний підприємець Петро Лунь (†1932). У гробівці родини Шушкевичів похована Стефанія Крушельницька, уроджена Шушкевич (†1996). На цвинтарі є ще кілька оригінальних надгробків 1920–1930-х рр., які виконані у майстернях О. Загурського, Т. Івановича та Л. Тировича.

На початку 1990-х рр. цвинтар на Знесінні закрили для поховань. В радянські часи планувалося також ліквідувати кладовище. Частина поховань усунули в 1980-х рр. при спорудженні лицетарського з'їзду спортивної зони "Динамо". Від 17.05.1990 р. згідно рішення № 209 міськвиконкому цвинтар взятий під охорону. Стрілецька могила на цвинтарі Старого Знесіння занесена до списку пам'яток археології, історії та мистецтва Львівської облвиконкому від 21.05.1991 р.

Над проектом цвинтаря працювали архітектори Державного інституту проектування міст "Містопроект", Національного університету "Львівської політехніки", Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту "Укрзахідпроектреставрація". Архітектори прагнули відновити не лише цвинтар, але й ландшафтно-історичний парк "Знесіння", який потрібно було б вже давно перетворити в музей-сканзен, як поєднання природного ландшафту, архітектури, культури та історії львівського середмістя.

Сьогодні невелике кладовище на Знесінні потребує не лише охорони зі сторони львівської адміністрації, але й дбайливої реставрації давніх поховань, які тут збереглися хоч і не у великій кількості, проте заслуговують на увагу як мистецькі пам'ятки другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-меморіальні та культурні поховання Східної Галичини на даному етапі, в період утвердження Української держави, перебувають у стані відновлення. Збереження історичної пам'яті – важливий аспект сьогодення, джерело морального оновлення, духовної сили та політичної енергії.

Список використаних джерел

1. План міста Львова 1850 р. – Центральний Державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 742 [Колекція карт та планів м. Львова, 1375–1945 рр.]. – Оп. 1. – Спр. 9. – 6 арк.; 2. Справа з будівництва цвинтаря на Знесінні. – Державний архів Львівської області. – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 1274. – С. 3; 3. Там само. – С. 5; 4. Там само. – С. 7; 5. Там само. С. 10; 6. Там само. – С. 12; 7. Там само. – С. 11; 8. Там само. – С. 14; 9. Там само; 10 Там само. – С. 16; 11. Талергофський альманах. – 1-й випуск. – Львів, 1929. – С. 85–86; 12. Там само. – 4-й випуск. – Львів, 1932. – С. 45.

Khrystyna Kharchuk

CEMETERY OF ZNESINNIA IN LVIV OF 19-TH – 20-TH CENTURIES

This article addresses the question of historical burial and the cemetery of Znesinnia in Lviv, dated to the middle of the 19-th century, the object itself, its historical, memorial and cultural legacy in the western region of Ukraine.

УДК 94:061.237(477.4)

Олександр Гордійчук

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ГРАМОТНОСТІ (1897–1904)

Висвітлено проблему заснування та діяльності недільних шкіл Київського товариства грамотності. Проаналізовано стан матеріально-технічного забезпечення та розкрито особливості навчального процесу в цих закладах.

Наприкінці XIX ст. в Україні діяло чимало товариств, які займалися поширенням серед населення початкових знань (Харківське товариство грамотності, Одеське слов'янське товариство "Просвіти" та Київське товариство грамотності). Основною формою цієї діяльності початкових знань вони вважали заснування недільних шкіл. Так, Харківське товариство грамотності свою першу недільну школу заснувало ще у 1869 р., вона була жіноча і працювала в приміщенні Олександрівської міської школи [9, с. 69].

Київське товариство грамотності також основним своїм завданням відповідно до статуту проголошувало поширення в народі грамоти. Тому позашкільному навчанню Товариство приділяло найбільшої уваги. Саме з цією метою Рада Товариства створила недільні школи, які діяли протягом кількох років.

Дану проблему в історіографії не досліджували. І лише в другій половині 1990-х р. опублікована стаття, в якій А. Калениченко та Н. Калениченко характеризуючи діяльність Київського товариства грамотності, висвітлюють питання недільних шкіл [8].

Метою нашого дослідження є розкриття проблеми заснування та функціонування недільних шкіл Київського товариства грамотності.

Ідея створення недільних шкіл виникла в Раді ще у 1896 р., з цією метою членові Ради П. Кузнецовському доручено провести підготовчу роботу щодо відкриття школи. Розпочалися переговори з дирекцією Олександрівського ремісничого училища, в якому планували відкрити першу суспільну школу. Вирішили, що вона буде чоловіча, з викладанням креслення і малювання. Проте дійти згоди не вдалося, і школу не відкрили [2, с. 13].

Незважаючи на невдачу, Товариство не відмовилося від ідеї відкриття закладів, у яких можна було б проводити заняття з незаможними верствами населення. Тому вирішили відкрити мережу недільних шкіл. Рада Товариства звернулася до "Денних притулків дітей робітничого класу" з проханням про надання приміщень під недільні школи. В результаті домовленостей вирішили, що денні притулки нададуть для Товариства приміщення на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, у Павловському провулку і на Звіринці. Це уможливило відкриття відразу трьох шкіл. Проте дозвіл на відкриття отримали в 1897 р. Усі школи відкривали також протягом 1897 р. Було відкрито дві чоловічі та одну жіночу недільні школи. Їх відкрили за наступних умов:

завідуючим школи має бути священик, якого затвердило Київське відділення училищної єпархіальної Ради;

учителів призначила Рада Товариства за згодою завідувача школи, який доповів про це відділенню училищної єпархіальної Ради;

навчальні предмети мають відповідати програмі церковно-приходських шкіл;

попечительство над школою може бути надане особам, які рекомендувало Товариство;

нагляд над школою відбувається, як і в церковно-приходських училищах;

на заохочення запрошений викладач церковно-приходського училища [1, Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 39].

Проаналізувавши умови, на яких відкривали школи, можна дійти до висновку, що Товариство не могло самостійно вирішувати важливих питань у галузі народної освіти, а вся його діяльність щодо впровадження в життя ідеї недільних шкіл зводилася до їх фінансування. Тим

часом організаційні аспекти навчання, процесом визначало духовенство. Це ще раз засвідчило контроль над навчанням із боку православної церкви, яка в царській Росії виконувала функцію ідейного підґрунтя для самодержавства.

Відповідно до рішення училищної єпархіальної Ради, заняття в школах відбувалися щонеділі з 11 до 16 години. В кожній школі учнів поділили на групи. Зокрема, першу групу становили неграмотні, з ними вивчали ази початкових знань. До другої групи належали малограмотні, з ними вдосконалювали техніку письма і читання. Третя категорія – учні, які мали достатній рівень знань і могли вільно читати та писати.

Перша недільна школа відкрилася 9 лютого 1897 р. [7, с. 6].

Завідуючим школи був священик, проте нагляд над нею здійснювала А. Суворцева, яку призначила Рада Товариства. У 1897–1898 навчальному році в Першій чоловічій школі навчалися 150 осіб. Усі їх учнів за віковим складом поділяли на чотири групи. Віковий ценз встановили від 14 років, але в деяких випадках до школи приймали і підлітків 13 років, які були неграмотні або малограмотні. Здебільшого ж навчали учнів у віці від 15 до 20 років (67 осіб). Із часом віковий склад учнів виглядає наступним чином: від 13 до 15 років – 36 учнів, від 15 до 20 – 67 учнів, 20–30 років – 36 учнів, від 30 до 40 – 11 учнів. Що стосується занять, то основна маса були робітниками – 60%. Також однією з характеристик був ступінь грамотності, відповідно найбільше було малограмотних – 46% [7, с. 9].

Переважна більшість учнів проживала на околицях Києва: Звіринець, Житомирське шосе, Видубицький монастир, Деміївці та Поділ. Проте до кінця року не всі змогли доучитися. Через різні обставини школу залишили 48 осіб. Ще однією причиною завершення навчання деяких учнів був перехід учнів до школи, що відкрилася на Звіринці.

Слід сказати, що навчатися бажало багато, але прийняти всіх до школи не могли. Це було пов'язано, насамперед із тим, що нема приміщення для навчання. Так, у зимові місяці, незважаючи на холод, в одному з класів двічительки навчали дві групи – 70 осіб. Приміщення класу виявилось замалим для такої кількості людей. Тому вчительки просили про дозвіл проводити заняття у коридорі, що був широким. Викладали в школі вчителі жінки, крім учителя Закону Божого. Загалом у школі працювали 18 вчителів, і лише один серед них – чоловічої статі. Дві вчительки закінчили вищі учительські курси, чотирнадцять – середні навчальні заклади і лише одна мала ступінь сільської вчительки. Оскільки у недільних школах вони працювали безплатно, кожна з них мала постійне місце роботи. Більшість займалася приватним викладанням (шестеро проживали в заможних сім'ях, а п'ятеро давали приватні уроки), решта викладали в середніх і початкових навчальних закладах м. Києва [1, Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 4].

Постійною проблемою школи, як і всього Товариства, була нестача коштів на її діяльність, тому робили все можливе для поліпшення фінансового становища. Зокрема, отримали кошти від літературних вечорів, проведених 11 березня 1897 р. – 80 крб, а 28 січня 1898 р. – 190 крб. А решту доходу становили пожертви від приватних осіб [7, с. 8].

Витрачалися здебільшого на придбання підручників, письмове приладдя, навчальні посібники та інші книги. Загалом витрати на одного учня становили в середньому 0,67 крб. у рік. Важливим починанням школи було роздавання учням книг і підручників на літні канікули.

Що стосується навчання, то у 1897–1898 навчальному році було 30 навчальних днів. Навчання тривало 4 год. Проте згодом, із введенням спільного курсу, для всіх груп, під час якого учням розповідали про будову людського тіла та про життя у первісному суспільстві, навчання продовжили ще на годину. Заняття проводились за групами. Середня чисельність групи – 12 осіб, уроки розпочинали об 11 годині, й тривали спочатку до 15, потім – до 16 години. Кожен урок тривав мав 50 хв., а після уроку – 10 хв. перерви. Три перших уроки були присвячені арифметиці, письму та пояснювальному читанню, а четвертий – Закону Божому. Навчалися двома віковими категоріями – дорослі та підлітки [3, с. 11].

У березні 1898 р. вчителі розробили для навчання програму з арифметики, яку використовували у недільній школі.

У результаті учнів перегрупували. Після цього система навчання стала такою: перша година – арифметиці, друга і третя – російська мова, четверта – Закон Божому, а п'ята – читанню з поясненням [1, Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 5].

Окрім із групового поділу учнів, їх ділили за ступенем грамотності. До першої групи зарахували неграмотних, до другої – малограмотних учнів, які могли трохи читати, але зовсім не

уміли писати, а до третьої – грамотних, котрі мали знання на рівні однокласного народного училища. Кожну з категорій, у свою чергу, поділяли на підгрупи від п'яти до восьми осіб. За кожною з підгруп закріплювали вчительку, яка перед початком навчального року розробляла програму занять. Проте деякі з них викладали згідно з програми, сформованими у школах грамотності міст Тифліса і Харкова. Таким чином, при складанні програми педагоги брали до уваги запити учнів, їх можливості й ту кількість часу, яку вони могли приділити навчанню. Враховуючи політику царського уряду щодо української мови, навчали в школі тільки російською мовою.

Наступним важливим успіхом Товариства у сфері поширення народної освіти було відкриття Першої жіночої недільної школи. Ця подія відбулася 12 жовтня 1897 р. [6, с. 7].

Як і перша, школа містилась в будинку, якому Виконавчий комітет денних притулків надав для дітей робітничого класу. Завідувачем школи призначили священника Покровського монастиря о. Миколая Синькевича. Від Ради Товариства за школою наглядала М. Луцицька.

Планували, що в школі будуть навчатися лише дорослі. Проте на першому засіданні вчителів вирішили, що до школи прийматимуть учениць, не молодших 12 років. Педагогічний колектив школи складався зі завідуючого, який викладав Закон Божий, та 16 жінок-вчителів. Заняття відбувалися з 11 до 16 години. На відміну від чоловічої недільної школи, кількість бажаючих навчатися в якій була великою, в жіночу першого дня записалися тільки 14 учениць. Проте їх кількість поступово зростає і в березні 1898 р. школу відвідували вже 54 учениці [7, с. 26].

Усього ж, із 12 жовтня 1897 р. по 10 травня 1898 р. в школі навчалися 117 учениць, що свідчило про значну зацікавленість населення в освіті і бажання навчатись. Але через різні обставини далеко не всі мали змогу постійно відвідувати заняття [7, с. 28].

Основна частина учениць була у віці від 12 до 15 років. У школах навчали за групами відповідно до підготовленості слухачів. Усього було 16 груп із них: 3 – групи неграмотних, 6 – напівграмотних, 4 – малограмотних і 3 – грамотних. При школі діяла бібліотека, з фондом 227 книг. Проте функціонування бібліотеки в першому півріччі було неможливим через відсутність коштів. Тому в грудні 1897 р. Рада Товариства передала в шкільну бібліотеку 100 книг, а решту придали за рахунок коштів, що зібрали за концерт педагогів школи. Усі книги поділили за і відділами: духовно-моральні – 10 книг, природознавство – 16, історія – 23, етнографія і географія – 70, белетристика – 168 [1, Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 65].

Із настанням літніх канікул школа не припинила функціонування книг та роздали учням для занять удома. Видавались їх щонеділі з 11 до 12 год. Разом із книгами також безплатно роздавали підручники і приладдя для письма. Тому для школи основною проблемою були кошти для функціонування. Адже тільки у 1897 р. на книги та письмове приладдя витратили майже 100 крб. Основну частину фінансів було зібрано за рахунок концерту, який підготували вчителі, а решту коштів надала Рада Товариства [3, с. 13].

Звіринецька чоловіча недільна школа – також результат діяльності Київського товариства грамотності. Відкрили її 19 жовтня 1897 р. в передмісті Звіринець. Протягом року до школи записалися 43 учні, але навчання закінчили тільки 23. Приймали до школи як дорослих, так і підлітків, віком від 14 років [7, с. 31]. Основна частина учнів була у віці від 14 до 19 років. Розпорядником школи спочатку призначили настоятеля Троїцької Звіринецької церкви І. Вишати́на, але через труднощі, пов'язані зі службою, він змушений був відмовитися від цієї посади. Надалі обов'язки виконував настоятель госпітальної церкви І. Лаверинський, а з лютого 1898 р. – протоієрей М. Бреїловський. Від товариства опіку над школою здійснювала О. Щербина. В 1898 р. при школі відкрили і жіночі відділення [1, Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 147].

Проте Товариство на цьому не зупинилося, і в 1901 р. діяли вже 5 недільних шкіл: 2-і чоловічі 2-і жіночі, а одна – з двома відділеннями: чоловічим і жіночим. Одна жіноча школа розміщувалась у жіночій тюрмі, заняття тут відбувалися в будні, але також раз на тиждень. Усього ж за рік недільні школи Київського товариства грамотності відвідували 750 учнів, яких навчали 98 учителів [4, с. 116]. Окрім того, у 1900 р. припинила діяльність, розміщена в Київській тюрмі чоловіча недільна школа, яка була заснована 1899 р. Заняття в школі проводили у загальних камерах, а склад учнів змінювався. У зв'язку з тим, що не було постійного приміщення, заняття в школі вирішили припинити [3, с. 9].

Київське товариство грамотності сприяло створенню недільних шкіл і у повітах Південно-Західного краю. Так, на початку 1900 р. організували чоловічу, а потім і жіночу недільну школу в м. Смілі [1, Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 40].

До школи приймали як письменних, так і неписьменних, причому перевагу надавали дорослим, які за віком уже не могли вступити до початкових шкіл. А з ініціативи К. Шидловського та Н. Шидловської заснували недільну школу в м. Мокра–Колигірка Звенигородського повіту Київської губернії [4, с. 7]. Через відсутність учителів у школі проводилось змішане навчання (чоловіки та жінки разом). Пожертвувань на школу надходило небагато, а тому вчителям доводилося влаштовувати спектаклі, концерти, літературні вечори, кошти від яких забезпечували діяльність школи.

Таким чином, історія створення та діяльності недільних шкіл Київського товариства грамотності складна. Школи то відкривали, то припиняли їх роботу. Не вистачало коштів, приміщень, посібників, учительських кадрів. Усі ці недоліки значно знижували коефіцієнт корисної дії недільних шкіл. Документи свідчать, що Товариство грамотності завжди приділяло згаданим школам належну увагу. Бажаючих навчатися було багато, але недільні школи не могли прийняти всіх, продовжували навчання лише окремі учні. Більшості не мала змоги регулярно відвідувати заняття. Члени Товариства докладали максимум зусиль, щоб якомога більше їхніх учнів продовжували освіту.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК) – Ф. 168. 2. Звіт про діяльність Київського товариства грамотності за 1896 р. – К.: Тип. Імператорського Університету Св. Володимира. Акц. т-во печатної та видавничої справи, 1897. – 43 с. 3. Звіт про діяльність Київського товариства грамотності за 1897 р. – К.: Тип. С. Кульженко, 1898. – 96 с. 4. Звіт про діяльність Київського товариства грамотності за 1900 р. – К.: Тип. М. Іванової, 1901. – 124 с. 5. Звіт про діяльність Київського товариства грамотності за 1901 р. – К.: Тип. М. Іванової, 1902. – 124 с. 6. Звіт про діяльність Київського товариства грамотності за 1904 р. – К.: Тип. Імператорського Університету Св. Володимира. Акц. т-ва печатної та видавничої справи, 1905. – Разд. Паг. 7. Звіт про діяльність недільних шкіл Київського товариства грамотності в навчальний період 1897–1898 рр. – К.: Тип. С. В. Кульженко. – 1898. – 48 с. 8. Калиниченко А., Калиниченко Н. Київське товариство грамотності // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С.74–75. 9. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). – Х.: Консум, 1998. – 192 с.

Alexander Gordiychuk

SUNDAY- SCHOOLS OF KIEV SOCIETY OF LITERACY (1897–1904)

The problem of foundation and activity of Kiev society of literacy sunday-schools is highlighted in the article. The logistical support is analysed. The features of educational process in these institutions are discovered.

УДК 94 (477)

Лілія Кулікова

КЛАСИЧНА ГРЕКО-РИМСЬКА МІФОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРА В СТРУКТУРІ ПРЕДМЕТІВ КЛАСИЧНОЇ ГІМНАЗІЇ

У статті проаналізовано розвиток знань з класичної міфології та культури в Херсонській гімназії в XIX – на початку XX ст.

Сьогодні, коли всюди відкриваються гімназії, ліцеї та інші навчальні заклади, які претендують на класичну орієнтацію, елітарну в найкращому розумінню цього слова освіту, проблема змісту навчання та вивчення античності, стародавніх мов та інших спеціальних дисциплін, знову, як і століття тому, стає актуальною, тому ми вважаємо своєчасним показати як в той час вивчали античну міфологію і культуру, і яке місце займала ця дисципліна в структурі предметів історико-філологічного циклу класичної гімназії. На прикладі діяльності найстаршої в Україні – Херсонській гімназії, яка була заснована у 1815 році і широко відомої Московської "поливанівської", розкрити найважливіші аспекти змісту класичної освіти і практики навчання.

Проведений аналіз історико-педагогічної літератури, архівних джерел яскраво свідчить про те, що гімназії з честю виконали своє головне завдання – виховали та підготували високоосвічених людей і створили еліту нації. У XX столітті єдиним місцем, де пощастило "вижити" вітчизняній гімназії, була еміграція, де притримувались дореволюційних традицій і методів навчання, підтверджуючи тим самим безумовну цінність загальної культури і класичної освіченості для життя в нових умовах.

У 1811 році за наказом міністра народної освіти С. Уварова міністерством було затверджено єдиний навчальний план для всіх гімназій. Вивчались наступні предмети – Закон Божий (обіймав вивчення священної історії, короткий катехізис), російська мова (граматика, риторика, логіка, словесність та її історія), математика, історія (всесвітня, новітня, російська), мови (латинська, грецька, німецька, французька), стародавності і міфологія у 7-му класі (4 години на тиждень). Під словом "стародавності" малась на увазі історія "класичних стародавностей", чи, як ми зараз говоримо, антична міфологія, історія і культура.

З першого березня 1817 року в навчальні плани були внесені певні зміни. Курс всесвітньої історії (ті самі стародавності) за новим планом починали вивчати у першому класі і продовжували в другому. Предмети отримали нову назву "Історія грецька з коротким поняттям міфології", "Римська історія" із повсякчасною вказівкою на священну церковну історію, також "Російська історія".

За Статутом 1828 року вивчались такі історичні дисципліни:
огляд всесвітньої історії;
давня історія;
середня, нова історія;
давня географія (викладалась у поєднанні з історією).

У зміст предмета "Закон Божий" входило кілька навчальних дисциплін – "Священна історія Старого Завіту", "Священна історія Нового Завіту", "Історія Церкви", "Катехізис", "Читання Священного Писання", "Викладання християнських обов'язків" [1].

Давньогрецьку мову гімназисти вивчали за навчальним посібником Роста, давньогрецьку прозу читали за хрестоматією і заучували напам'ять.

В курс вивчення латинської мови входило обов'язкове вивчення творів давньоримських письменників, істориків – Тита Лівія, Вергілія, вивчення напам'ять кращих місць з твору, читання Цицерона, оди Горация також заучувались напам'ять. (Цей підхід, чи назвемо його інакше, – метод вивчення напам'ять, пізніше, в радянський час буде підданий критиці як шкідливий метод зазубрювання і буржуазний). Це був час розквіту класики (античності!) в наших гімназіях. За пропозицією широко відомого вченого, знавця історії, міфології академіка Ізмаїла Срезневського, який відвідав гімназії, було введено наступну новизну: учні 7 класів повинні були подавати вчителю історії історичний твір чи замість твору, підготовлену лекцію, складену зі слів

учителя, а також ввести спеціальні читальні бесіди – читати під наглядом інспектора статті на історичні теми та про подорожі [1, с. 185].

В часи діяльності міністра народної освіти графа Д.Толстого вивчення історії розділялося на два курси: 1. Курс короткий епізодичний, в 3–4 класах; 2. Курс систематичний, в 5–7 класах. В обох курсах вітчизняна історія вивчалася паралельно з всесвітньою. У зміст дисциплін повинні були входити "головним чином факти із всесвітньої історії: з подій вітчизняної історії, історії побуту на народних звичаїв брали та описували тільки значні явища та факти. В пояснювальній записці рекомендувалося "історичні явища і події світлі викладати більш докладно, темні – коротко" [1, с. 321].

Вивчення архівних і друкованих матеріалів, рідкісних документів дозволяє сьогодні відтворити в загальних рисах образ однієї з найстаріших в Україні і Росії, першої на півдні нашої країни, класичної губернської чоловічої гімназії – Херсонської, яка була відкрита 12 березня 1815 року. В 1991 році відродивши свій статус, вона стає провідним і престижним навчальним закладом регіону, зі стін якого в свій час вийшло багато видатних діячів: вчені, письменники серед яких космонавт І. Атьков, прем'єр-міністр Ізраїля, політичний діяч жовтневої революції 1917 року Л.Троцький (Бронштейн) – один із високоосвічених керівників радянської влади, видатний радянський історик, академік Е. Тарле, його наукові праці з історії Франції й досі вважаються класичними творами, видатний радянський письменник Б. Лавренков і багато інших. І сьогодні, як і майже 200 років тому, основна маса її випускників поступає до вузів та університетів.

Завдяки збереженим архівним документам сьогодні можна відтворити і уявити будні гімназійного життя, об'єктивно підійти до їх переосмислення і об'єктивної оцінки.

В той час відкриття гімназії вважалось важливою суспільно-політичною подією, на честь якої правилася божественна літургія, а під час служби салютували гармати. Всі викладачі складали присягу на вірність імператору [2, с. 1–59].

В першій половині XIX ст. гімназії складались з 4 класів, кількість учнів коливалась до кількох десятків. За становим складом більше було дітей дворян, обер-офіцерів, купців, міщан та іноземців.

Предмети, які вивчались, час від часу змінювались: одні знімались, інші вводились, згідно особливим указам і розпорядженням міністерства народної освіти. Так, в перші десятиріччя існування гімназії вивчали: Закон Божий, математику, фізику, міфологію, всесвітню і вітчизняну історію, географію і статистику, російську словесність, природну історію, мови: латинську, німецьку і французьку, чистописання, малювання [2, с. 1–59].

Важлива зміна у змісті навчання відбулася в 1819 році: було запропоновано ввести читання книг і читання із Євангелістів, викладати додатковий, окремий курс географії і статистики, вводилася логіка, риторика, курс чистої математики, статистика, початки механіки. Статистика російської держави – загальна й приватна, а для тих, хто готував себе до подальшого вступу в університет, вводилася грецька мова, а також такі предмети, як початковий курс філософії та витончених наук. Основи політичної економії виключались.

Піклуючись про духовне виховання гімназистів, з 1817 року міністр народної освіти своїм указом запропонував всім гімназистам у вихідні й святкові дні з'являтися зранку до гімназії на слухання в присутності директора і викладачів так званих недільних лекцій на різноманітні моральні теми з Закону Божого з наступним відвідуванням церкви. Слід відмітити, що на території навчального закладу у 1866 році на пожертви мешканців міста Херсона в пам'ять про спасіння життя імператора було побудовано власну церкву – імені князя Олександра Невського [2, с. 1–59]. Відмітимо, що церкви при гімназіях будувались досить часто в багатьох містах російської імперії.

Згідно загальноприйнятих традицій в гімназіях, наприкінці навчального року відбувались підсумкові випускні іспити, вони називались приватними і були відкритими – публічними, проходили урочисто. Іспити проводились по білетам, на яких були написані імена учнів і питання. Якщо гімназист не витримав іспит з одного предмету, він переіспитовувався після канікул. Кожна гімназія, будь то приватна чи державна, звітувала визначеному навчальному округу, а ті в свою чергу міністерству. При гімназіях часто відкривались прогімназії, благодійні пансіони і підготовчі класи.

Етапним в житті гімназій стає 1828 рік, коли було введено новий статут для гімназій, що призвело до серйозних кадрових змін. Пропонувалося: 1) всі нововведення вводити поступово і поетапно; 2) на службі залишати тільки кращих вчителів, "тільки старанних, здібних і доброї поведінки"; 3) одному вчителю викладання двох предметів не доручати і платню по двом посадам не проводити; 4) термін навчання в гімназії збільшувався до 7 років; 5) вводилася нова посада інспектора – нагляд за порядком у класах; 6) програми до предметів, які вивчалися, складали самі викладачі, а кількість уроків по кожному предмету, з урахуванням його ступеня складності і опанування учнями, самостійно визначали члени педагогічної ради; 7) всі учителі отримували оклади від 1000 до 1200 рублів на рік [2, с. 1–59].

У 1849 році на підставі Найвищого розпорядження за поданням міністра народної освіти графа С. Уварова повний курс навчання в гімназії ділився на два етапи: загальне початкове і спеціальне, яке починалося з четвертого класу. Для всіх бажаючих поступити на філософський факультет, з четвертого класу викладались давньогрецька мова і латинь.

Режим дня був такий: всі уроки проходили з 9 години ранку і до обіду. На кожний урок відводилося 75 хв. З 9 до 11.30 проходили перші два уроки, потім 30-хвилинна перерва і з 12 до 14.30 ще два уроки, тобто по 4 уроки (чи 5). З 1851 року у всіх гімназіях була введена так звана "фронтна виправка, з метою набуття пристойності в рухах і привітання керівних посадовців". Заняття проводили офіцери у відставці.

У 1852 році в навчальні плани було введено дисципліни з природничих наук. Метою цих нововведень було створити в учнів яскраве уявлення про три царства природи, ознайомивши їх здебільшого з тими предметами, з яких складається ґрунт землі, фауна і флора, використовуючи знання та відомості про розвиток місцевості рідного краю, його природничої історії. Природничим дисциплінам відводилося 11 уроків на тиждень, по 2 уроки в 5–7 класах. Відмітимо, що в сучасних навчальних закладах цей курс не вивчається.

Особливо слід сказати про склад викладацьких кадрів гімназії, про їх професійну підготовку і обов'язки. Кадровий, викладацький склад гімназії зразку 1861 року, виглядав наступним чином: 1. Почесний опікун. Обирався дворянством, таких опікунів могло бути кілька. В їх функції входило надавати матеріальну допомогу на ремонт та будівлю нових шкільних приміщень. 2. Директор здійснював загальне керівництво, яке поєднувалося з викладацькою роботою. 3. Інспектор наглядав за дисципліною, суспільно-політичною і моральною атмосферою у класі. 4. Викладачі: а) законовчитель-священик; старші викладачі; в) молоді вчителі; г) наглядач за учнями, в сучасному розумінні – вихователь; г) кімнатні наглядачі.

Частина гімназистів проживала при гімназіях. Як правило, учителі, кімнатні наглядачі чергували під час перерв в гімназії і окремо наглядали за гімназистами, які жили на квартирах. Класи гімназії розподілялися між викладачами. Сучасний класний керівник називався "тьютором" чи "класним наставником". Як правило, директор і старші вчителі були випускниками університетів, Царськосільського ліцею, мали кандидатський ступінь, молодшими вчителями нерідко були студенти випускних курсів університетів.

Педагогічно-навчальні і виховні питання були головними предметами для обговорення на педагогічних радах. Частіше всього обговорювалися наступні проблеми: про переведення учнів-відмінників без іспиту в наступний клас; про безкоштовне викладання в жіночій гімназії; про прийняття на утримання членами педагогічної ради одного пансіонера; про заклад недільної школи чоловічої і жіночої; про літературні вчительські вечори; про викладання приватних уроків учителями гімназії, про результати письмових вправ учнів зі всіх предметів гімназійного курсу з 4 класу; про міри, які сприяють кращій успішності учнів і усуненню причин низької успішності; про вечірні літературні читання учнями зразкових творів російських авторів і власних творів. Так як в гімназію часто вступали діти, які були погано підготовлені для них, як правило, відкривався підготовчий клас. Бували випадки, коли гімназисти-відмінники самі виступали в ролі вчителів, які давали приватні уроки для підготовки до вступу до гімназії. У свій час такими вчителями були наші всесвітньо відомі історики Ф. Зелінський, М. Карєєв, П. Мілюков та ін.

При всіх гімназіях влаштовувались і постійно поповнювались бібліотеки. Вони могли нараховувати до кілька тисяч томів навчальної літератури. Наприклад, Царськосільська бібліотека налічувала до 8 тисяч томів. Бібліотек могло бути кілька – для викладачів окремо і для гімназистів, також організовувались і навчальні кабінети-фізичний, хімічний та ін. Навчання в державній гімназії було платним, платили і за вивчення окремих предметів додатково, як, напри-

клад, за уроки креслення і малювання. Гімназії утримувались за рахунок державного казначейства, а також на пожертви окремих осіб, благодійних спілок і організацій, існували також приватні.

Новий гімназійний Статут від 19 листопада 1864 р. радикально змінив мету і зміст навчання в гімназії, розпорядок і розподіл щоденного навчального часу, з метою його максимального використання.

В 1872–1873 навчальному році Міністерством було запропоновано випускати з гімназії з атестатом лише тих учнів, які при задовільних письмових відповідях з російської, латинської і німецької мов будуть мати на усному іспиті 4,5 бала, а в загальному результаті зі всіх предметів не менше 4 (У воєнних гімназіях існувала 12-бальна система відміток). Три спеціальні відмітки оцінювали поведінку, старанність і увагу учня.

19 червня 1871 року Міністерством Народної Просвіти були прийняті доповнення до гімназійного Статуту 1864 року, а 30 липня 1871 року був прийнятий новий. Його головною метою було забезпечення переходу всіх гімназій до класичного типу навчання. Повний термін навчання тепер складав не 7, а 8 років. Викладання давньогрецької мови повинно було вестись за "еразмовою вимовою". На місцях педагогічними радами приймались відповідно міри по виконанню статуту і створювались комісії з викладачів давніх мов; гімназійні і викладацькі бібліотеки поповнювались і збагачувались творами класичних письменників епохи стародавнього світу; запрошувались на роботу не тільки в гімназію, але і в пансіони особи, які добре знали давні мови; пропонувалось регулярне проведення в гімназіях літературних вечорів, на яких повинні були читати твори класичних письменників мовою оригіналу, влаштовувалися літературні змагання учнів випускних класів у читанні найбільш відомих, яскравих уривків із давніх класичних письменників, конкурси на кращий, витончений переклад з давніх мов на російську і т.д. [2, с. 53].

Історія донесла до нас також яскраві факти з життя Поливанівської гімназії – одного з кращих навчальних закладів кінця XIX ст. які можуть стати у нагоді сучасній системі гімназійної освіти. Ця гімназія стала відомою завдяки своїм видатним вихованцям. Її випускників відмічало прагнення до самореалізації, різносторонні інтереси, особливе відношення до мистецтва, розвинений літературний смак, орієнтація на загальнокультурні і етичні цінності.

В 1868 році Л. Поливанов, відомий в країні педагог, заснував приватну чоловічу гімназію, в якій сам викладав російську і зарубіжну словесність, логіку. Л. Поливанов і його колеги були переконані, що саме мистецтво формує цілісну гармонійну особистість, а література – творчий дух і ціннісні орієнтації дитини. Тому в гімназії велика увага приділялася вивченню іноземних і стародавніх мов, російській і зарубіжній літературі. Панував культ навчання і виховання людей гуманних, оригінальних, талановитих, активних, дієвих.

Дуже важливо відмітити, що викладання в гімназії йшло за затвердженими міністерством народної просвіти авторськими програмами, підручниками, посібниками, спеціально розробленими та складеними викладачами гімназії [3, с. 275]. Серед них: "Короткий підручник географії"

І. Янчина, "Збірник задач з геометрії" М. Шишкіна, "Книги вправ з латинського синтаксису" К. Павликівського. Відомий підручник Ф. Буслаєва "Коротка граматики російської мови, наближена до церковнослов'янських" було створено в процесі викладання академіка в поливанівській гімназії.

Словесність і логіка вивчались у всіх класах за підручниками які створив Л. Поливанов.

Очевидно, це було традицією, характерною для всіх вітчизняних гімназій. О. Вишневський, професор Дрогобицького педагогічного університету, який описав систему навчання в українській гімназії міста Стрий, Львівської області, також підкреслює, що в "гімназії працювали непересічні учителі, подвижники, здатні самостійно будувати і вести навчальні курси, складати програми, готувати підручники тощо".

Традиційну більшість серед учителів-професорів становили чоловіки. Зміст навчання в гімназії відзначався фундаментальністю і певною специфікою. Навчальна інформація мала переважно гуманітарний характер. Поряд з вивченням основ наук велике місце відводилося музиці, хореографії, малюванню, театру [4, с. 73]. У Л. Поливанова повний навчальний план гімназійної освіти складав 14 предметів. Програма була розрахована на 9 років. З другого класу вивчали латину і давньогрецьку, французьку та німецьку мови, російську і всесвітню історію. З

п'ятого – фольклористику, історію античної літератури і культури (як окремий предмет). Учні старших класів вивчали філософську літературу, писали реферати. Валерій Брюсов читав твори Спінози, князь Голицин – Данте, Тибула, Катула, Шекспіра. Л. Поливанов приділяв багато уваги вивченню давньогрецького гомерівського епосу, міфології взагалі. Разом з учнями аналізував міфологічну космологію, роз'яснював принципи художнього простору і часу в античній літературі. Отримавши досвід аналізу просторового, часового і змістовного, а також епічних творів Гомера, Вергілія, Гесіода, літературно обдарована дитина вже могла створювати нові категоріальні моделі світу. Думка про велику силу і освітнє значення вивчення мистецтва часто зустрічається в працях Л. Поливанова. Тільки сьогодні педагоги на наш погляд об'єктивно оцінили діяльність Л. Поливанова, визнавши, що "Московська приватна гімназія його імені виростила ціле покоління нових людей, генерацію справжніх інтелігентів ХХ століття, що поливановець – це насамперед унікальна особистість, художньо обдарована, оригінально мисляча, активна людина, яка вміє теоретично аналізувати і узагальнювати досвід духовного і практичного засвоєння світу; це індивідуальність, здатна стати ведучою фігурою літературного, суспільного, наукового процесів. Гімназія Л.І. Поливанова виховувала людей майбутнього" [3, с. 275]. Одним із таких яскравих і відомих в нашій країні її випускників був учений, перекладач, доктор філологічних наук Федір Петровський. Він більше 50 років свого життя присвятив дослідженню античності в її різноманітних аспектах: вивченню латинської і давньогрецької мов, історії античної літератури, міфології, віршованим і прозовим перекладом давніх авторів. Гімназію Л. Поливанова він закінчив у 1908 р. В Московському університеті його вчителями були О. Грушка і М. Покровський. Разом з великими російськими філологами – О. Грушкою, С. Соболевським,

М. Покровським, І. Толстим – Ф. Петровський загалом вважається засновником радянської школи класичної філології. Він перекладав поеми Лукреція, Ювенала, Сенеки, Марціала, сатиру Перса та ін. Він увійшов в історію радянського антикознавства не тільки своїми перекладами, але й багато численними дослідженнями. Неоціненною була участь Ф. Петровського в складанні і виданні латино-російського й давньогрецько-російського словників. Поливановець Ф. Петровський був чудовим педагогом, який виховав не одне покоління філологів-класиків [5, с. 213].

Ці думки співзвучні із сучасними роздумами про майбутній розвиток українців і "виращування" власної національної еліти.

Сучасний публіцист Ярослав Мельник ще у 1990 році поставив питання: "Українці – європейська нація?" Він з боєм писав: "Кожна висококультурна нація має свою еліту. На Україні – в європейському значенні цього слова – її майже ніколи не було, немає й нині". Пише про більш чим вікову загальнокультурну відсталість. "Серед сучасних українських письменників навряд чи один процент володіє 1–2 європейськими мовами, а якщо й володіє, то навряд чи служить це їм містком у Європу та світ" [6, с. 138].

Я. Мельник запропонував три варіанти різкого оздоровлення культурної атмосфери в Україні. І, як бачимо, вони повністю співзвучні з давніми традиціями класичної школи, як і самі класичні за своєю природою.

1. Негайне видання популярної філософської серії (томів 50–100), де були б представлені оригінальні тексти провідних мислителів усіх віків і народів – од представників східної філософії, які жили тисячі років до н. е., і до сучасних молодих філософів-європейців.

І особливо йшлося про античність! Годилося б негайно видрукувати українською мовою твори Сократа, Платона, Аристотеля, Сенеки, Фоми Аквінського, Берклі і Юма, Фіхте і Шеллінга, Гегеля, Шопенгауера, Ніцше,

Ясперса, з китайської філософії – хоча б Лао-Дзи. (В цьому він бачить шлях оздоровлення культурної атмосфери в Україні).

2. Видання вершинних творів світової художньої літератури (середини 1000–2000 рр.)

3. Масові поїздки українців "у світ", навчання за кордоном ..." [6, с. 138].

Такий підхід свідчить про необхідність продовжити найкращі традиції вітчизняних гімназій, Києво-Могилянської академії, Лейпцігської семінарії, Московської поливанівської, та інших відомих навчальних закладів, які відправляли своїх кращих учнів дивитись, вивчати шедеври античного мистецтва, культури і міфології, слухати лекції і працювати в бібліотеках європейсь-

ких університетів. Здається ми повинні повернутися до цього і активно використовувати ці методи навчання в сучасних умовах.

Фактично, автор закликав націю повернутися знову до наших класичних, колись втрачених кращих навчальних традицій.

На наш погляд проблема якої торкнувся Я. Мельник є актуальною. В сучасній педагогічній науковій літературі постійно говориться про необхідність повернення і прилучення України до загальноєвропейських духовних цінностей та найкращих традицій в системі освіти, головною з них, на наш погляд, і є антична спадщина, колиска європейської, загальнолюдської культури.

Список використаних джерел

1. Альошинцев І. Історія гімназійної освіти в Росії. – Спб.: Вид. О. Богданової. 1912. – С. 218, 219.
2. Херсонський обласний державний архів. Історична записка про Херсонську гімназію. – Одеса, 1873. – С. 1–59.
3. Шарапова Є. Л. І. Поливанов та його гімназія. // Народна освіта в Росії. Історичний альманах – М., 2000. – № 10 – С. 275–279.
4. Вишневський О. І. Повернення гімназії // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 73–76.
5. Вісник давньої історії. – 1970. – № 1. – С. 245–246.
6. Мельник Я. Українці – європейська нація? // Київ. – 1990. № 5 – С. 138–143.

Lilia Kulikova

CLASSIC GREECE-ROME MYTHOLOGY AND CULTURE IN STRUCTURE OF THE ARTICLES OF CLASSIC GYMNASIUM

In the article development of knowledges is analysed from classic mythology and culture in the Kherson gymnasium in XIX – at the beginning of XX century

УДК 94 (477)

Олексій Гончаренко

ГОЛОКОСТ І ГОЛОДОМОР: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

У статті зроблено спробу порівняння поняттям голокост та голодомор.

Елементарне фізичне виживання людства та збереження національних ідентичностей є однією з актуальних проблем сучасної цивілізації. Тому звернення уваги дослідників до масштабних і вражаючих трагедій ХХ століття необхідне, адже тільки істинне знання здатне відвернути людство від "дороги в нікуди".

Голокост і Голодомор стали подіями буремного ХХ століття, що засвідчили не лише кризу цивілізаційного розвитку країн Європи, а й довели патологічного звиродніння і виродження нормальної людської поведінки, визначили ту межу, до якої може дійти політичний режим у відносинах із громадянським суспільством. Звісно, що людство на протязі свого історичного минулого пережило не одну масштабну гуманітарну катастрофу. Проте серед них виділяються Голодомор та Голокост. "Вивчення тісно переплетених доль усіх етносів України в усебічному взаємозв'язку, зокрема трагічних сторінок, оприлюднення результатів досліджень та належне вшанування жертв трагедій – є моральним обов'язком поліетнічного суспільства, в середовищі якого народжується нова політична нація – український народ, що включає в себе всіх громадян України, незалежно від їхнього етнічного походження" – з такою ініціативою виступили учасники науково-практичної конференції "Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне

майбутнє" (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедій етносів України), що відбулася 18 січня 2002 р. [1, с. 142].

Аналіз історіографічних здобутків і напрацювань останніх десятиліть доводи, що період нарративу та елементарного відтворення подій Голодомору і Голокосту поступово завершується. Настає доба усвідомлення цих трагічних подій минулого. Проте й досі немає праць, предметом яких є виявлення спільних та відмінних рис Голокосту і Голодомору. Виняток – праці політологічного спрямування, автори яких, досліджуючи витoki і національні варіанти тоталітарних режимів, розглядають Голодомор та Голокост як приклади "результативності" практичної діяльності партійних еліт Третього Райху та СРСР. Так, Х. Арендт, яка розглянула голод у контексті сталінських репресій 1930-х років, вважає, що визначальним для радянського лідера стало завдання побудови безкласового суспільства, адже "нові класи й національності стояли на шляху Сталіна, коли він розпочав готувати країну до тоталітарного правління". Але, Х. Арендт не уточнила, які саме національності "стояли на шляху Й. Сталіна". Крім того, для неї домінують соціально-економічні та політичні чинники дій радянського диктатора – з одного боку, Й. Сталін трансформував революційну диктатуру В. Леніна на цілковите тоталітарне правління, а з іншого – для цього йому треба було створити атомізоване суспільство, яке для нацистів у Німеччині склалось історично. Можна визначити ще одну визначальну тезу Х. Арендт, яка вважає, що євреї Третього Райху так само, як і селяни СРСР були "умираючими та приреченими класами". Тому, євреї за словами А. Гітлера, мали бути безжалісно знищеними [2, с. 368–371, 398, 399]. На думку українського політолога Б. Дем'яненка, метою терору в СРСР виступало завдання створення суспільства, яке б повністю відповідало визначеному ідеалові, а для А. Гітлера винищення людей було важливе саме собою [3, с. 25].

Незважаючи на процес поступової деідеологізації історичної науки України, в історіографії і сьогодні є ряд міфологем, що на думку українського дослідника В. Нахмановича, "протиставляють трагедію українського народу, уособленням якої був Голодомор, єврейському Голокосту" [4, с. 18–26]. "Більш як двохтисячолітній досвід руйнування та знищення народів і держав, переважно методами непрямого впливу та управління, довів ці здібності жидівського кагалу до вершин досконалості", – заявив один із учасників науково-практичної конференції. Продовжуючи свою "наукову розвідку", він запитав: "А що ж жиди?", і відразу ж відповідав: "А вони знову в стороні, вони теж постраждали від голокосту, щоправда видуманого, на відміну від української трагедії" [5, с. 153, 154].

Зазначимо ще одну важливу обставину, яка проявляється в останні роки. Проблеми порівняння цих трагічних подій минулого стають предметом методичних курсів, призначених учнівській та студентській аудиторії України. Так, Т. Чайка у одній із перших навчальних програм курсу "Голокост в Україні: історія, психологія, етика" розглянула проблеми: "Чим завинили українці – феноменологія Голодомору" та "Ворог нації і ворог народу – спорідненість фашизму і радянського тоталітаризму" [6, с. 12]. Ряд єврейських громадських організацій України намагається використати факти Голодомору та Голокосту в повсякденній викладацькій діяльності. Варто відзначити напрацювання Всеукраїнського центру вивчення Голокосту, "Ткума". Зокрема, керівник центру І. Шупак, розглядаючи проблему Голокосту значну увагу приділяв аналізу трьох Голодоморів в Україні, намагається віднайти спільні та відмінні риси цих трагедій, заявляючи: "Безумовно, Голодомори були актами геноциду, відповідальність за який несе сталінський режим. Декларуючи мету "ліквідації кулацтва як класу", влада насправді ліквідувала господарськи міцне економічно і, як результат, політично незалежне українське селянство – становий хребет української нації" [7, с. 78]. Логічним продовженням цього методичного посібника став робочий зошит С. Герус [8]. Іншим прикладом, (на жаль, який ігнорує необхідність порівняння подій Голодомору та Голокосту) є навчальний посібник А. Подольського про історію Голокосту в Україні. Автор зазначеного посібника не розглядає Голодомор, використовує лише факт "голоду" в нацистській антисемітській пропаганді та його вплив на колаборацію [9, с. 67].

Розглядаючи проблему, слід зазначити, що Голодомор українського народу та Голокост євреїв були здійснені ініціативи двох тоталітарних режимів – радянського і нацистського. В Україні провідником та ідейним натхненником цього злочину стала ВКП(б) зі своєю складовою – КП(б)У. У Німеччині ініціатива репресивних заходів належала НСДАП. Подібність двох тоталітарних режимів разюча, оскільки в основу їх ідеологій вкладали антилюдську доміную. Ко-

жен із цих режимів мав власну мету, що виправдовувала завдання побудови прогресивнішого суспільства. У раціоналістичній уяві лідерів тоталітарних режимів це реалізація цього завдання була пов'язана з тотальною жертовністю, принесенням на олтар смерті та заклання цілих соціальних та етнічних груп населення.

У центрі партійних ідеологій і програмових засад обох політичних партій перебувала ідея боротьби. Але, якщо для творців комуністичної ідеології центральною була боротьба класів, то для нацистів базисною стала боротьба рас.

Голодомор 1932–1933 рр. став реакцією радянського режиму на внутрішні та зовнішні виклики, що були вершиною, апогеєм відносин між державою і суспільством. Теорія класової боротьби перетворилася на основну ідейну складову початку Голодомору. Традиційне українське суспільство мало в ознаки "аграрної" нації. Тому не випадково, що основний партійно-державний удар спрямовували на українське село, мешканці якого прирекли стати жертвами тоталітарного режиму.

Отримавши владу в нерозвиненій країні, радянські лідери найкнулися на опір населення непопулярним заходам, що становили основу модернізації України. Випроваджуючи нову модель суспільно-політичного розвитку країни, лідери радянського режиму неодмінно підходили до потреби широкомасштабного терору щодо народу, на теренах проживання якого була встановлена внесена ззовні влада. З цього приводу, доцільно згадати про три радянські інтервенції (1918, 1919 та 1920 рр.) в Україну. Незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, радянський режим зумів усе ж таки оволодіти Україною. При цьому, – невпинно, – за допомогою різних способів і методів форсування або навпаки – лавірування і демагогічних обіцянок, лідерам ВКП (б) вдалося перебрати контроль над країною. Певні суперечки між російськими більшовиками і представниками українських комуністично налаштованих угруповань закінчилися повною та одностайною перемогою імперських кіл. Створення псевдофедеративної радянської держави поставило крапку на будь-яких державотворчих прагненнях українців. Потрапивши в зону впливу неоімперської політичної системи, народи, які мешкали в країні, змушено виконували роль безмовного суб'єкта, приреченого на широкомасштабне соціальне експериментування. Таким чином, творцем Голодомору став радянський режим, який завершував соціально-економічні та політичні процеси розпочаті їх ще в 1917 р.

Голокост, що розпочався з ініціативи нацистського керівництва III Райху, мав інші передумови, причини та мету. Умови приходу нацистів до влади в Німеччині суттєво відрізнялися від більшовицької інтервенції в Україну. В Німеччині лідер НСДАП прийшов до влади легітимно, в результаті виборів та загалом, демократичного поступу країни.

Євреї були оголошені ворогом не лише арійської раси, а загалом усього цивілізованого світу. Навколо євреїв, як образу абсолютного світового зла здійснювалась консолідація німецької нації.

Євреї усього світу стали об'єктом нещадних нацистських переслідувань. Знищували всіх представників відповідної національності. У випадку з Голодомором спрацьовував інший підхід. Ті, хто вижив, після 1933 рр. перетворювався на слухняний об'єкт нещадної економічної експлуатації та духовної експансії. Через Голодомор, ціною неймовірних страждань і людських страт, створювали "нову" – радянську людину, – сліпе та слухняне знаряддя радянського режиму, здатне виконати будь-які накази.

Об'єктом радянських переслідувань стало українське селянство – носій цінностей традиційного суспільства, інородний елемент у соціально-класовій системі, яку активно будували радянські лідери. Міркування з того приводу, що початок Голодомору пов'язаний із необхідністю отримання коштів на індустріалізацію, є за суттю помилковими. Для радянських будівничих, головним завданням стало все ж таки створення соціалістичного суспільства, в якому не знаходилося місця для дрібного власника землі, носія традиційних засад моральності й національної самосвідомості. Тому, з одного боку, Голодомор мав соціально-економічну складову, а з іншого – національну. Жертвами режиму стали селяни, більшість із яких були українці за національністю. Проте біда не оминула представників інших національностей, які мешкали в українському селі, у т. ч. євреїв.

Злочини тоталітарних режимів полягали і в тому, що задля власних політичних цілей вони використовували потенціал громадянського суспільства, потребуючи його підтримки. У Третньому Райху це знайшло відображення в ідеологічних акціях, спрямованих на дискредитацію

єврейства. Разом із тим, не можна відкинути той факт, що антиєврейські заходи нацистів були поетапними. Євреїв спочатку позбавили власності, всіх політичних і багатьох громадянських прав. Лише після кількарічної антисемітської істерії, нацистський режим приступив до фізичного знищення євреїв Європи.

У СРСР Голодомор 1932–1933 рр. контекстуально пов'язаний із заходами військово-комуністичного штурму, для якого характерні класова нетерпимість, нагнітання психозу "капіталістичного оточення", неможливості існування країн із різним соціально-економічним та політичним устроєм. Задля ідеологічного обґрунтування нового витка масових репресій була використана теорія, згідно з якою, в міру успішного просування країни до соціалістичного суспільства, класова боротьба збільшуватиметься зростати. Тому, Голодомор пов'язаний із пошуком "ворогів народу", першими судовими процесами щодо потенційно ворожих суспільних груп.

Проте, якщо у Німеччині нацистський політичний режим намагався отримати підтримку населення, при цьому не повідомляючи йому про долю "переселених" євреїв, то в СРСР радянські лідери активно пропагували ті переваги, що їх отримало населення країни від колективізації. У той час, коли мільйони українських селян голодували, радянські газети та кіно зображували переваги радянського способу життя.

Населення Німеччини нічого не знало про долю переселених до Польщі євреїв. Режим обходив цю проблему повною мовчанкою. Звісно, що правда про Освенцім на рівні слухів та догадок усе ж таки просочувалася до Райху. Але нацистські лідери жодним словом не обмовилися про долю євреїв публічно й офіційно. Трагічне майбутнє європейських євреїв перетворилося на державний секрет.

Ситуація з українським селянством була дещо іншою характер. Українське суспільство, зокрема, його міський сегмент, знав про ту біду і наругу, які спіткали селян. Індустріалізація та пов'язана з нею урбанізація лише розпочиналися. Тому чимало міських мешканців ще мали місці зв'язки зі селом, в якому мешкали їх родичі та члени родин. Відвідуючи села, люди дізнавалися страшну правду, пошепки передаючи її іншим. Окрім того, вокзали та міста були переповнені людьми, які намагалися прорватися через встановлені кордони і врятуватися. Тому можна стверджувати, що Голодомор відбувався відкрито, при повній мовчанці тогочасних засобів масової інформації. З цієї точки зору Голодомор є згубнішим для суспільної моралі, аніж Голокост, правду про який перед населенням Німеччини приховувалася.

Якою була реакція демократичного світу на події Голокосту та Голодомору? Як відомо, перехід до тотального знищення євреїв Західної Європи розпочався лише з 1942 р., після Ванзейської конференції, рішеннями котрої і була поставлена крапка в проблемі майбутнього європейських євреїв. Але, це стало можливим лише після того, як відбулись акції тотального знищення євреїв на теренах СРСР та коли нацистський режим переконався у виграші військових дій проти РСЧА. Тому, лідери інших держав, передусім США, Франції й Англії, не могли знати про це та й не вірили тим, хто наважувався говорити про тотальне знищення. До 1941 р. акції тотального знищення на теренах Європи не було. Позицію нацистських керівників щодо євреїв критикували та широко висвітлювали в тогочасній демократичній пресі. Разом із тим, демократичні режими нічого не зробили для полегшення долі євреїв, по суті залишивши їх на розтерзання нацистам. У кожній з країн були власні причини для цього рішення. Головною причиною стали наслідки економічної кризи кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., а відтак – неможливість прийняття і надання притулку німецьким євреям. З початком Другої світової війни кордон закрили, і надати допомоги стало неможливим. Проте уряди демократичних держав продовжували зберігати мовчанку аж до закінчення військових дій із Третім Райхом.

Трагедія українського селянства, за винятком частини угруповань української політичної еміграції, також не стала проблемою Європи. Лідери європейських країн, які знали про події, що відбувалися в Радянській Україні, також зберігали мовчанку. Для одних із них, ціною збереження мовчанки стало небажання погіршення стосунків із "червоним диктатором", для інших – економічна кон'юнктура, пов'язана з масовими закупівлями промислового устаткування. Важливу роль відіграло й те, що європейські країни закуповували дешеве українське зерно. Дешевизна його ціни за рахунок життя людей у даному випадку нікого не цікавила.

Лише преса, що перебувала під контролем української еміграції, повідомила світ про злочини радянського режиму. Спрямованість такого рішення лежала також в політичній площині, оскільки була скерована більше на дискредитацію міжнародного комуністичного руху. Щодо

цього плану необхідно відзначити пресу Західної України [10, с. 91–112]. Цікаво, що ці повідомлення мали й антисврейську складову, і в цілому призвели до відсутності взаєморозуміння між українськими та єврейськими політиками й відповідними етнічними групами населення регіону. На жаль, аналогічними виявилися й відносини між українською та єврейською общинами. Західні українці не могли не помічати непропорційно значний відсоток євреїв в тогочасних радянських органах влади. Вже тоді повторювали тезу щодо активної участі євреїв у організації Голодомору.

Якою була поведінка українців та євреїв у період геноциду, котрий організували тоталітарні режими? Відповідь на це запитання неоднозначна і не проста, як може видатися на перший погляд.

Українське селянство, яке потрапило в лещата тоталітарного режиму, не стало безмовною жертвою. Але, можна констатувати відсутність будь-яких організованих форм опору. Стихійними формами опору були петиції та листи селян до "батька всіх народів", звернення до органів влади. Відомі й активніші форми опору, зокрема збройне протистояння, або так звані "бандитизм", до учасників якого не жали, звісно ж, "куркулі" та "петлюрівські недобитки", котрі організували вбивства радянських активістів, членів їх сімей тощо. Активніших і масових акцій протесту не було. Українське суспільство, переживши період невдалої національно-демократичної революції та громадянської війни, не мало жодної політичної сили, здатної організувати протидію та опір Голодомору.

Єврейська община, зокрема її європейська частина, порівняно з українцями була організованішою. Виняток становили радянські євреї, оскільки, асиміляційні процеси 1920–30-х рр. знищили будь-які згадки про общинний устрій життя. Проте юденрати, створені з ініціативи і за прямим наказом гітлерівських окупантів, стали скоріше зняряддям організованого вбивства, ніж формою активної протидії.

Разом із тим, протидія євреїв заходам нацистського геноциду відзначалась більш активнішими формами протесту. Повстання у Варшаві, таборі смерті Собибор і ряді гето України спростували стереотип щодо відсутності форм активної протидії євреїв заходам Голокосту. Євреїв опирались уже в ході Другої світової війни, тому люди при ряді збігу обставин могли прилучитися до відкритої боротьби з гітлерівцями вступали у партизанські загони, підпільні організації та підрозділи діючої армії.

Звісно, що на основі відомих фактів опору євреїв і українців не можна твердити про їх масовість. Але, поза всіякими сумнівами акти протесту були непоодинокими. Вони жодним чином не вплинули на результати геноциду, але стверджувати, що тільки українці та євреї стали жертвами тоталітарних режимів, неправильно.

Однією з віддалених форм протесту, протидії та відплати українців тим хто організував Голодомор, стала їх співпраця з гітлерівськими окупантами, які, до того ж, спекулювали на болючих для українців подіях Голодомору.

Безпосередніми виконавцями планів тоталітарних режимів були рядові партійні функціонери. На знищення європейських євреїв у Третьюму Райху працювало відомство, яке очолював А. Ейхманом. Для знищення радянських євреїв створили команди поліції безпеки і СД, які діяли до 1942 р. Після цього людей знищували поліція безпеки й СД, жандармерія та місцева охоронна поліція.

В СРСР подібних структур не було. Організацією Голодомору займалися не каральні, а цивільні органи влади. НКВС лише контролював цей процес, у разі потреби ізолюючи цілі місцевості, населення яких прирікали на поступове вимирання. Найактивнішими виконавцями заходів геноциду стали сільські ради та органи влади районного рівня. Саме їм довелося стати учасниками трагічного дійства. Запаси продовольства рекувізувати виконавцями найнижчої ланки місцевого управління. Таким чином, заходи Голодомору, організованого за планами радянського керівництва, здійснювали безпосередньо українці.

Аналогу не можемо побачити в єврейському середовищі, оскільки юденрати не займалися безпосередніми розстрілами чи іншими заходами, характерними для складових Голокосту.

Доля безпосередніх виконавців геноциду українців виявилася не менш трагічною. Значна частина з цих людей була репресована у середині 30-х рр. ХХ ст. Членів юденратів та особовий склад єврейської поліції також знищили, гинули вони як правило останніми.

Цікаво, що частина тих, хто був безпосереднім виконавцем Голодомору, брала не менш активну участь у Голокості. Дане зауваження стосується радянських пропагандистів і частини тих, кому в роки нацистської окупації України довелося стати поліцаями. Для цих людей змінилися лише акценти. Якщо в 1932 р. їм довелося брати участь у знищенні українців, то в роки окупації роль жертви виконували євреї. Особливо безпринципністю вражали радянські пропагандисти. Якщо в роки Голодомору їм довелося займатися дискредитацією міфічних "ворогів народу", то з перших днів нацистської окупації України вони виконували аналогічні функції в україномовних німецьких періодичних виданнях.

У роки нацистської окупації України гітлерівці прагнули використати факти з історії Голодомору для виправдання військової агресії проти СРСР та дій, вчинених щодо євреїв.

Відрізняються ці дві події і наслідками. Голодомор став безпосередньою причиною демографічної кризи, що відчувається й нині. Голокост призвів до демографічної та гуманітарної катастроф. Повністю знищено культуру європейських і радянських євреїв, а від колишнього поліетнічного суспільства не залишилося й сліду. Фактично, внаслідок дій А.Гітлера створено сучасну етнічну карту Європи, яку він "звільнив від євреїв".

Разом із тим, якщо світова громадськість змогла покарати нацистів за Голокост, то ситуація з Голодомором докорінно відрізняється. Залишалися проблеми з визнанням Голодомору геноцидом, а правонаступники ВКП (б) продовжують впливати на суспільно-політичне життя країни. Якщо євреї використовують факт Голокосту для формування власної національної ідентичності й патріотизму, то в Україні проблеми Голодомору й далі є прерогативою вузького кола науковців.

Список використаних джерел

1. Рекомендації науково-практичної конференції "Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедій етносів України) // Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті етносів України). Всеукраїнська науково-практична конференція з дослідження та викладання проблем увічнення пам'яті жертв трагедій етносів України. 18 січня 2002 р. К., Інформаційний сервіс. – 145 с. 2. Арентд Х. Джерела тоталітаризму. – 2-е вид. / Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с. 3. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Монографія. – К., 2000. – 288 с. 4. Нахманович В. Р. Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – 220 с. 5. Козел В. Застосування методів непрямого управління процесами голодомору в Україні // Буття українців. Матеріали III науково-практичної конференції. – К.: АП АКФ, 2007. – 280 с. 6. Голокост в Україні: історія, психологія, етика. Матеріали до навчального курсу (для вищих навчальних закладів [бакалаврський рівень навчання] та 10–11 класів середньої школи). – К.: СтилоС, 2000. – 75 с. 7. Щупак І. Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на запитання історії. – Робочий зошит для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ: Центр "Ткума", 2005. – 148 с., іл., карти. – Укр. м. 8. Герус С. Б. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на запитання історії. – Робочий зошит для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ: Центр "Ткума", 2005. – 64 с. 9. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні / Навч. посібник. – К.: Сфера, 2007. – 100 с. 10. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 192 с.

Olexiy Goncharenko

GOLOKOST AND GOLODOMOR: ATTEMPT OF KOMPARATIV ANALYSIS

In the article the attempt of comparison a concept is done golokost and golodomor.

УДК 908(477. 84)

Галина Сеньківська

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА БІБЛІОТЕК ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
(1939–2007 РР.)**

Розглянуто історичні умови розвитку бібліотечного краєзнавства в області, його здобутки та недоліки. Визначено внесок бібліотек у розвиток краєзнавства.

На сучасному етапі розвитку української національної культури невід'ємною складовою громадського руху і наукових досліджень є історичне краєзнавство. Воно спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування національної свідомості, відповідальності за збереження історико-культурного надбання. Краєзнавча діяльність бібліотек – один із провідних напрямів бібліотечної роботи, яка передбачає виявлення, збирання і популяризацію писемних, головним чином друкованих матеріалів, пов'язаних змістом із певною місцевістю. Бібліотеки Тернопільщини нагромадили багатий досвід роботи з краєзнавства. На жаль, краєзнавчий доробок бібліотечних установ Тернопільщини не досліджений як загалом, так і в окремі періоди, тому ця проблема є актуальною і потребує глибокого вивчення. В останні роки тему інтенсивно опрацьовують у дисертаційному жанрі. Безпосередньо проблеми бібліотечної справи в Україні висвітлені у працях Л. Черепухи [1], Н. Христової [2] та інших авторів. Із огляду на це автор робить спробу дослідити історичні умови розвитку бібліотечного краєзнавства в області, його здобутки, недоліки та визначити внесок бібліотек у краєзнавство.

Тернопільська обласна бібліотека створена у 1939 р. зі штатом 23 працівники на базі бібліотек "Товариство школи Людовей", "Просвіта", "Єврейського товариства ім. Перля" [3, с. 2]. Книжковий фонд нараховував 60 000 томів. Бібліотека була розтошована на вул. Леваневського № 7, і крім цього, мала ще дві філії на вулицях Міцкевича № 1 і Червоноармійська № 18. Значну допомогу новій книгозбічці надала Одеська обласна бібліотека, яка забезпечила її бібліотечною технікою та фондом у 20 000 томів книг.

На початку 1941 р. книжковий фонд становив біля 100 000 томів, читачів було 6000, тобто в середньому за 1 день бібліотеку відвідували 250–300 осіб. Під час німецької окупації (1941–1944 рр.) книжковий фонд і значну частину господарського майна бібліотеки було розграбовано й знищено. Після звільнення м. Тернополя від німецько-фашистських загарбників, на основі збереженої літератури, була утворена Тернопільська міська бібліотека. Згідно з постановою РНК СРСР від 16 серпня 1944 р. № 1114 та постановою виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих від 15 вересня 1944 р. № 363 у вересні 1944 р. в м. Чорткові відновила діяльність обласна бібліотека, оскільки саме це було тоді обласним центром [1, 3]. У вересні 1946 р. бібліотеку з м. Чорткова перевели у м. Тернопіль.

Комплектування і поповнення фондів краєзнавчої літератури, пропаганда видань та публікацій про історію, культуру, природу Тернопільщини були органічною складовою діяльності бібліотек області у повоєнний час. Провідну роль у цьому відіграла обласна бібліотека – центральне книгосховище регіону. У повоєнний час сформували фонди, у краєзнавчої літератури, створилися картотеки обласної та місцевих бібліотек області. Книжковий фонд обласної бібліотеки у 1945 р. за даними сумарного обліку становив 22100, із них одержано з держлітфонду 19118 та куплено у бібколекторі 2971 [4, с. 1]. На 1 січня 1953 р. в бібліотеці нараховувалось 132305 книг, що були оцінені в 716648 крб. Протягом цього ж року бібліотека отримала 30539 книг на 141356.99 крб. [5, с. 5]. У 1948 р. фонд бібліотек області зріс на 55230 книг. У першому кварталі цього року бібліотеки комплектували за рахунок коштів централізованого обласного відділу [6, с. 21]. Фонд районних бібліотек у середньому перевищував 5 тис. томів, а сільських – більше 1000 книг у кожній [6, с. 22]. На початок 1948 р. в області діяли 194 сільських бібліотеки, 9 – районних і міських [6, с. 6].

Бібліотеки практикували такі форми краєзнавчої роботи, як лекції, книжково-ілюстративні виставки, складання списків рекомендованої літератури на різні теми, надання бібліографічних

довідок читачам. Тернопільська обласна бібліотека у 1945 р. влаштувала понад 30 літературно-краєзнавчих виставок, переважно суспільно-політична тематики: до дня смерті В. Леніна, 27 річниці Червоної Армії, до 84-ї річниці з дня смерті Т. Шевченка, до 1-го травня [4, с. 2]. Напередодні визначних радянських дат бібліотеки краєзнавчу діяльність. Але через нестачу публікацій на краєзнавчі теми, вона не завжди давала якісний результат. Більшість виставок було присвячено подіям загальнодержавного значення, і лише незначну частину становили місцеві краєзнавчі матеріали.

У Заліщицькій районній бібліотеці в 1975 р., до 30-річчя дня Перемоги, оформили книжкові виставки "Історична битва нашого народу", "Великий подвиг радянського народу"; проведено цикл читань "Золоті зірки нашої Батьківщини"; організовано читацьку конференцію за твором В. Закруткина "Мати людська", усний журнал "Подвиг визволення" [7, с. 2]. Обласна бібліотека у 1974 р. до 30-річчя визволення України від німецько-фашистських окупантів розробила план заходів, у якому передбачили проведення читацької конференції "Ніхто не забутий, ніщо не забуте" [8, с. 7]. Її учасниками стали понад 400 студентів факультетів фізичного виховання та фізкультури Тернопільського педагогічного інституту [8, с. 7].

Із нагоди святкування 160-річчя від дня народження Т. Шевченка працівники облбібліотеки організували літературний вечір та розробили монтаж на теми творчості Великого Кобзаря [8, с. 8]; дванадцять студентів інституту взяли участь у відзначенні цього свята. Було видано календар знаменних і пам'ятних дат, організовано розгорнуту книжкову виставку та бібліографічну картотеку [8, с. 8]. У 1969 р. відбувся ювілейний вечір, присвячений 200-річчю від дня народження письменника І. Котляревського [9, с. 16]. Як бачимо, фахівці бібліотеки тісно співпрацювали зі студентами Тернопільського державного педагогічного інституту, готуючи спільні заходи. Аналогічні заходи проводили і в інших бібліотечних закладах області. Так, у бібліотеці с. Старий Збараж оформили папку "30-річчя визволення Тернопільщини", у книгозбірці с. Н. Луб'янки – "Сторінки бойового літопису Збаражчини", "В битві за вільний Тернопіль друг твій хороший полі", "Юні месники", "Подвиги відважних – в серцях" [6, с. 7]. У краєзнавчих кутках бібліотек створювали стенди про односельців-учасників Другої світової війни. Зокрема, в с. Муховець оформили стенд "Вічно живі", в с. Олишківці – "Вони захищали Батьківщину" [7, с. 7].

Вагомого значення набули зв'язки бібліотечних працівників із обласним краєзнавчим музеєм, обласним відділом з культурно-освітньої роботи. Виконуючи рішення виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих від 25 січня 1949 р., обласний відділ культурно-освітньої роботи підготував та розіслав міським і районним відділам розпорядження про поліпшення охорони археологічних й історичних пам'яток, взяття їх на державний облік [10, с. 1]. Була розроблена інструктивна пам'ятка з охорони пам'яток культури для історико-краєзнавчих гуртків, які діяли при будинках культури, та придбаний альбом проєктів пам'ятників (братських й індивідуальних), упорядкування могил воїнів радянської армії, військово-морського флоту, партизан. У результаті здійсненої роботи у Тернопільській області виявлено і взято під охорону 10661 пам'яток. З них: археологічних – 356, індивідуальних могил – 3120, братських могил – 862, могил офіцерів Радянської армії – 397, могил офіцерів і сержантів – 5287, партизан Другої світової війни – 10 [10, с. 2].

У 1962 р. бібліотеки області залучили до роботи з підготовки до видання тому Тернопільська область із серії "Історії міст і сіл Української РСР". Можна вважати, що систематична краєзнавча діяльність бібліотек області розпочалася саме з цього часу. На облік взяли значний масив друкованих матеріалів про населені пункти краю. З метою виявлення краєзнавчих матеріалів щороку переглядали значну кількість літератури. Була проведена велика робота для виявлення краєзнавчих матеріалів у фондах державних архівів, центральних державних бібліотеках у містах Москва, Санкт-Петербурга, Київ, місцевих краєзнавчих музеях, багатьох місцевих архівосховищах [11, с. 1].

У 1980-х рр. поширилися нові форми пропаганди краєзнавчої літератури: клуби з краєзнавчої тематики, дні краєзнавства, бібліографічні огляди в пресі. На межі XX та XXI ст. якісні зміни відбулись у книжковому фонді. Замість застарілої за змістом літератури, яку вилучили, придбано значну кількість книг із української історії; оновлено фонд художньої літератури – закуплено твори письменників, творчість яких у радянську добу або була заборонена, або її замовчували.

У 2002 р. в області функціонували 924 бібліотеки системи Міністерства культури і мистецтв України, з них 838 – у сільській місцевості. Вони були об'єднані у 18 централізованих бібліотечних систем. За станом на 1 липня 2002 р. бібліотечні фонди нараховували понад 7 млн. примірників документів, якими користувалися 646830 читачів. За десять років фонди зменшилися на 3 млн. примірників документів. Якщо у 1991 р. до бібліотек Тернопільської області надходило 676 тис. примірників документів, у 1995 р. – 297 тис., то у 2001 р. – 99, 7 тис. [12, с. 40]. Бібліотеки області, порівняно з іншими регіонами України, поступалися щодо забезпеченості літературою на одного читача (12 книг, середньо український показник – 17). Практично 80 відсотків літератури – це книги 1960–1970 рр. ХХ ст., які вже зношені фізично, а багато з них – морально застарілі [12, с. 40]. Бібліотечні фонди поповнювали лише за рахунок книг цільового призначення від Міністерства культури і мистецтв України, зокрема виданнями "Української бібліотечної серії", подарунковими виданнями міжнародних фондів та місцевих авторів, діаспорними виданнями тощо.

Виконання Програми поповнення бібліотечних фондів області на 2000–2005 рр. дало змогу підвищити ефективність використання фондів бібліотек, удосконалити та впровадити нові бібліотечно-бібліографічні форми роботи з популяризації літератури краєзнавчої тематики.

Значну роботу провели бібліотеки Заліщицької ЦБС. Тут на початку 1990-х рр. відбувся комплекс заходів "Мій край – моя історія жива", "Єднала людей "Просвіта", "Історія краю очима емігрантів", "Талант, відданий людям", частиною якого, зокрема, пошукова робота. Крім того, нетрадиційним було й те, що бібліотека с. Зозулинці взяла участь в археологічних розкопках старовинного поселення, які відбувалися з ініціативи Київського університету під керівництвом відомого вченого Ю. Малєєва [13, с. 4].

Ще один комплекс пошукових заходів мав назву "Просвіта": сторінки нашої історії". Він був успішним, оскільки завдяки йому зуміли встановити маловідомі факти з історії просвітянського руху, розвитку освіти і культури в кожному населеному пункті Заліщицького району. Було віднайдено стародруки (часопис "Золотий колос", 1934 р. видання, "Календар "Просвіти", 1937 р. видання) і матеріали про створення бібліотек у громадських читальнях "Просвіти", імена меценатів, які допомагали в організації культурно-просвітницьких заходів. Спогади, фотографії, твори тогочасного друку стали основою для районного зібрання "Просвіта кличе!". На основі зібраних матеріалів у читальному залі районної бібліотеки експонували виставку, якщо стала своєрідним літописом діяльності Заліщанської "Просвіти" [13, с. 4]. Сільські бібліотеки, у свою чергу, теж організували цикл вечорів-спогадів "Просвіта кличе, як рідна мати..." та "Просвіта – паростки історії і культури на селі" [13, с. 5].

У 1994 р. Заліщицька районна бібліотека провела приурочену 100-річчю заснування Заліщицької семінарії зустріч колишніх семінаристів та гімназистів "На Україну линуть журавлі...". На зустрічі були присутні колишні слухачі семінарії, які приїхали з-за кордону: В. Верига – генеральний секретар Світового Конгресу вільних українців (проживає у м. Торонто), Л. Романко, В. Гембатьок, Н. Мединська, М. та Г. Гнатюки, Б. Бараник [13, с. 5].

2007-й р. став роком творчого змагання за організацію краєзнавчої роботи в сільських бібліотеках Зборівського району. Саме з метою вивчення історії сіл, їх звичаїв, традицій, життєдіяльності творчих людей було проведено районний краєзнавчий огляд-конкурс "Завітай до історії рідного краю" [14, с. 2]. Бібліотечні працівники записували спогади місцевих жителів та легенди, збирали колекції, фотографії, експонати і працювали над створенням документально-ілюстративних альбомів кожного села, що були представлені в методично-бібліографічний відділ для визначення кращого альбому. Різноманітні форми краєзнавчої роботи активізували діяльність сільських бібліотек, в яких діяли книжково-ілюстративні виставки: "Мій край, моя історія жива", "Моє село – окраса України, це часточка моєї батьківщини", "Із цих країв мій родовід", "Земля – це книга, в якій історія твого народу". Оформляли краєзнавчі кутки, де виокремлювали краєзнавчу літературу, експонати, вишивки за темами: "Історія нашого села", "В тім краю, де ти живеш", "Село моє рідне", "Рядок із біографії краю", "З чистих джерел народних скарбів", "Завітай до історії рідного краю" [14, с. 3]. З учнями старших класів Висиповецька бібліотека підготувала краєзнавчий захід "І хлібом, і цвітом пахне рідне село". Одночасно підготували 5 виставок за темами: "Хліб – усьому голова" (представлено 50 різних видів хліба); "Незадовго червоне яєчко..." (показано писанки, крашанки та легенди, оповідання, притчі про них); "Рушники, рушники – то матусі моєї роки..." (виставлено 100 різних вишивок), "Пісня – то душа

народу" (оформлено виставку творів народних пісень, козацьких, релігійних, колискових, стрілецьких); "Плету віночок, як свою долю" (представлені терновий вінок, що символізує терпіння, лавровий – переможця, віночки з польових квітів, весільні віночки, а також 240 виробів із різних картинок, аплікації з квітів, плетіння з соломки, різьба) [14, с. 4]. Районний краєзнавчий огляд-конкурс завершився концертом у будинку культури та підбиттям підсумків конкурсу в номінаціях "За краще проведення масового заходу", "За подання змістовних матеріалів з історії села", "За активну участь в огляді-конкурсі та активізацію роботи з пропаганди краєзнавчої літератури" [14, с. 4].

У бібліотеках області, з нагоди відзначення пам'ятних та ювілейних дат, заповнювали літературні календарі, активізували роботу літературно-мистецькі вітальні та клуби. Так, літературну вітальню "Вони родом із Залозеччини" створили у смт Залізцях, "Берегиня" – в Озерній, "Обрій" – у ЦБ та "Українська світлиця" – у Загір'ї [14, с. 6].

Важливим складником роботи Тернопільської ОУНБ є проведення конкурсів, соціологічних досліджень із вивчення регіональних особливостей читацьких запитів на літературу історичної тематики в бібліотеках Тернопільської області.

У 1997 р. обласна бібліотека здійснила соціологічне дослідження "Історичне краєзнавство: фонди та читацькі запити", що стало продовженням проведеного у 1993 р. [15, с. 1]. У дослідженні взяли участь Збаразька, Бучацька, Борщівська, Заліщицька та Шумська центральні бібліотеки, які розташовані у різних регіонах області, й на основі матеріалів, що вони надали, було зроблено відповідні висновки. Результати дослідження підтвердили, що запити читачів на літературу історично-краєзнавчої тематики є стійкими, постійно поглиблюються. Читачів найбільше цікавлять такі теми: археологічні експедиції та дослідження, національне і духовне відродження краю, українці в діаспорі, визначні політики Галичини, політичні репресії, історія ОУН та УПА, Українська Галицька Армія, Українські січові стрільці на Тернопільщині, історія України у 1917–1939 рр. Та ін.. Особливо популярні видання АН України, Інституту української археології, Інституту історії України і матеріали, що видає Науково-дослідний інститут "Проблеми людини" в м. Тернополі.

У 2003 р. підбито підсумки обласного конкурсу на кращу пошукову та дослідницьку роботу "Сторінка в літопис бібліотечної справи Тернопілля" [16, с. 39]. На конкурс було представлено 29 робіт, кращі з яких відзначені нагородами. Провідний науковий спеціаліст Кременецького краєзнавчого музею Г. Чернихівський підготував розвідку "Видатний книгознавець Павло Ярко-ковський", яку відзначено Почесною грамотою конкурсу. П'ять бібліотек в області отримали найвищі нагороди: Шумська ЦБ (Почесний диплом I ступеня), Заліщицька і Лановецька ЦБ (Почесні дипломи II ступеня), Бережанська й Збаразька центральні бібліотеки (Почесний диплом III ступеня). Серед нагороджених – 7 сільських бібліотекарів із Монастириського та Козівського районів за дослідження історії книгозбірень своїх сіл [16, с. 40]. Бібліотеки координують роботу з навчальними закладами і шкільними музеями, громадськими організаціями, які сприяють вивченню історії рідного краю.

Чільне місце у краєзнавчій діяльності бібліотек займає підготовка друкованих видань. Однією із найважливіших функцій відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Тернопільської ОУНБ є робота над краєзнавчими бібліографічними посібниками. Керуючись "Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек" (1996 р.), згаданий відділ підготував та видав методичні поради для вдосконалення ведення "Зведеної краєзнавчої картотеки" (1999 р.) [17]. Вийшли друком бібліографічні покажчики "Репресовані письменники Тернопільщини" (2000 р.) [18], "Літературна Тернопільщина" (1992) [19], "Соломія Крушельницька" (2007) [20], "Тернопільщина в народнознавчих пам'ятках" (1999) [21], "Роман Шухевич: Це був наказ мого серця" (2007) [22] та інші.

У 1995 р. обласна бібліотека для молоді започаткувала серію бібліографічних покажчиків про діячів науки, літератури, мистецтва, які народилися на Тернопільщині "Вони прославили наш край" (1995) [23], [24]. Тоді ж побачили світ покажчики "Родом з України", "Молоді про історію України", "Світова література в іменах". Внески у популяризацію літератури з краєзнавства й виховання підростаючого покоління зробили районні і сільські бібліотеки області. Зокрема, з нагоди відзначення пам'ятних і ювілейних дат чимало бібліографічних посібників видали районні бібліотеки. Зборівська центральна бібліотека склала бібліографічні покажчики: "Так вже доля їм судилась" – про письменників Є. Плужника, Г. Косинку, М. Хвильового, М. Зерова, В. Стуса, "Люди нашого краю", пронародного артиста України М. Коцюлима – до 60-річчя від

дня народження, про співця стрілецької слави Р. Купчинського, "Гриміла під Зборовом битва" та ін. Збаразька бібліотека підготувала серію покажчиків "Ім'я в літературі", Гусятинська – про письменника і громадського діяча Б. Лепкого з нагоди 120-річчя з дня народження тощо.

Бібліотечні заклади співпрацюють із закордонними науковими та просвітницькими установами. Своєрідним посібником із краєзнавчої роботи в бібліотеках став журнал "Наше життя", що видає Союз Українок Америки. 422 номери журналу, зібраних із 1951 до 1993 р., надіслані до Заліщицької районної бібліотеки. Комплекти журналів "Готуйсь" ця бібліотека отримала від Головної Пластової Булави у Філадельфії.

Проаналізувавши історико-краєзнавчу роботу бібліотек Тернопільської області другої половини ХХ – початку ХХІ ст., приходимо до висновку: бібліотечні заклади створили систему універсальних і тематичних бібліографічних покажчиків, чим сприяли актуалізації масиву краєзнавчої літератури. Разом з тим критичний аналіз діяльності бібліотек, зокрема методів і форм пропаганди літератури з краєзнавчої тематики, дає підстави стверджувати, що надмірне захоплення кількісними показниками аж ніяк не сприяло якості заходів, тематика яких була тенденційною, обмеженою ідеологічними рамками і рядом заборон.

Із проголошенням незалежності України зросло зацікавлення історією свого краю. У бібліотеках проводять різноманітні культурно-просвітницькі заходи, зокрема з популяризації фондів. Більшість із них приурочено до важливих українських подій у різних галузях науки, ювілейних дат. Отримали визнання малі форми бібліографії – закладки і буклети до ювілеїв письменників, науковців та інформаційні – до виходу краєзнавчих книг. Триває значна цілеспрямована робота з підготовки бібліографічних видань.

Список використаних джерел

1. Черепуха Л. О. Регіональна система бібліотечно-бібліографічного забезпечення вчителів історії (80–90-ті роки): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 23 с.
2. Христова Н. В. Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920–1990 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1999. – 19 с.
3. ДАТО. – Ф. Р – 1952. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. Там само. – Спр. 6.
5. Там само. – Спр. 152.
6. Там само. – Ф. Р – 3319. – Оп. 1. – Спр. 46.
7. Там само. – Ф. Р – 1952. – Оп. 2. – Спр. 476.
8. Там само. – Ф. Р – 21. – Оп. 7. – Спр. 503.
9. Там само. – Спр. 382.
10. Там само. – Ф. Р – 3319. – Оп. 1. – Спр. 62.
11. Там само. – Ф. Р – 3140. – Оп. 1. – Спр. 12.
12. Збірник програми розвитку культури Тернопільщини на період 2000–2010 роки / Упор. В. Я. Полисаєва. – Тернопіль, 2002. – 86 с.
13. "Ось така історія рідного народу..." (з досвіду пошукової роботи бібліотек Заліщицької ЦБС по відтворенню історії рідного краю) / Тернопільська державна обласна універсальна наукова бібліотека. – Тернопіль, 1995. – 7 с.
14. Гресь Н. І. Положення про районний огляд-конкурс сільських бібліотек "Завітай до історії рідного краю". – Зборівська ЦБС, 2007. – 6 с.
15. Моліцька Г. С. Історичне краєзнавство: фонди та читацькі запити (підсумки обласного соціологічного дослідження). – Тернопіль, 1997. – 5 с.
16. Моліцька Г. Бібліотеки Тернопільщини: конкурс дослідників // Бібліотечна планета. – № 4. – 2003. – С. 39–40.
17. Примірна схема зведеної краєзнавчої картотеки. (Методичні поради) / Упор. А. О. Ленчишин. – Тернопіль, 1999. – 11 с.
18. Репресовані письменники Тернопільщини: Бібліографічний покажчик / Упор. М. В. Друневич. – Тернопіль, 2000. – 30 с.
19. Літературна Тернопільщина: Бібліографічний покажчик / Упор. Н. К. Іванко. – Тернопіль, 1992. – 55 с.
20. Соломія Крушельницька: Бібліографічний покажчик / Упор. А. О. Ленчишин. – Тернопіль, 2007. – 112 с.
21. Тернопільщина в народознавчих пам'ятках: Бібліографічний покажчик / Упор. А. О. Ленчишин. – Тернопіль, 1999. – 132 с.
22. Роман Шухевич: "Це був наказ мого серця!": Бібліографічний покажчик / Уклад. В. Чупрова, Л. Оленич. – Тернопіль, 2007. – 136 с.
23. Вони прославляли наш край: Бібліографічний посібник. – Вип. 1. Наука. / Упор. Л. Ф. Марченко. – Тернопіль, 1995. – 50 с.
24. Вони прославляли наш край. Молоді про славетних людей Тернопільщини: Бібліографічний посібник / Уклад. Л. Марченко, С. Воробель. – Тернопіль, 2002. – 288 с.

**HISTORICAL AND COUNTRY STUDY WORK OF THE LIBRARIES OF
TERNOPIL' REGION (1939–2007)**

The article deals with the historical conditions of the librarian country studies development in the region, its achievements and disadvantages. The input of the librarians in the development of country studies is also distinguished.

УДК 94 (477):342.725

Сергій Адамович

**ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РИЗИКИ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
(1991–2007 РР.)**

Проаналізовано роль мовного питання в процесі становлення незалежної України, досліджено спроби окремих політичних сил використати фактор російської мови для дезінтеграції країни.

Постійне вживання і творчий розвиток власної мови є невід'ємною ознакою буття будь-якої нації. Разом з тим насильницьке, або невважене поширення мови більшості адміністративними засобами, або безкомпромісне піднесення меншістю статусу власної мови дестабілізує ситуацію в країні і суперечить засадам демократії. За словами відомого соціолога В. Хмелька, як опосередкований показник сепаратистських настроїв в Україні можна розглянути ставлення до надання російській мові статусу другої державної [1, с. 24].

Разом із тим дослідники національної політики в посткомуністичних країнах чеські вчені В. Данчак і М. Павка констатують, що вживання мови вельми сильно детермінує політичні надбання українців, загрожує незалежності країни. Вони вважають, що "існування української мови не є захищеним, а тим більше це загрожує українському народові, а мовна політика держави мусить бути засуджена" [2, с. 250]. Про дезінтеграційні ризики та мовна політика в Україні йдеться також у працях Я. Грицака, В. Говгаленка, О. Майбороди, Е. Мамонтової, І. Кононова, М. Рябчука.

Серед тих, хто відстоює права української мови як єдино можливої в державній, домінує наступна точка зору: розширення сфери використання російської мови, а також юридичне закріплення її нинішнього стану загрожує й українській мові, й державі в цілому. Їх опоненти вважають, що в більшості регіонів російська є мовою міжнаціонального спілкування; демократична держава має захищати інтереси всіх громадян, а не тільки "титульної нації"; українська і російська культура завжди взаємно збагачували одна одну, тому надання російській мові статусу державної відповідає інтересам як російської, так і української нації [3, с. 124].

В. Говгаленко вважає, що єдина державна мова має комунікативну функцію, яка об'єднує народи в державі. Натомість варіант введення двох державних мов конфліктніший із огляду на надання преференцій мові, що й так витісняє мову одного з основних етносів у країні. Розмежувати принципів застосування двох мов важко, а за наявності вільного вибору мови продовжиться катастрофічне витіснення української мови матеріально і інституціонально більш забезпеченою російською. У випадку ж введення обов'язковості вивчення двох мов це призведе до погіршення становища малих народів, яким доведеться вивчати три мови [4, с. 21]. Із огляду на тривалу дискримінацію в Україні мови корінного етносу О. Андрійчук навіть запропонував здійснювати політику позитивної дискримінації для відновлення українською мовою власного мовного простору [5, с. 20].

Натомість дослідник О. Лагутін стверджував, що в Україні здійснюються політику стирання міжетнічних відмінностей, аналогічну тій, яку реалізовували в СРСР. На його думку, закріплен-

ня демократичних принципів національної політики в законах і Конституції республіки є суто декларативним, а російська мова в Україні не отримала офіційного визнання, що відповідало б її реальному поширенню [6, с. 101, 104–105].

Отже, у більшості наукових досліджень учені намагаються обґрунтувати свою позицію в мовному питанні. Натомість автор у статті поставив завдання проаналізувати мовну політику Української держави в 1991–2007 рр., дослідити й оцінити спроби окремих політичних сил надати російській мові статус державної.

На момент створення незалежної держави українська і російська мови були рівноправними лише формально, а фактично на більшій частині території країни, особливо на Сході та Півдні, панувала російська. Крім того, в умовах розпаду СРСР партійно-радянські органи розпалювали у російськомовного населення побоювання можливих утисків після здобуття Україною незалежності. Проте прийняття 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей, що гарантувала рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права всім етносам України, значною мірою зняло напругу на Сході й Півдні країни і вплинуло на результати голосування 1 грудня 1991 р. за незалежну Україну.

Однак підтримка української самостійності серед населення України, а особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, наблизилася до найнижчої помітки під час глибокої економічної та політичної кризи 1993–1994 рр. У кінці 1993 р. ЦРУ (CIA) навіть зробило прогноз про можливість в Україні громадянської війни – між україномовним і російськомовним населенням, Заходом та Сходом, націоналістами і комуністами [7, с. 179].

Проте у зв'язку з тим, що не було причин для виникнення протестних настроїв серед російськомовних, не розгорнувся ліберально-демократичний рух, що захищав би російську мову і російськомовність. Натомість лозунги про захист російської мови використовували тільки маргінальні політичні сили.

У 1994–2004 рр. мовна проблема не була розв'язана, але авторитарний стиль управління президента Л.Кучми усунув можливість використання фактора російської мови для дестабілізації в країні. Спроби надання російській мові статусу державної в південно-східних областях не мали широкого розголосу і не виходили за межі декларацій. Так, перший референдум щодо використання російської мови нарівні з державною українською Харківська міська рада провела у 1994 р. У 1996 р. міськрада колишньої столиці УСРР вирішила дозволити використовувати російську мову в обігу місцевих документів нарівні з державною. Це рішення опротестувала прокуратура, однак міськрада відмовилася задовольнити протест, після чого законність рішення харківських депутатів розглядали в судових органах. У лютому 2001 р. Верховний Суд України визнав, що міськрада перевищила свої повноваження, ухвалюючи рішення про двомовність. Однак міськрада на сесії відмовилася виконувати рішення суду [8, с. 5].

У квітні 2001 р. депутати вирішили провести в місті консультативне опитування про офіційне використання російської мови нарівні з державною. Під час опитування, яке проводили у 2002 р. одночасно з виборами до Верховної ради та органів місцевого самоврядування, 81,56% харків'ян відповіли "Так!" застосуванню російської мови нарівні з державною в усіх сферах суспільного життя, а також жителі міста підтримали ідею надання Харкову спеціального статусу міста загальнодержавного значення [8, с. 5].

Восени 2002 р. регіональні влади Криму, Дніпропетровської, Луганської та Миколаївської областей висловилися за проведення референдумів про державний статус російської мови. Луганська облрада з ініціативи місцевих відділень громадської організації "Російський рух", партій "Російський блок" і "Російсько-український союз" звернулася до депутатів Верховної Ради України з пропозицією надати російській мові статус другої державної [9, с. 21].

Ці погрози супроводжували резолюціями з вимогами до Президента якомога жорсткіше боротися з опозиційною акцією "Повстань, Україно". Одночасно губернатори поширювали інформацію про начебто заклики В. Юценка згорнути співпрацю з Росією "на користь односторонньої орієнтації на НАТО", що свідчило про спробу надати політичному протистоянню влади і опозиції мовно-етнічної напруги.

Штучність вимог про введення другої державної мови засвідчили результати соціологічних опитувань. Так, згідно з опитуванням у вересні 2002 р. Донецького інформаційно-аналітичного центру мовне питання не увійшло до десяти найактуальніших проблем російськомовного Донецька [10, с. 12–13].

Соціологи стверджують, що кількість тих, хто вважає рідною російську, загалом дещо зроста порівнянню з 1994 і 2002 рр. Особливо це помітно на Півдні, де частка російськомовних збільшилася на 17%. Навіть у Центрі, де частка самоідентифікованих українців помітно зростає, кількість україномовних дещо зменшується. Одночасно у 1994–2004 рр. змінилася кількість осіб, які позиціонують себе як українці – у Центрі частка самоідентифікованих українців зростає з 60% до 80%, а на Півдні зменшилася з 70% до 60% [11, с. 25–27].

Як засвідчили результати перепису 2001 р., національні меншини, незважаючи на підтримку розвитку їх мов і культур із боку української держави, стрімко русифікувалися, а не українізувалися. Так, 88,5% греків, 83% євреїв, 64,7% німців, 62,5% білорусів, 58,7% татар, 30% болгар рідною визнали не свою рідну мову, а російську [3, с. 130].

Безсумнівним залишався факт домінування російської мови в багатьох сферах. Згідно з даними Центру ім. Разумкова, в 2003 р. 81,2% громадян України вважали, що національно-культурні потреби російськомовного населення задоволені повністю чи частково. Єдина сфера, де переважання українська мова переважала безумовно, – це освіта. У 2000–2001 навчальному році 70% дітей отримали середню освіту державною мовою (в 1991/1992 навчальному році цей показник склав 49%).

Проте на Сході, де російськомовного населення – 90%, твердження про закріплення тенденції українізації сфери освіти не виправдовувалося. Тільки в 14% шкіл Донецької області у 2000/2001 рр. викладали українською мовою. В Луганській області цей показник становив 17%. Натомість у Криму українських шкіл було 0,9% від загального числа й відповідно у 2,1% шкіл навчали мовою корінної нації півострова [3, с. 127–128].

Єдність країни зазнала удару після сепаратистських дій керівництва південно-східних регіонів України під час президентських виборів 2004 р. Натомість Помаранчева революція виявила, що в українському суспільстві формується нова свідомість – демократична свідомість росіян і/чи російськомовних, які почуваються повноцінними та повноправними громадянами України. Вони добре знають, що в демократичній Україні ніхто не примушуватиме їх відмовитися від російської мови вдома, чи на вулиці, чи на робочому місці. Але саме ця категорія українських громадян, як правило, знає українську мову і послуговується нею, коли це необхідно [12, с. 4].

Проте після Помаранчевої революції в країні не було досягнуто суспільно-політичної стабілізації. Моніторингові дослідження стану українського суспільства, які у квітні 2005 р. здійснив Інститут соціології НАНУ, засвідчили зростання у громадян країни страху щодо можливості розпаду країни і загострення міжнаціональних стосунків. Так, у 2004 р. міжнаціональних конфліктів боялися 12,8% опитаних, а у 2005 р. – 16,7%. Страх за єдність країни у 2004 р. виникав у 10,8% опитаних, натомість у 2005 р. – у 18,9% опитаних [13, с. 167].

Натомість праві російські політики умовами справжньої дружби, співробітництва і партнерства між Росією та Україною після Помаранчевої революції називали поряд із децентралізацією й федералізацією, збереженням віруючих у лоні православної церкви Московського патріархату також державний статус російської мови в Україні [14, с. 38]. Виконуючи проросійські передвиборчі обіцянки і здійснюючи політичний тиск на Президента України, Партія регіонів розгорнула після парламентських виборів 2006 р. процес надання місцевими радами російській мові статусу регіональної, який фактично урівнював її в правах з державною.

Уперше рішення про надання російській мові статусу регіональної із прийняли в Харкові. Натомість у місті на початку 2006 р. не діяло жодної україномовної радіостанції і телеканалу. Більшість дитсадків та шкіл були російськомовними, а серед ВНЗ лише в Державній сільськогосподарській академії ім. Докучаєва більшу частину предметів викладали українською мовою [15, с. 14].

За надання російській статусу регіональної в Донецькій облраді проголосувала більшість – 115 із 133 присутніх на сесії депутатів. Окрім того, донецькі депутати скерували у Верховну Раду України звернення з пропозицією про надання російській мові статусу державної [16, с. 7]. Депутати Донецької міськради одногосно прийняли рішення про регіональний статус російської мови [17, с. 2].

Аналогічні політичні рішення були прийняті 24 квітня 2006 р. в Луганській облраді. Регіонали стверджували про утиски російської мови в умовах, коли діловодство в Луганській облдержадміністрації було переведено на українську мову лише у 2006 р. [18, с. 11].

Донецька і Луганські обласні прокуратури здійснили спроби опротестувати рішення облрад про регіональний статус російської мови. Проте 2 червня 2006 р. Луганська облрада відхилила протест прокурора Луганщини Ю. Ударцова [19, с. 1]. У свою чергу, в січні 2007 р. ухвалу Ворошиловського районного суду Донецька про незаконне надання російській мові статусу регіональної підтвердив і Апеляційний суд краю [20, с. 8].

29 травня 2006 р. сесія Миколаївської облради ухвалила надати російській мові статус регіональної на території області [21, с. 10]. Натомість депутати Одеської облради продемонстрували особливу позицію щодо надання російській мові статусу регіональної. Вони своїм розпорядженням "Про реалізацію на території Одеської області конституційних норм і положень законів України "Про мови в Українській РСР" зі змінами і "Про ратифікацію європейської Хартії регіональних мов чи мов меншин" не просто закріпили вільне використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування, а визнали такий самий статус для мов інших національних меншин на окремих територіях [22, с. 4]. Тобто депутати конкретизували дію Хартії в частині використання російської мови, не називаючи при цьому її регіональною.

У Криму під час передвиборчої боротьби в 2006 р. партійні організації блоків "За Союз", блоку С. Куніцина, блоку "За Януковича", Народної опозиції, блоку "Не так" і КПУ також активно виступали за надання російській мові статусу другої державної в Україні [23].

У свою чергу, рішення Дніпропетровської міської ради надати російській мові статусу регіональної спонукало деяких патріотів до радикальних дій. Зокрема, голодування розпочав прикутий до дверей міськради дніпропетровець І. Прядко. Прокурор Дніпропетровська М. Горностаєв також опротестував у суді рішення міськради від 24 травня 2006 р. про надання російській мові статусу регіональної [17, с. 1–2].

У відповідь на такі дії облрад та міськрад Президент України доручив Генеральній прокуратурі оскаржити в судах рішення місцевих рад про регіональний статус російської мови. Крім того, було заявлено, що В. Ющенко чекає, щоби судді Конституційного Суду роз'яснили депутатам місцевих органів влади, що належить до їх компетенції.

Оскільки згідно з Конституцією України всі питання, що стосуються застосування мов в Україні, були визначені тільки законами (ст. 10 і ст. 92 Конституції України), то рішення органів місцевого самоврядування з цього питання визнавалися незаконними, про що 10 травня 2006 р. офіційно заявило Міністерство юстиції України [24, с. 7].

У "мовних рішеннях" 2006 р. місцевих рад Півдня і Сходу України проглядалося не намагання розв'язати проблему, а продовження передвиборчої риторики і спроби шантажу помаранчевої влади. Прихильники регіонального статусу російської мови об'єктивно були зацікавлені в тому, щоби посилювати культурно-символічний вплив Росії в Україні. Це дало б їм політичні дивіденди, а також створило попит на ринку політичних ідей.

Дії місцевих рад Сходу та Півдня України викликали численні заяви-протести. Так, Рада Національної спілки письменників України на засіданні 30 травня 2006 р. розцінила ухвали про надання російській мові статусу регіональної як грубе порушення Конституції України та міжнародних законів. У випадку продовження "сепаратистської агресії" письменники заявили, що готові "до найрадикальніших засобів захисту своєї Батьківщини, її серця, душі, розуму – рідної української мови" [25, с. 3].

Захисники української мови також зазначали, що Європейська Хартія регіональних мов яку Верховна Рада України 15 травня 2003 р. не відповідає об'єктові та цілям автентичної хартії і дає підстави для маніпулювання нею. Вони відзначали, що Хартія стосується тільки мов національних меншин, що потребують захисту й підтримки [25, с. 3].

Неадекватне трактування "Європейської Хартії регіональних мов" підтверджували висновки академічних наукових установ. Так, Інститут української мови НАН України підготував експертний висновок, де було зазначено, що Хартія зобов'язує європейські держави захищати "передусім ті мови, яким загрожує зникнення, а також зобов'язує національні меншини дбати про мову свого громадянства–державну мову, яка є чинником соціальної гармонізації і консолідації суспільства в політичну націю". До того ж, у висновку зауважено: при розгляді мов меншин Хартія враховує із загальноприйнятую норму, що державна мова має виняткові права на території своєї країни, і її функціонування забезпечується не декларативно, а тому цей документ не враховує унікальної ситуації в Україні, де механізму контролю за виконанням мовного законодавства і санкцій проти його порушників не передбачено [26, с. 189].

Натомість у російських ЗМІ "парад регіональних мов" розцінили як об'єднавчий фактор для всіх регіонів України, де тезу "Україна – не Росія" не поділяють. При цьому навіть авторитетні ЗМІ дозволяли собі робити заяви про штучність створення української мови, що "навіть в україномовних регіонах українська витісняється русифікованим суржилом, а в решті випадків говорять і зовсім не напружуючись російською, точніше на південноросійською" [27].

Одночасно розроблена ще у 1997 р. і доповнена у 2003 р. державна програма "Здійснення комплексних заходів із усебічного розвитку української мови" не виконували. Багато фінансово-бюджетних ініціатив у цій галузі завершилося непрозорим розподілом коштів, незакінченими проектами, фільмами, що так і не побачили ефіру (тільки у 2006 р. мовне питання коштувало державі 4 мільйони гривень і 3 мільйони гривень лише на діяльність "Просвіти") [28, с. 16].

Те, що В. Ющенком в ніч із 2 на 3 серпня 2006 р. вніс кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра, ознаменувало закінчення парламентської кризи. Президент України у нічному зверненні мотивував своє рішення необхідністю "звести обидва береги Дніпра". Рішення В. Ющенка було підкріплено тим, що основні політичні сили підписали "Універсал національної єдності", яким закріпили єдність нації, припинили дискусію про статус мов, висловили побажання щодо церковного питання, окреслили організацію земельних відносин і структурних реформ, прийняли рішення щодо основ зовнішнього курсу.

Але між початковим варіантом президентського тексту "Універсалу національної єдності" та підписаним 3 серпня 2006 р. документом були певні відмінності, що засвідчили деякий відступ у декларуванні унітарності та соборності країни. Так, статус української мови як державної і мови офіційного спілкування органів влади визнано в обох варіантах документа, але в підписаному Універсалі знято формулювання про статус української мови як **єдиної** державної мови, а серед мов національних меншин виокремлено російську, що поставило їх у нерівні умови [29, с. 2].

Попри сподівання, прихід до влади Партії регіонів України не зупинив ініціатив щодо підвищення статусу російської мови. Уже в середині жовтня 2006 р. депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим ухвалили Постанову "Про хід виконання Постанови Верховної Ради АРК від 15 квітня 1998 року № 1505–1 "Про забезпечення функціонування державної, російської та інших національних мов в АРК". У документі є звернення до центральних органів влади з пропозицією надати російській мові державного статусу шляхом винесення даного питання на всеукраїнський референдум. Окрім того, запропоновано закріпити за російською мовою статус регіональної в тих областях, де вона є мовою більшості населення, і внести відповідні зміни у 15 законів України.

Одночасно у Верховній Раді України для надання російській мові статусу регіональної були зареєстровані чотири мовні законопроекти. У зв'язку з цим важко не погодитися з народним депутатом України Р. Чубаровим, який оцінив законопроекти як "повзучу русифікацію", котру подають під прикриттям "піклування про інші мовні меншини", але вона є "фронтальним наступом" Росії для збереження постійної напруги в країні [30, с. 3].

Мовне питання в Україні знову загострилось в грудні 2007 р., коли Конституційний суд України виніс рішення на користь українізації кінопрокату. При цьому суд зробив висновок про те, що обов'язок дотримуватися положень щодо обов'язкового дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів перед їх розповсюдженням в Україні не порушує прав національних меншин на використання своєї мови у галузі кінематографії. Крім того, наказ міністра культури України від 18.01.2008 р. передбачав, що Державна служба кінематографії повинна видавати посвідчення на право поширення і демонстрації лише на фільми, дубльовані (озвучені або субтитровані) державною мовою на фільмокопії мови оригіналу.

Ситуацію відразу використали певні політичні сили для консолідації власного електорату в південно-східних регіонах країни. Політики акцентували увагу на тому, що зміни в умовах кінопрокату є проявом дискримінації російськомовного населення України. Одночасно кінопрокатники зауважували про неможливість одноразового переходу на дубляж українською мовою через те, що в Україні необхідних потужностей для копіювання, субтитрування чи друку високо якісних копій.

Усупереч цьому опитування, що на замовлення Sony та Disney англійська кампанія First Movies International здійснила в Києві, Львові, Одесі й Харкові, показали, що 19% респондентів вважають конче потрібним дублювати всі фільми українською мовою, 24% – розуміють потре-

бу в цьому, 30% – ставляться нейтрально, 16% – швидше негативно, ніж позитивно, 11% – категорично проти [31, с. 17].

Отже, незважаючи на те, що утисків російськомовного населення країни з боку влади в незалежній Україні немає, окремі політичні сили заради досягнення вузькопартійних інтересів спробували домогтися надання російській мові поряд із українською статусу державної. Загострення політиками уваги суспільства до статусу російської мови дало змогу відволікти населення південних і східних регіонів країни від соціально-економічних проблем та численних порушень прав і свобод людини, підвищити партійні рейтинги, а можливо, і реалізувати якісь зовнішні зобов'язання.

Підсумовуючи, зазначимо, що ідеалом мовної політики можна вважати збереження єдиною державною мовою української поряд із реальним забезпеченням функціонування місцевих мов у межах компактного проживання етносів, і передусім корінних народів, а також забезпечення можливості отримання освіти рідною мовою для представника будь-якої національності в Україні. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в ґрунтовному аналізі впливу фактора російської мови на суспільно-політичне життя України в умовах незалежності.

Список використаних джерел

1. Кульчинський Р. Начальник Донбасу // Галицькі контракти. – 2004. – 6 грудня. – С. 22–24.
2. Daněš V., Pavka M. Národnostní politika ne Ukrajiě–vývoj a efekty // Národnostní politika v postkomunistických zemích. – Brno: Masaràkova univerzita, 2000. – S. 239–254.
3. Мамонтова Э.В. Проблема билингвизма в Украине: регионально-политический аспект // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 19. – С. 124–132.
4. Говгаленко В. Язык в поствыборном соусе // Зеркало недели. – 2006. – 3 июня. – С. 21.
5. Андрийчук О. Бремя толерантности: о статусе языка и демократических стандартах // Зеркало недели. – 2006. – 8 июля. – С. 20.
6. Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации политического процесса на Украине // Полис. – 2001. – № 4. – С. 100–107.
7. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Кристика, 2004. – 344 с.
8. Онисько Н. Русифікація східної столиці // Поступ. – Львів, 2002. – 11–17 квітня. – С. 5.
9. Старцев В. Язык мій, чий ти ворог? // Дзеркало тижня. – 2003. – 1 березня. – С. 21.
10. Медведев О. Палії мовної війни. Хто й чому грається із сірниками? // Політика і культура. – 2002. – 29 жовтня – 4 листопада. – С. 12–13.
11. Злобіна О. Латентні чинники регіональних опозицій (1994–2004 рр.) // Соціальні виміри суспільства. – 2005. – Вип. 8. – С. 25–41.
12. Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв'язана дилема історії // День. – 2005. – 15 лютого. – С. 4.
13. Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 166–173.
14. Богданович В. Що ж буде після паузи? // Політика і час. – 2005. – № 3. – С. 37–40.
15. Шлях перемоги. – К., 2006. – 5 липня. – С. 14.
16. Вести регіона. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С. 7.
17. Україна молода. – 2006. – 30 травня. – С. 1–2.
18. Україна молода. – 2006. – 8 червня. – С. 11.
19. Україна молода. – 2006. – 3 червня. – С. 1.
20. Ганущак М. Донецьку–одну мову // Експрес. – 2007. – 18–25 січня. – С. 8.
21. Балан С. Федерация: конец Украины или фундамент ее стабильности // Ракурс-плюс. – Луганск, 2006. – С. 10.
22. Зеркало недели. – 2006. – 8 июля. – С. 4.
23. <http://www.materik.ru/index.php?section=analitics&bulid=134&bulsectionid=13850>.
24. Время Донбасса. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С. 7.
25. Відозва Ради Національної спілки письменників України // Голос України. – 2006. – 10 червня. – С. 3.
26. Експертний висновок Інституту української мови Національної Академії наук України щодо "Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин" 1992 року та проекту Закону України "Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин" // Бахмутський шлях. – 2002. – № 3–4. – С. 189.
27. <http://old.radiomayak.rfn.ru/interview/06/02/27/44392.html>.
28. Ботанова К. Монополія на мову // Дзеркало тижня. – 2006. – 1 липня. – С. 16.
29. Універсал національної єдності // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 липня. – С. 2.
30. Зеркало недели. – 2006. – 21 октября. – С. 3.
31. Дзеркало тижня. – 2008. – 9 лютого. – С. 17.

Sergiy Adamovych

**DISINTEGRATION HAZARDS AND LANGUAGE POLICY IN UKRAINE
(1991–2007)**

In the article is analyzed the role of language policy into process of forming the independent Ukraine, investigated attempts of some political forces to use the factor of Russian for disintegration of country.

УДК 94 (477) "19": 331.556

Ольга Коржик

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗАСАД

Стаття висвітлює історичний досвід формування засад міграційної політики України щодо трудових мігрантів після здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Потреба у вдосконаленні правового регулювання відносин з іноземним елементом зростає завдяки тому, що глобалізація і стрімкий технічний прогрес призводять до підвищення мобільності робочої сили, створення нових можливостей працевлаштування. Під правовим регулюванням трудових відносин з іноземним елементом прийнято розуміти відносини, в яких іноземний елемент (ознака) присутній у суб'єктному складі (при застосуванні праці іноземців та осіб без громадянства на території країни працевлаштування), в об'єктному (наприклад, застосування праці на підприємстві в Україні) або у юридичному факті (наприклад, підтвердження трудового стажу, якщо робота виконувалась за кордоном) [22, с. 243].

Механізм правового регулювання праці характеризується технікою міжнародних договорів, розробленою у міжнародному праві. Одним з головних питань тут є співвідношення міжнародного і національного права, з приводу якого думки поділилися. "Моністи", які виходять з примату міжнародного права над внутрішнім правом держави, вважають зайвим видання спеціальних актів про приведення в дію міжнародного права в системі внутрішнього права. "Дуалісти", визнають існування двох різних правових систем – міжнародного та внутрішнього права, вважають видання таких актів обов'язковим. Більшість з них називають трансформацію (перетворення норми міжнародного права в норму права внутрішнього), рецепцію (відтворення внутрішнім правом держави норми міжнародного права без змін її змісту) та відсилку (вказівка закону держави на те, що ті чи інші відносини мають регулюватися нормами міжнародного права). Звичайно, такий виклад, є спрощеним, і тому варто навести думку Е. Аметистова, який є прихильником "діалектичного дуалізму", що полягає не у прямому застосуванні міжнародних норм, а у трансформації їх при використанні у внутрішньому законодавстві [19, с. 45–46].

Управління міграціями можна визначити як свідомий і цілеспрямований вплив суспільства, і громадянина зокрема, на міграційні процеси з метою формування найбільш бажаної її інтенсивності та спрямованості на основі притаманним їй закономірностям і тенденціям.

Міграційна політика є самостійним напрямом державної політики, яка тісно пов'язана з іншими її складовими, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

О.Малиновська вважає, що "міграційна політика – це комплекс розробок і заходів, спрямований на формування необхідних потоків і потрібної інтенсивності міграції населення" [23, с. 50].

Основною проблемою міграційного права України є питання самостійності цього права як галузі в системі національного права. Початком формування міграційного права як окремої галузі стало прийняття Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, в якій серед іншого проголошувалося, що "Українська РСР має своє громадянство і регулює імміграційні процеси" [1, с. 429], адже контроль над виїздом

був першочерговою задачею новоутвореної держави. Практичним втіленням Декларації стали закони "Про громадянство" [2, с. 7–22], "Про біженців" [3, с. 42–50], "Про правовий статус іноземців" [4, с. 22–30], "Про державний кордон" [5, с. 9–11], "Про туризм" N 324/95-ВР від 15 вересня 1995 р. [6, 15–18], "Про зайнятість населення" [7], "Про захист прав споживачів" [8, с. 90], "Про імміграцію" [9, с. 197], "Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України" від 21 січня 1994 р. [10], до якого за п'ять років не вносилося жодної зміни, що є свідченням його ефективності і співвідношення з міжнародним правом.

Окремо слід виділити Закон України N 1582-IV "Про правовий статус закордонних українців" від 4 березня 2004р. [11, с. 1035–1042]. Українська держава сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зокрема трудових мігрантів, які мають етнічне українське походження.

Рішенням Уряду України від 3 січня 1993 року було скасовано тотальний контроль за поїздками громадян України, коли для виїзду за кордон, будь-якої туристичної, ділової чи приватної поїздки необхідно було отримати спеціальний дозвіл. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ України, у 1986 р., на початку перебудови, кількість поїздок за рубіж в особистих справах не перевищувала 43 тис. Після здобуття незалежності в 1991р. міграція досягла 2327 тис., тобто збільшилася в 54 рази, у 1996 р. мігранти становили 12 тис., у 1998 р. – 24 тис., а у 2002 р. – 41 тис. осіб [21, с. 43–45].

Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Конституція України ознаменувала якісно новий етап у розвитку суспільних відносин у сфері міграції громадян. У ст. 3. зазначено: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю" [12, с. 5]. Відповідно до ст. 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Ст. 25 чітко зафіксує, що "громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за кордоном". Ст. 26 визначає, що "іноземці та особи без громадянства користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки як і громадяни України" [12, с. 10]. Ст. 33 гарантує свободу пересування, вільно вибирати місце проживання, право залишати територію України, за винятком, встановлених законом (військовослужбовці, ознайомлені з державною таємницею, працівники національних компаній, які володіють комерційною таємницею) [12, с. 11]. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися на Україну. Таке конституційне формулювання узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, оскільки чотири окремих права (право на свободу пересування в межах території України, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України і право громадянина у будь-який час повернутися на Україну) у сукупності становлять зміст права на свободу пересування.

Пункт 5 частини 1 ст. 85 Конституції закріплює за Верховною Радою України повноваження щодо визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі і міграційної політики України [12, с. 21]. Таким чином, концепція державної міграційної політики створить надійну правову базу для регулювання міграційних суспільних відносин, встановить специфічні принципи та підходи стосовно різноманітних категорій мігрантів.

Пріоритетними напрямками правового регулювання міграційних процесів в Україні визначено – захист соціально-економічних інтересів і прав українських трудящих-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави, створення правових і соціально-економічних засад регулювання трудової міграції, розвиток міжнародного співробітництва з метою вирішення актуальних питань у сфері зовнішньої міграції. Важливим елементом є посилення превентивних заходів щодо незаконної міграції.

Пункт 8 ч.2 ст.92 Конституції України обумовлює встановлення міграційного режиму, який відрізняється від загального лише законами України. Пункт 9 даної статті формулює термін міграційний режим – це специфічний правовий режим, у межах якого правовими нормами здійснюється регулювання процесів переміщення фізичних осіб і визначається статус учасників міграційних відносин [12, с. 23].

Важливим джерелом міграційного права України є Закон України "Про громадянство" від 16 квітня 1997р. № 210/97-ВР [13, с. 7]. Згідно Закону громадянство України визначає постій-

ний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство відноситься до невід'ємних прав людини тому одним з основних принципів законодавства України є принцип єдиного законодавства. На сьогоднішній день в Україні діє Закон "Про громадянство" від 18 січня 2001р. № 2235-111 [14, с. 3-4].

З прийняттям нового Закону України "Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України" № 662-IV (662-15) від 03.04.2003 [15] набула чинності ст.11 Закону України "Про зайнятність населення", в якій зазначалося, що громадяни України мають право на трудову чи підприємницьку діяльність під час перебування за кордоном. Саме ця норма створила законодавче підґрунтя для трудової міграції за межі України. Закон також обумовлював, що для працевлаштування громадян, що тимчасово перебувають за кордоном, можуть створюватися бюро, агентства, які повинні мати сертифікат, виданий державною службою зайнятості. Таким чином, було закладено правову базу для виникнення і діяльності фірм-посередників за кордоном. Відповідно до Закону України "Про підприємництво" затверджено Інструкцію про умови й правила здійснення посередницької діяльності із працевлаштування, у тому числі за кордоном.

Станом на 1 жовтня 2005 року в Україні зареєстровано 423 суб'єкти господарської діяльності, які мають ліцензію Мінпраці на посередництво у працевлаштуванні за кордоном, більшість з яких працює добросовісно, проте трапляється, що деякі фірми створюються з метою прикриття тіншової діяльності. До 1 грудня 2005 р. здійснено 138 перевірок суб'єктів господарської діяльності з метою контролю за дотриманням ліцензійних умов, анульовано 28 ліцензій, визнано недійсними 20 ліцензій та видано 86 розпоряджень суб'єктам господарювання щодо усунення порушень у встановлений термін. Основними порушеннями є: відсутність зовнішньоекономічного договору з іноземними суб'єктами господарської діяльності про працевлаштування громадян України; стягування попередніх сплат за посередництво (до укладення громадянином контракту з роботодавцем).

Відповідно до Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" [16, с. 300] право на заняття посередницькою діяльністю у працевлаштуванні за кордоном підприємці мають лише за наявності у них ліцензії, яку видає Міністерство праці та соціальної політики України. Наявність службового приміщення – одна з першочергових вимог до посередників. На доступному для клієнта місці має бути така інформація: копії свідоцтва про державну реєстрацію та ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном; інформація про повне найменування посередника, його адреса, номери телефонів, прізвище, ім'я та по батькові керівника (власника). А також – номери телефонів місцевого органу Держслужби зайнятості України, представництва Держкомітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, нормативно-правові акти, яких має дотримуватись посередник у цій діяльності, витяг із Закону України "Про захист прав споживачів" у частині надання послуг, книга відгуків та пропозицій.

Міністерство праці та соціальної політики, як орган ліцензування з посередництва у працевлаштуванні за кордоном, створило систему державного контролю за діяльністю відповідних суб'єктів господарювання, яка передбачає: регулювання видачі суб'єктами господарювання ліцензій відповідно до вимог законодавства; координацію діяльності суб'єктів господарської діяльності, які мають ліцензію Мінпраці на проведення діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном; проведення планових та позапланових перевірок щодо додержання суб'єктами господарювання ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном; анулювання ліцензій суб'єктів господарювання відповідно до вимог законодавства; інформаційне забезпечення функціонування інституту ліцензування діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном та регулярне висвітлення питань, пов'язаних із зовнішньою трудовою міграцією.

На особливу увагу заслуговує Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1559 "Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 року" [17]. Метою цієї Програми є проведення ефективної державної політики у сфері трудової міграції Основними напрямками виконання Програми є: приєднання України до міжнародних договорів, якими регулюються питання трудової міграції; укладення двосторонніх міжнародних договорів щодо працевлаштування та соціального захисту громадян, які працюють за кордоном; удосконалення організаційних засад у сфері надання посередницьких послуг у праце-

влаштуванні за кордоном; запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми; захист прав та інтересів громадян України, усиновлених іноземцями.

Засади державної міграційної політики мали бути визначені законопроектом №4227-1, поданим до розгляду депутатами І. Гайдошем та М. Шульгою, однак після розгляду в парламенті 25 червня 2005 року він був відправлений на доопрацювання, оскільки, на думку багатьох спеціалістів, носив більше декларативний характер, аніж міг стати справжнім програмним документом, у якому відображувалися б основні міграційні виклики, які стоять перед Україною [18, 118-120]. Проте неприйняття даного законопроекту не зменшує його вартості для утвердження міграційного законодавства як окремої галузі права України, адже Концепція державної міграційної політики є документом, обов'язковим для врахування при розробці та прийнятті законів, нормативно-правових актів, державних та регіональних програм з питань міграції, біженців, громадянства і може змінюватись відповідно до динаміки та розвитку міграційних та демографічних процесів, змін у суспільстві, розвитку міжнародних відносин України.

Формування засад державної міграційної політики та удосконалення управління міграційними процесами, відповідно до сучасних світових та європейських стандартів в галузі прав людини, з урахуванням національних інтересів, реалій соціально-економічного, політичного, етнокультурного, географічного становища держави, міграційної та демографічної ситуації в ній, удосконалення управління міграційними процесами, забезпечення інтеграції мігрантів в українське суспільство, є однією з основних умов побудови та забезпечення функціонування в Україні соціальної правової держави.

Концепція державної міграційної політики – правовий акт, який визначає зміст і спрямування державної міграційної політики, систему принципів і пріоритетів державних органів у серії управління міграційними процесами, напрями удосконалення законодавчого, адміністративного та інституційного забезпечення та механізм і форми державної міграційної політики України [18, с. 122]. Дана Концепція містить принципово важливі терміни і поняття, адже чіткі визначення потрібні для регулювання і обліку міграційних процесів.

В Концепції подані визначення: державної міграційної політика України – діяльність державних органів, яка спрямована на забезпечення національних інтересів, засад національної безпеки України, усталеного соціально-економічного і демографічного розвитку, задоволення потреб народного господарства у трудових ресурсах, раціональне розміщення населення по території країни, реалізацію освітнього і кваліфікаційного потенціалу мігрантів, забезпечення прав і свобод людини і громадянина; міграція – пересування особи з метою зміни місця проживання/перебування, що супроводжується перетинанням державного кордону (зовнішня міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць України (внутрішня міграція); трудова міграція – пересування особи з метою тимчасового працевлаштування, що супроводжується перетинанням державного кордону (зовнішня трудова міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць України (внутрішня трудова міграція); незаконна міграція – порушення іноземцями та особами без громадянства правил в'їзду, виїзду, перебування або транзитного проїзду через територію України; мігрант – особа, яка в результаті перетинання державного кордону або меж адміністративно-територіальних одиниць України змінила своє місце проживання/перебування; трудовий мігрант – особа, яка в результаті перетинання державного кордону чи меж адміністративно-територіальних одиниць України змінила місце проживання/перебування з метою працевлаштування; незаконний мігрант – іноземець, чи особа без громадянства, яка порушила правила в'їзду, виїзду перебування або транзитного проїзду через територію України;

Суб'єктами міграційних процесів є: громадяни України стосовно: еміграції, внутрішньої міграції, виїзду за кордон для тимчасового перебування з метою працевлаштування, навчання, підприємницької діяльності, лікування, відпочинку тощо; іноземці та особи без громадянства стосовно: імміграції, в'їзду в Україну для тимчасового перебування, незаконної міграції. Дослідниця О.Малиновська до суб'єктів міграційної політики відносить державу, як домінуючий, засоби масової інформації, які формують громадську думку, церква, що відіграє етнокультурну і соціальну роль, а також неурядові організації.

Нерозв'язаними залишаються питання інституціонального забезпечення реалізації цієї політики, не дивлячись на тривалу дискусію, ряд доручень і нормативних актів Президента України та Кабінету Міністрів України орган державної влади, який би комплексно займався

вирішенням питань міграції, біженців, громадянства до цього часу в Україні не створений; фінансове забезпечення, відсутність автоматизованих систем обліку населення за місцем проживання, міграційних потоків, місць розміщення незаконних мігрантів та біженців, ресурсне забезпечення, в тому числі відсутність необхідної штатної чисельності державних органів, що займаються вирішенням вказаних питань.

Державна міграційна політика України повинна базуватися на принципах забезпечення національної безпеки та загальнодержавних підходів у проведенні міграційної політики; запобігання масовій стихійній та неурегульованій внутрішній і зовнішній міграції; неприпустимість привілеїв чи обмежень, стосовно мігрантів за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками; забезпечення умов для реалізації мігрантами своїх прав і свобод та виконання обов'язків, неприпустимість створення для іноземців та осіб без громадянства безпідставних пільг чи переваг, які б ставили їх у привілейоване становище порівняно з громадянами України; всебічне сприяння поверненню в Україну вихідців з України; взаємодії та координації діяльності органів виконавчої влади і громадських організацій у сфері міграції, біженців та громадянства на державному та міжнародному рівнях; забезпечення національних інтересів у співробітництві України в сфері міграції, громадянства, біженців з міжнародними організаціями та іншими державами [20, с. 41].

Як бачимо, головною метою державної міграційної політики є забезпечення ефективного управління міграційними процесами, подолання негативних наслідків стихійних міграційних процесів, зміцнення національної безпеки України та її іміджу на міжнародних стосунках; забезпечення захисту громадян України, які постійно проживають за кордоном; мінімізація стихійної зовнішньої трудової міграції громадян України та встановлення належного контролю за нею, припинення діяльності структур, що незаконно займаються організацією зовнішньої трудової міграції; створення соціально-економічних умов для інвестицій в економіку країни коштів трудящих – мігрантів; посилення відповідальності за правопорушення, що пов'язані з незаконною міграцією; посилення міжнародної співпраці для боротьби з незаконною міграцією, торгівлею людьми, іншими злочинами, пов'язаними з незаконною міграцією; перерозподіл повноважень і функцій державних органів, що займаються вирішенням проблем міграції, біженців, громадянства з метою максимальної концентрації їх в одному органі. Створення Державної міграційної служби.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України (від 16 липня 1990 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – С. 429.
2. Закон України "Про громадянство України" (від 16 квітня 1997 р.) // Збірник документів "Правовий захист біженців в Україні" / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С. 7–22.
3. Закон України "Про біженців" (від 24 грудня 1993 р.) // Збірник документів "Правовий захист біженців в Україні" / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С. 42–50.
4. Закон України "Про правовий статус іноземців" (від 4 лютого 1994 р.) // Збірник документів "Правовий захист біженців в Україні" / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С. 22–30.
5. Закон України "Про державний кордон" // Міграційне право України: Підручник / С. Б. Чехович – К.: Школа, 2003. – С. 9–11.
6. Закон України "Про туризм" N 324/95-ВР від 15 вересня 1995 р. // Міграційне право України: Підручник / С.Б. Чехович – К.: Школа, – 2003. – С. 15–18.
7. Закон України "Про зайнятість населення" // <http://rada.gov.ua/LIBRARY/bibliogr/poland.htm>.
8. Закон України "Про захист прав споживачів" (від 12 травня 1991 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №14. – С. 90.
9. Закон України "Про імміграцію" (від 7 червня 2001р.) // Відомості Верховної Ради України. – № 41. – С. 197.
10. Закон України "Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України" від 21 січня 1994 р. // <http://rada.gov.ua/LIBRARY/bibliogr/poland.htm>.
11. Закон України "Про правовий статус закордонних українців" (від 4 березня 2004р.) // Відомості Верховної Ради. – 2004. – 18 червня. – № 25. – С. 1035–1042.
12. Конституція України(від 28 червня 1996 р.) // Конституція України Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актів. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 3–48.
13. Закон України "Про громадянство України" (від 16

квітня 1997р.) // Збірник документів "Правовий захист біженців в Україні" / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С. 7–22. 14. Закон України "Про громадянство України" (від 18 січня 2001р.) // Голос України. – 2001. – 6 березня. – № 42 (2542). – С. 4–5. 15. Закон України "Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України" від 21 січня 1994р. // <http://rada.gov.ua/LIBRARY/bibliogr/poland.htm>. 16. Закон України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" (від 10 січня 2002 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – С. 299–303. 17. Постанова Кабінету Міністрів України N 1559 "Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 року" (від 17 листопада 2004р.) // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 41. – С. 301. 18. Концепція державної міграційної політики // Мозоль А. Характеристика і аналіз міграційного законодавства та міграційних процесів в Україні: [Регулювання міграційних процесів у галузях публічного права – конституційного і адміністративного] / Національна академія внутрішніх справ України // Право України. – 2001. – № 4. – С. 118–122. (Становлення законодавчих систем України). 19. Аметистов Э.М. Факторы имплементации международных норм о труде // Международное право и труд. – М., 1982. – С. 45–46. 20. Малиновська О.А. Зовнішня трудова міграція: можливі напрями державного регулювання // Вісн. НАДУ. – 2003. – № 4. – С. 333–345. 21. Позняк О. Трудові міграції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 8. – С. 43–47. (Міграційні процеси). 22. Сравнительное и международное трудовое право: Учеб. для вузов. – М., 1999. – С. 447. 23. Малиновська О. Україна, Європа, Міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К., "Бланк-Прес". – 2004. – 376 с.

Olga Korzyk

**LABOUR MIGRATION IS FROM UKRAINE: TRANSFORMATION OF
LEGISLATIVE PRINCIPLES**

The article lights historical experience of forming of principles of migratory policy of Ukraine in relation to migrantiv of labours after a receipt by Ukraine of independence in 1991.

РОЗДІЛ 4.
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 94:355.1](477.8)“19”(092)

Олексій Сухий

**МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ – ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ: ЩЕ ОДНА
СТОРИНКА УКРАЇНСЬКОЇ ПРОСОПОГРАФІЇ**

Оглянуто військово-організаційну та громадсько-політичну діяльність генерала Мирона Тарнавського та визначено перспективні напрямки дослідження цієї тематики для української історіографії.

Життя і творчий шлях генерала Української Галицької Армії Мирона Тарнавського ще належно не висвітлено в українській історичній науці. Цим і обумовлено звернення молодого науковця, аспіранта кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка Андрія Байла до розширення української біографістики періоду Національної революції 1917–1920 рр. При виборі теми кандидатського дослідження викладачі кафедри рекомендували молодому дослідникові звернути увагу на організаційно-військовий напрямок діяльності М. Тарнавського, окремі аспекти його вкладу в перетворення Українських Січових Стрільців у повноцінне військове з'єднання. Водночас і громадсько-політична діяльність М. Тарнавського, як і, назагал, увесь спектр життєпису генерала ще не подано належним чином у нашій національній історіографії.

Дається взнаки те, що у львівських архівах нема персонального фонду Мирона Тарнавського, порівняно мало постать генерала представлена в матеріалах періодики, можливо більше, порівняно з архівними документами і пресою, є відомостей про М. Тарнавського у спогадах та мемуарах, але й це стосується головним чином періоду польсько-української війни 1918–1919 рр. На відміну від постатей галицьких політиків, про М. Тарнавського писати складніше, оскільки він був професійним військовим.

Народився М. Тарнавський у селі Бариліві (нині Радехівського району Львівської області) у родині греко-католицького священика. Після закінчення гімназії його доля склалася нетипово, як для вихідця зі священичої родини, бо він обрав військовий фах. Навчався спочатку в старшинській школі у Львові, а згодом в офіцерській школі у Відні. Як офіцер служив в австрійських військових підрозділах у Перемишлі, Самборі, Золочеві та ін. містечках Галичини. Однак досягти кар'єрного росту до початку Першої світової війни М. Тарнавському не вдалося. Після початку бойових дій на російсько-австрійському фронті бойовий підрозділ М. Тарнавського у серпні 1914 р. відзначивсь у боях під Красним, Буськом, Львовом, Перемишлем, а згодом і в гірських боях під Сончем.

У січні 1916 р. австрійське командування, зважаючи на бойовий досвід та теоретичний вишкіл капітана Мирона Тарнавського, перевело його у Леґіон Українських Січових Стрільців, де дано завдання готувати військові кадри у вишкільних підрозділах у Трускавці, Роздолі та ін. Та через нестачу на фронті професійних військових, М. Тарнавського як командира одного з підрозділів УСС перевели у район бойових дій. Спочатку він виконував функції командира 35-го куреня Золочівського полку, що розташовувався на Тернопільщині в районі села Куропатників (нині Бережанського району). У липні 1917 р. М. Тарнавського призначили командиром Леґіону УСС, а восени – командиром 16-го піхотного полку.

Після розвалу Австро-Угорської імперії М. Тарнавський, який завжди засвідчував свою національну позицію, увійшов у січні 1919 р. до старшинської групи Української Галицької Армії.

Командний склад армії Західно-Української Народної Республіки склався лише через два-три місяці після початку польсько-української війни 1918–1919 рр., коли його поповнили офіцери колишньої австрійської армії та військові старшини з Наддніпрянщини. До цієї когорти належав і підполковник Мирон Тарнавський. У січні 1919 р. на базі бойових груп "Схід", "Старе Село" і "Наварія" було сформовано Другий корпус Української Галицької Армії, який очолив

підполковник М. Тарнавський (із 1 лютого 1919 р. став полковником). Кар'єрний ріст М. Тарнавського в УГА відбувався дуже швидко. Улітку 1919 р. він став генералом і очолив УГА.

Мирон Тарнавський відзначався професіоналізмом, вимагав чіткого виконання завдань та високої дисципліни. Військові історики засвідчують, що він як професіонал розумів необхідність формування у військах кінних з'єднань, розглядаючи їх як найкращі для того часу засоби швидкого реагування.

Водночас М. Тарнавського як військового інколи вирізняло зайве перестраховування. Як стверджує історик М. Литвин, вночі 6 березня 1919 р., в апогей Вовчухівської операції у Львові, панувала страшна паніка у середовищі польських сил, і отаман С. Шухевич прагнув використати сприятливі обставини для атаки на місто. Однак командир корпусу М. Тарнавський заборонив йому та іншим командирам ризикувати. Згодом і польські історики підтверджували таку можливість для українців заволодіти Львовом.

Із іменем М. Тарнавського пов'язані і бойові наступальні операції, які становлять золотий фонд українських військових перемог.

У період Чортківського наступу Української Галицької Армії сили Другого корпусу полковника М. Тарнавського були спрямовані на Ягільницю і Чортків. 8 червня 1919 р. ці частини в результаті рішучого удару заволоділи Чортковом і продовжували наступ у напрямку Бучача й Тереховлі. Успішний наступ УГА, що увійшов в історію як "Чортківська офензива", продемонстрував колосальні можливості українських військових формувань, їх здатність вести бойові дії в руслі найкращих зразків військової тактики. Однак успішним бойовим діям завадила несприятлива зовнішньо-політична обстановка. Європейські держави, передовсім Франція, були на боці Польщі. І, таким чином, позиція головних європейських лідерів у польсько-українській війні унеможлиблювала для українців подальше протистояння з Польщею.

Водночас далеко не всі аспекти, пов'язані з участю М. Тарнавського у бойових операціях Української Галицької Армії, відображені у нашій національній історіографії. Залишається практично не розкритим і питання організації та ведення військових дій т. зв. Осадного корпусу, який діяв навколо Львова і яким командував М. Тарнавський.

Після поразки ЗУНРу сили Української Галицької Армії 16–18 липня 1919 р. переправилися через річку Збруч і пішли на з'єднання з Діючою армією УНР. Об'єднані сили на початку серпня 1919 р. розпочали наступ на Київ та Одесу. Мирон Тарнавський у ранзі генерала-четаря був командувачем УГА.

31 серпня 1919 р. українські сили визволили від більшовиків столицю України Київ. Донині триває дискусія, чи правильно діяли українські сили, розпочавши похід на Київ, чи не перспективнішим виглядав Одеський напрямок, який національне командування вважало другорядним. Водночас цілком очевидним є те, що для УГА настав найскладніший період її історії.

4 листопада 1919 р. в Жмеринці відбулася військова нарада членів Директорії та вищого командування, де вирішили, що УГА піде на союз із російською армією А. Денікіна. 6 листопада на станції Зятківці за вказівкою командувача УГА М. Тарнавського було підписано перемир'я між Збройними силами Росії та Українською Галицькою Армією. Цей крок генерала викликав обурення частини українських політиків та військових і призвів до того, що його усунули з посади та віддали під суд польового трибуналу. Однак подальші події показали, що галичани знекровлені у боях, охоплені епідемією тифу, залишилися без засобів для існування і що цей крок М. Тарнавський здійснив лише для порятунку армії. Зрештою, і новопризначений командувач УГА генерал О. Микитка підписав у Одесі нову угоду з денікінцями і перейшов під повне підпорядкування їм. Продовженням трагедії для галицьких вояків став їх перехід на початку 1920 р. вже до більшовицької Червоної армії. Події розгорталися так, що була утворена Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА). Для тисяч галичан це стало єдиною можливістю свого фізичного збереження. Однак більшовицькому керівництву потрібні були лише безликі вояки, тому невдовзі почалися арешти галицьких старшин. Мирон Тарнавський змушений був певний час жити у Балті та Києві, а згодом перебрався в Галичину.

Як активного учасника українського національного руху та керівника УГА польська влада заарештувала М. Тарнавського і відправила його в табір для інтернованих вояків у Тухолі. (У літературі побутує думка, що табір був біля Гданська. Насправді Тухоля розташована ближче до міста Бидгощ. – О. С.). Аналогічні табори для інтернованих українських вояків були і в інших

місцевостях Польщі. Для М. Тарнавського це був уже другий табір для інтенованих, до якого його відправили, бо восени–взимку 1918 р. польська влада ув'язнила у таборі Домб'є.

(Домб'є було розташоване у передмісті Кракова. Українські військовики тут терпіли від голоду, епідемії та знущань табірних властей. У Домб'є померли близько 6 тис. українців.

Свого часу я перебував на науковій конференції у Кракові, організованій із нагоди відкриття меморіального комплексу в Домб'є. З боку польської влади це був відповідальний крок пошанування українських військовиків, долі котрих склалися по-різному, але значна частина яких стала згодом союзниками польських збройних сил, що брали участь у польсько-радянській війні 1920 р., а після підписання договору між Радянською Росією і Польщею залишилися на польських теренах, і єдиним місцем перебування для більшості з них були табори для інтенованих.

Пригадую, як польські науковці доводили, що перебування українців у Домб'є були створені належні умови і навіть у таборі вони могли займатися національно-культурною працею.

Однак можна однозначно стверджувати, що умови перебування в таборі для українців були складними, бо й сама польська влада не мала можливостей для забезпечення певного рівня харчування, медичного обслуговування і т. ін. – О. С.).

Водночас малодослідженим є і період життя генерала в часи Другої Речі Посполитої. Відомо, що вже взимку 1921 р. він був звільнений із табору в Тухолі й поселився у селі Черниці на Бродівщині. Найімовірніше, активною діяльністю в українських партіях М. Тарнавський не відзначався. Водночас він був серед ініціаторів увічнення пам'яті Українських Січових Стрільців та вояків Української Галицької Армії, сприяв роботі військового музею при Науковому Товаристві Шевченка у Львові. Помер у 1938 р. у Львові, де й похований на Стрілецькій дільниці Янівського цвинтаря.

Створення комплексної праці, присвяченої генералові Миронові Тарнавському, стане вагомим вкладом у висвітлення національного військового будівництва в Україні першої третини ХХ ст.

Oleksij Suhyy

MYRON TARNAVSKIY IS LIFE AND ACTIVITY: ANOTHER PAGE OF UKRAINIAN PROSOPOGRAFI

The military-organizational is examined and public-political activity of general Myron Tarnavskogo and certainly perspective directions of research of this subject for Ukrainian historiography.

УДК 94:355.1](477.8)“19”

Андрій Байло

ПОЛЬСЬКИЙ ТАБІР ДЛЯ ПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У ТУХОЛІ

У публікації представлені матеріали про табір полонених та інтернованих Тухоля, який польська влада утворила тут у 1920 р.; тут серед полонених українців перебував і генерал Мирон Тарнавський.

Протягом останніх років опубліковано низку статей, передовсім польських авторів, де йдеться, зокрема, про перебування українців на території Польщі у таборах для полонених та інтернованих. У рамках цього проекту видаю серію книг під загальною назвою "Табори полонених та інтернованих на польських землях 1914–1924" [1].

Оскільки генерал Мирон Тарнавський перебував у полоні в таборі Тухоля, то у рамках вивчення цього малознаного періоду його життя нас зацікавила книга польських дослідників Збігнева Карпуса і Вальдемара Резмера з Торунського університету імені Миколая Коперника "Тухоля. Табори полонених і інтернованих 1914–1923" [2].

Публікація польських дослідників здійснена на основі оригінального комплексу джерел. Передовсім – "Хроніки Табору військовополонених № 7 в м.Тухолі", що написав один із інтернованих військовиків Володимир Огоновський, протоколів і звітів, які надходили з Тухолі в польські органи влади і нині зберігаються у Центральному Архіві в Варшаві, спеціальної літератури, в т. ч. українських видань.

У цілому польські автори виважено та переконливо трактують історичні факти, а їх публікація розкриває оригінальний сегмент українсько-польських взаємин у 1919–1920 рр.

Переклад розділу II книги "Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923. Opracowali Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. – S. XXIII–XXXIII"

Українці у таборі в Тухолі (травень 1920 – травень 1921 р.)

Згідно з положеннями Версальського договору в січні–лютому 1920 р. Польщі було повернуто частину Помор'я. Колишніми німецькими таборами, розташованими на цих територіях, зацікавилася польська військова влада. Проте проведене обстеження місцевості виявило, що відбудова табору в Черску – нерентабельна, оскільки його технічна інфраструктура і житлові споруди надто зруйновані. У значно кращому технічному стані зберігся, натомість, табір у Тухолі, який було підпорядковано Командуванню генерального округу зі штаб-квартирою в Грудзьондзу.

Не вдалося знайти джерельних матеріалів, що чітко відтворювали вигляд табору під час Першої світової війни. Але нам відомо, як виглядав табір через кілька років. Цьому завдячуємо Володимирі Огоновському, одному зі жовнірів Української Галицької Армії, який у 1920 р. написав "Хроніку Табору військовополонених № 7 в м. Тухолі" [3] і додав до неї дуже детальний накреслений план.

Наприкінці березня 1920 р., коли ще тільки йшлося про відновлення в Тухолі табору військовополонених, йому було надано офіційну назву: "Табір військовополонених № 7" [4]. За описом, який наші військові службовці склали на початку травня 1920 р. [5], ми дізнаємося, що в таборі було 13 бараків, збудованих із хвилястого листового заліза, які були в хорошому стані і могли вмістити 180 осіб у кожному, та 24 землянки, відремонтовані, збудовані з кругляків, зі стінами, заглибленими по дах в землю, що освітлювалися через віконця в даху і могли вмістити 80 осіб кожна. Розміри кожної окремої землянки – 40х5х2 м, в неї були два виходи, шириною 50 см, всередині – два ряди нар із переходом між ними шириною 1 м. Вона опалювалася двома пічками. Після невеликого ремонту можна було заселити ще 10 землянок. Окрім цього, недалеко від залізниці було ще 80 землянок, що потребували ґрунтового ремонту. Взагалі розраховували, що після невеликого ремонту в таборі могли перебувати близько 5 тис. полонених, а в разі необхідності – 12 тис. Що стосується санітарного облаштування, то цей табір був оснащений лазнею з двома дезинфекційними апаратами, пральнею і п'ятьма колодязями. Командування табору і вартова команда займали 8 бараків, збудованих із дерева (100 людей у кожному) і два бараки з хвилястого листового заліза (80 людей у кожному), а також окремих кухонний барак, склад, канцелярію, стайню і санвузол. Ці приміщення були відокремлені від бараків для військовополонених. У таборі був також окремих барак для полонених офіцерів розміром 10х51 м, що складався з 14 кімнат, їдальні, кухні й санвузлів. Табірна лікарня була розміщена в 6-ти бараках, у кожному з яких було 60 хворих (усього 360 ліжок). В одному бараку були розташовані канцелярія, кухня і лазня для хворих. Як на такий великий табір, кількість лікарняних ліжок була недостатньою, тому передбачали збільшення лікарні на 360 місць шляхом добудови 6 нових бараків.

У Тухолі були також робочі цехи, в яких полонені з відповідною кваліфікацією могли виконувати роботу для потреб усього табору. В міру надходження нових полонених почали працювати такі цехи: столярний, слюсарний, малярний і кузня [6].

Першим командиром табору в Тухолі став полковник Погожельскі, головним лікарем – підполковник Топольніцкі, а крім цього, в комендатурі табору працювали ще 5 офіцерів і 4 військовослужбовців. Для нагляду за полоненими була призначена бригада польських солдат із

резервного торунського батальйону [7]. Також здійснено необхідний ремонт житлових бараків і землянок та додаткові технічні оснащення.

Перші полонені почали прибувати у Тухолу в середині травня 1920 р. Це були солдати Української Галицької Армії, взяті в полон під час київської операції Юзефа Пілсудського.

Щоби зрозуміти, як це сталося, слід повернутися до подій 1919 р. В середині липня цього року під натиском польських військ Українська Галицька Армія (УГА) перейшла ріку Збруч і з'єдналася з армією Української Народної Республіки. На чолі Об'єднаної Української Армії (ОУА) став генерал М. Юнаків. Вважають, що галицька частина ОУА нараховувала тоді приблизно 50 тис. осіб. Вона складалася з трьох корпусів у кожному з яких було від 4 до 5-ти бригад.

Українське командування основною метою вважало оволодіння Києвом, оскільки панувала думка, що така солідна операційна база дасть змогу надалі здобути Львів. Тому галицькі загони вирушили на схід з гаслом: "Через Київ до Львова". 30 серпня 1919 р. армійська група, в якій серед іншого був I Галицький корпус, відтиснула більшовиків із Києва. На жаль, цей успіх не був тривалим. У Київ увійшли загони Добровільної армії Антона Денікіна, який займав позицію непохитності існування нероздільної Росії і не визнавав незалежної України. Відбулися битви, в результаті яких відділи ОУА були відтиснуті на Поділля.

У боях із силами Денікіна, які атакували з півдня і сходу, а також із більшовиками, які наступали з півночі, бойовий потенціал ОУА швидко зменшувався. Крім цього, дощова холодна осінь сприяла поширенню тифу серед українських солдат. Дійшло до того, що майже 90% особового складу збройних сил Української Народної Республіки нездатні були боротися [8]. В цій трагічній ситуації Симон Петлюра вирішив укласти договір із Польщею. Ціною такого порозуміння мала постати Східна Галичина, з чим не могли погодитися солдати галицьких загонів. Вони воліли перейти на сторону Добровільної армії А. Денікіна.

Проте, коли Денікін почав програвати, керівництво УГА вирішило покинути попереднього союзника. Однак, щоб ефективно самостійно боротися з більшовицькою Червоною Армією, у галичан було замало сил. Реально оцінюючи свої можливості, військове керівництво УГА намагалося шукати порозуміння з більшовиками. На початку лютого 1920 р. був укладений союз із 12-ю більшовицькою армією, яка діяла в Україні. На основі цього Українську Галицьку Армію було перейменовано на Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА). Тоді ЧУГА нараховувала майже 17 тис. солдат і офіцерів. Організаційно ці сили були розділені на три піхотні бригади і одну кавалерійську бригаду [9].

Симон Петлюра зі залишками своїх військ перейшов у грудні 1919 р. лінію, яку утримували польські загони. Частина його армії під керівництвом ген. Михайла Омеляновича-Павленка розпочала свій знаменитий "зимовий похід" по тилах більшовицького фронту. Сьомого грудня 1919 р. С. Петлюра приїхав у Варшаву. Проте лише 21 квітня 1920 р. було підписано угоду між Польщею та Українською Народною Республікою, а через три дні (24 квітня) укладено військово-конвенцію [10].

25 квітня 1920 р. три польські армії і союзницьке українське військо перейшли у наступ в Україні. Тоді українські сили, підпорядковані Петлюрі, нараховували 556 офіцерів, 3348 козаків і 11 гармат [11]. Вони належали до 6-ї дивізії піхоти під командуванням полковника М. Безручка, яка оперативно підпорядковувалася 3-й польській Армії і 2-й дивізії піхоти полковника О. Удовиченка, яка діяла в складі 6-ї Польської Армії.

Дуже швидко, а саме 26 квітня було захоплено Житомир, 27 квітня – Бердичів, 7 травня польські війська ввійшли у Київ. Днем раніше (6 травня) до позиції польських військ приєднався генерал М. Омелянович-Павленко. Його угруповання складалося з трьох дивізій: Волинської, Запорізької і Київської, але після знаменитого "зимового походу" воно налічувало ледве 397 офіцерів, 5950 козаків і 14 гармат [12]. Ці сили було введено у військо УНР, а ген. М. Омелянович-Павленко став їх командуючим.

Польським і українським загонам, які підпорядковувалися Петлюрі й наступали на Київ, протистояли тільки більшовицькі сили. Солдати 2-ї і 3-ї бригад ЧУГА не виступили проти них, а навпаки, вирішили приєднатися до своїх земляків, які воювали в 6-й і 2-й дивізіях УНР. Польська військова влада не дала на це згоди, наказала роззброїти солдат ЧУГА і відправити їх у тимчасові табори військовополонених. Така сама доля спіткала солдатів 1-ї Бригади ЧУГА,

яких було оточено під Козятином і роззброєно без бою [13]. Таким чином, перестала існувати Українська Галицька Армія.

Спочатку солдати цієї армії перебували в тимчасових таборах у Проску рові (тепер м. Хмельницький), Фридрихівці та Бердичеві. Згодом їх переведено в табори Яловець (біля Львова) і Стрий (це були розподільчі станції). За приблизними підрахунками, у квітні-червні 1920 р. в польський полон потрапили майже 12 тис. галичан [14]. Більшість рядових після встановлення їх особи та перевірки політичних поглядів відпустили. Затримали тільки осіб, яких підозрювали в більшовицьких поглядах, і так званих небезпечних бунтівників. Найбільше звільнень було в таборі у Фридрихівці. Після того, як в Україні розпочався більшовицький наступ, із міркувань безпеки полонених почали переводити на захід, в табори у Тухолі й Вадовицях. Після 1 липня 1920 р. Тухоля стала єдиним місцем перебування галичан у Польщі. Найбільше полонених (понад 2100 осіб) було у цьому таборі в середині червня 1920 р. Потім їх кількість постійно зменшувалася. Цих людей звільняли і відправляли за їх постійним місцем проживання у Східній Галичині. Цей процес відображає таблиця 4 [15]. На зменшення військово-полонених вплинуло також створення на базі рядових полонених родом зі Східної Галичини робочих загонів, які скеровували на фізичні роботи у військові гарнізони і державні установи. До 30.07.1920 р. у таборі в Тухолі було організовано три таких робочих загонів [16]. Кільканадцять офіцерів, які не вирізнялись особливою лояльністю до польської влади, залишалися в таборі аж до його ліквідації у вересні 1922 р. В цей час у тухольському таборі утримували також 8 офіцерів інтернованої в Польщі армії Симона Петлюри.

Таблиця

Кількість українських полонених колишньої Української Галицької Армії у таборі в Тухолі в період травень 1920 – травень 1921 р.

ДАТА	Українські військовополонені		
	всього	офіцери	рядові
29 V 1920	1228	386	842
26 VI 1920	2135	575	1860
27 VII 1920	1312	581	731
26 VIII 1920	1036	528	508
27 IX 1920	888	468	420
25 X 1920	864	409	455
8 XII 1920	600	200	400
25 II 1921	220	197	6
30 III 1921	149	75	74
29 IV 1921	125	57	68
27 V 1921	103	52	51

Окрім українських полонених улітку 1920 р. в таборі у Тухолі було інтерновано 8 найактивніших представників німецької меншості – мешканців Тухольського повіту. Вони з'явилися в таборі тоді, коли польське військо терпіло найбільше поразок на Східному фронті, а їх звільнення відбулося після того, як минула небезпека захоплення Варшави Червоною Армією. Зі заявою про їх звільнення з табору до Президії Ради Міністрів звернувся депутат Сейму Кароль Дачко, який походив із цього повіту і представляв інтереси цієї меншості [17].

Багато українців – в'язнів Тухольського табору, використовуючи близькість польсько-німецького кордону, втекло в Німеччину або до Вільного Міста Гданська, а звідти далі на захід.

Незважаючи на важкі побутові умови, під час перебування в таборі померли тільки три військовополонені: Іван Ярушевич, котрого 9 червня 1920 р. підстрелив вартовий при спробі втечі (помер через день у табірній лікарні), стрілець Григорій Михаль – унаслідок запалення легенів (20 червня цього самого року) і хорунжий Яків Кикот (23 січня 1921 р.) [18].

У Тухолі польська влада утримувала також головнокомандуючого УГА ген. Мирона Тарнавського [19]. Його арештували в селі Васютин недалеко Рогатина 20 липня 1920 р. разом із сином і братами Богданом та Романом Купчинськими, які розділили долю своїх жовнірів. У грудні 1920 р. ген. Тарнавського звільнили.

Джерел, що б могли відтворити життя жовнірів УГА у таборі в Тухолі в Польщі збереглося небагато. Тому особливу цінність становить знайдена у Львові рукописна "Хроніка Табору вій-

ськовополонених № 7 в Тухолі", яку написав капітан Володимир Огоновський – в'язень цього табору.

Хроніка В. Огоновського – це двотомний рукопис, що нараховує майже 400 сторінок тексту. Він має формат зошита [20]. Цю хроніку власноручно написав Огоновський українською мовою. Але в тексті можна також натрапити на окремі частини, що написали інші особи (на це вказує інший почерк). Ці чужі вставки – це здебільшого фрагменти звітів, що написали голови відділів і секцій, які діяли на території табору в Тухолі.

Капітан Огоновський був одним із перших мешканців табору, оскільки прибув туди 20 травня 1920 р. Отже, мав добру можливість ознайомитися з функціонуванням цього місця перебування і побутовим умовами українських солдат у різних періодах. Володимир Огоновський записував також дати прибуття чергових партій полонених та їх кількість. Уважно стежив за всіма табірними культурно-освітніми і культурними подіями. Він записував прізвища втікачів, дати і способи втеч, країни призначення. Останній запис у хроніці В. Огоновського – це початок листопада 1920 р., коли автор залишив Тухолу разом із іншими звільненими тоді полоненими Української Галицької Армії.

Із хроніки Огоновського довідуємося, що бурхливий розвиток культурно-освітнього життя в таборі розпочався після прибуття до табору ген. М. Тарнавського. Спочатку польська табірня влада розмістила його в окремому неопалюваному приміщенні й виставила при вході до нього варту, щоби ніхто не міг спілкуватися з генералом. На прохання делегації з комендантів окремих бараків варту незабаром зняли. Наприкінці жовтня 1920 р. табір у Тухолі візитував тодішній прем'єр Польщі Вінценти Вітос. Тоді відбулася зустріч Вітоса з ген. Тарнавським [21]. На жаль, нам не відомі деталі розмови цих особистостей.

Раніше, а саме 15 червня 1915 р. у табір приїхав ген. Болеслав Роя, командувач Генерального округу Помор'я, на території якого був розташований, власне, цей табір. Після його відвідин більшість раніше заявлених вимог військовополонених цього табору реалізували. Ці вимоги стосувалися, зокрема, поліпшення роботи кухні, пральні, лазні, їдальні, пошти; було виконано також прохання і вимоги військовополонених щодо розміщення осіб у металевих бараках.

Із опису В. Огоновського також відомо, що в кінці серпня 1920 р. Офіцерська рада Тухольського табору призначила Центральний комітет праці. Цей Комітет засідав раз на тиждень і дуже швидко став важливим осередком життя військовополонених у таборі. Він також координував проведення освітніх і культурних заходів серед полонених, представляв перед польською владою членів різних курсів [22].

Військова комісія, яку організували українські офіцери в Тухолі, 28 серпня 1920 р. проводила навчальні курси для офіцерів, які в майбутньому погодилися служити українському війську. Спочатку на чолі комісії був майор Лобкович, згодом капітан Луцький. Бажання вчитися на цих курсах висловили 153 офіцерів. Відбулося також 5 лекцій військової тематики, намічали і видання власного військового журналу, проте цей план не реалізували [23].

Дуже активним було також Юридичне товариство, засноване 12 серпня 1920 р. (на чолі з доктором Чичієм), яке проводило курси з міжнародного, цивільного і кримінального права. Це товариство також займалося пошуком лекторів, які читали лекції з комерційного і вексельного права. Члени цього відділу проводили підготовчі курси для бажаючих вступити в юридичні вузи (римське право) та курси зі соціальної економії. Вони організували й економічний семінар, під час якого були прочитані 2 лекції.

У середині серпня 1920 р. в таборі створено Торговельне товариство під керівництвом доктора Кицули. З хроніки В. Огоновського дізнаємося, що це товариство двічі проводило збори, на яких прийняло статут і план діяльності Товариства. Члени Товариства організували бухгалтерські курси, спільно з Юридичним товариством – курси комерційного і вексельного права. Слухачів було багато, за даними В. Огоновського – від 70 до 100 осіб.

Із 20 серпня 1920 р. діяло Кооперативне товариство. В рамках цього товариства було прочитано цикл лекцій із історії і теорії кооперації, а також лекції на тему створення молочарень і товариств, у т. ч. ощадно-кредитних кас.

Очоловав освітнє товариство капітан Царевич. Двічі відбувалися загальні збори. В рамках товариства діяли дві автономні підгрупи – вокальна і театральна. Крім них, вирішили створити п'ять секцій: початкової освіти (вищого і нижчого ступенів), середньої освіти, вищої освіти,

професійних шкіл та позашкільної освіти. Ведення першої і п'ятої секції доручили Вчительському товариству, організовано було також підготовчі курси слухачів до здачі факультативного екзамену. 25 учасників цих курсів відвідували лекції з історії України та української літератури. Члени Освітнього товариства прослухали також чотири доповіді на загальні теми.

На чолі Вчительського товариства був спочатку капітан Б. Галицький, згодом – підпоручник Муджин. У рамках товариства відбулося 6 доповідей на фахові теми. Товариство мало у розпорядженні вчительську бібліотеку (40 томів). Під час зустрічей читали різні роботи, присвячені педагогічній проблематиці. Це товариство також вело курси підвищення кваліфікації з україністики, загальної історії, сучасних іноземних мов, математики, фізики, хімії, педагогіки, домашнього господарства, нарисної геометрії, латинської мови, стенографії [24].

У таборі в Тухолі українські військовополонені мали власну бібліотеку з 548 праць (630 томів). Щоденно з цієї бібліотеки брали у тимчасове користування в середньому 80 книжок. Ця бібліотека підпорядковувалася Освітньому товариству.

Музичне товариство, яке також діяло в таборі, організувало камерний оркестр і провело 4 концерти.

Товариство Сільського господарства засноване 22 серпня 1920 р. Тоді ж обрали правління товариства, прийняли статут і затвердили план його роботи. Ця організація проводила такі курси: садівництва, бджільництва, молочарства і розведення худоби. Також читали доповіді, присвячені сільському господарству і тваринництву. Володимир Огоновський відзначив, що члени товариства намагалися створити спеціалізовану бібліотеку, проте невідомо, чи вдалося їм це здійснити.

Засноване 13 серпня 1920 р. Технічно-промислове товариство нараховувало 25 членів на чолі з Чупвінським. Діяльність цього гуртка була зосереджена на навчанні всіх бажаючих нарисної геометрії і будівництва та на ознайомленні загалу полонених цього табору шляхом популярних доповідей (а всього їх було 8) із розвитком промисловості в Україні. Проведено було також 8 фахових лекцій, присвячених різним галузям техніки і промисловості [25].

Винятково активною в таборі була діяльність Аматорського гуртка ім. І. Франка під керівництвом спочатку Галія, згодом – Флюнта. Цей гурток підготував 5 вистав, деякі з них виконували по 2–3 рази. Театральну залу, що могла вмістити 500 осіб, облаштували в дев'ятому бараци. Придбали нові куліси. Полонені грали всі ролі, в т. ч. й жіночі. На вистави запрошували мешканців Тухолі та офіцерів із польської табірної комендатури і членів їхніх сімей. Бібліотека гуртка нараховувала 40 томів [26].

У рамках Офіцерської ради табору в Тухолі діяв Редакційний комітет "Альманаху", який уже на початку червня 1920 р. розпочав роботу над підготовкою видання про історію УГА. До кінця жовтня зібрано і частково передано у Львів 23 історичних нарисів і 4 художніх творів. Хроніку табору для військовополонених під назвою "Галицька армія без зброї в кайданах" написав капітан В. Огоновський. У жовтні в редакційному комітеті був створений окремий відділ, завдання якого полягало в зібранні спогадів та інших матеріалів про перебування солдат в різних таборах для військовополонених [27].

У Тухолі полонені мали власне пресове представництво. Воно займалося збиранням грошей на передплату журналів "Вперед", "Українська думка", "Жечпосполіта".

Із хроніки В. Огоновського дізнаємося також, що полонені в Тухолі видавали власний великий сатиричний журнал "Лежух". Його перший номер побачив світ на початку липня 1920 р. До кінця серпня видано ще три номери цього видання. Проте досі не вдалося відшукати його жодного примірника [28]. Пощастило знайти інше видання, що випускали в тухольському таборі – "Табір". Найімовірніше видали тільки три його номери: № 1 за 11 листопада, № 2 – за 21 листопада і останній № 3 – за 10 грудня 1920 р. Цю газетку випускали вручну, вона була написана копіювальним олівцем і мала різний обсяг (від 4 до 8 сторінок) та формат (А-4 або А-3). Постійним мотивом титульної сторінки був малюнок табірних бараків за дротами. Це видання інформувало про табірне життя, розміщувало статті з нагоди річниць історичних подій, вірші табірних авторів і сатиричні малюнки [29].

Переважну більшість українців звільнили з табору в Тухолі до кінця грудня 1920 р. Тих, які залишилися – більше 200 офіцерів і рядових – звільнили впродовж наступних місяців. Цей процес тривав кілька місяців. Ще в липні 1922 р. 24 українці, вояки УГА, перебували в Тухолі

[30]. Причини цього невідомі. Можна припускати, що таке довге перебування у таборі в Тухолі деяких українців зумовили політичні причини і ставлення цих осіб до польської держави.

Список використаних джерел

1. Obozy jeńców i internowanych na ziemiach polskich 1914–1924. 2. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923. Opracowali Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. – 236 s. 3. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, В. Огоновський, Хроніка табору полонених. "Obóz jeńców Nr.7" t. 1–2. Tuchola (rękopis); W. Rezmer, Kronika Wołodymyра Ogonowskiego – źródło wiedzy o obozie jeńców Ukraińskiej Halickiej Armii w Tucholi w 1920 r., [w:] Третій Міжнародний Конгрес Українців 26–29 серпня 1996 р., Історія, Харків 1996. – С. 48–55. 4. САВ, NDWP, Oddz. IV (Sekcja Jeńców), n. 11; Pismo w sprawie zmiany nazwy obozu w Tucholi z 22 IV 1920 r.; Z. Karpus, Obóz Jeńców nr. 7 w Tucholi (1914–1921), *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XXXVI; 1994, s. 139; idem. Problem Jeńców bolszewickich na terenie Dowództwa Okręgu Generalnego. Pomorze w okresie sierpień–październik 1921; *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. J. Bema*, t. XXVIII, Toruń 1995, s. 284–285. 5. САВ, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 104, Opis obozu w Tucholi z maja 1920 r. Zob. Też Z. Karpus, Obóz Jeńców nr. 7..., s. 147–148. 6. САВ, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 109; Raport DOG Pomorze o postępie prac organizacyjnych w obozie w Tucholi z 2 VIII 1920 r.; AAN PRM, t. 13903/1921. Relacja DOG Pomorze o sytuacji w obozie w Tucholi z 24 XI 1920 r. 7. САВ, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 107, 109, Protokoły z odejścia z obozu w Tucholi 72 s 73 Oddziału Oddziału Roboczego jeńców z 23 i 30 VII 1920 r. 8. Городієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів, 1991. – С. 69. 9. Т. Kutrzeba, Wyprawa kijowska 1920 r., Warszawa 1937 r., s. 99; В. Skaradziński; *Polskie lata 1919 – 1920*, t. 2; *Sąd Boży*, Warszawa 1993, s. 18–20. 10. Див. Sąsiedzi wobec wojny 1920 r., Wybór dokumentów, oprac. J. Cisek, Londyn 1990, s. 163–169. 11. P. Szandruk, Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem r. 1920 i wyprawa na Mohylów (26–28 kwietnia 1920 r.), *Bellona*, t. 29, 1928. z. 2, s. 205; Т. Kutrzeba. op.-cit., s. 82. 12. A. Decenko, Wyprawa zimowa Armii URL 1920, Warszawa 1935, s. 74; Z. Karpus, Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej. Toruń 1991, s. 71. 13. Гордієнко В. Цит. пр. – С. 71; Вішка Е. Повернути повагу. Табір полонених Української Галицької Армії в Тухолі // Гомін. – Ч. 1. – № 8. – 1 березня 1994. – С. 9. 14. Z. Karpus, Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce..., s. 46–47. 15. Zródło: AAN, Komiete Rosyjski w Polsce, t. 36, Sprawozdanie oficera werbunkowego Rosyjskiego Komitetu Ewakuacyjnego z dnia 18. VII 1920 r.; САВ Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 109, Raport DOG Pomorze o postępie organizacyjnym obozu w Tucholi z 2 VIII 1920 r.; AAN, PRM, t. 19391/1920, Sprawozdanie z inspekcji z obozów jeńców internowanych z 14 IX 1920 r.; APB, UWPom., t. 13445; Sprawozdanie z lustracji obozu w Tucholi z 18 V 1922 r.; САВ Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 116, 118, Komunikat nr 3 o sytuacji w obozach z 22 XII 1920 r.; САВ, nr 49 z 31 II 1921 r. I nr 29 z 29 IV 1921 r.; Z. Karpus, Tuchola. Obóz jeńców i internowanych (1914–1922), [w:] *Szkice tucholskie. W 650-lecie nadania praw miejskich Tucholi*, pod red. W. Jastrzębskiego; Bydgoszcz – Tuchola 1996, s. 254; Вішка Е. Цит пр. – Ч. I. – С. 9. 16. САВ, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 107, 109. Protokoły z odejścia z obozu w Tucholi 72 s 73 Oddziału Roboczego jeńców z 23 s 30 VII 1920 r. (oddział roboczy jeńców liczył 300 osób). 17. AAN, PRM, t. 18480/1922 Wyjaśnienia DOG Pomorze w sprawie internowania w Tucholi 8 przedstawicielei mniejszości niemieckiej. 18. 24356. Wykaz zmarłych w obozie w Tucholi w okresie jesień 1921 – koniec 1922 r.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, В. Огоновський, op.cit. t. 1, s. 58; Косовський Ф. В Тухолі // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Березень – С. 21; Вішка Е. Цит. пр. – Ч. II; Гомін. – 1994. – № 9. – 15 березня. – С. 9. 19. APB- UWPom., t. 24356. Wykaz zmarłych w obozie w Tucholi w okresie jesień 1921– koniec 1922 r.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 309; Огоновський В., op.cit. t. 1, s. 58; Косовський Ф. В Тухолі... С. 21; Вішка Е. Цит пр. – Ч. II; Гомін. – № 9. – 1994. – 15 березня. – С. 9. 20. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309. Relacja F. Babbiaaka o robycie w Tucholi; Косовський Ф. Цит. пр. – С. 20. 21. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309; Огоновський В., op. cit. t. 1 i 2. 22. Ibidem,

fond 309, Relacja F. Babiaka...; E. Viška, op.cit., cz. II. s. 9. 23. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309; Relacja F. Babiaka...; ibidem, Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 378; Коковський Ф. Цит. пр. – С. 19. 24. ЦДІА України у м. Львові. – ф. 309; Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 378; Наріжний С. Українська еміграція, Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Т. 1. – С. 34; E. Viška, op.cit., cz. II. s. 9. 25. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309; Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 378; Наріжний С. Цит. пр. – С. 34. 26. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309; Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 382–383; E. Viška, op.cit., cz. II. s. 9. 27. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309; Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 381. 28. Ibidem, с.383; Наріжний С. Цит. пр. – С. 34. 29. ЦДІА України у м. Львові, ф.309; Огоновський В. Цит. пр. – Т. 2. – С. 383–384; E. Viška, op.cit., cz. II. s. 9. 30. ЦДАВОБУУ – Київ, ф. 3522 (Екземпляр табірної газети "Табір", виданої в Тухолі в листопаді і грудні 1920 р.). 31. САW, Oddz.II Szt MSWojsk (1772/89), t. 443, Komunikat o sytuacji internowanych z 11 VII 1922 r.

Переклад Андрія Байла

Andriy Baylo

POLISH CAMP FOR CAPTIVE AND INTERNEE IN TUKHOL

In a publication the presented materials are about the camp of captive and internee Tukhol, which Polish power formed here in 1920 r.; here among captive Ukrainians there was a general Myron Tarnavskiy.

УДК 94 (477)

Віталій Масненко

ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ

У дослідженні зроблена спроба проаналізувати новітні теоретико-методологічні підходи для забезпечення ефективної підготовки студентів-істориків.

Для забезпечення належної якості вищої освіти у соціогуманітарній сфері, зокрема при підготовці студентів істориків, слід урахувати передусім загальний стан сучасної історичної науки в Україні.

Цей стан, попри зростання кількісних показників наукових видань та збільшення числа істориків, часто характеризують як стан кризи. Її визначають по-різному: методологічна, інституційна, організаційна криза тощо.

Проблема кризи сучасної української історичної науки стала постійними предметом обговорення у наукових колах (маємо низку статей та виступів на тих чи інших наукових форумах). Але ця дискусія, як не дивно, майже не торкнулася суті історичних дослідів, їхніх методологічних основ, а охоплює аспекти більше технологічної природи – методи дослідження, співвідношення "офіційної" (або, за Касьяновим, нормативної) та "неформальної" історіографії, академічного і популярного дискурсу, "національно заангажованої" та космополітичної (постмодерної) історіографії. При цьому поза увагою переважної більшості дослідників залишаються такі засадничі питання, які й визначають сутність історичного та історіографічного дослідження – зміст і сенс історії, зумовленість чи випадковість її перебігу, одиничність чи багато – вимірність історичного процесу, роль особи в історії тощо.

В Україні, на думку багатьох дослідників, переважає культурно-національна або національна модель історіописання. Причини цього явища – здебільшого у позанауковій сфері, передусім у процесах політичної, соціальної й економічної трансформації, що в 1980–1990-х роках охопили країни Східної Європи і Радянський Союз, у т. ч. Україну. Вони окреслили перед історичною наукою нові завдання – переосмислення власного минулого для створення демократичного громадянського суспільства і національної консолідації для утвердження нових національних держав.

Але виконання суспільної функції мало позначилося на суто науковому вимірі української історіографії. В українській історичній науці 1990-х років так і не переосмислено теоретичну спадщину вітчизняної історіографії, усвідомлення магістральних тенденцій розвитку світової історичної думки ХХ ст. і розроблення на цій основі нових підходів до вивчення власної історії.

Через низку причин сучасна українська історіографія опинилася на периферії домінуючих тенденцій у розвитку світової історичної думки. Після періоду суперкритицизму та міфологізації настав час невизначеності теоретико-методологічних регулятивів наукової творчості. Очевидно, це наслідок відсутності чіткого усвідомлення того факту, що поляризоване суспільство не може мати "єдиного" розуміння своєї історії, а інтерпретація з боку дослідника історичних подій залежить від його ціннісних інтенцій. Невігластво у розумінні того, що наука є комунікативним процесом, викликає страх перед реальним плюралізмом у науковій творчості, породжує спотворені форми управління наукою, метою яких є всебічна уніфікація творчості.

В Україні різко змінилися не методологічні підходи, а оцінки історичних подій і окремих історичних діячів, яких у радянській історіографії цювали як "українських буржуазних націоналістів", а нині їх вважають національними героями.

Разом із подальшою інтернаціоналізацією історичної науки нас чекає ще одна небезпека – некритичне сприйняття здобутків сучасної західної історичної думки. Одним із шляхів подолання цієї небезпеки може бути безумовне оволодіння ними паралельно з переосмисленням власної історіографічної спадщини, хоча б тому, що саморефлексія є необхідним атрибутом розвитку будь-якої науки.

На нашу думку, ситуація щодо домінуючого типу в українській історичній науці – значно складніша. Реальними є різні версії вітчизняної історії, що зумовлено як спадкоємністю з попередніх радянських часів, так і трансформаціями історичних схем від доби розпаду СРСР та становлення незалежної Української держави.

Принаймні, можна твердити про п'ять версій вітчизняної історії: українську етнічну, українську національно-державну, імперську російську, національних меншин та сепаратистські версії.

Проблема введення української історіографії у світову передбачає врахування складності нинішньої ситуації у співвідношенні різних блоків історичного знання та реальних їхнього сприйняття. Кожне покоління істориків наново переписує всесвітню історію. Нинішнє має переосмислити її так, щоб у ній знайшлося місце і для України. В умовах сучасної конкуренції історіографій різних націй визнання здобуде та, що буде побудована на досконалішій теорії і враховуватиме більше фактів (очевидно, у сенсі більшого представництва та різноманітності). Тому зростає значення співпраці фахівців в галузі історії України та всесвітньої історії. У цьому сенсі можна цілком погодитися з твердженням В. Потульницького, що перші мають надати "найбільш насичений фактами матеріал для порівняння своєї версії історії з іншим, домогтися її граничної точності і внутрішньої узгодженості", а другі – "укласти цю версію у світову у такий спосіб, щоб узгодити її з іншими (національними) версіями". Адже всі народи "сприймають чужу історію лише на основі привабливого і несуперечливого відтворення своєї власної і лише крізь призму вписування у світову історію власної, але аж ніяк не української історії" [1, с. 60–61].

Протягом останнього часу актуальним для європейської історичної науки є становлення нової просторової концепції: європейська (євроатлантична) історія – як альтернатива національним чи регіональним історіям. Нове зацікавлення європейською історією певною мірою підживлює старий "євроцентризм". Проте "акценти протистояння" тут уже перенесені від позиції "європейське–неєвропейське" у площину "загальноєвропейське"–"регіональне"–"національне". Чи, можливо, це принципово? Звідси виникає потреба заміни традиційної схеми викладання історичних дисциплін.

Нові можливості для багатьох національних історіографій, у т. ч. української, відкриває ще новий об'єкт дослідження всесвітньої історії, котрий визначають як афро-євразійську світову систему. Це розвиток історичного процесу вздовж світових трансеконічних маршрутів, зокрема т. зв. "шовкового шляху". У зв'язку з цим А. Рибер переконаний, що "сучасне територіальне розташування України відповідає вузловій точці в історії Євразії. Можливості, які воно дає Україні, та культурний вибір, відкритий для неї з різних джерел і напрямків, поміщав її в центр євразійської історії" [2, с. 29].

Проте часів сучасна українська історична наука успадкувала від радянських традиційну просторову схему. Згадаймо, що вона мала такий вигляд: "Історія СРСР" (історію союзних республік розглядали тільки як провінційний, нецікавий і неперспективний складник загально-радянської (читай – загально-російської історії), "Стародавня історія" (окремо давній Схід, окремо Греція та Рим), "Історія середніх віків" (переважно західноєвропейська, з вкрапленням арабів як протагоністів Європи), "Історія південних і західних слов'ян", "Нова і новітня історія західноєвропейських країн та Північної Америки", "Історія Азії й Африки" (в основному новітнього часу). Окремо слід зупинитися на "Історії південних та західних слов'ян" як гібридному породженні радянської та слов'янофільської історичних схем. Адже з історії слов'янських народів виокремлювали історії східних слов'ян (згадана вище історія СРСР) – решту розглядали окремо, що було суто механістичним підходом.

Сучасна українська історична наука має подібну схему: "Історія України" та "Всесвітня історія". Остання зберігала свій попередній поділ, проте виокремили "Історію Росії" (у окремих університетах викладають ще й "Історію Білорусії" – "Програма для вивчення курсу "Історії Білорусії" для студентів історичного факультету / Уклад В. Мороховський. – Львів, 1998), а "Історію СРСР" перевели у всесвітній блок історичного знання й звузили до її реальних темпоральних меж.

Щодо пошуку адекватної системи періодизації українського історичного процесу, то періодизація є, на нашу думку, не тільки необхідним інструментарієм для історичних досліджень, а й важливим методологічним маркером, що дає змогу адекватніше зрозуміти сутність теоретико-методологічної основи тог чи іншого дослідника.

Перед сучасною українською історичною наукою виникла проблема не скільки опанування новими методами дослідження, стільки вироблення нового розуміння суті історичного процесу. Якщо це розуміння дійде до наукового загалу, то він візьме на озброєння нові дослідні методи. Тобто, питання не у суто технічній площині. Якби це було так, ми б давно мали український варіант "Анналів" чи "нової історичної школи". Дане утруднення не методичне, а методологічне.

Чому пишуть історії "по-старому"? Відповідь очевидна – більшість українських істориків просто не має внутрішньої потреби робити це "по-новому".

Посилення міждисциплінарних зв'язків. Продуктивність досліджень на межі історії із соціологією, етнологією, політологією, демографією, культурологією тощо. Усі ці аспекти вкрай необхідні для підготовки студентів істориків. Особливо важливі такі навчальні курси, як: історіографія, методологія історичних досліджень, джерелознавство. При підготовці магістрів у ЧНУ ім. Б. Хмельницького зі спеціальності "Історія" викладають курс "Історична наука у контексті сучасної світової історії". У 2008 р. на кафедрі історії та етнології України затверджена нова тема "Український історичний процес у теоретично-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи".

Список використаних джерел

1. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII – XX ст. – К., 2002. – С. 60–61. 2. Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії // Україна модерна. – Ч.9. – 2005. – С. 29.

Vitaliy Masnenko

VALUE TEORETIC-METHODOLOGICAL RESEARCHES FOR PROVIDING OF PREPARATION OF STUDENTS-HISTORIANS

In research the done attempt to analyse the newest teoretic-methodological approaches for providing of effective preparation of students-historians.

УДК 94 (477)

Валентина Шайкан

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ФОРМУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано вплив вивчення історії України на формування національної ментальності.

Як відомо, національна самосвідомість не виникає з нічого, вона має глибокі історичні коріння, що сягають глибини століть. Тому саме історичним наукам належить пріоритет у формуванні національної самосвідомості.

Серед найактуальніших проблем сьогодення важливе місце належить духовному відродженню суверенної України, формуванню в її громадян національної самосвідомості. Але сьогодні, вже недостатньо говорити тільки про національну самосвідомість. Молодь слід виховувати не лише з національною ментальністю, а й з іншою – європейською, характерні риси якої: толерантність, суспільна активність, причетність до чужих проблем, визнання загальнолюдських цінностей, серед яких основне – право на життя, право кожної нації на своє гідне і незалежне існування.

Особливу увагу в цьому плані необхідно звертати на молодь, від якої залежать подальша доля Української держави та передання наступним поколінням естафети духовності й ідеалів свободи, які закладаються сьогодні в процесі виховання і навчання. Ця проблема має велике значення ще й тому, що в минулі десятиліття виховання молоді спотворювали догмами комуністичної ідеології.

Слід сказати, що потяг до самостійності, до створення власної держави був завжди притаманний українському народові. Досить згадати тривалу боротьбу українців під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Б. Хмельницького та інших. На жаль, здобутками їх перемог не зуміли своєчасно скористуватися, і Україна потрапила у тенета Російської імперії, де годі було думати про незалежність.

Самодержавство у своїй національній політиці керувалося загальним принципом багатонаціональних держав – установленням матеріальної і духовної зверхності панівної нації. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще у часи Катерини II, яка зруйнувала Запорізьку Січ і скасувала залишки української автономії. Її наступники теж насаджували в усій імперії ідею абсолютного російського народного духу. Практично втілювали у життя так звану теорію офіційної народності С. Уварова, базовану на тріаді "православ'я, самодержавство і народність", яка стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царизму щодо розвитку культури народів, які населяли Російську імперію. Яскравим прикладом такої політики може бути резолюція зборів Державної ради, де йшлося "про посилення російської мови в училищах західних губерній". Таким чином, українську мову, як одну з основоположних національних ознак витіснили з навчальних закладів і адміністративних установ. Штучне обмеження її функціонування суперечило об'єктивному процесові консолідації, що відбувався у той час.

На такій основі українці усвідомлювали спільність своїх соціально-економічних і культурних інтересів, що найяскравіше відбилася в українській літературі, історичній науці.

Характерною ознакою тогочасного літературного життя стало паралельне вживання української і російської мов. Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Т. Шевченко та інші видатні українські письменники писали твори й російською мовою. І справа не тільки в репресіях, що були спрямованих проти української мови, а й у тому, що вони намагалися донести до загальноросійського читача відомості про історію, культуру, побут свого народу.

У середині XIX століття історична свідомість українців формувалася, зокрема, під впливом "Истории Малоросии" М. Маркевича. У ній автор по-новому підійшов до висвітлення національно-визвольної боротьби народних мас у другій половині XVII століття. Уперше в українській історіографії М. Маркевич звернув увагу на соціальну несправедливість, що викликала незадоволення у рядових козаків і селян, а також на вкрай тяжке становище України, яка раніше була незалежною, а тоді стала часткою іншої держави. Автор схвалював дії українських гетьманів, спрямовані на забезпечення умов соціально-економічного і культурного розвитку своєї батьківщини. Одним із перших серед істориків М. Маркевич висунув альтернативу офіційним концепціям М. Карамзіна, М. Погодіна, М. Устрялова, які заперечували навіть факт існування українського народу.

На противагу цим твердженням українська інтелігенція доводила культурну самобутність українців. І здійснювала це не у формі політичних виступів, а шляхом національного самовиявлення в науковій та культурній сферах.

Згадану особливість у формуванні національної самосвідомості треба показувати в процесі викладання історії, як і діяльність видатних діячів, котрі зробили свій внесок у цю справу. Зокрема, це П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Костомаров. В часи найжорсткіших репресій проти української мови та культури у XIX столітті вони поширювали твори, що свідчили про національну самобутність України. Наукова, просвітительська та культурницька діяльність цих представників інтелігенції дратувала царських чиновників. Вони намагалися не лише розвитком національних тенденцій, а й зростанням громадсько-політичної і революційної активності в суспільстві.

Ще однією важливою віхою на шляху розвитку української національної самосвідомості стали події, пов'язані з Лютневою 1917 р. революцією в Україні та проголошенням Української народної республіки. І хоча ідея утворення національної держави була багато у чому скомпрометована недалекоглядною політикою лідерів Центральної Ради і Директорії, їх відвертою орієнтацією на іноземні сили, вона все-таки вижила в бурхливі роки національно-визвольних змагань.

Нову Українську державу почали будувати інші політики – більшовики. І тут не обійшлося без боротьби. Зразу після утворення СРСР позиція керівників уряду України була чітко протиставлена диктатові центру. І дещо згодом Сталін не простив цього видатним політичним діячам, доклавши зусиль для знищення Раковського, Скрипника, Гринька й багатьох інших прихильників самостійності Української республіки.

У порівняно недалекому минулому ідеологи Комуністичної партії висунули ідею, згідно з якою в розвинутому соціалістичному суспільстві національне питання повністю вирішене. Але ці поспішні висновки не витримали жодних випробувань і "впали" разом із розпадом СРСР.

Ось такий короткий екскурс в історію нашої країни дає нам змогу переконатися в тому, що становлення української національної ментальності – процес тривалий і складний. На кожному етапі він має певні особливості, завдання. Триває цей процес і сьогодні, й усі ми тією чи іншою мірою беремо у ньому участь. Викладачі кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету в 2007–2008 навчальному році забезпечують викладання 40 навчальних історичних і правознавчих дисциплін, спецкурсів, навчальних практик, серед яких чільне місце займають Історія України, Актуальні проблеми історії України, Українська етнологія, Українська етнографія, Етногенез українців, Сучасна історична наука: проблеми кризи та нові методологічні пошуки, Джерела з історії України, Історіографія історії України, Історія молодіжних рухів в Україні, спецкурс із проблем Другої світової війни та інші, а також планують із 2008–2009 навчального року розпочати викладання Зарубіжної історіографії історії України, Історії українського образотворчого мистецтва, Історії церкви та релігійної думки в Україні. На лекціях, семінарських, лабораторних заняттях викладачі стараються прищепити студентам інтерес до української історії, любов до народної культури, традицій. Практика показує, що зацікавленість студентів – велика. Про це свідчить, зокрема, їх значна активність при обговоренні документальних фільмів із історії України, доповідей, рефератів. Переважна більшість доповідей присвячена таким темам, як становлення української державності, національно-визвольний рух в Україні, політичні біографії українських гетьманів і т. п.

Якісний рівень лекційних занять з історії України нині суттєво зріс за рахунок використання електронних карт, таблиць, ілюстрацій, тестових завдань, що Інститут передових технологій

видав на компакт-дисках. Також широко використовуються навчально-освітні фільми (DVD), присвячені історії України: 4 DVD диски та 183 серії з повною інформацією про окремі області, міст, значні історичні події та постаті України від часів Київської Русі до XX століття включно. Це суттєво допомагає у розкритті лекційних питань із курсу історії України. Більше того, досконала комп'ютерна анімація, легкий для сприйняття стиль викладання, несподівані подробиці розвитку нашої держави викликають неабияку зацікавленість студентської, та й не тільки, аудиторії, гордість за українську націю, в цілому позитивно впливають на патріотичне виховання молоді.

Слід, зокрема, відзначити, що проект "Країна", який висвітлює історію Київщини, українського козацтва, Львівщини, Слобожанщини, Галицько-Волинського князівства, Волині, Чернігівщини, Донбасу, Одещини, Криму, Центральної та Південної України, період війни 1941–1945 років, вдало вписує вітчизняну історію у загальносвітову ще й тому, що історичні події України висвітлені у контексті загальносвітових.

Сьогодні, порівняно з початком та серединою 1990-х років, приємно констатувати, що у ВНЗ Дніпропетровщини майже не виникає проблем стосовно мови викладання, а державна – українська мова зайняла своє чільне місце. Разом із тим не можемо сказати, що виховуючи національну самосвідомість у процесі викладання історичних дисциплін, кафедра історії України КДПУ не стикається з труднощами. Зокрема, не вистачає спеціально оснащених комп'ютерами аудиторій, не в усіх викладачів є бажання користуватися новими технологіями. Зводять нанівець зусилля викладачів й відверто шовіністичні випадки деякого з політиків, функціонерів уряду. Зрозуміло, що такого роду недоліки нег'ативно впливають на формування національної свідомості, про що ми всі маємо постійно пам'ятати.

Valentyna Shaykan

UKRAINIAN MENTALITY AND ITS FORMING IS IN THE PROCESS OF STUDY OF HISTORY OF UKRAINE

In the article influence of study of history of Ukraine is analysed on forming of national mentality.

РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94 (477)

Максим Сколуб

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

У статті висвітлено історіографію українського національного відродження середини ХІХ століття

Початок наукових досліджень українського національного відродження слід шукати на зламі ХІХ і ХХ ст. Саме у цей час в історичній літературі викристалізовується думка про політичну окремішність українського народу.

У дослідженні цієї проблеми умовно можна виокремити наступні етапи: перший – ХІХ ст. до 1917 р.; другий – 20–80-і рр. ХХ ст.; третій – із початку 90-х рр. ХХ ст. до сьогодні. Літературу, присвячену дослідженню національного відродження цього часу, можна поділити на дореволюційну, радянську та діаспорну, сучасну, зарубіжну.

Відомо, що у 40-х – до початку 60-х рр. ХІХ ст. відбувалася політизація українського національного руху, що проявилась у реанімації ідеї української державності, формуванні національної свідомості під впливом провідних ідей того часу, боротьби за ліквідацію кріпацтва. Саме в цей час виникли громадські інституції, які висували вимоги розбудови української держави на національному ґрунті.

На 30–40-і рр. ХІХ ст. припадає виникнення і розвиток нового покоління українських романтиків у літературі, що вагомо вплинули на суспільно-політичну думку України. Значна заслуга у формуванні української еліти як генератора національних ідей належить М. Костомарову, котрий у роботах обґрунтував ідею окремішності українців, їх право на власну державу. У роботі "Дві руські народності" він відзначив: "Українсько-руська суспільність із давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою..." [1, с. 5].

Погляди на ряд проблем, що стосуються забезпечення слов'янізму та іншим народам вільного національного розвитку, висловили кирило-мефодіївці у програмному документі "Книзі буття українського народу". Тут, зокрема йдеться: "Лежить в могилі Україна, але не вмерла. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян... Україна пробудить братські слов'янські народи, і повстане слов'янщина. І Україна буде непідлеглою в союзі слов'янським" [1, с. 26–28].

Про ідею об'єднання слов'янського світу та визволення його від іноземного гноблення, яку поділяло Кирило-Мефодіївське товариство, розгорнуту інформацію дають "Записки" В. Білозерського. Він відзначив, що: "слов'яни вже прокинулися для нового життя, для життя самобутнього і вільного. Ні їхня політична самостійність, ні вільне вираження думок і почуттів, ні навіть сама мова не знаходять собі покровительства закону; все приречене на переслідування" [2, с. 252, 254].

Важливі роздуми про історичну окремішність українського народу, самобутність його історії і культури містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком у статті "Листи на Надніпрянську Україну" [3]. Про період польського повстання та існування перших українських громад можна дізнатися з праць М. Драгоманова "Записки" [4], "Пропащий час" [5] та інше.

Після валуєвського циркуляру 1863 р. кількість праць із питань українського відродження різко зменшилася. Ті, що були опубліковані, присвячені переважно репересивним заходам царизму стосовно українського народу.

Кінець ХІХ та початок ХХ ст. характерний тим, що центр дослідження українського національного руху перенісся в Галичину. На цей час припадає наукова діяльність видатного українського історика М. Грушевського. М. Грушевський, Д. Багалій [6], Д. Дорошенко [7] та І. Крип'якевич [8] ввели в науковий обіг поняття "українське відродження", розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця ХVІІІ–ХХ ст., пов'язаних із поширенням масового національного

самоусвідомлення українців, пожвавленням та піднесенням національного руху, розвитком духовного життя українців. Вони розглядали національне відродження як єдиний соціально-національний процес, але ж розмежований територіально на українських землях під владою Російської та Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперії.

Характеризуючи цей етап українського національного відродження, Б. Ольхівський відзначив, що "стара українська суто державницька національна свідомість ставала в умовах першої половини XIX ст. практично неплідною, ставила Україну перед примарою національної смерті. Висунення на перший план "мужицького" етнографізму замість панського політичного історизму, демократичного народництва замість аристократичного державництва під знаком "прав і привілеїв" було під той час єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута. Відкривало широкі шляхи культурної творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення, для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї" [9, с. 72–73].

Академік С. Єфремов, більш відомий як літературний критик та історик літератури, зазначив, що "підґрунтям тодішніх настроїв була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих класів назад до народу, конкретного українського народу. З цих причин сталося літературне відродження України, ці ж причини владно і неминуче провадили й до політичного відродження, що своєю чергою, нерозривно зв'язане було з великою соціальною проблемою" [10, с. 9].

У "Листах до братів-хліборобів" історик і політолог В. Липинський наголосив про політологічне бачення шляхів відновлення української державності у середині XIX століття. Все залежало від історичних знань, любові до рідної землі, соціально-класової незалежності, віросповідання. Поняття нації, що творилася, він пов'язував із територіальним патріотизмом. Учений наголосив, що: "нація – це реалізація прагнення бути нацією. Коли немає прагнення, виявленого у формі ідеї, немає нації. Проте так само нема нації, якщо це прагнення не реалізується в матеріальних формах держави" [11, с. 375, 387].

У праці М. Шаповала, ученого-соціолога, громадського та політичного діяча "Соціологія українського відродження", що була перевидана на початку 1990-х рр., із новітніх позицій розглянуто процес національного відродження українського суспільства. При цьому автор зазначив, що "кінець XVIII ст. був добою повної "денационалізації" культурної частини українського народу. Культурно-психічні елементи для утворення національного зв'язку були в житті не панства, а селянства і нижчих шарів тодішньої інтелігенції. Мова, побут, світогляд, матеріальна культура мас – все це було самостійним і окремим від російства. Мистецтво на українському етнічному ґрунті стало першим фактором. Цей фактор утворив перше об'єднання українського національного значення і заклав одну з основ суспільного зв'язку. В 40-х рр. почався пошук бази для поширення цього зв'язку на більші маси. Фактором наступної черги об'єднання стала мова як універсальний засіб єднання. Українці почали обробляти мову. Паралельно почалося відкриття традиції, відзначення минувшини. Закладалася основа для подальшого політичного єднання. В 1846 р. була створена "Книга буття українського народу", в якій постав ідеал політичної самостійності" [12, с. 25, 26–27, 29].

Із аналізу праць дореволюційного періоду можна зробити висновок, що в умовах царизму середини XIX ст. боротьба за соціальне визволення дедалі більше набирала національного забарвлення, що ці процеси були органічно нероздільними. Політизація національного відродження середини XIX ст. стала основною ознакою українського національного життя цього періоду.

Утвердження радянської влади в Україні привело, за висловом сучасного вітчизняного вченого А. Коцура, до штучного розподілу наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку [13, с. 35].

За радянської доби терміни "українська нація", "національна свідомість українського народу" прокомуністичні ідеологи вилучали з ужитку, тому ніхто не досліджував українське національне відродження і його особливостей у середині XIX ст. [14, с. 9].

У 1925 р. опублікована робота відомого історика М. Слабченка "Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.". В цій роботі вчений побічно висловив думку, що в центрі українського відродження 40–60-х рр. XIX ст. стояло велике завдання звільнення українського мужика від панства [15, с. 257].

Дослідженню робітничого та селянського руху присвячені праці Л. Мельника, зокрема його робота "Промисловий переворот в Росії і на Україні" [16, с. 58–62]. Проте падіння кріпосного права в підросійській Україні автор розглядає з позиції марксистського трактування класів і класової боротьби, без будь якого зв'язку з національно-визвольним рухом.

Питання національного руху обійшов Г. Сергієнко у монографії "Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850". "В 40-х роках на Україні, як і в усій Росії, – відзначив Г. Сергієнко, – поживався суспільно-політичний рух, в якому зароджувалися революційно-демократична й ліберально-буржуазна тенденції" [17, с. 175, 289].

У працях Г. Марахова [18–19], визвольна боротьба українського народу розглянута в плані узалежнення її від російської революційної демократії.

Отже, в радянські часи національне відродження українського народу розглядали в контексті "російської революційної демократії та братнього російського народу". І тому ніхто не приділяв достатньої уваги українському національному відродженню в середині XIX ст.

Зовсім іншою була думка діаспорних вчених-істориків. Характеризуючи національні настрої основних верств українського суспільства середини XIX ст., історик української діаспори З. Когут відзначив: "Вболіваючи за майбутнє, українці оглядалися назад на ідеалізоване, здебільшого міфологічне минуле, коли шляхетна старшина була незаперечною верховною владою у фактично незалежній державі, коли козаки були елітою привілейованих вояків, коли міщани контролювали гомінливі містечка й міста, і коли духовенство управляло своєю власною гілкою православної церкви" [20, с. 169].

Далі З. Когут наголосив, що українське відродження середини XIX ст. пов'язане з процесом формування української інтелігенції, котра "очолила національний рух, який базувався не стільки на історичній легітимності, скільки на етнолінгвістичних підставах"; націотворчим процесом становлення української нації – "перетворенням етномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту" [20, с. 263].

Уже в XX ст. український діаспорний учений І. Лисяк-Рудницький зауважив, що "козацька нація вмирає в другій половині XVIII ст., але козаччина була таким могутнім струмом, що вона внесла тривалі нові елементи до побуту та колективної свідомості найширших народних мас, стала невід'ємним складником української народної індивідуальності. Початки національного руху лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних постатей вийшла з нащадків козацької старшини" [21, с. 22, 146].

Ця характеристика повністю стосується до особливостей українського національного відродження середини XIX ст. З цього можна зробити висновок, що вчені-історики у діаспорі досліджували український національний рух.

Із розпадом СРСР дослідження українського національного відродження та суспільно-політичного руху значно активізувалися, посилилась увага до питань, що не розглядалися ні в дореволюційні роки, ні в радянський період.

Дослідниця В. Шандра [22] проаналізувала панування абсолютистського царського режиму на українських землях. Підприємницьку і меценатсько-благодійну діяльність української еліти та її вплив на українське національне відродження середини XIX ст. розглянула Т. Лазанська. "Промислова буржуазія, – відзначила вона, – справляла великий вплив на культурне і все громадське життя цілого суспільства. В ході розвитку капіталізму українській буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати у підприємницькій діяльності з капіталістами інших національностей, які мали більші капітали і багатий практичний досвід. У цій боротьбі вона поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу" [23, с. 4–5, 182].

Серед сучасних досліджень українського національно-визвольного руху XIX ст. особливе місце займають праці В. Сарбея "Національне відродження України" [24] та О. Реєнта. О.Реєнт у праці "Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)" відзначив: "в 30-40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної інтелігенції набуває політичного характеру" [25, с. 45, 119].

Ролі різночинної інтелігенції у розвитку українського національного відродження присвячені роботи Т. Гунчака [26, с. 42, 45, 46, 52–53, 59] та М. Шипа. "Російський уряд, – відзначив М. Шип, – по відношенню до українського населення проводив політику національного гноблення. Ігноруючи інтереси та права українського народу, царизм затримував його духовний

розвиток. Таке положення українців в монархічній централізованій державі пробуджувало стремління до пошуку шляхів вирішення національної проблеми. В освічених людей пробуджувалось національне самоусвідомлення" [27, с. 119, 137]. У праці П. Рудика "Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина XIX ст.)" йдеться, що "в умовах асиміляторської політики царизму першої половини XIX ст. антитезою стало національно-культурне відродження: посилюється інтерес до історії, мови і культури українського народу, проповідується його самобутність, формується національна самосвідомість українців, ідеї національного відродження проникають в усі сфери духовної культури українського народу... Передова частина національної еліти України, об'єднана в Кирило-Мефодіївське товариство, намагалася осмислити і визначити місце і роль українського народу в світовому історичному контексті... Її діяльність поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу в національному розвитку України" [28, с. 25, 42]. Роль інтелігенції у формуванні української національної свідомості, розвитку мови розглянута в працях Ж. Шевчука [29].

Сучасні історики розглядають національний рух українців як тяглість козацьких визвольних традицій. У дослідженні П. Гончарука детально проаналізовано історичні погляди кирило-мефодіївців щодо цього [30, с. 69–70, 97]. У праці С. Козака йдеться: "Безсумнівно, що українські змовники (кирило-мефодіївці) були зацікавлені слов'янщиною, тому виступили за месіанську ідею слов'янської взаємності" [31, с. 140]. Діяльність кирило-мефодіївців проаналізована у роботі М. Бойка [32, с. 265].

Багато уваги питанням українського національного відродження середини XIX ст. приділено в роботі Л. Іванової та Р. Іванченко. У ній аргументовано, що "вся внутріполітична історія українського народу, від середини XIX ст., зосереджувалася на проблемах українського національного відродження в політичному, соціально-економічному, духовно-культурному житті" [33, с. 67–68].

Аналізуючи національне питання в Правобережній Україні в кінці XVIII – на початку XX ст. Н. Щербак зауважила: "У досліджуваній період Російська імперія була однією з найбільших багатоетнічних держав світу, об'єднуючи понад 100 націй і народностей. Урядові кола, керуючись принципом самозбереження, розуміли, що така імперія може існувати лише в умовах уніфікації пригноблених народів, ліквідації їхніх культур і національного самоусвідомлення інтелігенції. Тому національна політика царизму, як важлива складова внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денаціоналізації і насильницької русифікації "інородців", які складали 57% населення імперії" [34, с. 206].

Питанням українського національного відродження значну увагу приділяли іноземні історики. Це, насамперед, праця англійського історика Е. Вільсона. Він зауважив, що "Росія, як імперія, була більш централізованою і абсолютистською, ніж інші імперії того часу. Росія залишалася династичною імперією, в якій політична лояльність означала більше, ніж етнічне походження. Державна стратегія (царського уряду) – інтегрувати українську еліту. Управління імперією здійснювалося через багатоетнічне чиновництво, в якому українці могли видиратися на самий верх службової драбини, хоча мали дотримуватися "всеросійських" правил. "Українськість" означала "селянскість", із залишками народних та козацьких традицій. Ключовим недоліком російського проекту націєтворення було переконання, що українці – то вже росіяни. Російський царизм розглядав інтелігенцію як потенційну підричну силу, незалежно від національного походження" [35, с. 129–130, 132, 134, 139].

Характеризуючи українське національне відродження в середині XIX ст., відомий закордонний історик А. Каппелер відзначив, що "засноване в 1846 р. у Києві Кирило-Мефодіївське товариство вперше розгорнуло українську національну програму... Провідні члени товариства змогли ще раз поширити свої ідеї в 1861–1862 рр. – через петербурзький часопис "Основа", який видавався частково й по-українськи. Тоді ж групи викладачів і студентів Київського університету, так звані "громади", спробували використати ліберальну фазу російської політики для посилення національного руху, однак російський уряд вжив проти них суворох заходів" [36, с. 176].

Огляд опублікованих робіт свідчить, що окремі питання українського національного відродження середини XIX ст. привертала увагу дослідників радянських часів та сучасності. Але український національно-визвольний рух розглядали нечітко, у зв'язку з дослідженням інших історичних питань.

Список використаних джерел

1. Костомаров М. Книги буття Українського народу. – К., 1990.
2. Білозерський В. Записки // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 57–73.
3. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
4. Драгоманов М. П. Записки украинца из времени польского восстания 1861–1864 года. – К., 1869.
5. Драгоманов М. Пропаший час: Українці під Московським царством (1654–1876). – К., 1918.
6. Багалій Д. Шевченко і кирило-мефодіївці. – К., 1925.
7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х тт., Т.2. – К.: Глобус, 1992.
8. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
9. Ольхівський Б. Вільний народ. – Варшава, 1937.
10. Єфремов С. Декабристи на Україні. – К., 1926.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія, 1995.
12. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994.
13. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... док. іст. н.: 07.00.01. – К., 2001.
14. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. – К., 2004.
15. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Т. 1. – Одеса, 1925.
16. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. – К., 1969.
17. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. – К.: Наукова думка, 1971.
18. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы ХІХ века. – К.: Вища школа, 1979.
19. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы ХІХ века. – К.: Вища школа, 1981.
20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.
21. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х тт., Т.1. – К.: Основи, 1994.
22. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005.
23. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999.
24. Сарбей В. Г. Національне відродження України: Україна крізь віки: В 15-и тт., Т.9. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
25. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
26. Гунчак Т. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-и томах. Т. 5., кн. 1 (ХІХ ст.). – К.: Дніпро, 2001.
27. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.). – К.: Наукова думка, 1991.
28. Рудик П. А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина ХІХ ст.). – К.: НУХТ, 2003.
29. Шевчук Ж. А. Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2006.
30. Гончарук П. С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. – К.: КСУ, 2002.
31. Козак С. Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське братство. – Івано-Франківськ: Плай, 2004.
32. Бойко М. П. Кирило-Мефодіївське товариство: філософські та культурологічні ідеї національної самосвідомості та державотворення. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2006.
33. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х років ХІХ століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: Міжнародний ін-т лінгвістики і права, 2000.
34. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005.
35. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. – К.: "К.І.С.", 2004.
36. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

Maxym Skolub

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL OF MIDDLE OF XIX CENTURY

The article deals the elucidation in historical literature of the Ukrainian national rebirth at the middle of XIX c.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ПРАЦЯХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ: КОРОТКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Проаналізовано історіографію питання промислового розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Історії зародження промислового розвитку в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячено небагато праць. Проте історіографію з даної проблеми умовно поділено на 1) дорадянську; 2) радянську; 3) сучасну.

Аналізуючи дорадянську літературу, варто відзначити, що значний вклад у вивчення історії промисловості вніс М. Толпигін. Після закінчення Петербурзького технологічного інституту він деякий час служив у Смілянському помісті ґрафів Бобринських, де виріс до директора заводу. На основі даних від власників заводів щорічно складав підсумкові доповіді про цукрову промисловість країни. М. Толпигін – автор більше сотні праць із великим обсягом статистичного матеріалу. Значну увагу він приділяв аналізу виробництва.

Багату інформація, яку містять статистичні щорічники Російської імперії, що склав М. Толпигін, серед яких його праця "Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг." [1], не має аналогів серед інших джерел з цієї галузі.

Але й це, надзвичайно цінне джерело, не позбавлене недоліків. Так, відомості для щорічників збирали, розсилаючи і заповнюючи відповідні статистичні формуляри, які. Хоча це здійснювали під наглядом чиновників акцизного управління та обліковців, але статистики роботу виконували не дуже старанно, іноді просто неохайно. Тому статистичні дані М. Толпигіна необхідно доповнювати матеріалами з інших джерел.

Значну увагу розвитку промисловості приділено у праці І. Аксакова "Исследование торговли на украинских ярмарках" [2]. У цьому дослідженні автор розробляв дуже важливу тему, зокрема, ярмарків, які у внутрішній торгівлі України відігравали значну роль. Характеризуючи ярмарки, дослідник навів конкретні дані про торгівлю на них товарами харчової промисловості, зробив об'єктивні висновки і показував роль ярмарків у внутрішній торгівлі України.

Регіональні аспекти досліджуваної проблеми певною мірою проаналізовані у дослідженні А. Братчикової "Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом сельскохозяйственном и других отношениях" [3]. У даній праці авторка навела багато цінної інформації, в т. ч. щодо промисловості у Волинській губернії. Дане дослідження складається з матеріалів для вивчення цієї губернії, зокрема, наведені статистичні дані щодо губернії, які характеризують у повному ракурсі Волинську губернію та її промисловий розвиток.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку харчової промисловості є у дослідженні М. Новінського "Винокуренная промышленность Волынской губернии" [4]. Автор показав значення винокуріння та його вплив на промисловість України, навів дані щодо випуску продукції винокурних заводів Волині, охарактеризував матеріально-технічну базу заводів і сировину, яку на підприємствах використовували для випуску продукції.

Дуже цінне дослідження А. Дем'яненка "Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы" [5], автор якого працював секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У згаданій праці наведено статистичні дані, що характеризують Подільську губернію у 1860-х роках. Також у цьому дослідженні є багато цінної та корисної інформації щодо промислового розвитку Поділля в контексті змін у промисловості України, оскільки Подільська губернія була однією з передових губерній у випуску продукції харчової промисло-

вості, що позитивно вплинуло на подальший розвиток промисловості України і всієї Російської імперії.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії також ґрунтовно вивчав В. Гульдман. Результатом цього став вихід у кінці XIX ст. об'ємної праці "Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания" [6], присвяченої питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості й обсягам виробництва місцевих заводів і фабрик. Багато уваги автор приділив генезису торговельного обігу в пореформений час, змінам у стаціонарній та ярмарковій торгівлі. На початку XX ст. опубліковане ще одне дослідження В. Гульдмана – "Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаров" [7], де систематизовано багатий красензавчий матеріал. Згадані праці займають помітне місце серед загальних робіт, присвячених історії виникнення і розвитку промисловості.

Упродовж багатьох десятиліть Поділля викликало підвищений інтерес у дослідників. Це було обумовлено насамперед історією краю, широкою палітрою культур представників різних народів, які тут мешкали. Увагу вчених можна пояснити і географічним розташуванням Подільської губернії; прикордонне становище регіону в Російській імперії було причиною розвитку культурних та економічних зв'язків Поділля зі сусідніми регіонами: Північною Буковиною, Бессарабією, Польщею, західноукраїнськими землями.

Досліджуючи промисловий розвиток України, слід назвати наступні праці, що характеризують здебільшого харчову промисловість України в цілому: Ф. Гавронського "Руководство к разведению сахарной свекловицы", В. Варгіна "Удобрение" [8], А. Чорного "Чем повысится урожай на полях нечерноземной полосы России" [9], Г. Величка "Пашні буряки" [10] та М. Байєра "Земельна реформа і основи земельної політики на Україні" [11].

Також фундаментальною є праця "Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации" [12], де дуже детально наведені статистичні дані щодо всіх губерній Російської імперії, враховуючи навіть і повіти губерній, подано інформанію з різних галузей промисловості та торгівлі.

Підсумовуючи дореволюційну історіографію з проблем промислового розвитку, слід зауважити, що для неї характерне насичення статистичним матеріалом, багато описових робіт, нема глибокого історичного аналізу.

Досліджуючи радянську історіографію, слід, на нашу думку, звернути увагу на ряд наступних вчених та їхні праці, в яких є відомості про стан промисловості, в т. ч. цукрової. Це стосується, зокрема, робіт І. Душинського "Сахарное производство в русской технической литературе" [13], А. Стольгане "Костяная мука как удобрение" [14], С. Городецького "Сільське господарство Поділля перед світовою війною" [15] та М. Слабченка "Матеріали до економіко-соціальної історії України XIX століття" [16]. У останньому джерелі, яке складається із двох томів, автор подав достовірну інформацію, яка є дуже корисною і потрібною для дослідження промисловості в Україні у зазначений період, об'єктивно охарактеризував її. Ці дослідження для нас цінні ще й тим, що в них міститься дуже багато матеріалу зі соціально-економічної історії досліджуваного періоду.

Вагомий внесок у комплексне дослідження історії розвитку цукрової промисловості, яка є однією з галузей харчової промисловості й відіграла одну з домінуючих ролей у промисловому розвитку України, вніс К. Воблий. Незважаючи на те, що тоді ще не всі документи і матеріали архівів були систематизовані і відкриті для дослідження, автор усе ж зумів запровадити у науковий світ нові дані з географії розміщення цукрових заводів, кількості переробленої сировини і виходу цукру, оцінити промислову політику держави.

Серед найкращих досліджень із історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у XIX ст. – відомі праці К. Воблого, з-поміж яких варто назвати насамперед "Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості" [17–18]. Автор зібрав і опрацював значний матеріал, що стосується історії розвитку техніки і технології цукрового виробництва. Йдеться, зокрема, про перехід від вогневого способу добування цукру до парових, що особливо інтенсивно відбувалося протягом 1850-х рр. Цей процес тривав і в пореформений період – до початку 1870-х років. Другий етап технічної реконструкції цукрової промисловості, за К. Воблим, – це перехід від пресового способу отримання цукрового соку до дифузійного, який три-

вав від кінця 1870-х до початку 1890-х років. Таким чином, період технічного перевороту в цукровій промисловості, на думку К. Воблого, охопив 1850–1880-і роки.

Учений намагався наситити книги новими фактами, ніде не опублікованими. За безкінечним рядом конкретних фактів, явищ, автор прагнув виявити єдиний процес розвитку цукробурякової промисловості, сповнений суперечностей, антагонізму та боротьби. Проте видно, що дослідник намагався висвітлювати питання під кутом зору марксизму-ленінізму. У дослідженні К. Воблого розглянуто зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівлю цукром, становище робітників та службовців, урядову політику в галузі цукрової промисловості тощо. Праця згаданого автора корисна нам, бо він глибоко проаналізував стан цукрової промисловості напередодні введення в дію закону про її регулювання від 20 листопада 1895 р., окреслив коло тих питань, що потребують дослідження.

Наступне монографічне дослідження К. Воблого – "Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР" [19], зокрема його перший том, присвячено аналізу діяльності цукрової промисловості. Даний том охоплює період розвитку цієї галузі до падіння кріпосного права. Це – період поміщицької, вотчиної, кріпосної цукрової фабрики. В основу праці покладений архівний матеріал, зібраний переважно у Санкт-Петербурзі. Оскільки, київські архівні матеріали, що стосувались історії окремих цукрових заводів, ще не були на той період описані, автор не мав змоги їх використати.

Наступним джерелом, яке К. Воблий широко використав при дослідженні даної проблеми, була журнальна література першої половини XIX ст., здебільшого та, що зберігається в публічній Санкт-Петербурзькій бібліотеці.

Але одночасно роботи К. Воблого потребують доповнень щодо формування буржуазії, робітників і технічної інтелігенції, технічних та технологічних удосконалень внутрішньої й зовнішньої торгівлі цукром.

Потрібно також згадати і праці С. Струмліна, зокрема "Очерки советской экономики" [20], "Очерки экономической истории России и СССР" [21] та В. Чунтулова "История народного хозяйства СССР" [22], що є дуже корисними для теми нашого дослідження.

Важливі події у вивченні історії розвитку промисловості – опублікування теоретичних робіт характеру. До них можна віднести, зокрема, працю О. Нестеренка "Развиток капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX столетия" [23]. У цій роботі показано промисловість України на всіх основних етапах її розвитку.

Варто відзначити, що О. Нестеренко розглянув історію цукрової промисловості глибоко та широко. І це закономірно, бо українські губернії становили центр виготовлення цукру країни. Автор зробив спробу простежити процес перебудови поміщицьких господарств на капіталістичний лад, в загальному проаналізувати процес концентрації виробництва та діяльність синдикату. Також приділив увагу процесові переходу від цукроварень мануфактурного вогневого типу до фабричного, машинно-парового виробництва. О. Нестеренко правильно зазначив, що цей процес технічного переустаткування відбувався лише на підприємствах великих латифундистів і капіталістів-купців. Окрім того, відзначив особливості в розвитку поміщицької цукрової промисловості на Правобережжі та Лівобережжі.

Також багато уваги у дослідженні О. Нестеренка приділено історії мануфактурного суконного виробництва. Автор наголосив, що феодально-кріпосницька система була головною перешкодою на шляху технічного прогресу в сукноробстві. Лише в останнє десятиріччя перед реформою 1861 р. машини на суконних підприємствах почали впроваджуватися більш інтенсивно. В інших галузях текстильного виробництва в Україні повністю панувала ручна праця. Крім того, дуже багато уваги автор приділив проблемі розвитку важкої промисловості, її значенню та впливу на економічний потенціал і розвиток України в контексті Російської імперії. Дана праця цінна й тим, що з неї можна почерпнути дуже багато статистичного матеріалу, тут зроблені аргументовані та логічні узагальнення й висновки.

Фундаментальною є праця П. Ляценка "История народного хозяйства" [24], в якій учений окремі сторінки присвятив проблемі промислового розвитку України та промислового перевороту. Ігноруючи власне машинобудування в Росії, він вбачав головну роль у перебудові вітчизняної промисловості на машинній основі іноземного довозення, яке особливо швидкими темпами зростало у 1840–50-х роках. Перетворення російської мануфактури у фабрику зму-

шувало власників змінювати кріпосницьку основу праці на вільнонайману. П. Лященко підкреслив, що в Росії промисловий переворот, порівнюючи з розвинутими країнами Західної Європи, відбувався зі значним запізненням і протягом тривалого часу. Панування кріпосництва не створювало сприятливих умов для "крутого ломання суспільних відносин", гальмувало формування промислової буржуазії і пролетаріату. Остаточо капіталістична фабрика, на його думку, перемогла в усіх галузях промисловості лише у 1890-х роках.

У монографії І. Гуржія "Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття" [25] на широкій базі архівних і друкованих матеріалів висвітлено комплекс питань про розширення та зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 1860–90-х роках. Зокрема, автор показав розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Росії.

Значне місце відведено висвітленню становища цукрової промисловості в дореформений період. Автор правильно вказав на тільки поміщицький характер цієї галузі. Зупиняючись на характеристиці технічного перевороту в цукроварінні, І. Гуржій зазначив, що найуспішніше останній здійснювали в Правобережжі, особливо у Київській губернії.

Науковець також охарактеризував таку найпоширенішу галузь промисловості дореформеної України, як гуральництво. І. Гуржій наголосив, зокрема, на низькому технічному рівні гуральництва, яке в дореформений період належало лише поміщикам. Застосування пари в технології виробництва спирту на більш значних винокурнях не змінило їх соціальної структури і загального характеру як підприємства мануфактурного типу, базованого на застосуванні примусової праці. На жаль, нема спеціальних досліджень, присвячених розвитку спиртогорілчаної промисловості у пореформений період.

Велику увагу в книзі приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України у зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання про розвиток в Україні транспорту і його значення у зміцненні економічних зв'язків із іншими районами Російської імперії.

Слід зауважити, що розширення економічних зв'язків між Україною та іншими районами Росії було яскраво відображено в їхній внутрішній торгівлі. Охарактеризувавши загалом розвиток внутрішньої торгівлі в Україні 60–90-х років XIX ст., автор детально зупинився на українській постійній торгівлі та її зв'язках із торгівлею інших частин Росії, на ролі українських ярмарків у системі всеросійської ярмаркової торгівлі тощо.

Також на широкому колі документальних джерел дослідник показав роль України в експортній і транзитній торгівлі Росії, з'ясував значення українських портів та сухопутних митниць в імпорті Росії.

Додамо, що І. Гуржій висвітлив і такі питання, як створення залізничної мережі в Україні й значення її у розширенні економічних зв'язків із різними районами Росії, дальший розвиток річкового і морського транспорту України та їхню роль у всеросійському внутрішньому ринку.

На початку 1970-х років глибокі й аргументовані висновки з цієї проблеми зробив Л. Мельник у монографічному дослідженні "Технічний переворот на Україні у XIX столітті" [26]. Автор ґрунтовно висвітлив історію здійснення технічного перевороту на Україні як нерозривної частини загальноросійських процесів капіталістичної індустріалізації на її початковому етапі; показав специфіку переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва – на транспорті та у сільському господарстві; охарактеризував соціально-економічні явища і процеси, що супроводили становлення великої машинної індустрії. Досліджуючи технічну революцію в Україні у перші пореформені десятиліття, Л. Мельник приділив певну увагу процесу формування промислової буржуазії, відобразив соціальний і національний склад окремих груп промисловців. Поряд із цим потрібно відзначити, що у дослідженні автор навів загальні дані щодо промислового розвитку України, але без поділу на окремі галузі, що не прояснює дану сторону проблеми.

Згаданий учений, використовуючи документальні матеріали центральних і обласних архівів, статистичні матеріали, відомчі збірники, періодичні видання, спеціальні дослідження як радянських, так і дореволюційних істориків, економістів, статистиків зробив спробу подати у загальному плані історію технічної революції в Україні у XIX ст. Мета праці: висвітлити хід технічного перевороту в умовах багатокладності господарства України; показати здійснення технічної революції в Україні на фоні загальноросійських процесів капіталістичної індустріалізації;

відобразити ті безпосередні соціальні зрушення, що відбувалися в Україні "під впливом машин", і, нарешті, розкрити специфіку в Україні технічної революції, що позначилася на її хронологічних рамках, темпах та масштабах.

У колективному монографічному дослідженні під керівництвом І. Лукінова "Історія народного господарства Української РСР" [27], що складається з 3-х томів і 4-х книг, зокрема у першому томі, який є особливо цінним для нашого дослідження, висвітлені вузлові проблеми розвитку народного господарства на різних історичних етапах. У праці в історичній послідовності досліджені процеси створення соціалістичної економіки та ліквідації капіталістичних форм виробництва, побудови матеріально-технічної бази.

У монографії Т. Лазанської "Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)" [28] досліджені індустріальний розвиток України та пов'язаний із ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя. Також проаналізовані форми державного втручання в економіку, соціальні й національні джерела поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Слід відзначити і монографічне дослідження Н. Темірової "Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція" [29], в якому на основі вивчення різноманітних джерел проаналізовані зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що належали входили до Російської імперії, в другій половині XIX – на початку XX ст. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщицьких господарств до ринку. Привернута увага до стосунків поміщиків і селян, що були неоднорозумними.

У монографії О. Доніка "Родина Терещенків в історії доброчинності" [30] досліджено добродійну діяльність представників відомої української родини підприємців-поміщиків Терещенків. Особливу увагу приділено висвітленню їхньої діяльності як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва родиною Терещенків, показано її вагомий внесок у культурну і духовну спадщину України. З'ясовано суспільні та моральні чинники тогочасної епохи, що спонукали Терещенків як представників підприємницького класу до широкої добродійної й меценатської діяльності.

Аналогічним у цьому плані є монографічне дослідження О. Ткаченко "Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст." [31].

Досліджуючи важку промисловість України, потрібно звернути увагу на монографічне дослідження В. Крутікова "Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період" [32], в якому автор розглядає тривалий і складний процес формування гірничо-промислової буржуазії Донецько-Придніпровського району, її національний та соціальний склад, становлення й оформлення першої представницької організації великого капіталу України – з'їзду південних гірничо-промисловців. Основна увага приділена впливу підприємців регіону на найважливіші напрямки соціально-економічної політики південних гірничо-промислових з'їздів.

У цьому ж контексті цінною є монографічна праця І. Довжука "Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)" [33], присвячена дослідженню історії промислового розвитку Донецького басейну післяреформеного періоду в контексті еволюції економіки України, що перебувала під владою Російської імперії.

Досліджуючи різні галузі промисловості України, слід звернути увагу на працю В. Студінського "Паперова промисловість України: XVI–XX ст." [34], в якій автор здійснив спробу комплексного показу розвитку целюлозно-паперової промисловості України в історичному плані. Розкриті економічні, господарські, технологічні та інші аспекти розвитку галузі. Оцінено сучасний стан і розглянуто перспективи розвитку вітчизняного папірництва.

Основою праць радянських істориків була марксистська методологія, а звідси й заідеологізованість досліджень. Промисловий розвиток автори розглядали через призму формаційного підходу, зокрема, акцентували увагу на розвитку капіталістичних відносин, виділяли так звану імперіалістичну стадію розвитку. Щоправда, позитивними були залучення значної частини матеріалів, опублікованих уперше, а також вдалі спроби історичного аналізу.

Автори зуміли на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей промисловості в Україні, а й чітко простежити їх безпосередній зв'язок із ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рівня виробництва.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить, що окремі аспекти розвитку промисловості України протягом зазначеного періоду відображені в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях. Зокрема, повніше розкрито питання становища промисловості, формування кадрів, матеріально-технічної бази та збуту продукції промисловості.

Таким чином, порівняно з попереднім періодом, сучасна історіографія в другій половині 1950–80-х років домоглася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого харчової промисловості. Було значно розширено базу досліджень, почали впроваджувати нові математичні методи, вчені активно вивчали становище робітничого класу, роль монополістичних об'єднань в економіці країни тощо. Разом із тим, збереження в країні тоталітарної системи з її марксистсько-ленінською ідеологією та жорсткими ідеологічними рамками значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів. Згодом, у літературі 1990-х років були названі такі головні вади радянської історіографії другої половини 1950–80-х років, як вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

Із кінця 1980-х років розпочався новий етап дослідження розвитку історії та економіки. Тоталітарна система завела країну в глухий кут, тривав гарячковий пошук виходу з кризи. Саме тому звернулись і до досвіду минулого. А в серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору почали розглядати багато питань історії нашої країни, зокрема і той період, коли історія та економіка розвивалися в рамках ринкових, товарно-грошових відносин.

У літературі 1990-х років переглянуті і погляди радянських істориків, економістів та діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники перейшли до висвітлення ролі підприємців у організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо.

Але період розвитку вітчизняної промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. ще не став предметом історичного дослідження. Зокрема, потребують вивчення ряд проблем, про які йдеться у цій праці. Щоби виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження. Вивчення особливостей соціально-економічного розвитку промисловості в Україні у зазначений період залишається актуальним і на початку XXI ст.

Список використаних джерел

1. Толпыгин М. А. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. – Вып. I. – К., 1908. – 297 с. 2. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 35 с. 3. Братчикова А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Вып. 1. – Житомир, 1868. – 129 с. 4. Новинский М. Г. Винокурная промышленность Волынской губернии (Оттиск из Трудов Киевского Агрономического Общества). – К.: Товарищество "Печатная С. П. Яковлева", 1913. – 12 с. 5. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с. 6. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с. 7. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – 897 с. 8. Варгин В. Н. Удобрение. – СПб., 1897. – 100 с. 9. Чёрный А. Чем повысить урожай на полях нечернозёмной полосы России. – СПб., 1912. – 52 с. 10. Величко Григорій. Пашні буряки. – Львів, 1916. – 34 с. 11. Байер Микола. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. – К., 1917. – 47 с. 12. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с. 13. Душинский И. Е. Сахарное производство в русской технической литературе. – Вып. 1. – Издание Сахаростреста. – К., 1922. – 48 с. 14. Стольгане А. А. Костяная мука как удобрение. – М., 1919. – 15 с. 15. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – 210 с. 16. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX

століття: В 2 т. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. 2. – 280 с. 17. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: В 3 т. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с. 18. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробуржової промисловості: В 3 т. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с. 19. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освоєння крест'ян 1861 г.). – М.: Издание правления Сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с. 20. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. – Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1928. – 498 с. 21. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – 514 с. 22. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. – К.: Издательство Киевского университета, 1964. – 212 с. 23. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 24. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: В 2 т. / Госполитиздат. – М., 1956. – Т. 2: Капитализм. – 728 с. 25. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 26. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 27. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. 4 кн. / За ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова / Наукова думка. – К., 1983. – Т. 1. – 464 с. 28. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с. 29. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с. 30. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с. 31. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. – Переяслав-Хмельницький: "Вісник Переяславщини", 2000. – 208 с. 32. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – 172 с. 33. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с. 34. Студінський В. А. Паперова промисловість України: XVI–XX століття / За ред. Б. І. Андрусихина. – Житомир: "Волинь", 2004. – 268 с.

Mykola Moskalyuk

**THE ANALYSIS OF THE MAIN TENDENCIES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT
IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – THE BEGINNING OF XX
CENTURY IN THE WORKS OF RUSSIAN AND UKRAINIAN INVESTIGATOR:
THE BRIEF HISTORIOGRAPHICAL EXAMINATION**

Historiography of the question of industrial development in Ukraine in the second half of XIX – the beginning of XX century is analysed in the article.

УДК 027.54 (477):025

Андрій Кліш

АРХІВНА СПАДЩИНА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО (1868–1941) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Розглядається склад і зміст архівних матеріалів вивчення життя і діяльності К. Студинського, що зберігаються в архівних установах Києва, Львова, Тернополя, Варшави, Кракова, Пряшева. Виокремлюється чотири комплекси документів: документи біографічного характеру, матеріали громадської діяльності, творчі рукописи, листування.

Архівна спадщина К. Студинського, видатного українського науковця, публіциста, державного та громадського діяча сконцентрована в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві), Центральному державному архіві вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного, Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), Державних архівах Тернопільської та Львівської областей (далі – ДАТО і ДАЛО відповідно), а також фондів Архіву Нових Актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych). У статті введено комплекс джерел рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника), Рукописного відділу Інституту літератури ім. Шевченка (м. Київ), Відділу рукописів Бібліотеки Ягеллонської (Oddział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej) (Краків), Відділу стародруків бібліотеки публічної (Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy) (Варшава); Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, фондів Тернопільського краєзнавчого музею.

Принципи систематизації архівних документів спиралися на основні методичні підходи – за видами і групами документів відповідно до напрямів його діяльності як публіциста і літератора, громадського і культурного діяча, а також за складом документів.

Види документів склалися з біографічних документів, документів творчої та наукової діяльності, мемуарних документів, листування, господарчих, особистих документів тощо.

Інтелігенція кінця ХІХ – поч. ХХ ст. відрізнялася високим ступенем суспільної свідомості, яка базувалася на широкій освіті. Прогресивна інтелігенція того часу захоплювалася літературною працею, просвітницькою діяльністю, брала участь у національно-культурному русі, громадській діяльності. Архіви суспільно-політичних діячів Східної Галичини, в тому числі О. Барвінського, К. Левицького, М. Кордуби, І. Горбачевського та інших – схожі за складом і змістом. Вони містять численні літературні публіцистичні праці, літературні твори, значне листування з видатними культурними діячами того часу.

У ЦДІАУ у Києві у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" зберігаються листи К. Студинського до М. Грушевського [1–4].

У фонді 166 "Народний комісаріат освіти УСРР" ЦДАВО України знаходяться матеріали, присвячені обранню К. Студинського академіком ВУАН [5–6], зокрема схвальна характеристика кандидата з боку М. Грушевського. Листи К. Студинського до визначного правника та історика С. Шелухіна зберігаються у фонді 3695 "Особовий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна" [7]. Ознайомившись з ними, простежуємо ставлення К. Студинського до радянської влади у 30-ті роки. У фонді 4465 "Колекція окремих матеріалів українських націоналістичних еміграційних установ, організацій і осіб" зберігаються протоколи засідань "Учительської громади товариств українських учителів вищих шкіл у Львові" за 1915–1916 рр. [8], активним діячем котрої був К. Студинський.

У фонді 1 "Центральний комітет Комуністичної партії України" ЦДАГО України зберігаються документи про участь радянських вчених у ювілеї К. Студинського у 1928 р. [9], про участь вченого у виборах до Верховної Ради СРСР [10].

У Центральному державному кінофотофоноархіві України збереглися кінодокументи участі К. Студинського у Народних зборах та суспільно-політичному житті Західної України в 1939–1941 рр. [11, с. 26, 35, 39, 40].

Основний масив архівних матеріалів й документів, без яких неможливо науково досліджувати проблему, зосереджено у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Зокрема, базовими для дослідження стали матеріали фонду 362 (Студинський Кирило (1868–1941), що містить 552 справи. Як зазначає львівська дослідниця У. Єдлінська: "Архів К. Студинського є зразком авторського впорядкування цієї ділянки особистої спадщини вченого. Цей архів становить збірку синхронних документальних матеріалів конкретного відтинку історії і свідченням участі в житті певної суспільної верстви населення" [12, с. 131].

У цьому фонді зосереджено особисті документи К. Студинського; матеріали службової та суспільно-політичної діяльності, в т.ч. про роботу на посаді охоронця пам'яток старовини, діяльність виконавчого комітету для привітання митрополита А. Шептицького, комісії із заснування українського університету у Львові, перебування в УНДО, НТШ у Львові, ВУАН у Києві, Львівського університету; наукові праці про життєвий і творчий шлях Т. Шевченка, М. Грушевського, П. Куліша, І. Франка. У фонді містяться документи пов'язані з науковою діяльністю К. Студинського. Зокрема, праця "Моє листування з професором Олександром Брікнером" містить цінні свідчення про зв'язки двох визначних вчених [13–35].

Особливий науковий інтерес становить рукопис "Мої зв'язки з Україною в р.р. 1885–1905" [36], де міститься цінний матеріал для висвітлення окремих питань становлення К. Студинського як громадсько-політичного діяча та науковця у вказані роки, встановлення вченим товариських та ділових контактів з відомими політиками, науковцями, митцями з Наддніпрянщини. У фонді також збережені наукові праці і статті К. Студинського з історії, української літератури [37].

Лише у рукописному вигляді зберігається автобіографічна "Поема молодості" [38–39], у якій в публіцистичній формі описано події останніх десятиліть XIX ст.

Проте, на жаль, під час відомих подій, пов'язаних з грабунком ЦДІА у м. Львові, частину фонду практично втрачено. На сайті www.opora.org.ua подано 15 справ з особистого фонду К. Студинського, котрі були викрадені: спр. 19 (Записна книжка з некрологами з часописів "Руслан", "Діло", "Слово"(94 арк.); спр. 98 (Праця "Мої зв'язки з Україною в 1885–1905 рр." (Спогади К. Студинського) (127 арк.); спр. 99 (Праця "Причинки до історії життя Галицької Русі в літах 1833–47" (32 арк.); спр. 108. Вірші К. Студинського (1888–1920; 23 арк.); спр. 358 (Листи І. Огієнка (1927–1939; 138 арк.); спр. 488. (Фотографії родини Студинських (28 арк.); спр. 490 (Фотографії сім'ї Вахнянинів (59 арк.); спр. 491 (Фотографії родини Студинських (61 арк.); спр. 492 (Фотографії род. Студинських) (61 арк.); спр. 493 (Фотографії культурно-освітніх діячів, укр. письменників, акторів і композиторів (44 арк.); спр. 495 (Фотографії могили Шевченка з автографами письменників (1904–1907; 4 арк.); спр. 496 (Фотографії Милорадович, Могильницького, Яхимовича, Цурковського, Шашкевича (10 арк.); спр. 497 (Фотографії Києва (9 арк.); спр. 498 (Поштові листівки з автографами (1918–1941; 11 арк.); спр. 511. Примірник журналу "Світ" (1923, 14 арк.) [40]. Безсумнівним є факт, що втрата даних документів серйозно ускладнить дослідження не лише життєвого та творчого шляху К. Студинського, але суспільно-культурницького руху українців в кінці XIX – на початку XX ст.

Особливе місце займають документи й матеріали тогочасних українських наукових, культурно-освітніх та суспільно-політичних організацій, редакцій та видавництв, з якими співпрацював діяч. У ЦДІАУ у Львові це фонди 206 "Українське педагогічне товариство "Рідна школа" [41], 309 "Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові" [42–47], 462 "Горожанський комітет" [48–53], 328 "Редакція української енциклопедії" [54]. Матеріали, пов'язані з діяльністю К. Студинського в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925 рр.) містяться у фонді 310 "Український університет у Львові. 1921–1925 рр." [55]. На їх основі висвітлено питання заснування університету, діяльність К. Студинського на посаді викладача університету. У фонді 146 "Галицьке намісництво" містяться документи з діяльності українського товариства "Учительська громада" у Львові, активним членом котрого був К. Студинський [56].

Матеріали ДАЛО, що стосуються досліджуваної проблеми, представлені у фондах 26 "Університет ім. Яна Казимира у Львові" [57], 121 "Львівське воєводське управління державної поліції" [58], 199 "Львівський обласний філіал Радіо-телеграфного агенства України" [59], 350

"Дирекція поліції у Львові" [60]. Усі архівні матеріали включають інформацію щодо суспільно-політичної діяльності К. Студинського у міжвоєнний період та під час утвердження радянської влади на західноукраїнських землях.

Фонд 53 "Тернопільська І Державна гімназія ім. Поля" ДАТО [61–62] представлений матеріалами щодо навчання К. Студинського у Тернополі, зокрема про складання ним іспитів.

У процесі дослідження вивчено матеріали Нових Архіву Актів у Варшаві, зокрема щодо призначення К. Студинського професором Львівського або Ягелонського університетів у 20-х рр. ХХ ст. [63].

Вперше введено до наукового обігу матеріали, які містяться у Ф. 167 "Левицькі" [64]. Зокрема, В. Левицький подав бібліографію та коротку характеристику праць К. Студинського.

До важливих джерел щодо діяльності вченого у суспільно-християнській партії належать документи, які знаходяться у фонді 11 "Барвінські" [65–70].

При підготовці праці використано документи фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, зокрема у фонді 37 зберігаються матеріали щодо святкування ювілею К. Студинського [71–72], а у фонді 10 – щодо його діяльності у ВУАН [73–74].

До важливих джерел варто віднести епістолярну спадщину К. Студинського. Епістолярій найглибше відображає внутрішнє духовне життя вченого. Листи містять таку інформацію, яку не спроможні зафіксувати інші джерелознавчі матеріали чи документи. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ вченого, глибину душевних переживань. Все це допомагає подати цілісний образ автора.

На сьогоднішній день значну частину епістолярію опубліковано у двох збірниках "У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941)" [75] та "Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932)" [76].

Серед адресатів – відомі вчені і діячі культури, зокрема О. Барвінський, В. Винниченко, Б. Грінченко, Ф. Вовк, Б. Лепкий, Ф. Колесса, С. Людкевич, Х. Алчевська та багато інших. Більшість респондентів К. Студинського зверталася до нього один раз або двічі-тричі. Є й такі, які писали упродовж багатьох років. Між ними й К. Студинським велось тривале й інтенсивне листування, що становить цілі збірки. Найбільші з них – листування з визначним науковцем та суспільним діячем Ф. Савченком – 397 листів (1929–1932), істориком М. Грушевським – 335 листів (1894–1932), літературознавцем та поетом Б. Лепким – 250 листів (1899–1912, 1939) [75, с. 5–6].

На жаль, багато листів К. Студинського не збереглося. Але завдяки тому, що його адресатами були видатні діячі української культури, після них залишилися особові фонди, які містять і листи К. Студинського. Зокрема, в ЦДІАУ у Львові зберігаються листи вченого до Я. Гординського, С. Томашівського, Ю. Романчука та ін. В інституті рукописів НБУ ім. Вернадського у фонді 3 "Листування" знаходяться листи до М. Петрова, Б. Грінченка, А. Криловського.

Листи К. Студинського до І. Франка містяться у фонді 3 "Франко" рукописного відділу Інституту літератури ім. Шевченка. У цьому ж відділі знаходяться листи К. Студинського до О. Кобилянської (Ф. 14), О. Маковоя (Ф. 59), В. Лукича (Ф. 61), С. Єфремова (Ф. 120).

Значний масив листів зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. Важливе місце займає листування вченого з відомим політиком О. Барвінським, літературознавцем М. Возняком [77].

Листи до В. Ягича зберігаються в епістолярному архіві у Загребі [78, с. 103].

Повнішому і глибшому розкриттю теми сприяють, насамперед, фонди Відділу рукописів Бібліотеки Ягелонської у Кракові: листи К. Студинського до географа та картографа Є. Ромера [79–80], фізика М. Смолючовського [81], історика та консервативного політика М. Бобржинського [82–83].

Уваги заслуговують листи К. Студинського до відомого дослідника вітчизняної історії, культури та літератури І. Огієнка, що зберігаються у відділі стародруків та рукописів публічної бібліотеки у Варшаві [84]. Вони стосуються справ видання наукових публікацій, гонорарів, а також судового процесу у "справі Юрченка".

21 лист та 4 листівки К. Студинського до І. Панькевича зберігаються у приватному архіві М. Мушинки (Пряшів) [85]. З цих листів отримуємо інформацію про стан справ у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, про очолення його К. Студинським та про його наміри вивести товариство з матеріальної скрути, про збір коштів на видання "Записок", про процес підготовки

статей для публікації в цьому органі, про іменування українських і закордонних науковців дійсними членами НТШ тощо. У листах порушено й питання боротьби за український університет, згадується діяльність комітету "Голодній Україні", головою якого був М.Грушевський, а К. Студинський був головою Крайового комітету в Галичині. З листування науковців дізнаємося про тогочасний культурно-освітній стан, політичні відносини, про їх власну діяльність та наукові плани. Автори порушували в листах й особисті проблеми (родина, здоров'я). У листах І.Панькевича до К.Студинського відчутні песимістичні настрої, викликані важкими умовами життя в Підкарпатській Україні, туга за рідним краєм і мрія повернутися на батьківщину.

Важливими є спогади про К. Студинського жителів с. Кип'ячка Тернопільського району Тернопільської області, записані науковим працівником Тернопільського краєзнавчого музею Л. Строчень 16 серпня 1993 р. [86–89].

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної теми підтверджує, що при з'ясуванні різних аспектів діяльності відомого українського вченого – К. Студинського, а саме, громадсько-політичної та наукової, важливе значення мало вивчення і залучення до наукового обігу архівних матеріалів, їх аналіз, узагальнення і систематизація.

Отже, архівні джерела характеризують К. Студинського як просвітника, політичного діяча, дослідника історико-культурних старожитностей, що дає змогу стверджувати про багатогранність його інтересів, ставить його в один ряд із найосвіченішими діячами кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які відрізнялися широтою загальнокультурних, наукових, гуманітарних інтересів незалежно від фаху та роду занять.

Список використаних джерел

1. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – 171 арк. 2. Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 93. – 206 арк. 3. Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 96. – 788 арк. 4. Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 778. – 187 арк. 5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7453. – 11 арк. 6. Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 267. – 41 арк. 7. Там само. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 245. – 138 арк. 8. Там само. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 332. – 17 арк. 9. ЦДГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34. – 167 арк. 10. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7461. – 104 арк. 11. Україна і Друга світова війна. Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939-1945) / Державний комітет архівів України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2005. 181 с.: іл. 12. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с. 13. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 2. – 42 арк. 14. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – 96 арк. 15. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 9. – 15 арк. 16. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 10. – 148 арк. 17. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 11. – 97 арк. 18. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 12. – 55 арк. 19. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 31. – 8 арк. 20. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 32. – 21 арк. 21. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 29. – 35 арк. 22. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 39. – 48 арк. 23. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 40. – 8 арк. 24. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 44. – 48 арк. 25. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 54. – 212 арк. 26. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55. – 191 арк. 27. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 57. – 131 арк. 28. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 61. – 207 арк. 29. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 62. – 115 арк. 30. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 79. – 58 арк. 31. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 81. – 184 арк. 32. Там само. – Оп. 1. – Спр. 87. – 79 арк. 33. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 89. – 9 арк. 34. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 90. – 23 арк. 35. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – 127 арк. 36. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 103. – 78 арк. 37. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 109. – 28 арк. 38. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 111. – 172 арк. 39. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 112. – 172 арк. 40. Перелік документальних матеріалів, викрадених зі сховищ Центрального державного архіву України у Львові // <http://opora.org.ua/news.php?news=231>. 41. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 35. 42. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 40. – 172 арк. 43. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 54. – 36 арк. 44. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 96. – 21 арк. 45. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 371. – 145 арк. 46. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2356. – 29 арк. 47. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 208. – 103 арк. 48. Там само. – Ф. 462. – Спр.

1. – 41 арк. 49. Там само. – Ф. 462. – Спр. 3. – 68 арк. 50. Там само. – Ф.462. – Оп. 1. – Спр. 37. – 87 арк. 51. Там само. – Оп. 1. – Спр. 40. – 45 арк. 52. Там само. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 56. – 56 арк. 53. Там само. – Ф. 462. – Спр. 281. – 21 арк. 54. Там само. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 111. – 9 арк. 55. Там само. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 202. – 21 арк. 56. Там само. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 875. – 17 арк. 57. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 1833. – 163 арк. 58. Там само. – Ф. 121. – Оп. 2. – Спр. 18. – 151 арк. 59. Там само. – Ф. Р. 199. – Оп. 1. – Спр. 6. – 103 арк. 60. Там само. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 4290. – 8 арк. 61. ДАТО. – Ф. 53. – Оп. 1. – Спр. 36. – 254 арк. 62. Там само. – Ф. 53. – Оп. 1. – Спр. 37. – 262 арк. 63. Archiwum Akt Nowych. – Nr zespoiu: 14 / 0 (Akty Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lat 1918–1939). – 2/14/0/5937. Akta osobowe. – Studziński Cyryl. – 86 stron. (526) 64. ВР ЛНБ. – Ф. 167. – Оп. II – п. 90. – Спр. 3048. – 22 арк. 65. Там само. – Ф. 11. – 5143. – П.323. – 3 арк. 66. Там само. – Ф. 11. – 5153. – 6 арк. 67. Там само. – Ф. 11. – 5148. – 6 арк. 68. Там само. – Ф. 11. – 5159. – 80 арк. 69. Там само. – Ф. 11. – Спр. 3. – П. 1. – 27 арк. 70. Там само. – Ф. 11. – Спр. 4354. – 22 арк. 71. ВР НБУ. – Ф. 37. – Спр. 137. – 1 арк. 72. Там само. – Ф. 37. – Спр. 181. – 1 арк. 73. Там само. – Ф. 10. – Спр. 18650. – 5 арк. 74. Там само. – Ф. 10. – Спр. 3623–3626. – 4 арк. 75. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с. 76. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932). – Львів – Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – 267 с. 77. Детальніше про епістолярну спадщину К. Студинського див.: Кліш А. Б. Листування Кирила Студинського як історичне джерело // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 236–246. 78. Кравченко О. До історії взаємин українських науковців з чужиною // Записки НТШ. – 1987. – Т. 205. – С. 509–537. 79. Oddział Rękopisów Bibliotece Jagiellońskiej. – 10383 III. – Т. 18: 1927. – к. 25. 80. Там само. – 10341 III. – Т. 62: 1924. – к. 119. 81. Там само. – 9420 III. – Т. 8: к. 64–66. 82. Там само. – 8084 III. – к. 302–303. 83. Там само. – 8090 III. – к. 508–513. 84. Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy. Dział Starych Druków i Rękopisów. – № 2470 (Zbiór Iwana Ogijenki (Ohijenki, arcybiskupa Pariona)). 85. Приватний архів М.Мушинки (Пряшів). Листи К. Студинського до І. Панькевича. – 25 листів. 86. Тернопільський краєзнавчий музей. Науково-допоміжний фонд. – Спр. 14515. – 1 арк. 87. Там само. – Спр. 14516. – 1 арк. 88. Там само. – Спр. 14517. – 1 арк. 89. Там само. – Спр. 14518. – 1 арк.

Andriy Klish

THE ARCHIVAL LEGACY OF KYRYLO STUDYNSKIY AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINIAN ENLIGHTENING MOVEMENT IN GALYCHYNA AT THE END OF 19TH – AT THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

It is reviewing the disposition and the content of the archival files of the study of life and activity of K. Studynskiy, wich are reserved in an archival organizations in Kiev, Lviv, Ternopil, Warshava, Krakiv and Prjashiw. Four complexes of documents are distinguished: the documents of biographic manner, the materials of civil activity, creative manuscripts, correspondence.

УДК 94 (477)

Ірина Скакальська

ДОМІНАНТА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІЄТВОРЧИХ ІДЕЙ У ПРАЦЯХ ВОЛИНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТ.

Проаналізовано праці волинських українських інтелігентів і показано їх вплив на громадськість міжвоєнного періоду та сучасність. Визначено значення цих праць у формуванні патріотичного світогляду народних мас. Показано роль науково-публіцистичних доробків волинян в історії національного відродження України.

Одним із найважливіших чинників національного розвитку є історична пам'ять народу, акумульована в наукових та публіцистичних доробках. Саме вона виявилася найпотрібнішою і водночас придатною для пробудження та розвитку національної самосвідомості, забезпечення спадкоємності історико-культурного процесу в умовах втрати державності. У пам'ятках української наукової та публіцистичної думки відображені різноманітні громадсько-політичні, патріотичні, естетичні концепції та програми суспільного життя.

Актуальним є вивчення української суспільно-політичної думки і зокрема, теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї державності в українській інтелектуальній спадщині Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Дедалі більше зацікавлення викликає у науковців та широкої громадськості творча спадщина інтелігентів, які теоретично розробляли національну ідею, своїми діями сприяли процесу українського національного відродження, пробудженню та візріванню національної свідомості волинян. Успіх нинішнього українського державотворення значною мірою залежить від того, чи зуміємо ми об'єктивно і критично проаналізувати власний історичний досвід. Зокрема, усвідомити, як формувалась і функціонувала українська державницька ідея на Волині в 1918–1939 роках. Відомо, що ідеї, які правильно і глибоко відображають реалії життя, пришвидшують соціальні процеси, орієнтують суспільство на подолання віджилого й становлення нового, прогресивного. В цьому, на наш погляд, актуальність досліджень праць волинських інтелігентів, адже вони можуть сприяти стратегії сучасного соціально-політичного розвитку держави. Проголошені в них націєтворчі ідеї є важливими і для сьогодення. Відповідно, вивчення цих праць є вагомим внеском у загальноукраїнську суспільно-політичну думку.

У 1918–1920 рр. територія Волині переходила від одного завойовника до другого. За Ризьким миром 1921 р. Волинь штучно поділили: її східна частина території відійшла до УСРР, а західна – до Польської Республіки як її інтегральна частина. На теренах західної Волині створили Волинське воєводство з центром у Луцьку [1, с. 95]. Отже, у той час, коли в українського народу не було власної держави, його провідні діячі намагалися через друковане слово формувати національну самосвідомість земляків.

Провідні ідеї, що звучать у наукових розвідках, зокрема О. Цинкаловського, Й. Новицького, А. Річинського, публіцистичних працях С. Жука, М. Тучемського, М. Черкавського, У. Самчука та ін., відіграють націєтворчу роль, соборницьким змістом впливаючи на свідомість читачів.

Тема певною мірою висвітлена у вітчизняній науці й публіцистиці. У другому томі книги "Роде наш красний..." (Волинь у долях краян і людських документах) опубліковані праці, що містять аналіз дослідження публіцистичних доробків відомих волинян [2]. Зокрема, О. Бірюліної "Михайло Тучемський – просвітницький діяч" [2, с. 87].

Важливе значення для висвітлення проблеми має творча спадщина визначного вченого – волинезнавця та громадського діяча О. Цинкаловського. Особливої уваги заслуговує його книга "Княжий город Володимир" [3], видана у Львові в 1935 р. Непересічну цінність для вивчення релігійної історії краю становить монографія С. Жука [4]. Важливим джерелом є тогочасна періодика, зокрема західноукраїнські часописи. Вартісні відомості, з погляду розкриття тематики дослідження, знаходимо в "Хрестоматії української легальної преси Волині, Полісся, Холмщи-

ни та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр." [5]. Сучасними є міркування А. Річинського з питань екуменізму, зокрема поєднання українських церков [6].

Мета дослідження базована на тому, щоби, враховуючи актуальність теми, на основі об'єктивного аналізу наукових праць, публікацій у періодиці виокремити завдання, які українська еліта вирішувала щодо захисту прав співвітчизників. У статті в результаті комплексного вивчення наукової та публіцистичної творчості української еліти виділено головні напрями досліджень її представників; окреслено особистий внесок та визначено місце кожного з них у становленні та розвитку націєтворчих ідей Волині міжвоєнного періоду; підкреслено роль національної еліти у розвитку науки, освіти, культури краю; показано виховний вплив творів української провідної верстви на формування патріотичної свідомості волинян.

Після 1921 р. носієм національної ідеї та генератором політичного руху на Волині стала стара еліта, зокрема, наддністрянська. І в той же час виникла тенденція творення нової генерації української інтелігенції, яка орієнтувалася на ідею самостійності України. Волинські інтелігенти 1920–1930-х років своїми творами прагнули створити сприятливі умови для формування української еліти, яка б відстоювала національні інтереси.

Ми проаналізуємо твори окремих відомих діячів Волинського краю з погляду їх знакової діяльності в українському національно-визвольному русі першої половини ХХ ст.

Семен Жук – не лише активний просвітянин, громадсько-політичний та кооперативний діяч, а й публіцист. Він є автором публікацій у яких висвітлюються питання громадської, політичної та просвітньої його діяльності, проблеми національної освіти і виховання. Вони акумулюють теоретичні погляди, практику та чималий досвід просвітньої роботи нагороджений цим діячем.

Монографія С. Жука "Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври" вийшла у видавництві "Церква і нарід" у 1938 р. під псевдонімом С. Жука – С. Антонович. Для її написання С. Жук залучив значну кількість джерел [4].

Головна проблема, яку автор порушив у монографії, – це українізація церкви. Зокрема, відзначено, що Лаврі треба більше наблизитися до оточення, пізнати мову й культуру українського народу, серед якого вона живе та працює, й не цуратися його [4, с. 50]. Подав у монографії С. Жук й огляд історіографії про Почаївську Лавру. Виклад власне історичного матеріалу розпочав із розгляду проблеми походження назви "Почаїв". При цьому С. Жук більше схилився до версії протоієрея М. Трипольського (одного з дослідників стародавньої історії Лаври), який вважав, що слово "Почаїв" є скороченням слів "Поча-Діва", які означають, що Пресвята Діва почала творити чуда [4, с. 6].

Негативно С. Жук ставився до Берестейської церковної унії 1596 р., вбачаючи у ній загрозу православ'ю. Католицизм в історичній свідомості автора поставав, як щось чуже, накинута ззовні. Однією з причин польсько-українського антагонізму С. Жук вважав намагання поляків окатоличити українців. На захист Почаївського монастиря як православного осередку Волині дослідник навів грамоту 1700 р. польського короля Августа II, який назвав цей монастир стародавнім грецького обряду, а не латинського [4, с. 30].

Вивчаючи історію краю, С. Жук зібрав та систематизував багатий фактичний матеріал, що стосується не тільки Почаївської Лаври, а й минулого Волині. На монографію чимало разів посилилось інші дослідники. Наприклад, виходець із Почаєва, активний діяч діаспори у Канаді І. Дубилко в 1986 р. видав у Вінніпезі книжку "Почаївський монастир в історії нашого народу", в якій максимально використав, із відповідними посиланнями, працю С. Жука. Також ще один уродженець Тернопільщини В. Верига, аналізуючи становище української православної церкви в XVIII–XIX ст., посилався на твір С. Жука. Зокрема "... у 1831 р. російський уряд відібрав від монаршого чину Василіан Почаївський монастир, виховний осередок й одну з найбільших святинь українського народу, який 110 років був у руках уніатів. При монастирі була друкарня – осередок церковного та світського книгодрукування, а отже, і важливий культурний центр України..." [7].

При всій величезній кількості різноманітних друкованих матеріалів про визначного українця Т. Шевченка, стаття С. Жука "Шевченко – поет національного відродження" показує, наскільки Кобзар мав і має вплив на українців, що саме у його творах можна черпати ідеї для творення національної держави. Семен Жук на основі поезії Кобзаря висловлював думку, що без власної хати надія на свою волю і правду не може здійснитися [8, с.14]. Автор наголосив, що

свою творчістю Шевченко впливає на наше державне будівництво, вказує ті шляхи, якими мусить простувати український народ, досягаючи власної мети – здобуття незалежності. Для С. Жука Т. Шевченко був тим ідеалом, який усім своїм життям показав, як треба жити й працювати на користь свого народу [8, с. 17].

У політичних розвідках С. Жук оцінив суспільну ситуацію, що складалася тоді на Волині. Стаття "До характеристики громадсько-політичних відносин на Волині" написана суто з програмних позицій УСРП. Семен Жук відстоював ідеали радикалів, при цьому критикував КПЗУ за те, що вона звертає увагу більше на польський пролетаріат. Вказував С. Жук у публікації і на утиски польської адміністрації щодо українців. Зокрема: "Бути членом "Просвіти" – це значить перебути ціле пекло адміністративних переслідувань" [9]. Відповідно, автор розумів, яку роль відіграє українська еліта у боротьбі за національні права, тому не випадково підкреслив значення її діяльності.

Літературознавча стаття "L. Wasilewski i W. Stefanyk" – своєрідна оцінка діяльності цих видатних людей. Л. Василевський, відомий насамперед як політик, народився 1870 р., навчався у Львові та Празі, від 1898 р. – редактор "Przed Switu", від 1907 р. – редактор нелегального "Robotnika". Він був міністром закордонних справ у кабінеті Морачевського, в 1920 р. – посол у Естонії [10, с. 52]. Л. Василевський став одним із небагатьох польських політиків, які прагнули об'єктивно, без упередження вивчати й оцінювати український національно-визвольний рух кін. XIX – поч. XX ст. У його доробку цілий ряд публіцистичних творів і статей із питань історії українського народу, його культури [11].

Слід відзначити, що стаття С. Жука була деякою мірою і політичним кроком до толерантності стосовно польської влади. Адже автор відзначив, що смерть Л. Василевського звела до могили одного з провідних представників польського народу, одного з визначних постатей Речі Посполитої. Стаття є також свідченням того, що С. Жук був добре ознайомлений із творчістю В. Стефаніка [11].

Основна ідея, що об'єднує всі публіцистичні твори С. Жука, – це прагнення до самовизначення українського народу, до побудови незалежної України. Глибоке почуття патріотизму автора спонукає читачів до роздумів над становищем українського люду. Виступаючи з такими міркуваннями у пресі, С. Жук не намагався сподобатися певним політичним колам, а прагнув навчити своїх земляків думати по-державницькому, спонукати їх до активної участі в громадському житті [12].

Олександр Цинкаловський – відомий волинський краєзнавець, археолог, історик. Він у 1936 р. працював директором музею при Кременецькому ліцеї [13, с. 19]. Написав монографію з історії "Крем'янець та його околиці" [13, с. 50]. Серед його книг особливої уваги заслуговує "Княжий город Володимир" [3]. У ній висвітлена історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до 1935 року. Автор продемонстрував великі знання археології та історії Волині, спонукаючи цим земляків гордитися своїм краєм та вивчати його минувшину. Цікавою є інформація про володимирівських просвітян, про створення культурно-добродійної організації "Союз українок", яку очолила відома громадська діячка Н. Річинська [3, с. 108].

Цікавою є багатоілюстрована книга О. Цинкаловського "Старовинні пам'ятки Волині". А найвидатнішим досягненням стала праця "Стара Волинь і волинське Полісся", в якій подані відомості про більшість сіл та міст Волині [3, с. 31].

Йосип Новицький – відомий громадський діяч, краєзнавець, музейник, археограф, педагог із м. Острога. Протягом тривалого часу працював у Острозькому краєзнавчому музеї. Наукова спадщина цього автора сприяла поширенню знань про місто Острог та його околиці.

Статті Й. Новицького присвячені здебільшого історії православної церкви, історичного минулого Острожчини та князів Острозьких. Значна частина його статей видрукувана у варшавському тижневику "Воскресное житие". Найбільше публікацій Й. Новицького вийшло у 1929 р. Стаття "Острозькі легенди (до 400-літнього ювілею кн. К. К. Острозького)" є свідченням високого професіоналізму дослідника і його глибокого розуміння значення такого різновиду джерел, як народні легенди та перекази.

Як музейник Й. Новицький не міг обійти історії однієї з найдавніших музейних установ Волині – музею в с. Городок, якому присвятив працю "Історичні екскурсії". Автор популяризував роботу і роль музеїв як важливих осередків збереження історичного минулого народу [14, с. 14].

Важливе значення для розкриття теми дослідження мають праці з релігійної тематики. Арсен Річинський – відомий громадський та церковний діяч, лікар. Народився він 1892 р. в с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії у сім'ї дьяка-псаломщика, а згодом священика. Вчився у Кременецькій гімназії та у Житомирській духовній семінарії. Проте священиком не став, навчався на медичних факультетах Варшавського, а згодом Київського університетів й отримав диплом лікаря.

Творча спадщина А. Річинського нині ще не зібрана повністю, не систематизована, більше того – слабо вивчена. Багато його праць взагалі втрачено. Науковий доробок А. Річинського сучасні дослідники не враховують у своїх розвідках. Окрім таланту лікарського, публіцистичного, А. Річинський був відомим ще й як церковний композитор. Свого часу вийшли друком його музичні збірки "Скорбна мати", "Українська відправа", "Колядки". Ще потребують спеціального систематизованого вивчення часописи, які він видав. А це: "Нова дорога", "На варті", "Рідна церква", "Наше братство", окремі видання, які випускало його видавництво. Деякі з праць А. Річинського, які взагалі вважали втраченими, якимось "чудесним" способом повертаються до нас. Саме так можна сказати про випадково виявлені у 1991 р. в колишньому будинку у Володимир-Волинську праці "На манівцях" та "Походження Єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви". Авторство останньої праці остаточно не встановлене, але багато хто приписує її А. Річинському. Залишився в Україні лише один примірник і "головної праці життя" А. Річинського – книги "Проблеми української релігійної свідомості", яку писав майже чотири роки, і котра побачила світ лише у 1933 р. зі значними купюрами. Польська цензура вилучила з неї навіть сторінки, не пошкодувавши й авторського вступу до книги. Упорядникам так і не вдалося знайти перше видання книги: може, хоч там нема купюр. Праця А. Річинського "Проблеми української релігійної свідомості" є об'ємною і надзвичайно багатою ідеями. Так, наприклад, автор підкреслює важливість функціонування української мови в культовій і позакультовій діяльності української церкви [6, с. 124]. Арсен Річинський як релігієзнавець ще не відомий світові. А між тим його справедливо можна було б назвати основоположником такої релігієзнавчої сфери як етнологія релігії. Крім того, його можемо характеризувати як палкого прихильника українського національного відродження, пропагандиста та захисника української мови.

Михайло Тучемський – церковно-громадський діяч, краєзнавець Волині. Випускник Волинської Духовної семінарії, він був рукопокладений у священницький сан 1896 р. в Почаївській Лаврі. У 1902–1903 рр. М. Тучемського перевели в Остріг спостережником церковно-приходських шкіл Острозького повіту. Тут він став ініціатором створення церковно-просвітницького Братства імені князів Острозьких (затверджене у 1909 р.). В острозький період розпочалася публіцистична діяльність М. Тучемського. Спочатку це були короткі інформації про діяльність Братства, а в 1912–1913 рр. у друкарні Почаївської Лаври вийшли ґрунтовні твори священика: "Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге Волинской губернии, в современном нам состоянии" і "Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге". Михайло Андрійович не лише сам брався за історичні розвідки, а й заохочував до цієї роботи своїх колег, розуміючи, що вивчення минулого краю, сприяє вихованню патріотизму.

Найвідоміша праця М. Тучемського – "По глухих закутках Волинського Полісся", в якій описано подорож архієпископа Волинського та Кременецького по Волині [2, с. 88].

Митрополит Олексій Громадський – відомий церковний діяч Волині. З 1920 р. протоієрей Олексій виконував обов'язки настоятеля Кременецького Богоявленського монастиря. Від квітня 1921 р. він – ректор реорганізованої Волинської Духовної Семінарії.

Творча спадщина владика Олексія охоплює широкий спектр питань, що були актуальними в першій половині ХХ ст. і нині теж становлять певний інтерес. Відзначимо працю "До історії Православної церкви у Польщі за десятиліття перебування на її чолі блаженішого митрополита Діонісія (1923–1933 рр.)". Владика Олексій написав це дослідження, служачи архієпископом Волинським та Кременецьким (1927 р.). Вболіваючи за долю православ'я у регіоні, автор охарактеризував тогочасне суспільство, показав становище Православної церкви у Польщі. У згаданому дослідженні проголошена ідея автокефалії православ'я у Другій Речі Посполитій. Він обстоював ідею необхідності створення в Україні окремого органу церковного управління та координації відносин між церквою і державою. [15, с. 137].

Микола Черкаський – видатний громадсько-політичний діяч, просвітянин, педагог, публіцист. У статтях відстоював українську мову, культуру, національну школу. Зокрема, у праці "Наше духовенство" порушив важливе питання освітнього рівня православного духовенства Волині. Автор підкреслив, що православні священики мають бути "справжнім світочем не тільки віри й моралі, але культури і знання". Цим вони спонукатимуть прагнення народу до вивчення своєї культури, освіти [2, с. 179].

Улас Самчук належить до тих визначних представників світової літератури, твори яких ще довго залишатимуться знаковою подією політичного, культурного життя. Водночас йому судилася доля вигнанця-емігранта. Він повернувся на Батьківщину лише після смерті – книгами [16, с. 5].

Літературний дебют молодого літератора У. Самчука припав ще на період навчання у Кременці. Коли в 1925–1926 рр. у варшавському журналі "Наша бесіда" побачили світ його ранні оповідання, перший успіх окрилив автора і зумовив його рішення присвятити себе літературній праці. В автобіографічному романі "Юність Василя Шеремети" не відображено жодної вагомої історичної події, але У. Самчук на порівняно невеликому локальному матеріалі спромігся порушити низку важливих проблем, зокрема подані переконливі характеристики школярів української гімназії, описи м. Кременця. Ідейно-мистецька цінність роману, без сумніву велика. У 1920–1927 рр. – він учень Кременецької української гімназії. У цьому навчальному закладі виходив рукописний альманах "Юнацтво", в якому У. Самчук опублікував свої перші твори. Юний гімназист до глибини душі пройнявся від своїх вчителів державницькими ідеями, про це читаємо в згаданому романі. Підкреслена роль гімназії як національного закладу освіти у вихованні майбутніх патріотів України, наприклад, "наш народ потребує вчених людей, потребує інтелігенції" [16, с. 41].

Міжвоєнний період ХХ ст. на Волині припадав на життя і творчість Романа Бжеського – історика, літературознавця. В 1920 р. він опинився у Кременці, відразу поринувши в громадсько-політичну діяльність. Зокрема, відкрив книгарню від "Просвіти", завдяки його діяльності, літературним працям серед молоді української гімназії виросла група свідомих борців за українську державу [17, с.138].

Таким чином, науково-публіцистичні розвідки волинських інтелігентів міжвоєнного періоду ХХ ст. є свідченням їх самовідданої праці для українського народу. Вони – зразок боротьби за державу в умовах бездержавності України. Пріоритетним серед проблем, що порушували у своїх творах науковці та публіцисти Волині, було, насамперед, наголошення на важливості відбудови української держави, української церкви тощо. Автори розуміли, що становлення нації, пробудження її державницьких прагнень нерозривно пов'язане з визріванням національної свідомості. Крім того, науково-публіцистична спадщина української еліти виступила засобом збереження української національної ідеї, а також стала належним підґрунтям для виховання молодого покоління в дусі патріотизму, що є особливо необхідним у контексті розбудови державності.

Список використаних джерел

1. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – Бібліогр.: с. 326–334.
2. "Роде наш красний..." (Волинь у долях краян і людських документах): Наукове видан. / Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. – Луцьк: Вежа, 1996. – Т. 2. – 344 с.
3. Цинкаловський О. М. Княжий город Володимир: Історико-краєзнавчі нариси. – Друк. за виданням "Учітеся, брати мої", Львів, 1938. – Луцьк: Настир'я, 2000. – 124 с.
4. Антонович С. (Жук С.) Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. – Крем'янець: Церква і нарід, 1938. – 198 с.
5. Павлюк І., Мартинюк М. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. – Луцьк: Твердиня, 2005. – Бібліогр.: с. 381–405. – 428 с.
6. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / Упоряд. А. Колодний, О. Саган. – К.: Світ Знань, 2000. – 432 с.
7. Верига В. Нариси з історії України (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.). – Л.: Світ, 1996. – 580 с.
8. Жук С. Шевченко – поет національного відродження // Тобі, Тарасе! Кремінець, 1923. – 38 с. – С. 14.
9. Жук С. До характеристики громадсько-політичних відносин на Волині // Громадський голос. – 1928.
10. Wasilewski L. // Wielka ilustrowana encyclopedia Powszechna. – т. ХVІІІ. v-z. Krakow, 1932. – 452 s. – S. 52.

11. Zuk S. L. Wasilewski i W. Stefanyk Wspomnienie posmiejzne // *Zycie Krzemienieckie*. – 1937. 12. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. – Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2006. – 160 с. – Бібліогр.: С. 143–158. 13. Охріменко Г., Скляренко Н. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2007. – 740 с. 14. Атаманенко В. Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького // *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб.* – Вип. 1. – Острог, 2005. – С. 13–22. 15. Протоіерей Олег Мельничук Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні. – К., 2007. – 216 с. – Бібліогр.: С. 154–164. 16. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 328 с. 17. Чернихівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. – Кременець–Тернопіль, 2001. – 307 с.

Iryna Skakalska

THE DOMINANCE OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEAL IN THE VOLYN INTELLECTUALS' WORKS OF THE WAR PERIOD OF THE 20-TH CENTURY

In the given article the scientific and publicity works of the Ukrainian Volyn intellectuals' of the War period of the 20-th century are analyses. The article is dedicated to the influence of the works on the foundation of patriotic outlook of the Ukrainian society. The article reveals the meaning of the scientific-publicity works in the history of the national revival of Ukrainian.

УДК 94 (477)

Оксана Лотоцька

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)

У статті дається аналіз історіографії української молочарської кооперації Галичини в міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.)

В сучасній історичній науці кооперативна проблематика посідає значне місце. Слід зазначити, що проблема кооперативного молочарства Галичини в міжвоєнній Польщі частково розглядалася вітчизняними та зарубіжними дослідниками, але не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній історичній науці.

Беручи до уваги недостатню наукову розробку даної проблеми, метою статті є аналіз історіографії української молочарської кооперації Галичини в міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.)

Зважаючи на доволі велику кількість праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, у яких тією чи іншою мірою досліджується проблема становлення і розвитку системи українських кооперативних організацій Галичини у 1921–1939 рр., в тому числі і молочарської, доцільно буде здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи належать праці, які побачили світ у досліджуваний період; до другої – роботи радянських дослідників; третю групу складають праці українських істориків зарубіжжя; четверту – дослідження науковців незалежної України; п'яту – публікації польських учених.

У Галичині перші праці, які торкалися проблем розвитку української кооперації, з'явилися у 70–90-х рр. XIX ст., вони належали засновникам і активним діячам кооперативного руху: С. Качалі, К. Левицькому, та ін. [1, 2, 3]. Більша частина цих досліджень мала не науковий, а довідково-пропагандистський характер. Автори фрагментарно у популярній манері висвітлювали

події та явища кооперативного життя у західноєвропейських країнах і в Галичині, основну увагу приділяли роз'ясненню кооперативної ідеї, популяризації кооперативного способу господарювання серед галицьких українців. До теоретичного обґрунтування засадничих ідей української кооперації і наукового узагальнення досвіду діяльності кооперативних організацій у Галичині на початку XX ст. вдавалися А. Ільченко (Жук), С. Кузик, які вбачали в кооперації засіб захисту національних інтересів українців, шлях до господарського і духовного піднесення українського народу, одну із складових поступу українського народу до незалежності [4, 5].

Найбільш цінною і чисельною групою праць при дослідженні проблем українського кооперативного руху в Західній Україні у 1921–1939 рр., безумовно, є твори міжвоєнного періоду. Перші публікації, в яких пропагувалася роль кооперації в національно-політичному й соціально-економічному житті українців у складі Польщі, з'явилися практично відразу після завершення військових дій, коли система українських кооперативних організацій ще переживала складний період свого відродження. У численних статтях, які на початку 20-х років XX ст. публікувалися як у періодичній пресі, так і окремими виданнями, А. Гаврилко, Ю. Павликовський та ін. відстоювали своє бачення принципів організації кооперативного руху. Чільне місце в їхніх працях належало висвітленню засадничих ідей кооперації, питань налагодження організаційної роботи щодо створення системи українських кооперативних організацій, в тому числі і молочно-молочарських. [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

Першими спробами наукової розробки обраної теми можна вважати низку праць активних діячів українського кооперативного молочарства в Галичині А. Палія, А. Мудрика, М. Хронов'ята, Є. Храпливого, В. Лопатнюка, М. Холевичука [13–26]. Вони дають загальне уявлення про становлення і розвиток кооперативного молочарства, про формування його структури та механізму діяльності. Особливо статті директора "Маслосоюзу" А. Палія, які публікувалися на сторінках кооперативних періодичних видань краю, містять важливий фактичний матеріал про особливості молочно-молочарської кооперації Галичини

Важливе значення для визначення стратегії розбудови української кооперації, форм і методів діяльності кооперативів мали теоретичні праці видатних українських кооператорів К. Коберського, О. Луцького. Зокрема, К. Коберський у своїх наукових студіях послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства. [27, 28] О. Луцький вбачав завдання української кооперації у піднесенні громадської активності та культурного рівня народу, відстоював принцип політичної нейтральності українського кооперативного руху [29].

В міру розгортання українського кооперативного руху з'явилися узагальнюючі праці, автори яких на широкій документально-фактичній базі намагалися визначити місце і роль кооперації у національному житті українців або висвітлити розвиток окремих її галузей. На науково виважених фактах написані праці Є. Храпливого, в яких розкрито принципи діяльності молочно-молочарських кооперативів, а також розроблено практичні рекомендації щодо підготовки фахівців у галузі кооперативного тваринництва. Автор опублікував низку статей з організації молочно-молочарства в селянському господарстві, в яких заохочував селян до плекання молочної худоби, організації кооперативних молочно-молочарень, висвітлював зарубіжний досвід. У другій половині 20-х років XX ст. з'явилися його підсумкові праці, зокрема, "Молочно-молочарське книговодство", "Наші молочно-молочарські кооперативи в 1925 році", "Основи кооперативного молочно-молочарства" [30, 31].

Важливе місце в історіографічному надбанні досліджуваного періоду посідають праці керівника статистичного відділу РСУК А. Жука. Його статті, які публікувалися на сторінках галицької періодики, містили численний фактичний матеріал, що наочно засвідчив зростання кількісних показників впродовж досліджуваного періоду. На підставі аналізу основних тенденцій розвитку української кооперації А. Жук висловив переконання в раціональності української системи кооперації та її відповідності потребам суспільного життя. Серед його важливих історичних досліджень заслуговують на увагу: "Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації" (1930), "Українська кооперація в Польщі" (1934), "Національний склад і поділ на типи кооперативів на території, заселеній українцями в Польщі" (1935), в яких автор намагався визначити роль і місце української кооперації в кооперативному русі Польщі, накреслити шляхи подолання проблем, що гальмували розвиток українського кооперативного руху [32, 33, 34].

Вагомий внесок в розробку визначеної нами проблеми зробили українські вчені, які в досліджуваній період працювали в Українській господарській академії в Подєбрадах та Українському вільному університеті в Празі. Особливий науковий інтерес представляє праця С. Бородаєвського "Історія кооперації", в якій подано порівняльний аналіз кооперативного законодавства й організаційного досвіду кооперативних установ більш ніж 40 країн світу, в тому числі й України [35]. Оригінальні думки щодо соціально-економічної природи кооперативного руху висловив у своїй праці "Теорія кооперації" Б. Мартос. Автор визначив основні завдання кооперації, багато уваги приділив її організаційним принципам, висвітлив окремі аспекти діяльності українського молочарства. Узагальненню досвіду діяльності сільськогосподарських кооперативів, у тому числі і молочарських в українських землях присвячені праці В. Ковалюка, К. Мацієвича, І. Прокопівка [36, 37, 38]. Слід зазначити, що у названих працях використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам.

Аналіз літератури, опублікованої у 20–30-х роках ХХ ст., переконує, що українські дослідники розглядали українську молочарську кооперацію як природний вияв соціальної та громадської самоорганізації рідного народу, джерело і рушійну силу його господарського і культурного саморозвитку у формах, що узгоджувалися з ментальністю українців, умовами національно-політичного і соціально-економічного життя у складі Польської держави. Проте, більшість публікацій носили популярно-пропагандистський, а не науковий характер.

Історія українського кооперативного руху й, зокрема, молочарства, у радянській Україні не могла висвітлюватись об'єктивно. Радянські дослідники змушені були дотримуватись постулатів партійної доктрини, діяльність української кооперації трактувалась ними як "буржуазна", "націоналістична" або просто замовчувалася, окремі її аспекти висвітлювалися в контексті критики буржуазного способу життя, а про молочарську кооперацію загалом не згадувалося. Переважна більшість радянських істориків, які вивчали проблеми соціально-економічного розвитку Галичини міжвоєнного періоду, концентрували свою увагу на колоніальному становищі цього краю, намагалися відтворити стан аграрних відносин, проаналізувати хід соціальної, класової, національно-визвольної боротьби. Зокрема, Л. Корнійчук у своєму дослідженні на основі аналізу значного фактичного матеріалу відобразив особливості внутріполітичного становища і соціально-економічного розвитку Західної України у складі Польщі [39].

Г. Ковальчак простежив зміни, які відбувалися в різних сферах господарського життя Західної України в контексті політики Другої Речі Посполитої [40]. Українська молочарська кооперація фактично залишилася поза увагою названих дослідників. Вони здебільшого обмежились констатуванням факту існування української кооперації у Галичині, не вдаючись до аналізу форм і методів діяльності кооперативів, визначення їх місця і ролі в національному житті краю.

У 70–80-х роках ХХ ст. були опубліковані праці, автори яких, на основі аналізу великого масиву джерел, зуміли дещо по-новому, нетрадиційно для радянської історичної науки висвітлити ряд проблем з історії українського кооперативного руху. Цікавими щодо вивчення економічної ситуації в Західній Україні у 1921–1939 рр. є праці І. Васюти, в яких автор розглянув особливості польської земельної колонізації, характер аграрних відносин в західноукраїнському селі [41]. Роботи І. Васюти не позбавлені ідеологічних штампів, проте в них міститься багатий фактичний матеріал, який допоміг проаналізувати основні форми господарської діяльності українських кооперативів.

Серед видань радянської доби значний науковий інтерес викликають праці Ю. Сливки [42, 43]. Широко використовуючи архівні джерела, значна частина яких вперше вводилася в науковий обіг, автор розкрив антиукраїнський характер економічної політики Польщі щодо Західної України, продемонстрував її негативний вплив на діяльність української кооперації, в т. ч. і молочарської.

Помітною подією у вивченні історії кооперативного руху в Західній Україні стала монографія Л. Олесневича "Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939)", яка в умовах існування офіційної марксистсько-ленінської ідеології, без сумніву, була новаторським науковим дослідженням [44]. Серед інших зазначена праця вирізнялася глибоким підходом до теми, різноманітним матеріалом, новизною у підході до ряду аспектів проблеми. Спираючись на фактологічні дані, почерпнуті з періодичної преси, статистичних звітів, архівних фондів, учений проаналізував виникнення і розвиток системи українсь-

ких кооперативних організацій в Західній Україні, зокрема і в Галичині, узагальнив практичний досвід їхньої господарської діяльності.

В цілому ж аналіз наукового доробку вчених УРСР свідчить, що в оцінках української кооперації вони змушені були дотримуватися класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів і, тому, загалом, публікації радянської доби характеризувалися ідеологічною заангажованістю та односторонніми поглядами авторів.

На відміну від радянських науковців, скутих ідеологічними догмами, українські вчені в зарубіжжі мали можливість вільно трактувати досліджувані ними процеси. Кооперативна проблематика знайшла своє відображення у фундаментальних виданнях, що побачили світ в українській діаспорі. Одним з найбільш змістовних досліджень, присвячених даній темі, безперечно, є "Історія українського кооперативного руху" І. Витановича [45]. Опрацювавши практично всю наявну на той час в Україні і в діаспорі літературу, а також використавши власні спостереження, І. Витанович обґрунтував передумови виникнення українського кооперативного руху, прослідкував динаміку розвитку кооперації з другої половини XIX ст. до 60-х років XX ст., висвітлив практично всі напрямки діяльності кооперативів, в тому числі і молочарських, відтворив яскраві постаті видатних кооперативних діячів – подвижників кооперативної ідеї в Україні.

Безпосередньо молочарській кооперації присвячена праця А. Качора "Українська молочарська кооперація в Західній Україні". Автор у популярній формі висвітлив розвиток кооперативного молочарства, прослідкував негативний вплив політики польського уряду на діяльність українських кооперативів [46]. Мабуть, одним з перших А. Качор зробив спробу дати оцінку внескові окремих особистостей у розвиток українського кооперативного молочарства. Свої дослідження він присвятив А. Мудрику, А. Палію, О. Луцькому, Є. Храпливому, О. Бачинській, Ю. Павликовському, Д. Коренцю. У книзі "Мужі ідеї і праці" А. Качор проаналізував вклад А. Палія й А. Мудрика у розбудову міжвоєнного "Маслосоюзу"[47]. Найбільшим досягненням цієї когорти українських кооперативних діячів дослідник вважав піднесення національної свідомості рідного народу.

Значний інтерес представляють праці, в яких історики діаспори висвітлювали проблему взаємовідносин української молочарської кооперації з національними громадськими організаціями, церквою. У цьому ракурсі написані праці А. Качора, у яких дослідник відобразив роль товариства "Просвіта" в економічному житті Західної України [48] та участь греко-католицького духовенства в кооперативному русі [49].

Цінність праць істориків української діаспори полягає в тому, що вони позбавлені певної заангажованості, фальсифікації, притаманних для радянської історіографії. Однак на заваді глибоким і всебічним дослідженням зарубіжних вчених стояла недоступність для них великого масиву історичних джерел, насамперед архівних. Вони могли оперувати лише опублікованими документами, матеріалами періодичної преси, офіційної статистики, а також вивезеними в еміграцію документами. То ж не доводиться говорити про суттєве поповнення вченими української діаспори документальної фактичної бази української історичної науки. Їх внеском є запропоновані ними методологічні і концептуальні підходи, що являли собою протипагу засиллю радянських ідеологічних доктрин.

Новий етап вивчення кооперативного руху на західноукраїнських землях починається з відродженням незалежності України. Вже на початку 90-х років XX ст. розпочалось наукове переосмислення і вивчення історії української кооперації. Центром дослідження цієї проблеми стала Львівська комерційна академія, науковці якої підготували навчальні посібники з історії кооперативного руху та споживчої кооперації за загальною редакцією С.Гелея. [50, 51]. Вони започаткували серійне видання "Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти" [53], видали два томи біографічного збірника "Українські кооператори", до якого ввійшло понад 50 історичних нарисів про подвижників кооперативної ідеї, зокрема, про активних діячів кооперативного молочарства О.Нижанківського, А.Палія, А.Мудрика, О.Бачинську, Є.Храпливого, М.Хронов'ята. [54, 55].

Основні етапи економічного розвитку України і світу розкрито в підручнику тернопільських науковців, кооперація в якому розглядається крізь призму створення національної економічної системи. Також вченими зроблена спроба оцінки кооперативного руху Галичини, розкрито окремі аспекти становлення та розвитку українського кооперативного молочарства.[52]

Серед досліджень, присвячених вивченню ролі окремих особистостей у розвитку кооперативного руху в Західній Україні, слід відзначити монографію С. Злупка, в якій на багатому фактичному матеріалі показано діяльність теоретика й організатора українського хліборобства, організатора фахової кооперативної освіти, провідного діяча українського кооперативного молочарства Є. Храпливого [56]. Діяльність одного з ідеологів кооперативного руху О. Луцького, відображена у праці С. Злупка "Персоналії та теорії української економічної думки" [57].

Окремі аспекти історії української молочарської кооперації піднімалися в дослідженнях Б. Савчука [58]. Дослідник здійснив спробу показати місце кооперації в громадському житті західних українців від часу її виникнення до кінця 30-х років XX ст. Особливу увагу автор звернув на взаємини українських кооперативних організацій, в тому числі і молочарської, з національними громадськими культурно-просвітницькими товариствами: "Просвітою", "Рідною школою", "Союзом українців".

Наприкінці 90-х років XX ст. проблемою розвитку української молочарської кооперації, очолюваної "Маслосоюзом" активно займався нині покійний Р. Матейко. У своїх статтях та працях вчений на значному архівному матеріалі розкрив особливості діяльності української молочарської кооперації в міжвоєнний період та в роки другої світової війни. [59–62] Широким діапазоном охоплених питань і новизною постановки джерелознавчих проблем відзначається укладена науковцем історико-мемуарна збірка "Андрій Палій – будівничий та керманіч "Маслосоюзу", яка містить статті, спогади, епістолярну спадщину відомого кооперативного діяча в галузі молочарства А. Палія [63].

Історія українського кооперативного руху в Західній Україні у 1921–1939 рр. стала важливим напрямком наукових інтересів молодих українських дослідників. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлені в кандидатських дисертаціях Г. Голуб, Л. Дрогомирецької, З. Струк, Л. Родіонової та В. Чайковського [64–68].

Певну увагу українській кооперації приділяли науковці Польщі. У міжвоєнний період історики Т. Клапковський, М. Совінський досліджували розвиток сільськогосподарської кооперації в Польській державі, звертаючи увагу і на молочарство в Галичині [69, 70].

У другій половині XX ст. окремі аспекти розвитку кооперативного молочарства Польщі висвітлені в працях В. Русінського, В. Торжецького, С. Вжосека, С. Хири-Роліч [71, 72, 73, 74].

Українська молочарська кооперація не знайшла належного висвітлення у працях сучасних польських науковців. Хоча слід відзначити, що більш ґрунтовно історія українського кооперативного руху Галичини досліджена у праці М. Сича. Автор прослідкував структурно-організаційну еволюцію української кооперації, в тому числі і молочарської, впродовж досліджуваного періоду, висвітлив форми і методи діяльності кооперативів, характер взаємин українських кооперативних установ з польськими властями [75, 76]. На основі аналізу кооперативного законодавства Другої Речі Посполитої і практичних дій представників влади щодо українських кооперативів, М. Сич зробив висновок про негативне ставлення польських урядових чинників до української молочарської кооперації [76, с. 47].

Варто зауважити, що польські дослідники нагромадили незначний фактичний матеріал з історії української молочарської кооперації, поповнили джерельну базу матеріалами, почерпнутими з історичних архівів Польщі. Проте, спеціальних досліджень, присвячених вивченню української молочарської кооперації в польській історіографії немає.

Аналіз історіографії українського кооперативного молочарства Галичини у 1921–1939 рр. дає всі підстави стверджувати, що, не зважаючи на незаперечні успіхи істориків у вивченні кооперативної проблематики, проблеми, пов'язані з діяльністю української молочарської кооперації, її взаємодією з іншими національними інституціями, як важливий аспект суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю, потребують комплексного і ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

1. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може: Письмо до руських селян. – Львів, 1868.
2. Левицький К. Власна поміч. – Львів, 1899.
3. Левицький К. Про нові спілки господарські. Як їх закладати та вести. – Львів, 1904.
4. Ільченко А. Українська кооперація в Галичині. – К., 1913.
5. Кузик С. Про кооперацію, її поширення і значіння для нас (3 нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові). – Львів, 1909. – 79 с.
6. Павличковський Ю. На профілях станів кооперативної думки і чину (3 нагоди 30-ліття Центрально-

ного Об'єднання української кооперації – РСУК) // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 1. – С. 1–5. 7. Павликовський Ю. Наша сільськогосподарська організація під теперішню хвилю і в майбутнім // Кооперативна республіка. – 1921. – Ч. 1. – С. 3–5. 8. Павликовський Ю. Питання членства в наших кооперативних установах // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 10–13. 9. Гаврилко А. Як відновлювати старі і організувати нові кооперативи // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 7–9. 10. Павликовський Ю. В обороні рідної землі. – Львів, 1925. – 73 с. 11. Павликовський Ю. Під прапором самопомочи: Кілька програмних думок про устрій праці. – Львів: "Сільський господар", 1925. – 47 с. 12. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху. – Львів, 1934. – 16 с. 13. Палій А. Краєва Централь Кооперативного Молочарства "Маслосоюз" // Календар "Сільського господаря" на 1929 рік. – С. 104–105. 14. Палій А. Значіння молочарської централі // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 7. – С. 6–7. 15. Палій А. Завдання нашого молочарства // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 27. – С. 3. 16. Палій А. Яким має бути наше молочарство? // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – Ч. 16–17. – С. 6. 17. Палій А. На новий шлях організації кооперативного молочарства // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 2. – С. 1–2. 18. Палій А. "Диктатура" чи демократія в кооперації? // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 26. – С. 1–2. 19. Мудрик А. Кооперативний катехизм (начерк про кооперацію). – Львів, 1939. – 112 с. 20. Хронов'ят М. Кооперативне молочарство на західноукраїнських землях // Календар "Сільського господаря" на 1933 р. – С. 200–203. 21. Хронов'ят М. Молочарська кооперація в 1936–1937 рр. // Календар "Сільського господаря" на 1939 р. – С. 216–218. 22. Хронов'ят М. Організація українського кооперативного молочарства, його сучасний стан і розвиток // Календар Жіночої Долі на рік 1938. – Коломия, 1937. – С. 66–68. 23. Храпливий Є. Погляд на кооперативне молочарство // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 50. – С. 3–4. 24. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927. 25. Лопатнюк В. Українська молочарська кооперація в 1932р. Львів: Накл. "Маслосоюзу", 1934. – 56 с. 26. Холєвчук М. Контроля молочности в селянських господарствах (праця секції годівлі і плекання рогатої худоби Краєвого господарського товариства "Сільський господар" за рр. 1930–1933). – Львів: Накл. госп. т-ва "Сільський господар" у Львові, 1934. 27. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. – Львів: Вид. "Самоосвіта", 1935. – 40 с. 28. Луцький О. Нова загроза – молочарський закон // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – Ч. 43. – С. 1–4. 29. Луцький О. Добре ім'я // Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. – Ч. 1–2. – С. 3–4. 30. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів: Накл. РСУК, 1927. – 14 с. 31. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства. – Львів: Накл. РСУК, 1927. – 179 с. 32. Жук А. Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації // Кооперативна республіка. – 1932. – Ч. 9. – С. 328–338. 33. Жук А. Національний склад і поділ на типи кооператив на території, заселеній українцями в Польщі // Кооперативна республіка. – 1935. – Ч. 11. – С. 325–329. 34. Жук А. Українська кооперація в Польщі. Львів, 1934. – 38 с. 35. Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 444 с. 36. Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага, 1927. – 46 с. 37. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні // Українська сільськогосподарська кооперація. – Подебради: В-во Кооперативний Фонд імені Василя Домницького, 1926. – 130 с. 38. Прокопів І. Сільськогосподарська кооперація в Галичині. – Подебради, 1926. 39. Корнійчук Л. Становище трудячого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 72 с. 40. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наук. Думка, 1988. – 249 с. 41. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1978. – 190 с. 42. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. 43. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с. 44. Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). – К.: Наук.

думка, 1974. – 165 с. 45. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с. 46. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен: Госп. Об'єднання і патронат української кооперації на еміграції "Унія", 1949. – 110 с. 47. Качор А. Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці "Маслосоюзу". – Вінніпег. – Торонто. – Клівленд, 1974. – 344 с. 48. Качор А. Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України. – Вінніпег: Накл. тов-ва "Просвіта", 1960. – 31 с. 49. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України. – Вінніпег: Накл. УВАН, 1992. – 40 с. 50. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 410 с. 51. Історія споживчої кооперації України: Навч. підручник / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с. 52. Лановик Б. та ін. Економічна історія України і світу: Підруч./ Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко; За ред. Б. Лановика. – 4-е вид., випр. доп. – К.: Вікар, 2001. – 479 с. 53. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т.1. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – 240 с. 54. Українські кооператори. Історичні нариси. Кн.1. / За заг. Ред. Гелея С. – Львів: "Коопосвіта", 1999. – 456 с. 55. Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 2. / За заг. Ред. Гелея С. – Львів: "Коопосвіта", 2001. 56. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с. 57. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл. 58. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст.. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 135 с. 59. Матейко Р. Зародження молочарської кооперації // Краєзн. вісн. (Стрий). – 1998. – 19 травня. 60. Матейко Р. Змінивши рушницю на масницю:[Штрихи до портрета подвижника укр. молоч. кооп. Андрія Палія]// Високий замок. – 2000.- 22 березня. 61. Матейко Р. Колиска кооперативного молочарства: Коротка істор. довідка про виникнення та діяльність "Маслосоюзу" // Сіл. Господар. – 1997. – № 7. – С. 9–11. 62. Матейко Р. Андрій Палій та західноукраїнська молочарська кооперація (20–30-і роки XX ст.) / Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 150–155. 63. Андрій Палій – будівничий і керманіч "Маслосоюзу". Статті, спогади, листи. Укладач Матейко Р.М. Ред. Б.Мельничук – Тернопіль: "Економічна думка", 2001. – 293 с. 64. Голуб Г.М. Кооперативний рух в Західній Україні (1918–1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – К., 1994. – 17 с. 65. Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с. 66. Струк З. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів, 2001. – 18 с. 67. Родіонова Л. Роль товариства "Сільський господар" у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20–30-і роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с. 68. Чайковський В. Сільськогосподарська кооперація у Західній Україні (1920–1939 роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1995 – 24 с. 69. Klapkowski T. Spółdzielczość w rolnictwie polskiem. – Warszawa, 1929.–307 s. 70. Sowinski M. Rolnictwo Włosciankie w Zarysie Statystycznoterjoralnew. – Warszawa, 1933. – 175 s. 71. Rusinski W. Zarys historii Polskiego Ruchu spółdzielczego. Cześć II 1918–1939. Warszawa: zaklad wydawnictw CRS, 1967. – 335 s. 72. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989 – 435 s. 73. Wrzosek S. Z historii spółdzielczości mleczarskiej w Polsce do 1939 roku. – Warszawa: Zakład wydawnictw CRS, 1965. 74. Chyra-Rolicz Z. Pod spółdzielczym sztandarem. Z dziejów spółdzielczości polskiej do 1982 r. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1985. – 310 s. 75. Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o

spółdzielniach (1934 r.) // Dzieje najnowsze. – rocznik XXIV. – 1992, 4. – Warszawa: Polska academia nauk. Instytut Historii, 1993. – S. 37–44. 76. Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. – Warszawa, 1997. – 323 s.

Oksana Lototska

HISTORIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN DAIRY CO-OPERATION OF HALYCHYNA IN THE POST-WAR POLAND (1921–1939)

The article gives the analysis of the historiography of the Ukrainian dairy co-operation of Halychyna in the post-war Poland (1921–1939).

УДК 94 (477)

Олег Кудактін

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ СПЕЦІАЛІЗОВАНІ НА РОБОТІ СЕРЕД ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В УСРР: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано історіографію проблеми діяльності партійно-державних органів, які спеціалізувались на роботі серед етнічних меншин в УСРР.

Унаслідок розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності у вітчизняній науці з'явилася можливість критичного переосмислення тенденційно висвітлених та замовчуваних у радянській історіографії проблем минулого. До них належить зокрема і багатогранна історія життєдіяльності національних меншин УСРР. Спадщина компартійного режиму була увінчана масовими депортаціями низки національних груп – не лише кримських татар, але й поляків та німців. Політика щодо іноетнічного населення реалізовувалась за допомогою низки партійно-державних структур, утворених шляхом тривалого процесу пошуку їх оптимальних організаційних форм.

Відтак метою статті автор ставить проаналізувати історіографічний доробок дослідників життєдіяльності національних меншин міжвоєнної доби на предмет виявлення ролі спеціальних партійно-державних структур у реалізації етнополітики режиму.

Перші праці, у яких розглядалися мета створення та основні напрями діяльності спеціалізованих на етнополітичному регулюванні партійно-державних органів, були написані уже в 1920–30-х роках, переважно функціонерами останніх. Насамперед це була пропагандистська література присвячена популяризації більшовицької національної політики, що у позитивному світлі зображувала діяльність зазначених державних структур. Їх автори замовчували прорахунки діяльності інституцій, очільниками яких вони були. У таких публікаціях створення спеціалізованих органів етнополітичного регулювання розглядається, як складова заходів спрямованих на подолання відсталості та безправності національних спільнот, що зазнавали гніту за часів імперії, шляхом реалізації національної політики партії більшовиків, досягнення братерства й співробітництва народів усіх етнічних спільнот СРСР в цілому та УСРР зокрема, втягнення меншин до радянського будівництва, пришвидшення процесів їх соціально-економічного розвитку з метою створення передумов для побудови комунізму. У традиціях "самокритики" зазначені праці містили й констатацію окремих труднощів та помилок у роботі серед національних меншин, які, проте, пояснювались "проблемами росту" і подавались у контексті загальних успіхів ленінської національної політики [1; 2; 3; 4].

У середині 1930-х років у зв'язку зі становленням сталінізму та змінами етнополітики режиму кількість та якість праць присвячених проблемі різко знижується, натомість зростає рі-

вень заангажованості подібних досліджень. Неабиякий вплив на зміну підходів до вивчення національної політики режиму та її наслідків справила теорія про "шкідництво різних націй" згідно з якою перекося у політики коренізації мали своїм наслідком поширення у їх середовищі "буржуазного націоналізму" створювали небезпеку радянському ладу, а відтак вимагали посиленої боротьби з боку державних та партійних органів. Як наслідок до середини 1980-х років історичні дослідження більшовицької національної політики 1920–30-х років були позначені фрагментарністю висвітлення. Зазвичай означена проблема аналізувалась у контексті загальних політичних, економічних, соціальних та культурних перетворень реалізовуваних комуністами в Україні міжвоєнного періоду. Водночас спеціальна зацікавленість до діяльності спеціалізованих на етнополітичному регулюванні органів за невеликими винятками був відсутній [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11, с. 91–101; 12].

Значні зміни у підходах до вивчення історії етнополітики та її наслідків сталися за умов перебудови, коли інтерес дослідників до тривалий час замовчуваних проблем радянського минулого актуалізувався. З'явилася низка праць у яких знайшло свій вияв переосмислення історичної ролі та значення національної політики більшовиків міжвоєнної доби у СРСР загалом та Україні зокрема. Стали помітними перші ознаки відходу від догматичних уявлень про національне питання насаджуваних упродовж десятиліть офіційною пропагандою. Водночас зазначеним дослідженням все ще була притаманне намагання викрити саме деформації ленінської етнополітики, а не неспроможність останньої, як такої [13; 14; 15; 16; 17].

Зі здобуттям Україною незалежності та падінням ідеологічних перешкод дослідження між-етнічних відносин та національної політики режимів різних часів на території нашої держави суттєво активізувалося. Насамперед це стосувалося феномену 1920-х років із неоднозначними оцінками курсу коренізації та його наслідків [18; 19, с. 82–93; 20]. У цей час не лише було розроблено періодизацію етнополітики компартійного режиму в УСРР, але й значну увагу було приділено висвітленню історії та значенню діяльності спеціалізованих партійно-державних структур у системі ЦК КП(б)У, НКВС, ВУЦВК. Насамперед аналізувалося функціонування Відділу національних меншин при НКВС, пізніше переданого до ВУЦВК та перетвореного на Центральну комісію національних меншин. Окремі розділи та підрозділи у своїх працях діяльності останніх приділили Б. Чирко, С. Орлянський, Л. Рябошапко, Л. Якубова, В. Антонюк та інші. О. Рафальський та Л. Якубова у своїх історіографічних дослідженнях значну увагу зосредили на аналізі доробку попередників із зазначеної проблеми [21; 22; 23; 24].

Першу спробу аналізу діяльності партійно-державних органів етнополітичного регулювання в УСРР здійснив у своїй монографії Б. Чирко. Ним було висвітлено історію створення та діяльності спеціалізованих партійно-державних установ, зокрема з'ясовано основні етапи роботи Відділу національних меншин НКВС, окреслено організаційну структуру та обставини створення партійних секцій та підвідділу національних меншин при ЦК КП(б)У. Початок політики коренізації щодо етнічних меншин в УСРР автор пов'язує з утворенням Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. З огляду на невеликий обсяг монографії та відсутність спеціального інтересу питання історії функціонування спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин структур були висвітлені автором лише у загальних рисах [21].

У пострадянські часи про існування державних органів етнополітичного регулювання йшлося в низці досліджень з історії окремих етнічних меншин, які побіжно висвітлювали діяльність їхніх національних секцій [25; 26; 27; 28; 29; 30]. Так у своїй праці Т. І. Єременко згадує про участь партійних секцій та ЦКНМ у реалізації політики компартійного режиму щодо польської меншини. Дослідник цілком слушно відзначив, що "політика радянської влади була скоріше пропагандистською, аніж національною", а особлива увага до польського населення на його думку була обумовлена загальними завданнями більшовиків, а саме курсом на світову революцію, початок якої планувався у Польщі. Саме для цього, – твердить він, – планомірно формувались комуністичні кадри, створювались органи національного самоуправління, партійні осередки, національні заклади. На думку дослідника, у цій політиці були відкинуті національні особливості поляків, а сама вона була спрямована виключно на радянізацію цього народу, залучення його представників до розбудови нового соціалістичного ладу [30, с. 11–13, 19–20].

Значно більше уваги спеціалізованим державним органам приділив у своєму дисертаційному дослідженні польської національної меншини І. Балуба. Він вважає, що у період 1920-

1924 років відбувалося "мляве становлення центральних органів управління у справах національних меншин". На думку автора виконуючи в основному функції нагляду та контролю вказані структури не мали розмежування сфер діяльності та чітко визначених завдань, методів і форм роботи. А найбільшою вадою на його думку стала невідповідність статусу системи спеціалізованих підрозділів у центральних державних органів завданням поставленим перед ними. На думку дослідника лише проголошення коренізації започаткувало новий етап у формуванні відповідних державних інституцій. Створення ЦКНМ при ВУЦВК було, на думку І. Балуби, викликане необхідністю формування стрижневої вертикалі по лінії використання структури, яка несла основне навантаження у роботі серед некорінного населення України. Як і Т. Єременко, він вважає, що діяльність Польбюро та уповноважених при окружних та районних виконавчих комітетах не виходила за межі загально радянської роботи та не переслідувала задоволення власне національних потреб польського населення, а забезпечувала інтереси правлячої партії у його середовищі. Саме ж "вживлення" до радянського та партійного апарату спеціалізованих органів дослідник вважає обумовленим прагненням до повного контролю над життям етнічних меншин, що і визначало домінування ідеологічних чинників у їх роботі, залежність від загальної спрямованості внутрішньої політики режиму [25, с. 15–17].

Серед праць присвячених діяльності спеціалізованих державних інституцій серед окремих етнічних груп слід відзначити дисертаційне дослідження О.Я.Калакури. Аналізуючи причини ліквідації Відділу національних меншин НКВС, дослідник слідом за Б. Чирком, головною причиною наводить те, що Відділ не справлявся із поставленими перед ним завданнями, і відтак "був ліквідований". При цьому він називає невірну дату цієї події (березень 1923) та створює враження, що лише через 1,5 роки після ліквідації Відділу у зв'язку зі змінами етнополітики режиму було створено ЦКНМ (жовтень 1924). Насправді ж структурний підрозділ НКВС був всього лише перетворений у Центральну комісію національних меншин при ВУЦВК, а часового розриву у їх функціонуванні не було [28].

Водночас дослідниця болгарської меншини Н.І. Мельник у процесі аналізу діяльності партійно – державних органів у середовищі відповідної спільноти основну увагу приділила діяльності болгарських секцій агітпропу КП(б)У, та утвореного у жовтні 1924 року Центрального болгарського бюро при Відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У на чолі із політемігрантом Д.Первановим. При цьому діяльність Відділу національних меншин НКВС та ЦКНМ розглянуті у праці досить побіжно [31].

У своїй праці "Молдавани в Україні. 1920-1929 роки" В.М.Орлик окрему увагу приділив процесу створення та функціонуванню партійно-державних органів у середовищі молдовської меншини. Утворення партійних секцій для роботи серед спільноти від пов'язав із необхідністю поряд із репресивними вжити заходів для заспокоєння розбурханого голодом та каральними акціями сільського населення у регіонах компактного проживання молдавської спільноти. Водночас у випадку досліджуваної ним етнічної групи Орлик відзначив, як один із визначальних мотивів створення спеціалізованих структур у складі агітпропу ЦК КП(б)У прагнення до використання придністровської меншини у контексті реалізації планів більшовицького режиму щодо повернення анексованої Румунією Бессарабії, і водночас дестабілізації ситуації у цій країні вцілому [32, с. 10–15].

Серед досліджень діяльності спеціалізованих на реалізації етнополітичного курсу державних та партійних органів виділяється науковий доробок Л.Якубової, котра у низці своїх праць висвітлила окремі аспекти історії функціонування останніх. Насамперед нею були проаналізовані обставини та передумови створення, мета та завдання діяльності Відділу національних меншин при НКВС та утвореної на його основі Центральної комісії при ВУЦВК. Останній вона приділила розділ у своїй комплексній монографії присвяченій висвітленню суспільно-політичного життя етнічних меншин УСРР у 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття. Основну увагу дослідниця приділила визначенню причин створення ЦКНМ, ролі та місцю установи у структурі радянських органів влади.

Л.Якубова дійшла висновку, що етнічні меншини підрадянської України були позбавлені можливості реального політичного впливу на національну політику більшовицького режиму, оскільки Комісія, усупереч офіційним деклараціям, формувалася не з представників етнічних спільнот як таких, а із радянських працівників певного походження – переконаних комуністів просякнутих ідеями інтернаціоналізму. Порівнюючи повноваження ЦКНМ та її попередника –

Відділ нацменшин при НКВС, Л.Якубова відзначила суттєве розширення повноважень Комісії, проте звернула увагу і на обмеження окремих із них. Зокрема те, що ЦКНМ на відміну від Відділу втратив можливість коригувати законодавство та розпорядження наркоматів з метою додержання інтересів національних меншин. Дослідниця також відзначила спадкоємність кадрових проблем та байдужого, а той ворожого ставлення до роботи серед етнічних спільнот з боку місцевих державних органів. У зв'язку з чим на її думку більшість регіональних органів Комісії існували формально.

Варто зазначити, що Л.Якубова цілком слушно відзначила взаємопов'язаність епохальних соціально-економічних та суспільно-політичних змін початку 1930-х років та реорганізації місцевої мережі ЦКНМ, згортання роботи інституції вцілому. На думку дослідниці атрофія місцевого апарату працівників серед національних меншин впродовж 1932–1934 років та наступна реорганізація ЦКНМ на відділ при ВУЦВК розмежували новий період у етнополітиці більшовицького режиму в Україні. Подібна трансформація Комісії, – вважає Якубова, – започаткувала перехід до згортання політики коренізації, а компетенції інституції було зведено до суто культурницьких функцій [24].

Власне бачення історії функціонування інших партійно-державних органів спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин дослідниця виклала у розлогій статті опублікованій в Українському історичному журналі. Історія створення та структура національних секцій КП(б)У та Народного комісаріату освіти розглядаються нею у контексті з'ясування передумов утворення відділу національних меншин НКВС. Саме досвід його функціонування, насамперед визначення основних напрямків і форм діяльності, рівня її ефективності, стали предметом зазначеної статті. Л. Якубова дійшла висновку, що впродовж усього свого існування відділ національних меншин при НКВС залишався "напівформальною організацією" створеною не для виконання задекларованих завдань, а для забезпечення самого факту існування декоративної структури спеціалізованої на роботі у середовищі етнічних меншин. Відтак, на думку дослідниці, будь-якої активної, а тим більше творчої роботи відділ НКВС розвинути просто не міг, оскільки "працював у структурі відомства основним напрямком роботи якого було руйнування, а не творення". На підтвердження цієї тези Л.Якубова наводить той факт, що із переліку визначених у "Положенні" функцій відділу реалізовувались насамперед наглядово-контролюючі та спрямовані на превентивне реагування на можливість появи альтернативних режиму національних рухів та організацій. [35, с. 173–186].

Аналізуючи механізми реалізації етнополітики режиму у своїй праці "Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект" В. Орлянський виділив низку структурних підрозділів у різних державних, партійних органах та громадських організаціях підконтрольним більшовикам: Відділ національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК, Раду нацменшин та національні секції при Наркомосі, ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, їх окружних комітетах, профспілкових та кооперативних організаціях підрадянської України. Провідну роль у визначенні та реалізації національної політики комуністичної влади дослідник відводить партійним секціям, що було обумовлено специфікою моно партійної радянської політичної системи. Внаслідок такого підходу ліквідацію нацсекцій при ЦК КП(б)У Орлянський пов'язує із кардинальною зміною етнополітичного курсу режиму, що знайшло свій вияв у згортанні політики коренізації [22, с. 63–64].

У частині присвяченій розвитку системи єврейської освіти В.Орлянський окрему увагу зосередив на історії становлення, структури та ролі Ради національних меншин та національної єврейської секції у розвитку системи освіти відповідної етнічної спільноти, відзначивши негативний вплив на її функціонування здійснених у першій половині 1920-х років скорочень штатів. Активізацію роботи національних підрозділів Народного комісаріату освіти дослідник пов'язав із початком політики коренізації, а її згортання відповідно з новими віяннями у етнополітичному курсі правлячого режиму [22, с. 102–120].

Попри назву "Державні органи у справах національних меншин" відповідний розділ монографічного дослідження В.Орлянського присвячено виключно історії функціонування Центральної комісії національних меншин. Відділу при НКВС автор приділив лише два речення, відзначивши, що нові вимоги окреслені коренізацією викликали необхідність його заміни новим державним органом – ЦКНМ. Створення інституції дослідник пов'язав із неспроможністю низових органів радянської влади вирішувати покладені на них завдання, втратою ними довіри се-

ред населення. В. Орлянський наполягає на тому, що "переведення із системи органів виконавчої влади в систему органів законодавчої влади значно підвищив статус знову створеної комісії, що позитивно позначилося на її взаємовідносинах з органами виконавчої влади" [22, с. 160–162].

В. Орлянський проаналізував історію організаційного становлення ЦКНМ та її місцевих органів, відзначає значні зусилля спрямовані співробітниками комісії на переборення інертності місцевих виконавчих органів влади. Аналізуючи причини, що перешкоджали успішному розгортанню діяльності комісії дослідник відзначає відсутність у "Положенні" чіткого визначення функціональних обов'язків цієї інституції та постійні проблеми у взаємодії органів державної влади породжені недосконалістю відповідного законодавства. Чинниками, що негативно вплинули на роботу ЦКНМ, автор вважає недостатню чисельність кадрів [22, с. 162–179].

У своєму історіографічному дослідженні О. Рафальський приділив увагу історії дослідження спеціалізованих на реалізації етнополітики режиму державних та партійних структур. Зокрема автор відзначив, що попри декларативні завдання Відділу національних меншин при НКВС здійснював насамперед контрольно-адміністративні функції. Водночас аналізуючи статистичні відомості про чисельність і розселення національних меншин у різних регіонах України, дослідник відзначив, що робота Відділу сприяла підготовці етнографічної карти республіки виданої у 1925 році. Натомість абзац присвячений ЦКНМ позбавлений критичності та лише ознайомлює із основними рисами діяльності Комісії [34, с. 123–125].

За умов відсутності спеціальних історичних досліджень присвячених спеціалізованим на роботі серед етнічних меншин структурних підрозділів у системі народного комісаріату освіти значний інтерес становить дисертація кандидата педагогічних наук О. Войналович. У своїй праці "Становлення та розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні" дослідниця значну увагу приділила обставинам створення та функціонування Ради національних меншин та окремих секцій НКО УСРР. Войналович відзначила ознаки перенесення досвіду Наркомосу РСФСР на український ґрунт, окреслила основний зміст та форми роботи не лише центральних секцій окремих етнічних груп, але й їхніх місцевих органів – відповідних секцій при губернських відділах народної освіти. О. Войналович вважає, що утворення Ради національних меншин, а не проєктованого Відділу Наркомосу мало на меті зміцнення авторитету та значущості спеціалізованого на роботі з інонаціональним населенням структурного підрозділу у системі НКО. Проте на нашу думку утворення Ради, а не Відділу свідчило швидше про звичайне копіювання організаційної структури освітніх органів для роботи серед етнічних меншин РСФСР, типове для місцевих українських партфункціонерів [35, с. 50–79].

У 1998 році О.Б.Бистрицькою була захищена кандидатська дисертація присвячена розвитку системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. Проте у праці спеціалізовани партійно-державні органи розглядаються лише побіжно, у контексті аналізу розвитку системи освіти національних меншин. Недоліком роботи можна вважати відсутність окремого викладу хоча б схеми державних структур котрі були засобом реалізації політики режиму щодо етнічних меншин, їх ієрархії. Апелюючи до наявності великої кількості партійних документів та факту функціонування спеціалізованих секцій у системі Агітпропу ЦК та місцевих партійних комітетів КП(б)У, дослідниця наполягає на тому, що роботу серед іноетнічного населення республіки партійно-державне керівництво проводило ще до офіційного проголошення курсу на коренізацію у 1923 році. Водночас вона визнає, що роботі цих органів "часто був притаманний формалізм, захоплення кількісними показниками на шкоду якісним". Не можна погодитись із твердженням О. Бистрицької про те, що "задоволення культурних потреб нерідко перетворювалось на їх радянизацію", адже саме радянизація була метою культосвітньої роботи спеціалізованих партійно-державних структур, а "задоволення культурних потреб" лише супроводжувало і полегшувало процес індоктринації комуністичних ідей у середовищі етнічних меншин [36].

У своєму дисертаційному дослідженні Л. Рябошапко окрему увагу також приділив історії діяльності спеціалізованих на роботі із етнічними меншинами державних органів – Відділу національних меншин НКВС та Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. Створення Відділу, а потім ЦКНМ, на думку дослідника, започаткувало систематичне регулювання правового становища національних меншин в Україні та мало позитивно відбитися на забезпеченні їхніх інтересів. Аналізуючи досвід діяльності Відділу НКВС, автор відзначив, що внаслідок затягування з виданням Положення та відсутністю необхідних для успішного функціонування

мережі його місцевих органів підзаконних актів інституція тривалий час не діяла. Початок більш ефективної роботи структури дослідник пов'язав із ухваленням у жовтні 1922 р. ВУЦВК-Ком "Положення" про Відділ, яке на його думку, значно підвищило авторитет інституції. Безпосередню роботу Відділу Л.Рябошапко згрупував за двома основними напрямками: адміністративної роботи по забезпеченню потреб національних меншин та політичного нагляду, що перемешувався із елементами репресивних заходів стосовно до громадських об'єднань етнічних меншин котрі не виявляли достатньої лояльності до режиму. Оцінюючи успішність роботи інституції дослідник дійшов висновку, що йому так і не вдалося змінити індіферентне ставлення державних органів до національних меншин, оскільки сам він наразився на системне ігнорування з їх боку [23].

Зупиняючись на обставинах перетворення Відділу НКВС на Центральну комісію національних меншин при ВУЦВК Л. Рябошапко відзначив подібність повноважень ЦКНМ та її попередника, які з часом розширювалися. На підтвердження він наводить суттєве збільшення повноважень Комісії згідно із новим Положенням 1928 року, коли її місцеві органи отримали можливість брати участь у формуванні окружних бюджетів. Автор дійшов висновку, що створення Центральної комісії національних меншин не було лише механічним переданням справ із одного відомства до іншого, а обумовлювалося складним переплетінням зовнішньо та внутрішньополітичних мотивів. З допомогою нової інституції, на думку дослідника, планувалось досягнути подвійної мети: зміцнити панування режиму у іноетнічному середовищі та підготувати плацдарм для поширення комуністичного впливу на країни Європи [23].

Досліджуючи національну політику компартійного режиму в УСРР, О.Антонюк у своїх етнополітичних студіях окрему увагу приділив функціонуванню спеціалізованих на її реалізації державних органів – Відділу національних меншин при НКВС та Центральній комісії національних меншин при ВУЦВК. При цьому він досить плутано зобразив структуру Відділу НКВС, довільно змішавши поділ на підвідділи за національною ознакою та підвідділи губернських відділів управління, як місцеві органи структури. Водночас при розгляді діяльності регіональних органів ЦКНМ дослідник зазначив, що вони "активно діяли лише до середини 1930-х років", тоді як у 1934 році було реорганізовано саму Комісію, а її місцеві органи припинили активну діяльність уже на початку 1930-х років [37, с. 133–134].

Як свідчить проведений аналіз історіографії діяльність партійно-державних структур спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин підрадянської України міжвоєнної доби не була предметом комплексного спеціального дослідження у вітчизняній історіографії. Їх історія розглядалась у контексті аналізу трансформації етнополітичної історії УСРР в цілому.

Написані переважно функціонерами спеціалізованих партійно-державних структур праці 1920–30-х років висвітлювали діяльність відповідних органів, як і національну політику режиму в цілому у позитивному світлі, прорахунки чи недоліки у їх роботі розглядались, як недоопрацювання місцевих органів або як наслідок діяльності антирадянських сил. Недоліки етнополітичного курсу радянської влади як такого замовчувалися, апріорно відкидалася сама їх можливість.

У процесі становлення сталінізму як найбільш одіозної форми компартійного режиму, трансформації зазнала й етнополітика влади. З початком форсованої та насильницької модернізації суспільства у 1930-х роках, провідною рисою політики щодо національних меншин стає прагнення до їх пришвидшеної інтеграції в уніфіковане тоталітарне суспільство та ліквідації решток національної ідентичності, переслідування та репресій активних представників іноетнічного середовища. У цьому контексті відбувається не лише згортання функціонування спеціалізованих державних та партійних структур, але й припиняється процес дослідження національних меншин та їхніх специфічних потреб і проблем. Закладені у 1930–1940-х роках підходи модифікуючись проіснували до середини 1980-х років. У цей час радянська історіографія системно замовчувала дійсні проблеми національних меншин та сутність руйнівної позиції комуністичної партії у цьому питанні.

Підкреслювались успіхи у залученні етнічних меншин до загально радянських модернізаційних процесів та подолання їх "відсталості і зашкарублості". Ренесанс інтересу до проблеми національних меншин у цілому та ефективності етнополітики більшовицького режиму відновився лише за умов послаблення ідеологічного пресингу часів "перебудови" кінця 1980-х – поча-

тку 1990-х років. Проте на цьому етапі домінувало висвітлення, «сталіністських викривлень», а неспроможності етнополітичної доктрини комуністів, як такої.

Із розпадом СРСР та утворенням незалежної України з'явилася можливість для критичного переосмислення та безперешкодного вивчення її етнополітичної історії в цілому та історії національних меншин на її території зокрема. У цьому контексті до певної міри активізувався й інтерес до історії створення та функціонування спеціалізованих на роботі в іноетнічному середовищі партійно-державних інституцій. Проте комплексного вивчення останніх досі так і не було здійснено. Основна увага приділялася історії Центральної комісії національних меншин із якою не безпідставно пов'язували реалізацію політики коренізації у іноетнічному середовищі УСРР 1920-130-х рр.

Водночас досвід функціонування відповідних інституцій так і не став предметом спеціального та комплексного дослідження ані у радянські часи, ані після здобуття Україною незалежності. Їх діяльність, як свідчать новітні профільні історіографічні дослідження, висвітлювалась лише побіжно у працях, що стосувалися історії етнічних меншин в цілому, або окремих аспектів цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків, 1928.
2. Левітан М. Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 15–23.
3. Глинский А. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. – Харків, 1931.
4. Мац Д. На високом подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – № 6.
5. Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – № 9–10.
6. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – Харків, 1934.
7. Курас И. Ф. Торжество пролетарського интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.
8. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917–1920. – К., 1967.
9. Торжество ленінської національної політики на Україні. – К., 1967.
10. Бачинський П. П., Юрченко О. Т. Комуністична партія-організатор здійснення національної політики на Україні. – К., 1972.
11. Вовк В. П., Яненко В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921–1925 гг.) // Вопросы общественных наук. – 1974. – Вып. 19. – С. 91–101.
12. Чирко Б. В. Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1983.
13. Чирко Б.В. Работа парторганизаций с национальными меньшостями на Украине (1923–1930 гг.) // УДЖ. – 1988. – № 6.
14. Ненароков А.П. Догматическая канонизация сталинских подходов к решению национального вопроса и потеря советской истории объединенного движения // История СССР. – 1988. – № 6. – С. 58–74.
15. Ненароков А. П. Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти // История СССР. – 1990. – № 2.
16. Зиза Н.К. Культурное развитие некоренных национальных групп в 1926–1932 гг. (На материалах КП Украины) // Научные труды по истории КПСС. – 1989. – Вып. 160.
17. Ложкін В. Ю., Панібудьласка В. Ф. Ленінська національна політика і її реалізація на Україні: позитиви і деформації. – К., 1991.
18. Верменич Я.В. Національна реформа в Україні // Політологічні читання. – 1994. – № 4.
19. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 82–93.
20. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003.
21. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К., 1995.
22. Орлянський В. С. Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.
23. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів, 2001.
24. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. – К., 2006.
25. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. – К., 1997.
26. Орлянский В. С. Национальные меньшинства

Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1992. 27. Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – Д., 2002. 28. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: Автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 1995. 29. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30 рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. 30. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). – К., 1994. 31. Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30 рр. XX ст.: Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 18–19. 32. Орлик В.М. Молдавани в Україні (1920–1929). Автореф... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 10–15. 33. Якубова Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924рр.) // Український історичний журнал. – 2006 – № 5 – С. 173–186. 34. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографія проблеми. – К., 2000. – С. 123–125. 35. Войналович О. О. Становлення ат розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917–1938). Дис... канд. пед. наук. – К., 1993. – С. 50–79. 36. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 роках. Дис... канд. іст. наук. – Х., 1998. 37. Антонюк О. В. Основи етнополітики. – К., 2005. – С. 133–134.

Oleg Kudaktin

PARTY PUBLIC ORGANS ARE SPECIALIZED AT WORK AMONG ETHNIC MINORITIES IN USSR: HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM

Historiography of problem of activity of party public organs which was specialized at work among ethnic minorities in USSR is analysed in the article.

УДК 94 (477)

Федір Полянський

НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ І РУХ ОПОРУ НА ТЕРНОПІЛЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано та узагальнено історіографічні здобутки щодо цієї проблематики.

Німецький окупаційний режим і рух Опору, – одна з проблем у сучасній українській історіографії, що потребує нового неупередженого історичного погляду. Каменем спотикання української історіографії, як стверджує М. Коваль, залишається тема про німецький окупаційний режим. “Ставлення до тематики фашистського окупаційного режиму на Україні не змінилося і нині [...] Злочини ж фашистів – знову наче в тіні...” [1, с. 17]. Дійсно, сьогодні найпопулярнішими темами для істориків стали ті, що пов'язані з наслідками епохи сталінського тоталітаризму, голодомори, репресії тощо.

У сучасній українській історіографії домінує тенденція охоплювати загальні пласти проблем, а дисертаційних тем, присвячених окремим адміністративно-територіальним одиницям, що перебували одночасно в дистрикті “Галичина” і райхскомісаріаті “Україна”, – мало. Якщо й відомі такі дослідження, то вони стосуються або західноукраїнських земель [2; 3], або адміністративної одиниці, що належать до однієї окупаційної зони [4; 5; 6, 7], або діяльності церкви [8; 9], або шкільництва [10], або експлуатації трудових ресурсів [12] в умовах німецького окупаційного режиму 1941–1944 рр.

Здобутком радянської історіографії стали документальні збірники "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні" [12] та "Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни" [13], а тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній Війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр." [1] і двотомник "Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР" [15], що підготовлені на серйозній документальній базі висвітлюють дану проблему тенденційно.

Серед сучасних досліджень німецького окупаційного режиму на території колишнього СРСР виділимо напрацювання українських істориків І. Вєтрова, Л. Кондратенка, Т. Нагайка, які досліджували відповідно економічну експансію третього рейху [16] та історіографію тематики про невиконання в Україні економічних планів німецьких фашистів [17], економічну політику фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України [19]. Із викладеного випливає, що економічна складова "нового порядку" полягала в експлуатації однієї з верств цивільного населення – селянства.

Серед наукових розвідок даної проблеми варто відзначити дисертаційне дослідження Т. Лапан про вербування і депортацію населення України до Німеччини. Авторка проаналізувала форми мобілізації, вербування та вивезення українського населення з ґенерал-губернаторства (дистрикт Галичина) і райхскомісаріату Україна [19]. У праці, зокрема, доведено, що на початковому етапі німецької окупації вербування робочої сили було добровільним.

Православна релігія мала стати важливим аргументом німців для зміцнення позицій на окупованих українських землях. В. Гордієнко [20], як і Н. Стоколо [21], проаналізували релігійний чинник у німецькій політиці. Автори відзначили, зокрема, те, що на Кременеччині був один із двох адміністративних центрів православних церков в Україні та широко розкрили рішення й значення Почаївського собору від 18 серпня 1941 р. для закріплення позицій російської церкви на українських землях і поглиблення розколу в українському православ'ї.

Основи німецького окупаційного режиму на західноукраїнських землях висвітлені у статті Ю. Сороки [22]. Основну увагу приділено антиєврейській спрямованості німецьких каральних служб. Показано перші німецькі антиєврейські погроми на Тернопіллі. Створення ґето як місця тимчасового проживання євреїв до їх знищення, а також спроби єврейського опору відображено у дослідженнях Ф. Левітаса [23] і Ж. Ковби [24]. Звернуто увагу на спробу повстання євреїв в Кременецькому ґето.

Історико-політичний нарис дистрикту "Галичина" опублікував В. Офіцинський [25], розкривши умови політично-культурного розвитку галицького краю в умовах німецької окупації, а саме шкільництва, видавничої справи, адміністративного управління, охорони правопорядку, дезрадянськація сфер суспільного життя тощо. Згадана праця дає нам змогу зрозуміти складність та інколи суперечність позиції пересічного галичанина, який в один і той самий час "і бореться, і дружить з німцем". Цінним для нашого дослідження є інформація про розвиток шкільництва на Тернопіллі, зокрема про відкриття нових навчальних закладів, вихід україномовних газет тощо.

Рух опору – поняття, що ввійшло в науковий обіг під час Другої світової війни, і його вживають для означення підпільно-партизанської повстанської боротьби народів Європи проти окупації з боку Німеччини та її союзників. Значного поширення в зарубіжній історіографії набуло твердження про те, що масовий збройний спротив проти "нового порядку" викликаний непродуманою і антилюдською політикою німецьких чільників. М. Купер розцінює розмах партизанського руху як "фантом", тобто створений німцями уявний образ "партизана" майже у кожному пересічному жителі на окупованих територіях. Децентралізація військових сил на придушення т. зв. масового партизанського руху було підставою для виправдання цим невдач окупаційної політики [26, с. 88].

Концепцію радянського руху Опору активно розробляли в радянській історіографії у рамках "провідної ролі комуністичної партії" і "всенародного характеру". В загальному радянська література була апологетичною і призначеною для того, щоби довести безпомилковість та прогресивність радянського підпілля і партизанського руху в антифашистському русі. В той же час, як стверджує М. Головка, американські дослідники Д. Маккензі та М. Карран доводили, що прорадянський спротив виник швидко, але стихійно, а Р. Уайт уважав справжнім мотивом уча-

сті населення в радянському русі Опору не вірність комуністичним ідеям, а бажання вижити та вигнати окупантів із своєї землі [26, с. 94].

Інформація про діяльність радянських антифашистських підпільних груп міститься в звітах і постановках Тернопільського обкому КП(б)У, що були опубліковані у збірнику документів і матеріалів "Радянська Тернопільщина" [27]. Відомості про рейди партизанських з'єднань під керівництвом С. Ковпака, М. Одухи та інших здебільшого знаходимо в загальноісторичній літературі або в архівних фондах.

Для більшості праць польської історіографії періоду Другої світової війни характерний полюцентризм. Тим часом українським науковцям закидають, що на темах із історії ОУН та УПА вони концентрують увагу на німецько-радянських аспектах, а польські чинники вважають маргінальними. Наприклад, у праці Г. Мотики "Українська партизанка" ототожені ОУН та УПА – вважає автор їх однією структурою [28].

Найґрунтовнішим дослідженням діяльності польського самостійницького руху Опору на Тернопіллі вважають колективну працю "Хто пожав "Бурю"? Армія Крайова на Тернопільщині" [29]. У ній автори "прагнули відобразити цілісну картину діяльності польського підпілля в області у період 1941–1945 рр. як складової частини польського руху Опору, а також колізії трагічного протистояння АК і ОУН, так званої "малої війни". Правда, дослідження не розкриває історичних перепитів на південній Волині, де "мала війна" завдала найбільших втрат із обох сторін. Головна увага дослідників зосереджена на півдні Тернопільщини.

У роботах І. Ільюшина [30] проаналізовано протистояння УПА й АК. Висвітлено антинімецьку й антирадянську боротьбу АК на західноукраїнських землях. Особливо цінним для нашого дослідження є підрозділ про організаційно-територіальну структуру і діяльність АК у Тернопільському окрузі в 1942–1944 рр.

Краєзнавчі дослідження розглядають проблему здебільшого у контексті польсько-українських відносин. Використання "українського фактора" у боротьбі з нацистами негативно вплинуло на протистояння АК і УПА. Автори краєзнавчих досліджень українського націоналістичного руху [31] у багатьох втратах українського населення звинувачують саме Армію Крайову.

Український визвольний рух на Тернопільщині висвітлено як у загальноісторичних роботах А. Русначенка [32] та у збірниках німецьких архівних документах упорядника В. Косика [33], так і в регіональних працях – Г. Стародубець [34] і В. Мазурка [35].

Унікальними краєзнавчими історіографічними здобутками є дослідження Н. Мизака [36], Б. Савки [37] й А. Боб'юка [38]. Зокрема, Н. Мизак висвітлив боротьбу ОУН і УПА на території Борщівського, Заліщицького та Чортківського, Б. Савка – Гусятиського, А. Боб'юк – Шумського, Кременецького і Лановецького районів. Характерною особливістю досліджень є детальні описи подій та дій куренів УПА на Тернопільщині.

Інформацію про перші партизанські формування на півдні Волині, що подав А. Боб'юк, доповнюють спогади курінного УПА Максима Скорупського – "Макса" [39]. Тут охарактеризовано командирів, склад загону і терен дій, що має важливе значення для вивчення партизанського руху українських націоналістів.

Відомо, що ОУН і УПА – єдиний збройний рух, який опирався на місцеві матеріальні ресурси. Історичне дослідження О. Клименка [40] висвітлює механізм взаємозв'язку населення і матеріальної бази ОУН та УПА через систему грошових відносин – бофонів.

Біографістику очільників українського визвольного руху оповіла у п'ятидесяти двох нарисах Н. Крем'янчанка. Вона детально змалювала табір УПА-Південь та портрет його керівника – "Енея", проаналізувала інфраструктуру повстанського заплілля й об'єднавчі заходи військових формувань українських націоналістів ОУН (б), ОУН (м) і ФУР (Яворенка) [41].

Особливо корисними для з'ясування особливостей антинацистського руху в контексті національної структури населення виявилися статистичні дані, наведені у статті автора з української діаспори В. Галушняка [42]. Тут подано втрати населення в цілому і за національностями зокрема.

Отже, проблема вражаючих втрат українського населення під час Другої світової війни стало одним із аспектів дослідження антифашистського руху на Тернопільщині. Йдеться загалом про українсько-польські та українсько-радянські суперечності на західноукраїнських землях.

Незважаючи на значний обсяг публікацій, що стосуються тематики гітлерівської окупації та руху Опору, проблема встановлення німецького окупаційного режиму і розвитку радянського, польського й українського націоналістичного підпілля і партизанського руху на Тернопільщині під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) залишається не повністю висвітленою.

Аналіз історіографічної спадщини німецького окупаційного режиму в Україні дає змогу зробити висновок про обмежену кількість видань даної тематики порівняно з кількістю назв книг про антифашистську діяльність підпільників і партизанів. Праць про німецький окупаційний режим на Тернопільщині взагалі нема, цю тему автори розглядають тільки в загальноукраїнському або в кращому випадку, західноукраїнському вимірах.

З'ясовуючи динаміку виникнення і розвитку руху Опору, історики зупиняються на моделі вивчення якогось одного напрямку, наприклад, польського. Але польський, радянський і рух українських націоналістів діяли разом, у комплексі. Тому постановка проблеми в антитезі окупаційний режим – рух Опору дасть змогу історично-теоретично розвинути даний напрям дослідження.

Таким чином, історіографічний аналіз визначеної проблеми свідчить, що лише окремі її аспекти висвітлені, та й то, на жаль вузько, фрагментарно. Встановлення і функціонування окупаційної влади, її економічна, культурна політика, структурування соціально-економічних взаємовідносин у системі окупаційного режиму, а також особливості виникнення й розвитку підпільних груп, партизансько-повстанських рухів Опору на території Тернопільської області не стали предметом цілісного об'єктивного спеціального дослідження.

Список використаних джерел

1. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 3–19.
2. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941–1944 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 250 арк. – Бібліогр.: арк. 200–227.
3. Лавришук В. І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України. 1941–1944: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 215 арк. – Бібліогр.: арк. 195–215.
4. Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 214 арк. – Бібліогр.: арк. 185–204.
5. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1999. – 220 арк. – Бібліогр.: арк. 181–200.
6. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2005.
7. Старка В. В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 202 арк. – Бібліогр.: арк. 185–202.
8. Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 1997. – 151 с.
9. Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 187 арк. – Бібліогр.: арк. 152–160.
10. Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 арк. – Бібліогр.: арк. 173–200.
11. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 205 арк. – Бібліогр.: арк. 159–190.
12. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Під ред. П.М.Костриби. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
13. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної

війни. – К., 1986. 14. Українська РСР у Великій Вітчизняній Війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3-х т. – Київ, 1967–1969. 15. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: у 2 т. – Т.1. – Київ, 1973. – 319 с. 16. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – Київ: Четверта хвиля, 2000. 17. Кондратенко Л. В. Крах економічних планів німецько-фашистських захватчиків на Україні: Істориографічний очерк. – Київ, 1980. 18. Нагайко Т. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Київ: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 34–38. 19. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі (1939–1945 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка.– Львів, 2005.– 18 с. 20. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // УДЖ. – 1998. – №3. – С. 107–119. 21. Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейс комісаріату "Україна" в 1941–1942 рр. // УДЖ. – 2004. – №3. – С. 91–111. 22. Сорока Ю. М. Варварська політика геноциду гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях. 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.– К., 2005.– Вип. 9. Част. 2.– С. 313–319. 23. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. – Київ, 1997. 24. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання".– К., Інститут юдаїки, 1998. – 266 с. 25. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944) / Упорядк., вступ. сл. Р. Офіцинського, післям. Н. Антонюк. – Ужгород: Гражда, 2001. – 143 с. –<http://www.ofitsynskyy.uzhgorod.ua> 26. Головка М. Л. Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія. Монографія.– К.: Олайн, 2004. – 112 с. 27. Радянська Тернопільщина. 1939–1958. Документи й матеріали / Партійний архів Тернопільського обкому КП України; Тернопільський обласний державний архів / Упор. М. П. Глинський, М. М. Нестерець. – Львів: Каменяр, 1971. – 432 с. 28. Motyka Grzegorz. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Instytut Studiów Politycznych PAN. Oficyna Wydawnicza RYTM. – Warszawa. – 2006. – 720 s. 29. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав "Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с. 30. Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К.: Інститут історії України НАН України; Київський славистичний університет, 2003. – 314 с.; Ільющин І. ОУН-УПА і українське питання в роки другої світової війни (в світлі польських документів). –К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 198 с.; Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 290 с. 31. Матейко Р. Правда про "малу війну" на Тернопільщині // Тернопіль вечірній. – 1998. – 29 жовтня; – 31 жовтня. 32. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр.. – Київ: Пульсари, 2002. – 520 с. 33. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1943). У 3-х томах / Упоряд. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства, ім. М.Грушевського НАН України, 1998–1999. 34. Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с. 35. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2006. – Більше не таємно; Т.1. – С. 804–811. 36. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА: У 3-х кн. – Чернівці: Золоті литаври, 1998–2002. 37. Савка Б. Забути не маємо права. – Тернопіль: Джура, 1998. – 252 с. 38. Боб'юк А. В шумських лісах. – Ланівці, 1992. – 45 с. 39. Туди де бій за волю (Спогади курінного УПА

Максима Скорупського – "Макса"). – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. 40. Крем'янчанка Н. Було в матері три сини... – Тернопіль: Астон, 1999. – 270 с. 41. Клименко О. Грошові документи ОУН (Бофони) 1993–1952 рр. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 308 с. 42. Галушняк В. Тернопільщина у світі статистики // Шляхами Золотого Поділля. Т.1: регіональний історико-мемуарний збірник Тернопільщини. – Філадельфія: Регіональне об'єднання "Тернопільщина", 1983 // Гол. ред. Ф. Миколайович. – НТШ. – Український архів. Т.35. – С. 126–137.

Fedir Polyansky

GERMAN OCCUPATIONAL MODE AND MOVEMENT RESISTANCE: A HISTORIOGRAPHY TO A PROBLEM

It is analysed and generalized a historiography to this problem.

УДК 373 + 9(07)

Анатолій Гуз

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1990–2005 РР.)

У статті проаналізовано джерельну базу шкільної правової освіти в Україні (1990–2005 рр.)

В українській історичній науці дослідженню зазначеної проблеми не приділялося належної уваги і питання шкільної правової освіти розробляються фрагментарно, хоча актуальність цієї проблеми без сумніву беззаперечна. В українському суспільстві питання становлення шкільної правової освіти стоять дуже гостро. За період незалежності України вченими та педагогами робилися і робляться спроби надати шкільній правовій освіті відповідного статусу у загально-освітньому навчальному закладі. Адже та мізерна кількість годин для викладання основного правового курсу у 9 класі й інших факультативних правових курсів навряд чи зможе подолати правовий нігілізм молоді

Спробу наукової розробки проблем шкільної правової освіти зроблено у наукових статтях українських вчених: Ю. Шемшученком [1, с. 5–7], С. Савченком [2, с. 661–665], Г. Мурашиним [3, с. 674–676], Б. Андрусишиним [4, с. 692–694]. Однак ці дослідження зовсім не стосувалися джерельної бази шкільної правової освіти. Саме ці проблеми ми спробуємо розкрити в пропонуваній статті.

Враховуючи актуальність, наукове та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету дослідити джерельну базу шкільної правової освіти України. Для досягнення визначеної мети у статті ставляться такі науково-дослідні завдання: охарактеризувати джерельну базу та виділити основні групи джерел дослідження зазначеної проблеми.

Досліджуючи проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні джерельну базу можна розділити на кілька груп. Першу групу джерел складають архівні матеріали, які висвітлюють діяльність центральних органів виконавчої влади у сфері шкільної правової освіти: Ради Міністрів України (Ф.Р-2) [5], Міністерства освіти України (Ф.166) [6] та Міністерства юстиції України (Ф.8) [7]. У них містяться програми зі шкільного курсу правознавства та навчальні плани підготовки фахівців для викладання шкільного курсу правознавства, річні звіти та навчально-програмна документація вищих педагогічних закладів, які здійснювали підготовку

викладачів правознавства, протоколи засідань Колегії Міністерства освіти і науки України із зазначених проблем. Саме у архівних джерелах знаходимо неупереджені відомості про стан шкільної правової освіти в Україні, підготовку юридичних педагогічних кадрів тощо.

Особливо у цьому контексті варто відмітити звіти про роботу Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України. Адже саме на цей орган було покладено право здійснювати аналіз стану правової навчально-виховної роботи, стану підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства.

Крім цього, у звітах Міністерства освіти України, Міністерства юстиції України, які зберігаються в архівних джерелах розкрито картину щорічного стану шкільної правової освіти в Україні, підготовки юридичних педагогічних кадрів для шкіл України, зокрема і викладачів правознавства, переліки програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в навчальних закладах, зокрема і з правознавства.

Досліджуючи проблеми шкільної правової освіти України варто звернути увагу на відповідні програми із курсу правознавства. Саме у них міститься зміст підготовки учня із шкільного курсу правознавства, необхідні навички та уміння, які формуються у процесі вивчення курсу [8]. Це зокрема перші у незалежній Україні два проекти програми з шкільного курсу правознавства підготовлені фахівцями Інституту держави і права АН України та Української Асоціації викладачів права у 1991 році [9]. Вони були впроваджені у навчальний процес школи у 1992 році [10]. Відповідно до них і здійснювалося викладання шкільного курсу правознавства у 1992/1993 навчальному році [11]. Зазначені джерела здійснювали організований, систематичний, цілеспрямований вплив на учнівську молодь, формуючи основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття та емоції, навички і потреби активної правомірної поведінки у повсякденному житті [12]. Крім того, одержання учнівською молоддю, а саме школярами, правових знань стало не лише однією з важливих умов формування правової держави, профілактики всілякого роду правопорушень серед них, а й важливою основою захисту їх прав та інтересів [13]. Необхідно зазначити, що і в наступні роки, нові рекомендовані Міністерством освіти і науки України програми є важливим джерелом при дослідженні зазначеної проблеми [14]. Крім зазначених джерел – програм із шкільного курсу правознавства варто відмітити програми до навчального курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів [15]. Адже невпинне зростання кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчалися юридичні дисципліни, – характерна риса тогочасного шкільного будівництва, вагоме свідчення підвищення ролі правових цінностей у житті українського суспільства. Такі навчальні осередки нового типу здебільшого відзначалися високим рівнем викладання, професіоналізмом та ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них було характерні відсутність єдиних підходів до структури та обсягу знань, якими мали оволодіти учні, аматорство у вирішенні ряду складних педагогічних та юридичних питань, незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін.

Досліджуючи зазначену проблему варто виокремити другу групу джерел, яку становлять опубліковані джерела, перш за все нормативно-правові акти держави, які регулювали питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Зокрема, Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, Укази Президента України із зазначеного питання, а також Закони України "Про освіту", "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту", які визначили основні напрямки правового регулювання освіти.

Зазначимо, що основним завданням законодавства України про освіту 90-х років ХХ ст. стало регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України [16].

Так, зокрема Закон України "Про вищу освіту" спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановить правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створив умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях [17]. Закон України "Про загальну середню освіту" визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяло вільному розвитку людської особистості, формувало цінності правового демок-

ратичного суспільства в Україні [18]. Цільова комплексна програма "Вчитель" направлена на підготовку педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів [19].

Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") визначила розбудову системи освіти, намітила її докорінне реформування, відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [20].

Важливим джерелом для вивчення окресленої нами проблеми є Програма правової освіти населення України, яка визначила основні напрями правового навчання та виховання громадян України на кінець 90-х років XX ст. [21] та Національна програма правової освіти населення, яка характеризувала ті самі питання тільки на початок XXI ст. [22]. Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 року є також важливим джерелом при вивченні окресленої нами проблеми. Зокрема, у ній визначено необхідність постійної уваги до якості підготовки та перепідготовки юридичних кадрів, приведення змісту юридичної освіти у відповідність із вимогами часу юридичної практики [23]. Цей документ намітив шляхи вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність із світовими вимогами, створення умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізація права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах. В державній програмі розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки розкрито основні напрями розвитку потенціалу вищої освіти, усунення причин, які уповільнюють її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграцію у європейський і світовий освітній простір, розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти, підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів щодо соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці [24]. Державна програма розвитку освіти на 2006–2010 роки спрямована на розширення обсягів охоплення населення освітою та інтеграцію України в європейський освітній простір [25].

Це не повний перелік правових джерел, які є найбільш важливими при вивченні цієї теми. Ряд інших нормативних актів Кабінету Міністрів України лише побіжно висвітлюють досліджувану нами тему [26].

Наступну групу джерел складають нормативно-правові акти Президента України. Серед них варто відмітити укази. Саме у них міститься більш повна інформація про досліджувану нами проблему. Так, зокрема в Указі Президента України "Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні" розроблено стратегічні напрями розвитку вищої освіти, удосконалення мережі вищих навчальних закладів, структури підготовки спеціалістів та ефективності їх використання, а також забезпечення якості освітньої діяльності [27].

Національна програма правової освіти населення окреслила подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечила доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначила основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації [28].

Національна доктрина розвитку освіти визначила систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття [29].

Ряд інших нормативно-правових актів Президента України побіжно розкривають досліджувану нами проблему [30].

Досліджуючи зазначену проблему варто звернути увагу дослідника і на систематизований збірник нормативно-правових актів з проблем освіти: "Освіта України. Нормативно-правові документи" [31].

Ще одним опублікованим джерелом для вивчення змісту правознавства у 10–11 класах стали програми курсу "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права і вищих професійних училищ [32].

Оскільки викладання правознавства у кінці 90-х років не обмежувалося викладанням лише курсу правознавства у 9 класі, то джерелом для вивчення теоретичного підґрунтя викладання правових дисциплін стали програми з інших курсів. Так у 90-х роках у 8-х класах запропоновано було викладання курсу "Практичного права". Хоча цей курс не став масово запроваджуватися у навчальних закладах, однак програма його є цінним джерелом для дослідження зазна-

ченої проблеми [33]. Адже викладання даного курсу пропонувалося спрямувати на досягнення кількох завдань. Насамперед, він мав бути пропедевтичним (підготовчим) для курсу "Основи правознавства", що вивчався як обов'язковий у 9-му класі. Тому "Практичне право" передбачало ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю.

Крім того, джерелом для вивчення окресленої проблеми є програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів [14, там само]. Адже важливим елементом у структурі юридичної освіти та виховання мав стати навчальний курс "Права людини", який рекомендувався для впровадження у 10–11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцеях та гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю. Його введення до навчальних планів узгоджувалося з рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи Я (85) 7 від 14 травня 1985 р., яка пропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, враховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах. Курс "Права людини" став логічним продовженням курсу "Основи держави і права України" ("Правознавство"), який вивчався в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала його спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра.

Третю групу джерел досліджуваної нами проблеми складають матеріали інформаційних та статистичних збірників і довідників, в яких містяться матеріали про динаміку змін в шкільній правовій освіті України, кількісні показники педагогічних кадрів, які викладали правознавство у школі. Насамперед це статистичні щорічні зведення, які містилися у "Інформаційному віснику Міністерства освіти і науки України" та "Статистичному щорічнику України".

Четверта група джерел складають матеріали науково-практичних конференцій та семінарів з питань шкільної правової освіти в Україні.

П'ятою групою джерел з проблем шкільної правової освіти в Україні стали матеріали періодичних видань: "Вища освіта України", "Вища школа", "Юридичний журнал", "Право України", "Історія в школі", "Історія в школах України", "Шлях освіти", "Історія та правознавство" тощо.

Отже, джерельну базу дослідження проблем шкільної правової освіти складають комплекс архівних та опублікованих документів офіційного характеру, матеріали офіційних періодичних видань, що дозволяє комплексно, об'єктивно і неупереджено дослідити зазначену проблему. Крім того, основною джерельною базою складають неопубліковані матеріали поточних архівів Міністерства освіти і науки України, Всеукраїнської міжвідомчої координаційної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України, Асоціації українських правників, Української асоціації викладачів права, Української правничої фундації, Спілки юристів України. Вищезазначені архіви містять важливі матеріали про становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні у 1990–2005 роках.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження з проблем шкільної правової освіти в 1990–2005 роках охарактеризовано його джерельну базу та виділено п'ять основних групи джерел дослідження зазначеної проблеми.

Список використаних джерел

1. Юридична наука і освіта на Україні/ За заг. ред. Шемшученка Ю. С. – К., 1992. – 304 с.
2. Савченко С. Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип.1. – С. 661–665.
3. Мурашин Г. Шляхи вдосконалення правової освіти в Україні // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип.1. – С. 674–676.
4. Андрусин Б. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип.1. – С. 692–694; його ж: Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі // Юридичні читання молодих вчених. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23–24 квітня 2004 року. – К., 2004. – С. 3–13.
5. Центральний дер-

жавний архів вищих органів виконавчої влади. – Ф.Р-2. – Оп. 15. 6. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади. – Ф.166. – Оп. 17. – Оп. 18. 7. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади. – Ф.8. – Оп. 12. 8. Програма з основ радянської держави і права // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №15–16. – С. 51–59. 9. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №17–18. – С. 60–61. 10. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 13. – С. 58. 11. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 57. 12. Мироненко О., Усенко І. Проект програми курсу “Основи держави і права України” для 9-х класів загальноосвітніх шкіл // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 13. – С. 24–30. 13. Опришко В., Гринчишин В., Демський С. Проект програми курсу “Основи української держави і права” // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 14–21. 14. Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Усенко І., Заблоцька Л. Програма курсу “Права людини” для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – №19. – С. 2–25. 15. Усенко І. Програма до навчального курсу “Правознавство” для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів // Історія в школах України. – 1999. – №3. – С. 8–17.; Котюк І., Котюк О. Проект програми “Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства” // Історія в школах України. – 2002. – №5. – С. 50–55. 16. Закон України “Про освіту” // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст. 45. 17. Закон України “Про вищу освіту” // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. – Ст.134. 18. Закон України “Про загальну середню освіту” // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 28. – Ст.230. 19. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади. – Ф.166. – Оп. 18. – Спр. 208. – Арк.109–125. 20. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 “Про Державну національну програму “Освіта”(“Україна ХХІ століття”) // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 21. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 “Про Програму правової освіти населення України” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 22. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1787 “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 23. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 “Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 24. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2004 р. № 1183 “Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 25. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р. № 396-р. “Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки” // ПС “НАУ”, версія 8.3.1.0. 26. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року” // ПС “НАУ”, версія 8.3.1.0. 27. Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832 “Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 28. Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992 “Про Національну програму правової освіти населення” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 29. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 “Про Національну доктрину розвитку освіти” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 30. Послання Президента України до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 року №276а “Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.” // ПС “Законодавство”, версія 2.6.3. 31. Освіта України. Нормативно-правові документи. – К., 2001 – 470 с. 32. Ткачова Н. Тематичні плани та програми курсу “Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих

професійних училищ // Історія в школах України. – 1998. – №2. – С.16–32; – №3. – С.23–37.
33. Пометун О. Курс "Практичне право" – новий підхід до правової освіти підлітків // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 8–15.

Anatoliy Guz

**SCIENTIFIC SOURCE STUDY OF UKRAINIAN SCHOOL LAW EDUCATION
(1990–2005)**

In the article the author presents his own analyses of scientific source study of Ukrainian school law education.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Олег Полянський

УКРАЇНА ОЧИМА ІНОЗЕМЦЯ (АНДРЕАС КАППЕЛЕР. МАЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. – К.: "К.І.С.", 2007. – 264 С.)

У рецензованій статті зроблена спроба проаналізувати працю відомого німецького історика Андреаса Каппелера, яка присвячена історії України.

Книжка відомого німецького історика Андреаса Каппелера, іноземного члена Національної академії наук України, була написана на замовлення одного мюнхенського видавництва і ставила за мету ознайомити західних європейців з народом новопосталої держави Україна. Як зазначає автор: "після здобуття Україною незалежності влітку 1991 р. рівень знайомства західних європейців з народом, що мешкав на великій території Європи, був страшенно низьким. Це стосувалося як історії, так і сучасності України й було властиво не лише широким колам, а й політикам, журналістам та науковцям. Це стало приводом для того, щоб мюнхенське видавництво "Beck" запропонувало мені написати "Малу історію України", яка побачила світ 1994 року (друге видання – 2000), а 1997-го була перекладена французькою".

А. Каппелер прийшов до історії України через історію Росії, як і більшість зарубіжних істориків. Він є автором надзвичайно цінної монографії "Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад" (укр. переклад – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 360 с.). У ній українські сюжети займають важливе місце. Але про це дослідження розповімо в окремій статті. А зараз повернемося до "Малої історії України" А. Каппелера. Він народився 1943 р. в Швейцарії, вивчав загальну історію, історію Східної Європи, слов'янську філологію в Цюрихському та Віденському університетах. 1979 року захистив докторську дисертацію і з 1982 по 1998 рік працював професором Кельнського університету, а з 1998 р. і до сьогоднішнього дня – професор Інституту східноєвропейської історії університету Відня, є дійсним членом Австрійської академії наук. Андреас Каппелер є одним з небагатьох західних істориків не українського походження, для яких історія України виступає не периферійною, а однією з центральних тем власних наукових досліджень. Тому цілком очевидно, що саме він підготував "Малу історію України", яка стала однією з перших книг в німецькомовному просторі ХХ ст., написаною неетнічним українцем. Вихований на традиціях німецької історіографії, А. Каппелер має свій погляд на історію України, який відрізняється від т.зв. "державницької", так і "народницької" концепції української історіографії. Він пропонує розглядати українську історію "як історію простору, в якому українці жили, складаючи більшість населення. Відмова від етнічної нації і поворот до мультиетнічної політичної нації ... має стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодого української демократії".

Звичайно, за насиченістю фактичним матеріалом (255 с.) вона значно поступається сучасним українським курсам історії України. Дуже часто ряд проблем вітчизняної історії розглядаються автором в стислому вигляді, окремі взагалі не висвітлені. В цьому плані книжка А.Каппелера подібна до праці А. Жуковського та О. Субтельного "Нарис історії України". "Можливо погляд із зовні, – зазначає автор, – дозволить по-новому розставити деякі акценти та висвітлити окремі проблеми. ... я намагався інтегрувати в українську історію поляків, росіян, євреїв, німців та інші групи, котрі жили в Україні. Відмова від ексклюзивної концентрації на історії етнічних українців повинна посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України".

"Мала історія України" А.Каппелера складається з передмови автора до українського видання, вступу, п'ятнадцяти розділів, хронологічної таблиці, персонального покажчика та карт. Назви розділів, як і їх зміст, не зовсім традиційні. Так, перший розділ називається "Україна та українці: географічна та етнічна даність". В ньому автор розглядає роль географічного факто-

ра в історії України, зауважуючи, що розташування на кордоні призводило до того, що Україна відігравала значну роль у якості посередника між Заходом і Сходом.

Принципово важливим є трактування А.Каппелером поняття "народ", "нація". Він зазначає, що численні етнічні спільноти скрізь у Європі, що мали неповну соціальну структуру і не мали власної держави, ані власної літературної мови, ані високої культури, стали протягом XIX сторіччя націями. Одні, наприклад, чехи чи фіни, пройшли процес утворення нації швидко й успішно, інші – з великими затримками та невдачами. Українці належать саме до цієї другої групи. Сталося так, що вони і досі не об'єднані міцно як єдина нація і часто не розглядаються іззовні як самостійна нація. Всі подальші розділи книжки розглядають ці проблеми. Так, пишучи про Київську Русь та суперечку навколо її спадщини, А.Каппелер зазначає, що ця велика імперія була нестабільною федерацією окремих земель, якими правили як князівствами представники пануючої династії Рюриковичів, а розцінюючи контрверсійні погляди про характер та спадщину Київської Русі, він зауважує, що Київська держава не була ані українською, ані російською національною державою, а подібно до найбільших домодерних державних утворень – багатонаціональною імперією, населеною не лише слов'янами, а й балтомовними, фіномовними та тюркомовними племенами. Виняткове право росіян на спадщину Київської Русі не є очевидним. Аргументи українців(територія і населення) є вагомішими, ніж згадані росіянами династичні, політичні та церковні спадкоємності.

Галицько-Волинське князівство він вважає єдиною ланкою між Київською державою та наступною політичною історією України, а найважливішим спадкоємцем Київської держави у XIV столітті, на його думку, стало Велике князівство Литовське, переважна більшість населення якого складалася з православних східних слов'ян. В результаті Кревської та Люблінської уній і входження українських земель до Речі Посполитої, українці втратили найбільшу частину політичної та соціальної еліти, і це було проблемою їхньої історії, яка неодноразово поставала протягом наступних століть.

Починаючи з XVст., наголошує А. Каппелер, центральне значення для історії України мали нові історичні гравці – козаки. Захист ними православ'я мав основоположне значення для виникнення протонаціональної етнічно-релігійної свідомості та організації влади в Україні у XVII сторіччі. Українську національну революцію середини XVII ст., яку він називає повстанням під проводом Богдана Хмельницького, вважає одним з найбільших європейських заворушень ранньомодерного періоду. Аналізуючи соціальні та національно-релігійні причини повстання, автор неправомірно педалює на т.зв. єврейських погромах в Україні того часу: "Навіть якщо теза про багатовікову тяглість специфічного українського антисемітизму є неприпустимим історичним узагальненням, усе ж погроми євреїв 1648 року кидають тінь на народне повстання, яке в українській традиції представляє один з блискучих апогеїв національної історії". В цьому контексті варто поставити просте запитання – чи багато євреїв в середині XVII ст. в Україні були хліборобами, мулярами, ковалями? Очевидно, що ні! Вони були управителями, орендарями, шинкарями, збирачами податків, крамарями, до того ж іновірцями-юдеями, які жили в своєму замкнутому("кагал") середовищі. До речі, аналогічного підходу варто дотримуватися при висвітленні польсько-українських та російсько-українських взаємин, тоді буде менше нарікань на ксенофобію українців.

Переяславську угоду і Березневі статті А.Каппелер вважає поворотним пунктом в історії України та Східної Європи – відтоді українська історія була тісно пов'язана з російською. Поділивши українські землі у XVIII ст. на сім регіонів: Лівобережна Гетьманщина; Слобідська Україна; Запорозька Січ; Правобережна Україна; землі Галичини, Холмщини, Підляшшя; Закарпатська Україна, Північна Буковина, він аналізує їх політичну організацію, соціально-економічну структуру, культуру. Висновок – саме після Мазепи і його невдалої спроби вирватися з-під російського панування, розпочалася посиленна інтеграція України в російську імперію. Оскільки політична структура Гетьманщини, що базувалася на козацькій демократії, вже була несумісною з новими цільовими настановами Росії щодо уніфікації системи державної влади та соціального устрою. Розглянувши централізаторську, антиукраїнську політику Петра I та Катерини II, автор аналізує проблеми соціальної, економічної і культурної інтеграції України в Російську імперію: "Співробітництво з неросійськими елітами та їхня кооптація у дворянство імперії здавна було наріжним каменем російської політики. Росія надавала привілеї та матеріальну власність козацькій верхівці, а та, в свою чергу, зголошувалася на втрату своєї адміністративної та

політичної автономії. ... Таким чином у Російській імперії повторилося те, що трапилось з українською аристократією два сторіччя тому – в Речі Посполитій: соціальний підйом до пануючої верхівки, що супроводжувався культурною асиміляцією”.

Зважаючи на неоднозначну оцінку гайдамацького(як і опришківського) руху в сучасній історіографії, цікавою видається оцінка німецького історика: “гайдамаки являли собою сполучну ланку між козацькими традиціями XVII та національним рухом XIX ст. ...”.

Багато уваги в “Малій Історії України” приділено XIX ст. Змальовуючи поділ українських земель між Російською та Австрійською імперіями, тут наголошується не тільки на особливостях політичного й соціально-економічного розвитку східно і західноукраїнських земель, а й на специфіці таких регіонів, як Лівобережна, Правобережна, Південна Україна, а також Галичина, Буковина та Закарпаття.

Особлива увага – українському національному рухові. А.Каппелер аналізує його особливості на фоні аналогічних процесів в Європі: “Наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя у всій Європі виникали національні рухи. Протягом століття вони стали визначальною історичною силою, перетворили станові суспільства й етнічні групи на нації, які згодом висунули вимогу створення національних держав”. Автор показує роль мови та історії у формуванні національної свідомості й робить висновок, що національний рух українців Галичини під час революції 1848 року випередив українців у Росії, які стартували трохи раніше.

Принципово важливими є твердження історика про те, що вирішальною передумовою для створення нації та національного руху було скасування кріпацтва, що створювало передумови для соціальної мобілізації більшості населення і водночас для поширення національної ідеології. Але реформи та індустріалізація майже не надавали імпульсів для українського національного руху в Росії, оскільки бурхливий соціально-економічний розвиток під російською Україною значною мірою відбувався без участі українців.

“Не українські селяни, а російські та польські дворяни і німецькі колоністи, – пише він, – займалися орієнтованим на експорт, переведеним на комерційну основу сільським господарством. Торгівля здебільшого перебувала у руках євреїв і росіян. Більшість промислових підприємств ... у Правобережній Україні належали або польським дворянам, або євреям. Причодобувна і важка промисловість на Півдні контролювалася іноземцями та росіянами. ... В усіх великих містах України не українці складали переважну більшість населення”. Тому “модернізація України навіть гальмувала український національний рух, адже вона підсилювала інтенсивність асиміляції українців російським суспільством”.

На жаль, справді українська нація формувалася з неповною соціальною структурою, в нас дійсно не було, або були нечисленими, деякі соціальні верстви, а це негативно позначалося на національному русі, який у XX ст. в Галичині став масовим, а в під російській Україні, через автократичну систему та мовні заборони, ні.

Надзвичайно цікаві, оригінальні ті сторінки “Малої історії України” в яких А. Каппелер аналізує демографічну, соціальну й економічну структуру та культуру України. Він ще раз наголошує, що “урбанізація України значною мірою відбувалася без участі українців”, адже більшість українського населення належала до нижчих верств, водночас важливі посади у сферах економіки, адміністрації та культури були зайняті представниками інших етносів. Характер промислового пролетаріату України мав російські риси. Взагалі, у 1897 р. росіяни складали в Харкові 63%, Києві – 54%, Одесі – 49% населення. В усіх містах України жило багато євреїв: 80% у Бердичеві, 70% у Бродях, 50% у Житомирі; 30% – у Чернівцях, 31% – в Одесі; 25% у Львові, 35% у Катеринославі. В шести центральних українських губерніях вони складали 81% працівників торгівлі та кредитної системи, в Галичині 87% усіх торговців були євреями. Соціальна та етнічна класифікація в основному збігалася. Дворянська верхівка(землевласники, бюрократія) складалася з росіян(в Російській імперії) та поляків(в Галичині). Висновок А.Каппелера: “величезну кількість українців складало базове сільське населення, якому протистояли середні класи та верхівка з інших етнічних груп. Тонкий прошарок української інтелігенції міг заповнити цей пробіл лише незначною мірою”.

В розділі “**Війна, революція та невдале державотворення у 1914-1920 роках**” А. Каппелер ставить кілька концептуально принципових запитань: чому, на відміну від багатьох інших народів, українцям не вдалося після Першої світової війни зберегти незалежну національну державу? Чому більшовики перемогли в громадянській війні і підкорили своїй владі най-

більшу частину України? Відповідь історика така: соціальна база української нації була тонкою, міста і промислові регіони мали російський і частково єврейський характер. Основна маса українських селян ще не була охоплена національною ідеєю. Не вистачало політичного досвіду, підготовлених кадрів і стабілізуючих інституцій для керівництва великою державою. Але внутрішні слабкості та уповільнене формування нації були не єдиними і навіть не вирішальними причинами поразки української національної держави. В цілому більшу вагу мали зовнішні обставини. У 1917-1920 роках українці перебували в епіцентрі російської громадянської війни та міжнародних конфліктів. Як і в часи Богдана Хмельницького, самі вони були надто слабкими, щоб відстояти незалежність. Ні більшовики, ні білі, ні інтервенційні війська Антанти, ні Німеччина чи Польща не були зацікавлені в незалежності України. Усі вони не сприймали українців як націю, а використовували їх з позиції сили як інструменти для власної політики.

Розділ про т. зв. "радянський період" в історії України А.Каппелер називає – **"УСРР: національне будівництво у двадцяті, терор у тридцяті роки"**, розставивши, в такий спосіб, акценти міжвоєнного часу. Катастрофічна економічна ситуація та опір з боку селян і робітників різних національностей змусила більшовиків визначити нові пріоритети – "нова економічно політика", українізація, індустріалізація, колективізація. Автор говорить про відносно ліберальні умови двадцятих років, коли український селянський народ поступово ставав сучасною нацією з повною соціальною структурою, але підсумки тридцятих років були жахливими для українців. Спочатку терор застосували до селян, чисельність яких через розкуркулення та Голодомор, водночас зруйнували і замінили на колгоспну систему, контрольовану партійними працівниками, їхній традиційний економічний і соціальний лад. Потім знищили або відправили у табори практично всю українську політичну, економічну та культурну еліту. Врешті, поступово відмовились й від мовно-культурних поступок на користь російської мови.

Розглядаючи ситуацію в чотирьох окупованих частинах України у міжвоєнний період, автор наголошує, що наприкінці тридцятих років найгіршим було становище українців у Радянському Союзі, хоча в Польщі та Румунії вони також були громадянами другого сорту. Концептуально важливим для розуміння проблеми "Україна у Другій світовій війні" є теза історика про те, що: "Це допомагає зрозуміти, чому від війни, яка розпочалася у 1939 році, чимало українців очікували поліпшення свого становища, а деякі навіть сподівалися на подолання роздрібненості та створення національної держави. Друга світова війна справді вперше в історії призвела до об'єднання майже всіх українців у одній державі, але не в українській національній державі, а в сталінському Радянському Союзі".

Власне розділ про Другу світову війну є дещо нетрадиційним, як, зрештою, і його назва – **"Україна між сталінізмом і націонал-соціалізмом у Другій світовій війні"**. Тут ви не знайдете класичних розповідей про бойові дії, героїзм воїнів і трудівників тилу, навіть про УПА розповідається насамперед під кутом зору протистояння ідеологій. Як і в попередніх розділах непропорційно багато місця відводиться т.зв. "єврейському питанню". Неоднозначне враження, наприклад, залишають такі рядки книжки: "Німецька політика захоплення і знищення означала кінець історії українських євреїв як однієї з провідних етнічних груп країни. З часів Середньовіччя вони надавали українським містам їхнього неповторного характеру, були посередниками між містом і селом, розвивали у своїх міських і сільських спільнотах багате культурне життя". Надто ідилічно, за своєю суттю, звучить останнє речення.

Зрештою, можна погодитися, що "Після того, як німецькі окупанти знищили переважну більшість євреїв, вбили чи депортували представників польської еліти, а німці України також були виселені чи емігрували, Україна втратила свій багатоетнічний характер, який протягом сторіч накладав свій відбиток на її історію. єдиною великою неукраїнською групою залишилися росіяни, а російсько-українські взаємини досі залишаються головними".

У розділі про повоєнну історію України А.Каппелер багато уваги приділяє питанням десталінізації, яка привела до певної лібералізації тоталітарного комуністичного режиму. Він зазначає, що Хрущов прагнув залучити на свій бік українців, як молодших компаньонів для управління "підприємством Радянський Союз", але нетривала відлига закінчилася новими морозами. Доволі детально, з конкретними цифрами історик показує процес русифікації. Так, якщо у 1954 р. ще 72% учнів в Україні відвідували україномовні початкові класи, то через двадцять років, у 1974 – частка україномовних учнів зменшилася до 60%, а в 1986 р. – російськомовні школи відвідували вже понад половина учнів України. У вищих навчальних закладах у 1965

році у 8 університетах республіки лише 34% лекцій читали українською мовою, а частка українських студентів складала 61%. Частка україномовних видань теж значно зменшилася в сімдесяти роки. Після того, як у 1930 р., тобто в період українізації, понад три чверті всіх видань були україномовними, то у 1960 р. їхня частка знизилась до 49%, у 1971 – 39%, 1987 – лише 22%. Їхнє місце займали російськомовні видання.

Завершує працю А. Каппелера розділ "**Розпад Радянського Союзу та виникнення української держави**", хоча більш правильно варто говорити про відродження української держави, оскільки лише в ХХ ст. українці створили і Українську Народну Республіку, і Гетьманську Державу, і Західно-Українську Народну Республіку, і Карпатську Україну. Розпад СРСР й створення незалежних держав, в т. ч. України, автор вважає об'єктивним процесом, але напевно чи можна однозначно трактувати його тезу, що "Українці здобули незалежність швидко та без великих конфліктів і втрат. На відміну від литовців, естонців чи грузинів, на них нова держава "впала з неба" майже без бою. Для державотворення їм бракувало інтегруючого ефекту спільної визвольної боротьби".

На його думку, перед новою українською державою стоїть ряд проблем, які потрібно вирішувати в першу чергу: **економічні** – "економічна ситуація України на початку нового сторіччя усе ще безнадійна. Ні в сільському господарстві, ні в промисловості не вдалося досягти істотного підвищення виробництва. Україна належить до найбідніших країн Європи"; **політичні** – "повільне просування вперед економічних реформ пов'язано з політичним розвитком, взаємодією між Президентом, урядом і парламентом"; важке завдання інтеграції різнорідних регіонів України; завдання інтеграції ускладнюється тому, що в усіх регіонах разом з українцями живуть інші етнічні групи і порозуміння з росіянами, які живуть в Україні, одне з найскладніших завдань українського державотворення; важливими є проблеми кордонів і територіальної цілісності України; політики безпеки, відносин із США та країнами Західної Європи.

Висновки автора назагал оптимістичні. Вони полягають в тому, що об'єктивні та суб'єктивні чинники самостійності українського народу з'явилися вже досить рано, але процес формування української нації переривався й затримувався. Ця дискретність значно посприяла тому, що українці донині є не дуже стабільною спільнотою, яка щоразу опиняється під загрозою. Така лабільність, яка загострюється через традиційне почуття зверхності росіян і поляків стосовно так званого "неісторичного" селянського народу, змушує деяких українців займати оборонну позицію, робить їх особливо чутливими до критики, а часом сприяє формуванню компенсаторно-завищеної національної свідомості. А.Каппелер підкреслює, що Україна завжди була населена також і не українцями, отже завжди мала багатоетнічний характер, і це слід враховувати при викладі її історії.

Важливо звернути увагу на те, головною особливістю авторського погляду на "болючі" теми української історії є толерантність, яка загалом притаманна стилю викладу А.Каппелера. Якби теми він не порушував, завжди робить це коректно і делікатно: "Українська держава усе ще стоїть перед завданням державотворення і формування нації. Якою має бути самоідентифікація української нації? Уніати-галичани, русифіковані "малороси" з Одеси і Донецька, українці Наддніпрянщини і русини Закарпаття не формують згуртовану українську націю. Не тільки регіональні відмінності, а й відсутність громадянського суспільства ускладнюють формування нації. До цього треба додати 12 мільйонів українських громадян російської національності та конфлікт з Росією, яка досі не відмовилася від імперського мислення і не визнала Україну рівноправною нацією.

Тому напрошується таке рішення: формування української нації має відбуватися не на ґрунті культурно-етнічних критеріїв, тобто українській мові та культурі, а на концепції політичної нації громадян. Не ексклюзивний націоналізм, а принципи правової держави, демократії та федералізму мали би вважатися опорами, на які спирається українська держава".

Можна й очевидно потрібно дискутувати з автором цієї тези, але, загалом, "Мала історія України" Андреаса Каппелера відкрила український світ не лише німецькомовним читачам, а завдяки українському перекладові й багатьом українцям. Закінчити розповідь про безперечно цікаву й корисну працю хочеться словами самого автора: "Хоч я писав історію України як сторонній спостерігач, сподіваюсь що українські читачі сприймуть мою працю, адже я відчуваю себе зв'язаним з Україною та українцями й з симпатією дивлюсь на її подальшу історію".

Oleg Polyanskiy

UKRAINE BY EYES OF FOREIGNER (ANDREAS KAPPELER. SMALL HISTORY OF UKRAINE. – K.: "K.I.S.", 2007. – 264 S.)

In the criticized article the done attempt to analyse labour of the known German historian Andreas Kappeler, which is devoted history of Ukraine.

УДК 821.161

Іван Зуляк, Андрій Кліш

ЯКИМОВИЧ Б. З. ІВАН ФРАНКО – ВИДАВЕЦЬ: КНИГОЗНАВЧІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ. – ЛЬВІВ: ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР ЛНУ ІМ. ІВАНА ФРАНКА, 2006. – 691 С.: ПОРТ., ІЛ.

У рецензованій монографії на основі аналізу книгознавчих та джерелознавчих аспектів видавничої продукції, нововиявлених документальних матеріалів, досліджено видавничу діяльність Івана Франка.

Монографія знаного й відомого в Україні франкознавця-дослідника, доцента Якимовича Б. З. охоплює важливий пласт національного книгознавства й джерелознавства. Вона присвячена актуальній і маловивченій науковій і видавничій проблемі – дослідженню видавничої діяльності Івана Франка, його участі у виданні книжкових серій, ролі як редактора і видавця власних творів, теоретика і практика видавничої справи упродовж усього творчого життя.

Ця рецензована публікація є першою спробою в українській історіографії (і цілком вдалою), зокрема у франкознавстві, на основі аналізу книгознавчих та джерелознавчих аспектів, нововиявлених документальних матеріалів дати цілісну й комплексну оцінку видавничої праці Івана Франка у царині видавничої сфери. Окрім того важливе місце у ній відведено виявленню взаємозалежності об'єктивних регіональних суспільно-політичних чинників, їхньому впливові на видавничу ситуацію в цілому й діяльність Івана Франка зокрема.

Якимович Б. З. поставив досить складне, однак цілком виправдане завдання – розкрити не лише творчий потенціал видавничої діяльності Івана Франка на тлі тогочасних суспільно-політичних подій, а також здійснити доволі цілісний і комплексний аналіз досліджуваної наукової проблеми.

Широта авторського задуму зумовила поєднання у монографії не лише значення Івана Франка у виникненні радикальної української журналістики, але й формуванні власного світогляду на тлі суспільно-політичного та культурно-освітнього життя українців Австро-Угорщини, видавничу діяльність Каменяра в контексті національного руху в Східній Галичині, її роль і місце для тогочасного суспільного поступу й національно-культурного відродження.

Основну увагу в монографії приділено теоретичному осмисленню видавничої діяльності Івана Франка як складової частини тогочасного політичного й громадського руху та її практичного втілення на практиці.

У центрі уваги науковця виступає реконструкція видавничої діяльності Івана Франка упродовж 1875 – 1916 рр., від початків його діяльності як видавця, до появи видавничих серій, як важливого чинника поступального процесу української видавничої справи в Східній Галичині.

Видавнича, суспільно-політична й письменницька діяльність Івана Франка є яскравим прикладом чітко окресленої громадянської позиції зі своєрідним поступом, оскільки дає змогу простежити еволюцію поглядів автора – від радикалізму до захоплення соціалістичними ідеями і непослідовністю переходу на позиції націонал-демократизму.

Рецензоване наукове дослідження є актуальним і заслуговує високої оцінки науковців-франкознавців, оскільки у ньому комплексно досліджено й цілісно проаналізовано видавничу діяльність Івана Франка. Запропоновані видавничі моделі й механізми видавничого процесу пройшли серйозне випробування часом на теренах Східної Галичини упродовж 1875 – 1916 рр.

Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених у монографії завдань. Наукове дослідження Якимовича Б. З. спирається на широке й значне коло різноманітних джерел та матеріалів, зокрема узагальнені й часткові дослідження з історії України й розвитку національного руху, книгознавчі та бібліотечнознавчі дослідження, франкознавчі студії, включаючи архівні джерела, неопубліковані матеріали, документи, листи, бібліографічні покажчики й довідники, багатотомні зібрання творів Івана Франка, а також його окремі видання та статті, переклади, дослідження й мемуари, періодику, включаючи монографічні праці як українських, так і зарубіжних дослідників.

Варто наголосити, що рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Ним введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, події громадського життя та політичні явища, реконструйовано події тогочасного культурного розвитку в контексті новітньої методології.

Принагідно відзначимо, що монографія складається з восьми розділів, що охоплюють найважливіші аспекти досліджуваної проблематики, які підпорядковано основній меті – комплексному дослідженню видавничої діяльності Івана Франка, його участі у виданні книжкових серій, ролі як редактора і видавця власних творів, теоретика і практика видавничої справи (1875 – 1916 рр.).

На нашу думку, надто детальний поділ монографії на розділи дуже тісно пов'язаний зі зміною не лише становлення Івана Франка як видавця й політичного діяча, але й окремо взятих його видавничих проєктів, що виступають наскрізною ідеєю видання. Певною мірою, такий поділ є дискусійним, однак відзначається неординарністю в осмисленні творчості Каменяря й глибшому трактуванні його духовної спадщини як теоретика і практика видавничої справи.

Структура праці детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес становлення Івана Франка не лише як видавця, але й громадського й політичного діяча.

Відзначимо, що у вступі монографії досить детально обґрунтована актуальність проблеми, чітко визначено мету та завдання дослідження, розкрито ступінь наукової розробки теми (як в Україні, так і за її межами), підкреслено важливість монографічного дослідження для сучасного франкознавства.

У першому розділі "Початки діяльності Івана Франка-видавця" дослідник розкриває роль Івана Яковича у виникненні радикальної української журналістики, наголошує на активізації суспільно-політичного життя в другій половині 70-х рр. XIX ст., що й стало основним чинником якісних змін у видавничій справі й призвело до появи журналу "Друг", що видавався студентським об'єднанням "Академічний кружок". Власне початково "Друг" мав москвофільське спрямування, розширення редакційного комітету, до складу якого входив І. Франко, сприяло радикальній орієнтації часопису.

Якимович Б. З. досить чітко виокремив появу й еволюцію радикальної журналістики в Східній Галичині, наголосивши на ролі значення І. Франка. Дослідник вказує на тому, що початковий етап становлення Івана Франка як видавця безпосередньо пов'язаний як з радикалізмом, що став визначальним у його подальшому житті, так і з ідеєю створення малоформатної книги, що справді буде новим словом у книговидавничій справі всієї України.

Незважаючи на те, що книжки серії "Дрібна бібліотека" були однотипними й однакового формату, видавалися на дешевому папері, вони користувалися попитом і популярністю серед молоді, сприяючи пропагуванню й поширенню модерної наукової думки, пробуджували інтерес до науки і культури. Франкознавець цілком справедливо порівнює тогочасні видання Івана Франка з видавничими проєктами у Європі. Оскільки дослідник небезпідставно вважає, що по-

ява книг вказаної серії була прямим наслідком того, що І. Франко врахував тогочасний досвід видавців Центральної і Західної Європи, намагався певною мірою пропагувати поширені ідеї марксизму. Тут варто зауважити, що Іван Франко свої видання й політичні погляди не механічно орієнтував на загальноєвропейські культурні цінності у видавничій сфері, а осмислював їх з врахуванням національних потреб. Так, на думку Якимовича Б. З., Іван Якович для аграрної Галичини більш вигіднішим вважав піднесення насамперед освіти й науки народу з метою уникнення жертв при зміні суспільного устрою, а не поширення марксизму.

Другий розділ монографії "Видавнича діяльність Івана Франка у 80-х роках XIX ст." розкриває світоглядні засади й громадсько-політичну діяльність Каменяра, його видавничі зацікавлення в "Етнографічно-статистичному кружку", задуми щодо створення періодичних видань та їхню часткову реалізацію в "Науковій бібліотеці", появу збірки "З вершин і низин" та окремі видавничі проекти.

Варто зауважити, що саме у цей період його творчості відбувається зацікавлення І. Франка не лише різноманітними соціалістичними теоріями, але й перехід на національно-демократичні позиції. Свідченням цього факту виступає його громадсько-політична і видавнича діяльність. Якимович Б. З. передусім наголошує на впливові і комбінованій дії об'єктивних і суб'єктивних чинників: завдяки збігу національних інтересів і міжнародної ситуації у сприйнятті соціалістичних ідей.

Оригінальністю й аргументованістю відзначається позиція дослідника у питаннях, пов'язаних з ідейними розходженнями між українськими і польськими соціалістами, з переорієнтацією І. Франка з робітничого руху на селянський, з відходом від соціалістичних ідей інтернаціоналістського забарвлення на чітко окреслені національні позиції. Достатньо вичерпно проаналізовано переведення громадської і видавничої діяльності І. Франка в русло позитивної поміркованої праці, його безпосереднє долучення, незалежно від поглядів, до розгортання національного руху спільно з народовцями, боротьба за найширші автономічні права краю. У питаннях поширення просвітницької роботи серед українців, він вбачав й політичну місію, надавав перевагу читанню рефератів, проведенню концертів як важливому чиннику об'єднання різних прошарків українського суспільства.

У третьому розділі "Іван Франко як видавець у період громадсько-політичної структуралізації українського суспільства (90-ті роки XIX ст.)" розкрито утворення "Літературно-наукової бібліотеки" з якою традиційно пов'язують новий етап його видавничої праці і "Хлопської бібліотеки" – зразка видавничої серії політичної партії.

90-ті рр. XIX ст. Якимович Б. З. розглядає як дійсно тематично і жанрово новий етап у видавничому й громадсько-політичному житті Каменяра, оскільки він розпочав ревізію марксизму, обґрунтувавши його теоретичну й практичну неспроможність. Як цілком справедливо зауважував дослідник, що І. Франко соціальні питання розглядав через створення національної держави. Тут цілком справедливо, на наш погляд, напрошується висновок про те, що побудова національної держави через позитивне вирішення соціальних питань безперечно є важливим чинником у створенні національної держави, однак до певної міри ідеалістичним й утопічним, позаяк без врахування тогочасної об'єктивної ситуації, історико-політичних, соціально-економічних процесів, політичної активності мас, створити національну державу практично неможливо.

Четвертий розділ "Видавнича діяльність Івана Франка в Науковому Товаристві імені Шевченка" розкриває місце і роль Івана Яковича у виданні періодичних видань НТШ, творів Степана Руданського, Юрія Федьковича, пропаганді, популяризації творчості Тараса Шевченка.

У розділі присутній солідний аналіз суспільно-політичних процесів, характеристика літературознавчих, мовознавчих, фольклорних питань, що надає дослідженню особливої фундаментальності. Аналізуючи досліджувану проблему, автор, проте, не зловживає кількісним матеріалом, а намагається сконцентрувати увагу на важливих теоретичних проблемах, показати внутрішній світ Івана Франка-видавця. У цьому контексті спостерігається глибокий аналіз у висвітленні зазначеної проблеми, позаяк Іван Франко належить до літературознавців, які глибоко осмислювали творчість Тараса Шевченка, високо цінували його внесок у світову літературу, долучалися до популяризації творчості Кобзаря. Ідучи за такою логікою подій, автор приходять до висновків, що саме Іван Франко був не лише глибоким знавцем і цінителем творчості Тараса Шевченка, але й активним пропагандистом і видавцем його творів.

У п'ятому розділі "Галицькі образки" і видання корпусу "Малої прози" основну увагу приділено виданню збірки "В поті чола" як конспекту корпусу видань "малої прози", видавничому проекту "Іван Франко й Антін Хойнацький" та його продовженню в Українсько-руській Видавничій Спілці.

Досить глибоко й детально Якимович Б. З. дослідив вказаний видавничий проект, що став феноменом не лише загальноукраїнської, але й європейської видавничої справи. Однак він так і не був зреалізований до кінця. Можливо, як справедливо зазначає автор, основною причиною була фінансова неспроможність видавця А. Хойнацького. Тим не менше, взаємини між А.Хойнацький та Іваном Франком на цьому не припинилися.

Як справедливо наголошує Якимович Б. З. в основі видання корпусу "малої прози" І. Франка, започаткованого з ініціативи А. Хойнацького була важлива у його творчому житті збірка оповідань "В поті чола", позаяк вона отримала дозвіл на право розповсюдження в Наддніпрянській Україні. Цінним для книгознавця й бібліографа є те, що під кожним оповіданням подано інформацію про його передрук. Науковець робить цілком логічний висновок про те, що серія "малої прози" І. Франка стала важливою подією у житті усієї України.

Автобіографічний матеріал, поданий у розділі має цінне непересічне значення для подальших історичних досліджень в царині франкознавства, оскільки подаються цікаві факти книгознавчих аспектів видавничої праці Івана Франка.

Шостий розділ "Діяльність Івана Франка в Українсько-Руській Видавничій Спілці" розкриває власне функціонування спілки як провідного українського видавництва, особливості видавничого проекту "Вільям Шекспір", антологію "Акорди" й останню повість автора – "Великий шум".

У матеріалах розділу простежено еволюцію становлення Українсько-Руської Видавничої Спілки (далі – УРВС). Якимович Б. З. зазначає на тому, що УРВС було засновано як акціонерне товариство, що діяло під управою дирекції, до складу якої входили такі відомі в українському суспільному, громадсько-політичному та культурному житті особи, як: М.Грушевський, І.Франко, В.Будзиновський, В.Гнатюк, В.Охрімович, Н.Кобринська, М.Мочульський, І.Раковський, І. Кревецький та інші. Варто заважити, що І. Франко був одним із ініціаторів створення УРВС. На той час спілка була важливим видавничим центром української книжки після НТШ. Фактично працюючи в УРВС І. Франко мав змогу розкрити себе найбільше як видавець й редактор.

Видавничий проект "Вільям Шекспір" – один із найяскравіших прикладів праці І. Франка як редактора й вірець українського перекладу. Іван Франко, працюючи у спілці, подав передмови до кожної драми В. Шекспіра, ґрунтовно простудіював численний масив праць іншомовних шекспірознавців, європейські історичні джерела та фольклорні збірки, проаналізував фундаментальну статтю Я.Гординського "Кулішеві переклади драм Шекспіра".

Антологія "Акорди" вперше відобразила українську поезію окресленого періоду, водночас стала зразком художнього оформлення. На думку дослідника антологія "Акорди" – шедевр українського книговидання ХХ ст. як за змістом, так і оформленням, вона співмірна з працею давньогрецького поета Мелеагра "Вінок" чи великого японця Отомо-но Якамоті "Збірка міриад листків". Звичайно, що оформлення художнього твору посідає важливе місце у книговидавничій практиці. Тим не менше, запереченням цієї тези служить повість Івана Франка "Великий шум", що не мала жодного мистецького оздоблення, все ж таки стала важливим явищем української літератури, своєрідним відтворенням неординарних подій "весни народів" у галицькій провінції, наповнених глибоким психологізмом розкриття внутрішнього світу автора. Книгознавчі та джерелознавчі студії над повістю "Великий шум" привнесли у франкознавство низку нових невідомих фактів, що ґрунтувалися на реальних фактичних подіях.

У сьомому розділі "Позасерійні видання Івана Франка початку ХХ ст." досліджено "Лиса Микиту" і поему "Мойсей" як генезу ідеї профетизму, книжкову підсерію "Писання Івана Франка", видавничий проект "Wielka utrata": покаєння, містифікація чи переконання. На нашу думку, Якимович Б.З. справедливо спростував два твердження. Перше – думку колишнього радянського франкознавства про те, що нібито поема "Мойсей" стала відголоском революційних подій в Росії 1905 р. й друге – що задум твору з'явився після розмови І.Франка у Відні з творцем новітнього сionізму Г.Герцлем. На думку дослідника, все ж таки остаточний задум написати по-

ему "Мойсей" ствердився влітку 1892 р. в с. Жукові біля Бережан під час відвідин Сильвестра Лепкого, батька Богдана та Левка Лепких.

Книжкова підсерія "Писання Івана Франка" практично невідома у франкознавстві, дивна за логікою подання матеріалів і порядком випусків серія. Попри нелогічність і за поданням матеріалу, і за тим, що окремі випуски з'явилися в різних видавництвах й мали різне джерело фінансування, значну увагу у ній приділено особистим стосункам після 1908 р. М. Грушевського з І. Франком, значенню інших книжок підсерії, насамперед VI випуску "Писань ..." під назвою "Причинки до історії України-Руси. Часть перша" (1912), у якій І. Франко, здебільшого не маючи рації, різко критикує М. Грушевського та його фундаментальну багатотомну працю "Історія України-Руси". Джерелознавчий аналіз "Причинок ..." усе ж показує і низку позитивних думок Франка-історика.

Восьмий розділ "Видавничі серії Івана Франка ХХ ст." розкриває біографічні відомості про відомого перекладача Онуфрія Пашука та родину, його співпрацю у виданні "Універсальної бібліотеки", "Міжнародну бібліотеку" Івана Франка, видавничу серію "Всесвітня бібліотека". Якимович Б. З. переконливо доводить, що в кінці життя І. Франко брав участь у виданні трьох зазначених видавничих серій. Серія "Всесвітня бібліотека" є поважним внеском і підсумком видавничої діяльності І. Франка. Основне завдання Франко-видавець бачив у тому, щоб поширити видання серед усіх верств суспільства, особливо селян. Як зазначає дослідник, що видавничі серії 1910–1916 рр. суттєво впливали на розвиток національно-політичного руху, розширювали світогляд українців, орієнтували їх на суспільно-культурницькі цілі. Варто погодитися з автором рецензованої монографії, що книговидавнича діяльність Івана Франка була значним внеском у суспільне життя України, відіграла важливу роль у формуванні політичної свідомості народу та активізації національно-визвольного руху.

Доповнюють монографічне дослідження добре підібрані додатки, кількість яких складає тринадцять. На нашу думку, варто було б виокремити список використаних джерел і літератури з додатків. Окрім того, монографія доповнена допоміжними покажчиками, що включають особовий, географічний, предметний покажчики, список ілюстрацій тощо.

Якимович Б. З. виявив широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, що досліджувалася і зумів фахово проаналізувати її. Загалом монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики, що забезпечило науково-обґрунтовані висновки, які є зваженими і аргументованими.

Успіх дослідника у висвітленні цієї важливої наукової проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обораному методологічному підході у їхньому трактуванні. Автор застосував й використав виважений підхід до аналізу книгознавчих і джерелознавчих аспектів Івана Франка як видавця, що є методологічно довершеними.

Поява монографії Якимовича Б. З. заповнює прогалину у системі досліджень науковців-франкознавців, а систематизований і об'єктивно викладений матеріал монографії має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з цієї проблематики.

Вважаємо, що монографія Якимовича Б. З. "Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти" є важливим внеском у франкознавство, своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться цією проблематикою.

Ivan Zulyak, Andriy Klish

BOGDAN YAKYMOVYCH IVAN FRANKO AS PUBLISHER: A BIBLIOLOGICAL AND SOURCE STUDY. – L'VIV, 2006. – 691 S.: PORT., SILT.

In reviewed monographs on base of the analysis bibliological and source study to publishing product, documentary material, explored publishing activity Ivan Franko.

УДК 94 (439.22)'1991/2005'

Михайло Кріль, Олена Цуп

**РОМАН КОРСАК. УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКЕ МІЖДЕРЖАВНЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО В 1991–2005 РР. – УЖГОРОД: В-ВО
“ГРАЖДА”, 2007. – 202 С.**

Рецензія присвячена науковому аналізу монографічного дослідження Р.Корсака про українсько-чеське співробітництво за роки незалежної української держави. На підставі теоретичного і, наведеного у книжці, і фактичного матеріалу висвітлено не лише основні і конкретні напрями співробітництва на державному рівні, але й підняті дискусійні сторони цього питання, підкреслено власне бачення перспектив розвитку двосторонніх взаємин.

З початку 90-х рр. ХХ ст., коли Україна і Чехія стали суб'єктами міжнародного права, традиції українсько-чеських історичних зв'язків набули в нових історичних умовах дійового поштовху в своєму розвитку і вийшли на якісно новий рівень. З числа пріоритетних стратегічних напрямів у сфері двосторонніх відносин, які були у 1993 р. сформульовані в "Основних напрямках зовнішньої політики України", виділено активний розвиток політичних, економічних, науково-технічних, культурних та інших стосунків з країнами Центрально-Східної Європи. У цьому плані важливе місце займає співробітництво України з Чеською Республікою на державному та інших рівнях у різних сферах суспільного життя як складової міжнародних відносин. В історіографії ця проблема досі вважалася т.зв. білою плямою. Адже існуючі праці мають переважно публіцистичне спрямування або політологічний зміст. При цьому українсько-чеські взаємини у таких дослідженнях розглядалися в контексті курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

З цього погляду вигідно відрізняється монографічна праця ужгородського історика **Романа Корсака** "*Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр.*" (Ужгород, 2007). У ній автор на основі конкретного документального матеріалу проаналізував становлення й перебіг основних напрямів українсько-чеського міждержавного співробітництва в визначений період і окреслити перспективи їх розвитку принаймні на найближче десятиріччя.

Структурно рецензована робота складається з 9 частин, п'ять з яких присвячені узагальненню і аналізу питань українсько-чеського співробітництва, а решта – це вступ, висновки, список використаних джерел і літератури, додатки. Перший розділ – "*Джерела та історіографія*" – вводить читача у наукову проблему. Як основне джерело до вивчення міждержавного співробітництва України і Чехії на рубежі ХХ–ХХІ ст. автор визначив неопубліковані матеріали українських і чеських поточних архівів зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних відомств та державних структур обох країн, опубліковані документи, періодичні видання та ряд спеціальних публікацій. Слід відзначити копітку працю дослідника над збиранням і узагальненням великого документального матеріалу, який вносить нові моменти у розробку даної теми. Більшість цих документів і матеріалів уперше вводяться в науковий обіг. Використання 26 одиниць Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України, 28 справ поточного архіву посольства України в Чеській Республіці, 86 справ поточного архіву торговельно-економічної місії України у складі посольства України в Чеській Республіці та 7 документів поточного архіву парламенту і міністерства закордонних справ Чеської Республіки дозволяє свідчити про досить широку і стійку джерельну базу дослідження. Однак, зважаючи на те, що один з авторів рецензії вже тривалий час працює з цими та іншими документами, не зовсім правильним є твердження про невпорядкованість документів згаданого Галузевого державного архіву МЗС України (ГДА МЗС України) та складний доступ до них. Для дослідників є відкритими два фонди: фонд 1 (опис 4 – документи 1988–1998 рр., опис 5 – документи 1999–2001 рр.) та фонд 2 (опис 6 – двосторонні договори і угоди). Р.Корсак, як автор рецензованої монографії, матеріали цього архіву використав лише до 1993 р., та й то посилання на них в тексті зустрічаються вкрай рідко. Також трапляються розбіжності щодо змісту викладеного матеріалу і посиланням на нього. Так, на сторінці 68, після згадки про "Угоду між Урядом України та Уря-

дом Чеської Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво" в квадратних дужках винесено, читаємо [17, 140], тобто арк.140, а в списку використаних джерел та літератури під цим номером вказано справу 7224 із ГДА МЗС України "Питання культури", в якій всього 46 аркушів. Подібна ситуація повторюється (с.28, 149). Підсумовуючи розмірковування з цього приводу варто констатувати, що логічніше було б спочатку показати ступінь вивченості питання в науковій літературі і, виходячи зі зроблених висновків, аналізувати джерельну базу.

Грунтовним є другий розділ монографії – *"Становлення українсько-чеських міждержавних відносин (1990–1992 рр.)"*, у якому подана розгорнута картина політичного діалогу між керівниками різних рівнів України і Чехії. Автор намагався показати особливості тогочасної геополітичної ситуації, зокрема фактор Чеської і Словацької Федеративної Республіки, що безумовно впливало на розвиток прямих українсько-чеських відносин в усіх сферах. Однак, із всього спектру двосторонніх контактів, налагоджених між Україною та Чеською Республікою, аналіз співробітництва в політичній та економічній сферах займає ліву частку досліджуваного матеріалу. Соціальні проблеми, питання культури, освіти, науки, а також співпраця з українськими організаціями в Чеській Республіці розглянуті недостатньо. Однак, не слід забувати, що саме ці українські осередки стали першими презентантами незалежної України в чеському суспільстві. Є певна хронологічна неузгодженість з приводу формулювання назви монографії (1991–2005 рр.) і цього розділу (1990–2005 рр.). Незрозумілою залишилася неузгодженість у назві розділу і його підпунктів, у яких йдеться про українсько-чесько-словацьке співробітництво і відносини.

У третьому розділі – *"Українсько-чеське співробітництво в умовах розвитку трансформаційних процесів (1993–1999 рр.)"* охарактеризовані основні напрямки співпраці з часу проголошення державної незалежності Чехії і до кінця 90-х років ХХ ст. Цей період характерний розвитком трансформаційних процесів і розбудовою чеської і української державності. Автор особливу увагу звернув на формування нової чеської внутрішньої і зовнішньої політики, участі Чехії в європейських та євроатлантичних інтеграційних проектах. Поряд з тим, розглянуто основні події в політичному та економічному житті України, її інтеграційні прагнення. Проводячи порівняльну характеристику між обома країнами з названих питань, автор відзначає реальні успіхи Чеської Республіки в розвитку ринкових відносин, утвердженні демократії та в євроінтеграції, яка випереджує Україну на шляху до об'єднаної Європи щонайменше на 10–15 років. В огляді українсько-чеських контактів цього періоду переважають дослідження політичного і торговельно-економічного напрямів співробітництва. Дослідження договірно-правової бази двосторонніх відносин залишається неповним, оскільки, з більш ніж 70-ти документів, проаналізовано лише два ("Угода про дружні відносини та співробітництво між Україною та Чеською Республікою" і "Угода про міжнародні перевезення"). Це не дозволило показати специфіку політико-дипломатичних відносин повною мірою. Туманним залишилося співробітництво у сфері науки та культури. В цілому, взаємини між обома країнами продовж 90-х рр. ХХ ст., визначено як комплекс дружніх і партнерських відносин.

Наступний розділ – *"Українсько-чеське міждержавне співробітництво на початку ХХІ ст."* містить огляд основних подій у Чехії напередодні її вступу до Євросоюзу і аналіз євроінтеграційних прагнень України. Викладений матеріал багатий і цікавий. Але він швидше є широким тлом для даного дослідження. Наведені відомості не дозволяють всебічно показати особливості співробітництва, оскільки автор "стиснув" весь зібраний матеріал в один розділ, формулювання якого практично повторює назву монографії. З цього приводу доцільно зауважити, що першим роком ХХІ ст. є 2001, а не 2000 рік, як це видно з формулювання параграфу і викладеного матеріалу. Відомості про двостороннє співробітництво в зазначений період зведено до характеристики політичних контактів й основних показників економічної співпраці між обома країнами. Зустрічаються деякі неточності при висвітленні окремих аспектів співробітництва в гуманітарній сфері. Зокрема, культурно-мистецький фестиваль "11 років мовчання" названо чомусь фестивалем "11 років навчання". Перейменовано й назву фотовиставки "Розріз" на "Розрід", а автора М.Троха на М.Гроха (с. 109). Такі огріхи, незважаючи на потужні дослідження економічних аспектів співпраці, певною мірою псують загальне позитивне враження від роботи.

Формулювання п'ятого розділу – *"Українсько-чеське співробітництво в умовах членства Росії в Євросоюзі (2004–2005 рр.)"* – викликає щонайменше подив, хоча рецензенти припускають, що це коректорський недогляд (редактор видання – І.Рибрик). За апробованою вже попередньою схемою проведено аналіз внутрішньополітичного становища та нових напрямів зовнішньої політики після приєднання країни до ЄС. За визначенням дослідника, зміна геополітичного статусу Чеської Республіки торговельно-економічні контакти вивела їх на якісно новий рівень. Позитивній і стабільній співпраці не сприяли проблеми, пов'язані з українською тимчасовою господарською, передусім нелегальною, еміграцією у Чехії. Питанням культури, освіти і науки в цій частині роботи присвячено трохи більше трьох сторінок. Однак, звичайна констатація фактів не дає змоги простежити розвиток міждержавних взаємин за цими напрямками. Надто категорично і суперечливо виглядає твердження про відсутність справжніх широкомасштабних добросусідських і дружніх українсько-чеських відносин (с. 153). Тобто, на думку автора монографії, існує лише доволі тісне міждержавне політичне і економічне співробітництво, а культурні й гуманітарні взаємини залишаються занедбаними. Знову треба підкреслити легковажне ставлення Р.Корсака до вживання назв і термінів. Так, відомий вокально-інструментальний український гурт з Праги "Ігніс" (створений у 1970 р.) названий як "Ітніс" і "Гніс" (с. 152).

У загальних висновках визначено етапи й періоди формування двосторонніх відносин між Україною та Чеською Республікою, виділено чинники, які різною мірою позначилися на реалізації співробітництва на кожному з часових проміжків. Виявлено проблеми у трансформаційних та інтеграційних процесах, передбачено можливі перспективи торговельно-економічного співробітництва між країнами. Водночас, мало уваги приділено співпраці в соціальній, культурно-освітній, науково-технічній, гуманітарній сферах. Надто категоричними є висновки автора про млявість і обмежену діяльність українських організацій і товариств у Чеській Республіці. Відомо, що громадсько-культурні осередки українців ("Українська ініціатива в Чеській Республіці", голова Віктор Райчинець; "Об'єднання українців та прихильників України в Чеській Республіці", голова Ольга Мандова; "Об'єднання українок в Чеській Республіці", голова Христина Йойкова; "Форум українців ЧР", співголови Мирослав Зузук, Василь Рюхтін; Чеська асоціація українців та ін.) щороку проводять численні заходи ("Шевченківські дні", "Маланчин вечір", "День Матері", Український день", "Зустріч культур" тощо), що презентують українську культуру, традиції серед чеської громадськості. Все це сприяє позитивному іміджу нашої держави за кордоном.

Є зауваження щодо оформлення підсумкового списку використаних джерел і літератури (548 позицій). "Відомості Верховної Ради" – це офіційне видання, а не опублікований документ про українсько-чеські зв'язки (с.178). На с.183 виділена рубрика "Статистики" замість "Статистика", оскільки статистики – це певні особи. Є перекидання у написанні прізвищ окремих учених (зокрема на с.195 позиція 447 читаємо замість проф. Малика Я.Й. проф. Машка Я.Й.). Рецензентам важко визначити місце навчальних посібників, які названі під номерами 540–544, в історіографії проблеми українсько-чеських зв'язків розглядуваного періоду.

Багатий статистичний матеріал доцільно було ґрунтовніше прокоментувати. Адже автор оперує різними грошовими одиницями, що не дозволяє швидко зорієнтуватися в обсягах торгово-економічної співпраці (євро, долар США і гривня – с.135–141). Можна назвати також ряд помилок, які свідчать, про недостатнє літературне редагування і коректорське вичитування, хоча на останній сторінці монографії наведені прізвища літературного і художньо-технічного редакторів. На с.95 читаємо про неіснуюче ще XIV скликання Верховної Ради України, а на с.130 замість "Центр творчості дітей та юнацтва Галичини" – "Центр творчості дітей та юнацтва Галичани". Є написання "Українсько-Чеське" і "Українсько-чеське". Такий перелік стилістичних і граматичних помилок, термінологічних і хронологічних неузгодженостей можна продовжувати. Звичайно, що такі факти не можуть не впливати на загальний рівень наукової праці.

На загал рецензована монографія Р.Корсака на даному етапі дослідження є вагомим внеском у історіографію вивчення міжслов'янських зв'язків і українсько-чеських зокрема. Автор зібрав, узагальнив і проаналізував дослідницький матеріал, підготував бібліографію з цього питання, увів в науковий обіг багатий фактичний матеріал, більшою мірою неопублікований. Все це дозволило йому подати своє бачення проблеми українсько-чеського співробітництва на міждержавному рівні. Водночас багатоплановість роботи, нова постановка ряду питань, пору-

шені проблеми спричинилися до того, що не всі вони досліджені і вивчені з однаковою повнотою. Це залишає місце для подальшої творчої наукової дискусії.

Mykhaylo Kril', Olena Tsup

**ROMAN KORSAK. UKRAINIAN-CZECH INTERGOVERNMENTAL
COLLABORATION IN 1991–2005 – UZHGOROD: "GRAZHDA", 2007. – 202 S.**

A review is devoted to the scientific analysis of monographic research by R. Korsak about Ukrainian-Czech collaboration during the years of an independent Ukrainian state. On the basis of theoretical and resulted in a book actual material, the major along with the concrete directions of collaboration on state level are reflected. Also, the debatable aspects of this question have been discussed and the author's own vision of prospects of the development of bilateral mutual relations has been underlined.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Адамович Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Андрусяк Я.** – здобувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету.
- Байло Андрій** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Берест Ігор** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бровар Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бокачов Сергій** – науковий співробітник Наукового Центру Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка".
- Гавришко Марта** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Гончаренко Олексій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, декан педагогічно-індустріального факультету ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
- Гордійчук Олександр** –
- Григурок Наталія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гуз Анатолій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Гуцал Петро** – кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дацків Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Тернопільського національного економічного університету.
- Дзісяк Ярослав** – кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних дисциплін Тернопільського національного університету, Чортківського інституту підприємництва і бізнесу
- Захарчин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Каганов Юрій** – аспірант, викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.
- Клапчук Володимир** – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Інституту туризму і менеджменту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Кобута Степан** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Коржик Ольга** – аспірантка кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Корновенко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Короліук Тарас** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кривизюк Леонід** – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового Центру Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка".
- Кріль Михайло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Кудактін Олег** – пошукувач кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені Михайла Драгоманова.
- Кулікова Лілія** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.
- Лазнева Ірина** – аспірантка кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.
- Лотоцька Оксана** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Луговий Богдан** – асистент кафедри суспільних дисциплін відокремленого структурного підрозділу Національного аграрного університету "Бережанський агротехнічний інститут", пошукувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мазурок Валентин** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Масненко Віталій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Олійник Микола** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Пахарева Олександра** – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.
- Полянський Федір** – головний редактор Всеукраїнського наукового журналу "Мандрівець".
- Саєвич Йосип** – кандидат історичних наук, полковник, заступник начальника Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка" з тилу.
- Саранча Галина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сеньківська Галина –
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, проректор з виховної роботи Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Сколуб Максим** – викладач кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Стародубець Галина** – доктор історичних наук, професор кафедри економічної теорії та історії Білоцерківського національного аграрного університету.
- Степанчук Юрій** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Стецик Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Стоцький Ярослав** – Тернопільський державний технічний університет імені Івана Пулюя.
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Терещенко Валентин** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Тимошенко Василь** – кандидат історичних наук, докторант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Ткачук Павло** – кандидат історичних наук, доцент, генерал-майор, начальник Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка".
- Товтин Я.** – аспірантка кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету.
- Харчук Христина** – кандидат архітектури, докторантка Інституту українознавства академії наук України.
- Фролов Микола** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичної та правової освіти Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
- Цубенко Валерія** – кандидат історичних наук, викладач Одеського державного економічного університету.
- Цуп Олена** – аспірантка кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Чуйко Інна** – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільського національного економічного університету.
- Шайкан Валентина** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.
- Шептицька Любов** – старший викладач кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Щигельська Галина** – кандидат історичних наук, завідувач кафедрою політології і гуманітарних дисциплін ПВНЗ "Інститут економіки і підприємництва" (м. Тернопіль).
- Ятищук Оксана** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Юрій Степанчук ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЩОДО ПОВНОВАЖЕНЬ ЗАГАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ РАДИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.. 4	
Юрій Стецик ПЕРЕХІД ДО УНІЇ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (КІНЕЦЬ XVII СТ.).....	7
Володимир Брославський РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ МАЄТКІВ У ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1861 РР.....	12
Валерія Цубенко КОНДУКТОРСЬКІ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857)	18
Богдан Луговий ПРОЦЕС ЛІКВІДАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (1857–1866 РР.).....	23
Володимир Клапчук ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ, СКЛА ТА СОЛІ НА ГУЦУЛЬЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ.....	27
Інна Чуйко ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ Євген ОЛЕСНИЦЬКИЙ (1860–1917): ПОВЕРНЕННЯ ЗІ ЗАБУТТЯ І ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ	34
Ігор Саламаха З'ЇЗДИ ГАЛИЦЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ, ТА ЇХ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ОРГАНІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В КІН. XIX – НА ПОЧ. XX СТ..	41
Василь Тимошенко СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ РОСІЙСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ МАГНАТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	46
Валентин Терещенко ОСНОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ВІДРУБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	51
Наталія Захарчин ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ВИРІШЕННЯ ХОЛМСЬКОГО ПИТАННЯ У ТРЕТІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ.....	55
Ігор Берест СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	61
Йосип Саєвич ВИШКІЛЬНО-ВИХОВНА ПРАЦЯ СІЧОВИХ ТОВАРИСТВ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1916–1918).....	69
Петро Ткачук ФОРМУВАННЯ КОМАНДНИХ КАДРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	74
Леонід Кривизюк, Сергій Бокачов СИСТЕМА ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР.....	79
Микола Фролов МІЖ КОМУНІСТИЧНОЮ УТОПЕЮ І РЕАЛЬНІСТЮ: РАДЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1921 РОКІВ	84
Ігор Дацків ДИПЛОМАТИЧНІ ДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КОРДОНОМ 1918 Р., У ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ.....	90

Микола Олійник	
ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ЛОЗИНСЬКОГО В ПЕРІОД ЗУНРУ	94
Петро Гуцал	
ГАЗЕТА "ЗБАРАЗЬКЕ СЛОВО" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПЕРІОДУ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	105
Наталія Носань	
ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1921 Р.	109
Любов Шептицька	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. БАРАНА ВСЕРЕДИНІ 1920-х РОКІВ	114
Наталія Григоруک	
ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО	119
Іван Зуляк	
РЕФОРМУВАННЯ БІБЛОТЕЧНОЇ СИСТЕМИ "ПРОСВІТИ" У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.	126
Валентин Мазурок	
"ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ" 1939 Р. У ДОЛІ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ.	131
Галина Стародубець	
АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ОЦІНКА СУЧАСНИКАМИ ПОДІЙ	136
Володимир Старка	
АГРАРНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РУХУ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	141
Олег Клименко	
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ЕМІСІЙНИЙ БАНК "УКРАЇНА" ЯК ВАЖЛИВИЙ ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕЙХУ ДЛЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ Й ПОГРАБУВАННЯ ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	147
Юлія Боднарчук	
КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗОНИ ПРОЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛОКАЛЬНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ГРУПИ – НАДСЯНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВИСЕЛЕННЯ В УРСР (1944–1946 РР.).....	153
Ярослав Стоцький	
СТАНОВИЩЕ КОНФЕСІЙ ПІЗЬКОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ І НЕОХРИСТИЯНСТВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1944–1946 РР.....	158
Олександр Бровар	
ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ: 1945–1950-ТІ РР.	165
Ярослав Дзісяк	
НЕГАТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ. ДЕПОПУЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	171
Степан Кобута	
"НЕФОРМАЛЬНІ" ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У 1987–1989 РОКАХ ЯК ПОПЕРЕДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ	174
Ярослав Секо	
НЕФОРМАЛЬНА ПРЕСА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1989–1991 РР.).....	180
Юрій Каганов	
ПРОБЛЕМА ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ МОЛОДІЖНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (80-ТІ РР. ХХ СТ. – 1991 Р.).....	185
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	197
Я. Товтин, Я. Андрусак	
СУПЕРНИЦТВО МІЖ ГАБСБУРГАМИ ТА ЯГЕЛЛОНАМИ ЗА ЧЕСЬКО-УГОРСЬКИЙ ТРОН (СЕРЕДИНА XV – ПОЧАТОК XVI СТ.).....	198
Олександра Пахарева	
РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ.....	202

Елла Бистрицька ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ЯК ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН.....	208
Леся Алексієвець ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1918–1919 РР.....	213
Марта Гавришко НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО НЕНАПАД 1934 РОКУ І УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ ГАЛИЧИНИ.....	220
Галина Щигельська УКРАЇНЦІ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІД БРИТАНСЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІМІГРАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ В ОБ'ЄДНАНОМУ КОРОЛІВСТВІ.....	226
Галина Саранча ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ УСТАНОВ В ЕМІГРАЦІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	232
Тарас Королюк УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ 1993–2000 РР.	236
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	244
Оксана Ятишук ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	245
Христина Харчук ЦВИНТАР XIX–XX СТ. НА ЗНЕСІННІ У ЛЬВОВІ.....	248
Олександр Гордійчук.....	252
НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ГРАМОТНОСТІ (1897–1904).....	252
Лілія Кулікова КЛАСИЧНА ГРЕКО-РИМСЬКА МІФОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРА В СТРУКТУРІ ПРЕДМЕТІВ КЛАСИЧНОЇ ГІМНАЗІЇ.....	256
Олексій Гончаренко ГОЛОКОСТ І ГОЛОДОМОР: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ.....	261
Галина Сеньківська ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА БІБЛІОТЕК ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1939–2007 РР.).....	267
Сергій Адамович ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РИЗИКИ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (1991–2007 РР.).....	272
Ольга Коржик ТРУДОВА МІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗАСАД.....	278
Розділ 4. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	285
Олексій Сухий МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ – ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ: ЩЕ ОДНА СТОРІНКА УКРАЇНСЬКОЇ ПРОСОПОГРАФІЇ.....	286
Андрій Байло ПОЛЬСЬКИЙ ТАБІР ДЛЯ ПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У ТУХОЛІ.....	288
Віталій Масненко ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ.....	295
Валентина Шайкан УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ФОРМУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	298

Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	301
Максим Сколуб	
ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЕРЕДИНИ XIX СТ.	302
Микола Москалюк	
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У ПРАЦЯХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ: КОРОТКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.....	307
Андрій Кліш	
АРХІВНА СПАДЩИНА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО (1868–1941) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.	314
Ірина Скакальська	
ДОМІНАНТА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІЄТВОРЧИХ ІДЕЙ У ПРАЦЯХ ВОЛИНСЬКИХ ІНТЕЛГЕНТІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ XX СТ.	319
Оксана Логоцька	
ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)	324
Олег Кудактін	
ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ СПЕЦІАЛІЗОВАНІ НА РОБОТІ СЕРЕД ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В УСРР: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	331
Федір Полянський	
НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ І РУХ ОПОРУ НА ТЕРНОПІЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	338
Анатолій Гуз	
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1990–2005 РР.)	343
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	349
Олег Полянський	
УКРАЇНА ОЧИМА ІНОЗЕМЦЯ (АНДРЕАС КАШЕЛЕР. МАЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. – К.: “К.І.С.”, 2007. – 264 С.).....	350
Іван Зуляк, Андрій Кліш	
ЯКИМОВИЧ Б. З. ІВАН ФРАНКО – ВИДАВЕЦЬ: КНИГОЗНАВЧІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ. – ЛЬВІВ: ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР ЛНУ ІМ. ІВАНА ФРАНКА, 2006. – 691 С.: ПОРТ., ІЛ.	355
Михайло Кріль, Олена Цуп	
РОМАН КОРСАК. УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКЕ МІЖДЕРЖАВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1991– 2005 РР. – УЖГОРОД: В-ВО “ТРАЖДА”, 2007. – 202 С.	360
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	364

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – 364 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 22.05.2008 р. Підписано до друку 16.06.2008 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 37,1. Обліково-видавничих аркушів 46,5.
Замовлення 131. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishynec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14, с. 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12, с. 56–57; 14, с. 23], [14, с. 23], [14, арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ "." ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ " " – між номерами сторінок;
 - ✓ " ," – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.